

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İlhan Tekel - Selim İkin

CUMHURİYETİN HARCİ

KÖKTENÇİ MODERNİTENİN
EKONOMİK POLİTİKASININ
GELİŞİMİ

2. Baskı

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN
CUMHURİYETİN HARCİ
İKİNCİ KİTAP
KÖKTENCI MODERNİTENİN EKONOMİK POLİTİKASININ GELİŞİMİ

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 70
SİYASET BİLİMİ 12

KAPAK 1930'LU YILLARDA ANKARA'DA AÇILAN "ENDÜSTRİ SERGİSİ"NDEN BİR GÖRÜNÜM.

1. BASKI İSTANBUL, AĞUSTOS 2004

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.
YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 28 KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 60 00 - 217 28 62 / FAKS: 0212 347 10 11

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYANLAR İŞİL BAYSAL - GONCA KIZILGÜNEŞLER - SİBEL HÜR
TASARIM MEHMET ULUSEL
DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ
DÜZELTİ SAİT KIZILIRMAK
BASKI VE CİLT LEBİB YALKIN YAYIMLARI VE BASIM İŞLERİ A.Ş.
OTO SANAYİİ, BARBAROS CAD. NO: 78, 34396, 4. LEVENT - İSTANBUL
TELEFON: 0212 282 39 00 - 278 62 90 / FAKS: 0212 280 99 34

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Tekeli, İlhan.
Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi İpvol.2 / İlhan Tekeli,
Selim İlkin.
p. cm.
ISBN 975-6857-65-X (pbk.)

1. Turkey—Modernism (Economic policy)—20th century
 2. Agricultural politics—Turkey
 3. Cotton—Turkey—20th century
 4. Malaria—Turkey—History—20th century
 5. Turkey—Industrial relations—Soviet Union I. Title II. İlkin, Selim.
- DR576 .T45 2004**

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

CUMHURİYETİN HARCİ

İKİNCİ KİTAP

KÖKTENCLİ MODERNİTENİN EKONOMİK POLİTİKASININ GELİŞİMİ

İLHAN TEKELİ VE SELİM İLKİN'İN ORTAK KİTAPLARI

1947 Türkiye Kalkınma Planı, ODTÜ, Ankara, 1974.

1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, ODTÜ, Ankara, 1977.

Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: T.C. Merkez Bankası, T.C. Merkez Bankası, Ankara, 1981.

Concentration in Turkish Manufacturing (A. Aksoy ve Y. Kepenek ile birlikte), Brüksel, 1981.

Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu, ODTÜ, Ankara, 1982.

Bahçelievlerin Öyküsü: Bir Batı Kurumunun Yeniden Yorumlanması, Kent-Koop, Ankara, 1984.

Dünyada ve Türkiye'de Serbest Üretim Bölgelerinin Doğuş ve Dönüşümü, Yurt Yayınları, Ankara, 1987.

Ege'de Sivil Direniş, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.

Türkiye-Avrupa Topluluğu: Ulus Devletini Aşma Çabasındaki Avrupa'ya Türkiye'nin Yaklaşımı, Ümit Yayıncılık, c.1-2, Ankara, 1992-1993.

Dr. Max von Porten'in Türkiye'deki Çalışmaları ve İktisadi Devlet Teşekkülleri Sisteminin Oluşumu, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul, 1992.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.

Mimar Kemalettin'in Yazdıkları, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, Ankara, 1997.

Türkiye-Avrupa Birliği: Ulus Devletini Aşma Çabasındaki Avrupa'ya Türkiye'nin Yaklaşımı, Ümit Yayıncılık, c.3, Ankara, 2000.

Bir Cumhuriyet Öyküsü: Kadrocuları ve Kadroyu Anlamak, Tarih Vakfı, İstanbul, 2003.

Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

İçindekiler

xı Sunuş

İlhan Tekeli - Selim İlkin

- 1 1 Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Düzenlemeleri İçinde İaşe Nezareti ve Kara Kemal Bey'in Yeri**
 - 1 Giriş**
 - 3 Savaş Yılları İçinde İmparatorluk Ekonomisi ve İaşe Sorununun Nedenleri**
 - 7 Savaş Ekonomisinin Örgütlenmesi ve Siyasal Güç İlişkileri**
 - 20 İaşe Nezareti'nin Yapması Düşünülenler ve Yapabildikleri**
 - 24 Son Bir Değerlendirme**

İlhan Tekeli - Selim İlkin

- 45 2 1923 Yılında İstanbul'un İktisadi Durumu ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası İktisat Komisyonu Raporu**
 - 45 Raporun Öyküsü**
 - 52 Raporun Değerlendirilme Yöntemi Üzerine**
 - 53 Cumhuriyetin Başlangıcında İstanbul Ekonomisi**
 - 78 İstanbul İş Çevrelerinin Ülke ve İstanbul Ekonomisi İçin Çözüm Önerileri**
 - 87 İstanbul'un Kent Yönetimi ve İmarına İlişkin Öneriler**
 - 91 Raporun Önerilerinin Genel Değerlendirilmesi**

İlhan Tekeli - Selim İlkin

- 107 3 Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi**
 - 107 Giriş**
 - 108 Cumhuriyet'in Nüfus Politikası İçinde Sıtma Mücadelesinin Yeri**

- 112** Sıtma Mücalesi İçin Temel Olan Bilgilerin Gelişme Tarihi
- 121** Türkiye'nin Sıtma Coğrafyası
- 131** Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Örgütlenmesi ve Uygulamaları
 - 134** 1924-1936 Yılları Arasında Sıtma Mücadelesinin Örgütlenmesi
 - 141** 1937-1944 Döneminde Sıtma Mücadelesinin Örgütlenmesindeki Gelişmeler ve Uygulamalar
 - 148** 1945-1957 Yılları Arasında Sıtma Mücadelesinin Gelişimi ve Uygulamalar
- 154** Son Verirken

İlhan Tekeli - Selim İlkin

- 163** **4** Devletçilik Öncesinde Sanayi Politikası Arayışları: Dünya İktisadi Buhranı Öncesinde Cumhuriyet'in İlk Plan Yapma Deneyimi
 - 163** Giriş
 - 164** Şakir Kesebir Planı
 - 168** 3. Şakir Kesebir Planı'nın (İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor) Genel Değerlendirmesi

İlhan Tekeli - Selim İlkin

- 181** **5** TC Merkez Bankası
 - 181** Osmanlılarda Para Sorunu
 - 185** Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Merkez Bankası Sorunu
 - 188** TC Merkez Bankası'nın Kuruluş Süreci
 - 190** 1211 Sayılı Kanun ve Merkez Bankası'nın İşleyişi

Selim İlkin

- 201** **6** Birinci Sanayi Planı'nın Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü
 - 201** Giriş
 - 201** 1931 Yılı Sonlarında Plan Fikrinin Yaygınlık Kazanması
 - 205** Sovyet Planı'na Gösterilen İlgi, Bu Ülkeye Yapılan

- 205 Sovyet Planı'na Gösterilen İlgi
 207 Başvekilin Gezisi ve Sağlanan Olanaklar
 210 Sovyet Planlama Deneyine Duyulan İlginin
 Canlanması: Risaleler
 211 İtalya'ya Yapılan Gezi ve Sağlanan Olanaklar
 211 Falih Rıfkı Atay'ın Bir Değerlendirmesi
 213 İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan'ın Devletçilik
 Anlayışı ve Planla İlgili İlk Girişimler
 213 Üç Senelik Sanayi Program Hazırlama Girişimleri
 215 Devlet Sanayi Ofisi'nin Kuruluşu
 217 İktisat Vekilliği'nin İstifası
 218 Sovyet Mühendislerinin Türkiye'deki İncelemeleri
 223 Sovyet Uzmanlarının Raporu
 229 İktisat Vekili'ne Celal Bayar'ın
 Getirilışinden Sonraki Gelişmeler
 230 ABD'den Yeni Bir Uzmanlar Heyetinin Çağrılması
 232 Turkstroy'un Kuruluşu ve Sovyet Kredi Anlaşması'nda
 Ortaya Çıkan Anlaşmazlıklar
 234 Bazı Gözlemler
- İlhan Tekeli**
- 239 7 Türkiye'de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin
 Ekonomik Nedenleri: "Devletçilik Deneyiminin
 Ege Bölgesinde Çeşitlenmesi"
 239 Giriş
 244 1929 Buhranı'nın Etkileri ve
 İzlenen Politikanın Ana Çizgileri
 248 İncir İhracatında Örgütlenmenin Gelişimi
 261 Üzüm İhracatında Örgütlenmenin Gelişimi
 271 Ege'deki Demiryollarının Millileştirilmesi
 ve Devletçi Dönemde Demiryolu İşletmeciliği
 275 Genel Bir Değerlendirme

İlhan Tekeli - Selim İlkin

- 281 8 Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları:
Modernleşme Çabaları**
- 281 Giriş**
 - 288 Tarım Kesiminde Eğitim ve
Araştırma Faaliyetlerindeki Gelişmeler**
 - 295 Tarla Tarımında Islah ve
Mücadelede Örgütlenmenin Gelişimi**
 - 320 Bağ ve Bahçe Tarımı Alanında Araştırma
ve Deneme Faaliyetleri**
 - 331 Hayvancılıkta Islah Araştırmaları ve
Hastalıklarla Mücadele Faaliyetlerindeki Gelişmeler**
 - 344 Çiftçinin Donatımı ve Tarımsal Teknolojide Gelişmeler**
 - 354 Ara Sonuçlar**

İlhan Tekeli

- 363 9 İkinci Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan
“Savaş Sonrası Kalkınma Plan ve Programları”**
- 363 Giriş**
 - 365 Planın Gelişimini Etkileyen
Dış Dünya ve Yurtiçi Koşulları**
 - 372 Savaş Sonrası Kalkınma Planı
Çalışmalarının Örgütlenmesi**
 - 376 Savaş Sonrası Kalkınma Planının Niteliği**
 - 378 Planın Sanayileşme Konusundaki
Temel Strateji ve Politika Seçimleri**
 - 378 Planın Dayandığı Dış Ekonomik İlişkiler Varsayımları**
 - 379 Planın Stratejik Seçimleri**
 - 382 Sanayilerin Hangi Kesimlerde Kurulacağı
Konusundaki Seçimler**
 - 383 Plandaki İş ve İşçi Politikaları**
 - 384 Planın Türk Parasının Değeri ve
Fiyat Politikaları Konusundaki Tutumu**
 - 385 Sanayileşme Programı İçinde Yer Alan Projeler**
 - 401 Sanayileşme Programının Uygulama Öyküsü**
 - 405 Savaş Sonrası Kalkınma Programlarının**

İlhan Tekeli - Selim İlkin

- 409 10 Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi:**
Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma
- 409 Giriş**
- 412 Pamuklu Dokuma Sektörünün Savaş Öncesi Yapısı**
- 424 Savaş Ekonomisinin Yasal Çerçevesi:**
Milli Korunma Kanunu
- 427 Pamuklu Dokuma Arzını Artırmak İçin**
Alınan Önlemler
- 429 a. İthalattaki Düzenlemeler**
- 432 b. Devlet Fabrikalarında Üretimin Artırılması İçin**
Alınan Önlemler
- 440 c. Özel Kesim Fabrikalarının Üretimi İçin**
Alınan Önlemler
- 442 d. El Tezgâhları Üretiminin Örgütlenmesi**
- 449 Pamuklu Dokuma Dağıtımının Örgütlenmesi**
- 455 Artan Bütçe Harcamalarını Karşılama**
Bir Araç Olarak Pamuklu Dokuma Fiyatları
- 458 Sonuçlar**
- 465 İkinci Kitapta Yeralan Yazıların**
Yayınlandıkları Kaynaklar
- 467 Konu Dizini**
- 493 Kişi Dizini**

Bizim, yani Tekeli ile İlkin'in işbirliğinin tarihi 1965 yılına kadar geriye gider. Ortak dostumuz rahmetli Sudi İlkorur bizi Hollanda'nın La Haye kentinde bir araya getirmişti. Selim İlkin ile Sudi İlkorur Hollanda'da eğitim gördükleri kurumda tanışmışlardı. O günlerde Selim İlkin, E. İnanç'la birlikte Türkiye'nin Birinci Beş Yıllık Plan deneyimini değerlendiren bir kitabın editörlüğünü yapıyordu.¹ Sudi İlkorur Selim İlkin'e, İlhan Tekeli'nin bu kitaba Türkiye'nin bölge planlama deneyimini değerlendiren bir bölüm yazabileceği bilgisini vermişti. İlhan Tekeli de ABD'ye bir OECD bursuyla eğitime giderken Sudi İlkorur'u görmek üzere Hollanda'ya uğrayınca bu üç kişi bir araya geldi. İşte bizim öykümüz böyle bir yol üstü tanışmasıyla başladı. O gün başlayan dostluk ve işbirliği sürüp gidiyor. Türkiye'deki akademik çevrede bize en çok sorulan soru nasıl olup da bu işbirliğini hiçbir gerilim olmadan sürdürebildiğimiz olmuştur.

Bu 37 yıl içinde birlikte çok sayıda kitap ve yazı yazdık. Yazdığımız kitaplara daha kolay ulaşabiliyoruz. Ama bildirilerimiz değişik

1 S. İlkin-E. İnanç, *Planning in Turkey*, İdari İlimler Fakültesi, ODTÜ, Ankara, 1967.

toplantılarda sunulduğu, değişik dergilerde yayımlandığı için kolayca ulaşamıyorduk. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'nın bizim yazılarımızı bir kitapta derlemek istemesi bizi hem bu pratik nedenlerle sevindirdi, hem de onurlandırdı.

Bu derlemeyi yapabilmek için kütüphanelerimizden birlikte yazdığımız yazıları çıkararak bir araya getirdiğimizde çok değişik ve sürelerle yazılmış olan bu yazıların oldukça ilginç bir bütün oluşturduğunu gördük. Bu yazıların belli bazı nitelikleri var: Bir yandan genellikle az bilinen belgeleri tarihyazımının gündemine getiriyor. Öte yandan ele aldığı konuları yaşanan toplumsal değişmeye ilişkin kuramsal bir çerçeveye oturtmak kaygısını taşıyor. Bu yazıların gerisinde bir kuramsal çerçeve arayışının bulunması onların genel bir anlatıya oturmasını sağlıyor. Bu öykü genelde Türkiye'nin Avrupa'da Kuzey Atlantik kıyılarında ortaya çıkan modernite projesinin son sanayi öncesi imparatorluklardan biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nu dönüştürerek içinden bir ulus devletin doğuşunun değişik yönlerini anlatıyor. Yazılar 1860'lı yıllardan 1950'lere kadar uzanan bir dönemdeki olaylar ve olguları kapsıyor. Türkiye'nin yaşadığı modernite projesinin 1839-1923 arasındaki bölümünü utangaç modernite projesi, 1923-1950 arasındaki bölümünü radikal modernite projesi, 1950-1980 arasını popülist modernite projesi ve 1980 sonrasını modernite projesinin aşınması diye adlandıırırsak bu kitaba alınan yazıların genellikle utangaç ve radikal modernite dönemlerini kapsadığını söyleyebiliriz.

Birlikte yazdığımız yazıları bir araya getirdiğimizde bu yazıların üç başlık altında toplanabileceğini gördük. Bunların bir kısmı modernite projesinin siyasal boyutu üzerinde duruyor. Siyasal olguları açıklamaya çalışıyor, siyasal düşüncenin gelişimine ilişkin çabalar üzerinde duruyor. İkinci bir bölümü ise ekonomik olguların ve ekonomik yaklaşımların gelişimini ele alıyor. Üçüncü öbeğini ise imar anlayışına ve ülkenin altyapısına ilişkin gelişmeler oluşturuyor. Bu üç bölümün ayrı kitaplar halinde yayınlanabileceğini düşündük. Her bir kitabın kendi iç bütünlüğünü sağlamak ve katkılarına ilişkin düşüncemizi tek ba-

şımıza yazdığımız bazı yazıları da birlikte yazdığımız yazılara eklemeyi uygun gördük.

Birinci Kitapta yer alan 10 yazının dağılımı 1900'li yıllardan 1935'e kadar uzanan 35 yıllık bir dönem arasına sıkışmış bulunuyor. Türkiye'nin yaşadığı modernleşme öyküsünün içindeki özel bir dönem oluşturuyor. Dünyada gelişen modernite projesinin Osmanlı İmparatorluğu'nu dönüştürerek ulus devletlere ayrıştırmaya sürecinin sonuna geldiğı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin doğduğu bir döneme rastlıyor. Bu aşamada Osmanlı İmparatorluğu'nun utangaç modernite projesinden, köktenci bir modernite projesine geçiş gerçekleşiyor.

Bu geçişin hazırlanmasında İttihad ve Terakki çok önemli bir rol oynamıştır. Uygulamaya konulmasını zorladığı II. Meşrutiyet; Türk siyasal yaşamında pek çok düşüncenin geliştiğı iktidarın büyük ölçüde Sultanın denetiminden siyasal kadroların eline geçtiğı, aynı zamanda da birbirini ardına gelen savaşlar sonucunda İmparatorluğun parçalanmasının hızlandığı bir dönem olmuştur. Büyük ölçüde Tarık Zafer Tuna-ya'nın çabalarıyla 1970'li yıllarda Türkiye'de araştırmacılar İttihad ve Terakki'ye eğilmişlerdi. Biz de bu konuya ilgi duyduk. Bu dönemde İttihad ve Terakki'nin öyküsü, genellikle İstanbul'da II. Abdülhamid'e direnen ve Avrupa'ya gitmek zorunda kalan aydınların çabalarını merkeze alarak kuruluyordu. Bize göre bu öykü gerçeğı yansıtmakta yetersiz kalıyordu. Bu Avrupa'daki hareket çok uzun yıllar bir sonuç alamamış olmasına karşın, İttihad ve Terakki Selanik'te örgütlenmeye başlamasından iki yıl sonra sonuç almış ve II. Meşrutiyet'in ilanını sağlamıştı. Bu nedenle Selanik'in toplumsal yapısının başarıdaki katkısını araştırmaya yöneldik. Böylece bu kitapta yer alan *İttihad ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliğı* adlı birinci yazı ortaya çıktı. Ordu, Masonluk, Melamilik vb. değışik toplumsal ilişki ağlarının üst üste binmesi ve tarihi deneyimleri Makedonya'ya böyle bir hareket için çok uygun hale getirmişti. Bu uygun ortamda hareket hızla gelişti, Türkiye'nin kaderinde önemli roller oynadı.

Birinci kitabın ikinci yazısı da Makedonya ile ilgili. *Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1909 İnkılabından Ayaklanması* adını taşıyor. Bu

olaya tarihimizde çok değinilmez. İlinde ayaklanması sonrasında Osmanlı topraklarında üç ay kadar dünyanın ilk sosyalist yönetimi kurulduğunu iddia edenler bile bulunmaktadır. Ama bu ayaklanmanın başarısızlığının İttihad ve Terakki hareketinin gelişmesi bakımından çok önemli katkıları olmuştur. İttihad ve Terakki'nin askeri kanadının dağa çıkışında 1903 ayaklanmasıyla önemli bir etkileşim yaşanmıştır. Ama 1903 ayaklanmasının asıl öğretici yanı, bu ayaklanmanın Makedonya İç Örgütü'nün kararıyla değil Dış Örgüt'ün emrivakisiyle başlaması ve hüsrarla sonuçlanmış olmasıdır. Bu, bir hareketin diasporası varsa onun pahasını çoğu kez içtekilerin ödediğine ilişkin çok sayıdaki örneğe yeni bir katkı yapmaktadır.

Üçüncü yazı İttihad ve Terakki döneminde dış politikayı ele alıyor. Temelde II. Abdülhamid dönemi dış politikasıyla karşılaştırıyor. İttihad ve Terakki kabineleri özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesinde aktif bir dış politika izleyerek dünyanın büyük güçlerinin Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarlarını uzlaştırarak ekonomik gelişmeyi hızlandırmak istemişlerdir. Ama bu çabalar Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine sonuçsuz kalmıştır. Atatürk'ün de Kurtuluş Savaşı sırasında belirttiği gibi böyle stratejik bir konumu olan sanayileşmemiş bir imparatorluğun böyle bir dünya savaşında tarafsız kalması olanaksızdır. Yeterli ve sürekli bir silah arzı olmayan, yani tarafsızlığını silahla savunma kapasitesine sahip olmayan, stratejik önemi olan bir ülke tarafsız kalmaya çalışsa bile sonunda, taraflardan birinin işgaline uğrayacaktır. O nedenle bu tür ülkeler bir taraf seçmeye zorlanmaktadır. İttihadçılar da kendi içlerindeki farklı görüşlere karşın, biraz da emrivakiyle, Almanya'nın yanında savaşa girmişler ve böylece savaşı kaybeden taraf içinde yer almışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan yenilgiyle çıkması, Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuş sürecini başlatmıştır. Savaş sonrasında yapılan mütareke ve daha sonrasında barış görüşmeleri durumun vehametini tüm çıplaklığıyla ortaya koymuştu. Bu durum böyle çok aktif bir II. Meşrutiyet dönemi yaşamış olan, milliyetçi düşüncelerin geliştiği bir ülkenin aydınlarının kolayca kabul edebileceği bir sonuç değildi. Top-

lum içinde değişik odaklarda bir çözüm arayışı, bir direniş örgütlenmesi çabası başlamıştı. Bilindiği gibi sonunda, bu çok odaklı direniş Mustafa Kemal'in önderliğinde bir Kurtuluş Savaşı'na dönüştü. Kitabın üçüncü yazısından sonra gelen dört yazısı, Mustafa Kemal'in önderliğinin belirginlik kazanmasına kadar yaşanan arayışların görelî olarak daha az bilinen yönleri üzerinde duruyor.

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilmiş olarak çıktığında uzun yıllar iktidarda bulunan İttihad ve Terakki toplumun her yöresinde ve her kesiminde örgütlenmişti ve güçlü bir toplumsal ilişkiler ağına sahipti. Bir bakıma eğer bir direniş örgütlenecekse bu ilişkiler ağından yararlanması kaçınılmazdı. Ama savaş yenilgisi sonrasında İttihad ve Terakki'nin üç önderi Talât, Enver ve Cemal Paşa Almanya'ya gitmişti. İttihad Terakki'nin liderliği artık yurt dışındaydı. Oradan bir direniş örgütlemeye çalışıyordu. Öte yandan Mustafa Kemal Anadolu'ya geçerek kendi önderliğinde bir ulusal direniş örgütleme uğraşı içine girmişti. İttihad Terakki mensupları çoğunlukla Mustafa Kemal'in örgütlediği direniş içinde yer almakla birlikte eski liderliklerine sadakati de terketmekte zorlanıyorlardı. Mustafa Kemal ise bir yandan hareketinin meşruiyetini sağlayabilmek ve İttihadçılar dışındaki kesimlerinin desteğini yanına alabilmek için onlardan uzak durmak durumundaydı, ayrıca hem İttihadçıların yönetimini doğru bulmuyor, hem de kendisinin iktidar vizyonu bunu gerektiriyordu. Bu nedenlerle Anadolu direniş İttihadçılarla hem birlikte olmayı, hem de ayrılığını korumayı gerçekleştirebilmeliydi. Böyle bıçak sırtında, yürütmek durumunda olan bir stratejinin Mustafa Kemal'le eski İttihadçı önderler arasında bir ön anlaşmaya dayanıp dayanmadığı hep ilgi konusu olmuştur.

Kitabın dördüncü yazısı *Kurtuluş Savaşı'nda Talât Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları* üzerinde durarak bu soruya yanıt arıyor. Bu mektuplaşmanın kuryeliğini yapan Asım Süreyya İloğlu'nun bize verdiği bu mektuplar ilişkinin varlığı ve iki önderin ilişki kurma stratejilerine açıklık kazandırması bakımından önemlidir. Kitabın *La Haye Türk Haber İstimbardı Bürosunun Bir Bildirisi ve Bir Yazı* ad-

lı beşinci yazısı, yine Asım Süreyya İloğlu'nun bize verdiği belgelerden kaynaklandı. Kurtuluş Savaşı'nın başlangıç safhasında İttihadçıların Avrupa'daki örgütlenmesi hakkında bölük pörçük olan bilgileri bir ölüde tamamlıyor.

Kuşkusuz Türkiye'nin yaşadığı Kurtuluş Savaşı deneyimi bir ülkenin yaşayabileceği en dramatik olgulardan biridir. Türkiye'de bu olgu genellikle Mustafa Kemal'in ünlü *Nutuk*'u verildikten sonra onun direniş güzergâhından, onun liderliğini merkez alarak anlatılmaktadır. Oysa silahlı direniş İzmir'in Yunan ordusunun İzmir'e çıkmasıyla başlamıştır. Ege'de kısa sürede silahlı direniş cepheleri kurulmuştur. Acaba Ege merkezli bir direniş öyküsünün nasıl kurgulanabileceği bizim ilgimizi hep çekmiştir. Bu konuda oldukça şanslı olduğumuzu söyleyebiliriz. Önce Atatürk'ün 100. Doğum Yılı'nda düzenlenen bir toplantı için, bu kitapta altıncı yazı olarak yer alan *Bölgesel Kurtuluş Savaşı'ndan Ulusal Kurtuluş Savaşı'na* bildirisini hazırlamıştık. Bundan sonra Ege direnişinin iki önemli belgesi elimize geçti. Tanınmış politikacılarımızdan Ahmet Tahtakılıç bir gün bizi arayarak babası İbrahim Tahtakılıç'tan kendisine intikal eden Alaşehir-Uşak Heyeti Merkeziyesi'nin Karar Defteri'ni bizim yayına hazırlamamızı istedi. Biz de bir yandan bu defterin yeni harflere çevrimini sağlarken, bu defterin sağladığı bilgileri merkeze alarak Ege direnişi merkezli bir öykü kurduk.² Bu kitabı tamamladığımızda artık Ege direnişi üzerinde yeni bir çalışma yapmayı düşünmüyorduk. Ama İstanbul'da yapılacak bir müzayede kataloğunda *Aydın Cenûb Mıntıkası Heyet-i merkeziyyesinin Kongre Mukarrerâtıyla Nizamnâmelerini Mübeyyin Risale'nin* satıldığını gördük, bu risaleyi British Museum'un aldığını saptadık. Seyfettin Özege Kataloğu'nda da adı bulunmayan bu nadir risalenin fotokopisini getirince onu da yayınlamayı istedik. Bu da kitabın yedinci yazısını oluşturdu. Üç ayrı çalışmada Ege merkezli direniş öyküsünü kurunca, Mustafa Kemal'in güzergâhını esas alan anlatıya göre farkı çok daha açık hale geldi. Başlangıçta bölgesel direniş eksenli gelişen bir hare-

2 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim Tahtakılıç* Bey, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

ketin, bir iktidar vizyonunun bulunmayışı, onun ulusal Kurtuluş Savaşı'na dönüşmesini sağlayamadığını ortaya koydu. Kurtuluş Savaşı'nın öyküsü nereden başlanarak kurulursa kurulsun, yapılabilecek yorum değişmiyordu.

Türkiye'de direniş örgütlenirken ve Kurtuluş Savaşı sürerken, Birinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'ya eğitime gitmiş ve Avrupa'da Türk Yurtları halinde örgütlenmiş bulunan gençler, Avrupa'da Türklerin haklarını savunmak için aktif olarak tanıtım faaliyetlerine girmişlerdir. Belki de bundan daha ilginç olan bu gençlerin kurtuluş sonrası için projeler geliştirmiş olmalarıdır. Kurtuluş sonrası için kalkınma politikaları geliştiren gençlerin belki de başta geleni A. Şerif Önay olmuştur. İlhan Tekeli 1975 sonrasında üniversiteden uzaklaştırıldığında Ankara Belediye Başkanı Vedat Dalokay'a danışmanlık yaparken, o yıllarda Ankara'nın hava kirliliğine çözüm aranırken Belediye'ye çok iyi giyinmiş yaşlı bir adam başvurur. Kalorifer kazanlarının yakılmasıyla ilgili önerilerini anlatır. Bu vesileyle başlayan konuşma sonunda A. Şerif Önay'ın ilk sanayi planını hazırlayan Türk uzmanların başı olduğu anlaşılır. Bunun üzerine A. Şerif Önay'la dostluğumuz gelişti. Onun sağladığı belgelerden yararlanarak bu kitabın sekizinci yazısı olan *Kurtuluş Savaşı Sırasında, Avrupa'daki Bir Türk Gencinin (A. Şerif Önay'ın) Kalkınma Sorunlarıyla İlgili Çalışmaları* yazıldı.

Kitabın dokuzuncu yazısı (Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Mesleki Programı başlığını taşıyor. (Kör) Ali İhsan Bey daha önce sözünü ettiğimiz Asım Süreyya İloğlu'nun ağabeyidir. (Kör) Ali İhsan Bey İttihad ve Terakki içinde Kara Kemal Bey'e, Vasıf Bey'e, Memduh Şevket Esendal'a yakındır. İttihad ve Terakki içinde esnaf kesimini örgütlemekte ve çıkarlarını korumaktadırlar. Bu grubun ideoloğunu (Kör) Ali İhsan Bey yüklenmiştir. Ziya Gökalp çizgisi dışında materyalist bir ideolojik çizgiyi savunmaktadır. Meclisin toplanmasından sonra Ankara'ya gelen Ali İhsan Bey, sol İttihadçılar arasında Mesleki Temsil Programı'nı savunmaya başlamıştı. Bu programdan söz edilmesine karşın Cumhuriyet'in Halkçılık ilkesinin yorumlanması bakımından özel bir öneme sahip olan bu program bilinmiyordu. Asım Süreyya

ya Bey'in bize sağladığı belgelere dayanarak bu yazıyı hazırladık. Böylece Cumhuriyet öncesinde Ankara'da yaşanan fikir tartışmalarının bir yönüne açıklık gelmiş oldu.

Bu bölümün onuncu yazısının öyküsünü ayrıca yazmak gerekmiyor. Çünkü *Türkiye'de Bir Aydın Hareketi: Kadro* başlığını taşıyor. Cumhuriyetin Köktenci Modernite Projesi'ne sosyalist bir renk kazandırmak istenilen bu hareketin öyküsü oldukça iyi biliniyor. Bu öykü son yıllarda değişik yazarlarca çok kez yazıldı. Bu yazıda *Kadro*'nun yazılarının bir içerik analizi yapılarak *Kadro* hakkında geliştirilecek yorumlara niceliksel veri sağlanıyor, bunlar yardımıyla Kadrocuların kendi aralarındaki ideolojik iç farklılaşmaya ışık tutulmaya çalışılıyor.

İkinci kitapta bulunan 10 yazı Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arasındaki ekonomik olayları kapsıyor. Hemen hepsinde ulusalcı bir ekonomik gelişme için yol arayışı teması hakim. Kapitalist merkezin bunalım içinde olduğu, dolayısıyla çevre ülkelerinde denetiminin zayıfladığı bir döneme rastladığı için de bu daha çok içe dönük sanayileşme arayışları uygulanma olanağını buluyorlar.

Kitabın “Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’ndaki Ekonomik Düzenlemeler İçinde İlaş Nezareti ve Kara Kemal Bey’in Yeri” adlı birinci yazısı da, Asım Süreyya İloğlu’nun bize verdiği, Kara Kemal Bey tarafından hazırlanan İlaş Nezareti’nin faaliyetleri hakkındaki not üzerine yazıldı. İttihad ve Terakki yönetiminin en çok suçlandığı konulardan biri, savaş sırasındaki yolsuzluklar olmuştur. Bunun en simgeleşmiş ifadesi vagon ticaretidir. Ulaşım sisteminin yeterince gelişmediği sanayileşmemiş bir ülkede, savaş ekonomisini hiç yakınmaya meydan vermeyecek biçimde yönetmek adeta olanaksızdır. Kaçınılmaz olarak sıkıntılar yaşanacaktır. Bunun ötesinde, İttihad Terakki içinde, savaşı ekonomide Türk unsurun ekonomik payını artırmak için bir fırsat olarak gören, gücünü Talât Paşa’dan alan, Kara Kemal, Memduh Şevket Esendal gibi esnaf kesimini örgütleyen bir odanın bulunması, yakınmaların daha da arttığını göstermektedir. Kuşkusuz bu koşul-

larda salt yakınmalara dayanarak bir savaş ekonomisinin başarı derecesi hakkında bir yargıya varmak olanaksızdır. Yapılabilecek olan olup biteni anlamaya çalışmaktır. Bu bakımdan savaş ekonomisinin yönetiminin temel aktörlerinden biri olan Kara Kemal'in verdiği bu bilgiler çok önemli oluyor.

Bu kitabın ikinci yazısı "1923 Yılında İstanbul'un İktisadi Durumu ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası İktisat Komisyonu Raporu" başlığını taşıyor. Kurtuluş Savaşı sonrasında ve Ankara'nın başkentliğinin ilanından sonra İstanbul ekonomisinin ne durumda olduğunu ve nasıl geliştirilebileceğini saptamak için oluşturulan komisyonun başkanlığını ünlü Maliye Nazırı Cavit Bey'in yapmış olması onu daha ilginç yapıyor. Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı sonrasındaki ekonomik durumunu göstermek bakımından çok öğretici. Ama onun ötesinde savaşlar ve işgaller sonrasında nüfusunu ve işlevlerini büyük ölçüde kaybetmiş bir kentin yeni duruma uyum yapma sürecinin ne olabileceğine de açıklık getirmektedir.

Kurtuluş Savaşı'ndan çıkmış olan Türkiye'nin ekonomisini yeniden kurmasında gerekli olan yalnız kapital değildi, belki ondan da daha önemli olan sağlıklı emek gücüydü. Savaştan büyük nüfus kaybıyla çıkmıştı. Ayrıca sağ kalmış nüfusun bir kesiminin savaşın getirdiği yaralanmalar, sakatlıklar dolayısıyla, bir işte verimli çalışma gücü sınırlıydı. Belki bundan da önemli olanı, nüfusun çok büyük kısmının sıtma hastalığının etkisi altında bulunmasıydı. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki sıtma mücadelesi çok önemli bir ekonomik sorun niteliğini taşıyordu. Bu nedenle Cumhuriyet'in bir başarı öyküsü olan sıtma mücadelesi ilginizi çekiyordu. Hemen Kurtuluş Savaşı sonrasında başlayan mücadelenin yürütülme biçimi bilimsel temelli ve modernist çizgide olmuştur. Bu öykü, kitabın "Türkiye'de Sıtma Mücadelesinin Tarihi" üçüncü yazısı olarak yer aldı.

Kurtuluş Savaşı'ndan çıkan Türkiye, ekonomisini daha çok piyasa koşullarında canlandırmak için çalışmıştır. 1929 yılında tüm dünyada yaşanmaya başlayan büyük ekonomik bunalım sonrasında devletçiliği benimsemiş ve devlet eliyle sanayileşmesini gerçekleştirmek

için Birinci Sanayi Planı'nı geliştirerek uygulamaya koymuştur. Genellikle bilinen öykü budur. Oysa Türkiye daha ekonomik kriz yaşanmaya başlamadan Şakir Kesebir'in İktisat Vekilliği döneminde bir ekonomik gelişme planı hazırlamıştır. "Dünya İktisadi Buhranı Öncesinde Cumhuriyetin İlk Plan Yapma Deneyi" adlı dördüncü yazı bu planı tanıtıyor ve Türkiye'nin izlediği ekonomik politikaları değerlendirmek bakımından anlamı üzerinde duruyor.

Daha İttihad ve Terakki döneminden itibaren başlayan ulusal ekonomi arayışlarının kuşkusuz en kritik aşamalarından biri Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın kuruluşu olmuştur. Cumhuriyet yönetimi 1926 yılından itibaren bir merkez bankası kurma arayışına girmiştir. Ama bunun bir sonuca ulaşması için Ekonomik Buhran'ın yaşanmaya başlaması gerekmiştir. Bu bankanın oluşumu sırasında değişik grupları temsil eden projeler arasında keskin bir yarışma yaşanmıştır. "TC Merkez Bankası" adlı beşinci yazı, bu öyküyü anlatırken Cumhuriyet'in iktidar bloku içindeki farklılaşmayı da açığa çıkarmış oluyor.

Kitabın altıncı yazısı, Türkiye'de devletçiliğin ve sanayileşmenin başlatıcısı olan Birinci Sanayi Planı'nı ele alıyor. Bu plan belki de Türkiye'nin tam olarak uygulayabildiği tek plandır. Türkiye'deki ekonomi tarihi yazını genellikle bu planın Sovyet uzmanlarınca hazırlandığı üzerinde durarak İktisat Vekaleti'ndeki Türk uzmanlarının katkısını ihmal etmiştir. Oysa, bu dönemde Sanayi Umum Müdürü A. Şerif Önay'dır. Önay daha 1924 yılında Kazım Karabekir'in isteği üzerine bir sanayi programı hazırlamıştır. Kitabın "Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü" adlı altıncı yazısı bu planın öyküsünü Türk uzmanları dışlamadan anlatmaya çalışıyor.

Bu kitabın yedinci "Devletçilik Deneyiminin Ege Bölgesinde Çeşitlenmesi ve sekizinci Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları" yazıları, Türkiye'nin radikal modernite döneminde tarımda izlediği politikalar üzerinde duruyor. Kuşkusuz, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye ekonomisine hakim olan tarımdır. Bu nedenle tarımsal üretim teknolojisinde sağlanacak gelişmeler ekonominin büyümesini hızlandıracaktır. Nitekim Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında tarımsal teknolojinin

gelişmesi için çok önemli adımlar atmışlardır. Ama önce yaşanan dn-ya ekonomik bunalımı, daha sonra İkinci Dünya Savaşı koşulları bu çabalardan yeterince sonuç alınmasını zorlaştırmıştır. Cumhuriyet'in tarım alanındaki abaları, Türkiye ekonomi tarihi yazınına da yeterince yansımamıştır. Dikkatler hep sanayileşme üzerinde yoğunlaştığı için, tarımda yapılanlar geri planda kalmıştır. Bu iki yazı bu eksikliği gidermeyi amaçlıyor.

Kitabın dokuzuncu yazısı "İkinci Dünya Savaşı Sırasnda Ha-zırlanan "Savaş Sonrası Kalkınma Plan ve Programları" başlığını taşı-yor. Dünyanın hemen hemen tümünde İkinci Dünya Savaşı sırasında bir yandan savaş sürerken, öte yandan savaş sonrasındaki düzenin ne olacağına ilişkin çalışmalar yapılmıştır. Türkiye de savaş öncesindeki planlama deneyimlerinin de etkisiyle çok yönlü planlama çalışmaları-na girmiştir. Bu çalışmaların yönlendiricisi *Kadro* hareketinin ideolo-gu şevket Süreyya olmuştur. şevket Süreyya, Türkiye'nin savaş öncesi sanayileşme çabalarını bir adım daha öteye götürecek ağır sanayiye öncelik veren İvedili Sanayileşme Programı'nı ve bunun paralelinde diğer sektörlerde gerçekleştirilmesi gereken gelişmeleri de içeren kap-samlı bir planlama çalışmasını tamamlamıştı. İkinci Dünya Savaşı son-rasında değişen dünya konjonktürü içinde, bu planlar uygulamaya geçmediği gibi yayınlanmamıştı da. şevket Süreyya'nın bize verdiği bu plan dokümanlarını yorumlayarak yayınladık. Bunlar Türkiye'deki yönetimin savaş sonrası için sahip olduğu vizyonu ortaya koyuyor. Bir anlamda savaş sonrasında gerçekte yaşananların karşılaştırılabileceği bir ereve oluşturuyor.

Bu kitabın son yazısı "Savaşmayan lkenin Savaş Ekonomisi: retimden Tüketime Pamuklu Dokuma" adını taşıyor. Bu kitap Birin-ci Dünya Savaşı ekonomisiyle başlarken, İkinci Dünya Savaşı ekono-misiyle sonuçlanıyor. Ama ikisi arasında bir karşılaştırma yapmak doğru olmaz. Çünkü bu son yazı yalnız dokuma sektöründe yaşanan sıkıntıları ve onu açmak için alınan önlemleri ayrıntılı olarak inceliyor. Türkiye savaşa girmiyor, ama bir savaş ekonomisi yaşıyor. Büyük bir iş gücünü üretimden çekerek büyük bir rdy besliyor. Ayrıca ekono-

misi dışı karşı zorunlu olarak kapanıyor. Ekonomi adeta bir laboratuvar deneyine sokularak yeni koşullara uyum yapması istenilmektedir. Bu gözlenmesi çok ilginç bir durumdur. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı ekonomisinin bu bakımdan yeterince incelendiği söylenemez. Bu yazı böyle bir deneyin sadece bir yönünü ortaya koyuyor.

* * *

Üçüncü kitabı oluşturan 11 yazı Türkiye'nin modernite tarihinde bir yandan imar (kalkınma) kavramının nasıl geliştiği üzerinde duruyor, öte yandan bununla yakından ilgili olan altyapı ve teknoloji gelişmelerini ele alıyor.

İlk iki yazı daha çok imar kavramının gelişmesini kavramamız bakımından önem kazanıyor. Birinci yazı “Miralay Mustafa Celâdettin Bey'in Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükâleme” adlı risaleyi bulmamız üzerine yazılmıştır. Daha önce de söz ettiğimiz üzere bizim işbirliğimiz Türkiye'nin 1960'lı yıllardaki planlama deneyimi üzerindeki bir kitap dolayısıyla başlamıştı. Türkiye'de planlama ve kalkınma tarihi konusu, çalışmalarımızda hep merkezi konumu korumuştur. Bu konuda belki ilginç risaleye rastlarız diye Seyfettin Özege'nin *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nu karıştırırken böyle bir risale ismine rastlamıştık. Ama bu tüm uğraşlarımıza karşın bu risaleye ulaşamıyorduk. Nihayet Dr. Hidayet Nuhoglu bu risaleye ulaşabildi. Çok az sayıda basılmış risale bir tek kütüphanede kalmıştı. Risale beklediğimizden de ilginçti. Yirminci yüzyılın başında Irak'ın kalkınmasına toplumdaki değişik nesilden, değişik konumdaki yöneticilerin nasıl baktıklarını karşılıklı konuşmalar halinde veriyordu. Kuşkusuz bu hem zihniyet tarihi, hem de bölge planlama tarihimiz bakımından değerli bir belgeydi. Onun yeni yazıya çevirisini yayınlamaya karar verdik. Ayrıca, bu risale için yazdığımız yazıda da imar kavramının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmesini irdeleyerek bu risaledeki imar anlayışının hangi gelişme aşamasına tekabül ettiğini göstermeye çalıştık.

Osmanlı modernleşmesi içinde Yeniçeriliğin ortadan kaldırılması, yönetim sisteminin ve yöneticilerin yetişmesinde kökten de-

ğişikliklerin yapılmasını başlatmak bakımından çok belirleyici bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönüşümün ilginç bir örneği mimarlık alanında yaşanmıştır. Mimarlar Ocağı kapanınca yapı denetlenmesine ilişkin düzen de değişmek durumunda kalmıştır. Bu dönüşümü incelerken bina ruhsatlarının verilmesine ilişkin ilk yasal düzenlemelerin hangi tarihte yapıldığını ve ilk uygulamanın hangi tarihte olduğunu araştırıyorduk. Bu konuda 28 Aralık 1860 tarihli Nüfus ve Emlâke dair Talimname’de bir düzenleme olduğunu okuyunca bunu bularak incelemeye çalıştık. Bunu bulduğumuzda söz konusu talimnamenin Osmanlı modernleşmesini anlamak bakımından çok önemli hükümler içerdiğini görerek çeviri yazımını yayınlamaya karar verdik. Bu kitabın “28 Aralık 1860 Tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlâke Dair Talimname’nin Osmanlı Modernite Projesi Açısından Okunması Üzerine” adlı ikinci yazısı bu belgeyi tanıtmak için yazıldı.

Bu talimname Osmanlı İmparatorluğu’nun nüfusa yaklaşımda, vergilere ve gayrimenkul mülkiyeti ile bina yapımının denetlenmesine ilişkin olarak klasik dönemdekenden ayrılmasının pek çok ögesinin ilk işaretlerini farklılaşmamış bir biçimde içermektedir. Bu ancak modernleşmenin, yeni kökleşmeye başladığı 1860 gibi bir yılda yapılabilecek olan bir düzenlemedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik döneminde de tahrirler (sayımlar) yapılmaktadır. Bu tahrirlerin amacı vergilendirmedir, sadece vergi mükellefi erkek nüfus sayılmaktaydı. Oysa 1860 nüfus sayımı ilk kez kadın erkek tüm nüfusun sayılması ve onlara bir nüfus tezkeresi verilmesini öngörmektedir. Artık Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayanlar mülkün bir parçası olarak değil, bir birey olarak görülmeye başlanmakta, bu bireyle devletin ilişkisi yeni esaslara göre düzenlenmektedir. Kuşkusuz bu değişimler birinci yazıda üzerinde durulan imar anlayışının Sultanın mülkünün şenlendirilmesinden, mülkü ve milleti ihya etmek anlayışına geçilmesiyle yakından ilişkilidir. Modernite projesinde yol alma, sadece bireyleşme konusunda değil, onun mülküne (emlâkine) yaklaşımda da kendini göstermektedir. Emlâkinin adresi belirlenmekte, değeri tahmin edilmekte, müsadere dışı kılınmakta, serveti ve gelirine göre bireysel olarak vergilendirilmektedir.

Üçüncü kitabın üçüncü yazısı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler” başlığını taşıyor. Bir ülkede modernleşmenin, kapitalistleşmenin gerçekleşmesi için ulaşım altyapısının ve kapasitesinin gelişmesi gerekir. Bu gelişme olmadan, modernleşmeden, ülkenin kalkınmasından söz edilemez. Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyıl dönüşümünü inceleyenler, genellikle yabancı sermaye eliyle yapılan demiryolları üzerinde durmuşlardır. Bu çözümlemelerde de demiryollarının geliştirici etkilerinden çok, Osmanlı İmparatorluğu’nu yarı sömürgeleştirici, etki alanlarına ayırıcı yönleri ön plana geçmiştir. Oysa, tamamen yerli yönetsel girişimlerle gerçekleştirilen Osmanlı modernleşmesini ülke mekânında yaygınlaştırmak hatta demiryollarının etkisini dar güzergâhların ötesine taşımak bakımından çok önemli rolü olan karayolu gelişmesi yeterli bir inceleme konusu olmamıştır. Karayollarındaki gelişmenin ülke içindeki teknolojinin gelişmesini başlatmak bakımından da önemli bir rolü vardı. Asıl ilginç olan uzun mesafe taşımacılığında Türklerin Anadolu’ya gelmesinden sonra deve kervanlarının arabayı ekonomik olmaktan çıkarması ve 19. yüzyılın ortalarına kadar Anadolu’da kağıdı dışında araba bulunmuyor olmasıydı. Araba Anadolu’da bu dönemden sonra yeniden kullanılmaya başladı. Araba teknolojisi ve karayolları gelişimi birbirini etkileyerek Osmanlı modernleşmesine katkıda bulundu. Bu konu uzun süredir ilğimizi çekiyor ve dağınık bilgileri bir araya getirerek bu gelişmenin genel bir tablosunu ortaya koymak istiyorduk. IRCICA’nın toplantısı bize bu fırsatı verdi. Kuşkusuz bu konuda daha derinliğine araştırmalar yapmak gerekiyor.

Bundan sonra yer alan Osmanlı İmparatorluğu’nda “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Nafia Programları ve Teknoloji Gelişimi Üzerine” adlı dördüncü yazıda, üçüncü yazıda yer alan araba ve karayolu teknolojisi gelişmesine, tarımsal üretim, sanayi üretimi, haberleşme ve demiryolu teknolojisindeki gelişmeler ekleniyor. Böylece 19. yüzyılda Osmanlı toplumundaki teknolojik gelişmenin çapı hakkında bir ölçü oluşturulmaya çalışılıyor. Tabii ki, teknolojik gelişmenin çapı Osmanlı modernitesinin doğru değeriendirilmesi bakımından önem taşıyor.

Kuşkusuz bu gelişmelerin çapı Osmanlı modernitesinin utangaç olarak adlandırılmasını haklı çıkarıyor. Ama Osmanlı tarihinin yükselme, duraklama ve çöküş dönemi anlayışı içinde ele alınmasının, 19. yüzyıl konusundaki yargılarda yarattığı sapmaları düzeltmek açısından da yararlı olacağını düşünüyoruz.

Bu yazının ikinci yarısında ele alınan Umur-u Nafia programları, kanımızca Osmanlı modernitesinin anlaşılması bakımından özel bir önem taşıyor. Daha önce de değindiğimiz üzere planlama tarihi bizim çalışmalarımızda merkezi bir konum almaktadır. Celal Dincer'in *Belgeler*'de yayınladığı Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu Bayındırlık İşlerine Dair Layiha'sını³ gördüğümüzde çok etkilendik. Bu layiha 1882 yılında sunulmuştu. Bu bir Osmanlı projesiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda daha sonraki yıllarda gerçekleştirilen Bağdat Demiryolu gibi projeler bunun içinde yer alıyordu. Böyle bir belgenin varlığı, artık Bağdat Demiryolu'nu salt bir Alman sermayesinin bir projesi olarak açıklamak olanağını ortadan kaldırıyordu. Bu demiryolunun Osmanlı ve Alman projelerinin üst üste gelmesiyle gerçekleşebildiğini ortaya koyuyordu. Bizim planlama tarihimiz bakımından da ilk devlet planı diye adlandırılabilir bir belgeydi. O dönemde devletin ekonomik yatırımlarla doğrudan ilgilenmediği, sadece altyapı projelerini yönlendirmeye çalıştığı düşünülürse devletin kalkınma konusunda yapabileceği hemen hemen her şeyi kapsıyordu. Aslında devletin gelecekteki altyapı şebekeleri konusunda böyle bir projenin hazırlanması modernite projesinin önemli ölçüde kök saldığını da gösteriyordu. Yani, devlet akılcı bir planlama yöntemini uygulamaya başlıyordu.

Bunun üzerine başka Umur-u Nafia Programlarının varolup olmadığını araştırmaya başladık. Hasan Fehmi Paşa'nın programının dışında üç başka programa ulaştık. Bunlardan ikincisi, 1908 yılında Noradunkyan'ın Nafia Nazırlığı döneminde hazırlanmıştı. İttihad ve Terakki döneminde uygulamalara yol göstermişti. Üçüncüsü ise, 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanından önce Fevzi Bey'in Nafia Vekilliği döne-

3 Celal Dincer, Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha, *Belgeler*, Cilt V-VII, sayı 9-12, 1988-1971, 33-35-293.

minde hazırlanmıştı. Bu programın hazırlandığı dönemde henüz Ankara başkent olarak ilan edilmemişti. Bu program eğer Ankara başkent olmasaydı, Cumhuriyet'in altyapısının nasıl gelişebileceği konusunda önemli ipuçları vermektedir. Bir dördüncü Umur-u Nafia Programı 1929 yılında Recep Peker'in Nafia Vekilliği döneminde hazırlandı. Bir anlamda bu program Cumhuriyet'in esas altyapı programını oluşturmaktadır. Biz tüm araştırmalarımıza rağmen henüz bu dördüncü programa ulaşamadık. "1908 ve 1923 Umur-u Nafia Programları" hakkındaki yazılarımız ise bu kitabın beşinci ve altıncı yazılarını oluşturuyor.

Yedinci ve sekizinci yazılarda radikal modernite döneminde ülkeyi demir ağlarla örmek isteyen Cumhuriyet'in iki farklı yaklaşımı ele alınmaktadır. Yedinci yazı, 1922-1923 yılları arasında Doğu'da kurulacak geniş demiryolu ağı için verilen Chester imtiyazını ele alıyor. "1922-1923 Yılları Türkiye'sinde Bir Yabancı Sermaye Girişimi: Chester Demiryolu Projesi" başlıklı bu yazı, her demiryolu projesi üzerindeki dış ilişkilerin karmaşıklığını göstermesi bakımından ilginç bir örnek oluşturuyor. Doğu Anadolu'nun gelişmesinde çok önemli rol oynayabilecek bir projenin neden uygulanmadığının anlaşılmasına yardımcı oluyor. Sekizinci yazı ise, Cumhuriyet'in 75. yılı kutlamaları için düzenlenen Bilanço toplantısı için hazırlandı. Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanmasının hangi koşullarda gerçekleştiği ve başarabildiklerinin sınırlarının neler olduğunu ortaya koymaya çalışıyor.

Kitabın dokuzuncu ve onuncu yazısı karayolu gelişmelerine ayrılmış bulunuyor. *Cahit Talas'a Armağan* kitabında yer alan "Karayollarının Gelişmesi Üzerine Uluslararası Bir Karşılaştırma Çerçevesi" yazısı, gerçekte onuncu yazıya bir hazırlık yapmış oluyor. Kitapta yer alan onuncu yazı daha önce hiçbir yerde yayınlanmadı. Yıllarca önce hazırlanmıştı, uzun olduğu için bekledi. Türkiye'de özellikle Cumhuriyet dönemindeki Karayollarının gelişmesinin tarihini veriyor. Ama yazının ağırlığı Türkiye Cumhuriyeti Karayolları Genel Müdürlüğü'nün kuruluş yıllarındaki dünyaya örnek olmuş olan başarılı deneyimini veriyor. Böyle bir başarının nasıl bir yaklaşım sonrasında doğ-

duğu ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır. On birinci yazı, “Türkiye’de Ulaştırmanın Gelişimi”, Cumhuriyet döneminde ulaştırma hizmetlerinin çok yönlü gelişmesinin genel bir değerdendirmesini yapıyor.

Kitabın Türkiye’de “Büyük İnşaat Mütcahhitlerinin Doğuşunda Cumhuriyetin Bayındırlık ve Demiryolu Programlarının Etkisi” adlı on ikinci ve son yazısı, Türkiye’nin modernleşmesinde altyapı gelişmelerinin ulusal burjuvazinin doğmasındaki rolünü ele alıyor. Türkiye ekonomisine ilişkin kitaplar çoğunlukla altyapı gelişmelerinin ekonomik faaliyetlere katkısı üzerinde durmuşlar, sermaye birikimi ve büyük girişimcinin doğuşundaki rolünü görmezden gelmişlerdir. Ulusal mütcahhebin doğuşunu daha çok ticaret ve sanayi alanlarında aramışlardır. Oysa büyük altyapı projeleri, ulusal büyük girişimcinin doğuşu için çok daha elverişli fırsatlar yaratmaktadır. Türkiye’de de böyle olmuştur. Bu son yazı bu olguya dikkat çekiyor ve bir anlamda da Türkiye’nin mütcahhitlik tarihinin yazıcısını beklediğinin haberini veriyor.

İlhan Tekeli - Selim İlkin

1

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Düzenlemeleri İçinde İlaşe Nezareti ve Kara Kemal Bey'in Yeri

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

GİRİŞ

Bu makalede Kara Kemal Bey'in hazırlamış olduğu İlaşe Nezareti ile ilgili, şimdiye kadar gizli kalmış bir belgeyi tanıtacağız ve tarihsel bağlamı içinde değerlendirmeye çalışacağız. Bu belgeyi bize veren Asım Süreyya İloğlu, (Kör) Ali İhsan Bey'in kardeşidir.¹ Ali İhsan Bey ise İttihad ve Terakki içinde, Kara Kemal Bey ve Memduh Şevket (Esental) ile birlikte esnafların örgütlenmesinde ve siyasal bir güç oluşturmada etkili bir rol oynamış ve "Temsil-i Meslekî" akımını oluşturmada ideologluk rolünü üstlenmiştir. Bu belgenin Asım Süreyya Bey'e doğrudan Kara Kemal Bey tarafından mı verildiğini, yoksa Ali İhsan Bey kanalıyla mı geçtiğini bilmiyoruz. Asım Süreyya Bey, İttihadçıların Talât Paşa'ya yakın kesimlerinin çok güvendiği bir kişidir. Nitekim Mustafa Kemal ile Talât Paşa arasındaki mektuplaşmalarda kuryelik görevini yüklenmiştir.² Bu nedenle ekte çevirimyazısı verilen

1 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsil-i Mesleki Programı", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği, İstanbul, 1977, s.263-283.

2 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Kurtuluş Savaşı'nda Talât Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Bolloten*, cilt 46, sayı 174, Nisan 1980, s.301-346.

İsmail Paşa
Kara Kemal

bu belgenin doğrudan ona emanet edilmiş olabileceği de düşünülebilir.

Bu belge el yazısıyla 18 sayfa büyük boy kâğıda yazılmıştır. Bu yazı Birinci Dünya Savaşı sonrasında İttihat ve Terakki'nin işe yolsuzluklarıyla suçlandığı dönemde Kara Kemal Bey tarafından İsmail Nezareti'nin faaliyetleri hakkında bilgi vermek için hazırlanmıştır. Ama nasıl kullanılmış olduğunu bilmiyoruz. Bu belge parti içinde bilgi vermek için mi, bir soruşturmaya yanıt olarak mı, yoksa nasıl kullanılacağı bilinmeden yapılmış bir kişisel ön hazırlık mı, belli değildir. Belgenin dilinde bu açıdan ilginç bir özellik dikkati çekmektedir. Belgede İsmail Nezareti'nin uyguladığı ve uygulamada yapmayı düşündükleri anlatılırken birinci elden bir anlatım yeğlenirken, yer yer de Kara Kemal'den bir üçüncü şahıs gibi söz edilmektedir.

Kara Kemal, İttihat ve Terakki içinde Talât Paşa çevresindeki en etkili kişilerden biridir. Özellikle Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki içinde iktidarın askeri kanadına karşı bir sivil kanadın ve gücün oluşturulmasında ve askeri kanada karşı bir dengenin sağlanmasında etkili olan her oluşumun merkezinde yer almıştır. İttihat ve Terakki içindeki etkisi ve gücü bilinmesine karşın, Kara Kemal genellikle geri planda, büyük ölçüde de perde arkasında kalmıştır. Onun faaliyetleri diğer İttihat ve Terakki önderlerine göre daha az bilinmektedir. Bu belge, İsmail Nezareti'nin faaliyetlerinin ortaya konulmasına olanak vererek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı ekonomisinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı kadar, İttihat ve Terakki'nin bu az bilinen yüzüne ilişkin bilgilerimizin artmasına da katkıda bulunacaktır.

Sözkonusu belgeyi tarihsel bağlamı içine oturtabilmek için, bu yazıda önce Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı sırasında izlediği ekonomik politikalar arasında işe sorununun yeri üzerinde durulacak, daha sonra işe sorununun çözülmesi için alınacak önlemlerin İttihat ve Terakki'nin asker ve sivil kesimi arasında ne tür

bir yarışmaya yol açtığı, bu yarışma sonucu ne tür örgütlenmelere girdiği ele alınacaktır. Daha sonra da iâşe konusunda sivil kesimin ağırlığını artırmayı amaçlayan ama savaşın sona ermesi üzerine çok kısa ömürlü olan İâşe Nezareti'nin öyküsü anlatılacaktır. Bize verilmiş olan belge esas olarak İâşe Nezareti'nin faaliyetleri ve projeleri üzerine bilgi vermektedir. Bu bilgilerin desteklenmesi ve tamamlanması için ise Kara Kemal'in 2 Aralık 1918 ve 7 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan Beşinci Şubesi tarafından yapılan sorgulamada verdiği ifadelerinden yararlanılacaktır.³ Sonunda da genel bir değerlendirmeye gidilecektir.

SAVAŞ YILLARI İÇİNDE İMPARATORLUK EKONOMİSİ VE İÂŞE SORUNUNUN NEDENLERİ

Osmanlı İmparatorluğu 1914 yılında savaşa girdiğinde Birinci Dünya Savaşı gibi modern tekniğe dayalı olarak büyük sayıdaki kuvvetlerin çok geniş alanlarda organize edilmesini, bu kuvvetlerin uzun yıllar boyunca beslenmesini ve donatılmasını sağlayacak bir ülke olmaktan çok uzaktı. Birinci Dünya Savaşı “topyekûn” savaş kavramını getirmişti. Bu kavramı geliştiren General Ludendorff'un hatıratında yazdığı gibi “Bu harpte artık ordu ve donanma kuvvetinin nerede başladığı, millet kuvvetinin nerede bittiği ayırt edilemiyordu. Ordu ve millet birbirine karışmıştı. Dünya kelimenin tam manasıyla milli bir harp karşısındaydı.”⁴ Böyle bir savaşta başarıya ulaşmak savaş meydanlarındaki başarıdan çok, savaş koşulları içinde iyi organize olmuş güçlü bir ekonomik yapının varlığına bağlıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek tarım ve sanayi alanındaki üretim yapısı, gerek ulaşım ve haberleşme alt

3 Divan-ı Ali'nin kurulması Meclis-i Mebusan'ın 4 Kasım 1918 tarihli toplantısında Divaniye Mebusu Fuat Bey'in Sait Halim ve Talât Paşa kabinelerinin Divan-ı Ali'ye gönderilmesini öneren tavrilerinin kabulüyle gerçekleşmiştir. Çekilen kurada Beşinci Şube'nin çıkması üzerine de kabul edilen tavriler bu şubeye gönderilmiştir. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, cilt 1, Devre 3, İçtima Senesi 5, TBMM Basımevi, 1992, s.103-107. Beşinci Şubece yapılan bu sorgulamaların zabıtları için bkz. *Beşinci Şube On Üçüncü İçtima*, 2 Kanunuevvel 1334, *Beşinci Şube On Dördüncü İçtima*, 7 Kanunuevvel 1334.

4 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt II, Kemal Kitabevi, İstanbul, 1968, s.203.

yapısı böyle bir savaşın yükünü karşılayabilmek bakımından yetersizdi.⁵ Bu durumda Osmanlıların savaşı sürdürebilmesi ancak, birlikte savaşa girdiği sanayileşmiş ülkelerin ciddi ekonomik desteği halinde olanaklıydı.

Osmanlı ekonomisi savaş öncesinde de sanayi malları bakımından büyük ölçüde dışa bağımlıydı. Bu dışa bağımlılık yalnız sanayi mallarında değil aynı zamanda büyük kentlerin beslenmesinde de kendini gösteriyordu. Mal akımı büyük ölçüde deniz yoluyla sağlanıyordu. Savaşa girilmesiyle birlikte bu yoldan mal akımı ve beslenme olanakları çok sınırlanmıştır. Savaşa girilmesiyle birlikte Akdeniz yolu kapanmıştır. İzmir Körfezi'ndeki Kösten Adası'nda bile İngilizler üs kurmuşlardır. Akdeniz savaş boyunca kapalı kalmasına karşın Karadeniz yolu savaş içinde belli ölçüde açık kalmıştır. Savaşın başlangıcında Goben ve Breslau'nun katılarak Osmanlı donanmasını güçlendirmesi 1915 yazına kadar Karadeniz yolunun açık kalmasını sağlamıştır. 1915 yazından sonra Rus ablukası artmış, özellikle Zonguldak'ı bombalayarak kömür nakliyatını engellemeye çalışmıştır. 1917 Devrimi'nden sonra Karadeniz yolu tamamen açılmıştır.⁶ Rusların ablukasına karşın Karadeniz yolu hiçbir zaman tamamen kapanmamıştır. Bu makalede ek olarak sunulan belgede de belirtildiği üzere Karadeniz'de her zaman kaçakçılık yapılabilmektedir.

İmparatorluk ekonomisi ve savaşın örgütlenmesi için gerekli mal ve insan akımlarını sağlayan ikinci önemli bağlantı demiryollarıyla kuruluyordu. Avrupa'yla olan demiryolu bağlantısı da yeterince iyi çalışmıyordu. Başlangıçta savaş dışı kalmış ülkeler kendi arazileri üzerinden cephane gönderilmesine izin vermiyorlardı. Bu nedenle Çanakale savaşları sırasında topçu cephaneleri sağlamak üzere Almanlar İstanbul'da bir fabrika kurmak zorunda kalmışlardır.⁷ İstanbul'un Ana-

5 Bu konuda bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1970.

6 Bu konuda bkz. Liman Von Sanders, *Türkiye'de 5 Yıl*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s.51 ve Ahmet Emin Yalman, *Turkey in The World War*, New Haven, 1930, s.86.

7 Liman Von Sanders, *op.cit.*, s.97. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

dolu ve Hicaz'a kadar bağlantısının belkemiğini oluşturan ünlü Bağdat Demiryolu bile henüz tamamlanmamıştı. Hattın Toros ve Amasoslardaki tünelleri henüz açılmamıştı. Toros tünelleri ancak 1918 yılı Eylül'ünde tamamlanabilmişti.⁸ Bunun öncesinde demiryollarının tek hat olması, hat genişlikleri arasında farklar bulunması, lokomotif ve vagon sayısındaki yetersizlikler, yakıt sağlanmasındaki zorluklar varolan hatların da yeterince değerlendirilmesine olanak vermiyordu. Ereğli'den kömür sağlanabilmesi Karadeniz'in açık olmasına bağlıydı; diğer zamanlarda kömür Almanya'dan geliyordu. Kömür olmayan yerlerde özellikle Pozantı'nın güneyinde odun yakılıyordu.⁹

Savaş öncesinde Régie Général Şirketi tarafından yapımına başlanan karayollarının yalnız Anadolu'nun batısındaki bir kesimi bitirelebilmisti. Bu bölgenin savaşta aktif bir rolü olmadı. Savaş içinde bu Fransız şirketi faaliyetlerini tatil edince karayolu yapımı için amele taburları kurulmuştur. Suriye ve Filistin'deki yollar tüm çabalara karşın ancak 1916 yılı Şubat'ında tamamlanabilmişti.¹⁰

İmparatorluk savaşa girdiğinde ordunun gereksinimi olan hiçbir silah ve mühimmatı üretmediği için bunların tümüyle Almanya'dan ikmal edilmesi gerekiyordu. Sınırlı olan ulaştırma olanakları da öncelikle askeri gereksinmelere ayrılınca, sivil kesimin gereksinmesinin karşılanmasındaki darboğazlar daha da artıyordu.

Bu koşullar altında savaşa girilmesiyle birlikte ekonomi fiilen kapalı hale gelmişti. Savaş malzemesi dışındaki gereksinmelerini büyük ölçüde iç üretim ile karşılamak zorunda kalmıştı. Oysa savaş koşulları içteki üretimin de büyük ölçüde düşmesine neden oluyordu. İmparatorluğun savaş öncesi nüfus tahminlerinin en yükseği yirmi iki milyondur. Sa-

8 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 3, kısım 4, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1967, s.545.

9 Odun sağlanması için özel bir askeri büro kurulmuştur. Odun yerel müteahhitler eliyle sağlanıyordu. İş gücü ktlığı olduğu için ordu müteahhitlere asker vererek yardım ediyordu. 31428 askerin yakacak sağlanması için kullanılması gerekiyordu. Bu askerlerden yalnız bir kesim gerçekten çalıştı. Müteahhitler bu yolla kısa bir süre de olsa kurtulunması için gerekli evrakı satarak para kazanıyordu. Ahmet Emin Yalman, *a.g.e.*, s.87.

10 Ahmet Emin Yalman, *a.g.e.*, s.88. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

vaş öncesinde 698.000 olan ordu mevcudu 2 Ağustos 1914'te seferberliğin ilânından sonra hızla artmıştır. 1915 senesi sonuna kadar 2.523.000 kişi askere alınmıştır. Asker sayısındaki iki milyona yaklaşan bu artış, bir yandan imparatorluğun üretici gücündeki büyük düşüşü gösterirken, öte yandan üretime katkıda bulunmadan tüketim yapan nüfustaki artışı gösteriyordu.¹¹ Ayrıca savaş sırasındaki Ermeni tehciri gibi olgular da üretimin hızla düşmesine neden oluyordu. Savaşın son yıllarındaki büyük toprak kayıpları da üretimin düşüşünü hızlandırmıştır. “Umumi seferberlik döneminde 66 milyon dekar olan hububat üretimi 35 milyon dekara düşmüştür.” Üretimi artırmak için alınan bütün önlemlere karşın hububat üretiminin yüzde 40 azalması engellenememiştir.¹²

Bu dönemde karşılaşılan ekonomik sorunu şöyle özetleyebiliriz. Sanayi üretimi gelişmemiş, tarımsal kesimi büyük ölçüde geçimlik ekonomi niteliğini sürdüren, piyasaya açılan kesimleri sınırlı olan, dış dünya ile eklemlenmiş belli bir denge içindeki ekonominin dengelerinin yeniden kurulmasını gerektiren iki büyük değişme ile karşı karşıya kalınmıştır. Dış dünya ile ilişkiler kesilmiş ve üretim düşmüştür. Buna karşılık tarım dışı beslenmesi gereken nüfus iki misline yakın artmıştır. Üretim teknolojisinin değiştirilemediği, dolayısıyla çalışan sayısı düşerken üretim artışının sağlanmasının olanaksız olduğu ya da çok sınırlı olduğu böyle bir durumda çözümlenmesi gereken sorun, temelde dağıtımın yeni bir dengeyi sağlayacak biçimde yeniden örgütlenmesidir. Kırsal kesimden eskisine göre çok daha yüksek oranda tarımsal ürün çekilecek, kır dışı tüketici kesimlere savaş öncesine göre kişi başına çok daha düşük miktarda dağıtılacaktır. Dış dünyadan gelebilecek sınırlı miktardaki ürün bu problemin niteliğini çok değiştirmeyecektir. Böyle bir sorunun ancak kâğıt üzerindeki bir çözümünden söz edilebilir. Yoksa izlenecek yol ne olursa olsun toplumu tatmin etmeyecektir. Bu çözümsüzlüğün temel nedeni, üretimin çok azalmış olması ve dıştan ithalatın yapılamayışıdır. Ama çözümsüzlüğün tek nedeni bu değil-

11 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, cilt III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s.183-188.

12 Bu konuda bkz. Vedat Eldem, “Harp ve Mütareke Yıllarında İmparatorluk Ekonomisi”, *Hacettepe Üniversitesi Robert Kolci, Türk Kırdsal Tarih Çalışmaları Sempozyumu*, Aralık 1970 (çoğaltma).

dir. Bunun kadar önemli olan taşıma olanaklarının da sınırlanmış olmasıdır. Bu kısıtlı sistem içinde gerekli bolluklar ve görelî kıtlıklar yaratarak çözümsüzlüğe önemli ölçüde katkıda bulunacaktır.

Bu sorunun çözümünde başlıca iki eğilim birbiriyle yarışmıştır denilebilir. Bunlardan birincisi piyasa mekanizması içinde çözüm aramaktır. Savaşın başlangıcında genellikle durum budur. Ama bunun başarısızlığının görülmesi üzerine piyasa dışı düzenlemeler ve yeni örgütlenmelerde çözüm aramaya başlanacaktır. Bunun da başarısızlığının görülmesi üzerine tekrar piyasa mekanizmasından medet umulacaktır. Bu pandülün iki uç arasındaki sallantısı savaş boyunca sürüp gidecektir.

SAVAŞ EKONOMİSİNİN ÖRGÜTLENMESİ VE SİYASAL GÜÇ İLİŞKİLERİ

Birinci Dünya Savaşı süresince olan gelişmelere bağli olarak değışen, savaşın ve ekonominin örgütlenmesine ilişkin yetkilerin dağılımı, İttihad ve Terakki'nin güç yapısı içinde dengeleri sürekli olarak yeniden belirliyordu. Savaş içindeki iktidarın çok kutuplu yapısı iki kutuplu hale dönüştü. Savaş koşulları askerlerin gücünü artırıyor ve birçok yetkinin Enver Paşa'nın elinde toplanmasına neden oluyordu. Öte yandan siyasal alanda ise yetkiler kabine ve meclisten partinin Merkez-i Umumisi'ne kayıyordu. Bu kesimde de güç ve yetkiler Talât Paşa ve Kara Kemal Bey elinde yoğunlaşıyordu.

Birinci Dünya Savaşı içinde İttihad ve Terakki açısından ekonominin örgütlenmesinin ordunun ve halkın gereksinmelerinin başarıyla karşılanmasının ötesinde bir anlamı vardı. İttihad ve Terakki'nin önderleri savaşın yarattığı fırsatlardan yararlanarak savaş sonrasında ülkenin iktisadi kalkınmasını sırtlayacak bir altyapı ve toplumsal kesim oluşturmak istiyorlardı.¹³ Dolayısıyla partinin savaş içinde ekonomik

13 İktisadi girişimlerin eleştiriyeye uğraması üzerine Maliye Nazırı Vekili Talât Bey, Meclis-i Mebusan'da "Hükümet öyle bir fırsat elde etmiştir ki bütün teşkilâtını bugün yapmalı ve masraftan çekinmemelidir. Dolayısıyla Büyük Frederik (Frederic)'in olağanüstü durumdan faydalanarak Almanya'yı evc-i balay-ı terakkiye yükseltmeye çalışmalıyız ve çalışmak zorundayız" diyordu. Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.301.

Liman Von Sanders Paşa

örgütlenmede etkili olan kesimi savaş sonrasında da gücünü artıracaktı. Bu sebeple savaş ekonomisinin örgütlenmesinin kontrolü partinin güç odakları arasında en önemli yarışma konusu oluyordu.

Savaşa girildiğinde bir Balkan Savaşı felâketi yaşamış yöneticiler bir ordunun ikmalinin öneminin bilinci içindeydiler. Ama Osmanlıların müttefikleri Alman levazımcıları imparatorluğun üretim ve ulaşım ilişkisinin nesnel koşulları içinde iâşe ve ikmal sorununun çözümünü olanaksız olarak görüyordu.¹⁴ Askeri Levazım Dairesi Reisi İsmail Hakkı Paşa bu koşullar altında görev üstlendi. Savaş içinde birçok yerde kıtlık çekilmiş olmasına ve yaygın suistimal söylentile-

rine karşın, savaşın uzun yıllar sürdürebilmiş olması bu konuda bir başarı kazanıldığına göstergesi olarak alınmalıdır. Nitekim Liman Von Sanders Paşa hatıratında İsmail Hakkı Paşa'nın bu işi nasıl yaptığını anlatmanın güç olduğunu belirterek bir tür hayranlığını ifade etmiştir.¹⁵

Zor koşullar altında ikmal sorununun çözülebilmesi için Askeri Levazım Dairesi'nin olağanüstü harcama ve el koyma yetkileriyle donatılmasını gerektirmiştir. Bu yetkiler ülke ekonomisi içinde Askeri Levazım Dairesi'ni ekonominin en etkili kurumu haline getirmiştir. Enver Paşa-İsmail Hakkı Paşa ikilisinin gücünü artırmıştır. Başlangıçta savaşın uzun sürmeyeceği düşünüldüğü için askerlere bu yetkilerin verilmesi ve doğurduğu sorunlar üzerinde durulmuyordu. Harbiye Nezareti'nin kontrolü sürekli olarak artıyordu. Almanya'dan üzerinde

14 Alman askeri heyeti azaları arasında bulunan Kaymakam Von Buhardi, "Bu iâşe teşkilâtı ile ne bu ordu, ne bu balk beslenebilir. Türkiye, harp edebilmek ve halkını açlıktan kurtarmak için bu temel meselesini halle mecbur ve mahkûmdur" diyordu. Cemal Kutay, cilt 18, s.10424.

15 Liman Von Sanders, a.g.e., s.38-39.

“Enverland” yazılı cephane sandıklarının gönderilmesi de bu döneme rastlamaktadır.¹⁶

Savaş uzadıkça askerlerce alınan önlemlerin ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerinin açık hale gelmeye başlaması ve Harbiye Nezareti'nin güçlenmesinin yarattığı kaygılar Merkez-i Umumi'nin sivil kesimi ile askerler arasındaki çelişkileri artırmıştır. Kara Kemal bu çelişkidenden yararlanarak Merkez-i Umumi'nin desteğiyle önce İstanbul'un “iâşe”sini kontrol etmeye başlamıştır. Ayrıca İstanbul'da kendisine bağlı partili bir militan kadro oluşturmuştur. Daha önce iyi bir örgütlenmesi olmayan esnaf cemiyetlerini kendine bağlı kişiler eliyle örgütlemiş ve parti çevresinde kendi denetimi altında bir çıkar grubu yaratmıştır. Bunlar arasında sokak hamalları, kayıkçılar gibi parti içinde kaba güce dayanarak baskı yapmakta kullanılabilecek ögeler de vardır. Kara Kemal bu yolla İstanbul'da her an bir ayaklanma düzenleyebileceği havasını savaş boyunca canlı tutmuş ve siyasal hesaplarda mutlaka hesap edilmesi gereken bir güç haline gelmiştir. Böylece verilen kararların yönünü büyük ölçüde Harbiye Nezareti'yle, Merkez-i Umumi Üyesi Talât Paşa ile Kara Kemal kanadının güç dengesi belirlemiştir.¹⁷

Alınmakta olan ekonomik kararların meşruiyet çerçevesini gereksinmelerin karşılaması kadar da Balkan Savaşı sonrasında gelişmesi hızlanan “Türkçülük” ideolojisi oluşturmuştur. Türkçülük ve onun “milli tüccar” ve “Türk patron” yaratma politikalarının uygulanması için savaş koşulları ve Askeri Levazım Dairesi'nin yetkileri önemli olanaklar sağlıyordu. Talât Paşa anılarında bu politikaların amacını ve uygulama içinde nasıl sapma gösterdiğini “Her harpte Türk olmayan unsurlar servet sahibi oluyor, vatandaşlar ise insanca zayıt verdikten başka fakr ve zarurete de düşüyorlardı. Bu itibarla vatandaşları ticarete teşvik etmek ve kendilerine kolaylık göstermek lüzumlu görüldü. ... Fakat sonraları ... bazı şahsiyetlerin yakın akrabaları ve dostları tica-

16 Ziya Şakir, *Talât, Enver, Cemal Paşalar*, Muallim Fuat Gücüyener'in Tarihi Eserler Serisi (II. baskı), İstanbul, 1944, s.133-134.

17 Ahmet Emin Yalman, *g.ö.z.*, s.102-103.

retle hiçbir münasebetle alakaları olmadığı halde büyük servet elde ettiler ve bu da halkın bütün itimadını sarstı” diye açıklamaktadır.¹⁸

Savaşa girildiğinde daha önce bir hazırlık yapılmadığı için hiçbir yerde gıda stokları vücuda getirilmemişti. Bu nedenle 1914 iyi bir tarımsal ürün yılı olmasına karşın gıda maddelerinin ihracatı yasaklanmıştır. Daha sonraki yıllarda tarımdaki insan gücünün azalmasına paralel olarak üretim miktarındaki düşüşler hızlanınca 1916 yılı başından itibaren “Harp Ziraatı” önlemleri alınmaya başlanmıştır. Alman uzmanlar getirilerek “Ziraatı Teşvik Komisyonu” kurulmuş, “Zırai Mükellefiyetler Kanunu” çıkarılmış, Ziraat Bankası Kanunu çıkarılarak kooperatiflere ve müteselsil kefaletle küçük çiftçilere kredi olanakları getirilmiş, yarı resmi kurumlar olan “Donanma Cemiyeti”, “M. Müdafaa Cemiyeti”, “Kızılay” vb. tarımla ilgilendirilmiş, belli bölgelerde ilk kez patates tohumu dağıtılmıştır. Ama bu çabalar tarımsal üretimin düşmesini engellemekte yetersiz kalmıştır.¹⁹

Tarımsal üretimin yeni gereksinmelere uyum yapmasında, geçimlik tarım kesiminden daha büyük orandaki bölümünün tüketici kesime aktarılması ve tüketim miktarının azaltılmasında iki mekanizma etkili olmuştur. Bunlardan birincisi devletin yasal olarak öşürün bir ya da iki katı alım yetkisiyle donatılmasıdır. ikincisi ise hızla artan fiyatlardır. Üretimin azalması, gereksinmenin artışı ve para arzının çoğalması fiyatların hızla artışına neden olmuştur. Düyun-ı Umumiye İdaresi’nin endekslerine göre genel fiyat düzeyi 17 misli, sabit fiyatlar 7 misli artmıştır. Fiyatların paranın değerini kaybetmesinden çok daha hızlı artmış olması üretimin ne kadar yetersiz kaldığının bir göstergesidir.²⁰

Ekonominin yeni koşullara uyum sağlaması sırasında, farklı sektörlerin ve bölgelerin talep artışları ve üretimlerindeki azalmalar eşit olmadığı için fiyat artışları bölgeler ve sektörler için önemli öl-

18 Enver Bolayır (derleyen), *Talât Paşa’nın Hatıraları*, Güven Yayınevi, İstanbul, 1946, s.46.

19 Bu konuda bkz. Ahmet Emin Yalman, a.g.e., s.129, T.C. Ziraat Bankası, *Yüz Yıllık Teşkilâtı Zırai Kredi*, Ankara, 1963, s.122, 126. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968, s.127-130.

20 Ahmet Emin Yalman, a.g.e., s.147-151.

çüde değışiklikler göstermiştir. İç talebi büyük olmayan afyon gibi ürünlerin fiyatları düşmüştür. Üretimi görelî olarak daha az azalmış olan buğdayın fiyat artışı da az olmuştur. Savaş öncesinde 28-35 para eden buğday 1917 yılı başında 80-90 paraya yükselmiştir. Buna karşılık üretim miktarı hızla düşmüş olan incir ve üzümde fiyat artışı 8-10 misli olmuştur.²¹

Ülke içinde ulaştırma alt yapısı homojen olarak yayılmadığı ve ulaştırma da kıt bir hizmet haline gelmiş bulunduğu için bölgesel fiyat farkları da yüksek olmuştur. Böyle olunca vagon tahsisleri çok kârlı bir ticaret aracı haline gelmiştir. Fiyat farklılıkları Konya ve İstanbul gibi ulaşım bağlantısı en gelişmiş yerler arasında bile çok yüksek olabilmektedir. Ahmet Rıza Bey 1916 yılı Ocak'ında bulgurun Konya'da 90 para iken İstanbul'da 14 kuruş olduğunu söylemektedir. Farkın bu kadar yüksek olmasında ulaşım olanaklarının sınırlı olması kadar araçların rolünün de bulunduğunu düşünmek gerekir.²²

Bölgeler arasındaki fiyat farklarının çok yüksek olması ve çeşitli bölgelerden ordu için farklı düzeylerde tarımsal ürün çekilmesi bölgeler içindeki arz talep dengelenmesini kararsız hale getiriyordu. Bu nedenle 1916 Temmuz'unda kabul edilen İâşe Kanun-ı Muvakkati'yle imparatorluk değışik bölgelere ayrılıyor ve hükümet bu bölgelerden zahire çıkmasına yasak koymaya yetkili kılınıyordu.²³

Savaş koşulları içinde ordunun gereksinmesinin karşılanmasında merkezi örgütlere gidilmesine karşın imparatorluğun geniş sınırları içinde halkın gereksinmelerini karşılamak işlevini yüklenecik olan yine de geleneksel ticaret yapısı olmuştur. Yalnız bu yapı savaş öncesinde büyük ölçüde dış dünyaya dönük iken, savaş içinde iç pazarlara dönük hale gelecektir. Bu varolan ticaret yapısı alınacak yasal önlemler ve örgütsel yeni düzenlemelerle bir yandan sistemin işleyişi yeni koşullara uydurulmak istenmiş, öte yandan partinin ideolojisi doğrultusunda toplumsal dönüşümler sağlanmaya çalışılmıştır.

21 Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 531.

22 Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 553.

23 Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 563.
 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Genellikle savaş içinde dağıtım konusunda alınan önlemler bu sınırlar içinde kalmıştır denilebilir. Bir yandan askerden muafiyet için konulan bedel sistemi, öte yandan büyük toprak sahiplerinin tarımsal ürün azalmasını gerekçesiyle askere alınmayışı genel olarak savaş öncesi dağıtım kanallarının en azından Müslüman kesim için ayakta kalmasını sağlamıştır. Zaman zaman mallara el konulmasına, üretimden aynî vergiler alınmasına karşın dağıtımın piyasa şartları içinde örgütlenmesi olanağı sağlanmıştır. Sistem içinde sürekli olarak doğan denge-sizliklerin yarattığı yüksek, hattâ spekülâtif kâr beklentileri bu sektörün çalışmasının arkasındaki itici gücü oluşturmuştur.

Bu yapı yanısıra, aynî olarak konulan istihsal vergisi, el koyma, satın alma yetkileri, İttihad ve Terakki'ye yakın kesimlere kurdurulan şirketler yoluyla, dağıtım sistemi partinin hedefleri doğrultusunda yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır. İttihadçıların “millî tüccar” yaratılmasındaki belki de en güçlü aracı, demiryolu vagonlarının tahsisinin devletin tekeline alınması olmuştur. Bir kişiye vagon tahsis edilmesi o kişiye yüksek rantlar sağlamıştır. Bunun böyle işlemesi zamanında “vagon ticareti” olarak ün kazanmıştır. Vagon permileri vagon başına piyasada 1500-2000 liraya kadar alıcı bulmuştur.²⁴ Bu konudaki şikâyetler sonucunda padişah 28 Mayıs 1918'de permi ticaretini yasaklamıştır.²⁵ Millî tüccar yaratılmasında vagon ticareti yanısıra kullanılan diğer mekanizmalar; ordunun iâşesi için yapılan alımlar ile genellikle kentli nüfusun özellikle de İstanbul'un iâşesi için geliştirilen örgütlenme olmuştur.

Bu üç yoldan, bu bildirinin konusu açısından en önemlisi ve Kara Kemal Bey'in başrolü oynadığı alan İstanbul'un iâşesi olmuştur. İstanbul'un iâşesi sorununun çözülmesi sadece İstanbul'da yaşayanlar bakımından önem taşıymıyordu. İstanbul imparatorlukta oldukça büyük bir bölgenin gereksinmelerini sağlayan başlıca ithalat limanı olduğu için bu kentte bir kıtlık olunca çok büyük bir alanda bir felâket haline geliyordu. Ülkenin ticaret kanalları tarihsel olarak bu biçimde

²⁴ Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s.129.

²⁵ Ahmet Emin Yalman, *a.g.e.*, s.138. <https://rantey.org>

oluşmuş bulunuyordu. Bu nedenle İstanbul'daki iâşe sorununun çözülmesi birçok bakımdan, imparatorluğun iâşe sorununun çözülmesinden bağımsız olarak ele alınamamaktadır. Örneğin İstanbul'da uygulanacak bir fiyat kısıtlaması ve belli istihkak normlarına göre dağıtım yapılması yoluna gidilmesi, devletin elinde büyük stoklama olanakları bulunmadığı için etkili olmamakta, ancak İstanbul'da bulunan malın da kent dışına kaçmasına neden olmakta İstanbul'daki kıtlığın artmasından başka bir işe yaramamaktadır.²⁶ Nitekim savaş sırasında İstanbul'un iâşe sorununu çözmek için sadece kenti gözönüne alan önlemler başarılı olmamıştır.

İstanbul'da iâşe sorunu Ağustos ayında seferberliğin ilânıyla birlikte gündeme gelmiştir. İstanbul'a gelen un miktarının düşmesi üzerine fiyatlar birden yükselmiştir. Ekmek sıkıntısı yaşanmaya başlayınca Babiâli önlem almak zorunda kalmış, Dahiliye Nazırı Başkanlığı'nda kentin yöneticileri ve Ticaret Odası sorumlularının katıldığı bir "Havaic-i Zaruriyye Komisyonu" toplamıştır. Bu komisyonun kararı üzerine 5 Ağustos 1914'te şehreminliği bildirisiyle ekmek fiyatlarına bir okka ekmek 55 para olmak üzere narh konulmuştur. Zahire tüccarlarının itirazı üzerine 12 Ağustos 1914 ekmek fiyatı 60 paraya yükseltilmiştir. Ekmek dışındaki tüketim maddelerinde de azalma görülmesi üzerine askerin ihtiyacını karşılamak üzere savaşın ilk aylarında buğday yanı sıra tüccarın elindeki koyun, patates, fasulye, nohut, soğan, sade yağ gibi malların yüzde 25'ine "tekâlif-i harbiye" olarak el konulmuştu.²⁷ Bu, o kadar malın piyasadan kaybolmasını hızlandırmıştı. Şehremini Cemil (Topuzlu) Paşa ekmek narhını tutabilmek için Romanya'dan ucuz un satın almaya girişmiştir. Oysa Kara Kemal başkanı olduğu "Esnaf Cemiyeti" aracılığıyla kentin iâşesini denetlemek istemektedir. Tüccar malı Anadolu'dan toplayarak İstanbul'a getirecek ve Kara Kemal'in vagon tahsislerinden yararlanarak gayri resmi olarak oluşturduğu gıda tekeline verecek, bu tekel de saptadığı fiyat

26 Rakım Ziyaoglu, *İstanbul Kadıları Şehreminleri Belediyesi Reisleri ve Partiler Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1971, s.221.

27 Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî Tüketiciler (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.268-269.

üzerinden siyasi etkilerden de yararlanarak satış yapacaktır. Bu kanalla cemiyetin elinde toplanacak kaynakların hem siyasal amaçlarla hem de milli tüccar oluşturmakta kullanılabileceği düşünülüyordu. Oysa Cemil Paşa'nın Romanya'dan un getirme girişimi Kara Kemal'in projesine ters düşüyordu. Bunun üzerine Kara Kemal Şehremaneti'ne Anadolu'dan sağlanacak 1.000.000 çuval un satmayı önermiştir. Bu öneri Romanya'dan gelecek una göre 3 frank pahalıdır. Bu unun alınması halinde ekmek fiyatına on para zam yapmak gerekecektir. İttihad ve Terakki çevresinden uzak olan ve partizan kaygılarla hareket etmeyen Cemil Paşa bu öneriyi kabul etmeyince, Dahiliye Nazırı Talât Bey Şehremaneti'ni ziyaret ederek bu satışı gerçekleştirmek istemiştir. Cemil Paşa'nın kararında direnmesi üzerine istifası istenmiş ve yerine 8 Kasım 1914'te İttihadçılara yakın olan İsmet Bey getirilerek, satış gerçekleştirilmiş ve Aralık ayında ekmeğin fiyatı on para artırılmıştır.²⁸

İstanbul'un iaşesi konusunda İttihad ve Terakki ticarete siyasal olarak müdahale etmeye başlamıştır. Şehremaneti İttihad ve Terakki Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nden Ekmekçiler Cemiyeti kâtibi İzzet Bey'in başkanlığında "Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye"yi kurmuştur. Bu heyet, faaliyet alanını kısa sürede ekmek dışındaki tüketim maddelerine de yaygınlaştırmıştır. Bu kuruluş sonrasında İstanbul'un iaşesinin denetimi büyük ölçüde Kara Kemal'in eline geçmiştir.²⁹

Ama savaş içinde kaçınılmaz olarak doğan sıkıntılar, şehreminlerinin değiştirilmesine ve Şehremaneti'ne verilen yetkilerin artırılması yolunda kararlar alınmasına neden olmaktadır. Şehremaneti'ne İsmet Bey'den sonra, 4 Şubat 1915'te, Kara Kemal çevresine uzak duran İsmail Bey getirildiyse de esnaf derneklerinin baskısıyla kısa sürede değiştirilmiş, 30 Nisan 1915'te Emniyet Umum Müdürü Bedri Bey getirilmiştir. 19 Ağustos 1915'te çıkartılan bu Muvakkat Kanun'la Şehremaneti'ne geniş yetkiler verilmiştir. Bedri Bey bundan iki gün sonra Cemiyet-i Umumiye'deki (Belediye Meclisi) toplantıda askeri-yeden günde 30 vagonluk tahsis alındığını ve değirmenlere el konul-

²⁸ Rakım Ziyaoglu, a.g.e., s.206-223.

²⁹ Zafer Toprak, a.g.e., s.276. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

duğunu söylerken kendisini “Emanet bu tedbirleri ittihaz etmeden evvel kelime ile bir serbesti-i ticaret var idi ise de hakikatte yoktu”, iş birkaç “kalantor muhtekir”in elindeydi diye savunmaktadır. Ama bu Muvakkat Kanun’un iki hafta sonra kanunlaşması için Meclis-i Mebusan’da görüşülmeye başlandığında çok tepki çekmiş, Dahiliye Nazırı Talât Bey kanunun reddedilmesini teklif etmek durumunda kalmıştır.³⁰

1916 yılında kıtlığın artması üzerine alınan eleştiriler artmış ve konu İttihad ve Terakki’nin kongresine getirilmiştir. Kara Kemal Bey, kongreye bir yıl üç aylık sürede işeyle ilişkin olarak yapılanlar konusunda bir açıklama yapmıştır. Bu açıklamalar *Tanin* gazetesinde de yayınlanmıştır.³¹ Ayrıca bir komisyon kurularak Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye ve daha sonra oluşumu üzerinde duracağımız Kara Kemal’in Şirketleri diye bilinen şirketler üzerine inceleme yaparak kongreye sunmuştur. Komisyon raporunda Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye’nin ticari işlemleri sonucu 1.762.377 liralık ciroya karşılık 273.374 lira yani yüzde 15,5 oranında kâr ettiğini, işletme giderlerinin 65.110 lira yani ciroya göre yüzde 2,67 oranında olduğunu saptamış ve her türlü yolsuzluk iddialarına karşı çıkarak, Kara Kemal Bey’i başarılarından dolayı kutlamıştır. Buna rağmen siyasi baskılar sonucu işe işinin Şehremaneti içinde örgütlenmesine gidilmiştir.³²

1916 yılı Şubat ayında Şehremini İsmail Canbulat işe işlerinin Emanet’çe devralınması için Babiâli’ye başvurmuş ve belli bir ödenekle birlikte bu yetkiyi almıştı. 5 Mart 1916’da çıkartılan bir yasayla askeriyye un sıkıntısı olan yerlerde belediyeler adına un sağlama yetkisi verilmiş ve Harbiye Nezareti’ne bu amaçla 500.000 liralık bir avans ayrılmıştı. 25 Mart 1916’da çıkarılan bir geçici yasayla da Emanet’e tüketim maddelerinin sağlanması için 500.000 liralık bir avans verilmişti. Bu geçici yasaya göre yiyecek ve diğer temel ihtiyaç maddeleri-

30 Bu konuda bkz. Rakım Ziyaoglu, *a.g.e.*, s.225; Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s.520.

31 Kara Kemal Bey’in hazırladığı “İttihad ve Terakki Umumi Kongresi’ne İstanbul’un Bir Sene Üç Aylık İşeyle Hakkında Takdim Olunan İzahatname” için bkz. *Tanin*, 7, 8, 13, 15 ve 16 Ekim 1916 (1332).

32 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s.278. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

nin dağıtımı Şehremaneti'nce seçilen bir "mes'ul heyet" aracılığıyla yapılacaktı. 25 Nisan 1916'da nizamname çıkartılarak, Şehremaneti'nde "Umur-ı İktisadiye Müdüriyeti" kurulmuş ve kentin ihtiyaç maddelerinin temini ve denetimi ile görevlendirilmiştir. 1 Mayıs 1916'da çıkarılan "Mevad-ı Gıdaiye ve Havayic-i Sairenin Suret-i Furuhtu ve Tevzii Hakkında Kanun-ı Muvakkat" çıkartılarak İstanbul'da Şehremaneti'ne, vilâyetlerde valilerin izniyle belediyelerin gerektiğinde uygun ve ılımlı bir karşılık ödeyerek değirmen ve fırınlara el koymasına olanak tanınmıştır. 28 Mayıs 1916'da çıkarılan bir kanunla askeri müesseselerin sağladığı unların yeterli olmaması halinde, Emanet'in kendi hesabına getireceği unlarla bu açığın kapatılması ortaya çıkacaktı. Sonunda fiyat farklarının hükümetçe verilen avanstan karşılanması kararlaştırılacaktı.³³

Savaş içinde iâşe konusunda atılan en kapsamlı adımlardan biri 23 Temmuz 1916'da İâşe Kanun-ı Muvakkatı çıkarılması olmuştur. Bu adımın atılmasında Alman iâşe örgütü örnek alınmıştır. Bu yasa-ya göre Osmanlı toprakları iâşe bölgelerine ayrılıyordu. Sistemin işlenmesi için merkezde ve taşrada iâşe heyetleri kuruluyordu. Merkez İâşe Heyeti, Dahiliye Nazırı'nın Başkanlığında ilgili üst kademe bürokratlardan oluşuyordu. Üç milyon lira ödeneği olan bu heyet iâşe kapsamına giren her türlü malın alım ve satımını yapabilecekti. Alım için yurt dışına heyetler gönderebiliyor, alım anlaşmaları yapabiliyordu. Merkez İâşe Heyeti'nin iki komisyonu bulunuyordu. Bunlardan birincisi olan Ekmek Komisyonu İstanbul ve çevresi için buğday getirterek, öğütüyor ve fırınlara dağıtıyordu. İkincisi olan Havayic-i Muhtelif Komisyonu diğer temel tüketim maddelerini sağlıyordu. Merkez İâşe Heyeti'nin vilâyet ve kaza merkezlerindeki faaliyetlerini Vilâyet ya da Müstakil Liva Tali Heyetleri üstlenmişti. Tahıl satım alımı bu heyetlerin seçeceği mübayaa vekilleri aracılığıyla komisyon karşılığı yapılacaktı.³⁴

33 Bu konuda bkz. Zafer Toprak, *a.g.e.*, s.282, Rakım Ziyaoğlu, *a.g.e.*, s.230, Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s.536.

34 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s.283-285. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İâşe Kanun-ı Muvakkatı'na bağılı olarak hazırlanan nizamname Osmanlı toprakları üç iâşe bölgesine ayrılıyordu. İstanbul'da ve diğerkentlerde belediyelerin değirmenlere, fırınlara el koyma ve narh koyma, azami fiyat saptama yetkileri yeniden tanımlanmıştır. İâşe bölgelerinin birincisi İstanbul merkez olmak üzere Orta ve Batı Anadolu ile Trakya'yı kaplıyordu. İttihad ve Terakki Birinci İâşe Bölgesi Başkanlığı'na Kara Kemal'i getirerek, iâşe konusunda partinin sivil kesiminin etkisini sürdürüyordu. Merkez İâşe Heyeti'nce 14 Ekim 1916'da İstanbul'da azami ekmek fiyatı okkası 2 krş. olarak saptanmıştır. Azami fiyat saptaması durumun kötüleşmesine neden olunca bir hafta sonra fiyatlar yeniden serbest bırakılmıştır. 2 Kasım 1916'da Meclis-i Ayan'da azami fiyat sorunu tartışılırken, fiyatların denetim altında tutulmasında izlenecek en uygun yolun "iâşe müdürlüğü" eliyle getirilecek un ve buğdayın makul kâr hadleriyle tüccara devredilmesi olacağı belirtilmiştir. Bunun sağlanması için Maliye Nezareti'nin iâşe müdürlüğüne verdiği avans miktarı 10 Mart 1917'de 13.500.000 liraya yükselmişti.³⁵ Spekülatif faaliyetlerin tamamıyla kontrolden çıkması üzerine 24 Mayıs 1917'de "İhtikarın Men'i Hakkında Kanun-ı Muvakkat" çıkarılarak, cezalar artırıldı. Geniş yetkilerle donatılmış bir "Men'i İhtikâr Komisyonu" kuruldu. Komisyonun reisi Dahiliye Nazırı'ydı ama komisyonun yönetimi gerçekte reis vekili Hüseyin Cahit (Yalçın) tarafından yürütüldü. Bu komisyonun İstanbul'daki manifaktura eşyası üzerinde denetimi olacaktı. Bu heyet değişik mallar için narh koymuş, basma ve patiska satışlarını vesikaya bağlamış, malın el değiştirmesi yoluyla fiyatlarının artırılarak havadan kazanç sağlama gibi oyunlara konu olmasını engellemek istemiştir. Yeterli mal sağlanamayınca bu önlemler etkili olmamıştır.³⁶

Makalenin bu bölümüne kadar gördüğümüz üzere, seferberliğin ilânından 1917 yılının ortalarına kadar geçen süre içinde Kara Kemal'in Esnaf Cemiyeti'ndeki kontrolü, Şehremaneti çevrelerindeki et-

35 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s.284, 286; Rakım Ziyaoğlu, *a.g.e.*, s.231; Ahmet Emin Yalman, *a.g.e.*, s.130-131.

36 Hüseyin Cahit Yalçın, *Meşrutiyet Öncesi ve Sonrası*, İstanbul, 22, 23 Aralık 1954.

kisi, savaş koşullarının yarattığı fırsatlar, cemiyetin üyelerinin kazançlarını artırmasının dışında, cemiyetin elinde büyük fonların birikmesini sağlamıştır. Bu fonlar ve cemiyet çevresine dayanarak oluşturulmuş militan partili kadrolar, Kara Kemal ve Talât Paşa'ya güç kazandırmasına karşın büyük tepkiler de doğuruyordu. Yine önceki bölümlerde gördüğümüz üzere 1916 yılı İttihad ve Terakki Kongresi'nde tartışılan en sıcak konulardan biri de bu olmuştur. Kongre Kara Kemal'in ve cemiyetin girişimleri ile kazanılan paraların, bu girişimleri yapanların hakkı olduğunu ve meşrû olarak kazanıldığını ilân etmiştir.³⁷

Biriken bu fonlar Kara Kemal'in şirketleri diye ün kazanan şirketlerin kurulmasında kullanıldı. Bu şirketlerden ilki 15 Ağustos 1915'te 200.000 lira sermaye ile kurulan Anadolu Milli Mahsulat Anonim Şirketi oldu. Şirketin amacı "Konya-Ankara-Bağdat hatlarıyla nakil ve ihraç edilen hububat, tiftik, yapağı, yün, deri ve afyon gibi mahsulat-ı dahiliyeyi alıp, satmak ve mevat üzerinde komisyon muameleti ifa eylemek"tir. Şirketin kurucuları arasında, Kara Kemal ve onun Esnaf Cemiyeti içindeki arkadaşları, İstanbul tüccarları, Konya, Afyonkarahisar, Alaşehir, Eskişehir, Ankara gibi demiryolu üzerinde bulunan yerleşmelerin tüccar ve büyük toprak sahipleri bulunuyordu. Üretim ve tüketim alanının ajanlarını bir araya getirerek birbirini tamamlayıcı bir ağ oluşturuyordu. Bunu izleyen Milli (ithalat) Kantariye Anonim Şirketi oldu. 1916 Ağustos'unda 200.000 liralık bir sermaye ile kurulan şirket "dahilden ve hariçten kantariye ve bakkaliye eşyası celp ve fûruht eylemek ve mevad üzerinden komisyon" amacını taşıyordu. Aslında bu şirket şeker, yağ, pirinç ve kahve gibi temel gıda maddelerini bakkallara dağıtıyordu. Bu yolla kentte geniş bir esnaf ke-

37 Ahmet Emin Yalman, *a.g.e.*, s.125'te şahısların sağladığı kârların dışında cemiyetin sadece ek-mekten 400.000 lira, diğer ihtiyaç maddelerinden 500.000 lira kâr ettiğini, orduya satılan yün-lerin fiyatının 13 katına satıldığına göre bundan da önemli kârlar sağlandığını söylemektedir. Oysa Kara Kemal'in Divan-ı Ali'de verdiği ifadede söz konusu birikimin 400.000 lira olduğu söylenmektedir. Tekin Alp'in *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 30, 7 Ekim 1916 (1332), s.2'deki "İt-tihad ve Terakki Fırkası'nın İktisadi Faaliyeti-1" adlı yazısında da İttihad ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumi tarafından oluşturulan Heyet-i Ticariyye'nin kârı olarak verilen miktar da 400.000 liradır.

simini denetim altında tutma olanağı sağlanıyordu. Kurucuları arasında İstanbul'un tanınmış fırıncılarının yer aldığı 100.000 lira sermaye ile kurulan Ekmekçilik A.Ş. kurulan üçüncü şirket oldu. Bunu 1917 Haziran'ında kurulan Milli Mensucat A.Ş. izledi. 100.000 lira sermayeli bu şirket “yün, pamuk, keten, kenevir, iplik vs. kumaş ve mensucat imaline hadim mevad-ı iptidaiyeyi celp ve bunlardan iplik imal ve mamul iplik celp ederek, her nevi kumaş” üretiminde bulunmak amacını taşıyordu. Bu dört şirket birden değerlendirildiğinde ortaya çıkan ortak özellik, doğrudan esnaf ve üreticinin işlevlerini yüklenmeye çalışmayan, buna karşılık çok sayıda kişinin faaliyetleri için bir şemsiye işlevi yüklenen girişimler olduğu görülür. Şirketlerin bu özelliği siyasal destek oluşturmalarını kolaylaştırmıştır.³⁸ Bu dört şirketin bankerliği işlevini görmek için de 1918 yılı başlarında 1.500.000 lira sermayeli “Milli İktisat Bankası” kurulmuştur.³⁹ Kurucuları, üzerinde durduğumuz dört şirketin müdürleridir. Sermayesinin 400.000 liralık kesimi İttihad ve Terakki tarafından pek muhtemeldir ki, onun adına Esnaf Cemiyetleri tarafından verilmiştir. Kara Kemal'in siyasal amaçlı ekonomik gücünü tamamlayan bir başka halka, İstanbul'un birçok semtinde kurulan “Müstehlik Kooperatifleri” olmuştur. Böylece şirketler, banka ve kooperatiflerden meydana gelen ekonomik bütünün gücü sadece kendi muamelelerinin hacmiyle ölçülemez, bu kuruluşların ileriye ve geriye bağlantılarını gözönünde bulundurmak gerekir.

Talât Paşa-Kara Kemal çevresinin güçlenmesine karşın İstanbul'daki iâşe konusundaki yakınmaları ortadan kaldırmakta yetersiz kalması üzerine 17 Ağustos 1917'de “İâşe-i Umumiye Kararnamesi”nin çıkarılmasıyla bu konudaki güç askeriye başka bir deyişle Enver Paşa-İsmail Hakkı Paşa ikilisine geçmiştir. Bu kararname ile “İâşe Müdüriyeti Umumisi” kurulmuş, müdürlüğe ek görevle Askeri Levazım dairesi Reisi İsmail Hakkı Paşa getirilmiştir. Böylece kurumsal ola-

³⁸ İlüseyin Avni Şanda, *Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 1967 ve Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, *Nizamname-i Dahiliye*, İstanbul, 1331.

³⁹ Hazım Atif Kuyutçak, *Para ve Banka*, Cilt II, Buzatı Pakanesi, İstanbul, 1948, s.163.

rak olmasa bile pratikte hem ordunun hem de sivil kesimin iâşesi tek elde toplanmış oluyordu.⁴⁰ Ama hangi tür örgütlenmeye gidilirse gidilsin nesnel koşullar bu sorunun, yakınmaları ortadan kaldıracak biçimde çözülmesine olanak vermediği için biriken hoşnutsuzluklar bir yıl sonra dengeyi yeniden değiştirir. 30 Temmuz 1918’de çıkartılan bir kararname ile “İaşe Nezareti” kurulur. Nezaretin başına Kara Kemal Bey getirilir. Bu nezaretin görevleri kapsamına hem ordunun hem de sivil halkın beslenmesi alınır. 21 Eylül 1918’de Maliye Nazırı Cavit Bey’in bir notunda “İaşe Nezareti”nin kurulmasından sonraki durumu “Herkesin kalbinde ümitler beslenen iâşe henüz mecra-ı tabiisine girmek şöyle dursun, eskisinden daha fena bir şekil almış. Günü gününe yaşıyor. Bir taraf asker, kendisine ait olmayan bir iş gibi telakki ediliyor, diğer taraf bitmek bilmeyen teşkilâtlarını hazırlıyor” diye anlatıyordu.⁴¹ Bu teşkilât tam olarak kurulup çalışmaya başlamadan önce savaşın sona ermesi üzerine bu proje hayata geçmeden sona ermiştir. Bu kısa süreli projeyi bildirinin başında sözünü ettiğimiz belgeye dayanarak tanımaya çalışalım.

İAŞE NEZARETİ’NİN YAPMASI DÜŞÜNÜLENLER VE YAPABİLDİKLERİ

İaşe Nezareti 30 Temmuz 1918’de bir kararname ile kurulmuştur. Bu kararname *Takvim-i Vekayi*’de 17 Ağustos 1918’de yayınlanır. Kara Kemal de 18 Ağustos 1918’de İaşe Nazırı olur ve 21 Ağustos 1918’de *Takvim-i Vekayi*’de ilân edilir. 7 Ekim 1918’de Talât Paşa kabinesinin istifasıyla da Kara Kemal’in nazırlığı sona erer. Bu bölümde hikâyesini kurmaya çalışacağımız Kara Kemal’in iâşe nazırlığı bir buçuk aya yakın sürmüştür. Kara Kemal’den sonra nezarete Doktor Celal Muhhtar Bey getirilmiştir. Mütareke ilân edildikten sonra Çanakkale Boğazı açılıp İstanbul’a mal gelmeye başlayınca da İaşe Nezareti’nin önemi kalmamış, 20 Ocak 1919’da bir kararname ile lağvedilmiştir.⁴²

40 Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.538.

41 Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.534, 544.

42 Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.830-834; Zâfer Toprak, a.g.e., s.111.

Kuruluşa ilişkin kararnamede nezaretin görevi “Orduy-ı Hümayun’un ve muhtacin-i ahalinin ve memurin-i devletin iâşesine muktezi mevad-ı gıdaye ve havayic-i sairenin tedarik ve itası ve ahali-i sairenin teshil-i maişeti ve es’arın (fiyatların) gayri tabii gala (pahalılık) ve tereffüden (yükselmekten) muhafazası umuriyle muvazzaf (görevli) ve meşgul olmak üzere İâşe Nezareti teşkil olunmuştur” diye belirtilmiştir.⁴³ Bu görev alanı hem ordunun hem de halkın iâşesini kapsayacak genişliktedir.

Kararnamede nezaretin göreviyle ilişkili her türlü alım ve satım yapabileceği, gerekli gördüğü alanlarda doğrudan sanayi üretiminde bulunabileceği belirtilerek, nezarete 5 milyon liralık bir ödenek tahsis ediliyordu. Taşımacılık için gerekli işgücü Harbiye Nezareti’nce sağlanacaktı. Askeri amaçlar için tahsis olanlar dışındaki demiryolu ve karayolu araçları İâşe Nezareti’ne ayrılıyordu. Seyr-i Sefain İdaresi gerekli araçları nezarete tahsis edecekti. İâşe Nezareti, hükümetin öşür olarak topladığı ürünü Maliye Nezareti’yle birlikte saptadıkları fiyattan alacaktı. Ayrıca üretici öşür kadar bir miktarı nezaretçe saptanan bir fiyattan nezarete devretme durumundaydı. Bu miktar da gereksinmeyi karşılamazsa serbest piyasadan alım yapabilecekti. Ayrıca Osmanlıların müttefiklerinin işgali altındaki Ukrayna’dan ve Romanya’dan sulh anlaşması koşullarına göre alınacak gıda ve zaruri ihtiyaç maddelerinden Osmanlıların payına düşen miktar nezaretin emrinde olacaktı.⁴⁴

Savaşın sonuna doğru iâşe konusunda birçok başarısızlıklar yaşandıktan sonra geniş yetkilerle donatılmış olarak yeni baştan kurulacak nezaretin başarılı olabilmesi için Kara Kemal’in hem izlenecek politikalar hem de örgütlenme bakımından nasıl bir stratejiyi benimseyeceğini görelim.

Kara Kemal’in Meclis-i Mebusan tahkikatındaki sorgulamasında verdiği ifadeden yaptığı ilk stratejik tercihin kararnamedekinden oldukça farklı bir hedef saptamak olduğu görülmektedir. Kara Kemal kararnamedeki pahalılığı önleme hedefini geri plana iterek kıtlığı ön-

⁴³ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.543-544.

⁴⁴ Zafer Toprak, a.g.e., s.308-309. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

lemeye çalışmayı ön plana aldığını sorgusunda “Esasen bendeniz gala-ya (pahalılık) değil kahta (kıtlık) mani olmak istiyordum ve bunu fırka içtimanda da arz etmiş idim. O günkü fiyatlara narh vazetmek ve fiyatları düşürmek tarikine tevessül edilse idi bendenizce bu işden çıkmak kabil olmazdı. Nitekim bidayette şehremaneti veya sair heyetler tarafından vaz edilen narhlar, o malların terakki-i fiyatlarını badi oldu,” diye anlatmıştır.

Kara Kemal’in sorgulamada verdiği ifadeden kıtlığı önleme amacını gerçekleştirebilmek için seçtiği temel yaklaşımın İstanbul’a mal naklini artırmak ve belli bir birikimi gerçekleştirmeden işe başladığını ilân etmemek olduğu anlaşılmaktadır. Nezaretin kurulduğu tarihlerde iâşe bakımından en kritik mal un olup, İstanbul’un günlük gereksinmesi 250.000 kilodur. Bu da 22-23 vagon tahsisini gerektirmektedir. Kara Kemal’in işe başlamak için İstanbul’da yaklaşık olarak yirmi günlük bir stok oluşturmak istediği anlaşılmaktadır.

Bu miktarda malı sağlamak için yararlanılabilecek iki kaynak vardır. Birincisi Anadolu’dur. Anadolu’dan mal iki yolla sağlanmaktadır. İlki öşürden vergi yoluyla sağlanan, ikincisi iâşe kanununa bağlı olarak yapılan satın almalar. İkinci kaynak Ukrayna’dan ve Romanya’dan getirilecek gıda maddeleridir. Bu savaşın sonuna doğru Nisan 1918’de Ukrayna’nın işgali ve yapılan Brest-Litovsk Anlaşması bu iki kaynağı ortaya çıkarmıştı. Anlaşmada Osmanlılara da bir pay ayrılmıştı. Bu anlaşmada Almanya’nın Ukrayna’dan satın alma ve diğer yollarla elde edeceği zahirenin yüzde 12,5’u ve diğer maddelerin yüzde 5’i Karadeniz’de oluşacak savaş ulaşım merkezinden sağlanacak taşıma araçlarıyla Osmanlılara gönderilecekti. Almanya, bu kanalı, anlaşmaya karşın işletmek istememiştir. Kara Kemal’in verdiği ifadede Ukrayna’dan ancak bir kez 1 milyon kilo buğday ve bir miktar şeker alınabildiği anlaşılmaktadır. İstanbul’un günlük un gereksinmesinin 250.000 kilo olduğu düşünülürse bu yolla gelen buğdayın ne kadar önemsiz olduğu ortaya çıkar. Ukrayna’yla yapılan anlaşmaya benzer bir anlaşma da Romanya’yla yapılmıştır. Romanya’dan sağlanan ürünün ancak Urutak igit ordusunun beslenmesine yeterli olacağı

gerekeçesiyle Osmanlılara hiçbir pay verilmemiştir. Sorgulamasında verdiği ifadeden Kara Kemal'in sadece Anadolu'dan sağlanacak gıda maddeleriyle ülkenin iâşe sorununun çözülmeyeceğine inandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Ukrayna ve Romanya'dan yapılacak alımlara önem veriyordu. Bu konuda Almanya'yı müzakereye zorlamak için Kara Kemal, Almanya'ya mal ithalat ve ihracatını yasaklamıştır.

İâşe Nezareti çok önemli görevler yüklenecek olmasına karşın kurulu bir düzeni ve örgütü yoktur. Yeniden kurulacaktır. Bu konuda da Kara Kemal pragmatik bir yol izlemiştir. Nezaret paket postahanesinin binasında çalışmaya başlamıştır. Nezaretin hem merkezde hem de vilâyetlerde örgütlenmesi düşünülmektedir. Vilâyetlerde iâşe müdüriyetleri kurulacaktı. Taşra örgütlenmesi geleceğe bırakılmış, öncelikle İstanbul'da nezaretin Muamelat-ı Ticariyye kısmı kurulmuştur. Bu örgütün alım için yararlandığı ajanların bir kısmı maaşla, diğer kesimi komisyonla çalışmışlardır. Komisyonla çalışanlar ticarethanelerini kapatıp sadece nezaret için çalışmaya başlayan eski ticaret erbabıdır. Bunlar dört kişiydiler. Adapazarı ve İzmir'te Hamid Bey, Edirne ve Tekfurdağı'nda Fethi Bey, Balıkesir ve havalisinde Arapzade Saadettin Bey, İzmir ve havalisinde Karaoğlu Hasan Bey nezaret hesabına alım yapıyorlardı. Nezaret özellikle Ukrayna ve Romanya'dan alınacak zahire ve diğer mallar dolayısıyla yurt dışında da bazı temsilciler bulundurmak durumunda kalmıştır. Ukrayna'ya Mithad Bey, Romanya'ya Basri Bey murahhas tayin edilmiştir. Bu murahhaslar doğrudan nazıra bağlıydılar. Belli bir maaşları yoktu. Bulundukları yerde şeref-i milliyi koruyacak biçimde yaşamak için yapacakları harcamaların karşılığını alacaklardı. Ayrıca, iâşenin askeriye elinde olduğu dönemde İbrail, Lemberg, Viyana, Berlin ve Odesa'ya birer memur gönderilmiş bulunuluyordu. Nezaret bunları askeriyeden memur olarak devir almıştır. Gerek bu yazının eki olarak verilen belgeden gerekse soruşturmada verdiği yanıtlardan Kara Kemal'in ithalat ve ihracatı tam olarak denetim altına almayı istediği görülmektedir. Bu konuda oluşturacağı bürolarda konuyu bilen deneyimi olan eski tüccarlardan yararlanmak istemektedir.

Bir buçuk aylık kısa bir süre içinde nezaret kurulup çalışmaya geçememiştir. Kuruluş kararnamesinin nezaret kurulup işe el koyunca-ya kadar özellikle ordunun gereksinmelerinin varolan sistemce karşılanmasına olanak verdiği için askeriyenin alımları bu dönemde büyük ölçüde devam etmiştir. Nezarete tahsis edilen üç buçuk milyon lira bu sürede hemen hemen tamamıyla sarf edilmiştir. Eğer nezaretin faaliyet gösterdiği aylarda buğdayın okkasının 25-30 kuruş olduğu düşünülürse 1200-1400 vagon buğdaya eşit bir alım gücünün sağlandığı görülür. Bu paranın 500.000 liralık kısmı Ukrayna'daki, 400.000 liralık kısmı Romanya'daki alımlar için yatırılmıştı. Geriye kalan kısmın nasıl harcadığı, ne tür alımlar yapıldığı ekli belgede verilmiştir. Nezaret bu alımları yapmış olmasına karşın bunları İstanbul'a getirmemiş, piyasada bir rahatlık yaratamamıştır. Buna Kara Kemal, Meclis-i Mebusan soruşturmasında verdiği yanıtlarda toplanan zahirenin istasyonlarda kaldığı, vagon sağlanmasında zorluk olduğunu söylemesinden 500-600 vagonluk zahirenin ancak Talât Paşa kabinesinin istifa ettiği günlerde İstanbul'a getirilebildiğini anlatmasından öğreniyoruz.

Kara Kemal İaşe Nazırı bulunduğu dönemde fiilen gerçekleştirebildikleri sınırlı olmasına karşın ekte verilen belgede görüleceği üzere projeler ve düşünceler geliştirmiştir. Bu düşünceler gözden geçirildiğinde Kara Kemal'in projelerinin genelde askerlerin yönetiminden farklı olarak doğrudan üretmeye, el koymaya dönük projelerden çok, işleri sahiplerine, bilenlere yaptırmaya ama bunların sonuçlarını ya da dağıtımını denetlemeye dönük projeler olduğu görülmektedir.

SON BİR DEĞERLENDİRME

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında üzerinde en çok eleştirisi yapılmış olan "iaşe" konusundaki gelişmeleri gördükten sonra şimdi uygulanan politikaların ne düzeyde başarılı olduğunu sorabiliriz. Böyle bir değerlendirmenin yapılmasında önemli zorluklar vardır. Böyle bir değerlendirmenin zorluğu iki nedenden kaynaklanmaktadır. Bunlardan birincisi nesnel koşulların zorluğudur. Üretim düşmüştür, üretim dışında beslenmesi gereken nüfus artmıştır, ulaşım çok zordur, bir faktör haline

gelmiştir. Böyle bir durumda sistem içinde dağıtımın düzenlenmesi çok zordur. Hem her kişinin tüketimi azalacak, hem kişilerin tüketimlerinde önemli ölçüde bölgesel farklılıklar doğacaktır. Bu durumda hangi politika izlenirse izlensin halkın memnun olması olanaksızdır. Dolayısıyla salt halkın yakınmalarına bakarak bir yargıya varmak olanaksızdır. Yaşanan sıkıntıların ne kadarının nesnel koşullardan kaynaklandığını, ne kadarının izlenen politikaların başarısızlığı dolayısıyla olduğunu ayırmak olanağı bulunamaz. Bu durumda değerlendirme sistemini işlerliğinin sürdürülmesi ve bunun toplumun meşruiyet anlayışı içinde gerçekleştirilmesi ya da adil olması açılarından yapılabilir. Sıkıntılarla karşılaşılmasına karşın çok uzun bir savaşın sürdürülebilmiş olması sistemin işleyişinin sağlanmış olmasının bir göstergesi olarak alınabilir ve bu konuda bir başarı değerlendirmesine ulaşılabilir. Bu koşullarda sistemin işletilebilmesi Liman von Sanders Paşa'nın hatıratında da belirtildiği üzere küçümsememesi hattâ hayret edilmesi gereken bir durumdur. Savaşın sürdürülebilmesinde halkın beklentilerinin düşük olması ya da mütevekkil olmasının katkısı da unutulmamalıdır. Değerlendirmenin ikinci yönü olan uygulamada ne kadar meşruiyet sınırları içinde kalındığı ya da Osmanlı tebaasına ne kadar eşitlikçi davranıldığına gelince bu konuda eleştiriler daha haklı hale gelmektedir. Bir yandan toplumda değişik etnik-dini gruplar arasında önemli farklılıklar yaratıldığı, öte yandan sistemin işlerliğini sağlamak için alınan önlemlerin toplumun varlıklı kesimlerinin askerlik görevi dışında kalmasını kolaylaştırdığı görülmektedir. Ayrıca savaş içinde alınan önlemlerin bir savaş zenginleri grubu yarattığı da bir gerçektir.

Savaş içinde uygulanan eşitliği bozucu politikalar karşısında İttihad ve Terakki varolan meşruiyet çerçevesinin dışına çıkabilmek için yeni meşruiyet çerçevelerine gereksinme duymuştur. Böyle bir çerçeveyi Balkan Savaşı sonrasında hızlı gelişme gösteren Türkçülük ideolojisine dayanmakta bulacaktır. Bunun iâşe konusundaki doğrudan yansıması "milli tüccar" yaratmak biçiminde ortaya çıkmıştır. Böyle yeni bir söylemin varlığı dönemin politikalarını değerlendirmekte iki farklı ölçütün daha ortaya sürülmesine olanak vermektedir. Bunlardan birin-

cisi, izlenen politikaların uygulanmasında varolan daha çok ahlâkî nitelikli meşruiyet çerçevelerinden ayrılmanın ne kadar bu yeni meşruiyet ölçütüne bağlanabileceği, ne kadarının da doğrudan yolsuzluk ya da meşruiyet çerçevesi dışına çıkmak olarak yorumlanacağı olacaktır. Kuşkusuz bunu ayırmak çok zordur. İkinci ölçüt ise milli tüccarın yaratılıp yaratılmadığıdır. Birinci Dünya Savaşı sırasında özellikle demiryolu güzergâhı üzerindeki kentlerde ticaretin önemli bir birikim sağladığı, anonim şirketleşme ve bankaların kurulmasında hızlı bir gelişme olduğu bilinmektedir.⁴⁵ Ama savaşın kaybedilmiş olması ve Mütareke sonrasında İttihadçılara karşı içten ve dıştan gelen yoğun saldırılar bu birikimin sonuçlarının birçok yerde sürekli olmasını engellediği düşünülebilir. Ayrıca Mütareke döneminde Anadolu'da işgaller başlayınca doğan direnişin örgütlenmesinde İttihadçı kadroların ve bunlara yakın eşrafın çok etkili rol oynadığı bilinmektedir. Bu direnişlerin örgütlenmesinde etkili olmuş sosyal ilişki güçlenmesinde işgal tehdidinin etkisi kadar Birinci Dünya Savaşı sırasında uygulanan bu politikaların etkisini de bulmak olanaklıdır.

45 Hüseyin Avni Şanda, "Birinci Dünya Harbi'nde Anonim Şirket Cereyanları", *Türkiye İktisat Mecmuası*, Kasım 1949, s.29.

**Kara Kemal'in
İaşe Nezareti ile İlgili
Hazırladığı Belge**

Belgenin orijinalinden bir sayfa.

"İşe Nezareti" harp esnasında teşekkül etti. Gayesi halkın ve askerinin idaresiydi. Böyle bir nezaretin teşekkülüne ihtiyaç-ı kat'i his olundu. Çünkü memlekette esbab-ı atiyenin maiyeti istihale derecesine vardiği anlaşıyordu.

(I) Mahsuriyet. - Lede'l-tedkik bilhassa idhalat ve ihracat hakkında rüsumatın sinini sabıkaya ait istatistiklerine müracaat edince anlaşıldığı biz borç etmekle yaşar bir milletiz. Hattâ ağıdiye itibariyle bile hariçten idhalata muhtacdır. İhracatımız, idhalatımızdan çok noksandır. Demek fazla borç ile yaşıyoruz. Mahsuriyet, borç alınan paralarla hariçten eşya celbini de tas'ib etti. Binaenaleyh elde bulunanı ve ele geçeceği hüsn-ü sarf ve istimale salahiyettar bir daire-i resmiyye vücuda getirmek taht-ı elzemiyete idi.

(II) Vesait-i nakliyenin mahdudiyeti. - Bilhassa İstanbul iki berri, iki bahri tarike maliktir. Berri tarikin birisi zaman zaman esbab-ı hariciye-i siyasiyeden dolayı kesilmekte olduğu gibi, Anadolu vasıta-i berriyesi dahi münakalat-ı askeriye ile meşguldü. İki deniz hattı külliye muattaldı. Yalnız Karadeniz'de kaçakçılık yapılabildi. Sonra bir dereceye kadar Karadeniz yolu açıldı. O vakit de vesait-i nakliye-i bahriyenin ihtiyacın pek dününde olması meydana çıktı. Binaenaleyh vesait-i nakliyyeyi ele almak ve ihtiyaca göre idare etmek için de yine bir nezaretin teşekkülü lazımdı.

(III) İstikrazlarla memlekete giren paranın kesreti. - Bu para, istihlakat eşyası üzerine taksim edildiği zaman haric-i kısmet gayet yüksek oluyordu. Ellerindeki malı mübadeleye muktedir olan müstahsiller bundan o kadar çok müteessir olmazdı. Ancak gayr-ı müstahsil sunuf ve müstahsil olup da elindeki malı mübadele edemeyecek mevkiye bulunanlar irad ve masraf arasında katiyen bir tevazün husule getiremiyorlardı. Aynı zamanlarda bu para erbab-ı ticaretin elinde Anadolu hattı güzergâhındaki mahallere akıyor, oralarda mahdud miktarda olan eşya-yı ticariyenin fiyatını fevkalâde yükseltiyordu ki, bu eşyaya memleket ve bilhassa İstanbul son derece muhtaçtı. Yine bir idare lazımdı ki, bu eşyayı müstasilin de zararını mucip olmayacak bir surette elde etsin ve ancak (spekülasyon) yapmakta olan tüccarın ihtikarına meydan bırakmasın.

(IV) Asker, harp dolayısıyla tabiat-ı iktisadiyeyi iki suretle ihlal ediyordu. Erbab-ı istihsalî silah altına alıyor ve gayr-ı kabili icra hidematta kullanıyordu. Mesela Ankara-Sivas hattında muhtelif yerlerde Belediye bahçeleri inşasında, askerler vasıtasıyla yapılamayacağı derkar olan istihsalat-ı azime ve bu yolda işlerde kullanıyordu.

(V) Müessesat-ı sanaiyyeyi ele alıyor ve ilm-i iktisatta müteahhidin vazifesi denilen hidematı bizzat ifaya kalkıyordu. Bu o müessesattaki sermayedarlarla amele arasındaki revabıtı ithal ediyor, istihsalat tenakus ediyordu.

Fabrika sahibi fazla kâr etmediği için düşünmüyor. Amele, asker yevmiyesi veya kanaat edemeyeceği bir yevmiye ile iyi iş görmüyordu. Asker bu işlere

menzil ve levazım hidematı ünvanı altında müdahale ediyordu. Halbuki İaşe Nezareti de bir levazım idaresi demek olduğundan mülki ve askeri iki levazım idaresi tearuzu mucip olurdu; tearübü mesbuk idi.

Menzil hidematı ise yalnız şüمندiferden asker nakliyatı suretiyle istifadeye inhisar etmek lazım gelirdi. Binaenaleyh bu noktada da işi merkezileştirmek, bir nezarete vermek ve askerin ifasına mecbur olduğu hidematı asgari bir hadde tenzil etmek; menzil hidematını yalnız darü'l-harekâtadaki geri hatlarına kadar temdid ettirmek lazım gelirdi.

İaşe Nezareti teşekkül ettiği zaman yalnız şu hususları nazarı itibara aldı. Yalnız ihtilat edebildiğimiz memleketler, mahsuriyetin mucip olduğu zararları tazmin eder menabi idi. Bunlar Ukrayna, Romanya ve düvel-i merkeziye memleketleri idi. Ukrayna ve Romanya'dan bir defa hisse-i ganaim geldi. Bunu iaşe, madem ki tevziatı kendisi yapacak, asker ve sivilin hissesini ayıracaktı, kendisi olacaktı. Bu iki memleketteki mübayaa ve tesellüm teşkilâtını kendisine rabte-decekti. Ukrayna'ya Mithat Bey'i, Romanya'ya Basri Bey'i murahhas tayin etti ve oralarda evvelce bulunan me'murin-i askeriyeden muvafık gördüklerini bu teşkilâta rabtetmek üzere Harbiye Nezareti ile müzakereye girdi. Basri Bey aynı zamanda Romanya'nın taht-ı işgalde olmayan kısmıyla da münasebette bulunmağa me'murdu. Mübadele için Markilomani ile de müzakerata başlamıştı.

Düvel-i merkeziye memaliki ile münasebette gözetilecek nokta şu idi:

I) Mevadd-ı iptidaiyemizden kendi vesaitimizle işleyemeyeceklerimizi verecek bunlara mukabil kabil-i istifade ma'mulat almak,

II) Vesait-i nakliyyenin mahdudiyetini nazar-ı itibara alarak bunlarda ehemmi mühimme tercih etmek. Evvela ağdiye, sonra melbusat, daha sonra mevadd-ı tabbiyye, cam vesaire,

III) Düvel-i merkeziye tacirleri ve bizimkiler bu memleketlerden pudra, oyuncak vesaire gibi bizim memlekette fiyatlarının is'ad-ı muzâafına satılan şeyleri getiriyorlardı. Bu hem vesait-i nakliyyenin hususat-ı nafiada kullanılmasına mani oluyor, hem de bizim paraların -ki borçlanıyor ve düyun-u umumiymizi çoğaltıyoruz- elimizden kaçmasına sebep oluyor[du]. Bunun için de nezaret kendisinin muvafakatı olmayınca idhalat ve ihracata mümanaata karar verdi. Dahilen ihtiyaçtan artan vesait-i mevcudemizle işlenmesi mümkün olmayan eşyayı elden çıkarmak için şu tasavvur ediliyordu. Memalik-i ecnebiyeden eşya celb için tüccarın kable'l-harp iştigal ettikleri mevadda göre tasnifi, sonra bir heyet-i fa'ale tefriki. Bu heyet-i fa'ale İaşe Nezareti'nin atiyen izah olunacak teşkilâtındaki bürolara yerleşecekti. Ve bu [heyet], bir kısım efradını da harice gönderecekti. Bunlar, haricte Almanya ve Avusturya geselshaft'larıyla münasebette bulunup miktar ve a'zami ve asgari fiyatları daha evvel kararlaştırılan mevaddı tesellüm edecekler, buraya getireceklerdi. İaşe Nezareti teşkilât-ı ticariye ma'ri-

fetiyle ale'l-derecat bunların müstehliklere isaline çalışacaktı. Buna mukabil ih-racat tacirleri fazla ve kabil-i ihraç bulunan mevaddı mübayaa edip şümendüfer istasyonundaki merakiz-i ticariyede[ki] iâşe depolarına vereceklerdi. Bunları da imkân nisbetinde memalik-i ecnebiyeye sevk edip ticaretini nezaret yapacaktı. Bu surette dahilde mal mübayaa eden tacirler depoya teslim ettikleri emval için, ciroları nisbetinde, bir istifadeye nail olacaklardı. Ve bu meşru olan ve müstah-silin istihsalini tenkis etmeyecek nisbette kendisine mal bedeli te'diyesine müsa-it bulunan bir tarzda yapılacaktı. İncir, üzüm üzerine İzmir tûcariyle o vakit iâ-şe nazırı olan Kemal Bey görüşüyordu. Tütünü de Dramalı Rıza Bey vasıtasıyla müzakere ediliyordu.

İthalat emtiasıyla iâşe bürolarında ve Avrupa'da uğraşan tacirlere komisyon verilecekti. Mahsuriyete karşı yapılmak istenen bu idi.

(II) *Vesait-i nakliyye üç kısımdı. Şimendüfer, deve, araba, mekkare hayva-natı, vesait-i bahriyye. Şimendüfer, kable'l-harp olan kuvve-i nakliyesini birçok lokomotifler ve vagon inzimamıyla tezyid etmişti. Bu, Mösyö Hügenen'in şeha-detiyle sabittir. Nakliyatın adem-i intizamı bir kere şümendüfer heyet-i müdire-si gibi öteden beri bu işin hurdalarını bilen adamların elinde bırakılmamaktan ileri geliyordu; sonra bu me'murinin yerlerine kaim olanlar nakliyattan gayri-meşru istifadeler te'min ediyorlardı. Binaenaleyh vagonların muattal kalmama-sı meselesini bizzat kumpanyaya terketmek lazımdı. Biz yalnız şunu yapabilir-dik: Mühimmat ve asker nakliyatından hariç kalan vagonların ne hususta isti-mal olunacağına dair bir tarife yapıp kumpanya me'murlarının eline vermek, ta-rifenin tamamen tatbik edilip edilmediğini müfettişler vasıtasıyla murakabe et-mek. Buna kumpanyanın rızası istihsal olundu. Aynı zamanda kumpanya diğer bir hizmet daha deruhde etti. Karaviran'da su altundan kurtulan arazi geçen se-ne fevkalâde mahsul vermişti. Altmış milyon kilo. Bu dört bin vagon tahmin olunur. Dört bin vagon İstanbul'un takriben sekiz aylık ihtiyacıdır. Buna deko-vili Mösyö Hügenen yapacaktı. Bunun el'an unutulmuş ve metruk kalmış olma-sı ağlanacak bir haldir.

Vesait-i berriye-i saire: Bunlar [sahiblerine] serbest bırakılacaktı. Baan-ı şart ki bu işten başkasını yapmasınlar ve İâşe Nezareti kendilerine razı olacakları nisbette pay vererek iş yaptırınsın. Bunları iâşe müdürlerine rabtedecektik.

Vesait-i Bahriyye:

I) Cihet-i askeriyyenin elindekiler, bazı seyr-ü sefain vapurları. Bunların cihet-i askeriyye nakliyatı için icap etmeyenlerini nezaret taht-ı emrine alacaktı.

II) Hariçtekiler: Bazı serbest gemiler. Bunları isticar veya iştira suretiyle elde

(*) Altbaşlıkların numaralandırılmasında görülen atlamalar, belgenin aslındadır.

edecektik. Nitekim birinci işe muntıkası zamanında Ümit vapuruyla Tevfikiyye vapurunu isticar etmiştik.

III) Para, muhtac-ı faaliyet olan tacirlerin elinde işeyi bahalandıran bir vasiata hükmüne geçiyordu. Vagonlar, sırasıyla tacirlere verilse, malı olmayan tacir de vagon alıyor, vagonunu satıyor, elden ele geçiyor, nakliye gayet bahalıya mal oluyordu. Tevziat me'murlara terk olursa o vakit me'murlar satıyordu. (Bu yukarıda işaret olunduğu vechile işe şümendüfer me'murlarına verdirecekti fikriyle) işe bunun önünü evvela asker nakliyatı, saniyen işe malı nakliyatı, salisen işenin murakabe edeceği depolara mevzu tüccara ait eşyanın sıra ile nakliyatı. Hem sıra, hem mevad itibariyle hakk-ı tercih işeninindi. Mevad, tarifiede tasrih olunacaktı. Sıra kumpanya me'murları tarafından ihlal edilirse nezaret onları cezalandıracaktı. Para, İstanbul'da icra-yı tahakkum ediyordu. Gelen mal, getiren tacirlerden toptancıya geçiyor, toptancı doğrudan doğruya perakendeciye vermiyor, diğer bir toptancıya satıyordu. Dahilen bir müzayede vuku buluyor, fiyat yükseldikçe yükseliyordu. Burada buna çaresiz olursa gene para mesela Konya'ya gidiyor, orada bu eşyaya musallat oluyordu. Eşyayı alan piyasada görülen ihtiyacın mutlaka o malı İstanbul'a çekeceğine emindi. Binaenaleyh burada bir pazar te'sis etmek ve sıra tertibiyle işenin vagona irkabına müsaade ettiği emvali getirenler, mallarını behemehal o pazarda satmak, bu pazarda yalnız perakendeci mal almak, spekülâtörleri bir kısım tay etmek, hâriçteki merakiz-i ticariyede en lüzumlu mevaddı işenin behemehal kendisi satın almak ve ihtikar kasdiyle orada iddihar teşebbüsünde bulunanlara karşı nizamname-nin madde-i mahsusası mucibince ceza yapmak.

IV) Tabiat-ı iktisadiyeyi iade bu imkân kaydıyla mahduddur. Yani bâlâda yazdığımız şerait tahtında bu tamamen iade olamaz. Ancak kabil-i ta'dildir. Mesela askerin vazi'yed ettiği herhangi bir fabrikayı işe sahibine iade eder ve orada işlemek şartıyla askerlikleri te'cil olunanları sahibine verir. Yalnız o zatın gerek işe ile olan münasebeti, gerek kendisinin amele ile olan münasebatı sırf şekl-i ticaride olur. Mesela değirmenler mutlaka eshabinın ve müste'cirlerin ellerinde bulunur. İşe sahibini, mukavele-i mahsusa ile nezarete rabt ve fiyat hususunda irza eder.

Aksi takdirde Hasköy değirmeni, işe birinci muntika zamanında yevmi 1.300 çuval tahn ederken asker 750 çuval yaptı. Çünkü müteahhidin liyakatını, ihtiyaç üzerine teessüs eden bir nezaret kabil değil gösteremez. Kösele fabrikalarıyla bu yolda konuşuldu, uyuşuldu.

2) Bi lüzum ve harp ve mütareke zamanlarında kabil-i icra olmayan ve zaten hükümet tarafından yapılmasında fayda tasavvur olunmayan husustaki efradı memleketlerine iade ettirmek. Bu müstahsil adedini tezyid eder. Ve asker kaçaklığını men ederdi. Asker zayıyatını azaltırdı. Ankara hattı muhakkak ta'dil

ettirilcekti. Amele taburları ortadan kaldırılacaktı. Fakat bunlar da muhtac-ı mücadele idi. Ve tabii tedric ile muvaffak olunabilecekti. Çünkü bilmemek ve anlamamakla ve su-i istimal neticesi intifalarla mücadele ediliyordu.

İşe Nezareti teşkilâtı bu esasta müteveccih olarak yapıldı. Evvela muamele-ti ticariyye kısmı. Bu kısım mevadd-ı ma'mule, mevadd-ı iptidaiyye, mensucat, agdiye, mevaşi, hububat, tahn, levazım, dosya ve tahrirat şubelerini ihtiva ediyordu. Mevadd-ı ma'mule şubesi, melbusattan maada gerek dahili memlekette imal olunsun, gerek hariçten celbi lazım gelsin teknil mevad için düşünmeğe ve esbab-ı tedariki ihzara me'murdu. Fabrikalarla mukavele yapmak, idhalat tacirlerini toplamak vesaire... Mevadd-ı iptidaiyye şubesi hububat ve agdiyeden maada iptidai mevad ile iştilak edecekti: Palamut, yün, tiftik vesaire. Mensucat şubesi Hereke, Karamürsel gibi fabrikalarla Milli Mensucat gibi şirketlerle münasebette bulunarak mevadd-ı iptidaiyeden tedarik edileceklerini kısmen oralarda [mamul] haline getirmek ve kısmen mukabeleten ma'mul almak üzere ihraç edecekti. Agdiye şubesi mevaşi ve hububattan maada me'külata müteallik ve memleket dahilinde istihlak olunacak mevad alacaktı. Bu ihracatla alakadar değildi. Mevaşi ve hububat şubeleri aynen böyle idi. Yukarıda zikrolunan teşkilât-ı ticariyye idhalat ve ihracat itibariyle bade't-tasnif mevadd-ı ma'mule ve mevadd-ı iptidaiyye şubeleriyle teşrik-i faaliyet edecektiler. Şu halde, mevadd-ı iptidaiyye ve ma'mule şubeleri istihlak edeceğimiz emvalin tedarikine me'mur oldukları gibi.

İdhalat ve ihracat tacirlerimizden tereküp edecek santralleri de büro hizmetini göreceklerdi. Tahın şubesi: Tekmil memlekette buhar ve gaz kuvvetiyle işleyen büyük fabrikaları isticar suretiyle alacaktı. Aynı tarz hasılatla istihsal yaptıracaktı. Tekmil memlekette bilhassa büyük şehirlerde nezaretin tayin edeceği çeşitlerde un bulunmasını istiyordu[k]. Bunların dahil ve hariç için mukaveleleri ihzar olunmuş idi. Bu azım iş tabii bir müdiriyet isterdi. Levazım, malik olacağımız vesait-i berriye ve bahriyye ile akt-i mukavele edeceğimiz müessesat-ı sanaiyyeye muktezi olupta bizzat nezaretin tedarikine mecbur olduğu eşyayı alacaktı. Aynı zamanda bilahare müstakil bir şube haline getirilmek üzere iptidai olarak sayd-ı bahri ile iştilak de bu şubeye verildi. Sayd-ı bahri askerin duçar-ı itisafı olmuştu. Balıkçılar, bilhassa amele kısmı çok mutazarrır idiler. Bunları askerin elinden alacaktı[k]. Kezalik amele herhangi dalyan ve kayık sahibinin yanında çalışmakta hakk-ı intihap kendisine raci olmak üzere bu sanatla iştilale mecbur tutulacaktı. Dalyan ve kayık sahipleri dört harp senesindeki muhtelif fiyatların vasatısı üzerinde enva'ı [balığı] nezarete vermeğe mecbur tutulacaktı. Buna mukabil ağ imali için ipek ve iplik gibi levazımı mal olduğu fiyata kendilerine verecektik. Kırk sekiz, elli deyne ipek işlenmeğe başlanmıştı. Çünkü Kumkapılı Küçük Agop ve Sarıyerli Fehmi Reis böyle istiyorlardı.

Balıkçılık iki şekilde daha icra olunabilirdi. Sürünme vaktiyle tohumu tahrip eder davasıyla buna mümüneat olunmuştu. Halbuki Düyun-u Umumiye bu defa atıyen müsaade-i tabiiyeye güvenerek sürünmeyi tecviz ediyordu. Esas itibariyle sürünmenin tohumu mahvedeceği katıyen sabit değildi. Esnafın vaktiyle sahib-i ihtisas sıfatıyla Düyun-u Umumiye'ye vuku bulan telkinatı sürünme kullanan [kişilerin] ve sairlerinin fazla balık çıkarıp daha ucuz mal vererek yevmiyenin tenezzülüne sebep olmalarına mani olmak kasdiyle medhaldar olduğunu öğrenmiştik.

3) Açık deniz balıkçılığı. Bu, İzlanda'dan İskoçya sahillerine kadar bütün Bahrimuhit-i Atlasi de yapılan iştir. Karadeniz ve Marmara'da yapılabılırdi. Ticaret Nezareti'ne me'mur Mösyö Bauer yapılabileceğine kani oldu. Bunu yapmak için açık deniz telatunlarına müsait vesait-i bahriye lazımdı. Bu vesait-i bahriye için kuvvetli motorlar lazımdı.

Daha evvel, Almanlara bu işi yaptırmak istenilmediği için, Danimarka ve Felemenkliler'den adamlar getirmek istenildi. Lahey'e izam olunan murahhasa bunun için talimat verildi ise de yollar kapandı ve muhabere mümkün olmadı.

1) Mahrukut şubesi: Mahrukut iki kısımdı. Maden kömürü, adi kömür ve odun. Maden kömürü, malum olduğu üzere, Ereğli'den istihsal olunuyordu. Ağaçlı ve diğer linyit madenleri istihsalatı kuvve-i haruriyelerindeki noksandan dolayı tamamiyle evvelkisinin yerini tutamazdı. Gerek vesait-i nakliyyede, gerek fabrikalarda tenakus-u sür'at ve istihsali mucip olurdu. Ereğli havza-i fahmiyesi donanma mahrukutunun da vasıta-i te'mini olduğu için cihet-i askeriye (kömür denizi) namı tahtında oraya has bir idare yapmıştı. Bu idarenin aza-yı fa'alesi Almanlar'dan ibaretti. Kömürler (Lave), (Kriple), (Tuveran) olarak üç kısımdı. Ereğli'deki iki (Lavator)'den birisi Rusların bombardımanıyle tahrip edilerek yalnız bir lavator kalıyordu. Bu da Fransız kumpanyasına aitti. Münhasıran cihet-i askeriye bundan istifade ediyordu. Temiz ve yıkanmış kömür için behemehal bu makineye ihtiyaç vardı. Ancak bu ihtiyacımızı (Kriple), (Tuveran) ile temin edebiliydik. Cihet-i askeriye Ereğli'nin (Kilimli) havza-i fahmiyesini serbest bırakıyordu. Ve işe oralarındaki ocaklar eshabıyla akd-i mukavelat ediyordu. Münasebatta bulunulan ocaklar eshabı şunlardır: Süleyman Kaptan, Tomakotimadis, Sinyosoğlu, Tefik Paşa. Burada takib ettiğimiz gayeler:

1) Almanların bize kömür vermek suretiyle gösterdikleri müsaadat-ı mahsusaya mani olmak için cihet-i askeriyenin taht-ı işgalinde bulunan kısımda me'mur bulundurarak istihsalatın mahalli sarfını murakabe altında bulundurmak,

2) Almanlar, ocaklar eshabını tazyik ile serbest ocakları (timüller) Alman kumpanyasına terkettirmek istediklerinden orada yerli ocak eshabını himaye, desteklik ahşap, amele, gaz temin ederek istihsali tevfir eylemek.

Maden kömürü için yapılan mukaveleler bunlardır: Lazaris, Papadüpolos,

altı ayda 4.000 ton. Beher tonu 480 kuruş Gelibolu'da gemiye teslim. Biz yalnız 120 madenci asker amele bulacaktık. Ücretleri kendileri verecekler. İşe fiyatıyla erzak vereceğiz. Gazı da maliyet fiyatıyla vereceğiz. Sinyosoğlu: Altı ayda 6.000 ton kömür. Kezalik bu Sarafim Anastasyadis'in ocağıdır. Ve kömürü daha iyidir. Tonası 5 lira. Ereğli'de gemiye teslim Sinyosoğlu'ndan İstanbul'da kömürün tonası yirmi, yirmi beş lira iken, 800 ton on beşbuçuk liradan kömür almıştık.

Odun kömürler: İstanbul senevi 40 milyon kiloyu müteceviz mangal kömürü istihlak eder. Zaman geçmiş olmak itibariyle bu nisbette kömürün imkân-ı temini yoktu. Ve kömür yakan amelenin kısm-ı azamının taht-ı silaha abz ve muhtelif mahallere sevk olunmuş olması imalatın bir kat daha azalmasına sebep oluyordu. Tekmil Kabakça ve Sinekli havalisinden beş altı milyon kilodan fazla kömüre intizar edemezdik. Evvelce gelen Selanik kömürleri gelemezdi. Midye havalisinden tahmilata imkân yoktu. Çünkü mevsim kıştı. Anadolu'nun Karadeniz sahili gemici kömür amelesinin kısm-ı azamı asker edilmisti. Bunlar sahile indirilen kömürleri, gemiler yanaşamadığı için, uzakça olarak kurulan muvakkat iskeleler üzerinden omuzda taşıyıp gemilere dökebilir adamlardı. Dalgalarından ve çırpıntılardan korkmaksızın bu işi yapmak bir maharet-i mahsusa idi. Yalnız gemileri karada tahmil olunup indirme meselesi kalıyordu ki, buradan ancak bir milyon kilo kömür alınabilir. Marmara sahilindeki kömürcülerin kısm-ı azamı asker kaçacağı olmuştu. Bunların harbin temadisi üzerine bozulan inzibat me'murlarına serbest say ve amelde bulunabilmek için adeta aylık vermek mecburiyetinde olduklarından elde ettikleri hasılatı bahalı satarlardı.

Binaenaleyh İstanbul'a en yakın ormanlardan istifade, zaruret kesbetti. Bunlar üç havzada mütemerkizdi:

1) Bendler: Ormanın suların mahall-i terakümüne nazır olmayan mahaller üzerinden katiyat yapılabilecekti. Bu işde eshab-ı ihtisasdan olan Mösyö Bauer ile Orman Nezareti me'murin-i kadimesi, yalnız buradan İstanbul'un birkaç senelik mahrukat ihtiyacının kabil-i temin olduğuna bizi ikna etmişlerdi. Bidayet-i emirde Mösyö Bauer ile kararlaştırılıp bilahare indelmüzayede diğer bir talibe ihalesine zaruret hasıl olan bu iş bize şimdi hatırımda kaldığına göre üç yüz bin kilo kömür ve beş bin çeki odun temin edecekti. Aynı zamanda 15.000 metre mikabı kereste elde edecektik. Bu ve diğer müteahhidlerle yapılan mukavelat bize senevi altmış milyon kilo kömür ve te'minini vadediyordu. Nisfını elde etmiş olsak, ihtiyacın kısm-ı azamı tatmin edilmiş olacaktı.

Mösyö Bauer'e şerait-i ihale: Beş ayda 150 bin çeki odun, 1,5 milyon kilo kömür, 15.000 metre mikab kereste. Amele için müteahhid çeki başına 6,25, kömür için kıyye başına 0,5 kuruş masarif-i imaliyye verecek. Amelenin işe ve ibate masrafı nezaretin, Belgrad'dan Büyükdere'ye kadar dekovil yapacak. Mas-

rafını iase verecek. Müteahhid 200 sivil amele istihdam ediyor. Bunlar usul-ü kat'a vakıf. İase fiyatıyla nezaret yalnız erzak veriyor. Bir de her kat' ettikleri ağaç için, kalın ve inceliğine göre beş kuruştan on kuruşa kadar kat'ıye veriyoruz. Müteahhite ustalık olarak bu tediyeatımızdan fazla yüz kıyye kömür için elli kuruş, bir çeki odun için on kuruş, beher metre mikabı kereste için 100 kuruş veriyoruz.

Yiğen Mehmet Paşa ve Baha Said Bey'le yapılan mukavele. - Bu Lapseki ve Çardak ormanlarından on ayda otuz milyon okka [odun taahhüt ediyorlar]. Bunlara cihet-i askeriyeden iki bin iki yüz amele veriyoruz. Bunlar keزالık iskelede gemiye teslim mal veriyorlar. Ameleye kömürün okkası başına yirmi para veriyoruz. Müteahhid 333 sürücü istiyor. 1.000 de hayvan istiyor. Ormandan iskeleye her gün yüz bin okka kömür indirmek için. Bunlara biz yalnız iase fiyatıyla kepek ve ekmek veriyoruz. Bunlar bize iskeleden okkasını yüz paradan teslim ediyorlar.

Çatalca, Podin ormanlarında. - Çatalca Mebusu Tokidis Efendi ile bunlar da Kabakça ve Sinekli'de vagona teslim beş ayda 5 milyon kıyye kömür [taahhüt ediyorlar]. Cihet-i askeriyeden 666 kömürcü Hristiyan [efrad] veriyoruz. 5 milyon kıyyeyi 100 paraya vagona teslim veriyorlar.

Poyraz ormanlarından beş ayda 12.000 çeki odun. Beykoz'da ve Poyraz'da mavnaya teslim. Çekisi 135 kuruş. Yalnız kırk altı ameleye ekmek veriyoruz.

2) Alem Dağı vakıf ormanı. Su şirketine Evkaf Nezareti tarafından verilmişti. Buradan bir sene zarfında yüz bin çekiye mütecaviz odun istihsalı mümkündü. Ve biz hakk-ı ihtisap olarak ağaçlara yerinde kaimen malik olmak için su şirketiyle pazarlıkta idik. Yerinde çekisi elli kuruşa kadar şirketi irza ettik ise de bilahare kereste meselesi ihtilafı mucip oldu. Uyuşmamış olsa idik o zaman iaseye nafi menabi olmak itibarıyla hakk-ı kanunumuzu istimal ve menafi-i umumiye namına burayı kat'a ibtidar edecektik.

3) Beykoz'dan sahile mümted olan ormanlar. Bunlardan kat'iyata asker manidi. Sebeb olarak oradaki ağaçların istihkamatı sed ettiği iddiasını serd ediyordu. Lemberg'in sukutundan sonra buna iltifat olunmayabilirdi. Ve mesele cihet-i askeriye ile muhaberede idi. Kömür işinde yaptığımız diğer bir mukavele, Çatalca Mebusu Tokidis Efendi ile idi. Ve biz cihet-i askeriyeden bidayet-i emirde kömür işinde çalışmak üzere beş bin amele tefrikine söz almıştık. Bundan bin kişi, vereceğimiz esami mucibince kömür imali sanatına vakıf erbab-ı mesaiden dört bin balta kullanmağa muktedir köylülerden mürekkep olacaktı. Hemen kamilen Rum olan (330) kişilik ilk defteri vermiştik. Bu surette alacağımız amele bir çeki odun mukabili asgari altı kuruş on para odun kat'i, beher kilo kömür için yirmi para ihrakiye verilecekti. Bunlar turluk ve mahall-i kat'i ücretleridir. Aynı zamanda kendilerini mükemmelen beslemeyi ve iskân ve ibateyi üzerimize

alıyorduk. Mûteahhitler bizim kontrolümüz altında bu ücretleri verecekti. Ve mûteahhitlere temin ettiğimiz nef'i işi idare ettiklerinden dolayı bir temettü olacaktı. Askerin terhisi meselesinin bu kurulmuş düzeni ihlal ettiğine kani değilim. Bilakis her tarafa maruzu sefalet ve perişan olan terhis efradı meyanında her halde icap eden amele bulunurdu. Yalnız bâlâdaki ücretler daha ziyade tezyid olunmak lazım gelirdi. Şu halde mukaveleler iptal değil, tadil olunmalı idi. Tedabir-i mesrude İstanbul'da kömürü 5 ve odunu 200 kuruşa kadar temin ettirecek ve hazineye hiçbir zararı olmayacaktı.

Bir de şu cümleyi ilave edersem mahrukat hakkında söyleyeceklerim kalmaz. Kendi hesaplarına kömür imal edenlerle Kumkapı'dan Sirkeci'ye mümted olan mesafe dahilinde kıyyesini vagonda beş kuruşa vermek şartıyla nakledecekleri kömürleri satmağa kalkmıştık. Ancak mikyası ahz ve cibayeti kömür fiyatı olan rüsumun gittikçe tezyid olunması bidayeten kifayeti tahakkuk eden beş kuruş gayri kafi kılıyordu. Ve biz de bu resmin muvakkaten ahzından sarf-ı nazar olunmasını müdellelen Ticaret Nezareti'ne yazmıştık. Bu suretle kömür imal edenler, beş kuruşa kömür satmakta devam ettikçe kendilerine vagon verdirecektik.

Muamelatı idariye kısmına gelince: Bu kısım ihtiyacı tesbit edecekti. İhtiyacat iki kısımdı.

1) Her yerde muhtacin halka verilen ve tahsisen İstanbul'da umuma tevzi olunan yemeklik, muhtacin hayvanatına verilen yemlik, me'murine, hastahanelere, mekatibe, müessesat-ı hayriyeye verilecek agdiye-i saire. Bu meyanda birinci iâşe mıntıkası zamanında yapılan me'murin lokantası ve İstanbul mevaki-i muhtelefesinde açılan aile mutbahları ihtiyacı derpiş edilecekti. Çünkü ilk tecrübede halkın bunlardan çok müstefid olacağı anlaşılmıştı.

2) İhtiyacat-ı askeriyye. Askerin, zabitan ve efradının ve hayvanatının yiyeceklerini bilhesap temin edecekti. Bu ihtiyacat-ı umumiyeye mukabil varidatı takdir eden kısım. Evvela varidat öşür vermeyi iâşe, saniyen muamelat-ı ticariyenin tedarik edeceği bilcümle mevad? Salisen Ukrayna ve Romanya'dan gelecek hisse-i ganaim. Muamelat-ı idariyye bir de iâşe müdürlüklerine merci oluyordu. İâşe müdürleri öşür ve bir misli, iâşeden maliye me'murininin cibayet ve teslim edecekleri mevad ile muamelat-ı ticariyyenin satın alacakları aksamı kabul ve talimat-ı mahsusasına tevfikeyen sarfedeceklerdi. Bunun haricinde bir de Tevziat müdüriyeti vardı. Bu kısım, mevcut ziraat nüfusu ve müessese başına nisbet-i tevziini tayin edecekti.

İâşe Nezareti bir de muvazene kısmını havi olacaktı. Bu kısım nezaretin uzvu tefekkürü olacaktı. Elde edilebilecek mevadın tarz-ı istimallerini, gerek hıfz-ı sıhha ve gerek sanat nokta-i nazarlarından tayin edecek. Mesela akalim-i harredeki portakal ve hurma nelerin makamına kaim olabilir? Ve bunlardan kaç

suretle istifade kalabilir? Bunları bulacak, tedarik itibarıyla muamelat-ı ticariyye rehnümalık edecekti. Mesela balıkçılık hususunu muamelat-ı ticariyye bidayeten düşünecek değildi. Bu, muvazenenin düşüneceği işti. Ancak bu kısım tertibi en güç bir idare olduğundan nezaret Kemal Bey'in uhdesinde iken teessüs edemedi, tasavvurda kaldı.

Nakliyat kısmının vazifelerini yukarıda izah ettik. Muhasebenin vazifeleri için söz söylemek zaidir. Mübayaa teşkilâtı hakkında biraz daha tafsilat vereyim: Bu iki kısımdı:

1) Anadolu ve Rumeli'de bulunan mübayaa vekilleri Kemal Bey'in rüfeka-yı mesaisinden, şayan-i itimat erbab-ı ticaretten ve vukuf ve tecrübelerine güvenilen sınıf-ı me'muriyete mensup zevattan intihap olunmuştu. Kemal Bey'in rüfeka-yı mesaisi ayda yalnız yetmiş beş lira alırlardı. Me'murinden olanlar, nihayet yüz elli liraya kadar (Mesela Konya'da İhsan Paşa gibi). Tacirler ticarethanelerini sed edip yalnız işe hesabına işleyeceklerdi. Beş bin liraya kadar mübayaaattan %3 alacaklardı. Ondandır %2 ve %1 olarak komisyon tenakus edecekti. Bunlar merakiz-i mühimme-i ticariyyede bulunurlardı. Bizzat akd-i şıra... komisyonla muhtelif mahallerde iş yaptırmak suretiyle mübayaa ve akd-i mukavele hususlarında serbest idiler. Mübayaanın her şekli-i ticarisi bizim için makbuldü. Tacir sıfatıyla hizmet edenler münhasıran bu işle tevaggul ettiklerine göre aldıkları açıkta bir adam için fazla görünürse de alem-i ticaret için katiyen şayan-ı istiksar değildir.

Bunlar dört kişi idi. Hamit Bey, Adapazarı, İslâm Bankası müdürü olup, Adapazarı, İzmir, Fethi Bey, Edirne ve Tekfurdağı havalisi. Arapzade Sadettin Bey, Balıkesir havalisi. Karaoğlu Hasan Bey, İzmir havalisi. Memalik-i ecnebiyyede bulunan murahhaslar doğrudan doğruya nazırın şahsına merbut idiler. Bunların maaşları mahdud değildi. Masrif-i vakıalarını alıp onunla iktifa edeceklerdi. Ve orada şeref-i milliyi muhafaza edecek surette yaşayacaklardı.

Bir kelime ile hulasa edelim: Kemal Bey'in ahlakı bu teşkilâtı layikiyle tetkik etmediler. Ve yapılan işlerin eşkal ve gayatı hakkında efkâr-ı kat'iyye hasıl etmediler. Hele bidayetten her şey suiniyete ma'tuf ve fena yapılmış görünerek yakılmak istenildi. Ve itası lazım görülen izahat dinlenmedi. Bunun mesuliyeti bize raci değildir. Zararı halka saridir. Elan gazeteler zarar karşılığı olarak Nezarete verilen beş milyon liradan Kemal Bey'in zamanında alınan paraların heder olduğunu gösterir neşriyatta bulunuyorlar. Lisan-ı resmi hükümette şayan-ı taaccübtür ki bunu te'yid ediyor. Her tarafta tamamen kat-ı hesap olunmamış olmakla beraber paraların nerelere verildiği kolaylıkla gösterilebilir. Paralar şu suretle sarfolunmuştur:

BİRİNCİ KISIM**(Kuruş Olarak)**

Esami	Tüccara itası lazım gelen	Avans olarak verilen	Mübayaat yekunu umumisi
İzmir Mübayaa Vekili Hasan Bey	37051421	30520000	67571421
Edirne Mübayaa Vekili Fethi Bey	53000000	10000000	13000000
Karahisar Mübayaa Vekili Ethem Bey	7900527	10030000	17930527
Eskişehir Mübayaa Vekili Hacı İhsan Efendi	473183,25	13030000	13503183,25
Ankara Mübayaa Vekili Rafet Bey	11711040	10500000	22211040
Adapazarı, Hamid Bey	185915	7560000	7745915
Balıkesir, Sadettin Bey	487627,12	1000000	1487627,12
Konya'da Hacı Mahmutzade Hüseyin Efendi	51271	2000000	2051273
Anadolu Milli Mahsulat Şirketi	5282018	85000000	90282018
Yekûn	66143004,37	169640000	235783004,37

İKİNCİ KISIM
(İstirdada Mahsup Olunan)

Esami	Tüccara itası lazım gelen	Avans olarak verilen	Mübayaat yekunu umumisi
Bolu Mübayaat Vekili Mithat Bey	2500000	22020000	-
Bursa Mübayaat Vekili Kenan Bey		4267500	4132114,05
Kastamonu Mübayaat Vekili Halit Bey	10923650	11030000	-
Konya Mübayaat Vekili İhsan Paşa	1030000	5030000	3792900
Halep Mübayaat Vekili Receb Bey	1644527,75	5000000	3355472,25
Komisyoncu Şakir Efendi	300000	300000	-
Kürkçüzade Ömer Efendi	-	5000000	-
Mevadd-ı Gıdaie Müdürü İsmail Bey	940916,50	7500000	6559083,50
Bitlis Valisi Mazhar Müfid Bey	-	1000000	-
Mollazade Hüseyin Efendi	-	680400	-
Karaağazade Mustafa Efendi	-	970000	-
Van Valisi Haydar Bey	-	2000000	-
Masarif-i Mübreme ve Müsta'cele için Levazım Müdürü Hilmi Bey	776821,25	2000000	965678,75
Masarif-i Mübreme ve Müsta'cele için depo ve taşra memurlarına	207500	310600	6000
Hamallar Kethüdası Raşit Ağa	300000	300000	-
Romanya Murahhası Basri Bey	57000	5497700	-
Hollanda Murahhası Asım Bey	1500000	2520000	-
YEKUN	20180415,50	124905700	18811248,50
Nezaret ittihaz olunan iki postahanenin tamirat ve tadilatına	48782,25	748915	
YEKUN	20229197,75	125654615	18811248,50
		Avans olarak verilen	Birinci kısım mübayaat yekun-u umumisi
	-	=	
66143004,37	+	169640000	235783004,37
Tüccar ve me'murinden istirdadı lazım gelen ve sarf olunup mahsubu icra olunan		Mübayaat yekunu umumisi	İstirdat ve mahsup olunan İkinci kısım AVANS
	-		
86614168,70	+	18811248,55	20229197,75 125654615

Sekiz yüz altmış altı bin küsur liranın açıkta görünmesi esbabı şudur: 195200 lirası Bolu Mübayaa Vekili Mithat Bey'e ait olup bu paradan 14866 lirası mahalli Ziraat Bankası'na iade kılınmış ve mütebakisine mukabil yedinde mevcut emval mahalli mutasarrıflığına devir edilmekte bulunmuştur.

1353 lirası Bursa Mübayaa Vekili Kenan Bey'de görülmektedir ki muahharan mumaileyhin hesabı kapanmıştır.

1063 lirası Kastamonu Mübayaa Vekili Halit Bey'de görülmekte ise de yedindeki mazbata mucibince mumaileyhin de hesabı kapanmıştır.

2071 lirası Konya Mübayaa Vekili İhsan Paşa'da görülmekte ise de yedindeki mazbata mucibince mumaileyhin de hesabı kapanmıştır.

50000 lirası Kürkçüzade Ömer Efendi yedinde ise de mumaileyh kavurma müteahhidi olup nezaretce verilen avans miktarı mal ihzar etmiş ise de vesait-i nakliyyenin fıkdanından dolayı henüz tesellüm ve celp edilmediğinden meblağı mezbur zımında görülmektedir.

10000 lirası Bitlis Valisi Mazhar Müfid Bey ve 20000 lirası Van Valisi Haydar Bey taraflarından telgrafla vuku bulan müracaat üzerine işe işinde sermaye olarak kullanılmak üzere kendilerine gönderilmiştir.

6804 lirası Konya tüccarından Mollazade Hüseyin Efendi yedinde görülmekte ise de mumaileyhden mübayaa olunan üç vagon buğday bilvurud nezaretce tesellüm edildiği halde henüz kaydı icra edilmediğinden açık görülmektedir (Kemal Bey zamanına ait).

9700 lirası Karaağazade Mustafa Efendi yedinde görülmekte ise de mumaileyhten yedi yüz koyun mübayaa edilmiş ise de vesait-i nakliyenin fıkdanından dolayı el'an tesellüm edilmemiş ve hesabı açıkta kalmıştır.

549202 lirası Romanya murahhası Basri Bey'de görülmüyor. Mumaileyhin 11810000 leylik mübayaatı olup mebalığı mütebakiye nezdinde bulunmakta ve muhabere imkânı bulunmadığından celb edilememektedir.

10200 lira Hollanda murahhası Asum Bey yedinde görülmekte ise de muhaberenin adem-i imkânına binaen celb edilememiştir.

7001 lirası nezaret binası ittihas olunan eski postahanenin tamirat ve ta'dilatına sarf olunmuş ve evrak-ı müsbitesi mevcut bulunmuş ise de bina-yı mezkûr emakin-i emiriyeden olduğu cihetle masarif-i tamiriyesi Maliye umum bütçedeki tertib-i mahsus^{tan} sarf olunmak lazım idi diye Nazır-ı sabık Raşid Bey itiraz etti. Biz ise işenin te'sisi için icap eden masraf olmak itibarıyla tarz-ı sarfı muhasebe-i umumiyeye gayri tabi olan beş milyon liradan tediyelerini mecaz görmüştük. Açıkta görülmesi bu itilaf-ı nazardan dolayıdır.

Mahall-i muhtelifede mübayaa edilen erzak ve agdiyenin miktarı da bervech-i atidir:

		Eski Kıyye
Buğday	3941048	68,5
Arpa	1289877	96
Mısır	25000	
Çavdar	1385	32
Mısır danısı	4767	
Pirinç	11047	
Fasulye	1518	
Bakla	1535873	
Nohut (İstanbul kilesi)	3130	
	92135	
Zeytinyağı	611013	
Kösele	7752	
Balya ipek (balık ağları için)	3	
Re's mevaşi	3810	
Kavurma koyun etinden	50000	
Kavurma sığır etinden	100000	
Pastırma	20000	
Sadeyağ	15824	46
Süd kostik sabun imali için kilo	13807	
Hububat kıyye	600000	
Romörkör adet	3	
Şilep adet	2	
Değirmen alat ve edevatı kilo	700000	
Çuval adet	590300	
Don, gömlek ve çamaşır adet	55000	
Demirbaş eşya kuruş	136615	75
Patates vagon	44	
Böğrölce kıyye	14621	
Tulum peyniri kıyye	921	

KAYNAKÇA

- Alp, Tekin, *İktisadiyat Mecmuası*, "İttihat ve Terakki Fırkası'nın İktisadi Faaliyeti-1", sayı 30, 7 Ekim 1916 (1332), s.2.
- Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, *Nizamname-i Dahiliye*, İstanbul, 1331.
- Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968, s.127-130.
- Aydemir, Ş. S., *Enver Paşa*, cilt III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s.183-188.
- , *İkinci Adam*, cilt II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, s.203.
- Bayur, Y. H., *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 3, Kasım 4, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1967, s.501, 520, 531, 534, 536, 538, 543-545, 553, 563, 850-854.
- "Birinci Dünya Harbi'nde Anonim Şirket Cereyanları", *Türkiye İktisat Mecmuası*, Kasım 1949, s.29.
- Dincer, C., *Belgeler*, cilt V-VII, sayı 9-12, 1968-1971, ss.153-233.
- Eldem, V., *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1970.
- İlkin, S. – İnanç, E., *Planning in Turkey*, İdari İlimler Fakültesi, ODTÜ, Ankara, 1967.
- Kutay, C., *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, cilt 18, 1945, s.10424.
- Kuyucak, H. A., *Para ve Banka*, cilt II, İktisat Fakültesi, İstanbul, 1948, s.163.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, cilt 1, Devre 3, İçtima Senesi 5, TBMM Basımevi, 1992.
- Sanders, L.V., *Türkiye'de 5 Yıl*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s.51, 58-60, 97.
- Şakir, Z., *Talat, Enver, Cemal Paşalar*, Muallim Fuat Gücüyener'in Tarihi Eserler Serisi İstanbul, 1944 (II.baskı), s.133-134.
- Şanda, H. A., *Türkiye'de İlk Sermaye Şirketleri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 1967.
- Talat Paşa'nın Hatıraları*, Dcr. Enver Bolayır, Güven Yayınevi, İstanbul, 1946, s.46.
- Tekeli, İ.- İlkin, S., *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.
- , "Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Belleten*, cilt 46, sayı 174, Nisan 1980, s.301-346.
- , Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsil-i Mesleki Programı", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları 1923-1938*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği, İstanbul, 1977, s.263-283.
- Toprak, Z., *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.268-270, 278, 282-286, 308-309, 311.
- Yalçın, H. C., "Meşrutiyet Devri ve Sonrası", *Halkçı*, 22, 23 Aralık 1954.

Yalman, A. E., *Turkey in The World Ware*, New Haven, 1930, s.86-88, 102,103,122,125, 126, 129-131, 138, 147-151.

Yüz Yıllık Teşkilâtlı Zirai Kredi, T.C. Ziraat Bankası, Ankara, 1963.

Ziyaoğlu, R., *İstanbul Kadıları Şehreminleri Belediyesi Reisleri ve Partiler Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1971, s. 206-223, 225, 230, 231.

2

1923 Yılında İstanbul'un İktisadi Durumu ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası İktisat Komisyonu Raporu

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

RAPORUN ÖYKÜSÜ

9 Ekim 1923'te İsmet Paşa ve 14 arkadaşının verdiği önerge ile İstanbul'un İslâm halifeliğinin merkezi olarak kalması, devletin yönetim merkezinin ise Ankara olarak belirlenmesi isteniliyordu. 13 Ekim 1923'te öneri yasalaştı. Bu dönemde Fethi Bey başvekildi, ayrıca Dahiliye Vekâleti'ni de kendi üstünde tutuyordu. Kendisinin yıpranmasını azaltmak için 24 Ekim 1923'te Dahiliye Vekâleti'nden istifa etti. Ali Fuat Paşa da tekrar ordu kumandanlığı almak için aynı gün Meclis İkinci Başkanlığı'ndan çekilmişti. Boşalan bu makamlara aday saptamak için Halk Partisi Grubu'nda yapılan seçimde, Lozan ertesinde Mustafa Kemal'in eğilimlerine ters düştüğü açık hale gelen Rauf Bey'in Meclis İkinci Başkanlığı'na ve yine Mustafa Kemal'ce benimsenmeyen Erzincan Mebusu Sabit Bey'in, Dahiliye Vekâleti'ne aday gösterilmesi kararlaştırıldı.¹

Bu gelişmeler üzerine 26 Ekim 1923'te Kabine Çankaya'da Mustafa Kemal'le bir durum değerlendirmesi toplantısı yapar ve isti-

1 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti 1923*, Ankara, 1971, s.304.

fasını verir. Bir hükümet bunalımı doğar. Bunalım bir Anayasa değişikliği ile 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilânı ile aşılar. Mustafa Kemal Türkiye'nin ilk Cumhurbaşkanı seçilir. Hükümeti İsmet Paşa kurar, Fethi Bey de Cumhuriyet'in ilk Meclis Başkanı olur.²

Meclis Başkanı Fethi Bey İstanbul milletvekilidir. İstanbul milletvekilleri adına 11 Ocak 1924'te İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'na bir mektup yazarak savaş sonrasında ekonomisi gerileyen İstanbul'un ekonomik durumunun geliştirilmesi için neler yapılması gerektiğinin ve Türklerin İstanbul'un ekonomik hayatında neden önemli bir yer tutamadığının araştırılmasını ister.³

Gerek mektubun yazılış tarihi, gerek soruların formüle edilişi İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndaki gelişmelerle yakından ilişkili görülmektedir. 18 Ocak 1924'te İstanbul'da "Millî Türk Ticaret Birliği" kongresi toplanacaktır. Mektup bu kongre öncesinde yazılmaktadır. Ayrıca gayri-Müslimlerin de üye olduğu bir kuruma, salt Türklerin ekonomik hayattaki başarılarına ilişkin soru sorulmaktadır. Böyle bir sorunun sorulabilmesi Kurtuluş Savaşı sonrasında "Millî Türk Ticaret Birliği"nin girişimleri ile Oda yönetiminin Türkleştirilmesi sonucunda olanaklı hale gelmiştir.

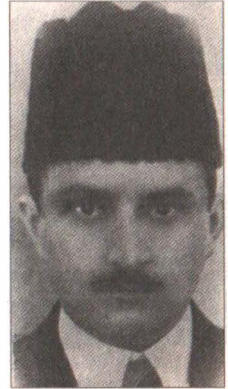
Millî Türk Ticaret Birliği 1 Aralık 1922'de Türk ve Müslüman ticaretini korumak ve bu tüccarları biraraya getirmek amacıyla kurulmuştu.⁴ Birliğin ilk faaliyeti Türk tüccarının doğrudan doğruya garp âlemi ile ticaret yapmasını sağlamak amacıyla Ocak 1923'te bir "Ticaret-i Hariciye Konferansı" toplamaya çalışmak olur. Konferansa İktisat Vekili çağırılır. 2 Ocak 1923'te İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, Birliğe yazdığı bir yazıda İktisat Vekâleti'nin İzmir'de "Türkiye İktisat Kongresi"ni toplayacağını, Birliğin bu kongreye katılmasını ve kendi kongresini üç ay ertelemesini ister. 17 Şubat - 4 Mart 1923 arasında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde Birlik çok faal bir rol oy-

2 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s.340-346.

3 Hakkı Nezihi, *50 Yıllık Oda Hayatı*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul, 1932, s.283.

4 Erol Zeytinoglu - Necla Puş, *İstanbul Ticaret Odası'nın 100 Yılı*, İstanbul Ticaret Odası, 1982, s.71.

nar.⁵ Kongre sırasında, Kavalalı İbrahim Paşazâde Hüseyin Hüsnü Bey'in başkanlığını yaptığı, Ahmet Hamdi (Başar) Bey'in etkili rol oynadığı Birlik, kendisine amaç olarak İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın yönetiminin millileştirilmesini seçer. O zaman Ankara'da Ticaret Umum Müdürü olan Mehmet Vehbi (Sarıdal) yardımıyla zaten görev süresi dolmuş olan yönetim kurulu lağvedilir. Yeni seçilen Oda Meclisi tamamıyla Türklerden oluşur. 4 Ağustos 1923'te Birlik Başkanı Hüseyin Hüsnü Bey Oda Başkanı seçilir. İkinci Başkanlığa Kibar Ali-zâde Sârim Bey gelir. Oda Başkâtibi Zaven Efendi ile Türk olmayan memurların işine son verilir. Manyâsîzâde Raufi Bey Oda Kâtibi Umûmîsi olur. O dönemde Ankara'da Ticaret Umum Müdürü Mehmet Vehbi (Sarıdal) ve Sanayi Umum Müdürü Nizamettin Ali (Sav) hakkında solcu oldukları konusunda bir kampanya yürütülmektedir. Bunlar da İstihbarat ve Sanayi müdürü olarak Türkleştirilen Oda bürokrasisi içinde yer alırlar. Aynı zamanda da Yüksek Ticaret Mektebi'nde müderrislik yapacaklardır. Oda bürokrasisi Ali Sami (Yen) Bey'in Muâmelat Müdürü, Ahmet Hamdi (Başar) Bey'in Neşriyat Müdürü olmasıyla tamamlanır. Fethi Bey'in mektubu, işte böyle bir oluşumu yaşamış olan odaya geliyordu.⁶

Sözkonusu dönemde (1922-1924) İktisat vekili olan Mahmud Esad Bey (Bozkurt)

Ticaret ve Sanayi Odası 27 Ocak 1924 tarihli toplantısında istenilen çalışmayı yapmak üzere İttihad ve Terakki'nin ünlü Maliye Nazırı Cavit Bey başkanlığında bir komisyon seçer. Cavit Bey'in Komisyon Başkanı seçilmesi siyasal bakımdan üzerinde durulması gereken bir kardır. İzmir İktisat Kongresi'nden sonra yeni seçimlere gidilirken Mustafa Kemal'in Kara Kemal ile konuşarak İttihadçıların seçimlerde alacakları durumu saptamasını istemesi üzerine, son İttihadçı Kongresi

5 A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1968, s.85-160.

6 Ahmet Hamdi Başar, "İstanbul Ticaret Odası Nasıl Millileşti", *Bağış Dünyası*, Şubat 1967, s.119-123.

Ticaret Umum Müdürü
Mehmet Vehbi Bey
(Sando)

(toplantısı), Cavit Bey'in evinde 12-13 Nisan 1923'te toplanmıştı. Bu kongrede İttihadçılar seçime katılmamak kararını vermişlerdir, ama dokuz maddelik de bir program saptamışlardır. Bu program Mustafa Kemal'in seçime giderken ilân ettiği Dokuz Umde'den farklıdır. Programda; yeni bir Anayasa, güçler ayrılığı, iki meclis ve İstanbul'un başkent olması öngörülmektedir. Kongre sonuçları İttihadçılar tarafından hemen Mustafa Kemal'e bildirilmiştir. 15 Nisan'da ise Hiyânet-i Vatanîye Kanunu'nda bir değişiklik yapılarak, Dokuz Umde Programı dışında siyaset yapmak yasaklanmıştır.⁷

Böyle gelişmelerin olduğu bir dönemde ticaret kesimine ne kadar yakın gelirse gelsin Cavit Bey'in siyasal bir işaret almadan Komisyon'un başına getirilmesi düşünülemez. Nitekim Ahmet Hamdi Başar bu konuda Fethi Bey'in görüşünün alındığını yazmaktadır.⁸ Siyasi gelişmeleri yakından bilen Fethi Bey'in böyle bir seçim yapması ilginçtir. Belki de rapor yayımlandıktan sonra üzerinde kamuoyunda açıkça durulmuş olmaması bu seçimle yakından ilişkilidir.

Komisyon'a diğer seçilenler Osmanlı Bankası Meclis-i İdare azasından Hamit Bey, Ekonomi-Politik Profesörü Münir Bey, *Vatan* gazetesi ekonomi yazarı ve Maliye Profesörü İbrahim Fazıl Bey, *İkdam* gazetesi sahibi ve Başyazarı Ahmed Cevdet Bey, Seyr-i Sefâin Müdürü Sadullah Bey, Sanayi Umum Müdürü Nizamettin Ali Bey, Ticaret ve Zahir Borsası azasından Âsımzâde Nuri Bey, Ticaret ve Sanayi Odası İkinci Başkanı Kibar Sârim Bey, Ticaret ve Sanayi Odası İkinci Muavini Macit Mehmet Karakaş Bey, Ticaret ve Sanayi Odası azaları; Sofu-zâde Sûdi, Rifat Kâmil, Nemlizâde Midhat, Ekrem beyler ile Ticaret ve Sanayi Odası İstihbarat Şefi Mehmet Vehbi Bey'di.⁹ Komis-

7 Eric Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihadçılık*, İstanbul, 1982, s.238-242.

8 Ahmet Hamdi Başar, "İstanbul İktisat Kongresi ve Anadolu Bağdat Demiryolları", *Barış Dünyası*, sayı 58, Mart 1967, s.179.

9 *Bulletin de la Chambre de Commerce et d'Industrie de Constantinople*, no.5, Mars 1924, s.14.

yon kurulduğunda duyurulan isimler bunlar olmasına karşın sonuçta yayınlanan raporda Münir, Sadullah, Rifat Kâmi, Midhat beylerin ismine rastlanmamaktadır. Bunlar herhalde seçilmiş olmalarına rağmen çalışmalara katılmamış olanlardır. Bu isimlerin eksikliği yanısıra nihâî raporda çalışmaya sonradan katılan iki isme rastlanmaktadır.¹⁰ Bunlardan biri Mütareke döneminde iki kez İstanbul hükümetlerinde Maliye Nazırlığı yapmış olan Faik Nüzhet Bey'dir. Faik Nüzhet Bey Selâniklidir ve kurucuları arasında Cavit Bey'in de bulunduğu *Ulûm-ı İktisadiye* ve *İçtimaiye Mecmuası*'nda yazılar yazmıştır.¹¹ İkincisi eski Maliye Heyet-i Teftişîye Müdür-i Umumîsi Kâzım Bey'dir. Her ikisini de uzmanlıklarından yararlanmak için Cavit Bey'in çağırıldığı düşünülebilir.

Komisyon 30 Ocak 1923 tarihinde çalışmaya başlamıştır. 22 Mart'a kadar 20 toplantı yaparak İstanbul'un iktisadî yaşamında etkili olan 104 kişinin görüşlerini dinlemiştir. Bundan sonra yaptığı iki toplantıda ise bu görüşmelerin zabıtlarını değerlendirmiştir. Ayrıca bu zabıtları özetleyecek bir çalışma grubu oluşturulmuş ve konulara göre daha etraflı incelemelere dayanan çeşitli raporlar hazırlanmıştır. Bu raporların hazırlanmasından sonra 28 toplantı yapılarak uzun müzakereler sonucunda nihâî rapor tamamlanmıştır. Raporun tamamlanma tarihi 26 Kasım 1924'tür. Rapor yaklaşık olarak dokuz ay süren ciddi bir çalışmanın ürünüdür. Rapor hazırlanırken resmî dairelerle ilişki kurulmamıştır. Bunun sebebi, sunuş yazısında, başlangıçta, Başvekâletin, resmî dairelerle Komisyon'a yardımcı olunması konusunda bir tamim gönderileceği söylenmiş olmasına rağmen bu tamimin gönderilmemiş olmasıyla açıklanmaktadır.¹²

Rapor okunduğunda görülmektedir ki, ele aldığı konular sadece İstanbul ekonomisinin uzun erimli sorunlarına yönelmemiştir, aynı zamanda da İstanbul kentinin raporun hazırlandığı dönemde yaşadığı

10 *Ticaret ve Sanayi Odası'nda Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Olunan Rapor*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul, 1341, s.3.

11 Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, Ankara, 1978, s.405-413.

12 A.g.r. (rapor) s.6.

olaylar ve tartışma konusu olan Şehremaneti uygulamalarını da kapsamaktadır. Bu nedenle raporun öyküsünü tam olarak yansıtabilmek için raporun hazırlandığı dönemde İstanbul'un gündeminde yer alan bazı konulara da kısaca değinmek gerekecektir. Raporun çalışmaları sürerken 3 Mart 1924 günü Hilâfet'in kaldırılmasıyla İstanbul Halifeliğinin merkezi olma niteliğini de kaybetmiştir. Rapor hazırlanmaya başlandığında İstanbul Valisi ve Şehremini Haydar (Yuluğ) Bey'di. Haydar Bey hızlı bir uygulama içindeydi. Mezbahayı işletmeye açıyor, modern itfaiyeyi kuruyor, Beyazıt Meydanı'nı düzenliyor, büyük havuzu yapıyor, önemli yol yatırımlarına başlıyordu. Bu faaliyet ise belediye gelirlerinin artırılmasını gerektiriyordu. Bunun için kent hizmetleri üreten yabancı şirketlerle müzakerelere girerek belediye gelirlerini artırmaya çalıştı.¹³ 26 Şubat 1924'te çıkartılan 423 sayılı Belediye Vergi ve Resimleri Kanunu ile Şehremaneti'nin gelirlerini artırma olanağı doğmuştur. Haydar Bey hemen Cemiyet-i Belediye'yi toplantıya çağırarak yeni duhûliye vergisi (oktruva vergisi) tarifesini saptattı ve artan geliri bir inşaat programına bağladı. Bu vergiler basının ve Ticaret ve Sanayi Odası'nın tepkilerini çekti.¹⁴ Bu komisyonun çalışmaları sırasında Ticaret ve Sanayi Odası bir rapor hazırlayarak yeni vergilerin hayatı yüzde 15-20 pahalılandıracağını ileri sürdü. Çalışma 19 Mart'ta Şehremaneti'ne verilmişti. Yaşanan bu çatışma rapora canlı bir biçimde yansyacaktı. Bu çalışmaların da etkisiyle 8 Haziran 1924'te Haydar Bey Ankara'ya Şehremini atandığında Operatör Emin Bey İstanbul Şehremini oluyordu.¹⁵ Yeni Şehremini'nin ilk icraatlarından biri uzun dönemden beri ticaret kesiminin yakındığı Liman'daki hamallar gediğini kaldırması olur. 30 Haziran 1924'te yürürlüğe konulmaya çalışılan bu karara karşı hamallar direnirler, Ankara'ya heyetler gönderir-

13 Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadıları Şehreminleri Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi*, İstanbul, 1971, s.294-306.

14 Sıddık Tümerkan, *Türkiye'de Belediyeler*, İçişleri Bakanlığı, İstanbul, 1946, s.80. Ayrıca 22 Mart 1924 tarihli *Tanin*'de Hüseyin Cahit'in ve 23 Mart 1924 tarihli *Vatan*'da Ahmet Emin'in yazılarına bakınız.

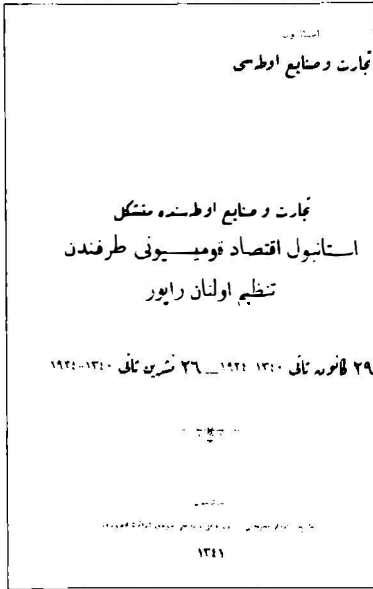
15 Rakım Ziyaoğlu, *a.g.e.*, s.307-320. Ayrıca 30 Haziran 1924 tarihli *Tevhid-i Efkar*, 1 ve 9 Temmuz 1924 tarihli *Vakit* gazetelerine bakınız.

ler. Bu çatışma da komisyon çalışmasının önemli konularından birini belirler ya da bu çatışma komisyonun çalışmasından kaynaklanır. Yeni Şehremini kentin on yıllık imar programını belirlemek için kentin ileri gelenlerinin düşüncelerini toplamaya başlar, bu çalışma sırasında ileri sürülen düşünceler de Komisyon'un raporunda yanıtlamaya çalıştığı konular arasında yer alır.

Raporun sunuş yazısında hayalî büyük projeler üzerinde durulmadığı, pratikte kolayca uygulanabilecek ameli tekliflere önem verildiğinin altı çizilmektedir. Raporun kurgusu altı bölümden oluşmaktadır. İlk olarak "Türk unsurunun İstanbul iktisadiyatındaki maddün mevkiî"nin sebebi araştırılmaktadır. İkinci olarak "Müstahsil İstanbul" başlığı altında İstanbul ekonomisinin yapısı sektörel bir inceleme-ye tabi tutulmaktadır. İstanbul'un ekonomisindeki özel önemi ve belirleyiciliği yüzünden Liman'daki yükleme, boşaltma, rıhtım, gümrük ve antrepo sorunları ayrı bir bölüm olarak incelenmektedir. Dördüncü bölümü ise İtibar (kredi) ve Kambiyo sorunları oluşturmaktadır. Beşinci bölümde uzun erimde İstanbul'un "ecnebî seyyahları" çeken bir kent olabilmesinin koşulları ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Altıncı bölümde ise "Müstehlik İstanbul" başlığı altında İstanbul'un sorunlarına belediye hizmetleri ve imar açısından yaklaşılmaktadır.

Raporun hemen belirtilmesi gereken bir özelliği çıkış noktasında Türk unsurunun iktisadî hayata hâkim olması isteği varken getirilen önerilerde gayri-Müslimlere karşı hiçbir ayrımcı öneri bulunmamasıdır. Çabalar sadece İstanbul'un ekonomisinin güçlendirilmesine yönelmiştir. Sunuş yazısında Cavit Bey bu yaklaşımı "İstanbul ağır hastadır ve ahval bu minval üzere devam ettiği takdirde, İstanbul'da ihraz edilecek mühim bir mevki-i iktisadi bulunmayacağı için, Türk unsurunun iktisadiyata hâkim olmasıyla iştigale de mahal kalmayacaktır," diye savunmaktadır.

Rapor hazırlanıp 26 Kasım 1924'te Fethi Bey'e sunulduğunda Fethi Bey artık Meclis Başkanı değildi. 9 Kasım 1924'te Cumhuriyet'in ilk muhalefet partisi Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştu. İsmet Paşa hükümeti istifa etmiş ve 22 Kasım 1924'te Fethi Bey Hüküme-

"Ticaret ve Sanayi Odası'nda A00teşekkül İstanbul İktisad Komisyonu tarafından tanzim olunan Rapor'un kapağı.

ti kurulmuştu.¹⁶ Rapor artık doğrudan icranın başına sunuluyordu. Bu da raporu hazırlayanların uygulamadan umutlu olmaları için önemli bir sebeptir. Belki de bundan dolayı dokuz aydır süren çalışma hemen sonuçlandırılmıştı.

RAPORUN DEĞERLENDİRİLME YÖNTEMİ ÜZERİNE

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nca bir kitap halinde yayınlanmasına rağmen uzun çalışmalar sonucunda hazırlanan bu rapordan basında, kamuoyunda, siyasi çevrelerde açıkça söz edilmemiştir. O halde bu rapor da hazırlanıp uygulanmayan birçok rapordan biri gibi mi ele alınmalıdır? Böyle bir değerlendirme kanımızca yanlış olacaktır. Raporu, hazırlayan komisyonun başkanlığını Cavit Bey'in yap-

mış olması, hattâ raporun hazırlanmasının başbakanlıkta İsmet Paşa'nın rakibi olarak görülen Fethi Bey'ce talep edilmiş olması, raporun açıkça gündeme gelmeyişiinin siyasal nedenleridir. Ama bu görüntüye bakarak raporun önemli olmadığı sonucunu çıkaramayız. Çünkü, raporu sadece bu kişilerle özdeşleştirmek doğru olmaz. Rapor İzmir İktisat Kongresi'nden sonra İstanbul iş çevrelerinin görüşlerini formüle ettikleri en kapsamlı çalışmayı oluşturmaktadır. Oda üyeleri rapora açıkça atıfta bulunmadan da olayların gelişmesi içinde bu görüşleri savunacaklar ve etkili olabildikleri kadar uygulanmasını sağlamaya çalışacaklardır. Bu sebeple raporun değerlendirilmesine kamuoyuna doğrudan yansımalarından daha geniş bir açı içinde bakmak gerekir.

Bu yazıda raporun değerlendirilmesine, böyle geniş bir bakış açısı içinde yaklaşılabilecektir. Raporun bugün değerlendirilmesi bize üç konuda ilginç bilgiler getirebilir. Bunlardan birincisi, Birinci Dünya Savaşı'nın ve Mütareke döneminin bunalımları içinden geçen İstanbul'un ekonomik yapısında ne tür değişmelerin meydana geldiği ve 1924 yılında nasıl bir ekonomik yapıya sahip olduğunun ortaya konulmasıdır. Kuşkusuz bu betimleme sadece bir kentin ekonomik yapısının betimlemesi olarak görülemez; bu yapı aynı zamanda ülkenin ekonomik merkezinin yapısıdır. Bu yapı bir İmparatorluğun ortadan kalkışının sebeplerinin ve tarihinin taşıyıcısıdır. Raporun bize getireceği ikinci tür bilgiler, bu dönemde İstanbul'un Türk iş çevresinin, isterseniz Türk burjuvazisinin, ekonomik olaylara bakış açısını verecektir. Bu rapor çerçevesinde yapılan bu önerilerin uygulananları kadar uygulanmayanları da bu bakımdan önemlidir. Rapor, onların beklentilerinin, ümitlerinin sınırlarını bize gösterecektir. Raporun bize getirdiği üçüncü tür bilgi, yine Türk iş çevrelerinin kent yönetimi ve imarı düzeyindeki politika önerileridir. 1924'lerin İstanbul'u küçülen bir kenttir, Türkiye daha sonraki yıllarda hep hızla büyüyen kentlerin sorunlarını çözmeye çalışmıştır. Bu sebeple küçülen bir kentin sorunlarının nasıl algılandığı ve ne tür çözüm arayışlarında bulunduğu incelenebilir. Kentleşme tarihimiz açısından yeni bir problematik alanı oluşturacaktır.

Raporun önerilen üç aşamalı değerlendirmesini sırasıyla yapmaya başlayalım.

CUMHURİYET'İN BAŞLANGICINDA İSTANBUL EKONOMİSİ

İstanbul'un yaşanan savaş ve İmparatorluğun başkenti olma niteliğini kaybetmesinin, ekonomik yapısında ne tür değişiklikler meydana getirdiğini söz konusu raporun o günlerde yaptığı saptamalara göre ortaya koyabilmek için, kentin savaş öncesi ekonomik yapısı konusunda bir kavramsal çerçeve kurmamız gerekiyor.

Bir kentte yer alan faaliyetler iki gruba ayrılabilir. Birinci grup kentin kendi nüfusunun dışına sunduğu mal ve hizmetlerdir. Bunlara

kentin ekonomik temel faaliyetleri denilir. Bir kentin büyümesi, ekonomik canlılığını koruması bu faaliyetlerindeki gelişme ve çeşitlenmenin sonucu olur. İkinci grupta ise kendi nüfusunun tüketimini karşılayan faaliyetler yer alır, bunları yerel faaliyetler olarak adlandırabiliriz. Bu faaliyetlerin miktarı kentin nüfusu ve bu nüfusun gelir düzeyine bağlıdır, yani kentin temel ekonomik faaliyetlerinin gelişmişliğince belirlenirler. Kentlerin büyüdükçe kent ekonomisi içinde görece önemleri artar. Temel faaliyetlerin ürettiği mal ve hizmetler kuşkusuz kent nüfusunca da tüketileceklerdir.

Böyle bir kavramsal çerçeve, bir kentin ekonomisindeki gerilemeyi açıklamak için nasıl bir yol izlememiz gerektiğini gösterir. İlk olarak kentin temel ekonomik faaliyetlerinin saptanıp, hangi etkilerle gerileme gösterdiğinin açıklanmasını yapmak gerekir.

Birinci Dünya Savaşı öncesi kentin temel ekonomik faaliyetleri şöyle tanımlanabilir:

Birincisi İmparatorluğun yönetim işlevidir. Bu, kentte büyük bir sivil ve askeri bürokrasi oluşmasını sağlıyor, önemli ölçüde askeri birliklerin toplanmasına sebep oluyordu. 1908 sonrasında bu kadrolarda eksiltmeye gidilmiş olmasına ve ücret düzeyleri düşürülmüş olmasına karşın kent ekonomisinin temel unsurlarından birini oluşturuyordu.

İkincisi, ticaretti. Ticaret üç farklı işlevi ile kentin temel ekonomik faaliyetleri arasında yer alıyordu. Bunlardan ilki ithalatta. Dünya pazarlarından getirilen mamul maddeler bu merkez aracılığıyla İmparatorluk içinde dağıtılıyordu. İkincisi, transit ticareti. İstanbul özel konumuyla Karadeniz’de kıyısı olan ülkeler ve Ortadoğu ülkeleri için transit bir ticaret merkezi işlevine sahiptir. Ticaretle son olarak, ülkede büyük ölçüde tarım kökenli ve el emeğine dayanan üretim toplanarak bir yandan kent içinde kullanılmasını, bir yandan da, ihracını sağlayan işlevler yer alıyordu.

Üçüncüsü üretimdi. Yaygın olan üretim biçimi, ev üretimi ve küçük üretimdi. Bu üretimin bir bölümü ülkenin iç pazarına ve ülke dışına gönderildiği için üretim de temel sektörler arasında düşünülebilir. Yalnız bu üretim büyük ölçüde kent içine yönelik kalıyordu. Temel

sektör olarak kent ekonomisi içinde önemi, ticarete göre geri planda bulunuyordu.

Dördüncüsü bazı türdeki servislerdi. Bunlar arasında, temel ekonomik faaliyetler arasında yer alan işlere hizmet veren bankacılık, sigortacılık, ulaştırma gibi hizmetlerle yüksek öğretim, sağlık hizmetlerini ve savaş öncesi sayıları 6000 kadar tahmin edilen yabancı turistlere ve İstanbul'a iş ve diğer sebeplerle gelip gidenlere verilen kişisel hizmetleri sayabiliriz.

Üretilen mal ve hizmetlerden yerel olanlarını şöyle sınıflandırabiliriz: Şehirde yaşayanların yararlandığı kişisel hizmetler, yerel yönetim faaliyetleri, perakende ticaret, inşaat faaliyetleri, kentlilerin tükettiği küçük üretim. Bu listeyi tamamlamak için İstanbul'da ayrıca üzerinde durulmasında yarar görülebilecek iki faaliyeti eklemek gerekecektir. Bunlardan birincisi her biri yabancı şirketlerce örgütlenmiş olan su, elektrik, gaz, tramvay gibi kentiçi altyapı hizmetleridir. İkincisi ise İstanbul'un içinde ve çevresindeki bahçelerde yapılan sebze ve meyve üretimidir. Kent, kuru gıda bakımından uzak mesafelerdeki üretime dayanabiliyorsa da kısa sürede taşınması gereken taze sebze, meyve ve süt gibi ürünlerde bu dönemde hâlâ yakın çevresine bağlı kalıyordu.

Yapısını böyle betimlediğimiz kent ekonomisi içinde en belirleyici faaliyet, yönetim işlevleri bir yana bırakılırsa ticaret olmaktadır. Nitekim, raporda bu özellik Goliyelme Ferero'nun "İstanbul'un inhitatı" makalesine dayanarak "On altı asır müddetle bu kadar muazzam bir rol oynayan bir şehir için bir ticaret deposu menzelesine inmek pek mütevazı bir şeydir" diye verilmektedir.¹⁷ Kentin kaderinde ticaretin en önemli belirleyici olması, otomatik olarak kentin dışarıyla ilişkisini kuran ulaşım terminallerinin işleyişini kentin en kritik konusu haline getirmektedir. Bunlar da demiryolu terminalleri ve liman ile çevresinde gelişen alt yapıdır. Demiryolu terminalleri ve işleyişi oldukça standartlaşmıştır. Bu konuda bir tartışma yoktur. Oysa liman etrafındaki örgütlenme çok karmaşıktır, birçok çıkar çekişmesinin odağı haline

gelmiştir. Bunun için de raporun üzerinde durduğu ana konulardan biri olmuştur.

Yapısı bu olan savaş öncesi İstanbul ekonomisinin savaş, mütareke ve sonrasında hangi etkilerle küçülme gösterdiği, raporda ayrı bir bölümde sistemli olarak incelenmemektedir. Ancak bu etkilerden raporun değişik bölümlerinde söz edilmektedir. Bunları yukarıda betimlenen kavramsal çerçevenin mantığı içinde biraraya getirmeye çalışalım.

İstanbul ekonomisinin temel işlevlerinden biri olan başkentliliğin kalkmasının kent ekonomisine etkileri raporda açıkça ele alınmamaktadır. Rejimin çok duyarlı olması dolayısıyla Ankara'nın başkent yapılması kararının, İstanbul'un ekonomisinde yaratacağı etkiler raporda tartışılmaktadır. Yalnız raporun "Müstehlik İstanbul" bölümünde İstanbul'un geçmişi yadedilirken başkentliğin İstanbul için ne demek olduğu şöyle anlatılmaktadır.

Saltanat-ı müstebide devrinde İstanbul büyük bir İmparatorluğun payitahtı olduğu için İskodra'dan Basra'ya kadar memleketin her bir tarafından burada ikâmet etmek üzere pek çok kimse gelir; bir taraftan kavanin ve nizâmat-ı devlet haricinde yaşayan ecnebilerle kısmen bu sınıfa ithal edilebilen gayri-Müslimler diğer taraftan ekseriya gayrimeşru sebeplerle iktisab-ı servet eyleyen saray erkânı ve mensubini her sene şehrin gerek piyasa yerlerinde gerek sayfiye mahallerinde apartmanlar, mağazalar, hanlar, köşkler, yalılar inşa ediyorlardı. Bu zamanlarda şehirde de bir tahavvül-i mühim vuku buluyordu. Evvelce gayri meskûn olan tepeler en zengin binalarla süslenerek İstanbul o zaman mevcut nüfusundan daha fazla bir itisa kesb ediliyordu. İki ayda bir çıkan maaş piyasaya bereketli bir faaliyet verirdi; kapitülasyonlar dolayısıyla gümrük rüsumu hafif; istihlâk rüsumu gayri mevcut; oktruvalar mevkud ve diğer tekâlifin tahsil ve istifası ekseriya müşkil olduğu için İstanbul halkı hidemat-ı devletin sarfiyatına hemen hiç iştirak etmez gibi idi. İstanbul'da siyasi nokta-i nazardan hayat ne kadar cehennemi ise iktisadi nokta-i nazardan da o derece tatlı idi. Bir milyonu mütecâviz olan İstanbul nüfusu devlete adam başına doğrudan doğruya vergi olarak senevi ancak on-on iki kuruş, belediyeye de on beş-yirmi kuruş verirdi.¹⁰

Raporun başkentliğin İstanbul için işlevlerini anlatan bu bölümü ilginçtir. Başkentlik kent için bürokrasiye ödenen ücretlerin ötesinde işlevlere sahipti. Özellikle kentte yaşayanlara sağladığı ayrıcalıkların kent ekonomisi açısından önemi dikkati çekmektedir. Meşrutiyet döneminde bu ayrıcalıklar yok olma yoluna girdi ve “Herhalde İstanbul ahali evvelkine nisbetle devlete doğrudan doğruya vergi olarak altı yedi misli, şehre de iki mislinden ziyade vergi vermeye başladı. Meşrutiyet, saltanat-ı müstebide devrindeki debdebe ve ihtişama ve bunların müstelzem olduğu sarfiyata nihayet verseyse de maaşâtın suret-i muntazamada tesviye edilmesiyle küçük maaşların makul bir halde ifrağ olunmasıyla, şehrin faaliyet-i iktisâdiyesinde oldukça bir vüsat husûle getirdi. Eskisi gibi konaklar, saraylar inşa edilmiyorsa da hanlar apartmanlar yine yapılıyordu. Balkan Harbi’nden evvel 327 (1911) senesinde Maliye Nezâreti’nden İstanbul’da tevzi olunan maaşât ve muhassessâtın yekûnu senevî dört milyon altın liraya baliğ oluyordu. Artık başkent Ankara’ya nakledildikten sonra (bu kelimeleri biz ekledik) bunun mühim bir kısmı burada tevzi ve istihlak olunmaktadır. Devlet bütçesinde dahil olmayan devâir-i resmîyenin mübâyaat nâmı altındaki sarfiyatı da bundan hariçtir.”¹⁹ Her ne kadar Ankara kararı siyasal nedenlerle tartışılmak istenmese de, rapordan başkentliğin kaldırılmasının kent ekonomisi açısından önemi konusunda bu tür ipuçları elde edilmektedir.

Kentin temel faaliyetlerinden ikinci grubu oluşturan ticaretle de yaşanan küçülme, değişik sektörlerde her birinin etkisi farklı önlemlerde olmak üzere üç sebebe bağlı olmuştur. Bunlardan birincisi hinterlandıki küçülmeler, ikincisi bu hinterlandıki üretim ve tüketim miktarındaki gerilemeler, üçüncüsü ise ticaretle etkili uluslararası ilişkilere sahip gayri-Müslimlerin, hiç olmazsa bir kısmının İstanbul’u terketmek durumunda kalmasıdır. Raporun hazırlandığı günlerde de Lozan Konferansı hükümlerine göre 1918 sonrasında İstanbul’a yerleşmiş Rumların da göçü gündeme geliyordu.²⁰ Bu üç faktörün tica-

19 A.g.r., s.181, 183.

20 8 Mart 1924, *Vatan*, 11 Nisan 1924, *Vakit*. Yunanistan’a İstanbul’dan göç edenlerin sayısı

retin değişik kesimlerinde nasıl etkili olduğunu ayrıntılı olarak inceleyelim.

Raporda İstanbul'un ithalat merkezi olarak oynadığı rol yedi sektöre ayrılarak incelenmiştir. Bunlardan birincisi "attariye ve ecza-yı tıbbiye" alanıdır.²¹ Bu alandaki azalmanın hinterlandta küçülmeden çok, varolan hinterlandtaki alım gücünün küçülmesinden doğduğu söylenebilir. Bu sektördeki ithalatın tümünü geçmişte de İstanbul yapmıyordu. İzmir ve benzeri diğer merkezlerle İmparatorluğun hinterlandını bölüşüyordu. Bu sebeple İmparatorluktan Cumhuriyet'e geçiş hinterlandta bir küçülme demek olmuyordu. İthalatın azalmasında gözlenen bir başka etki, gümrük hadlerinin artırılması dolayısıyla çok az sayıdaki maddede de olsa, iç üretimin başlamasından doğuyordu. Bunlar bazı aşılar ile maden suyuydu. İç üretimin başlaması ithalatı azaltıyordu ama katma değer oranı daha yüksek olan üretime olanak vererek kent ekonomisine geliştirici bir etki yapıyordu.

İkinci önemli ithalat alanı "petrol, ham petrol, benzin"di.²² Bu pazar tam olarak Standart Oil Şirketi'nce kontrol ediliyordu. Bu şirket İstanbul'a getirdiği akaryakıtı Anadolu'daki acentelerine dağıtıyordu. Herhalde Birinci Dünya Savaşı öncesine göre, motorlu araç sayısında bir artış olduğu için bu alanda gerileme yoktu. Ama yabancı işgalindeki Mütareke dönemine göre bir gerileme olduğu düşünülebilir.

Üçüncü ithalat alanı olan manifaturadaki gerileme bir yandan hinterlandtaki nüfusun alış gücündeki azalma ile açıklanırken, diğer yandan bu konuda uzmanlaşmış Rum ve Ermeni sermayesinin Türkiye dışına çıkmasına bağlanabilir. Uluslararası ilişkileri gelişmiş olan bu kuruluşlar İngiltere, Fransa ve İtalya'daki temsilcilikleriyle gelişmeleri izliyor ve Bulgaristan ve Romanya'ya da satış yapabiliyorlardı. İstanbul böyle bir merkez olma özelliğini kaybetmiş, kendisi araçlardan almaya başlamıştı.²³

35.349 olarak tahmin edilmektedir. Bkz. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Upon Greece*, Mouton & Co., The Hague, 1962, s.99.

21 A.g.r., s.37.

22 A.g.r., s.41.

23 A.g.r., s.42.

Dördüncü ithalat alanı olan tuhafiye ithalatında da, manifaturaya benzer sebeplerle bir gerileme vardır. Rusya'ya yapılan transit satışlar kalmamıştır. Eskiden Hicaz'a ve Bağdat'a kadar yapılan satışlar ülkenin sınırlarındaki küçülme dolayısıyla ortadan kalkmıştır. İthalattaki bu gerileme, gümrük korumaları dolayısıyla yerli üretimin geçmesiyle de yakından ilişkilidir. Örne yün elbiseler, ceketler ve çocuk takımları İstanbul'da imal edilmeye başlamıştır. Tuhafiye imalatında çalışanları Rapor 1500 kişi olarak tahmin etmektedir.²⁴

Beşinci ithalat alanı “cam, ayna, şişe” de ithalat 60.000 sandıktan 35.000 sandığa düşmüştür. İstanbul artık Bulgaristan ve Romanya'ya cam göndermemektedir. Nüfusu azalan İstanbul'da inşaat faaliyetleri durmuştur. Anadolu'nun talebi de canlı değildir.²⁵

Altıncı ithalat alanı “Malzeme-i İnşaiye-i Hadidiyye ve Hırdavat”taki gerileme, inşaat faaliyetlerinin durgunluğu yanı sıra İzmir bu konuda İstanbul'la yarışabilirliğini artırmıştır. Ayrıca “marangoz takımı, kilit, tokmak, zemberek, musluk, kapı topu, ege, raspa ve keser gibi mevad” İstanbul'da yapılmaya başlamıştır.²⁶

Raporun yedinci ithalat alanı olarak incelediği “Şeker ve pirinç”teki gerileme şu sebeplerle açıklanmıştır: Pirincin ithalde yüksek vergilendirilmesi, talebi düşürmektedir. Şekerde ise değişik sebepler söz konusudur. Romanya'ya ve Mütareke döneminde Rusya'ya yapılan şeker satışları durmuştur. Diğer yandan Türkiye'nin Samsun ve Trabzon gibi limanları Liyod Triestino vapuruyla ihtiyaçlarını doğrudan Trieste'den sağlamaktadırlar. Bunun sebebi İstanbul'dan ayrılmış olan tüccarların Trieste serbest bölgesine yerleşmesi ve ticaretlerini buradan yürütmesidir.²⁷

Transit ticaretin bazı alanlarında olan azalmayı, ithalattaki gerilemeyi incelerken gördük. Romanya, Bulgaristan ve Mütareke döneminde gelişen Rusya transit ticareti yok olmuştur. Ama bunlardan İs-

24 A.g.r., s.45.

25 A.g.r., s.46.

26 A.g.r., s.48.

27 A.g.r., s.49.

tanbul ekonomisi için daha önemli olanı, İran halıları ticaretinde bir merkez olma niteliğini kaybetmeye başlamasıydı. Dünya Savaşı sırasında İran halıları doğrudan Londra'ya gönderilmeye başlamıştı. Londra'ya yerleşen Ermeni tüccarlar burasını halı merkezi haline getirmiştir. Artık halıların önemli bir kısmı Trabzon'dan doğrudan Londra'ya gönderilmektedir. 1923 senesinde 23.000 balya halı dünya pazarlarına İstanbul'dan gönderiliyorken aynı yıl Trabzon doğrudan Londra'ya 10.000 balya mal göndermişti. Bu ticaretin İstanbul dışına kaymaya başlaması, bunun yan faaliyetleri olan halı yıkama ve benzeri işlerin getirilmesine sebep olduğu gibi, İran halılarıyla birlikte satılan Türk halılarının ihracatında da bir düşme yaratmaya başlamıştı.²⁸

Raporda, İstanbul'un gerek ihracat gerekse kentin ve ülkenin iç tüketimi için yaptığı, hinterlandındaki üretimi toplama ve yeniden dağıtma işlevlerindeki değişme de hinterlandındaki üretimin düşmesi, hinterlandının değişmesi ve deneyimli gayri-Müslim tüccarların ülkeyi terketmiş olmasıyla açıklanmaktadır. Bu değişmeleri ürünler itibariyle ele alalım. Ana ihraç ürünlerinden biri olan afyonun temel ihraç merkezi olan İstanbul'un konumunda önemli bir değişme olmamıştır. Lozan Antlaşması ile uluslararası Afyon Anlaşması'nın kabul edilmesinin gelecekte bu alandaki gelişmeleri sınırlayacağı endişesi vardır.²⁹

Tütünde "İstanbul yalnız tütün ticareti itibariyle değil, Marmara Havzası'yla Trakya'nın ve transit Rus tütünlerinin İmâl-i Sînâisi İtibari'yle de Türkiye'nin merkezlerinden biridir." Bu alanda bir gerileme yoktur. Tersine savaş sonrası dönemde kadın ve çocuk emeğinin bol olduğu Üsküdar ve Beşiktaş'ta açılan imalathanelerde tütün işleme gelişmiştir. Türkiye üretiminin altıda biri burada işlenmektedir.³⁰

Dünya fındık üretiminin yüzde altmışını Türkiye üretmesine rağmen İstanbul'un bu konudaki merkezlik işlevlerini Marsilya ve Trieste'ye kaptırdığı anlaşılmaktadır. Raporda bunun sebebi İstanbul Limanı'ndaki eksiklikler kadar, İngiltere ve Amerika'ya doğrudan posta

28 A.g.r., s.29.

29 A.g.r., s.21.

30 A.g.r., s.23.

seferlerinin bulunmayışı ve “Mütareke’den sonra İstanbul’u terkeden anasırın da esasen mevcut olan Marsilya transitini takviyede”ki etkileriyle açıklanmaktadır. Rapordan, gelecekte İstanbul’un bu konudaki işlevini tamamen kaybedeceği, fındık ticaretinin üretim bölgelerine kayacağı kestirilmektedir.³¹

İstanbul; Ankara, Konya, Erzurum ve Kayseri’den toplanan ve İstanbul’daki kesimlerden elde edilen bağırsakların işlenerek ihraç edildiği bir merkezdir. Anadolu’dan toplanan miktarda bir düşme olsa da Mütareke döneminde yapımına başlanan, Cumhuriyet’in ilk yılında işletilmeye açılan mezbahanın bu konuda bir gelişmeyi başlattığı anlaşılmaktadır. Savaş öncesine göre deri ihracatında önemli bir gerileme olduğu görülmektedir. Eskiden Anadolu’dan yılda iki milyonu aşkın koyun ve keçi derisi geliyor ve çok küçük bir kesimi Yedikule’de işlenirken geri kalan kesimi hemen hemen hiç işlenmeden Amerika’ya ihraç ediliyordu. Raporun yazıldığı dönemde İstanbul’a gelen deri miktarı 600.000’e düşmüştür. İstanbul Anadolu’daki av derilerinin toplandığı, işlenerek posteki haline getirildiği ve ihraç edildiği bir merkez olma özelliğini korumuştur. Bu konuda küçük ölçekli de olsa İran ve Rusya’dan gelen malların transit ticareti sürmektedir.³²

Daha önce gördüğümüz üzere halı transit ticaretindeki gerilemenin yanısıra yerli halı ihracatı da azalmaktadır. Bu azalmada transit ticaretindeki gerilemenin bir ölçüde etkisi varsa da esas azalma üretimdeki düşme yüzündendir. Halı üreten nüfusun göçü ve mübadelesi üretimi azaltmıştır. Raporda verilen bilgilere göre, “halıcılık Sivas, Zile ve Kayseri’de sönmüş; Uşak, Demirci ve Gördes’te tedenni etmiş; yalnız Burdur ve Isparta’ya münhasır kalmış gibidir. Çünkü amele mikdarı azalmıştır.”³³

Tiftiğin ihraç merkezi İstanbul’dur. İstanbul’da talep olmadığı için sof kumaş dokunmamaktadır, tiftik tamamen Belçika ve Amerika’ya ihraç edilmektedir. Yalnız savaşlar süresince üretim düştüğünden

31 A.g.r., s.24.

32 A.g.r., s.26-28.

33 A.g.r., s.29.

ihracat da azalmıştır. Yün ticareti ise yarı yarıya İstanbul'la İzmir arasında bölüşülmektedir. Üretilen yünler sert olduğu için ancak halı ipi yapımında ve şayak dokumada kullanılmaktadır. Trakya ve Anadolu'dan gelen yünlerin ancak yüzde beş ila yüzde onu İstanbul'daki fabrikalarda kullanılmakta, gerisi ihraç edilmektedir. Bu konudaki gerileme de İstanbul'un hinterlandındaki üretim düşüşünden kaynaklanmaktadır.³⁴

Eskiden ipek ticaretinin merkezi Bursa iken, Dünya Savaşı'ndan itibaren İstanbul ipek ticaretinin merkezi haline gelmiştir. Bursa, Bilecik, İnegöl, Yenişehir ile Edirne, Amasya ve Diyarbakır'da üretilen ipek miktarı savaş içinde dutluklar tahrip olduğundan, savaş öncesinin altıda birine inmiştir. Savaş Lyon ve Milano'daki ipekli üreticilerini Bursa'daki şubelerini kapatarak doğrudan İstanbul'dan alım yapmaya zorladıysa da ipek üretimindeki azalma İstanbul'un edindiği bu yeni merkezlik işlevinin ekonomik katkısını sınırlıyordu. Raporda İstanbul'un savaş sonrasında bu işlevini koruyabileceği konusunda şüphe belirtilmiştir.³⁵

İstanbul ülkede kömür ticaret ve tüketiminin yoğunlaştığı tek merkezdir. Türkiye'nin maden kömürü kullanımı 600.000 tonu geçmemektedir. Bu kullanımın yüzde sekseni İstanbul'da gerçekleşmektedir. Bunun üçte ikisi Ereğli Havzası'ndan, üçte biri de İngiltere'den gelmektedir.³⁶

Savaş öncesinde İstanbul ile Trakya ve Bandırma gibi Marmara'nın Anadolu sahilindeki yerleşmelerde 150.000 metreküp kereste kullanılıyordu. Bu kerestenin direk bölümleri Anadolu ormanlarından, tahta kısmının az bir bölümü içten, önemli bölümü Romanya'dan sağlanıyordu. Döşeme tahtaları ise genellikle İskandinav ülkelerinden getiriliyordu. Gümrük resimlerinin yükseltilmesi üzerine dışarıdan kereste getirilmesi olasılığı çok azalmıştır. Eskiden Yunanistan'a gürgen, Mısır'a meşe ihraç edilirken, iç üretimin pahalılaşmasından dolayı bu pazarlar Romanya ve Macaristan'a bırakılmıştır.³⁷

34 A.g.r., s.32-33.

35 A.g.r., s.34.

36 A.g.r., s.75.

37 A.g.r., s.79.

Birinci Dünya Savaşı'nın İstanbul'a getirdiği yeni bir merkezlik işlevi de zeytinyağı ticaretinde olmuştur. Eskiden zeytinyağının ticaret merkezi İzmir ve Midilli iken savaşta İstanbul bu işlevi de yüklenmiştir. Raporun yazıldığı yıl İstanbul'a bir milyon kilo yağ gelmiştir. İç tüketimden artan miktar Romanya, Bulgaristan, İtalya ve Fransa'ya gönderilmektedir. Raporu yazarlar, uzun dönemde de İstanbul'un bu işlevini koruyacağı kanısını taşımaktadırlar.³⁸

Bir kentin ekonomisinde ticaretin temel faaliyet olarak gelişmiş olması, o kentin ekonomisini sağlıklı kılmakta yeterli olmayabilir. Kentin ekonomisinin sağlıklı olabilmesi için, bu ticaretin güçlü temel üretim sektörlerinin varlığıyla desteklenmesi gerekir. Bu sebeple ticari temel faaliyetlerini incelediğimiz İstanbul'un şimdi de temel üretim faaliyetlerini ele alalım.

Raporda ilk üzerinde durulan üretim "ispirto", yani alkoldür. Alkol hem yerli olarak üretilebilen hem de Hollanda'dan ithal edilen bir maddedir. Ama konulan istihlak, oktruva ve gümrük resimleri normal kanallardan yapılan alkol satışının fiyatını çok yükseltmiştir. Bunun üzerine alkol kaçakçılığı kârlı olmaya başlamış ve Bulgaristan'dan gelen kaçak mal o kadar artmıştır ki yerli üretim hemen hemen durmuştur. Alkolün pahalılığı, gelişmeye başlamış olan kolonya ve triyat üretiminde de gerilemeye sebep olmuştur.³⁹

Hazır elbise üretimi ise bir yandan koruyucu gümrük siyaseti, diğer yandan yerli kumaş üretimindeki artış sonucu yeni gelişen bir üretim alanı olmuştur. Hazır elbise ithalatı büyük ölçüde durmuştur. "İstanbul'da günde beş bin kostüm kesebilen elektrikle müteharrik makaslar mevcut olduğu gibi senede yüz bin kostüm imal edebilecek imalathane de vardır." Bu üretim orta sınıfların tüketimine dönüktür. Düşük gelir grupları için hazır elbiseler ve kullanılmış elbiseler ithal edilmektedir.⁴⁰

Bu yıllarda, İstanbul'da yarattığı istihdam bakımından en geliş-

38 A.g.r., s.81.

39 A.g.r., s.51.

40 A.g.r., s.52.

miş üretim alanının kunduracılık olduğu anlaşılmaktadır. Eğer raporun tahminleri aşırı değilse bu alanda çalışan usta, kalfa ve amele sayısı 30.000'dir. Genellikle küçük üreticiliğin yaygın olduğu bu alanda 150-200 işçi çalıştıran kuruluşlar da vardır. Bir başka araştırmadan, bu alanda küçük üreticiler arasında ileri bir iş bölümünün geliştiği anlaşılmaktadır. Ayakkabı yapımının kesimden nihai aşamaya kadar giden değişik işlemleri ayrı bir dükkânda yapılmaktadır. Bunlar tek bir ticaret firması tarafından bir araya getirilerek, bir fabrika gibi çalıştırılmaktadırlar ama bu fabrikanın değişik hücreleri Şişli ile Galata arasında, dağılmış olabilmektedir.⁴¹ Üretim Amerika'ya ve Fransa'ya ihraç edilmektedir. Amerikalılar hesabına günde 2000 terlik yapılmaktadır. Raporda ayrıca belirtilmemiş olsa da bu konudaki üretim faaliyetini tamamlamak için askeriye'nin elindeki Beykoz Kundura Fabrikası'nı eklemek gerekecektir.⁴²

Kundura üretiminin girdisini oluşturan deri ve kösele kısmen de olsa İstanbul'da üretilmektedir. İstanbul'a gelen hayvan derilerinin bir kısmı Yedikule'deki imalathanelerde işlenmektedir. Savaş içinde üretim hünelerleri gelişmiştir. Glase deri bile üretilmiştir. Fransa'dan sığır derisi getirilirse, işlenerek, Fransız köselesi kalitesinde, kösele üretilmektedir. Yedikule'deki imalathanelerde 1500 kadar, Beykoz'daki tabakhanelerde birkaç yüz amele çalışmaktadır.⁴³

Raporun üzerinde durduğu bir başka üretim alanı konserveciliktir. İstanbul'daki bahçe ve bostanlarda yetiştirilen sebzelerden yılda 500.000 kutu kadar konserve yapılmaktadır. Bunlar, Ermiş ve Ayvan-saray fabrikalarının üretimidir. Ermiş Fabrikası'nda üretim mevsiminde 150-200 işçi çalışmaktadır. Gümrük koruyuculuğu dolayısıyla son yıllara kadar İtalya'dan ithal edilen domates konservesi ithali durmuştur. İthalat çok sınırlı birkaç lüks tüketim ürününe indirgenmiştir.⁴⁴

41 Clarence R. Johnson, *Constantinople To-Day*, The Macmillan Company, New York, 1922, s.189.

42 A.g.r., s.54.

43 A.g.r., s.26.

44 A.g.r., s.56.

Mobilya üretiminde iki binden fazla sanatkâr çalışmaktadır. Bunlardan 300'ü koltukçuluk ile uğraşmaktadır. Bu alanda genellikle küçük üreticilik yaygındır. Buna karşılık bazı gayri-Müslimlere ait kuruluşların büyük ve iyi donatılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵

Geçmişte önemli bir küçük üreticilik alanı olan saraçlık ise, tam bir gerileme içindedir. Dünya Savaşı içinde tüm gayretlere karşın 2000 saraç bulunabilmiştir. Raporun yazıldığında tahmin edilen saraç miktarı 200 kadardır. Rapor bu çöküşte, bu sanayinin girdilerinin gümrükte yüksek düzeyde vergilendirilmesi, buna karşılık mamul maddenin düşük düzeyde vergilendirilmesinin etkisi olduğunu söylemektedir.⁴⁶

Raporun üzerinde durduğu bir diğer üretim alanı “değirmencilik, unculuk, fırıncılık”tır. Fırıncılık yerel bir üretim faaliyeti olduğu için daha sonra ele almak üzere bir yana bırakarak diğer iki faaliyet üzerinde duralım. Birinci Dünya Savaşı öncesinde İstanbul'un unu önemli ölçüde Amerika, Marsilya, Rusya, Romanya ve Bulgaristan'dan gelmekteydi. Konya, Ankara gibi demiryolu üstündeki üretim alanlarında buğdaydan çok bira arpası yetiştirilerek ihraç ediliyordu. Savaş sırasında ilk kez İstanbul'un unu tamamıyla Anadolu'nun üretimiyle karşılanmaya çalışılmıştı. Mütareke döneminde ise İstanbul'un unu büyük ölçüde Amerika'dan gelmişti. Kurtuluş sonrasında gümrük tarifesinin buğday için beş, un için on iki misline çıkartılması sonucu, eğer Anadolu'dan yeterli buğday sağlanabilirse ithal unlar İstanbul'da yerli üretimle yarışamayacaktır. İstanbul'un tüketimi ile Ankara ve Bağdat Demiryolu etrafındaki üretim arasında çok hassas bir denge vardır. Üretim kurak yıllarda yetersiz kalmaktadır. Sivas Yaylası da demiryolu ile bağlanırsa bu sorun çözülecek, kurak yıllarda da İstanbul'un unu tamamıyla Anadolu'dan sağlanabilecektir. Yerli un tüketiminin gelişmesi İstanbul'daki değirmencilik sanayiini geliştirmiştir. İstanbul'da bulunan 19 un fabrikası, İstanbul'un tüketimi üzerinde unu öğütecek kapasiteye sahiptir. Oysa Anadolu'da yeterli sayıda modern

⁴⁵ A.g.r., s.57.

⁴⁶ A.g.r., s.58.

değirmen yoktur. Bu durumda Anadolu'nun tükettiği unun bir kısmı da İstanbul'da üretilmektedir.⁴⁷

Bu yıllarda Türkiye'de çimento sadece İstanbul'da üretilmekteydi. Çimento Darıca'da aynı şirkete ait Arslan ve Eskihisar fabrikalarının ve Bakırköy'de bulunan bir su kireci ve çimento fabrikasında üretilmektedir. Kargir inşaata eğilimin artmasıyla çimento tüketimi artmıştır. O günlerde, İstanbul'da inşaat faaliyeti durgun olmasına rağmen bu fabrikaların üretimi, tüketimi karşılayamıyordu. Nitekim Savaş öncesinde İstanbul'da 32 harmanda dört-beş bin kişi çalışırken, şimdi on iki, on üç harmanda bin kişi çalışmaktadır. Savaş öncesinde Kâğıthane'deki harmanlarda yılda elli milyon, Feriköy'ündeki harmanlarda 10-15 milyon tuğla üretiliyordu. Diğer harmanlar Sultaniye Çayırı'na, Göksu, Büyükdere ve Maltepe'ye yayılmışlardı.⁴⁸

Raporun üzerinde durduğu bir üretim alanı da “mahlût yağ”lardır. İstanbul'da büyük çoğunluğun mahlut yani karıştırılmış yağ yemesine rağmen bu gerçeğin kabul edilmeyerek sanki herkes sade yağ yemiş gibi davranıldığı, mahlût yağlara karşı belediyece engelleyici tedbir alındığı belirtilmektedir. Bu sebeple olsa gerek, mahlût yağ imalatı hakkında raporda yeterince bilgi verilmemektedir. İstanbul'a, süt yağları esas olarak Antep ve Halep civarından gelmektedir. Trabzon Sürmene'den gelen miktar çok azdır. Bunlar ekseriya Marsilya'dan gelen nebati yağlarla karıştırılmakta ve hem İstanbul hem de ülke pazarına sunulmaktadır. Gelen nebati yağlar, susam, pamuk çekirdeği ve fıstık yağlarıdır. Hammaddeleri Türkiye'de bulunmasına rağmen henüz üretilmemektedirler.⁴⁹

Raporu yazarlar halen “sabunun imal olunduğu, dahile ve me-malik-i ecnebiyeye karşı ticaretinin icra edildiği yer İstanbul ise de yavaş yavaş İzmir ve Ayvalık ile Edremit'te sabunhaneler açılmakta olduğundan, İstanbul şehriyle sabun imalatının ve ticaretinin alakası kal-mayacağı” kanısındadırlar. Bu tarihte İstanbul'da üç sabun fabrikası

⁴⁷ A.g.r., s.59.

⁴⁸ A.g.r., s.66.

⁴⁹ A.g.r., s.67.

vardır, ayda 80-100 bin kilo üretim yapmaktadırlar. Bu fabrikalar 25 kişiye istihdam sağlamaktadır. Eskiden Romanya ve Bulgaristan buradan sabun alırken, alımlarını Midilli'ye kaydırmışlardır.⁵⁰

İstanbul'un gerileyen üretim dallarından biri de sigara kâğıdı yapımıdır. Esas olarak İtalya'dan biraz da Fransa'dan yaprak halinde getirilen kâğıtlar burada kesilerek defter haline getirilmektedir. Katma değeri düşük bir faaliyet alanıdır. İstanbul'da 30-35 imalathane bulunmakta ve 500 kadar işçi çalışmaktadır. İstanbul savaş öncesinde Suriye, Filistin, kaçak olarak da Bulgaristan ve Yunanistan'a sigara kâğıdı gönderiyordu. Savaş sonrasında bu sevkiyatın azalması yanısıra sigara kâğıdı resimlerindeki artma sonucu Urfa, Diyarbakır ve Erzurum'a kadar Halep'ten kaçak sigara kâğıdı girmeye başlamıştır.⁵¹

İstanbul'da fabrika üretiminin en gelişmiş olduğu alan iplik ve mensucat üretimidir. İstanbul'da yünlü mensucat üreten üç fabrika vardır. Yunan ordusunun çekilirken yaktığı Karamürsel Fabrikası'nın sahipleri, İstanbul'da, yeni bir fabrika kurmuşlardır. Feshane Fabrikası idarece işletildiği gibi bazı girişimcilere makinelerini de kiralamaktadır. Hereke'de hem yün hem iplik işleyen su ile çalışan, eskiden Hazine-i Hassa'ya ait olan üretimi çok azalmış bir fabrika vardır. Savaş sırasında bu fabrika için geliştirilmiş iyi makineler, kurulup çalıştırılmayı beklemektedir. Halen pek az Merinos ipliği ithal edildiği için, sert yerli iplikle şayak kalitesinde üretim yapılmaktaydı. Raporda pamuklu dokuma alanında İstanbul'da varlığı bilinen Bakırköy Bez Fabrikası'yla, Withall'lerin Yedikule'deki iplik fabrikasından söz edilmemektedir. Raporun yazıldığı tarihte muhtemelen bu fabrikalar çalışmıyordu. İstanbul, pamuk ipliğini İngiltere'den, Hindistan'dan ve İtalya'dan ithal eden, Anadolu'daki ev sanayiine dağıtan bir merkez olarak sunulmaktadır. Aynı şekilde kentte önemli sayıda tezgâh bulunmadığı için, Anadolu'ya gönderilen bezler de İngiltere ve İtalya'dan ithal edilmektedir. İpekli mensucatta ise üretim bir ölçüde Bursa'dan İstanbul'a sıçramıştır. Bağdat cinsi denilen ipeklerin kalitesinin iyi olmasına kar-

50 A.g.r., s.70.

51 A.g.r., s.71.

şılık elastikiyetleri az olduğundan bir tür “krep döşün” ile mendil yapımında kullanılmaktadır. İpekli dokumadaki sınırlı gelişmeye karşın, sun’i ipek olan floştan dokuma son bir iki yıl içinde hızlı bir gelişme göstermiştir. İstanbul’da floş örmekte kullanılan bini aşkın makine vardır. Bunların 20-25 kadarı atölyelerde, gerisi evlerdedir. Yıllık floş sarfiyatı birden 12 bin kilodan 100.000 kiloya çıkmıştır. Artık Avrupa’dan floş dokuma ürünleri gelmemektedir.⁵²

İstanbul’un Boğaz’daki konumundan kaynaklanan bir başka temel üretim faaliyeti balıkçılık ve balık işlenmesidir. İstanbul’da balık dalyanlar, ırgırlar ve olta ile tutulmaktadır. Boğaziçi ile Marmara’da özel mülkiyette olan 30’u aşkın dalyan vardır. Genel olarak kiralana-rak işletilirler. ırgırla avlanma, kayıklarla serilen ağların karadaki vo-lü mahallerine çekilmesiyle yapılır. Boğaz’da balık akımının olduğu dönemlerde tutulan balıklar ya kurutularak ya da tuzlanarak işlen-mektedir. Gedikli ve gediksiz tuzlamacılar vardır. Bunların bir kısmı mübadele edildiği için üretimde bir düşme vardır. Uskumrunun kuru-tulmasıyla çiroz yapımında çalışanlar Sarıyer ve Darıca’da toplanmış-tır. Eğer raporun tahmini, bir aşırılığı içermiyorsa balıkla uğraşanların sayısı 15.000 kişidir. Bunların yarısı Müslim, yarısı gayri-Müslimdir.⁵³

Raporda İstanbul’daki üretim faaliyetleri hakkında verilen nice-liksel bilgiler sınırlı olduğundan bu eksikliği giderebilmek için ek 1’de 1925 Devlet Salnamesi’nde Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanan fabrikalar listesi verilmiştir.⁵⁴ İstanbul’un üretim alanındaki iktisadi faaliyetlerini gördükten sonra, ticaret dışındaki, temel nitelikteki hiz-met faaliyetlerini ele alalım.

Deniz taşımacılığı bu hizmetlerden gelişme gösterenlerden biri-dir. Genel olarak ticaretin gerilediği bir dönemde deniz ticaretinde gö-rülen bu gelişme bazı özel koşullar yüzünden ortaya çıkmıştır. Buna rağmen yine de yabancı ülkelerle olan ilişki, yabancı şirketlerin vapur-larıyla kurulmaktadır. Ama bir yandan Yunanistan’la Türkiye arasın-

52 A.g.r., s.72-75.

53 A.g.r., s.83.

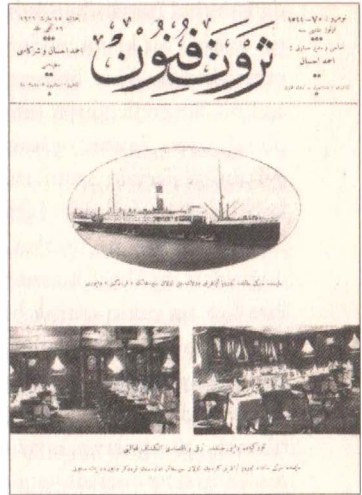
54 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926*, İstanbul, 1927, s.448-459.

daki nüfus mübadelesi diğer yandan Türkiye karasularında kabotaj hakkının Türk gemilerine bırakılması, ticaret filonunun gelişmesine vesile olmuştur. Özel girişimciler çoğunluğu çok eski gemiler olmak üzere gemi alımına gitmiştir. Özel girişimlere ait gemilerin tonajı 86.000'e çıkmıştır. Bu yaşlı gemilere ancak Türkiye'nin karasularında hizmet verilebilmektedir.

Gemi sayısındaki artış ve filonun yaşlılığı gemilerin tamiri sorununu ön plana çıkarmıştır. Rapora göre, mevcut olan havuzlar küçük büyük 50 gemisi olan Seyr-i Sefain'e bile yeterli değildir. Biri İstinye'de üçü Tersane'de olmak üzere dört havuz vardır. Tersane'dekilerden birinin kapakları kırık olup kullanılamamaktadır.⁵⁵

İstanbul ekonomisi bakımından en kritik hizmet alanı liman hizmetleridir. Bu hizmet kent ekonomisinde sağladığı istihdam ve yarattığı katma değer ötesinde bir öneme sahiptir. Temel ekonomisi ticarete dayanan bu kentte liman hizmetlerinin kısa sürede ve düşük maliyetle gerçekleştirilmesi, ticaret kesiminin başarısını, yarışabilirliğini belirleyecektir. Bu sebeple raporun en ayrıntılı inceleme yaptığı konu bu olmuştur.

İstanbul Limanı'nda faaliyetin 1913 yılına göre önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. 1913 yılında limandan geçen gemilerin tonilatosu 17.427.732 iken, 1923'te 8.310.000'ne düşmüştür. Bu sayılar limanda demirlemeden geçen gemileri de gösterdiği için limanın iş hacmi hakkında doğru bilgi vermez. Rıhtıma yanaşan gemilerin tonilatosu 1913'te 2.071.984 iken, 1923'te 1.077.030'a düşmüştür. Bu sayılar

Servet-i Fünun'da Karadeniz vapuru.

da İstanbul Limanı'nın iş hacmini göstermekten uzaktır, çünkü gemilerin önemli bir kısmı yüklerini rıhtıma yanaşmadan açıkta yükleyip boşaltmaktadır. Ama limanın faaliyetinde çok önemli bir düşüş olduğu açıktır. Bu gerilemenin sebepleri temelde ticaret ve üretimdeki azalma olmak üzere kentin ve hinterlandının küçülmesi ve burada yaşayanların alış güçlerinin azalması ile rakip limanların gelişmesidir. İki tür rekabet söz konusudur. Birisi ülke içi limanlardan gelmektedir. İzmir, Samsun, Trabzon, Antalya, Mersin gibi limanlar Mütareke döneminde doğrudan dış ilişki kurmaya başlamışlardır. İkincisi ise dış rekabettir. Pire Limanı rakip olarak hızlı bir gelişme göstermeye başlamıştır.

Faaliyeti azalmış limanın temel sorunu alt yapının yetersizliğinden çok, yönetiminin örgütlenememesinden kaynaklanmaktadır. Yine de rıhtımda yükleme ve boşaltmayı sağlayacak vinçlerin sayısının artırılması, antrepoların sayısının çoğaltılması, gümrük ambarlarının düzenlenmesi ve bazı alt yapı sorunları vardır. Esas çözülmesi gereken sorunlar yönetseldir. Bunlardan birincisi liman yönetiminin değişik yönleriyle ilgili çok sayıda yetkili kurumun bulunmasıdır. Müdafaa-i Milliye, Dahiliye, Maliye, Nafia vekâletleri ile Şehremaneti'nin değişik sorumlulukları vardır. Bu da eşgüdümü zorlaştırmakta, dolayısıyla işletmenin etkinliğini azaltmaktadır. İkinci sorun alanı tüccarlar, Rıhtım Şirketi, hamallar, mavnacılar, tahmil ve tahliye işçileri, arabacılar ve gemi şirketlerinin çıkarları arasındaki dengenin kurulmasıdır. Bunun çözümü yönetsel olmaktan çok siyasaldır. Bu dengelerin kurulması faaliyet hacmi azalan bir limanda özellikle zor olmaktadır.⁵⁶

Limandaki yükleme boşaltma işlerinin örgütlenme biçimi teknolojik olarak değil, toplumsal mücadele içinde belirlenmiştir. Limandaki bu dengeleri kavramak biraz da İstanbul içindeki dengeleri kavramak anlamına geldiğinden üzerinde ayrıntılı biçimde duralım. İstanbul'da rıhtım yapılmadan önce açıkta demirleyen gemilerden mavnalara boşaltılan yükler karada hamallar ve arabacılarca taşınıyordu. Bu işlerde çalışanlar genellikle Anadolu'dan gelenlerdi ve güçlü loncalar

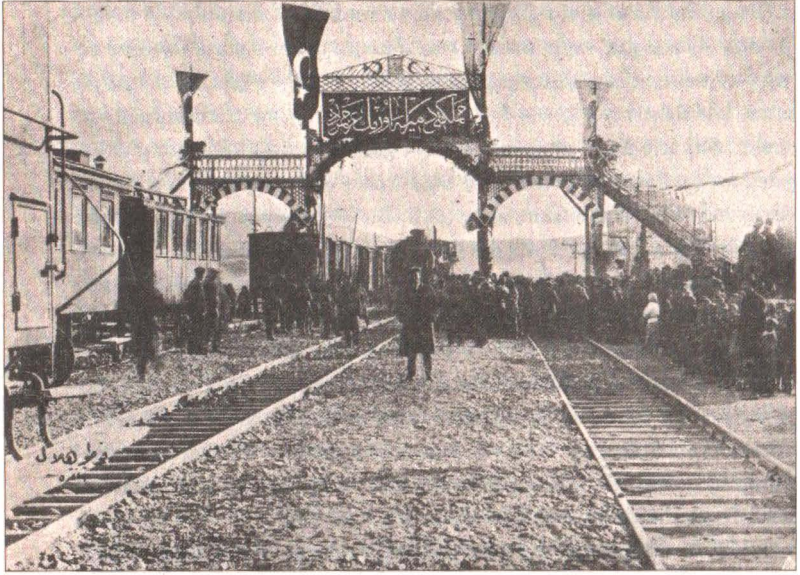
halinde örgütlenmişlerdi. Siyasal olarak mobilize edilebilmeleri onlara önemli siyasal güç sağlıyordu. Oysa limanın artan taşıma talebine cevap verecek şekilde rıhtım yapılarak geliştirilmesi ve işletilmesi imtiyazının bir şirkete verilmesi bu grupların çıkarlarının zedelenmesi demektir. Şirketin kârlı çalışabilmesi için gemilerin doğrudan rıhtıma yanaşması malları vinçlerle kıyıya boşaltması ve kıyıda raylı taşıma sistemiyle antrepolara taşınması gerekti. Bu ise liman etrafında loncalar halinde örgütlenmiş büyük bir işçi kesiminin işsiz kalması demektir. 1894 yılında Galata Rıhtımı işletmeye açıldığında mavnacılar rıhtıma yandan yanaşarak yük boşaltmak isteyen gemiyi engellediler. Kendilerini dağıtmaya gelen devlet kuvvetlerini püskürttüler. Mavnacılar, şirketi gemilerden doğrudan rıhtıma boşaltma yapmamaya zorladı. Gemilerden mal önce mavnaya boşaltılacak, mavnalar malı şirkete teslim edeceklerdi. Şirket ve loncalar arasındaki çatışma Meşrutiyet döneminde de sürdü. Her dönemde bu loncalar konumlarını korudular. Bu da Rıhtım Şirketi'nin kârlılık oranlarına yansdı.⁵⁷

Şirketin hisse sahiplerine dağıttığı temettü düşük kaldı. 1892-1902, 1907-1909, 1915-1919 arasında temettü dağıtmamıştır. 1903'te yüzde 1, 1904 ve 1905'te yüzde 1,5, 1910 ve 1913'te yüzde 2, 1911'de yüzde 2,5, 1912 ve 1920'de yüzde 3, 1906'da yüzde 3,5, 1921-1923 arasında yüzde 6 temettü dağıtmıştır.⁵⁸

Raporun hazırlandığı sırada gümrüklerde ve iskelelerde 6000 hamal çalışıyordu. Her hamalın yeri bir gedikti. Gedikler, verasetle intikal ediyor, kiralanıyor ve satılıyordu. Raporun hazırlandığı dönemde bir gedik 300-400 lira ediyordu. Hamalbaşlık vardı ve bir cemiyet içinde örgütlenmişlerdi. 1909 yılında bir kanunla bu gedikler kaldırılmış olmasına karşın, yasal boşluklardan yararlanarak Cemiyet gediklerin fiilen sürmesini sağlamıştır. Bu durumda iş hacmi azalmış olmasına rağmen, hamal sayısı azaltılamamakta, onlar da gediklere ödedikleri parayı daha az işten çıkartmak istemekte, sonuçta hamal ücretleri

57 Donald Quatert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s.86-102.

58 A.g.r., s.102.

Anadolu'da bir demiryolu istasyonunun açılış merasimi.

yüksek düzeyde oluşmaktadır. Limandaki ikinci örgütlü grup mavnacılarıdır. İstanbul'da 8-10 iskeleye ayrılmış 42.000 ton hacminde su kayığı, salapurya ve mavna vardır. Mavnacılar Cemiyeti fiili tekel yaratmıştır. Tüccarların kendilerinin mavna sahibi olmasını engellemektedirler. Limanın iş hacmi küçüldüğü için mavna sayısı fazla gelmektedir. Çok sayıda mavnacıya gelir sağlayabilmek için Cemiyet'in saptadığı tarifeler de yüksek olmaktadır. Limanda örgütlü diğer grup da iskelelere bölünmüş arabacılarıdır. Fiili bir tekel yaratmışlardır. Bir iskelelenin arabası diğer iskeleden yük alamamaktadır. Kamyonların iskelelerden yük almasını önlemektedirler. Sayıları gereksinmeden fazla olan arabacılar yüksek taşıma fiyatlarını koruyabilmektedirler. Tahmil tahliye ameleleri de limanın örgütlü grupları arasındadır. Toplam sayıları 1100'dür. Yarıya yakını kömür boşaltma işinde, diğer yarısı ticari eşya taşınmasında çalışmaktadırlar. Kömürcülükte çalışanların sayısı iş

hacmine göre çok değildir. Gedik benzeri örgütlenmeleri vardır. Ticari eşya naklinde de fiili inhisar durumu bulunmaktadır. Bu kesimdeki işçi sayısı iş hacmine göre çoktur. Limandaki yükleme ve boşaltma hizmetlerinin pahalılaşmasının tek sebebi iş gücünün örgütlenme biçimi değildir. Gemi şirketleri de Birinci Dünya Savaşı öncesinde söz konusu olmayan ücretler almaya başlamıştır. Tüccar malını gümrükten teslim alıyorsa, şirketlere “dizbarko” ödemektedir. Eğer denizde teslim alıyorsa “supalan” ücreti ödemektedir. Mütareke sırasında dizbarko ücretleri 30 liraya çıktığı halde kurtuluş sonrası 850 kuruşa inmiştir. Ticaret Odası'nın raporun hazırlandığı dönemde şirketlerle bunun 450 kuruşa inmesi konusunda anlaştığı anlaşılmaktadır. Limandaki sorunları tamamlamak için sayılanlara gümrükteki güçlükleri ve yolsuzlukları eklemek gerekecektir.⁵⁹

İstanbul ekonomisinin temel hizmet sektörlerini tamamlamak için, raporun banka ve turizm hizmetleri konusundaki saptamalarına kısaca değinelim. İstanbul, Türkiye'nin finansal merkezidir. 15 kadar banka vardır. Bunlardan dördünün, Osmanlı Bankası, Türkiye Milli, İtibar-ı Milli bankalarının merkezi İstanbul'dadır, diğerleri şubelerdir. Bu “bankaların hemen kaffesi birer itibar-ı ticari müessesesinden başka bir şey değildir. Bu müesseselerin yaptıkları kendi sermayelerine zamimeten halkın tevdiatını ve sermaye-i gayri meşgulünü toplamak ve sonra bunları iskonto, hesab-ı cari, emval-ü kıyem-i menkule, konşimento üzerine ikraz etmekten ibarettir.” Varolan bankalar bu işlevi görmekte yeterlidir ama sanayi gelişmelerini, emlak yapımlarını finanse edecek kredi kurumları yoktur.”⁶⁰

İstanbul, konaklama tesisleri ve eğlence hizmetlerinin Türkiye'de en gelişmiş olduğu kenttir. Bu özelliği ile yurt içinden ve yurt dışından gelenlere verdiği hizmetler kentin temel ekonomisine katkı yapmaktadır, ama raporun saptamasına göre Avrupa standartlarına göre otel sayılabilecek, yalnız dört kuruluş vardır. Bunlardan ikisi Beyoğlu'nda, biri Boğaziçi'nde, biri de Adalar'dadır. Yurt dışından gelen tu-

59 A.g.r., s.102-126.

60 A.g.r., s.155.

rist sayısı savaş öncesinde yılda 6000'e ulaşmıştır, ama raporun hazırlandığı sırada gelen turist sayısı bundan uzaktır.⁶¹

Raporun üzerinde durduğu, kentin temel ekonomik sektörlerinin durumunu inceledik, şimdi yerel ekonomik sektörleri yani sadece kente hizmet veren sektörleri ele alalım. Bu faaliyetler de savaş öncesine göre bir gerileme içindedir. Bunun, raporda üzerinde durulan temel sebeplerini şöyle sıralayabiliriz.

Birinci sebep nüfustaki azalmadır. Raporda nüfusun ne kadar azaldığı hakkında doğrudan bilgi verilmiyor. Başka bilgilerden yararlanarak Birinci Dünya Savaşı öncesinde kentin nüfusunun 1.200.000'e kadar çıktığı ve 1927 nüfus sayımında nüfusun 674.000 olarak saptandığını söyleyebiliriz.⁶² Kuşkusuz bu çok büyük oranda bir kayıptır. Rapor ise küçülmeyi ölçecek dolaylı bilgiler vermektedir. Bunlardan biri un tüketimidir. 1913 yılında kentte günde 5.000 çuval un tüketilirken raporun yazıldığı dönemde bu 3.500 çuvala düşmüştür. 1913 yılında 17.928.220 yolcu nakletmiş olan Şirket-i Hayriye 1923 yılında 10.742.052 yolcu nakletmiştir.⁶³

İkinci sebep, kent nüfusunun alış gücündeki düşüştür. Alış gücünün düşüşünde değişik faktörler birarada etkili olmuştur. Bir yandan kentin temel faaliyetlerindeki gerilemeler, diğer yandan gayri-Müslimlerin kenti terkeden kesiminin genellikle alımgücü yüksek kesim olması ve kentlinin artan gümrük vergileri, oktruva vergisi ve benzerleriyle Şehremaneti'ne ve merkezi yönetime daha yüksek vergiler ödemesi gibi sebepler vardır. Böyle küçülen ama fiyat seviyesi yükselen bu kentte, en çok kaybeden ya da alış gücü düşenler rantiyeler olmuştur. Genel fiyat seviyesi artarken gayrimenkul gelirleri düşmüştür.⁶⁴

Yerel ekonomik sektörler raporda ayrıntılı biçimde ele alınmamıştır. Burada raporda üzerinde durulanları ele alalım. Bunlar da ken-

61 A.g.r., s.169.

62 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1985, s.201-209.

63 A.g.r., s.183.

64 A.g.r., s.185.

tin beslenmesiyle doğrudan ilgili olanlarıdır. İstanbul'da rapora göre 1320 fırın vardır (bir başka kaynak fırın sayısını 350, fırınlarda çalışanlar sayısını 3500 olarak vermektedir). Bunlar hamurun insan gücüyle yoğrulduğu mahalle fırınlarıdır. Rapora göre fırınlar "şehrin ihtiyacından fazla olduğundan aralarında rekabet vuku bulmakta ise de diğer taraftan fırınlar hadd-i azamde çalışmadıklarından masarifi umumiyyeden her vâhid ekmeğe isabet eden hisse çoğalmakta ve ekmek fiyatını bundan dolayı biraz yükseltmektedir."⁶⁵

İstanbul, sebzesini, pek azı dışında kendisi üretmektedir. Bunların en büyük kısmı Maltepe ve civarından, Kemerburgaz'dan, Gökusu'dan ve Paşabahçe'den gelmektedir. Sebze yetiştirenler kışlık geçimlerini sağlamak ve yaza karşı da kendi malları olan veya kira ile tuttukları bostanların gübresini ve mahsulünü idrak edinceye kadar amele yevmiesini sağlamak için Eminönü'ndeki kabzımallara borçlanırlar. Sebzeyi yetiştirenler, sebzelerini borçlandığı kabzımallar eliyle satırmaya mecburdurlar. Kabzımal, satılan her küfe başına 30-40 kuruş alır. Günde ortalama kente inen sebze miktarı 5000 kap kadardır. İstanbul'da sebze yetiştirilen alanlar dar olduğu için sebzenin bol olduğu günler çok az olmaktadır. Raporu hazırlayanlar sebze yetiştiricilerinin çoğu mübadele edildiği için, gelecek yılda sebze fiyatlarının yüksek olmasına şaşmamak gerektiğini söylemektedirler.⁶⁶

İstanbul'un taze sütü kentin çevresindeki 4000 kadar inek ve 100 kadar manda tarafından sağlanmaktadır. İstanbul'daki süt inekleri Romanya'dan gelmektedir. Romanya 10 yaşından az inekleri ihraç etmediği için, yaşlı bir stok vardır. Süt üreticilerinin sayısı 400'dür. Bu sayıya çalışan yardımcılar dahil değildir. Üreticilerin yarısı 1920 yılında "İnekçi ve Mandacı Esnafı ve Süt Müstahsilleri Cemiyeti"ni kurarak örgütlenmişlerdir. İstanbul'da üretilen süt 18-19 bin okka olarak tahmin edilmektedir. Satılan sütün miktarı ise 25-30 bin okka olmaktadır. Süt üreticilerinin ekonomik durumu iyi değildir, süt üreticiliği ge-rileme içindedir. Rapora göre üretici okkasını 16 kuruşa malettiği sü-

65 Clarence R. Johnson, *a.g.e.*, s.176.

66 *A.g.r.*, s.86.

tü 18 kuruşa satmakta, okka başına 2 kuruş kazanmaktadır. Sütü alan araçlar su karıştırdıktan sonra 30 kuruşa satmakta ve okka başına kazançları 22 kuruş olmaktadır. Taze sütün yanısıra kutular içinde yoğunlaştırılmış olarak İsviçre ve Amerika menşeli sütler de piyasada satılmaktadır.⁶⁷

Raporun üzerinde durduğu yerel iktisadi faaliyetler bunlardır. Oysa İstanbul gibi nüfusu küçülmüş de olsa ülkenin en büyük kentinde çok çeşitli yerel faaliyet vardır. Raporun bu bağlamda ihmal ettiği faaliyetleri dört grupta toplayabiliriz.

Birinci grupta, kentsel alt yapı hizmetleri üreten çoğunluğu anonim şirketler halinde örgütlenmiş ve genellikle yabancı sermaye denetimindeki şirketlerdir. Bunlar arasında telefon, havagazı, Terkos suyu, elektrik, tünel, tramvay şirketleri ile kentiçi deniz ulaşımını sağlayan Şirket-i Hayriye, Haliç Vapurları Şirketi ve Seyr-i Sefain İdaresi'nin kentiçi işletmesini saymak gerekecektir.

İkinci grupta, kentin çok uzmanlaşmış ve kentin bir çeşit gelişmişliğinin göstergesi sayılabilecek hizmetler yer almaktadır. Bunlar ancak ülkenin en büyük kentinde yer alabilen hizmetlerdir. Bu sebeple bir ölçüde temel ekonomik faaliyet niteliği de taşırlar. O zamanın gelişme düzeyi içinde, uzmanlaşmış üst düzey mühendislik mimarlık büroları, doktorlar, tiyatrolar, sinemalar, güzellik enstitüleri, dans öğretmenleri, özel kulüpler, özel kafeler, piyano akortçuları vb. bu grup içinde sayılabilir. Bu konuda raporda bilgi verilmemekle birlikte 1924-1925 ticaret yılılığında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.⁶⁸

Üçüncü grupta ise kentlinin günlük hayatında sık sık yararlandığı mal ve hizmetler yer almaktadır. Perakende ticaret, kahvehaneler, hamamlar, berberler, arabacılar vb. bu grubun örneğidir.

Dördüncü grupta ise, bugün marjinal sektör diye adlandırdığımız sokak satıcılığı, dilencilik vb. işlerle yaşamlarını kazananlar yer almaktadır. İstanbul'u ziyaret edenlerin seyahat notlarında sık sık betim-

67 A.g.r., s.87.

68 *Annuaire Commercial Turc 1924-1925*, Société Anonyme Turque d'études, Publications et Entreprises économiques, Constantinople, 1926, s.163-288.

lenen bu kesim, raporda yer almamaktadır. Ama raporda toplumsal sefalet “sefalet-i içtimaiyyenin seneden seneye tezayüd ettiğini anlamak için gazeteleri okumak kifayet eder. Mevcut nesillerin şahit oldukları zamanlarda, ahval-i adiyede, İstanbul bu derecede fakr ü zarûret görmemiştir. Harb-i Umûmî'nin her memlekette tevhit ettiği adem-i muvazenetin hissesi verildiği halde bizde meşhud olan ahvâlî fahiş görmemek kabil değildir,” diye anlatılmaktadır. Bu ifadeler savaş öncesinde de İstanbul'un ekonomisinde yeri olan bu kesimin daha da yaygınlaşmasının bir göstergesidir.⁶⁹

İstanbul ekonomisinin temel sektörler ve yerel sektörler açısından betimlemesini yaptıktan sonra, ulaşılan sonuç özetlenmek istenilirse genel olarak küçülen bir ekonomi ile karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Ama bu küçülen ekonomide küçülme süreci içinde gelişme gösteren, tütün işleme, örme, hazır elbisecilik, kunduracılık, tuhafiye üretimi gibi sektörlerin varlığını saptadık. Bu sektörlerin hepsi ucuz emeğe özellikle de kadın ve çocuk emeğine dayanan sektörlerdir. Bundan dolayı yaşanan ekonomik gerileme ile bazı sektörlerin gelişimi arasında bir ilişki olduğu da söylenebilir.

İstanbul'un ekonomik betimlemesini tamamlamak için, kısa da olsa, çalışma koşullarına değinelim. Hazırlanan raporda çalışma koşulları tartışma konusu edilmiyor. Yalnız raporun tütün işlemeye ilişkin kesiminde iş koşulları “evvelen kısım-ı küllisi kadın ve bunların da kısım-ı azamı eytam ve erâmil-i şühedâ olması, sâniyen imalâtın bu işe göre inşa veyahut ihzar edilmiş sıhhi ebniye derûnunda yapılması, sâ-lisen bir kısım imalâthanelerde ameleye sıcak ve mugaddi öğle yemeği verilmesi, râbian imalâthanelerin amelelerin kolayca iyâb ü zihâbını teminen İstanbul'un en fakir mahallerinde ez cümle Üsküdar ve Beşiktaş'ta tesis edilmiş olması, hâmisen bazı imalâthanelerde doktor ve hastahane bulunduğu gibi amele sandığı, sigorta gibi en müterakki memleketlerde amelenin menâfine hâdim olabilecek teşkilâtın derdest-i icra bulunması gibi her biri memleketimiz için birer yenilik teşkil

eden avâmil sayesinde bu san'at istikbal için çok ümit-bahş olmaktadır," diye verilmektedir. Bu iş koşullarını, bazı örneklere dayanarak çok olumlu olarak yansıtan bu ifade bile, okunduğunda İstanbul'da iş koşullarının kötülüğü sezilebilmektedir. Kadın ve çocuk emeğinin yaygınlığı anlaşılmaktadır. Ama uzun savaş yıllarının tahribatından sonra iş bulabilmek bir kurtuluş olmaktadır. Nitekim 1922 yılında yayınlanan İstanbul'un sosyal yaşamına ilişkin bir araştırmada fabrikalarda ve imalâthanelerde 10 saate varan çalışma süresi, sağlık şartlarına uymayan işyeri koşulları ve düşük ücretler, kadın ve çocuk emeğinin yaygınlığı saptanmıştır. Bu araştırmanın ilginç bir bulgusu çocuk emeğinin yaygınlığına rağmen çocuklara iyi davranıldığı, çocukların işlerini sevdikleri ve ezilmedikleri biçimindedir. Bu yargı belki de İstanbul'da küçük üretimin yaygınlığı ve hâlâ çocuk emeğine usta çırac anlayışı içinde yaklaşıldığının bir göstergesi olarak alınabilir.⁷⁰

İSTANBUL İŞ ÇEVRELERİNİN ÜLKE VE İSTANBUL EKONOMİSİ İÇİN ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Raporun metni içinde geliştirilen öneriler raporun sonunda 240 maddede halinde özetlenmiştir. Burada ayrıntılı öneriler üzerinde durulmayacak, raporun ana konulardaki politika önerileri ile ayrıntıdaki önerilerin geliştirilmesindeki genel tutumu ele alınacaktır.

İlk üzerinde duracağımız konu Türklerin İstanbul ekonomisindeki geri plandaki konumunun analizi ve geliştirilmesi için yapılan politika önerileridir. Rapor İstanbul'a kısa seyahatlar yapan bazı Avrupalıların yazdığı gibi, Türklerin iktisadi konularda yeteneksiz olduğunun ileri sürülemeyeceğini hem Türk tarihindeki örneklerin hem de Mısır'da, Kırım'da, Kazan'da, Bakü'de, Ufa'da, vb. yerlerdeki Türklerin iktisadi yaşamdaki başarılarının bu savın geçersizliğini ortaya koyduğunu vurgulamaktadır. Türkler, memleketi yönetmek endişelerinden âzâde kaldıkları zaman iktisadi yaşamda başarılı olmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat öncesinde başarılı bir esnaf teşkilâtı

70 A.g.r., s.23, s.23 ve Clarence R. Johnson, a.g.e., s.172-186.

vardı. Bir yandan Avrupa'daki Sanayi Devrimi, diğer yandan kapitülasyonların varlığı esnaf üretiminin sönmesine sebep olmuştur. Bu dönemde gelişen Avrupa ticaretinde başarı için dil bilmek gerekiyordu, oysa Türkler bu konuda hazırlıklı değildi. Yabancılar gayri-Müslimlerle ilişki kurdular. Gayri-Müslimler bir yandan yabancıların koruması altında işlerini geliştirirken, diğer yandan eğitimlerini bu yönde örgütlediler. İş için daha iyi teçhizatlandılar. Oysa Türk kesiminde ticaretten bir nefret vardı. Çekici olan devlet memuriyetinde zahmetsiz kazanılan rütbeler, nişanlar ve şereflerdi. Böylece 70-80 yıllık süre içinde toplumun yapısında kesin bir sosyal iş bölümü oluştu. Türkler orduyu, siyaseti, idareyi, gayri-Müslimler ise iktisadi işleri yönlendirir hale geldiler. II. Meşrutiyet bu durumda değişiklik meydana getirmeye çalışmış, Türk gençleri iktisadi işlere girmeye başlamıştır. Savaş esnasında Türkleri geliştirmek için özel olanaklar ve ayrıcalıklar sağlanmıştır. Rapor bu ayrıcalıkların gerçek bir gelişme yaratmamış olmasını şöyle anlatmaktadır: "... bu müsâadattan müstefit olanların ekserisi ananevî bir terbiye-i iktisadiyeye mâlik olmadıklarından gerek harp zamanında gerek bade'l-harp ya israf ve sefahat ile ya takip edemedikleri harekât-ı iktisadiyye neticesi olarak, ya spekülasyonlarla kazançlarını hemen kâmilan kaybettiler."⁷¹ Türklerin iktisadi yaşamda geri kalmasının söylemi daha çok kusuru kendilerinde bulan bir biçimde ve Türklere sağlanacak ayrıcalıkların temelde yararsız olacağı biçimde kurulunca, önerilecek çözüm de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Amaca ulaşmak için "yalnız usûl dairesinde çalışmak ve sabr ü intizar edebilmek lâzımdır. Mihveri Türklerden mürekkeb yeni bir muvâzene-i iktisadiye vücuda getirmek uzun senelere mütevakkıftır; bunun için yeni nesiller yetiştirmek iktiza eder; bu da önde bir gaye, cephede bir programda vücuda gelebilir. Bugün san'at ve ticaretle uğraşanlar toplumda saygınlık kazanmaya başlamışlardır. Bu eğilimi güçlendirmek için hükümete düşen vezaif memuriyet kadrosunu mümkün olduğu kadar daraltmak (bu yolla özendiriciliğini kaldırmak), sanayi ve ti-

caret mektepleri küşadıyla hem san'atkarlar hem ticaretin ruhuna, kanunlarına, tecrübelerine vâkıf gençler yetiştirmektedir.”⁷²

Raporun genel ekonomik politika üzerindeki seçmelerinin açık hale geldiği ve en çok işlenmiş kısmı “İtibar” bölümüdür. Bu bölümde bir yandan ekonominin makro dengelerine ilişkin politikalar yer alırken, diğer yandan sermaye birikiminin oluşumunu kolaylaştırmak ve kredi alanının örgütlenmesi için öneriler yer almaktadır. Bu bölümünün üzerinde durduğu ana bir konu Türk parasının değeri ve kambiyo sorunudur. Rapor Türk parasının sorununu, tedavülde olan kâğıt paranın miktarında ve altın esasına bağlı olmayışında bulmamaktadır. 150 milyon olarak tahmin ettiği para miktarını fazla bulmamakta, ekonominin işleyişi için ancak yeterli görmektedir. Paradaki değer kaybını bölgenin dengeli olmamasına ve dış ödemeler dengesinin sürekli açık vermesine bağlamaktadır. Bütçe dengesinin sağlanabileceği konusunda rapor iyimserdir. Her ne kadar rapor hazırlandığında Türkiye Dünyâ-ı Umumiye taksitlerini ödemiyorsa da, bunlar ödenmeye başlandığında bütçenin yüzde 25’ini oluşturacağı, bunun da ağır bir yük olmayacağı kanısındadır. Çözülmesi daha zor görülen konu ülkenin ihracatı ile ithalatı arasındaki dengenin sağlanamamasıdır. “Asıl iş buğdayda, şekerde ve undadır. Sağlam bir gümrük istatistiği yapılsa ithalatın en büyük kısmının bunlardan ibaret olduğu görülecektir.” Raporu göre bu yapısal sorun çözülmeden kambiyo sorunu çözülemez, spekülasyoncuları ve borsa ihtikârını suçlamak boşunadır. Kambiyo muâmelelerinin ancak onda dokuzu bankalarca yapılmaktadır, muâamelecilerin yaptığı onda bir işlemde olacak ihtikâr önemli değildir. Spekülasyon ise “zekâ-yı iktisadiyenin en yüksek şeklidir, ihtiyacı hakikiyeye müstenit olmasalar bile borsanın nâzımıdır. Fiyatların ileride yükseleceğini hisseden spekülâtörler eğer hakiki meslek erbâbından iseler müdahaleleriyle bu tereffu veya tenezzülün yavaş yavaş bir sath-ı mâil istikâmetinde olmasını temin ederek, nâzımlık rolünü görürler ve bu suretle meselâ üç ay sonra kambiyonun birden kırılmasını veya

birden tenezzülünü men' ile piyasada bir herc ü merc vuku bulmamasını temin ederler.” Bu sebeple de kambiyo muamelelerinin denetlenmesi için bir kambiyo merkezi kurulmasını zararlı bulmaktadır. Önerilen, dış ödemeler dengesini iyileştirecek biçimde yabancı sermaye girişini sağlamaktır. Bunun için özellikle umûr-ı nafia'nın yabancı sermaye ile yapılmasına çalışılmalıdır. “Umûr-ı nafia hep vergi varidatıyla sağlamak istenirse kambiyonun cereyanını hep tereffü” doğrultusunda olacaktır. Her şeye rağmen Türkiye'nin kambiyo durumu birçok Avrupa ülkesinden iyidir. Yapılacak şey İngiliz lirasının sabitliğini sağlamaya çalışmak değil, fiyat istikrarını sağlamaya çalışmaktır.⁷³

Raporun itibar bölümünün ele aldığı ikinci konu, Türkiye'de sermaye birikimi ve kredi sisteminin örgütlenmesidir. Türkiye gibi ülkelerde hem gelir az, hem gelecek kaygısı az olduğundan halkın tasarrufa eğilimi yoktur. Olan tasarruf da ölü ve âtil durumdadır. İstanbul gibi bir kentte Galata'nın iki yanını dolduran bankalar ve diğer mali kuruluşlarda halkın tasarruf hesapları toplamı 20 milyon liraya bile ulaşmamaktadır. “Sermaye ancak yüksek bir mertebe-i medeniyete vâsıl olmuş memleketlerde ihtiyaçtan fazla miktarda bulunup henüz seviye-i iktisadiyesi dün olan memleketlerde teşekkül ve terâkümündeki suûbet ve bataet dolayısıyla ihtiyaçtan noksan olduğundan, bu ikinci sınıfta olan memleketler kendi sermaye-i müterâkimleri ile yükselmeye muktedir olamazlar. Kendilerini diğer memâlikten ayıran uzun mesafeleri bi'l-nisbe seri bir surette katetmek isterler ise mutlaka haricin sermayesine arzı iftikâr etmek mecburiyetindedirler. Yoksa aradaki farkın seneden seneye azaldığını değil, arttığını görmeye mahkûm olurlar.” Böyle bir çözümleme kabul ediliyorsa, yapılacak olan “macera peşinde koşan, vaz edeceği sermayeye makul ve meşru bir kâr temin etmek gayesinden ziyâde kârlı ve muvakkat iş yapıp savaşmak gayesini takip eden kimseleri memleketten uzaklaştırıp hakiki ve namuskâr iş adamlarını getirmek yolunu” bulmaktır. Rapora göre Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermayesinden korkmasının haklı gerekçeleri olabilirdi, ama artık ka-

pitölasyonlar kalktığından bu gerekçeler de anlamını yitirmiştir. Yabancı sermayenin çekilebilmesi için önerilen yol anonim şirketlerin oluşumunu kolaylaştırmak, bunlar üstündeki sınırlamaları azaltmaktır. Bu şirketlerin yönetim kurullarını Türklerden oluşturmaya çalışmak, hükümet temsilcisi koymak doğru bir tutum olarak görülmemektedir. Bu şirketlerin sermayesinin yarısının yerli olmasını ya da hükümetin katılmasını istemek de doğru değildir, çünkü sermaye yoktur.⁷⁴

İstanbul'un ekonomisini geliştirmek için ticaret, sanayi, küçük üreticilik ve taşınmazlar için kredi sağlanması gerekmektedir. Halen İstanbul'da sadece ticaret kredisi örgütlenmiş durumdadır. Raporda ticaret kredisinin geliştirilmesi, diğerlerinin yeniden örgütlenmesi için öneriler getirilmiştir. Ticaret bankacılığının gelişimi için bu alana devletin girmesi doğru bulunmamaktadır. Ticaret bankalarının ülkede şubeler ağı geliştirmesi zorunluluğuna değinilmekte, ticari kredinin artırılabilmesi için bir reeskont bankasının gereğine değinilmekte, Osmanlı Bankası'nın bu işlevi ancak kısmen gördüğü belirtilmektedir. Ticaret bankalarından sanayi kredisi sorununun çözümünü beklemenin doğru olmadığı belirtilmekte ve tüccarın verilen kredilerin üç aylık vadeli olmasından yakınmalarını ve daha uzun vadeli kredi istemelerini haksız bulmaktadır. Ayrıca tüccarların bankalardan sermayelerinden birkaç kat daha fazla kredi almak istemelerini de sakıncalı görmektedir. Bunun özellikle yeni ticarete atılan, muhtemelen iktidara yakın asker ya da bürokrat kökenli Türk tüccarlara karşı söylenmiş bir söz olduğu, rapordaki, bankalar "tesadüfen tacir olmuş şu veya bu kimsenin pek kârlı gördüğü bir işe sermaye ikraz etmekle mükellef değildirler. Bu yola giren bankalar vazifelerini suistimal ederler." Bankalarda gayri-Müslimlerin daha kolay kredi bulmuş olmaları "esbabı, piyasada senelerden beri bunların ma'lum ve bizimkilerin ise yeni tanınmaya başlamış olmasından başka bir şeye atf edilemez. Bankalar itibar yapmak için teşekkül etmişlerdir. Bilâ sebep itibarı esirgemekte kendilerinin bir fâidesi olamaz" yolundaki açıklamalarından anlaşılmaktadır.⁷⁵

74 A.g.r., s.143-148.

75 A.g.r., s.155.

Sanayi bankaları uzun vadeli krediler vereceği ve sanayi kuruluşlarının hisse senedi çıkarmalarına aracılık edeceği için, ticari bankalar gibi mevduata dayanmayacaklardır. İstanbul'da kurulacak sanayiler, işletilecek madenler ve ormanlar, deniz taşımacılığı ve nihayet şehir hizmetleri bu tür krediye ihtiyaç göstermektedir. Oysa Türkiye'de bu işlevi görececek bir banka yoktur. Bu bankanın oluşturulmasını devlet üzerine almamalıdır. Yapılması gereken ya İtibar-ı Milli Bankası'nın yabancı sermaye ile güçlendirilecek sanayi bankasına dönüşmesi ya da yabancı ve yerli sermayenin katılımıyla yeni bir sanayi bankası kurulmasıdır.

İstanbul'un ekonomisi incelenirken gördüğümüz üzere üretimin, ticaretin ve hizmetlerin her alanında küçük girişimcilik yaygındır. İstanbul ekonomisinin canlılık kazanması için bunların kredi sorununun çözülmesi gerekir. Bu çok sayıda küçük ölçekli kredi talebinin bankalar yoluyla çözülmesi olanaksız görüldüğü için bu konuda raporda bir başka model önerilmektedir. Bunlar için önerilen yol her alanda küçük girişimcilerin İtibar kooperatifleri içinde biraraya gelmeleridir. Bunların müteselsil kefil olmalarıyla tek tek bulunmaları halinde var olmayan bir itibar doğacaktır. Bu kooperatif şirketler biraraya gelerek bir "kooperatifler ittifadı" oluşturacaklardır. Hükümetin verdiği bir teminat karşılığında imtiyazı bir bankaca bu ittifada kredi verilecek, bu krediler de küçük sanatkâr ve tacirlere kooperatifleri aracılığıyla dağıtılacaktır. Hükümet krediyi garanti ettiği için de bazı denetim haklarına sahip olacaktır.⁷⁶

Raporun üzerinde durduğu özellikle İstanbul açısından önemli bir başka itibar alanı, emlak kredileridir. İstanbul'un imarı için bir rehin ve emlak bankasının kurulmasına ihtiyaç vardır. Bu kurulursa arsa sahipleri kiradan az taksitlerle ev sahibi olabileceklerdir. Rapor, her ne kadar diğer etkilerin önemini kabul ediyor ise de İstanbul'da emlak değerlerinin düşmüş olmasının bir sebebini de emlak kredisinin örgütlenmemiş olmasında bulmaktadır. Bu bankanın kurulması, sanayi bankasının kurulmasından zor olacaktır. Çok uzun vadeli krediler ve-

recek olan banka, başlangıçtaki kaynağı ne kadar büyük olursa olsun talepleri karşılayamayacaktır. Kaynağı ancak kendine rehin edilen mülkleri karşılık göstererek çıkaracağı tahvillerle yaratabilir. Raporda bu bankanın yabancı sermayece kurulması öngörülmektedir. Yabancı sermayenin gelişmesi için mülkiyet hukukunda rehnedilen mal üstünde bankanın tasarruflarını kolaylaştıracak düzenlemelere gidilmesi önerilmektedir. Bu yolla banka eline geçecek taşınmazların kısa süre içinde satılmasının gereği ayrıca vurgulanmaktadır. Bu banka kurulunca inşaat şirketlerinin kolayca gelişeceği beklenmektedir. Bankanın kendisinin ya da belediye ile ortaklık halinde inşaat şirketi kurabilmesi de düşünülmüştür.⁷⁷

Bu öneriler dışında halkın tasarruflarının bankalar sistemine kanalize edilmesinin üzerinde durulmaktadır. Ama, tasarruf sandıklarının kurulması ya da bankaların mahalle şubeleri açması gerçekçi görülmediği için Osmanlı Bankası yahut İtibar-ı Milli Bankası memurlarının belli saatlerde postahanelerde ya da tahsil şubelerinde bulunarak mevduat kabul etmesi önerilmektedir.⁷⁸

Raporun daha çok genel politika düzeyinde önerilerini ele aldıktan sonra İstanbul'a ilişkin iki kurumsal önerisi üzerinde duralım. Bunlardan biri İstanbul ekonomisindeki çok kritik olan, önemini önceki bölümde gördüğümüz limana ilişkindir. Limanın yönetiminin tek elde toplanması istenilmektedir. Tüm yetkiler 8-10 kişilik bir heyete verilmelidir. Bu heyet ise yarısı Ticaret ve Sanayi Odası'nca, diğer yarısı Cemiyet-i Umumiye-i Belediye tarafından seçilen üyelerden oluşacaktır. Bu heyete Rıhtım Şirketi temsilcisinin de katılabileceği belirtilmiştir. Bu heyetin vergi, rüsum gibi gelir kaynakları bulunması yanısıra borçlanma yetkisi de bulunmalıdır. Çalışmaları ise bir genel kurul tarafından denetlenmelidir. Böyle, merkez-i hükümetin sorumluluğundan çıkarılmış yönetimi bir yerel kurula bırakılmış limanda çok sayıda ıslahat yapılacaktır. Bir liman fen heyeti kurulacaktır, gece mesaisini sağlamak için liman ışıklandırılacaktır. Kılavuz, romörkör, şamand-

⁷⁷ A.g.r., s.162.

⁷⁸ A.g.r., s.167.

ra, rüsum işleri yeniden düzenlenecektir. Limanda etrafında gedikler ve bir tür loncalar halinde örgütlenen işçilerin ücretlerinin saptanmasında Ticaret ve Sanayi Odası'nın söz sahibi olması istenmektedir.⁷⁹

Önerilen ikinci kurum İstanbul'da bir "zahire ile mevadd-ı iptidaiye" borsasının açılmasıdır. Avrupa borsaları ile haberleşerek günlük fiyat hareketlerini izleyecek borsa, hem piyasaya sunulan malların standartlaşmasını sağlayacak hem de borsada oluşacak fiyatlar sayesinde üreticilerle tüketicileri koruyacaktır.

Hem bu borsanın işlemesi hem de ticaretin gelişmesi için haberleşmenin iyileştirilmesi ön koşuldur. "Avrupa'dan çekilen bir telgraf ancak üç günde bazen bir haftada gelmektedir. Mısır'dan çekilen telgrafın posta ile geldiği görülmüştür." Bu gecikmelerin sebebinin saptayıp savaş öncesi sürati olsun sağlamak lazımdır. "İstanbul gibi bir büyük şehrin ve hattâ bütün Türkiye'nin bugün âlem-i medeniyete bir kara hattıyla ve bir de Köstence kablo suyla merbut olması; bunlardan başka ne bir kablo ne bir telsiz telgraf bulunmaması azim bir noksandır."⁸⁰

Raporun her üretim ve ticaret sektöründe ayrıntılı inceleme yaparken üzerinde durduğu temel politika araçlarından biri, gümrük vergi ve resimleri olmuştur. Rapor okunduğunda edinilecek genel bir izlenim, önerilerin yaşamı pahalılaştırdığı gerekçesiyle gümrük vergi ve resimlerinin azaltılması yönünde yoğunlaştığı olacaktır. Ama daha dikkatli bir inceleme de bu azaltma önerilerinin gerekçelerinin sektörler göre farklılaştığı ve yerel üretimi koruyucu kaygılar taşıdığı görülmektedir. Azaltma önerileri üç farklı grupta toplanabilir.

Birinci grupta yerli üretimin gümrük duvarlarıyla korunmasına rağmen Türkiye'nin gereksinmesini tam olarak karşılayamayan, bir ölçüde de olsa ithalatın sürdüğü kesimler bulunmaktadır. Bu kesimlerde gümrük vergi ve resimlerinin yerli üretimin yarışabilmesi için gereken yüksek tutulması, fiyat düzeyinin yüksekte oluşmasına sebep olmakta ve bu fark üreticilerin tüketiciler aleyhine rant sağlaması sonucunu doğurmaktadır. Bu durumlarda rapor, gerekli koruma düzeyini

⁷⁹ A.g.r., s.104-105.

⁸⁰ A.g.r., s.19.

hesaplayarak korumanın bu düzeye indirilmesini istemektedir. Bu kesimlere örnek olarak kereste ve buğday ile un verilebilir. Örneğin varolan gümrük rejiminin yerli buğdayı kiloda 2 kuruş 38 para koruduğu oysa 1 kuruş 26 para koruyuculuğun yeterli olduğu söylenmektedir.⁸¹

İkinci grupta ülkede yeterince ucuza üretilemeyen mallara konulan yüksek gümrük hadlerinin ve tüketim vergilerinin iç fiyatları çok yükseltmesi dolayısıyla kaçakçılığın yaygınlaştığı ve varolan üretimin bile gerilediği sektörler yer almaktadır. Bunların örneği olarak ispiro ve sigara kâğıdı yapımı alınabilir.

Üçüncü grupta ise üretim girdilerinin Türkiye’de, iyi kalitede üretilmediği, buna karşılık hem nihai mamulün hem de girdilerin, aynı biçimde, yüksek oranda vergilendirildiği sektörler bulunmaktadır. Bu kesimlerde girdilerin gümrükleri indirilerek esas üretim korunmak istenmektedir. Girdilerin de yüksek vergilendirilmesi halinde yerli üretim hem kalite hem fiyat bakımından yabancı mamullerle yarışamaktadır. Bu gruba örnek olarak kösele imalinde kullanılan Fransız derileri, saraçlıkta kullanılan girdiler, Merinos iplikleri vb. sayılabilir.

Dördüncü grupta ne kadar yüksek koruyuculuk olursa olsun Türkiye’de yakın gelecekte üretilmesi söz konusu olmayan ürünler vardır. Bazı ecza ve kimya sanayii ürünlerinde olduğu gibi. Bunlar pahalılığa sebep olmaması gerekçesiyle düşürülmek istenmektedir.

Raporda vergilendirilmeye ya koruma ya da halkın yaşamının pahalılaşması açısından yaklaşılmakta devlete kaynak sağlama yönü genellikle ihmal edilmektedir. Devletin faaliyet alanlarının sınırlandırılmasına çalışan bir görüşle yazılmış bir raporda bu, ulaşılmaması beklenen bir sonuçtur.

Raporun daha çok genel ekonomik politika önerilerini gördükten sonra İstanbul’a özgü bir önerisi olan “İstanbul’a seyyah celbi” üzerinde durulmuştur. Rapora göre İstanbul tarihiyle, abideleriyle, doğasının güzelliğiyle, coğrafi konumuyla büyük bir servete sahiptir. Ama bunun kentin ekonomisine bir fayda sağlayabilmesi için bilgiyle, sermayeyle,

gayretle, örgütlenerek işletilmesi gerekir. İstanbul'u bir iki yılda zevk ve safa kenti yapmak bir hayaldir. Bunun için raporda yılda 20.000 turisti İstanbul'a çekebilmek ve 10 gün tutabilmek gibi mütevazı bir perspektif seçilmiştir. Turistin ülkeye geliş gidişini, kentteki yaşamını kolaylaştıracak ve zenginleştirecek önlemler önerilmektedir.⁸²

İSTANBUL'UN KENT YÖNETİMİ VE İMARINA İLİŞKİN ÖNERİLER

Raporun kent yönetimi ve imarıyla ilgili önerilerini iki grupta toplayabiliriz. Bunlardan birincisi raporun “müstehlak İstanbul” bölümünde doğrudan bu konularda yapılan önerilerdir. İkincisi ise ekonomik analizlerin yapıldığı bölümde yer alan kentin imarında dolaylı olarak etki yapacak önerilerdir. Sırasıyla ele alalım.

Rapor, dünyada her ülkenin büyük kentlerini, diğer kentleriyle bir tutmadığını, özel itina ile koruduğunu yazdıktan sonra, “bizde ise İstanbul mesela Muş'a müsavi addediliyor ve bu yanlış kıyastan istintaç edilen icralar ve tayinler vuku buluyor,” denildikten sonra, bu düşünce tarzının “galat” olduğu belirtiliyor. Ayrıca bu eşitliğin bile ondan esirgendiği “İstanbul bugün hukuk-ı medeniyesine mâlik olmayan bir mücrim gibidir. Halbuki irtikâb ettiği bir cürüm de yoktur,” sözleriyle vurgulanıyor. Buna karşı raporun önerdiği çözüm, hiç olmazsa kent yönetiminin merkezi idareye karşı otonomiye ya da “İstanbul'un kendi mukadderatına” kendisinin hakim olmasıdır. Bunun için ilk olarak “İstanbul'u vesayete muhtaç bir şehir addetmek siyasetinden sarf-ı nazar edilmelidir. İstanbul'un hürriyet ve istiklâli de bu büyük şehrin şehremini de bizzat intihap etmesiyle” başlayacaktır. “Böyle bir şehremini için daha sehl olacak olan muvaffakiyetler tevâli ettikçe kendisine ibraz olunan itimad artacak ve emânetle halk arasında daha sıkı daha samimi bir münasebet vücuda gelecektir.”⁸³

Rapor Türkiye için yapılması gereken nüfus sayımını beklemeden, İstanbul için bir nüfus sayımı yapılmasını, bundan alınacak sonu-

⁸² A.g.r., s.169.

⁸³ A.g.r., s.187.

ca göre İstanbul'un sınırlarının küçültülmesini önermektedir. Bu küçültme sırasında Makrıköy, Beykoz ve Adalar'da ayrı belediyeler kurulması öngörülmüştür. Eğer bu yapılmazsa İstanbul'un gelirleri, bu büyük kentin ihtiyaç duyduğu medeni donanımı yarım yüzyıl sonra bile sağlayamayacaktır. Kentin alanının küçültülerek yoğunluğunun artırılması, kentteki faaliyetlerin etkinliğini artıracaktır. İstanbul'da uzaklıkların büyüklüğünden dolayı ulaşım için hiçbir kentte görülmedik düzeyde zaman ve para sarf edilmektedir.⁸⁴

Yetkileri artırılmış, sınırları küçültülmüş belediye her türlü "imar ve tezyin" siyasetinden kaçınmalı, gayretlerini öncelikle üç konuda toplamalıdır. Bu üç öncelikli alandan "birincisi halkın şehirli sıfatıyla ihtiyacat-ı ibtidâyesinin temini, ikincisi istihlâkat-ı umûmiyesinin murâkabesi, üçüncüsü muâvenet-i içtimâiyyedir. Nitekim raporda ismi açıkça belirtilmese de yeni Şehremini Operatör Emin Bey'in on yıllık dönemde bir imar programı hazırlamak için yaptığı anketler, beyhude çabalar olarak nitelenmektedir. "Bugünkü şeriat dahilinde İstanbul'un imarına dair programlar yapmak, anketler açmak, Boğaziçi'nde rıhtımlar, Üsküdar'da bulvarlar tasavvuratını beslemek hakikat-i ahvaden çok gaflet etmek" olacaktır.⁸⁵

Kentlinin temel gereksinimleri olarak rapor iki konu üzerinde durmaktadır. Bunlar, sağlıklı içme suyu ve kanalizasyon sağlanmasıdır. İstanbul'da içme suyu Avrupa yakasında Terkos şirketi, Asya yakasında Üsküdar ve Kadıköy su şirketi ve vakıf sularınca karşılanmaktadır. Bu suların hiçbiri temiz değildir. "Şehir halkı bu sulara alışmış olduğu için hastalık bu suların tevhit edeceği derecede olmuyor; fakat hariçten gelen ecnebiler derhal humma-yı tifoidi"ye yakalanıyorlardı. Raporda ayrıca suyun miktar olarak da yetersiz olduğu, bir medeni kentte kişi başına 140 litre su sarfiyatına göre planlama yapılması gerekirken, Terkos şirketinin kuruluşu açmasında kişi başına sarfiyatın 40 litre alındığı belirtilmektedir. Sağlık bakımından önemle ele alınması gereken kanalizasyon konusu çok büyük kaynaklar gerektireceği için, bu

⁸⁴ A.g.f., s.188.

⁸⁵ A.g.f., s.?.

işin yapımının ve idaresinin bir yabancı şirkete verilmesi ve bedelinin bu amaçla konulacak bir vergi karşılık gösterilerek yıllık taksitlerle ödenmesi istenmektedir.⁸⁶

Raporun öncelik verdiği ikinci alan “istihlâkat-ı umûmiye”nin (genel tüketim) denetimidir. Bir kentteki tüketim iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grupta bugün kamu mal ve hizmetleri diye adlandırdığımız mal ve hizmetler yer almaktadır. Rapor bunları “bütün şehir halkının müşterek bir menbadan istifade ettikleri ihtiyacattır ki su, gaz, elektrik, nakliyat bu kabildendir” diye tanımlamaktadır. Bu teşebbüslerin işletilmesinin Şehremaneti’ne devri sakıncalı bulunmakta, buna karşın bu işletmelerin güçlü fen adamları ve iktisatçılarca denetlenmesi istenmektedir. Ayrıca bu işletmelerin eskiden hazineye gitmekte olan menafi hisselerinin şehremanetine verilmesi savunulmaktadır. Gerçekte Haydar Bey’in şehremanlığı döneminde bu ilke uygulamaya konulmuştur. Uygulama dışı kalan tek alan kentiçi vapur işletmeleri olmuştur. Bu alandaki uygulamayı zorlaştıran da Şirket-i Hayriye, Haliç Şirketi yanısıra bir resmi kuruluş olan Seyr-i Sefain İdaresi’nin varlığıdır. Bu idare Kadıköy, Adalar, Marmara’daki şehir hatları işletmeciliği yanısıra ülke içindeki limanlar arasında da taşımacılık yaptığı için bundan bir pay almak zordu. Bu zorluğu çözümlemek için raporda şehir hatları için ayrı bir hesap tutularak Şehremaneti’ne bir pay verilmesi istenilmektedir.⁸⁷

Raporun üzerinde durduğu ikinci tüketim alanı özel tüketimdir. Bu alanda belediye yeterli laboratuvarlar kurarak sağlık açısından denetim yaptığı gibi, iktisadi açıdan da teftiş teşkilâtı kurarak denetimini artırmalıdır. Toptan ve perakende fiyat endeksleri hazırlamalıdır. Halkın gereksinmesini en uygun fiyatla sağlayabilmesi için, biri İstanbul’da diğeri Kadıköy’de olmak üzere iki hal yapılmalıdır. Gerekirse diğer yerlerde ikinci derece hallerin yapılabileceği belirtilmiştir. Mez-baha konusunda da benzer bir tutum önerilmektedir. Karaağaç’ta mezbaha yapılması iyi olmuştur. Ama tek mezbaha İstanbul gibi dağı-

⁸⁶ A.g.r., s.189.

⁸⁷ A.g.r., s.190.

nık bir kentte yetersizdir. Uzak yerlerde oturanlar hem pahalı hem bayat et yemek zorunda kalmaktadır.⁸⁸

Raporun kent yönetimi için öngördüğü öncelikli üçüncü faaliyet alanı sosyal yardımdır. Bu konuda da sadece iki öneri yapılmaktadır. Bunlar dispanserler ve kaza istasyonlarıdır. Raporda en az 15 dispanser yapılması önerilmektedir. Dispansere olan gereksinme raporda “Bâbîâlî civarında mevcut olan böyle bir müesseseye haftanın iki gününde İstanbul’un en uzak yerlerinden çocukları kucaklarında olarak ilaç, süt ve bazen sebze almak ve muayene-i tıbbiye yaptırmak üzere gelen kadınlar -yaz, kış- bu ihtiyacın ne kadar şiddetle mahsus olduğuna bir misaldir,” diye verilmekte ve “bu noksan karşısında ne gece melcelerinden, ne malûllere, ihtiyarlara, kadınlara ve çocuklara mahsus müessesattan, ne fukara meskenlerinden bahsetmeyi zait görüyoruz,” diye tamamlanmaktadır.⁸⁹

Raporun başka kesimlerinde bulunan kentin yönetimi ve imarı bakımından anlamlı önerilere gelince: Önce turizmi geliştirme konusundaki öneriler ön plana çıkmaktadır. Turistin gelişini ve yaşayışını kolaylaştıracak önlemler yanısıra bir turistik altyapı kurulması önerilmektedir. Bu altyapı arasında İstanbul’da bir panayır kurulması, sergiler açılması, talih oyunları salonları ve kulüpleri geliştirilmesi, eğlence yerleri rüsumunun azaltılması, Büyükkada, Kalamış, Moda’da plajlar açılması, turizm mevsiminde bir Avrupa tiyatro kumpanyasının İstanbul’da bulunmasının sağlanması ve Marmara’ya nazır bir otelin on yıl vergi muafiyeti tanınarak yaptırılması yer almaktadır.⁹⁰

Raporun kent imarı açısından önemli bir başka önerisi, maden kömürü kesiminde bulunmaktadır. Kömür depolarının yerinin Şehremaneti’nin kararlarıyla değiştirilmesinden yakınılarak Boğaziçi’nde Kuruçeşme’de Şehremaneti’nin müdahalesine maruz kalmayacak bir kömür deposu kurulması istenilmektedir.⁹¹

⁸⁸ A.g.r., s.191-192.

⁸⁹ A.g.r., s.193.

⁹⁰ A.g.r., s.175-177.

⁹¹ A.g.r., s.6.

Kentin yönetimi ve imarı konularındaki doğrudan ve dolaylı önerilerin alt alta sıralanması, bunlar arasındaki tutarlılık sorununu ortaya çıkarıyor ve bizi raporun toplu değerlendirilmesini yapma noktasına getiriyor.

RAPORUN ÖNERİLERİNİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ

Raporun önerilerinin genelde eğer, kötümser denilmek istenilmiyorsa en azından temkinli olduğu yakın geleceğe ilişkin ümitlerinin sınırlı bulunduğu söylenebilir. Bu, Kurtuluş Savaşı başarısı sonrasında yönetimini Türkleştirme için çalışmış bir oda için beklenen bir tutum değildir. Bu tutumun bir açıklanması olmak gerekir. Olanaklı bir açıklama olarak İstanbul'daki iş çevrelerinin hem kurtuluş sonrası iktidarı ele geçirmiş kadrolara kendilerini uzak görmeleri hem de kendilerini sermaye sahipleri olarak yeterli güçte bulmamaları ileri sürülebilir. Bu konumda bulunulmasını sadece raporu hazırlayan heyetin başkanının Cavit Bey olması ile açıklamak doğru olmaz. Herhalde Ankara'nın başkent seçilmesi ve kararın savunulmasının üzerine oturtulduğu söylem bu tutumun doğmasında etkili olmuştur. Ayrıca İstanbul Türk iş çevresinin, yıllarca içinde yaşadığı gayri-Müslim ve yabancı sermaye çevreleriyle olan iş ilişkilerinin, onları daha temkinli bir konuma ittiği söylenebilir. Bu bakımdan ilginç olan raporun iktidara yakınlığını kendilerine yeni iş olanakları sağlamakta kullanmak isteyenlere karşı olan tutumudur. İktidara yakın çevreler ve konumlarını değerlendirici öneriler geliştirirken, kendisini iktidara yakın görmeyen İstanbul Türk iş çevresi iktidarın iktisadi yaşama müdahalesini en aza indirmeye çalışmaktadır. Bu müdahalelerin başka kesimlerin işine yarayacağı sezgisi içindedirler denilebilir.

Odanın, raporun genel politika düzeyindeki önerilerinden çok, doğrudan doğruya Oda üyelerinin faaliyetlerini kolaylaştıracak kurumlaşma önerilerinin uygulanmasında gayret sarfettiği görülmektedir. Bunlardan "İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası"nın kurulması çalışmalarına daha rapor yayımlanmadan başlanmıştır. 9 Temmuz 1924 tarihinde Oda Yönetim Kurulu bir "İstanbul Ticaret ve Zahire Borsa-

sı Kurma Komisyonu” kurmuştur. Borsa binası olarak Konsalit Han uygun görülmüş, Borsa Yönetim Kurulu seçilerek ilk toplantısını 6 Aralık 1924 günü yapmıştır. 21 Şubat 1925 tarihinde de Borsa açılmıştır. Borsa Genel Sekreterliği’ne de incelediğimiz, raporu yazan heyet içinde bulunan Nizamettin Ali Bey getirilmiştir.⁹²

Oda üyelerini çok yakından ilgilendiren ikinci kurumsal düzenleme, limandaki işlere ilişkindir. Şehremini Operatör Emin Bey hamal gediklerini kaldırdığında Oda’ya başvurarak “gediklerin ilgasından dolayı erbâb-ı ticaretin binnetice mazhar-ı suhûlet ve istifade oldukları cihetle fiilen hammallıkta müstahdem olmayan bazı hammalbaşı ve rüesasına gedik tazminatı olmak üzere tüccar tarafından mebalîğ-i münasibe itasını teklif” etmiştir. Bu teklif Oda Yönetim Kurulu’nun 3 Temmuz 1924’teki toplantısında reddedilmiştir.⁹³ Liman konusundaki esas düzenleme ise raporda öngörülen biçimde olmamıştır. 26 Temmuz 1925 tarihli kararname ile İstanbul Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi kurulmuştur. Bu şirkete İstanbul Limanı’nda her türlü yükün boşaltılma ve yüklenmesi, gemilere su verilmesi ve kurtarma hizmetleri imtiyazı verilmiştir. Odada ve Milli Türk Ticaret Birliği’nde etkin bir yeri olan Ahmet Hamdi (Başar) bu şirketin kuruluşunu şöyle anlatmaktadır: “Akıllıca bir iş yaptığımızı sanarak, dört arkadaş, yanımıza zamanın Ticaret Bakanının bir akrabasını da alarak liman inhisarına talip olduk. Tek başımıza bu inhisarı bize vermediler; Türkiye İş Bankası, Sanayi ve Maadin Bankası, Seyr-i Sefain İdaresi, Mavnacılık Şirketi ile ortaklaşa aldık.” Şirketin Umum Müdürlüğü’ne Ahmet Hamdi Bey getirilmiştir. Bir ara şirketin yönetimini Mavnacılık Şirketi ele geçirmeye çalışmış ise de başarılı olamamış, bunun üzerine şirketin diğer ortaklarının hisseleri zaman içinde satın alınarak Maliye’nin denetimine geçmiştir.⁹⁴ Şirketin yükleme boşaltma hizmetlerinde bir ucuzluk sağladığı ve yüklenen

92 Hakkı Nezihi, *50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul, 1932, s.276-281.

93 Hakkı Nezihi, *a.g.e.*, s.284.

94 Ahmet İlamdi Başar, “Liman Şirketinden Atılmamın Hikâyesi”, *Barış Dünyası*, sayı 81, Şubat 1969, s.119.

boşaltılan malların güvenliğini artırdığı anlaşılmaktadır. Bu düzenlemenin liman konusunda Oda'nın yakınmalarını tam olarak gidermediği, Oda'nın 1926 ve 1928 yıllarında yapılan yıllık kongrelerine İstanbul Limanı konusunda sunulan raporlardan anlaşılmaktadır.⁹⁵

Raporun ekonomik politika düzeyinde yaptığı önerilerden uygulamada etkili olanları da çok az olmuştur. Bunların en ilginçlerinden biri, dış ödemeler dengesinin iyileştirilmesi için bayındırlık yatırımlarının verilecek imtiyazlar karşılığında, yabancı sermayeye yaptırılmasıdır. Lozan Barış Andlaşması öncesinde Chester imtiyazını veren ve 1923 yılı içinde bir Umur-ı Nafia Programı hazırlayarak, bunun ilk uygulaması olmak üzere 27 Ekim 1923 tarihinde Mersin Limanı imtiyazını bir kanunla bir Fransız şirketine veren yeni yönetimin, rapordaki görüşü paylaştığı söylenebilir. Öyle ise bu konu neden raporda ısrarla işlenmiştir. Bunun sebebi bu konuda hükümete rağmen Meclis'in birden değişen tutumudur. Hükümetin Anadolu Demiryolu ve Haydarpaşa liman rıhtım ve dokları imtiyazına yeniden işlerlik kazandırmak için yaptığı anlaşma taslağı, TBMM'de Maliye Komisyonu'nda güçlü bir tepkiyle karşılaşmış ve 21 Kasım 1923'te bu hattın ve limanın satın alınmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine CHP grup toplantısında Başbakan İsmet Paşa güvenoyu istemek zorunda kalmıştır. Bu toplantıda Fethi Bey de hattın ve limanın satın alınmasını savunanlar arasında yer almıştır. 1924 yılı bütçesine bu satın alma işlemi için 3 milyon liralık bir tahsisat konulmuştur. İşte bu dönüşüm raporun bu konuyu vurgulamasının sebebini oluşturmaktadır. Ama Fethi Bey'in daha rapor yayımlanmadan bu konudaki tutumunu değiştirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Fethi Bey hükümetinin 22 Kasım 1922 tarihli programının nafia bölümünde "Menâfi-i Umumiye hâdim olarak ecnebî sermayesine âzamî teslihat ve teminat irâesi Meclis-i Âlice muvafık bir hatt-ı hareket telâkki edilir kanaatindeyiz," ifadesi yer almıştır.⁹⁶

95 Ahmet Hamdi, "İstanbul Limanı", Akşam Matbaası, İstanbul, 1929, *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Ekim 1933, s.57.

96 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "1923 Umur-u Nafia Programı", *Toplum ve Bilim*, sayı 40, Kış 1988, s.86.

Raporun kredi kuruluşları konusunda önerileri ilk uygulamada gerçekleşenler arasında önemli farklar vardır. Ticaret Kredisı konusunda, yönetimin uyguladığı, İş Bankası'nı geliştirmektir. Sanayi kredisı konusunda Sanayi ve Maadin Bankası, emlak kredisı konusunda Emlak ve Eytam Bankası kurulmuştur. Bu son iki banka devlet bankalarıdır. Raporda önerildiği gibi yabancı sermaye tarafından gerçekleştirilmemiştir. Küçük esnaf ve sanatkârın kooperatifler aracılığıyla ve bir ihtisas bankası eliyle kredilendirilmesi ise ancak 1930'lu yılların ortasında değişik bir ekonomik konjonktürde gerçekleşmiştir.

Kent yönetimi ve imarı düzeyindeki önerilerin de genellikle gerçekleşmediği görülmektedir. İstanbul Şehremini'nin seçimle gelmesi fikri söz konusu olmamış, belediye sınırlarının küçültülmesine gidilmemiş, yapılan uygulamalarda öncelik sıraları raporun önerileri dışında kalmıştır. Buna karşın raporun kentte iki hal yapılması gibi bazı önerileri ile uygulama arasında paralellikler kurulabilir. Hattâ raporun ön göndüğü turistik alt yapılarla 1930'lu yıllarda parça parça inşa edilen Park Otel ve plajlar arasında uzak ilintiler kurulabilir. Ama bütün bunları planın uygulamada etkili olmasından çok, kentin bazı gereksinmelerini doğru olarak teşhis etmesi diye yorumlamak daha yerinde olur.

Raporun daha sonraki yıllarda uygulandığında problem yaratmış önerileri de vardır. Bunlardan biri kömür deposu yerini çözmek için Boğaziçi'nde Kuruçeşme'de kömür deposu yapılmasıdır. Bu kararın planı M. Prost'ça da yerinde görülmesi⁹⁷ üzerine İkinci Dünya Savaşı sonrasında modern boşaltma ve yükleme tesisatı ile teçhiz edilmesine rağmen sürekli eleştiri konusu yapılmıştır. Raporun bu tür önerilerinden biri de balıkçılığın geliştirilmesi için dipten sürütme tekniği ile balıkçılığa geçilmesidir. Daha sonraki yıllarda bu tür balıkçılığa geçilmiş ve balık kaynağını tahrip açısından eleştiri konusu olmuştur.

Bu yazıyı bitirirken uygulamada etkisi sınırlı kalmış olsa da bu raporun bugün bizim 1923-1924 İstanbul'unu daha yakından tanımamız açısından çok kıymetli bir kaynak oluşturduğunu söyleyebiliriz.

97 *Yenileşen İstanbul*, İstanbul, 1947, s.63.

Rapordaki Tablolar

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sâlnâmesi

İstanbul Mıntıkası Sanâyi' ve Mesâî Müdiriyyetince Mukayyed ve Teşvik-i Sanâyi' Kanunu'ndan Müstefid Olan Fabrikaların Esâmî-siyle Cins ve Kuvvetleri Bervech-i Âtidir:

Mevâdd-ı Gıdâiyye						
Fabrikanın cinsi	Fabrika sâhibi ismi	Tabiiyyeti	Memûrin ve	Motor	Nev'i	Fabrikanın mevkii
			amelesi mikdârı (asgari)			
Dakik Fab.	Dimitri Margaritof	Türkiye	25	25	Elektrik	Hasköy'de Turşucu Mah.
Dakik Fab.	Hâşim Bey	Türkiye	18	90	Elektrik	Galata'da Mumhâne Cad.
Dakik Fab.	Raka Birâderler	Türkiye	20	16	Elektrik	Kemankeş Mustafapaşa Cad.
Dakik Fab.	Kostantin Poliro	İtalya	8	11	Elektrik	Üsküdar Şemsipaşa'da
Dakik Fab.	Mika Biraderler	Türkiye	10	120	Buhar	Galata'da Kemankeş Kara Mustafapaşa Mab.
Dakik Fab.	Korpi	İtalya	65	855	Elektrik	Cibali'de Fener Cad.
Dakik Fab.	İttihâd Değirnençilik A.Ş.	Türkiye	70	180	Elektrik	Ayvansaray'da Abdülveddûd Mah.
Dakik Fab.	Dimitri Frankopulos	Türkiye	57	78	Buhar	Üsküdar Paşa Limanı'nda
Dakik Fab.	Andon Hacı Vasil ve İstirati	Türkiye	21	380	Buhar	Darıca Büyük Liman'da
Dakik Fab.	Şart Değirmenleri A.Ş.	Türkiye	61	110	Makine	Hasköy'de
Dakik Fab.	İlyas Bey ve Şürekâsı	Türkiye	20-50	12	Buhar	Büyükkada'da
Dakik Fab.	Mikail Donikyan	Türkiye	7	20	Elektrik	Unkapanı Ayazma Caddesi'nde
Yağ Fab.	Sakızlı Selim Bey	Türkiye	7	6.5	Elektrik	Makri Köyü'nde
Konserve Fab.	Istavri	Türkiye	3	8	Gaz	Kantarçılar Küçükpazar'da
Tahan ve Bezir Fab.	Yorgi Kostantin	Türkiye	8	10	Elektrik	Unkapanı Hoca Halil Attar Mah.
Tahan Sisam Yağ. Fab.	Vesilâki	Türkiye	5	21	Petrol	Üsküdar'da Salman Ağa Mah.
Tahan Fab.	Anastas Tomaloğlu	Türkiye	5	8	Elektrik	Tophane'de Kılıç Alipaşa Mah.
Tahan Fab.	Etno Polo	Türkiye	3	17	Elektrik	Tophane'de Kabataş Mah.
Tahan Fab.	Hoca Ali Efendi	Türkiye	5	8	Elektrik	Balat'ta Karabaş Mah.

Mevâdd-ı Gıdâiyye

Fabrikanın cinsi	Fabrika sâhibi ismi	Tabiiyeti	Memûrin ve	Motor	Nev'i	Fabrikanın mevkii
			amelesi mikdârı (asgari)			
Tahan Fab.	Yağcı Oğlu Hacı Eftimos	Türkiye	5	2.5	Elektrik	Alaca Hamam'da Hoca Alâeddin Mah.
Süt ve Peynir Fab.	Timo Leon Vasilyâdis	Türkiye	5	2.5	El.-Buh.	Beyoğlu'nda, Taksim'de
Şekerli. ve Helva Fab.	Agâh Bey	Türkiye	5	10	Elektrik	Şeyh Mehmed Geylâni Mah.
Şekerli. ve Lok. Fab.	Ali Fâik Efendi	Türkiye	6	10	Petrol	Tahta Kal'a'da Rüstempaşa Mah.
Boza Fab.	Hacı Sâdık ve İbrahim Ef.	Türkiye	3	10	Elektrik	Vefa'da
Dakik Fab.	Efremidis	Türkiye	15	30	Elektrik	Unkapanı'nda Haraccı Kara Mehmed Mah.
Lokum ve Helva Fab.	Hrisro Todari Atinapolos		4	8	Perol	Galata'da Arab Camii civarında
Şeker ve Lokum Fab.	Andonyadis	Türkiye	18	7	Elektrik	Rüstempaşa Mah.
Şeker Fab.	Mehmed Kâzum Efendi	Türkiye	6	16	Elektrik	Rüstempaşa Çamaşırcılar'da
Konserve Fab.	Emniyet Kartal Kons. Şirk.		129	5	Gaz-Elektrik	Ayvansaray'da Korucu Mehmed Çelebi Mah.
Bisküvi Fab.	Çenfavuryan Mahdumları	Türkiye	12	30	Motor	Üsküdar Selâmsız'da
Dakik Fab.	Asil Boküs İzmargda Katine Türk-Yun.		48	255		Kasımpaşa'da Değirmen Sokağı'nda
Dakik ve Makarna Fab.	Pekmezyan Ohanyan	Türkiye				
Makarna Fab.	Ekrem Bey	Türkiye	10	10	Elektrik	Balıkpazarı Havyarcılar'da
Dakik Fab.	Nesim Acman Efendi	Türkiye	15	35-60	Elektrik	Fener'de Abdi Subaşı Mah.
Dakik Fab.	Salih ve Hasan Râmiz Ef.	Türkiye	7	10	Elektrik	Kantarçılar'da Kutucular Cad.
Dakik Fab.	İstamat Veled-i Yorgi	Türkiye	15	7	Elektrik	Zindan Kapısı'nda Timurtaş Mah.
Konserve Fab.	P. Perkânyan ve Şürekâsı	Türkiye				Beyoğlu'nda Kemer Hatûn Mah.
Dakik Fab.	Toledo Bahar ve Şürekâsı					Üsküdar Paşa Limanı'nda

Kaynak: T.C. Devlet Salnamesi: 1925-1926, İstanbul, 1927, s.448-459.

Sanâyi-i Debbâğıyye

Fabrikanın cinsi	Fabrika sâhibi ismi	Tabiiyyeti	Memûrin ve amelesi mikdârı (asgari)	Motor kuvveti	Nev'i	Fabrikanın mevkii
Debbağ Fab.	Aliş Efendi	Türkiye	18	8	Petrol	Yedikule, Kazlıçeşme'de
Debbağ Fab.	Niko Veled-i Dimitri	Türkiye	14	12	Petrol	Yedikule'de Fatih Sultan Mehmed Mah.
Debbağ Fab.	Mehmed Efendi	Türkiye	16	12	Petrol	Yedikule'de Fatih Sultan Mehmed Mah.
Debbağ Fab.	Kigork Egyazaryan	Türkiye	10	7	Petrol	Yedikule'de Fatih Sultan Mehmed Mah.
Debbağ Fab.	Mehmed bin Süleyman Ef.	Türkiye	10	23.5	Elektrik	Yedikule'de Fatih Sultan Mehmed Mah.
Debbağ Fab.	Emilya ve Zuice Nima		12	10		Yedikule'de Fatih Sultan Mehmed Mah.
Debbağ Fab.	Mustafa ve İsmail Hakkı Ef.	Türkiye		14		Yedikule'de, Kazlıçeşme'de
Debbağ Fab.	Denizlili Hacı Hasan ve İsmail Hakkı Efendiler	Türkiye	22	36	Buhar	Yedikule'de Fatih Sultan Mehmed Mah.
Debbağ Fab.	Aleko Dulo	Türkiye	66	35	Petrol	Yedikule'de, Kazlıçeşme'de
Debbağ Fab.	Rafâil Kamhi	Türkiye	70	20		Yedikule'de, Kazlıçeşme'de
Debbağ Fab.	Rafâil Emram Birâderler	Türkiye	32	68	Elektrik	Yedikule'de Fatih Sultan Mehmed Mah.
Debbağ Fab.	Rasim Efendi	Türkiye	20	12	Motor	Yedikule'de, Kazlıçeşme'de
Debbağ Fab.	Ahmed Efendi ve Ra'nâ Hanım	Türkiye	15	12	Buhar	Yedikule'de Fatih Sultan Mehmed Mah.
Debbağ Fab.	Altun Yapağı Türk A.Ş.			90	Buhar	Yedikule'de, Kazlıçeşme'de
Debbağ Fab.	Canbezdi Birâderler					Yedikule'de, Kazlıçeşme'de
Debbağ ve Kund. Fab.	Sanayi ve Maadin Bankası	Türkiye				Beykoz'da
Debbağ Fab.	Rafâil Eskenâzi	Türkiye				Yedikule'de, Kazlıçeşme'de

Sanâyi-i Nesciyye

Fabrikanın cinsi	Fabrika sâhibi ismi	Tabiiyyeti	Memûrin ve amelesi mikdârı (asgari)	Motor kuvveti	Nev'i	Fabrikanın mevkii
Fanila ve Çorab Fab.	Osman Ziver Efendi	Türkiye	40	7.5	Elektrik	Mahmutpaşa'da Dâye Hâtun Mah.
Mensucat Fab.	Dilber Zâdeler	Türkiye	80	5	Elektrik	Mahmutpaşa'da Dâye Hâtun Mah.
Mensucat Fab.	Sâdık Efendi	Türkiye	10	5	Elektrik	Kocamustafapaşa'da Sulu Manastır
Karamürsel Mens. F.	Karamürsel Mensucat A.Ş.		46	50	Elektrik	Vefa'da Taş Tekneler'de
Trikotaj Fab.	Mehmed Cemil Bey	Türkiye	19	5	Elektrik	Mahmutpaşa'da Abûd Efendi Hanı
Mensucat Fab.	İbrahim Ziya	Türkiye	34	15	Elektrik	Molla Gürânî'de
İp ve Halat Fab.	Anonim Şirket		21	75		Kartal, Maltepe'de
İplik A.Ş.	İplik Anonim Şirketi		250	300-308	Buh.-Pet.	Yedikule'de, Kazlıçeşme'de
Atlas Mensucat Fab.	Salih Kemal Bey	Türkiye	10	5.20	Elektrik	Beyoğlu Pangaltı İcâdiyye Cad.
Yün ve İplik Fab.						
Kuşak, Çorab ve						
Fanila Fab.	Macid Mehmed Karakaş Bey	Türkiye	20	10		Sirkeci'de Dâye Hâtun Mah.
Mensucat Fab.	Altun Yıldız Mensucat Şirketi		15	180-186		Eyyûb'da Bahariyye'de
Gaytan Fab.	Isak Ruveydi Efendi		30	6.5		Tahta Kal'a'da Yavaşca Şahin Mah.
Yün İplik ve Kumaş Fab.	Süreyya Paşa	Türkiye				Balat'da Kâin
Çorab Fab.	Osman Atıf Bey	Türkiye				Fincancılar'da Rızapaşa Cad.
Çorab ve Fanila	Abdurrahman Ziya ve Mahd.	Türkiye				Mahmutpaşa Caferağa Hanı'nda
Mensucat Fab.	Sanayi ve Maadin Bankası	Türkiye				Eyyûb'da Feshane Cad.
Bez Fab.	Sanayi ve Maadin Bankası	Türkiye				Bakırköy'ünde
İplik Yumak, Makara						
Sarmak Fab.	D. ve Kohen	Türkiye	10	6	Elektrik	Fincancılar'da Rızapaşa Cad.
Çorab, Fanila ve						
Trikotaj Fab.	Duhânizâde Mahdumları	Türkiye	65	5	Elektrik	Mahmutpaşa'da Sürûri Dâye Hâtun Mah.

Sanâyi-i Tûrâbiyye

Fabrika'nın cinsi	Fabrika sâhibi ismi	Tabiiyeti	Memûrin ve amelesi mikdârı (asgarî)	Motor kuvveti	Nev'i	Fabrika'nın mevkiî
Tuğla Fab.	Mihran ve Dikran					
	Demirciyan Biraderler	Türkiye	35	90		Boğaziçi'nde Büyükdere'de
Tuğla Fab.	Yaşarzâde Hüseyin Hüsnî Ef.	Türkiye	35	15	Buhar	Eyyûb'da Şah Sultan Mah.
Tuğla Fab.	İstilyanidis Efendi		466	56	Buhar	Kartal'da Pavli İskeleyi'nde
Tuğla Fab.	İsterea Anonim Şirketi		40	35		Tuzla'da Tahmüköy Mevkii'nde
Tuğla Fab.	Sefer oğlu Nikolaki Şirketi	Türkiye	19	25		Büyükdere'da Tur Yolu'nda
Su kireci ve Çimento Fab.	Hafız Gaalib Efendi	Türkiye	20	12	Buhar	Makriköyü'nde Aksu Cad.
Mozayik ve Çini Fab.	Mehmed Rüşdi Efendi	Türkiye	50	18		Galam'da Azabkapısı'nda
Soda Fab.	Hristo Saraphulos	Türkiye				
Kireç Fab.	Mânî' Zâde Hacı Hüseyin Ef.	Türkiye		15	Buhar	Beykoz'da Umur Yeri Cad.
Tuğla Fab.	Eşya Şehbaz Mahdumları	Türkiye				Sütlüce'de Karaağaç'da
Çimento Fabrikası	Arslan Eski Hisar					Darica'da
Tuğla Fab.	Foti Kendros	Türkiye	15	55	Buhar	Anadoluhisarı'nda, Göksu'da

Sanâyi-i Hâşebiyye

Fabrikanın cinsi	Fabrika sâhibi ismi	Tabiiyeti	Memûrin ve	Motor	Nev'i	Fabrikanın mevkii
			amelesi mikdân (asgari)			
Marangoz Fab.	Hacı Ahmed ve Mehmed Bedri Efendiler	Türkiye	5	10		Çarşamba Tevkii Ca'fer Mah.
Marangoz Fab.	Mihrân Muradyan	Türkiye	30	75	Buhar	Gümüşsuyu'nda
Marangoz Fab.	Avadis Kirkor Sarrafyan	Türkiye	15	38	Buhar	Üsküdar Paşa Limanı'nda
Doğrama ve Mar. Fab.	Ahmed Hilmi Bey	Türkiye	14	6.5	Elektrik	Ahurkapu'da Seyyid Hasan Mah.
Kereste İmalatı ve						
Doğrama Fab.	Rüşdi Bey	Türkiye				Azab Kapısı'nda Kalafat Cad.
Doğrama Fab.	Babikyân	Türkiye	19	10	Elektrik	Beşiktaş'ta Sinan Paşa-yı Atık Mah.
Doğrama Fab.	Papas oğlu Nikolâki		19	15	Elektrik	Beşiktaş'ta Sinan Paşa-yı Atık Mah.
Mefruşat Fab.	Nerses Efendi	Türkiye	20	18	Elektrik	Şişli'de Meşrutiyet Mah.
Mefruşat Fab.	Jorj Bsalti		50	13	Elektrik	Galata'da Etyemez Mah.
İmâlât-ı Hadidiyye ve						
Hâşebiyye Fab.	Ahmed Şevki Bey	Türkiye	7	18	Elektrik	Ahurkapu'da Sâhil-i Bahr'da
Kereste ve Doğrama	Şevki, Nuri Beyler	Türkiye			Elektrik	Unkapanı'nda

İ'mâlât-ı Ma'deniyye

Fabrikanın cinsi	Fabrika sâhibi ismi	Tabiiyyeti	Memûrin ve amelesi mikdâr (asgari)	Motor kuvveti	Nev'i	Fabrikanın mevki
Sanayi-i Ma'deniyye						
Makine İnşaatı A.Ş.	Naci Bey	Türkiye	36			
Bakır ve Teneke Fab.	Hilmi Cevdet Efendiler	Türkiye	14	15	Petrol	Mahmutpaşa Mengene Sokağı'nda
Zil Fab.	Körepe Zikriyan ve Şürekâsı	Türkiye	6	6	Buhar	Samatya Sancaktar Mah.
İ'mâlât-ı Me'deniyye Fab.	Antuan Veled-i Petro	Türkiye	20	9	Elektrik	Feriyköy Kuyulubağ Sokağı'nda
Âlât-ı Me'deniyye Fab.	Hilmi Murtazâ Efendi	Türkiye	8	5	Elektrik	Tophane'de Kılıçalipaşa Mah.
Âlât-ı Me'deniyye Fab.	Ali Nuri Efendi	Türkiye	5	16	Elektrik	Kuruçeşme'de
Hurûfât Dökümhanesi	Haçik Kigorkyan Efendi			5	Gaz ve El.	Bâbiâli'de
Teneke Kutu Fab.	Karabet Yavruyan ve Mahd.	Türkiye	20	5	Elektrik	Mahmutpaşa'da Dâye Hatun Mah.
Hurûfât Dökümhanesi	Mehmed Ali Bey	Türkiye	6	5	Elektrik	Bâbiâli'de Nallı Mescit'te
İ'mâlât-ı Me'deniyye Fab.	Leon Gazorasyon	Türkiye	18	5	Elektrik	Taksim Kışlası Altında
Pil ve Plak Fab.	Vafyadis					Beyoğlu Kule Kapısı'nda
Elmas Traş Fab.	Vahram Efendi	Türkiye		19	Buhar	Samatya Narlıkapı'da
Demir Fab.	Eleçyo Nikoli Pavli	İtalya	5	22	Petrol	Şişli Feriköy'ünde Hanımoğlu Sokağı
İstinye Tamir Havuzu			150	162	Elektrik	İstinye'de Nesli-î Şâh Sultan Mah.
Türk Anonim Şirketi			180	108-273		
Çinkografi Klîşe İml.	Ömer Alâeddin Bey	Türkiye	18	9	Elektrik	Nallı Mescit'te Aziziye Mah.
Bakır Fab.	Sâlih Hacı Ali Efendi	Türkiye				Mahmutpaşa Çinili Han'da
Nal Fabrikası	Ahmed Hilmi Bey	Türkiye	9	5	Elektrik	Fındıklı'da Süheyl Bey Mah.
Bakır, Gümüş, Gümüş Tel vs.						
İmalathanesi	Mardik Kururyan	Türkiye	10	10	Elektrik	Mahmutpaşa Çuhacı Han Tahtı'nda
Ma'denî Eşya İml.	Duhânizâde Hüsnî Bey	Türkiye	10	20	Elektrik	Uzunçarşı'da İsmetpaşa Cad.
Masnûât-ı Ma'deniyye İml.	Mebde-i Servet Anon. Şirketi	Türkiye				Alaca Hamam'da Hoca Alâeddin Mah.
Plak İml.	Plümental Birâderler	Türkiye	4	9.35		Beyoğlu Feriköy'ünde Bağçe Sk.

Mevâdd-ı Kimyeviyye

Fabrikanın cinsi	Fabrika sâhibi ismi	Tabiiyeti	Memûrin ve amelesi mikdân (aşağı)	Motor kuvveti	Nev'i	Fabrikanın mevkii
Sabun Fab.	Avni Bey	Türkiye	20	15	Elektrik	Ayvansaray'da Atik Mustafapaşa Mah.
Ispirto Fab.	Yeşva Bahar ve Salamon	Türkiye	20	21-0.5	Buhar-Elk.	Beşiktaş Saman İskeleyi'nde
Ispirto Fab.	Şakir Cemal Bey	Türkiye	20	18	Buhar	Feriköy'ünde Arpasuyu Cad.
Ispirto Fab.	Tevfik Cenânî Bey	Türkiye	18	35	Buhar	Çengelköy'ünde Kuleli Cad.
Hâmız-ı Karbon ve Müvellidü'lhumûza Ş.		Türkiye	12	80	Motor	Balat'ta Karabaş Mah.
Sabun Fab.	Mehmed Şâkir ve Mahd. A.Ş.	Türkiye	15	9		Kantarcılar'da Kepenkli
Sabun Fab.	Sanayi-i Zeytiyye ve Kimyeviyye A.Ş.	Türkiye	30	52	Elektrik	Mirgün Karyesi'nin Balta Limanı'nda

Sanâyi-i Kırtâsiyye ve Mütferrika

Fabrikanın cinsi	Fabrika sâhibi ismi	Tabiiyeti	Memûrîn ve amelesi mikdân (asgari)	Motor kuvveti	Nev'i	Fabrikanın mevkiî
Sigara Kâğıdı Fab.	Mayr dö Buton					
Kundura Fab.	Abdullah ve Mustafa Beyler	Türkiye	35	5	Elektrik	Nuruosmaniye Cd.
Melbusat Fab.	Osman Zeki Bey	Türkiye	40	5.5	Elektrik	Vezneciler Cad.
Zamklı Pamuk ve Dakik Fab.	Yusuf Ziya Efendi	Türkiye	20	30		Eyüp Defterdar İskeleyi'nde
Sırma ve Klapdan Fab. Mukavva Karton	Sepon Civan Efendi	Türkiye	35-40	24		Feriköy'ünde
İskanbil Kâğıdı Fab. İran Kalemkârı	A. Serviçin Efendi	Türkiye	40	5/4		Hocakasım Günani Mah.
Basma Fab.	Selim Yusuf Manol Efendi	Türkiye	24	16		Samatya Hacı Hasan mah. Yağlıboya Sokağı'nda
Buz Fab.	Avram Mişo Lom Efendi	Türkiye				Tahta Kal'a Hamam Derunu'nda
Sırma ve Klapdan Fab. İplik İpek Yumak, Fotin Bağ, İdare Fitilli, Çakmak	Nesim Ebu Isak Efendi	Türkiye				Mercan Ticaret Hanı'nda
Fitilli Fab.	Kandsuti Kohen ve Şürekâsı	Türkiye		6.5	Elektrik	Tophane'de Çavuşbaşı Mah.
Fırça Fab.	Jak Leon Grişon		15	5.5	Elektrik	Rüstempaşa Caddesi'nde, Uzunca Ova Mahallesi'nde

KAYNAKÇA

- Annuaire Commercial Turc* 1924-1925, Société Anonyme Turque d'études, Publications et Entreprises économiques, Constantinople, 1926, s.12, 19, 23, 62, 78, 104-105, 143-154, 155, 159, 163-288.
- Başar, A. H., "İstanbul İktisat Kongresi ve Anadolu Bağdat Demiryolları", *Barış Dünyası*, sayı 58, Mart 1967, s.179.
- , "İstanbul Ticaret Odası Nasıl Millileşti", *Barış Dünyası*, Şubat 1967, s.119-123.
- , "Liman Şirketinden Atılmamın Hikâyesi", *Barış Dünyası*, sayı 81, Şubat 1969, s.119.
- , "İstanbul Limanı", *Akşam Matbaası*, İstanbul, 1929, *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Ekim 1933, s.57.
- Bulletin de la Chambre de Commerce et d'Industrie de Constantinople*, no.5, Mars, 1924, s.14.
- Goloğlu, M., *Türkiye Cumhuriyeti* 1923, Ankara, 1971, s.304.
- Johnson, C. R. *Constantinople To-Day*, The Macmillan Company, New York, 1922, s.26, 54-59, 66, 67, 70-75, 83, 86, 87, 172-189.
- Karpat, K. H., *Ottoman Population 1830-1914*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1985, s.183, 185, 201-209. (Türkçesi: *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003)
- Nezihi, H., *50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul, 1932, s.276-281, 284.
- Okyar, F., *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s.21, 23, 24, 26, 28, 29, 32-34, 37, 41, 42, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 75, 79, 81, 101, 180, 181, 183, 340-346, 356-359.
- Ökçün, A. G., *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1968, s.85-160.
- Pakalın, M. Z., *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, Ankara, 1978, s.6, 405-413.
- Quatert, D., *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s.86-126, 155, 169.
- Tekeli, İ. İlkin, S., "1923 Umur-u Nafia Programı", *Toplum ve Bilim*, sayı 40, Kış 1988, s.86.
- Ticaret ve Sanayi Odası'nda Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Olunan Rapor*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul, 1341, s.3.
- Tümerkan, S., *Türkiye'de Belediyeler*, İçişleri Bakanlığı, İstanbul, 1946, s.80.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926*, İstanbul, 1927, s.89, 102-126, 448-459.
- Yenileşen İstanbul*, İstanbul, 1947, s.63.

Zeytinoğlu, E.-Pur, N., *İstanbul Ticaret Odası'nın 100 Yılı*, İstanbul Ticaret Odası, 1982, s.71.

Ziyaoğlu, R., *İstanbul Kadıları Şehreminleri Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi*, İstanbul, 1971, s.294-320.

Zürcher, E. J., *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul, 1982, s.238-242.

3

Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

GİRİŞ

Bu yazıda, Türkiye’de sıtma mücadelesi gibi, bir başarı öyküsü olduğu konusunda oldukça geniş bir görüş birliği bulunan, ama tarihçiler tarafından yeterince ele alınmamış, bir konu üzerinde duracağız. Sıtma mücadelesinin, insani, ekonomik, stratejik yönden önemi açıktır. Ama Türkiye Cumhuriyeti’nin anlaşılması açısından bir başka önemli yanı, bu mücadelenin temelde insanın doğaya karşı, onu denetim altına almak için yaptığı bir mücadele olmasıdır. İnsan aklının, bilimsel bilgiler yardımıyla, doğanın sırlarını çözerek, insanın mutluluğu için kullanılabileceği yolundaki aydınlanmacı ve modernist düşüncenin etkinliğinin incelenmesi için, ideal bir örnek olduğu düşünülebilir. Türkiye Cumhuriyeti’nin benimsediği bu düşünce çizgisini ne ölçüde başarıyla yaşama geçirebildiğini göstermesi bakımından da ilginç bir konu olmaktadır.

Böyle bir konuyu inceleyebilmek için önce yönetimin Cumhuriyet’in ilk yıllarında nüfus politikası içinde sıtma mücadelesine nasıl bir yer verdikleri, bu konuda ne tür amaçlar koydukları analiz edilecektir. İkinci olarak dünyada sıtma mücadelesinin dayanağını oluşturacak bilimsel bilginin gelişme tarihi olabildiğince kısa olarak verilecektir. Bu-

nun aydınlanmacı bir yaklaşımın değerlendirilmesi açısından önemi olduğu açıktır. Üçüncü olarak Cumhuriyet'in başlangıcında Türkiye'deki sıtma coğrafyası betimlenecektir. Aslında sıtma mücadelesini sıtma coğrafyasını değiştirme çabası olarak da yorumlamak olanaklıdır. Bu halde sıtma coğrafyasının zaman içinde nasıl değiştiğini incelemek gerekecektir. Ama ne bu yazının kapsamı ne de ulaşabildiğimiz bilgiler henüz böyle bir çalışmaya olanak vermektedir. Dördüncü aşamada Türkiye'de sıtma mücadelesinin örgütlenmesi uygulamaları ve elde edilen sonuçlar verilecektir. Bu incelemeyi üç alt dönem için ele alacağız. Birinci alt dönem 1924-1936, ikinci alt dönem 1937-1944, üçüncü alt dönem 1945-1957 yılları arasını kapsamaktadır. 1945-1957 yıllarında Türkiye tüm dünya ülkeleri paralelinde Dünya Sağlık Örgütü ve UNICEF ile birlikte Sıtmanın Yok Edilmesi (eradication) programını uygulamaya başlamış, sıtma mücadelesinde yeni bir aşamaya geçmiştir. Son olarak da genel bir değerlendirmeye girişilecektir.

İnceleme dönemi olarak 1924-1957 yılları arasının seçilmiş olmasının Cumhuriyet'in ilk yıllarından uzaklaşmamak, 1957 yılının yeni bir programın başlangıcı olması gibi pratik nedenleri bulunmaktadır. Ama bunların ötesinde tarih yazıcılığından kaynaklanan nedenleri de bulunmaktadır. İncelemenin bitirilmesi için seçilen tarih, kurulan anlatımın üst kurmacasını da belirlemekte ve ulaşılan sonucu ve yorumu etkilemektedir. Eğer incelemeyi 1944 yılında bitirseydik insanın doğaya karşı mücadelesinde bir yenilgi, yani satirik bir kurgu ortaya çıkacaktı. Ama araştırmamızı 1970'li yıllara kadar uzatsaydık doğaya karşı kazanılmış büyük bir başarı ve romantik bir yorum elde edilecekti. Uzatmayı 1978'li yıllara kadar sürdürseydik sıtmanın yeniden canlanmasıyla karşılaşacak yine satirik bir duruma ulaşacaktı. 1957 bu iki uca düşmemek açısından da uygun bir seçim olmaktadır.

CUMHURİYET'İN NÜFUS POLİTİKASI İÇİNDE SITMA MÜCADELESİNİN YERİ

Türkiye Cumhuriyeti başlangıçtan beri çok ciddi nüfus sorunları yaşıyarak kurulmuştur. On yıl süren bir savaş döneminde hem savaş

alanlarında hem sivil nüfusunda büyük kayıplara uğramıştır. Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu’da yaşanan Ermeni tehciri, Kurtuluş Savaşı sonrasında Batı’da yaşanan Rum nüfusun Yunanistan’daki Müslüman nüfusla mübadelesi bir ülkenin nüfus yapısında dünyada yaşanan en dramatik dönüşümlerden biridir. Nüfus azalmıştır. Doğu Anadolu’da Birinci Dünya Savaşı öncesine göre nüfus azalması yüzde ellilere kadar yükselmiştir. Savaş büyük sayıda yetim ve sakat bırakmıştır. Ülke nüfusunun etnik kompozisyonu hızla değişmiş, Müslüman olmayan nüfus marjinal bir büyüklüğe inmiştir. Nüfus değişimi sonucunda ülke nüfusunun yüzde onuna yakın bir büyüklükte gelen nüfusun yerleştirilmesini gerçekleştirmek durumunda kalınmıştır. Müslüman olmayan nüfusun ülkeden ayrılmak zorunda kalması burjuvazinin büyük ölçüde yitirilmesi demek olmuştur. Müslüman nüfusun özellikle 19. yüzyıl sonunda, 20. yüzyıl başında modern eğitim görmüş kesimi de savaş içinde büyük kayıplar vermişti. Varolan nüfus da ciddi sağlık sorunlarıyla karşı karşıyaydı. Sıtma, frengi, trahom ve verem ciddi olarak mücadele edilmesi gereken, işgücünün verimliliğini düşüren hastalıklardı. Tüm bunların dışında ülke nüfusunun ne olduğu konusunda güvenilir bilgiler bulunmuyordu. Türkiye nüfusuna ilişkin olarak gerçeğin altındaki tahminler de dış politikada bazı sıkıntılar yaratıyordu.

Cumhuriyet’in yöneticileri ne denli önemli nüfus sorunlarıyla karşı karşıya olduklarının bilinci içindeydiler. Nitekim daha Kurtuluş Savaşı sürerken vilâyetler düzeyinde Sıhhi ve İçtimai Coğrafya araştırmaları yapmışlar ve yayınlamışlardır. Cumhurbaşkanı’nın ve Başvekilin demeçlerinde nüfus politikasına verilen önem açık olarak dile getirilmiştir.

Mustafa Kemal TBMM’nin İkinci Dönem Birinci Toplantı Yılı’nı açarken 1 Mart 1924’te “Nüfusumuzun muhafaza ve tezyidi gayesini ehemmiyetle nazarı dikkate vazederim. Sıhhati umumiye için esaslı olarak derpiş edilen tedabir aleddevam ikmal ve tevsî olunmalıdır. Feyyaz ve velûd olan Türk milleti mütemadi ve fenni takayyüdatı sıhhiyeye mazhar olunca Türk vatanını süratle dolduracak ve şenlen-

direcek kuvvette olduğuna kimsenin şüphesi yoktur”¹ derken, nüfus miktarına verilen önemi açıkça belirtiyordu.

İsmet İnönü ise TBMM’de 5 Kasım 1927’de Hükümet Programı hakkında yaptığı konuşmasında “Türkiye nüfusunun on dört milyona yakın olduğunu gayrikabili itiraz bir sıhhatle ilân etmeye muvafak olmuştur”² diyerek yapılan nüfus sayımının dış politika açısından önemine değiniyordu.

Önemli olan yalnız sayı değildi. Bu nüfus sağlığı yerinde olmaydı. Mustafa Kemal TBMM’nin İkinci Dönem İkinci Toplanma Yılı’nı açarken, 1 Kasım 1924’te “Zamanımıza kadar sıhhati umumiye-nin uğradığı ihmalin derecesi, mücadele yoluna girildikçe, daha kuvvetli tebarüz etmektedir. Önümüzdeki sene dahi alelûmum mücadele-ti sıhhiye için bilhassa tedabir ittihaz edilmek lazimedendir. Bahusus sıtmaya karşı, başlı başına bir mücadele devresine girmesi Meclis-i Âli’nin derpiş edeceği muğzemattan addolunsa yeri vardır. Muhakkaktır ki, bizim için nüfusun vikaye ve tezyidini ve çalışanların kuvvet ve zindegisini temin eden tedabirin başında sıtma mücadelesi bulunmalıdır,”³ diyerek sıtma mücadelesine verilen önemi belirtiyordu. 22 Kasım 1924’te TBMM’de okunan Fethi Okyar hükümetinin programında ise “Halkımızın bünyeyi içtimaiyesini yıpratın sıtma ile ciddi bir surette mücadeleye girişmek Sıhhiye Vekaleti’nin en esaslı umdesidir” ibaresine yer veriliyordu.

Sıtmaya verilen bu önceliğin nedenini on bir uzmandan oluşan Sıtma Komisyonu’nun⁴ 5 Ekim 1924 tarihli raporundan yapacağımız alıntılarla verelim.

1 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri 1*, Türk İnkılap Enstitüsü Yayınları: 1, İstanbul, 1945, s.316.

2 *İnönü’nün Söylev ve Demeçleri (1919-1946)*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları: 2, İstanbul, 1946, s.157.

3 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri 1*, s.322.

4 Komisyon Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili Dr. Refik, Tıp Fakültesi Bakteriyoloji Müderrisi ve Hıfızsıhha Müessesesi Md. Dr. Refik, Tıp Fakültesi Emrazı Dahiliye Müderrisi Dr. Neş’et Ömer, Gülhane Tababeti Askeri Tatbikat Mektep ve Seririyatı Müdürü ve Sertabibi Miralay, Dr. Tevfik Salim, Tıp Fakültesi Parazitoloji Müderrisi İsmail Hakkı, Gülhane Tababeti Askeriye Tatbikat Mektep ve Seririyatı Bakteriyoloji ve Seririyatı İntaniye Muallimi Tabib Kaymakam Hüsamettin, Gülhane Tababeti Askeriye Tatbikat Mektep ve Seririyatı Mütenevvi Dahili-

“... Memleketin nüfus ihtiyacı bütün ihtiyaçlarının fevkinde-
dir... Binaenaleyh Türkiye pek faal bir nüfus siyaseti takibine mec-
burdur. Bu hususta karşısına çıkacak en büyük engeller arasında
sıtma birinci mevkiî işgal eder...

Deniz sahilleri ve nehir kenarları iktisaden en müsait şerait altında
bulunduklarından nüfus buralarda daimi bir tekasüfe meyil ve isti-
dat göstermekte ise de, sıtmanın bilhassa buralara musallat olması
bu tezayüde daimi bir mani teşkil etmekte ve nüfus ve kesafet nis-
betinde hasara uğramaktadır. Dahilde sıtmadan nispeten masum
olan mıntıklar ise esasen nüfusça son derece fakirdir.

Sıtmalı yerlerde tevellüdât azdır. Sıtmalılar az çocuk yaparlar. Sıt-
ma pek çok sakata sebep olur. Sıtma çocuklarda pek büyük vefiya-
ta sebep olur. Sıtmanın bilhassa memleketimizde nadir olmayan
habis nevileri insanı doğrudan nöbet esnasında öldürebilir... Sıtma
vücudu zayıf ve kansız bırakır ve birçok hastalıklara müstait kılar.
Sıtma insanlarda zuhura gelen diğer hastalıklar hem ağır olur hem
de vefiyat nisbeti yüksektir.

Sıtmalı mıntıklarda ırk gitgide inhitata uğrar, sıtmalı ebeveynin
çocukları ekseriya ruhen ve bedenen geridirler...

Sıtmalı mıntıklarda ahalisi olduğu yerlerde inkıza yaklaştı ve
hattâ büsbütün menderis olmuş köylerimiz pek çoktur... Sıtma
mıntıklarında büyük mikyasta vukua gelen nüfus tenakusu şimdi-
ye kadar Türkiye'ye yeniden muhacir gelmesiyle telafi ediliyordu.
Bu son mübadeleden sonra artık bu kapı da hemen hemen kapan-
mış olduğundan tenakusun ehemmiyeti bir kat daha artacaktır. Bu
defa mübadeleden gelen muhacirlerin kısmı azamının da sıtmalı ol-
ması ayrıca nazarı dikkate alınması elzem bir meseledir.

Bir yandan nüfus tenakusunun önüne geçmeye ve nüfusu artırma-
ya çalışırken, bir yandan da ferdin çalışma kudretini artırmak nü-
fus siyasetinde gözetilecek pek mühim bir noktadır. Sıtma memle-
ketimizde ferdin çalışma kudretini azaltan sebeplerin birinci sıra-
sında gelir.”⁵

yi ve Hıfzıssıhhayı Askeriye Muallimi Tabip Kaymakam Abdülkadir, Şişli Etfal Hastanesi Ser-
tabihi ve Dahiliye Mütehasssı Dr. Mehmet Kamil, Yenibahçe Gurabayı Müslimin Hastanesi
Bakteriyoloji ve İntaniye Mütehasssı Dr. Osman Şerafettin, Tıp Fakültesi Hıfzıssıhha Muallimi
ve Emrazi İntaniye Hastanesi Sertabibi Dr. Servet Kamil, Hudut ve Sevahil Sıhhiye Müdürü Dr.
Kilisli Rifat'tan oluşuyordu. Bkz. Midhat Süyev, *Sıtma Savaşı Çalışmaları Albümü*, Sağlık ve
Sosyal Yardım Vekaleti, Ankara, 1953, s.44.

5 TBMM Zabıt Ceridesi, I: 91, 26.4.1926, c.1, s.230 arkasına gelen cktç, s.17-18 (*Sıtma Küçük
Sıhhiye Memurları Hakkında Esbabı Mucibe* 9).

Sıtma Komisyonu Cemiyeti'nin sıtma mücadelesine neden öncelik vermesi gerektiğini ayrıntılı olarak temellendirirken, "Sıtma mücadelesi en kârlı bir teşebbüstür. Zira bu hususta sarf edilen emek ve paranın birkaç misli kâr hem de pek kısa bir zamanda elde edilir," diyor ve bunu göstermek için hesaplar yapıyordu.

SITMA MÜCADELESİ İÇİN TEMEL OLAN BİLGİLERİN GELİŞME TARİHİ

Sıtma hastalığı bazı kırıklık ve keyifsizlik dönemlerinden sonra gelen sıtma nöbetleriyle ortaya çıkar. Bir sıtma nöbetinde üç evre görülmektedir. Birinci evre bir-iki saat kadar süren üşüme ve titreme dönemidir. Sonra ateşin yükseldiği dört-altı saat süren ikinci evre başlar. Bundan sonra üçüncü iki-dört saat süren bir şiddetli terleme evresi yer alır. Ter boşanınca hasta rahatlar, açılır, halsizliği sürmesine rağmen sokağa çıkar hattâ işe bile gidebilir.⁶ Sıtma hastalığının cinsine göre bu nöbetler her gün, gün aşırı ya da üç günde bir gelir.

Sıtma çok eski tarihlerden beri bilinen bir hastalıktır. Tıbbi felsefeden ayrıran hekim olan İstanköylü Hipokrat MÖ 5. yüzyılda, her gün gelen üçüncü ve dördüncü gün gelen nöbetlerden söz etmiştir. Alçak, rutubetli yerlerde oturup bataklik suyu içenlerde dalak oluştuğu gözlemini yapmıştı. Ama sıtma parazitinin bulunması ve sıtmanın anofel sinekleri aracılığıyla yayıldığı gizinin çözülmesi için 19. yüzyılın sonlarına kadar beklemek gerekmiştir. Bu konuda bilimsel gelişmenin gecikmesi yüzünden daha önceki dönemlerde etkin bir sıtma mücadelesinin yapılmasına olanak bulunamamış, ancak dolaylı saptamalardan elde edilen ilişkilere dayanan bir mücadele yürütülebilmıştır.

Romalılar döneminde aralıklarla gelen ateşli hastalıkla bataklik arasında ilgi kurulmuştu. Bu ilişki kurulurken hastalığın nedeni olarak batakliklardan gelen kötü havanın solunmasının etkili olduğu sanılıyordu. Hastalıktan kaçınmak için bataklikların kurutulması yoluna başvuruluyordu. Nitekim sıtma için Batı dillerinde kullanılan ma-

6 Hamdi Dilevurgun, *Sıtma*, Milli Eğitim Bakanlığı Köy Kitaplığı: 2, İstanbul, 1948, s.16-18.

laria sözcüğü kötü hava anlamına gelmektedir. İlk kez F. Jaquier'in 1743'te Roma'da basılan kitabında kullanılmıştır.⁷ Türk ve İslâm alimleri Ebubekir Razi, İbni Sina dokuzuncu ve onuncu yüzyıldaki eserlerinde sıtma olarak tanımladıkları ateşli hastalıklardan söz ediyorlardı.

Ortaçağ tıbbında sivrisineklerle değişik hastalıklar arasında ilişki kurulmuştu ama sıtmayla ilişkisini Giovanni Maria Lancisi kurdu. 1707'de sivrisineklerin sokarak sıtmayı bulaştırdığını savundu. Bu dönemde sıtma benzer görüntüler veren diğer hastalıklardan net olarak ayrılamıyordu. Bu ayrım kınakının sıtma tedavisinde kullanılmasıyla başlaması sonrasında sağlanabildi. Peru'da kınakına sıtma tedavisinde geleneksel olarak kullanılıyordu. 1638'de hükümet naibinin kârısı Contes Çinkona'nın sıtmasının tedavisinde kınakına ağacının kabuklarından yapılmış bir tozun kullanılmasından sonra kınakına Avrupa'da ünlendi. Cizvit Papazları bunun ticaretini yapıyorlardı. 17. yüzyılın sonunda kullanımı İspanya, Fransa, İtalya ve İngiltere'de yaygınlaşmıştı.⁸ 1712'de İtalya'da Francesco Torti bu ilacın iyileştirdiği ve iyileştiremediği ateşli hastalıkları ayırarak sıtmanın daha iyi tanınabilmesine yol açtı. Ancak 1820'de Pelletier ve Caventou adlı kimyacılar kınakına kabuklarından kinin maddesini ayırmayı başardılar.⁹

Sıtmalıların kanı üzerinde yapılmaya başlayan çalışmalar sıtmanın gizinin açıklanmasında en önemli adımları oluşturmaya başladı. 1847'de H. Meckel yuvarlak veya iğ şeklinde içinde düzensiz boya taneleri bulunan protoplazma kitlelerini gizledi, bunların sıtmayla ilişkili olduğunu söyledi. 1872'de Francis Delafield sıtmada en sabit bulgunun kanda kara veya kırmızı boya parçacıklarının bulunması olduğunu söyledi. Sıtmanın etkeninin kandaki bir parazit olduğunu Ceza-yir'de bir askeri hastanedeki çalışmalarına dayanarak Charles Louis

7 Ekrem Kadri Unat, "Sıtmanın Tarihi", *Sıtma Bilimi Malariaeologia*, 1. Ulusal Parazitoloji Kongresi, 22-24 Mayıs 1979, İstanbul, Türkiye Parazitoloji Demeği Yayını No.1, İzmir, 1979, s.2.

8 Lütfi Aksu, *Malaria (Sıtma)*, Ankara, 1943, s.10.

9 Ata Ünalın, *Sıtma, Sıtmalı Yerlerde Çalışan ve Yaşayanlara Pratik Bilgiler*, İstanbul, Hüsnütabiat Basımevi, 1946, s.2.

Alfonso Laveran 1880’de buldu. Bu buluşundan dolayı Nobel Ödülü aldı. 1885’te Ettore Marchiafava ve Angelo Celli parazitli kanın başkalarına verilirse sıtma yarattığını gösterdiler ve bu parazite *plasmodium* adını verdiler. Bundan sonra değişik tarihlerde bu plasmodilerin türleri bulundu. İtalyan Camillo Golgi iki tür sıtma paraziti saptadı. 1889’da saptadığı *plasmodium vivax* sıtma nöbetinin gün aşırı geldiği *tersiyana* sıtmasını yapıyordu. 1890’da saptadığı *plasmodium malariae*, sıtma nöbetinin üç günde bir geldiği *quartana* sıtmasının yaratıcısıydı. Golgi bir üçüncü tür olabileceğini söylediye de bu konuda bir saptama yapamadı. 1897’de William Henry Welch üçüncü tür plasmodi için *heamotozon falciparum* adını önerdi. Gerçekte bu Laveran’ın ilk saptamasında gördüğü parazit türüydü. Başlangıçta düzenli nöbetler gösteren, daha sonra tersiyana karakteri gösteren *tropica* sıtmasına neden oluyordu. Ölümle sonuçlanan pernisiyöz akut sıtmalarını genellikle bu parazitler yapıyordu. Bu üç türe daha sonraki yıllarda ancak bir dördüncüsü eklendi. 1900 yılında C. H. Craig, Filipinler’den gelen bir hastanın kanında diğerlerine benzemeyen bir parazit saptadı. Buna *plasmodium ovale* adı verilmesi 1922 yılında Stephans tarafından gerçekleştirildi. Bu parazit türü *selim tersiyana* sıtması yaratıyordu. Nöbetleri tersiyana karakterindeydi.¹⁰

Sıtmanın etkeninin parazitler olduğunun saptanmasından sonra bu etkenin insana nasıl geldiğinin saptanması için de bir süre geçti. 1894’te Manson sıtma parazitlerinin sivrisinekler yoluyla bulaştığını iddia etti. Manson sıtma parazitlerinin ölen sivrisineklerden suya geçtiğini, oradan da insana bulaştığını sanıyordu. Manson Hindistan’dan gelen öğrencisi Ronald Ross’u etkiledi. Onun Hindistan’da deneyler yapmasını sağladı. 1895’te deneylerine başlayan Ross sıtma parazitlerinin sivrisineklerin midesindeki evrimini belli bir düzeye kadar inceledi. 1897’de sivrisinekler yoluyla insana bulaştığını gösterdi. Ama sivrisinek türlerini tanıımıyordu. Londra’ya getirdiği sivrisineğin anofel cinsi olduğu tanımlandı, Ross çalışmaları dolayısıyla Nobel Ödülü al-

dı. 1899'da İtalyan G.B. Grassi ve A. Bignami sıtma bulaşıcıları ısıran dişi anofellerin emdikleri kanla birlikte midelerine giren parazitlerin evrim geçirerek sivrisineklerin tükrük bezlerine geldiğini, buradan insanlara geçtiğini gösterdi.¹¹ 1900'de Manson iki deneme yaptı, İtalya'da Roma'dan aldığı anofel türlerini İngiltere'ye getirdi, oğlunu bu sineklere sokturdu. 14 gün sonra sıtma nöbeti geldi. Öte yandan her tarafı tellerle kaplı bir kulübe yaptırdı. Üç hekimle birlikte bunu İtalya'da çok sıtmalı bir yere kurup bütün yaz günleri içinde yaşadılar, hiçbiri sıtma ya yakalanmadı. Böylece sivrisineğin sıtmanın taşıyıcısı olduğu kanatı pekişti.¹²

Böylece sıtma mücadelesinde sivrisineklerin tanınması önemli hale gelmişti. Sivrisineklerin oluşturduğu Culicidae ailesi çok geniştir. Bunlar; *Anopheles*, *Culex*, *Aedes*, *Theobaldia*, *Mansonia*, *Uranotaenia*, *Othopodomyia* olmak üzere 6 genus içinde toplanmaktadır. Sıtmanın yayılmasında yalnız *Anopheles*'ler etkili olmaktadır. Anofellerin dünyada yayılmış olan 400 tür ve alt türü vardır. Bunlardan da yalnız 51 türü sıtmanın yayılmasında rol almaktadır. *Anopheles*'ler de tüm sivrisinekler gibi yaşamlarında dört evreden geçerler. Bu evreler; yumurta, larva, pupa ve erişkin sinek dönemidir. Durgun ya da az akıntılı suya bırakılan yumurtalardan 24-48 saat içinde larvalar çıkarlar. Larvalar dört dönemde oluşan dokuz günde gelişmelerini tamamlayarak pupa halini alır, daha sonra da erişkin sivrisineğe dönüşür. Isının uygun olduğu koşullarda yumurtadan uçan yetişkin sinek haline gelme 12 günlük süre almaktadır. Sıcaklığın düşük olduğu dönemlerde bu süre 30-40 güne kadar çıkabilmektedir. Bir sivrisineğin ömrü 1-2 ay kadardır. Kışlayan sineklerin ömrü 4-5 aya kadar çıkabilmektedir. *Anopheles*'ler yaşamlarının her evresinde diğerlerine göre farklılık gösterir ve diğerlerinden kolayca ayrılırlar. Erişkinleri gövdesinin üzerine konduğu satıha 45 derece eğimle durmasıyla ayrılırlar. Diğerlerin gövdeleri paralel durur.¹³

11 Ata Ünal, a.g.e., s.4-5.

12 Hamdi Dilevurgun, a.g.e., s.11.

13 Fethi Doğan, Seza Budak, "Sıtma Vektörleri", *Sıtma Bilimi Malariaologia*, s.37-45.

Gerek sıtma mücadelesi gerek sıtma tedavisi için plasmodiumlarının insan vücudunda ve anopheles vücudundaki gelişme seyrinin yakından tanınması gerekmektedir. Bilimsel araştırmalar da buna yönelmiştir. Günümüzde ulaşılan bilgi düzeyine göre sıtma yapan plasmodiumlar *sporoza* sınıfının, insan ve omurgalı hayvanlarda parazitlenen *haemosporidia* alt sınıfında bulunurlar. Bütün plasmodiumların arakonakları insan ve omurgalı hayvanlardır, kesin konakları ise sivri sineklerdir. Bütün plasmodium türlerinin birisi insan vücudunda geçen eşeysiz (endojen), diğeri insan kanında başlayıp dişi anopheles vücudunda tamamlanan eşeyli (exogen) olmak üzere iki gelişme dönemleri bulunmaktadır.

Sıtmalı insan kanını emen bir dişi anopheles'in midesinde insan kanındaki makro (dişi) ve mikro (erkek) *gametositlerden* toplanmaktadır. Bunlar bir iki saat içinde parçalanarak makro ve mikro gametler oluşturmakta ve mikro gametler makro gametleri döllemektedir. Dölleme sonucunda *zigot* adı verilen kalın zarlı toparlak kitleler oluşmaktadır. Bunlar olgunlaşıp hareket eder hale geldiğinde *Ookinete* olmaktadır. Ookinetler çeperleri kalınlaşıp sivrisineğin midesinin dış çeperinde yer aldığıda *ookist* adını almaktadır. Ookistler *sporoksit* haline gelmektedir. Bir sivrisineğin karnında 50 kadar sporoksit oluşabilmektedir. Her sporoksit içinde 10.000 kadar sporozit bulunmaktadır. Sporoksitin çıkan çeperini yırtarak serbest kalan sporozoitler sivrisineklerin vücut boşluğuna dökülür. Buradan tüm organlarına dağılabildiği gibi özellikle de tükrük bezlerine, oradan da hortumuna geçer, kan emerken de insan vücuduna bulaşır. Plasmodiumların sivrisinekte geçirdiği bu evrenin süresi plasmodium türlerine ve havanın sıcaklığına göre değişik değerler alır. *P. vivax*'da 20°C'de 16 günde tamamlanan evrim, 30°C'de 7 gün alır. *P. malaria*'da ise evrim 20°C'de 30 günde, 30°C'de 15 günde tamamlanır.

Sıtmanın anofellerle insan kanına giren sıtma parazitlerinden kaynaklandığı anlaşıldıktan sonra uzun yıllar parazitlerin doğrudan alyuvarlardan üremesiyle hastalığın ortaya çıktığı sanılıyordu. Ancak 1931 yılında İngiliz bilgini James anofellerden gelen parazitlerin önce

retiküloendotelyal sisteme yerleştiğini, orada çoğalarak kana döküldüğünü göstermiştir.¹⁴ Yani insanın kanına giren sporozitler doğrudan sıtma yaratmamaktadır. Vücutta eşeysiz bir büyüme dönemi geçirmektedir. Bu gelişmenin başladığı yer karaciğerin parankim hücreleridir. Bu hücrelerde 1. ya da 2. dönem alyuvar dışı şizogonik evrim sonucunda oluşan merozoitler, bu hücrelerin çeperini yırtarak kan dolaşımına düşerler ve kanın alyuvarlarına girerler. Bu aşamalar alyuvar içi evrim geçirirler. Plasmodiumlar alyuvar içinde *genç trofozoit*, *olgun trofozoit*, *genç şizont*, *olgun şizont*, *merozoit* aşamalardan geçer. Bunların kana dökülmeleri sıtma nöbetleri yapmaktadır. Merozoitlerin alyuvarlara girmesiyle oluşan gametositler makro (dişi) ve mikro (erkek) gametositlere dönüşürler. Dişi ve erkek gametositler insan kanında dişi ve erkek gametlere dönüşemezler, üremeleri için sivrisineğe geçmesi gerekir. Sivrisineğin emdiği kanla sivrisineğin midesine giden gametositler yeni bir gelişme döngüsünü başlatırlar.¹⁵ Sivrisineğe geçmeyen gametositler dalakta ve kemik iliğinde toplanırlar.

Sivrisineğin ısırmasından ilk ateşli nöbete kadar geçen hastalığın kuluçka dönemleri plasmodium türlerine göre farklılık göstermektedir. *P.vivax*'da 14 gün, *P.malariae*'de 28 gün, *P.falciparum*'da 11 gün, *P.ovale*'de 14 gündür. Bununla beraber her tür için daha kısa ya da aylarca uzayan kuluçka süreleri olabilmektedir.¹⁶

Sıtma plasmodium'larının anopheles'deki ve bir konuk olarak insandaki gelişme döngülerinin yakından tanınması hem sıtma mücadelesinin hem de sıtma tedavisinin daha etkili hale gelmesini sağlamıştır. Sıtma ile savaş için getirilen değişik önlemler sıtmanın üç yayılma kümesinin birbiriyle ilişkisini kesmeye dönük olmuştur. Bu üç küme 1) sıtmalılar, 2) anopheles, 3) sağlam insanlardır. Bu sıtmayla mücadelede her grup için yapılması gerekenler vardır.¹⁷

14 Ata Ünal, *a.g.e.*, s.5.

15 Şevket Yaşarol, İlkin Sermet, Seza Budak, "Sıtma Etkenlerinin Morfo-Fizyolojileri ve Evrimleri", *Sıtma Bilimi Malarologia*, s.11-15.

16 Demir Serter, Emel Tümbay, *a.g.e.*, s.81.

17 Ata Ünal, *a.g.e.*, s.155.

İlk yapılacak olan sıtmalılar konusundadır. Sıtmalı hastaların tedavi edilmesi bu insanların sıkıntılardan kurtulması için zaten yapılması gereken bir şeydir. Bu konudaki gelişmelerden aşağıdaki bölümde söz edeceğiz. Ama burada söz konusu çözümün arkasında şöyle bir mantık bulunmaktadır. Eğer tüm sıtmalılar tedavi edilirse anopheles'ler sıtmalı bulamayacağı için sıtma parazitlerini yeniden üretemeyeceklerdir. Oysa bu mantığı pratikte etkili olmasını engelleyen değişik nedenler vardır. Sıtma hastalığının semptomları kaldırıldıktan sonra insan vücudunda gametositler kalmaktadır. Andemik sıtmanın bulunduğu yerlerde sıtmaya yakalanan ve tedavi edilenler yeniden sıtmaya yakalanmaya karşı direnç oluşturmaktadırlar. Parazitli hücreler dalak, karaciğer ve kemik iliğinde toplanabilmekte ve bir klinik belirtiyeye sahip olmadan yıllarca yaşayabilmekte ve dolayısıyla sivrisinekleri enfekte edebilmektedir. Ayrıca sivrisineklerin diğer omurgalı hayvanlarda sıtma parazitlerini alması bunlardan insanlarda etkili olanların sıtmayı insanlara taşıması her zaman olanaklıdır. Buna rağmen sıtma ile savaş kampanyalarının her zaman bu mantıktan kaynaklanan bir boyutu vardır. Bu amaçla tüm nüfusu kapsayan taramalar yapılarak klinik belirti göstermeyen hastalar saptanmalıdır. Bunun için kan tahlilleri yapılmalı, kanlarda gametosit aranmalıdır. Sıtmalı bölgelerde oturanlarda biri sıtma mevsimi başlarken, diğeri mevsimin bitiminde olmak üzere yılda iki kez yapılmalıdır. Hastalık saptananların ve kanında gametositler kalmayacak şeklinde bir tedavi yapılmalıdır.

Sıtma mücadelesinin yöneleceği ikinci küme anopheles'lerdir. Bunun arkasındaki mantık da çok basittir. Sıtma parazitlerinin esas ürediği yer dişi anopheles'lerin midesidir. Bunlar yok olunca sıtma da yok olacaktır. Bunun için yapılacak mücadelenin yöneleceği hedef bellidir. Bunları üç başlıkta toplamak olanaklıdır. Bunlar; 1) su birikintilerinin (jit) önlenmesi, 2) sürfelerle savaş, 3) sivrisineklerin öldürülmesidir.

Bunlardan birincisi için durgun su birikintileri ve bataklıkların saptanması, haritasının çıkartılması, daha sonra drene edilerek sularının akıtılması ya da 5-10 cm. derinlikte su bulunan yerlerde sürülerek kenevir ekilmesi ya da okaliptüs ağacı dikilmesi yollarına gidilebilir. Su

birikintilerinin önlenmesinde büyük bataklıkların kurutulması yanı sıra köylerdeki çeşme ayaklarının kurutulmasına, kentlerdeki inşaat çukurlarında, ev bodrumlarında biriken suya kadar hiçbir birikinti gözardı edilmemelidir.

Durgun su birikintilerinin önlenmesi kesin bir çözümdür. Bu tam olarak gerçekleştirilemeyince ikinci yola başvurmak gerekir. Bu birikintilerde sivrisineğin üremesini önlemektir. Bunun için değişik yollara başvurulabilir. Bunlardan biri yumurtaları, larvaları ve pulpları yiyen balıklar ve böceklerden yararlanarak ekolojik bir denetim yapmaktır. İkincisi su birikintilerini belli aralıklarla karıştırarak larvaların ölmesini sağlamaktır. Üçüncüsü ise bunları öldüren lavrasitler kullanmaktır. Sivrisineğin üreme süresi mart ve nisan aylarında 25 gün iken temmuz ve ağustos aylarında 8-9 güne düşebilmektedir. Sineğin yetiştirme süresini gözönünde tutan aralıklarla bu lavrasitleri su yüzeyine belli bir konsantrasyon düzeyini sağlayacak biçimde dökmektir. Bu su yüzeyinin büyüklüğüne bağlı olarak uçakla serpmekten, sırt pülverizatörleri kullanımına kadar uzanan değişik biçimlerde gerçekleştirilmektedir. Bu amaçla petrol, mazot, motorin ve Paris yeşili kullanılmıştır.

Petrolün lavrasit olarak kullanılması 1892'de L.O. Howard'ın New York'daki uygulamalarıyla başlamıştı. Paris yeşilinin uygulanması 1916 yılında Marston tarafından gerçekleştirilmiştir. 1921'den sonra da Barber ve Hayne'nin önerileriyle yaygınlaşmıştır. DDT bulunduktan sonra lavrasit olarak kullanılan mazotların içine yüzde 2.5 oranında DDT karıştırılmıştır.

Sivrisineklerin yetiştirilmesi önlenmemiş ise yapılacak iş, üçüncüsü olmakta, yetiştirilmiş sivrisinekleri öldürmeye çalışmaktır. Bunun için uçaklardan, ev içinde pompalara kadar değişik araçlarla sinek öldürücüler havaya sıkılarak belli bir kesimdeki sinekler öldürülmektedir. Uzun yıllar sinek öldürücü olarak Pyrethrum'un gaz yağındaki eriyiği (filit) kullanılmıştır. Daha sonra DDT devreye girmiştir. DDT 1874'te Othmar Zeidler tarafından sentetik olarak üretilmişti. Ama bir böcek öldürücü olarak patenti 1934'te alınmış olmasına karşın, yaygınlaşması 1939 yılından sonra Geigy firmasının çalışmalarıyla oldu. Kulla-

nımı İkinci Dünya Savaşı sonrasında oldu. DDT kullanıldığı ilk yıllarda çok etkili olmuş ve sıtmanın ortadan kaldırılabileceği konusunda büyük bir iyimserlik yaratmıştır.¹⁸ Bu ve daha sonraki aşamada ortaya çıkan böcek öldürücülerin kalıcı etkili olması bu iyimserliğin nede-nini oluşturmuştur. Ne olursa olsun birinci ve ikinci aşamada etkili bir mücadele yapılmadığı durumlarda sivrisineklerin öldürülmesi yoluyla mücadelenin etkisi sınırlı olmak durumundadır.

Sıtma mücadelesinde ilişkisi koparılacak üçüncü küme sağlıklı insanlardır. Eğer anopheles'lere karşı başarılı bir mücadele yapılmadıysa yapılacak olan sağlıklı insanların bu sivrisineklerin enfeksiyonuna karşı korunmasıdır. Bunlar içinde pencere ve kapıların tellenmesi, cibinlik kullanılması, güneş batmadan önce kapı ve pencerelerin kapatılması ve gün ışıyınca kadar açılmaması, sivrisinek ile insanın temasını önleyen yaklaşımlar, yaşama mekânlarını ilaçlayarak sivrisineğin öldürülmesi ve son olarak da sivrisineğin sokmasının engellenemeyeceği kabul edilerek sıtmalı yerlerde sağlıklı olan kişilere de koruyucu dozda kinin atebrin vb. ilaçlar verilmesi sayılabilir.

Sıtma konusunda bilgilerin artması paralelinde sıtma tedavisinde kullanılan ilaçların büyük ölçekte ve ekonomik üretimi gelişmiş ve örgütlenmiştir. Daha önce gördüğümüz üzere kınakına ağacının kabuklarından, köklerinden 1820'de kininin ayrılmasından sonra çok uzun süre tek ilaç olarak kalmıştır. Bu ağacı Avrupa'da yetiştirmek girişimleri sonuç vermedi. Bunun üzerine Hollandalılar 1852'de J.C. Hasskarl'ı Peru'ya göndererek çalışma yaptırdılar, sömürgeleri olan Java'da bu ağacı yetiştirmeyi başardılar. 1860 yılında da C.R. Markham'ın yönettiği bir ekip kınakına ağacını Madras'ta yetiştirdi. Bu ekiplerin ürünlerinin kabuklarında yüzde 4 kinin elde ediliyordu. 1865'ten sonra Ledger kardeşler yüzde 8-12 kinin ihtiva eden türler yetiştirdiler.¹⁹ Kininin sentetik olarak elde edilmesi için uzun yıllar geçti. 1943'te Dr. Woodward ve Kimyager Doering *quinotoxine* denilen sentetik kinini üretti.

¹⁸ Ekrem Kadri Unat, *a.g.e.*, s.6.

¹⁹ Ekrem Kadri Unat, *a.g.e.*, s.6.

1924 yılında Schulemen ve arkadaşları *plasmochine*’i ürettiler. 1926 yılından beri sıtma tedavisinde kininle kullanılmaya başlamıştır. Tek başına etkili olmamakta, sıtmanın tamamen kandan temizlenmesi gametlerin ortadan kaldırılması için kullanılmış.²⁰

1930 yılında da Alman kimyager Kikuth ve arkadaşları Mietzsch ve Mauss tarafından *atebrine* (*mepacrine*) sentetik olarak üretilmiştir. Henüz kininin sentetik olarak üretilmediği bir dönemde kinin kadar etkili bir sıtma ilacının elde edilmiş olması sıtma tedavisinin ucuzlatılması bakımından özel bir önem taşıyordu. Sarı renkli olan atebrin tırnaklarda, saçlarda ve deride depo edilerek deriyi sarıya boyadığı için genellikle hastalarca istenilmemiştir.²¹

1938 yılında Alman kimyacıları atebrinden *chloroquine*’i üretmişlerdir. Tüm plasmodiumların eşeysiz üremesinde çok etkilidir. Etkisi kinine göre 15-60 kat, atebrine göre 3-10 kat daha güçlüdür.²² Amerika Sağlık Örgütü’nce kabul edilip uygulamaya geçilmesi 1943 sonrasında olmuştur.

1945’te ABD’de Adams Maigraith ve arkadaşları *proguanil* (*paludrine*) geliştirdiler. 1946’da gametosit öldürücü olarak *pentaquine* yapıldı. 1948’de Hincking ve arkadaşlarının bulduğu *primehamine* 1952 yılından sonra uygulanmaya başladı. Kuşkusuz bizim ilgilendiğimiz dönem sonrasında da yeni buluşlar gerçekleşmiştir.

TÜRKİYE’NİN SITMA COĞRAFYASI

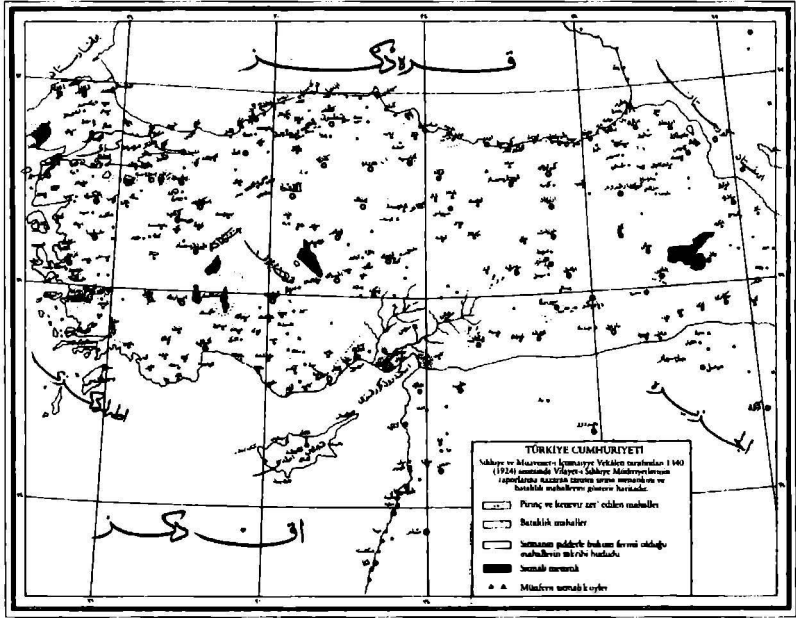
Tıp yazını, bir yerde her zaman sıtma mevcutsa buna *andemik* (*endemic*) sıtma adını vermektedir. Sıtma coğrafyası dediğimizde genellikle anlaşılması gerekenin, tıp dilinde “andemik” denilen sıtmanın var olduğu yerlerin betimlenmesini ve bu andeminin hangi coğrafik koşullardan doğduğunu açıklamasını anlamak doğru olacaktır.

Tıp yazınının sıtma ve yer ilişkileri konusunda kullandığı diğer terimler sıtma coğrafyasını daha dolaylı bir biçimde ilgilendirecektir.

20 Ata Ünal, *a.g.e.*, s.42.

21 H. Aydıntın Kuman, İ. Hakkı Bahar, Vedat Orhan, “Sıtmanın Sağaltımı”, *Sıtma Bilimi Malariyoloji*, s.141.

22 H. Aydıntın Kuman, İ. Hakkı Bahar, Vedat Orhan, *a.g.e.*, s. 142.

Türkiye'nin sıtma coğrafyası (1924). [Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Vekâleti tarafından 1340 (1924) senesinde Vilâyet-i Sıhhiye Müdürlüklerinin raporlarına nazaran sıtma menzili ve bataklık mahallerini gösterir haritadır.]

Örneğin bir yerde tek tür sıtma vakaları görülüyorsa buna *sporadik sıtma* denir. Çoğu kez de insan hareketliliği dolayısıyla hastalık almış kişilerin yer değiştirmesiyle ortaya çıkar. Ama bu sıtma vakaları büyük ölçekli ya da düzenli göçler sonucu ise yine sıtma coğrafyasını ilgilendirecektir. Eğer sıtma bir salgın halinde ise buna *epidemi* denilmektedir. Epidemiler birkaç ülkeyi kapsıyorsa *pandemi* adını alırlar. Ama bunlarda genellikle andemik epidemiye dönüşmesi halinde ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz epidemilerin ve pandemilerin ne zaman ve hangi mekânsal yayılımında gerçekleştiği ve açıklamaları da sıtma coğrafyasının ilgi alanına girmektedir.

Temelde andemik bir hastalık olan sıtmanın varlığında coğraf-

ya, iklim ve topografik özellikleriyle, anofel sivrisineğin yaşaması için uygun bir ortam oluşmasını sağlayabilmesi dolayısıyla, çok önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Denilebilir ki sıtma coğrafyası anofel sineğinin coğrafi dağılımıyla insanın coğrafi dağılımının etkileşmesiyle oluşmaktadır.

Sıtma tropikal ve subtropical bölgelerin hastalığıdır. Aylık ortalama sıcaklığının 16°C’den düşük olduğu alanlarda ve dönemlerde anofel sıtma parazitleri üretememektedir.²³ Sıcaklığın 18-27°C olduğu yerler ve dönemler anofelde sıtma parazitlerinin üremesi için en uygun ortamdır. 33°C’nin üstünde ise parazit üremesi durmaktadır. Bu nedenle anofelde sıtma parazitinin yaşamasının koşullarının varlığını sıtma coğrafyasının belirlediğini söylemek daha doğru olur. Bu nedenle en sıcak oy ortalaması 16°C olan eş sıcaklık eğrisi, sıtmalı bölgeler ile sıtmanın yaygın olmadığı yerleri ayırmada kullanılabilmektedir.

Yüksek rakımlı yerlerde sivrisineğin etkili olmayışı da sıcaklığın yetersizliği yüzündendir. Genellikle 1500 m.’den yüksek yerlerde sıtmanın bulunmayacağı kabul edilir. 1200 m. yüksekliklere kadar sıtma önemli bir sorun olabilmektedir. 1000 m.’den yüksekte ise epidemi yaratmayacağı kabul edilmektedir.²⁴ (Daha sonra sıtma eradikasyonu çalışmalarında bu yüksekliğin bölgelere göre değişiklik gösterdiği anlaşılmıştır. Doğu Anadolu, Karadeniz sahilleri ve Trakya’da sıtmanın 1200 m.’ye kadar, Ege ve Akdeniz’de 1500 m.’ye kadar, Güneydoğu Anadolu’da 1800 m.’ye kadar çıktığı saptanmıştır.)²⁵

Diğer önemli faktör yağış ve havadaki nem oranıdır. Sıtma epidemiyolojisinde nem önemli bir rol oynamaktadır. Sivrisinekler hareket ederken çok su kaybetmektedir. Bu nedenle temmuz ve ağustos aylarında uzun mesafelere uçamazlar ve sıtmayı yayabilme etkileri azalır. Eylül ve ekim ayları hem sıcak hem nemli olduğu için sıtmanın yayılması bu aylarda daha kolay olur. Sıcak ve kuru aylarda sivrisineğin

23 Ali Tanoglu, “Türkiye’de Büyük Su İşlerinin Bugünkü Durumu ve Türkiye’nin Su Davası”, *Türk Coğrafya Dergisi*, yıl 1, sayı III-IV, Ankara, 1943, s.306.

24 Ata Ünalın, *a.g.e.*, s.109.

25 Yusuf Tura, *a.g.e.*, s.51-52.

uçma uzaklığı 3 km.'yi aşmaz. Adana'da mart, nisan, Ankara'da nisan, mayıs aylarında 5 km. kadar uçmaktadır.²⁶ Bu uçuş uzaklıkları bir sivrisinek üreten su birikintisinin etrafında hangi dönemlerde, ne büyüklükte bir sıtmalı alan yaratabileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Özel koşullarda uçma uzaklığı artmaktadır. Türkiye'de 15 km. kadar uçan anofeller gözlenmiştir. Belli yörelerde kuvvetli rüzgârlar bulunuyorsa bu uçuş uzaklıklarını daha da artırabilmektedir.

Yağışın ikinci etkisi topografya ve relief koşullarıyla birleşmesinden doğmaktadır. Relief yağışların drene edilmesine olanak vermiyorsa, su birikintileri oluşuyorsa sivrisinek sürfelerinin yaşaması için gerekli ortam doğmakta ve sivrisinekler hızla üreyebilmektedir.

1925 yılında Birinci Milli Tıp Kongresi'ne sunulan Türkiye'de sıtmanın coğrafyası raporunda coğrafyanın yedi farklı tipte su birikintisi yaptığı açıklanmıştır.²⁷ Bunlardan *birincisi* nehirlerin ve göllerin karların erimesi ve yağmurla taşarak çevresindeki alçak arazileri doldurması, kendi yataklarına çekilmesinden sonra uzun süreler kalabilen temelde geçici su birikintileridir. *İkincisi*, nehir yataklarının sahillerde dolmasıyla nehir deltalarında geride oluşan sürekli bataklıklardır. Kızılırmak ve Menderes'in denize döküldüğü yerlerde olduğu gibi. *Üçüncüsü* büyük nehirlerin yatakları yakınındaki alçak arazilerde dağ eteklerinden kaynayan suların getirdiği sürekli bataklıklardır. Söke ve Döğüş arasında olduğu gibi. *Dördüncü* türü eski nehir yataklarında biriken sulardır. Bunlar sürekli birikintilerdir. Büyük ve Küçük Menderes nehirlerinin eski yataklarında olduğu gibi. *Beşincisi* etrafı yüksek dağlarla çevrili düzlük yerlerde geçirimsiz zeminlerle yeraltı sularının yüzeye çıkması halinde oluşan bataklıklardır. Ankara'da İstasyon'la şehir arasındaki ve Sincan'daki bataklıklarda olduğu gibi. *Altıncısı* dağ sıraları ile deniz arasındaki alçak arazideki sürekli bataklıklardır. İskenderun, Silifke, Mersin'de olduğu gibi. Yağış düzensizliği ve orman azlığının doğurduğu sel rejimindeki sular yamaçlardan hızla aka-

26 Ata Ünalan, a.g.e., s.109.

27 Ahmet Fikri-Abdülkadir Lütfi, "Türkiye'de Sıtmanın Coğrafyası Raporu", *Birinci Milli Tıp Kongresi Zabıtnamesi I-II İçtimalı*, TBMM Matbaası, Ankara, 1925, s.113.

arak getirdiği sürüntü maddelerini kıyılarda düzensiz biçimde bırakınca toprağın özelliklerine de bağlı olarak sağanaklardan da etkilenen su birikintileri ve bataklıklar oluşturuyorlar. *Yedinci* tür ise insan faaliyetlerinin oluşturduğu pirinç tarımı, değirmenlere su vermek için şişirilen suların ve hendeklerin yarattığı birikintiler ile köylerde hayvan sulama için oluşturulan su toplama yerleridir. Tüm bu su birikintilerinin sivri-sinek sürfelerinin yaşamasına olanak verilmesi su derinliğinin 70 cm.’den az ve hareketli olmaması koşuluna bağlıdır. Az tuzlu sularda da sürfe yetişmektedir. Litredeki tuz miktarı 26 gramı geçince sürfe yetişmez olmaktadır.

Türkiye’de sıtma coğrafyasının üzerinde gereken bir konu da sıtma parazitlerini taşıyan anopheles’lerin türleri ve yayılımıdır. Türkiye’de tespit edilen anopheles tür ve alt türlerinin sayısı 15’tir. Bunlardan 7 tür sıtma naklinde etkili olabilmektedir. Bu yedi türden ikisi anopheles sacharovi ve anopheles myzomyia superpictus esas olarak etkili türlerdir. Diğer 5 tür, A. claviger, A. hyrcanus, A. malcupennis var. Meseae, A. multicolor, A. sergenti, A. hyrcanus var. Pallas ancak yoğunluğu yüksek durumlarda sporadik olarak parazitlerin naklini sağlamaktadır.²⁸ Sacharovi lavraları az tuzlu ya da tatlı temiz suları tercih ederler ve güneş ışığı bulunan yerlerde gelişirler. Superpictuslar ise havuzların akıntı kanallarında, sulama kanalı sularında, sızıntı sularında bulunur, güneş ışığı gören yerleri severler.

Bu faktörler bir araya gelerek bir sıtma coğrafyası oluşturmuştur. 1924 yılında Sıhhiye ve Muavenat-ı İhtimaiye Vekaleti vilâyet Sıhhiye müdüriyetlerinin raporlarına dayanarak sıtmalık alanları bataklıkları gösteren 1:1.000.000 ölçekli bir harita hazırlanmıştır. Ayrıca Birinci Milli Tıp Kongresi’ne sunulan Türkiye’nin Sıtma Coğrafyası Hakkındaki Rapor ve diğer bazı bilgiler biraraya getirildiğinde Türkiye’de *sıtmalı yerleri* Trakya ve Anadolu’nun sahilleri, büyük nehir yataklarının geçirdiği alüvyonlu vadiler ve ovalar ile Güneydoğu Anadolu vilâyetleri oluşturmaktadır. *Geriye kalan* bölgelerin özellikle dağlık

kısımlarında ve yüksek platolarında sıtma göreceli olarak azdır. Bu ülke sathındaki sıtmalı alanlar ve diğer alanlar farklılaşması çok kesin değildir. Özel koşullar sıtmalı bölgelerde sıtmasız alanların oluşmasına olanak verdiği gibi, geriye kalan bölgelerde de sıtmanın yoğun bulunduğu alanlar bulunmaktadır.

Yine gözlemler göstermektedir ki sıtma türleri açısından da mekânsal ve zamansal farklılaşmalar bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında askeri sağlık ekiplerinin gözlemleri genellikle Anadolu'nun kuzey ve batısında Tersiyana ve Kuartana türü, Akdeniz'in doğusu ile Güneydoğu'da Tropikana türü sıtmanın hakim olduğunu göstermiştir.²⁹ Ama göçler ve askeri hareketler dolayısıyla olan nüfus yer değiştirmeleri hastalık türlerinin taşınmasına neden olmuş, bu genel farklılaşmada değişiklikler yaratmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde az olan ya da bulunmayan tropikananın artışında Irak, Suriye, Filistin cephelerinde çarpışan, Mısır ve Hindistan'daki kamplarda esir bulunan askerlerin getirdiği gametositlerin etkisi vardır.

Türkiye'de sıtma türlerinde mevsimlik bir farklılaşma da görülmektedir. İlkbaharda Tersiyana fazladır. Yazın da Tersiyana fazla olmasına karşın Tropikanın oranı artar. Sonbaharda Tersiyana azalır, Tropika devam eder. Kuartana Türkiye'de az olmasına karşın, olduğu kadar sonbaharda görülür.³⁰

Anadolu yaşamında yaygın olan (transhumans) yarı göçerlik ve yerleşik nüfusun yaylaya çıkma alışkanlıkları sıtmanın insanlar üzerindeki etkisini azaltmaktadır. Bu hareketlilik Antalya'da Finike, Merkez, Serik, Manavgat kazalarında İçel'in denize yakın kesimlerinde Adana'nın Kozan, Cebelibereket ve İslahiye bölgelerinde yaygındır. Sıtmanın etkili olduğu ilkbahar ve özellikle yaz aylarında bu yerlerdeki nüfus sıtma riskinin bulunmadığı ya da düşük olduğu yerlere çekilerek kendilerini korumuş olmaktadır.

Türkiye'nin sıtma coğrafyasına ilişkin bu genel özellikleri verdikten sonra daha ayrıntıdaki saptamaları ele alalım. Birinci Dünya

29 Lütfi Aksu, *a.g.e.*, s.25.

30 Ata Ünal, *a.g.e.*, s.108.

Savaşı sırasında ve daha sonra bir yerdeki sıtma hastalığının önem derecesini göstermek için bazı tıbbi istatistiklerden yararlanılmıştır. Bu amaçla kullanılan göstergeler, kan endeksi, dalak endeksi ve toplam hastalıklar içinde sıtmalı oranı olmuştur. Sıtmanın varlığının en kesin göstergesi kanda parazit varlığının saptanmasıdır. Kan endeksi muayene edilen 100 kişiden kaçında parazit saptandığını göstermektedir. Dalak endeksi ise halk içinde yüzde kaçının büyük dalağa sahip olduğunu vermektedir. Halen kanında parazit bulunmayan kişiler geçmişte sıtma geçirdiyse dalakları büyük olabilmektedir. Dalak endeksi daha uzun süreli bir sıtma ilişkisinin göstergesi olmaktadır. Bu yıllarda hesaplanan göstergelerin ne kadar gerçeği yansıttığı ve güvenilir olduğu sorulabilir. Bu soruyu yanıtlamak zordur. Ama bu istatistikler güvenilir olmasa bile dönemin karar vericilerinin gerçek olarak neyi kabul ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

1924 tarihli sıtma haritasındaki sıtmalı alanları ve bu alanlardaki tıbbi istatistiklerin değerlerini vererek gözden geçirelim. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde sahil kesiminde özellikle dağlardan inen derelerin kıyıya ulaştığı yerlerde bir sıtmalı alan bandı bulunmaktadır. Bu bant Ordu, Yenipazar, Fatsa, Ünye, Terme'de derinleşmekte, Yeşilirmak'ın deltası Çarşamba'da ve Kızılırmak'ın deltası Bafra'da özellikle önem kazanarak Sinop'a kadar uzanmaktadır. 1917'de III. Ordu Sağlık Heyeti'nde Miralay Tefrik Salim Bey'in bu yörede yaptırdığı araştırmalarda kan endeksi, Ordu'da yüzde 68.5, Çarşamba'da yüzde 66, Samsun'da yüzde 72, Bafra'da yüzde 64 bulunmuştur. Bu sahil şeridinde bulunan yerleşmelerden Giresun'da ise diğer yerleşmelere göre düşük yüzde 19 olan bir kan endeksi değeri saptanmıştır. Haritada bu yörede sivrisinek yaratabilecek tarımsal faaliyetler olmasına karşın bu değerin düşük olması ancak yöreye ilişkin özel koşullarla açıklanabilir.

Sinop'tan Kırklareli'ye kadar uzanan Karadeniz sahillerinde ve Marmara sahillerinde bir sıtmalı sahil bandı uzanması görülmemektedir, yer yer denize dökülen çaylar boyunca içerilere kadar uzanan sıtmalık şeritler vardır. İstanbul sıtmalı yerler dışındadır. İstanbul civarında sıtmanın yoğunlaştığı yer Çekmece gölleri civarındadır. Burada da-

lak (tahal) endeksi 1924'te yüzde 80 olarak saptanmıştır. 1925 yılı için Kırklareli'nde tahal endeksi yüzde 5 olarak verilmiştir. Trakya içinde sıtmanın en yoğun olduğu alan Ergene ve Meriç nehirlerinin çevresidir. Haritada Meriç deltası yoğun bir bataklık sıtmalık alan oluşturmaktadır.

Kıyıları izlemeyi sürdürürsek Çanakkale Boğazı'nın Anadolu kıyısı boydan boya bir sıtmalık alan oluşturmaktadır. Bu bantta sıtma Pınarbaşı, Kumkale'de yoğundur. 1924 yılında dalak endeksi Kumkale'de yüzde 64, Pınarbaşı'nda yüzde 62, Ovacık'ta yüzde 25 bulunmuştur. Ege Denizi'nde sıtmalık alanlar sahil boyunca bir bant halinde uzanmamaktadır. Buna karşılık denize dökülen Gediz, Küçük Menderes, Büyük Menderes deltalarında, vadilerinde yoğun sıtmalık alanlar bulunmaktadır. Ege'nin güneyinde Köyceğiz Gölü çevresi, Dalaman deltası ve Fethiye Körfezi çevresi yoğun bir sıtmalık alan oluşturmaktadır. Gülhane'den bir heyet 1924 yılı ağustos ayının ilk yarısında yaptığı bir incelemede K. Menderes deltası civarındaki köylerde kan endeksini yüzde 32.5, dalak endeksini yüzde 72 bulmuştur. Aynı heyetin B. Menderes deltasında Söke'den sahile kadar olan mıntıkadaki köylerde yaptığı incelemede dalak endeksi çocuklarda yüzde 67.8, yetişkinlerde yüzde 54.3 olarak saptanmıştır. Aynı yöre nüfusu için kan endeksi yüzde 26.7'dir. Söke ile Aydın arasındaki köylerde tahal endeksi çocuklarda yüzde 53.6, yetişkinlerde yüzde 37.8 olarak gözlenmiştir. Bu yöredeki nüfusun kan endeksi yüzde 19.4'tür. Aydın ve Aydın'ın güney doğusundaki köylerde toplam için tahal endeksi yüzde 38 bulunmuştur.

Antalya Körfezi'nin batısında Finike, Kumluca, Antalya ve Manavgat'ta büyük sıtmalık alanlar bulunuyordu. 1921 yılında Hıfzısıhha-yı Umumiye Müdürü Ekrem Hayri (Üstündağ) Bey Antalya'da tahal endeksini yüzde 86 olarak saptamıştı. Gazipaşa'dan Silifke'ye kadar sahilde sıtmalık bir bant uzanmaktadır. Silifke'den sonra çok genişleyen sıtmalık alan Mersin'e kadar uzanmakta, daha sonra tüm Adana Ovası'nı içine alarak Osmaniye (Cebelibereket)'de sona ermektedir. Burası Türkiye'de sıtmanın en yoğun olduğu bölgedir. 1924'te Mer-

sin'de dalak endeksi yüzde 60'dır. Adana Vilâyeti Sıtma Mücadelesi Reisi Ekrem Tok'un 1925 yılı saptamalarına göre tahal endeksi vilâyet merkezinde yüzde 69, Karataş nahiyesinde ve köylerinde yüzde 94.3, Yumurtalık ve köylerinde yüzde 29.5, Ceyhan kazası merkezi ve köylerinde yüzde 62.6'dır. Aynı yıl Adana Sıtma Mücadelesi Laboratuvarı'nda yapılan kan muayenelerinde kan endeksi, merkezde yüzde 26.1, Karataş'ta yüzde 14.7, Karataş merkezine bağlı köylerde yüzde 17.4, Yumurtalık kazası ve köylerinde yüzde 18.3, Ceyhan kazasında yüzde 37.6 olarak saptanmıştır.

Ülke içinde de göl çevreleri ve akarsu vadileri sıtmalık alanları oluşturmuyorlardı. Yeşilirmak'ta Tersakan Çayı civarında, gelgit gölü çevresinde ve Kelkit Vadisi'nde Niksar'da sıtma vardır. Kızılırmak ve kollarının oluşturdukları vadilerde Tosya, Boyabat, Taşköprü, Çankırı'da sıtma yoğunudur. Kızılırmak Vadisi'nde Kayseri vilâyeti sınırları içinde Yahyalı Sermes Bataklığı, Yozgat Vilâyeti sınırları içinde Çekerek, Saray, Gündelek, Kanaksuyu derelerinin yakınlarında sıtma yoğunluğu artmaktadır. 1924'te Kızıl nahiyesinde tahal endeksi yüzde 8 olarak saptanmıştır. Çorum Vilâyeti Kızılırmak Vadisi'nde Borakçayı, Alacaçayı ve Çekirdek suyu civarında sıtma yoğunudur. Sungurlu ve Mecitözü'nde kan endeksi yüzde 25 bulunmuştur.

Filyos Çayı'nda Araç ve vadisi sıtmalık alanlardı. Daha batıda Karadeniz'e dökülen Melen Çayı'nın geçtiği Düzce Ovası bir başka sıtmalık alanı oluşturmuyordu.

Sakarya ve Porsuk vadilerinde de sıtmalık alanlar yer almaktadır. Sakarya'nın kollarından olan Ankara Çayı üzerinde bulunan Ankara'nın dereleri hem bir bataklık yapıyor ve hem de sıtmalık bir alan oluşturmuyordu. 1917 yılında Ankara'da bulunan Alman sari hastalıklar laboratuvarı yaptığı çalışmalarda halk arasında kan endeksini yüzde 1.3, askeri hastaneye yatan hastalar arasında da yüzde 3.4 bulmuşlardı.³¹ 1925 yılında Ankara'da kan endeksi mayıs ayında yüzde 16.8, haziran ayında yüzde 21.9, temmuz ayında yüzde 30.1 olarak saptan-

mıştı. 1925 yılında tahal endeksi ise yüzde 40 bulunmuştu. Bu saptamalar sıtmanın Ankara'da arttığını gösteriyordu. Bu artış sıtmanın Ankara'ya insan hareketleriyle taşınmasıyla açıklanabilir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Yahşihan Demiryolu hattının yapılması için sahil bölgelerinden nüfus getirilmesi ve Kurtuluş Savaşı sırasında tedavi amacıyla Ankara'ya hasta getirilmesi bu hareketler arasında sayılabilir. Porsuk'un geçtiği Eskişehir'de hastahane polikliniğine müracaat eden hastalarda tahal endeksi yüzde 7 olarak bulunmuştur. Sakarya'nın denize yakın kısımlarında Adapazarı Ovası da sıtmalıktır. 1926 yılında Adapazarı ve çevre köylerinde tahıl endeksi yüzde 67 olarak saptanmıştır. Bilecik vilâyeti içindeki kısımda ise, sıtma Gölpazarı ve Reşadiye'de yoğunladır.

Marmara Denizi'nin güneyindeki göller ve bu denize dökülen akarsu vadileri önemli sıtmalık alanlar yaratıyordu. Bunlar kuzeyde Sapanca Gölü'nden başlayarak İznik, Apolyont, Manyas gölleri çevreleri, Bursa Ovası ve Susurluk vadileriydi. Bursa Vilâyeti'nde 1924'te dalak endeksi yüzde 37.7 olarak saptanmıştır.

Bir başka sıtma yoğunlaşma alanını Eğridir, Havran, Beyşehir, Kestel, Avlan, Anbahan, Eber, Akşehir, Çavuşçu gölleri, Akgöl, Çumra ve Ereğli bataklıkları ve çevresi oluşturunuyordu. Bu göl ve bataklıkların önemli bir kısmının yer aldığı Konya'da, 1926 yılı başında yapılan bir saptamada kan endeksi yüzde 18.9, dalaklı oranı yüzde 29.6 olarak bulunmuştur.

Doğu'da, Maraş'ta Ceyhan Nehri kenarlarında Büyük Karapınar, Söğüt civarında sıtma yoğundur. Bu alanlarda tahal endeksi yüzde 50'dir. Fırat Vadisi'nde Erzincan Vilâyeti'nin Pülümür ve Kuruçay (İliç) kazalarında, Malatya Vilâyeti'nin Tohma Suyu çevresinde ve Besni, Adıyaman ve Kâhta kazalarında, Ergani Vilâyeti'nin Çermik kazasında sıtma yoğunluğu fazladır. Çermik'te tahal endeksi yüzde 25 olarak saptanmıştır. Dicle Vadisi'nde Diyarbakır ve Bismil civarında sıtma çoktur. Mardin Vilâyeti'nde Cizre ve Nusaybin çevresinde bir sıtma yoğunlaşması vardır.

TÜRKİYE’DE SITMA MÜCADELESİNİN ÖRGÜTLENMESİ VE UYGULAMALARI

Türkiye bir sıtma bölgesi olduğu için Eski Yunan’dan beri Anadolu’da yaşamış ve eser vermiş hekimlerin çalışmalarında bugün sıtma diye yorumlayabileceğimiz ateşli türlerinden söz edilmiştir. Avrupa’ya 17. yüzyılda yayılmış bulunan sıtma için kınakına kullanmanın 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda bilindiği anlaşılmaktadır. Bursalı diye bilinen Ali Efendi 1732’de *Risale-i Haysiyet-i Kınakına* adlı bir risale yazmıştır.³²

Modern tıp eğitiminin yapıldığı askeri ve sivil okullarda sıtma dönemin bilgi düzeyinde okutulmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk sağlık örgütlenmesi 1286 (1870) tarihli nizamnameye göre “İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye”nin kurulmasıyla başlamıştır. Bu örgütlenme mali nedenlerle başarılamayınca, sağlık işlerinin Mekteb-i Tıbbiye’ye bağlı Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye’ce yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Bu 1908’de Meşrutiyet’in ilânından sonra Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye’ye dönüştürülmüştür ve 1328 (1912) yılında da İtalya örneğinden esinlenerek Dahiliye Nezareti’ne bağlı olarak Sıhhiye Müdüriyet-i Umumisi kurulmuştur.³³ Bu kuruluş merkezde ve vilâyetlerde örgütlenmişti.³⁴

İşte bu dönemde sıtma savaşı niteliğinde ilk adımlar atılmıştır. 1910’da çıkartılan 8 Mayıs 1326 tarihli Pirinç Ziraatı Kanunname-si’nde sıtma açısından koruyucu hükümler bulunmaktadır. Bu kanunda çeltiklerin nüfusu 500’e kadar olan köylerin son meskenlerinden itibaren beş yüz, nüfusu 5000’e kadar olan köy ve kasabalardan bin, nüfusu 20.000’e kadar olanlardan iki bin, 20.000’den büyük olanlardan üç bin metreden uzakta kurulmasına olanak tanınmaktadır. Eski-den beri bataklık olan yerler için uzaklık kısıtları dikkate alınmamaktadır.³⁵ 5 Mayıs 1329 (1913) tarihinde “Halka Meccanen Kinin Dağı-

32 Ekrem Kadri Unat, *a.g.e.*, s.8.

33 Lütfi Aksu, *a.g.e.*, s.25.

34 Bu örgütlenme için bkz. *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara, 1973, s.24-28.

35 *Çeltik Ekimi Kanunlar Layihası ve Ziraat, Dahiliye, Sıhhat ve İçtimai Muavenet, Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları (1/156)*, s. sayı: 247, s.3.

tılmasına Dair Nizamname” yayınlanmıştır.³⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında 1914 yılında da Dahiliye Nezareti, Dahiliye ve Sıhhiye Nezareti’ne dönüşmüştür. Bu nezarette sağlıkla ilgili olarak Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi, Karantina İdaresi, Hicaz Sıhhiye İdaresi bulunuyordu. Sağlığa nezaretin ismi içinde yer verilmesi, artan öneminin bir göstergesi olarak alınabilir.

Osmanlılarda, bakteriyolojinin oldukça erken bir tarihte geliştiği Pasteur Enstitüsü’yle sıkı ilişkiler kurulmuş olduğu düşünülürse, sıtmanın kan incelemeleriyle teşhisinin oldukça erken tarihlerde başladığı düşünülebilir. Kamaran Adası’nda Osmanlı Sahil Sıhhiye Teşkilâtı Tahaffuzhanesi’nde çalışan Dr. Ahmet Emin, altı hastanın kanında gördüğü sıtma parazitlerini adlandıramayışı üzerine preparatlarını Pasteur Enstitüsü’ne göndermiştir. Bu enstitüce 1914 yılında “Plasmodium vivax var. Minuta” diye adlandırılmıştır. 1915 yılında Ahmet Emin Bey’in preparatlarını inceleyen Ziemann bunları yeni bir tür olarak kabul etmiş, “P. cameranse” adını vermiştir.³⁷

Birinci Dünya Savaşı sırasında kıtaları harp alanında, geride ve yollarda hastalıklara karşı koruma görevini yüklenen ordu sıhhiye heyetlerinin çalışmaları sıtmanın ve sıtma coğrafyasının daha iyi tanınmasını sağlamıştır. Dört yıllık savaş sırasında, orduda 451.803 sıtma hastası görülmüştür. Bu, toplam hasta sayısının yüzde 13.1’ini oluşturmuştur. Sıtmadan ölenlerin sayısı 23.359’dur. Toplam ölümler içindeki oranı yüzde 5’tir. Sıtma savaş alanları dışında da önemli bir sorun olmaya devam etmiş ve 4 Nisan 1333 (1917)’de “Kinin Tedarik ve Furuhtu Hakkında Kanun” çıkartılmıştır.³⁸ Bu kanunla, Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi’nin bütçesine her yıl konulacak bir parayla kinin sağlanması ve bunu maliyet fiyatından ya da en çok yüzde 15 ilavesiyle halka satılması olanağı sağlanmıştır. Bu yolla bir yandan savaş içinde artan sıtmanın, diğer yandan savaş koşulları dolayısıyla kinin sağ-

36 Midhat Süyev (derleyen), *Sıtma Savaşı Çalışmalar Albümü*, Sağlık ve Sosyal Yardım Vekaleti, 1952, s.53.

37 Ekrem Kadri Unat, a.g.e., s.8.

38 26 Nisan 1333, *Takvimi Vekayi*, no.2865, *Düstur*, Tertip: II, cilt 9, s.628.

lanmasının yarattığı zorluğun doğurduğu kinin fiyatlarındaki artışa bir çare bulunmak istenmiştir.

Kurtuluş Savaşı sırasında kurulan ilk icra vekilleri heyetinde Sıhhiye ve Muavenet-i İltimaiye Vekaleti yer almıştır. Sağlık işlerine diğer bir bakanlığın gölgesinde olmadan kabinde ilk kez bir bakanlık düzeyinde yer verilmiştir. Bu bakanlık savaş yılları içinde vilâyetler için Sıhhi ve İltimai Coğrafya araştırmaları yapmış ve yayınlamıştır. Beklenileceği üzere Kurtuluş Savaşı sırasında da sıtma önemli bir sorun olmaya devam etmiştir. Sakarya Vadisi'ndeki askerlerin muayenelerinde kan göstergesi yüzde 49 bulunmuştur.

1924-1936 Yılları Arasında

Sıtma Mücadelesinin Örgütlenmesi

1923 ve 1924 yıllarında Türkiye'de bir sıtma epidemisi yaşanmıştır. Bu epidemi o dönemde yapılan bir gözlemde "Hastalık 1924'te bir defa daha şiddet ve vüsat iktisab etti, az zamanda köylülere tarlalarında, yollar üzerinde sererek oraklarını, harmanlarını yüzüstü bıraktılar, kasabalarda, şehirlerde fakir zengin bütün halkı zebun etti. Hatta yer yer mektep dersanelerini, hastane koşulları haline ifrağa mecburiyet hasıl oldu. Hemen her safhada faaliyetin birden felce uğrayiverişi mühlik ihtilatlar ve manasının bütün şiddeti ile yıldırım çarpmışçasına geliveren ölümü ile her taraftan umumi bir korku ve telaş uyandırdı. Cılız ve toprak benizli şiş karınlarını taşımaktan aciz çocuklar ve gençlerin sefil ve perişan manzaraları vicdanları sızlattıktan başka tam bir iman sahibi olmayanlarda memleketin istikbali için beslenen güzel ümitleri de kırarak bir şeamet arz etmeye başladı,"³⁹ diye anlatılmaktadır.

Bu epidemi Cumhuriyet'in sıtma sorununa el atmasını hızlandırmıştır. 1924 yılında Vilâyet Sıhhiye müdürlerinden raporlar istenmiş, Sıhhat ve İltimai Muavenet Vekaleti'nce Türkiye Sıtma Haritası hazırlanmıştır. 15 Eylül - 5 Birinci Teşrin (Ekim) tarihlerinde daha önce de değindiğimiz Sıtma Komisyonu Vekil Refik Saydam'ın başkanlı-

ğında İstanbul’da toplanmıştır. Sıtma mücadelesi için yasa, örgütlenme ve mücadele yöntemleri konusunda ayrıntılı kararlar almıştır. Hazırlanan yasa teklifleri 26 Ekim 1924 tarihinde Bakanlar Kurulu’nda kabul edilerek TBMM’ye sunulmuştur. Bunlar, Sıtma Mücadelesi’ne Dair (1/525), Sıtma Mücadelesi Tahsisatı Hakkında (1/522), Devlet Kinini Tedarik ve Furuhtu Hakkında (1/525), Etibbanın Sıhhiye Enstitülerinde Staj Mecburiyeti Hakkında (1/525), Sıtma Küçük Sıhhiye Memurları Hakkında (1/525), Şehir ve Köylere Su Tedariki Hakkında (1/527) sayılı yasa teklifleridir.

Kanun tekliflerinin hemen yasalasamayışı karşısında uygulamaya bir yandan başlanmıştır. İstanbul Bakteriyolojihanesi’nde bir kursta yetiştirilen elemanlarla 1925 yılı şubatında Ankara’da, mayısında Adana’da, temmuzunda Aydın’da sıtma savaşı çalışmalarına başlanmıştır. Aynı yılda Bursa ve Samsun’daki Sıhhiye müdürlüklerine bol miktarda kinin sıtma işine yardım konusunda iki doktor ve altışar memurdan oluşan kollar gönderilmiştir.

1925 yılı Eylül ayında toplanan Birinci Milli Tıp Kongresi de çalışmalarının büyük bölümünü sıtma üzerinde yoğunlaştırmıştır.

Hazırlanan yasa tasarıları ancak 1926 yılında TBMM’den geçmiştir. 1926 yılında, 26 Nisan 1926’da, 826 sayılı “Etibbanın Sıtma Enstitülerinde Staj Mecburiyeti Hakkında Kanun” çıkarılmıştır. Bu kanunla 1927 yılından sonra tıp fakültelerinden mezun olan doktorlara bir yıllık staj mecburiyetini yerine getirdikten sonra, eğer devlette çalışıyorsa sivil asker farkı gözetmeden üç ay sıtma stajı yapma zorunluğuna getirilmiştir.⁴⁰

Yine 26 Nisan 1926’da 827 sayılı “4 Nisan 1333 tarihli kanunun (Kinin Tedariki ve Furuhtu Hakkında Kanun) Dördüncü Maddesinin Tadiline Dair Kanun” çıkarıldı. Bu değişiklik kinin satışı için her yıl bütçeyle ayrılan fon döner hale getiriliyordu. Yıl içinde yapılan satışlardan elde edilen gelirler tekrar fona yatırılarak yeniden kinin alımında kullanılması sağlanıyordu.

839 sayılı Sıtma Mücadelesi Kanunu 13 Mayıs 1926'da TBMM'den geçti. Bu yasayla Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti sıtmalı olduğu ilân edilen bölgelerde mücadele teşkilâtları, enstitüler, laboratuvarlar kurma konusunda ve doktorlar ile küçük sıhhiye memurlarının eğitimi için kurslar açmakla yetkilendirildi. Vekâletçe fakir köylülere, mükellefiyetle toprak işlerinde çalıştırılan amelelere, kasaba ve şehirlerdeki fakirlere, sıtma mücadele mıntıklarında gerekli görülenlere meccani kinin dağıtılması bir koruma tedbiri olarak getirildi. Küçük çabalarla giderilebileceği saptanan su birikintilerinin akıtılması için mahalli nüfusa yol yasasının zorunlu çalışma yükümlülüğü paralelinde yerel nüfusa beş gün çalışma yükümlülüğü kondu. Bu küçük işler dışında Sıhhat ve İçtimai Muavenet saptayacağı ıslah ve imhası gerekli bataklıklar konusunda ilgili devlet kuruluşları ve bir özel şahıs mülkü ise o şahıs sorumlu tutuldu. İşçi kullanan büyük çiftlik sahipleri ya da işletmecileri işçilerine ücretsiz kinin dağıtmakla yükümlendirildi. Belediyelere, Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin tasdik edeceği projelere göre en geç dört yıl içinde pis suları uzaklaştırma işine başlaması zorunluğu getirildi. Kaldırılması uzun süre alabilecek sıtma kaynaklarının üç kilometrelik çevresi içinde bulunan köylerin arazisi devletçe sağlanmak koşuluyla nakledilebilmesine olanak tanındı. Ayrıca sıtma mücadelesinde sorumluluklarını yerine getirmeyenler için özel para ve hapis cezaları getirildi.⁴¹

25 Mayıs 1928'de 1261 sayılı "839 Sayılı Sıtma Mücadelesi Kanunu'na Bazı Mevad Tezyiline Dair Kanun" çıkarıldı. Bu yasayla 839 sayılı kanuna göre mükellefiyetlerini yerine getirmeyenlere verilecek para cezalarının sıtma mücadelesine ayrılacağı ve sıtma mücadelesinde başarı gösteren öğretmenlere, köy ihtiyar heyetlerine ve sıtma mücadele memurlarına parasal ve aynî ödüller verilmesi hükümleri getirildi.

1930 yılında çıkartılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 97 ve 98. maddeleriyle sıtma, bildirilmesi zorunlu hastalıklar arasına alınmıştır

41 TBMM Zabıt Cerridesi, I: 91, 26.4.1926, c.1, s.217-230 ve I: 98, 13.5.1926, c.1, s.95-96.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında sıtma mücadelesi konusunda gelişme iki yönlü olmak durumundaydı. Bir yandan sağlık alanında devletin yetkilendirilmesi gerçekleştirilirken, öte yandan su işleri alanında devletin örgütlenmesi geliştirilmiştir.

Büyük bataklıkların kurutulmasının sadece köylüye yüklenen iş mükellefiyeti çerçevesinde gerçekleştirilmesi olanağı yoktu. Daha örgütlü büyük girişimler gerekiyordu. Büyük su işlerinin yapılması için daha Cumhuriyet kurulmadan bir örgütlenmeye gidilmiştir. Ülke 12 mıntıkaya ayrılmıştır. Bu mıntıklarda kurulacak örgütler ve vazifeleri hakkındaki talimatname 22 Temmuz 1923 tarihinde bir kararname ile yürürlüğe konulmuştur. Bu tarihten itibaren Nafia Vekâleti, Nafia Umum Müdürlüğü'ne bağlı olmak üzere merkezleri Bursa, İzmir, Antalya, Ankara, Samsun ve Malatya'da olan yedi daire kurularak çalışmaya başlamışlardır. Diğer dairelerin zaman içinde açılması kararlaştırılmıştır.

1928 yılında yaşanan kuraklığın da etkisiyle ve hazırlanan yeni bir Umur-ı Nafia Programı paralelinde çıkartılan 29 Mayıs 1929 tarih ve 1482 sayılı yasayla su işlerine on iki yılda sarfedilmek üzere yüz milyon liralık tahsisat ayrılmış ve su işlerinin Nafia Umum Müdürlüğü'nden ayrılarak yeni kurulacak olan Sular Umum Müdürlüğü altında toplanması kararlaştırılmıştır.⁴² Su işleri konusunda geliştirilen bu örgütlenmenin görevleri arasında büyük bataklıkların kurutulması önemli bir yer tutuyordu.

Cumhuriyet ilk yıllarında geliştirdiği bu yasal çerçeve içinde sıtma mücadelesini örgütledi. Bu mücadelenin gerçekte iki yönü vardı. Bundan birisi doğaya, anofellere, sıtma parazitlerine karşı verilen bir mücadeleydi. Diğerleri ise uzun yıllar çaresiz kalan halkın sıtma karşısında geliştirdiği inançlar, alışkanlıklar karşısında verilecek mücadeleydi. Cumhuriyet söyleminde batıl inançlar diye yer alan bu uygulamalar sıtmanın önemi dolayısıyla çok yaygındı. Sıtma ocağı olan ailelerce, sıtmanın bağlattırılması, dalak kestirilmesi, değişik tütsüler ya-

42 *Bayındırlık İşleri Dergisi* (15), Birinci Teşrin 1938, yıl 5, sayı 5, s.360.

Anadolu'da lükel yöntemlerle sıtmalı bir çocuğun dalağının keşilmesi (Kaynak: *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973).

plması yaygın uygulamalardandı.⁴³ Cumhuriyet bunun karşısında aydınlanmanın çözümünü getirecekti. Aydınlanmanın çözümünün etkili olabilmesi ve halkın yaşamını değiştirebilmesi bu hizmetlerin hızla yaygınlaştırılabilmesinin başarılmasına bağlıydı.

Bunun için Sıtma Mücadele Yasası'nın verdiği yetkiler içinde Sıhhat ve Muavenet-i İltimaiye Vekâleti sıtma için ayrı bir örgütlenmeye gitmiştir. Bu örgütlenmenin can alıcı özellikleri güçlü bir araştırma enstitüsüne ve bölge teşkilâtına dayanmasıydı. Vekâlet içinde Hıfzıssıhha Umum Müdürlüğü'ne bağlı İltimai Hastalıklarla Savaş Şubesi de bu mücadele içinde bir yere sahipti.

1925 yılında Sıhhiye ve Muavenet-i İltimaiye Vekaleti'nce Al-

43 Midhat Süev, *a.g.e.*, s.13-18.

manya’dan Hamburg Sıcak Memleketler Enstitüsü’nden Prof. Dr. E. Martini ve Dr. H. Vogel çağırılmıştır. 1926 Mayıs’ından itibaren Türkiye’deki sivrisinekleri inceleyen Prof. Martini ayrıca Sıtma Enstitüsü’nün Adana’da kurulmasını tavsiye etmiştir. Alman Kızılhaçı’nın sağladığı üç baraka Adana Belediyesi’nin sağladığı arsa üzerinde kurularak Adana Sıtma Enstitüsü 1928 yılında çalışmaya başlamıştır.⁴⁴

Adana Sıtma Enstitüsü sıtma savaşı için gerekli araştırmaların ve eğitimin iyi yapıldığı bir yer olmuştur. Türkiye’de enstitü ve bölge teşkilâtlarıyla yapılan araştırmalarda sivrisinekler ve anopheles’lerin özellikleri tanınmıştır. Prof. Martini’nin hazırladığı listede bulunan türler daha sonra Türk araştırmacılarca eklenmiştir. Dr. Enver İrdem, Türkiye’de *anopheles multicolor*, *anopheles sergenti* ve *anopheles Marteri*’nin, Dr. Celal Gökberg ise *anopheles pulcherrimus*’un varlığını göstermiştir.⁴⁵ Dr. Mecid, 1927’de o zamana kadar bilinmeyen bir tür olan *aedes Refiki*’yi keşfetmiştir. Bu türe Refik Saydam’ın adını vermiştir. Ayrıca o zamana kadar bilinmeyen *aedes lepidonotus Edwards*’ın sürfelerini bulmuştur. 1929’da da *culex Martini*’yi keşfetmiştir.⁴⁶ Ayrıca Prof. İsmail Hakkı (Çelebi)’nin bulduğu türler de vardır.

Sıtma Enstitüsü tüm sistemin beyni gibi çalışırken uygulamayı yapmak için güçlü bölge (mıntıka) örgütleri kurulmuştur. Her sıtma savaş mintikasında bir müdür ve laboratuvar şefi bulunmaktadır. Her mintika sıtma savaş şubelerine ayrılmıştır. Başında bir şube tabibi vardır. Her şube içinde köyler gruplara ayrılmakta, başlarına sağlık memurları getirilmektedir.

Bölge teşkilâtlarının kurulmasına daha 1925 yılında başlanmıştır. Bu yılda Ankara, Adana ve Aydın teşkilâtları kurulmuştur. 1926’da bunlara Konya ve Bursa-Balıkesir eklendi. Yasanın çıktığı yıl 5 bölgede buna bağlı 32 şubede 1454 lokalite sıtma ile mücadele kapsamına alınmıştı. Bunlara 1927’de Samsun, 1928’de Kocaeli, 1929’da Antalya, Manisa, Eskişehir teşkilâtları eklendi. 1930 yılında on bölgede sıt-

⁴⁴ Ekrem Kadri Unat, *a.g.e.*, s.9.

⁴⁵ Ekrem Kadri Unat, *a.g.e.*, s.9.

⁴⁶ Lütfi Aksu, *a.g.e.*, s.44.

ma mücadelesinin kapsadığı lokalite sayısı 3453'e yükselmışti. Sıtma savaşının kapsadığı alandaki artışın yaşanan ekonomik bunalımın etkisiyle durakladığı görülmektedir. 1935 yılında da sıtma savaşının yapıldığı lokalite sayısı 3469'du. 1930-1935 yılları arasında ülke nüfusunun yüzde 14'ü sıtma mücadelesi kapsamına alınabilmişti. Tabii bu alanlar sıtmanın en yoğun olduğu alanlardı.

1925-1936 yılları arasında toplam 25.155 hektar bataklık kurutulmuştur. İlk kurutulan bataklık Ankara'da İstasyon yanındaki Babaharmanı diye bilinen 4 hektar bataklık olmuştur. Bu dönemde kurutulanların önemlileri olarak Trabzon'da Limni Bataklığı, Ankara'da Gazi Çiftliği Bataklığı, İzmir'de Cellat Bataklığı, Aydın'da Köşk Bataklığı, Nazilli-Bozdoğan arasındaki bataklık, Konya'da Ereğli, Çumra, Alaşehir bataklıkları, Tarsus Bataklığı, Silifke'de Gazi Çiftliği Bataklığı, Manisa'da Salihli Akpınar bataklıkları, Bursa'da Serme, Kazıklı, Iğdır bataklıkları, Balıkesir'de Manyas ve Bandırma bataklıkları sayılabilir.

Ülkedeki toplam kinin tüketiminde bir artış olmuştur. 1925 yılındaki kinin tüketimi 1314 kg. iken, yasanın çıktığı 1926 yılında 3552 kg.'a, 1935 yılında 6217 kg.'a yükselmiştir. Sıtma savaşı için ayrılan ödeneklerin toplam bakanlık bütçesi içindeki payı da 1925 yılında yüzde 9.1 iken, 1930 yılında yüzde 20.3, 1935 yılında yüzde 18.9 olmuştur.⁴⁷

Sıtma mücadelesi kapsamına girenler her sene bir kez genel muayeneye tabi tutuluyordu. Genel muayeneye tabi tutulanların mücadele kapsamındaki nüfusa oranı 1930'da yüzde 71.5 iken, 1935'te yüzde 88.9 olmuştur. Bu muayenelerde bulunan dalaklı oranları 1926'da yüzde 19.3, 1930'da yüzde 16.1, 1935'te yüzde 18.1 olarak bulunmuştur. Dalak endeksi büyük ölçüde sabit kalmıştır. Buna karşılık sıtmanın kati teşhisi için yapılan kan muayeneleri sonucunda sıtma bulunanların oranını gösteren kan endeksinin yıllara göre gösterdiği değişim çok ilginçtir. Adeta yaşanan ekonomik bunalımı yansıtmaktadır. 1926'da binde 99.8 olan endeks 1928'de binde 40.8'e kadar düşerken,

⁴⁷ Berdan Akalın, Utku Ünsal, "Türkiye'de Sıtmanın dünkü ve Bugünkü Durumu", *Sıtma Bilimi Malaryoloji*, s.189.

1929'dan sonra yükselmeye başlamış; 1930'da binde 123.3'e çıkmıştır. 1935 yılında ise binde 68.7'ye düşmüş bulunuyordu.

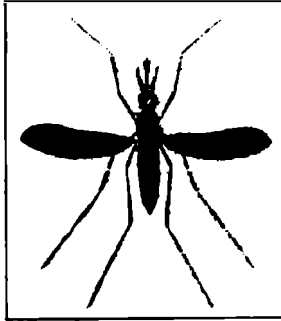
1937-1944 Döneminde Sıtma Mücadelesinin Örgütlenmesindeki Gelişmeler ve Uygulamalar

Bu dönemde sıtma savaşı bakımından önemli bir yasa değişikliği 11 Haziran 1936'da TBMM'de kabul edilen 3030 sayılı Çeltik Ekimi Kanunu'yla getirilmiştir. Bu kanun temelde çeltik üretimini artırmak için getirilmiştir. Sıtma mücadelesi bakımından önemli olan noktası kesik sulama (ya da tava sulaması) usulünün getirilmesidir. Bu usul, bir çeltik alanının on günde bir 48 saat tamamen susuz bırakılarak sinek üretmesinin engellenmesine dayanmaktadır. Yasaya göre bu usulün hangi yerlerde tatbik edileceği Sıhhat ve İçtimai Muavenet ve Ziraat vekâletlerinin birlikte verecekleri karara bağlanmıştır. Kesik sulama yapılan yerlerde çeltik tarlaları nahiye merkezleriyle köylerde elli, kaza merkezlerinde beş yüz, vilâyet merkezlerinde bin metreden yakın olmayacaktır. Kesik sulama yapılmayan yerlerde ise köy, kasaba ve şehirlerde üç bin metreden yakın yerlerde çeltik ekimi yapılamayacaktır. Eski yasa göre kesik sulama uygulamak koşuluyla uzaklık kısıtları azaltılmış, kesik sulama yapılmayan yerlerde uzaklık kısıtları artırılmıştır. Eski yasadaki kurutulması zor ve eskiden beri çeltik ekimi yapılan yerlerde bu uzaklık şartlarının uygulanmayacağı hükmü korunmuştur. Kesik sulamanın istenilen sonuçları verebilmesi için tavaların hiçbir birikinti kalmayacak biçimde tamamen susuz bırakılması gerekmektedir. Bu nedenle bu koşulları yerine getirmeyenlere para cezaları ve tekrarı halinde suyun tamamen kesilmesi cezaları konulmuştur.⁴⁸

Yasa çeltik işçileri için koruyucu birçok madde getirmiştir. İşveren işçiler için sıtma mücadele heyetlerinin ve hükümet tabiplerinin ön gördüğü sağlık önlemlerini almakla, usulüne göre kinin dağıtmakla yükümlü tutulmuştur. İşçilerin güneş doğmadan çeltiklerde çalışmaya başlatılması yasaklanmış, iş bitiminin mutlaka gün batımından bir sa-

T.C.
SIHHAT VE İÇTİMAİ
MUAVENET VEKALETİ
Neşriyatından
No. 65

SITMA

Sıtmayı insanlara geçiren Sivri Sinekdir.

ANKARA
1939

at önce olması koşulu getirilmiştir. İşçilerin tarlalardan, kesik sulama yapılan yerlerde elli, kesik sulama yapılmayan yerlerde üç bin metre yakında açık havada yatırılması yasaklanmıştır. Bu başarılamazsa işçilerin yerden bir metre yükseklikte yapılacak camları ve kapıları tel kaplı barakalarda cibinlik yataklarda yatırılması koşulu getirilmiştir. Bunlara uymayanlara para ve çeltik ekimi yasağı cezaları getirilmiştir.

Sivrisineğin türediği ortamlara müdahale bakımından ikinci önemli gelişme bataklıkların kurutulmasını hızlandırmak yolunda atılan adımlar oldu. 1930 yılından itibaren yaşanan büyük ekonomik bunalım bu programın gerçekleşmesine olanak vermemiştir. Bunun üzerine 1936 yılı sonlarına doğru su işlerinde yeni bir atılım yapmak için bu programlama çalışmasına girilmiş ve 12 Şubat 1937’de çıkartılan 3132 sayılı kanunla su işlerine yıllık harcama miktarı 6.200.000 TL’yi geçmemek ve 1937-1941 yılları arasında harcanmak üzere 31.000.000 TL harcama yetkisi verilmiştir. 8 Ağustos 1941 tarihinde kabul edilen 4100 sayılı yasayla harcama yetkisine 50.000.000 TL daha eklenmiş, yetki süresi 1946 yılına kadar uzatılmıştır.⁴⁹ Cumhuriyet’in bu alanda etkinliği 1937 yılından sonra yoğunlaşmıştır.

Sıtma savaşı ilerledikçe bu savaşın devlete maliyetini düşürmek ve halkın daha ucuz kinin alabilmesini sağlamak için TBMM’de 7 Haziran 1935’te kabul edilen 2767 sayılı “Sıtma ve İlaçları İçin Kanun” çıkarılmıştır. Bu yasayla kinin ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nca listesi hazırlanan ve Bakanlar Kurulu’nca onaylanan sıtma ilaçlarının ithali ya da ülke içinde yaptırılması Kızılay Cemiyeti’nin monopolüne verilmiştir. Yurt içinde toptan satış fiyatları Kızılay ile Bakanlık arasında saptanacaktır. Yasada yurt içi üretim monopolü de Kızılay’a verilmesine karşın esas olarak Kızılay’dan beklenen, büyük miktarlarda ithalat bağlantıları yaparak ilaç fiyatlarını ucuzlatmasıdır.⁵⁰

Devletin kinin tedarik ve satış hakkındaki yasasının işleyişindeki bazı aksaklıkları gidermek için de TBMM’de 5 Haziran 1939’da kabul edilen 3631 sayılı “Devlet Kinini Mütedavil Sermayesi Hakkın-

49 Ali Tanoğlu, *a.g.m.*, s.289-291.

50 TBMM Zabıt Ceridesi, I: 35, 7 Haziran 1935, c.1, s.73-75, 82-85.

da Kanun” çıkarıldı. Bu kanunla Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili’nin nezaret ve mesuliyetinde 300.000 liralık “Devlet Kinini Mütadavil Sermayesi” kuruldu. Yılda 8-10 ton olan kinin gereksinmesini karşılamakla bu fonun yeterli olacağı düşünülüyordu. Ayrıca daha önce Ziraat Bankası şubeleri ile dağıtılan devlet kinininin halka daha kolay ulaşımını sağlamak için İnhisarlar Umum Müdürlüğü ve onun bayileri aracılığıyla dağıtılması öngörülüyordu. Bayileri özendirmek için de inhisar maddelerinden fazla olarak yüzde 10’luk bir miktarın bayiye verilmesi kararlaştırıldı.⁵¹

Bu dönemin önemli bir kesimi İkinci Dünya Savaşı koşulları içinde geçmesine karşın sıtma savaşının kapsadığı alanda bir artış olabilmıştır. Sıtma savaşı 1944 yılında 19 bölgede 109 şube halinde örgütlenmişti. 4614 lokaliteyi (köyü) kapsamı içine alıyordu. Sıtma savaşı kapsamına giren nüfus toplam nüfusun yüzde 19.7’sini kapsıyordu. Kapsanan alan artmıştı ama savaş koşulları verilen hizmetin yoğunluğunda bir düşme yaşanmasına sebep olacaktır.

İstatistik yıllıklarına göre 1937-1944 yılları arasında 21.363 hektar bataklık kurutulmuştur. Bu kurutulan bataklıkların önemlileri olarak; Çarşamba’da Dipsiz, Kabaklar ve Müftüoğlu gölleri, Çarşamba Ovası Körümkar ve Sarılık bataklıkları, Kirazlık-Turgutlu dereleri arasındaki bataklık, Samsun Hamzalı Bataklığı, Erzincan’da Sağ Sahil Bataklığı, Çermik Bataklığı, Lüleburgaz Sakız Köy Derece Bataklığı, Sakarya Havzası’nda Körhasan ve Azmak köyleri bataklığı, Zadiroğlu, Alikent bataklıkları, Sarısu Bataklığı, Mudurnu Çayı Bataklığı, Sakarya mansabında Gökçeören Gölü, Arifiye Bataklığı, Bursa’da Gökdere, Kaplıkaya, Deliçay ve Aksu derelerinin ıslahı ve yarattıkları bataklıklar, Antalya Sirkeli Karagölü, Antalya Isparta şosesini basan Kestel Gölü, Erdemli ve Lamas bataklıkları, Seyhan’da Cinci, Yaramış ve Ağba bataklıkları, İskenderun Şark Bataklığı, Konya Ovası Nane Bataklığı, Aksaray Sağlık Köyü Bakanlığı, Kayseri Saz Bataklığı sayılabilir.

51 TBMM Zabıt Ceridesi, I: 22, 5.6.1939, c.1, s.7-13, 33-36.

Bu dönemde bataklıklar ve su birikintilerinin sıtma yapmasını önlemek için alınan önlemler çeşitlendirilmeye başlanmıştır. Bunlardan biri okaliptüs ormanları oluşturmaktır.

Okaliptüs anavatanı Avustralya olan bir ağaçtır. 700’den fazla çeşidi vardır. Hızla büyümektedir. Kerestesi maden direği olarak ve diğer amaçlarla kullanılabilir. Okaliptüs yetiştiriciliği, kavak yetiştiriciliği benzeri ekonomik bir faaliyettir. Bizim burada ilgimizi çeken özelliği ise yapraklarının hızla su buharlaştırması, dolayısıyla bataklıkların kurutulmasında yararlı olmasıdır. Bu özelliği okaliptüsü sıtma mücadelesinin araçlarından biri haline getirmiştir.

Osmanlı döneminde okaliptüslerin bu amaçla kullanılabileceği konusunda ilgi duyulmuştur. 4 Nisan 1311 (16 Nisan 1895) tarihli Nezaret Tezkeresi’yle okaliptüs tohumu getirilmesi, bunların ekimi için yedi numune çiftliği ve tarlasında ikişer dönümlük yer ayrılması için para tahsis edilmiş, orman dışında özellikle bataklık yerlerde okaliptüs yetiştiriciliğinin nasıl yapılacağı konusunda hazırlanacak bilgi kitapçıklarının dağıtılması istenmiştir.⁵² Osmanlıların bu ilgisinin, Avrupa’da özellikle de İtalya’da okaliptüs ormanlarının bu konuda kullanılmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu kararların o yıllarda ne kadar uygulamaya geçtiğini bilmiyoruz. Ama Adana-Mersin Demiryolu’nun inşasına 1885 yılında başlayan Fransız şirketinin bir süs bitkisi olarak kullanmak üzere okaliptüs ağaçlarını diktiğini biliyoruz. 1330 tarihinde Ticaret ve Ziraat Nezareti okaliptüs yetiştirilmesi konusunda bir broşür yayınlamıştır.⁵³ Almanlar da Bağdat hattında istasyonları çevresine okaliptüsler dikmişlerdir.

Cumhuriyet’in sıtmayla mücadeleye verdiği önem okaliptüs yetiştiriciliğini gündeme getirmiştir. 1928 yılında Prof. Bernard’a Adana’da okaliptüs yetiştirilmesi konusunda rapor hazırlanmıştır. Bu raporda iki ilginç bilgi bulunmaktadır. Bunlardan biri bu tarihlerde

52 Halil Kutluk, *Türkiye Ormancılığında İlgili Tarihi Vesikalar*, s.332.

53 Talât Eren, “Ormancılığımızda Ağaçlandırma Çalışmaları”, Halil Kutluk, Hasan Asmaz, *Türk Ormancılığı Yüzüncü Tedris Yılına Girerken 1857-1957*, Türkiye Ormanlılar Cemiyeti, Ankara, 1957, s.213.

Trabzon ve Samsun'da okalıptüsün var olduğudur. İkincisi okalıptüs yapraklarındaki esansın malarya hastalığı yaratan amilleri ortadan kaldırdığı şeklindeki inancın doğru olmadığı, okalıptüs ağacının etkisinin fazla su buharlaştırarak bataklıkların kurutulması yoluyla olduğu ve kavak, söğüt, kızılgağaç vb.lerinin de aynı etkiyi yaratabileceği belirtilmektedir.⁵⁴

Cumhuriyet'in bu konudaki büyük uygulamaları 1937 yılında okalıptüs ağaçlandırması programının hazırlanmasından sonra olmuştur. Merkezi Adana'da bulunacak bir teşkilât kurulması, bu teşkilâtın, Karataş, Tarsus ve Antalya'da fidanlıklarının bulunması, yılda 2500 hektar olmak üzere on yılda 25.000 hektar bataklık alanda okalıptüs ağaçlandırmasının yapılması öngörülmüştü.⁵⁵ Bu uygulama Adana Ovası'nda Akdeniz ve Ege kıyılarında olacaktı.

Bu plan kapsamındaki en büyük uygulama Tarsus Karabucak Bataklığı'nın Bakanlar Kurulu kararıyla bu işe tahsisıyla başlamıştır. İlk ağaç 1939 yılı şubat ayında dikilmiş, ilk ağacın kesilerek alanın işletmeye alınması 1944 yılı şubat ayında gerçekleşmiştir. Bu projeyle 908 hektar bataklık kurutulmuş, bu alanda 670 hektar okalıptüs, 140 hektar kavak ormanı ve 30 hektar fidanlık kurulmuştur (Bu ormana yapılmasında büyük katkıları olan Fehmi Güresin'in adı verilmiştir). 1937 yılında Antalya'da faaliyete geçen fidanlık Antalya yakınında bir yer bulamamış, fidanlar Kalkan'da Karagöl Bataklığı'nın kurutulmasında kullanılmıştır. Kalkan Ovağelmış Okalıptüs Fidanlık ve Ağaçlaması adı verilen bu alanda 177 hektar okalıptüs ormanı, 2.6 hektar fidanlık kurulmuştur. Ulaşılan bu büyüklükler hazırlanan programda öngörülen hedeflere göre çok küçük kalmıştır.⁵⁶

Diğer bir deneme ise balıkların lavrasit olarak kullanılması yolunda olmuştur. Balıkların da sıtma savaşında kullanılması yolunda ça-

54 *Okalıptüs Raporu*, Kongre Yayını, B Serisi, Takım 11, Birinci Köy ve Ziraat Kongresi, Ankara, 1938, s.4-5.

55 *Okalıptüs Ağaçlandırması*, Kongre Yayını, B Serisi, Takım 11, Birinci Köy ve Ziraat Kongresi, Ankara, 1938, s.3-8.

56 Talât Eren, *a.g.e.*, s.213-214.

lışmalar yapılmıştır. Süreyya Aygün 1944 yılında Milion balıklarıyla Trakya'da uygulama yapmış ve başarılı sonuçlar almıştır. Ayrıca havuzlarda kırmızı balıklar bu amaçla, lavrasit amacıyla kullanılmışlardır.⁵⁷

Kinin tüketimini artırmak konusundaki düzenlemeler etkili olmuştur. 1934 yılında 5356 kg. olan tüketim 1940 yılında 9548 kg. kadar yükselmiş, sonra savaş koşullarında hızla gerilemiştir. 1942 yılında 3674 kg.a düşmüştür. 1940 yılında ilk kez atebrin kullanılmaya başlamıştır. 1943 yılından itibaren önemini artırmış, 1945 yılından itibaren de kinini tamamiyle ikinci plana düşürmüştür.

Bu çalışmalar karşılaşılan sorunlar karşısında yeterli olmamıştır denilebilir. Sıtma mücadelesinin kapsadığı ülke nüfusunun yüzde 19.7'si içinde yıllık genel muayeneye tabi tutulanların sayısı sürekli bir düşme göstermiştir. 1935 yılında yüzde 88.9 olan muayene oranı 1940 yılında yüzde 73.5'e, 1944 yılında ise yüzde 52.7'ye kadar düşmüştür. Muayene edilenler içinde ise dalaklı oranında sürekli bir yükselme gözlenmiştir. 1935 yılında yüzde 18.1 olan dalak endeksi 1940 yılında yüzde 30.1'e, 1945 yılında yüzde 41.5'e yükselmiştir. Tedavi edilenler oranında da bir düşme vardır. 1940 yılında yüzde 32.9 olan tedavi edilen oranı, 1944 yılında yüzde 23'e kadar gerilemiş bulunuyordu. Yapılan kan muayenelerinde bulunan sıtmalı oranında da önemli sıçramalar olmuştur. 1935 yılında binde 68.7 olan kan endeksi 1940 yılında binde 197.2 olmuştur. Bu, Türkiye'de 1940 yılında bir sıtma epidemisi yaşandı diye yorumlanmıştır.⁵⁸ Kan endeksi 1941 yılında binde 231.2'ye, 1942'de 321.3'e çıkmıştır. 1943'te binde 306.2, 1944'te binde 281.5 olmuştur. Savaş koşullarında sıtma epidemisi yaşanmıştır. Bu epidemi yaşanmasında sıtma mücadelesinde yaşanan gerileme kadar, İkinci Dünya Savaşı sırasında askerlerin köylerine dönmesi ve büyük nüfus hareketlerinin yarattığı değişikliklerinin de önemli etkisi olmuştur.⁵⁹

57 Ata Ünal, a.g.e., s.189.

58 *Sıtma ile Olağanüstü Savaş Hakkında Kanun Tasarı ve Muvakkat Encümen Mazbatası* (1/401), s. sayısı: 52, s.2.

59 Ata Ünal, a.g.e., s.118.

1945-1957 Yılları Arasında Sıtma Mücadelesinin Gelişimi ve Uygulamalar

İkinci Dünya Savaşı içinde sıtma ile mücadele konusunda Cumhuriyet'in kazanımlarında değişik nedenlerle gerilemeler olmuştu. Sıtma ile olağanüstü savaş kanununun gerekçesinde bildirildiği üzere 1944 yılında sıtma ilacı sarfiyatı 6.800.000 doz olmuştu. Bu da ülke nüfusunun üçte birine tekabül ediyordu. Sıtmadan yıllık iş kaybı 100 milyon işgünü, ekonominin kaybı ise 300 milyon TL olarak hesaplanıyordu.

Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 1 Kasım 1944'te TBMM'nin açılışını yaparken "Sihhat teşkilâtımız bir aralık korkulu şekil almış olan salgın hastalıklarla muvaffakiyetle savaşmıştır... Millet in sıhhatini umumi kanunlara ve geniş tesislere bağlama politikası, Cumhuriyet'in anlayışıdır. Önümüzdeki senelerde sıhhat politikamıza büyük gelişmeler sağlamak kıymetli hedefimizdir. En uzak köşelerine kadar memleketi kavrayarak doktor teşkilâtı kurmak niyetindeyiz. Her nevi sıhhat kurumlarının istediği masrafları bir programa bağlayarak göze alacağız... Malarya ve öteki içtimai hastalıklarla mücadeleyi en yakın fırsatta bütün memleketi kaplayacak bir mikyasta genişleteceğiz," diyerek sağlık politikası için yeni hedefler koymuştu.

Bu hedefler doğrultusunda Yüksek Sağlık Şurası'nın 15-16 Kasım 1946 tarihli toplantısında "Birinci On Yıllık Sağlık Planı" kabul edilerek yürürlüğe konuldu.⁶⁰ Sıtma konusundaki uygulamaya acil olarak geçildi. Üniversitelerden, Gülhane'den, Yüksek Ziraat Enstitüsü'nden profesörler ve uzmanlar ile Sıhhat ve İçtimai Muavenet, Milli Müdafaa, Nafia ve Ziraat vekâletlerinin temsilcilerinin katılımıyla 1945 yılı Şubat ayında toplanan Sıtma Savaş Kongresi'nde sıtma savaş alanının genişletilmesi, yeni bölgelerin kurulması ve mücadele teşkilâtının güçlendirilmesi, bunun için de 1945 yılındaki faaliyetleri kolaylaştırmak için geçici nitelikte bir kanun çıkarılması önerilmiştir.

Bu amaçla TBMM'de 26 Mart 1945'te 4707 sayılı "Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun" çıkarılmıştır. Bu kanunla

60 Birinci On Yıllık Sağlık Planı, TC Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara, 1946.

1945 yılında olağanüstü bir sıtma savaşı yapılacağı, bu alanın vekâletin teklifi ile Bakanlar Kurulu kararıyla saptanacağı belirtilmiştir. Bu savaşta serbest doktor ve eczacılar da dahil tüm doktor ve eczacıların görevlendirilebileceği, bunlara yeterli ücret, tazminat ve ikramiye verilebilmesi, olağanüstü sıtma savaş bölgelerinde mücadele işlerini bizzat valilerin denetlemesi ilkeleri getirilmiştir. 1944 ve 1945 yıllarında 5.800.000 TL’nin sarfına izin verilmiş, ayrıca 1944 yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu’na bağlı A cetvelinin ilgisi faslına 2.500.000 TL’lik olağanüstü ödenek konulmuştur. Bu konuda harcama kolaylıkları getirilmiştir. Savaş içinde motorlu araç stokunu hemen hemen tümüyle yitirmiş olan teşkilâtın motorize haline gelmesini hızlandırmak için teşkilâtın motorlu araç alımı 2490 sayılı Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu ile 3827 sayılı Nakil Vasıtaları Kanunu’na tabi olmaktan çıkarılmışlardır.⁶¹

Sıtma ile savaş konusunda 4707 sayılı yasanın bir yıl için verdiği yetkiler sona erince 1946 yılında yeni bir sıtma savaşı yasası TBMM’den geçirilmiştir. 4871 sayılı Sıtma Savaşı Kanunu 15 Şubat 1946 tarihinde kabul edilmiştir. Bu yasa genellikle 839 sayılı eski Sıtma Savaşı Yasası’yla 4707 sayılı Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yasası’nın hükümlerini bir araya getirmiştir. Yeni yasada Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nın sıtma ile mücadele konusundaki yetkileri ve görev alanı eski yasalardaki gibi çizilmiştir. Yeni yasada; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nın sıtmadan korunma ve sıtmalılar tedavi bakımından lüzum gösterdiği tedbirleri almaya ve tesisleri yapmaya, diğer bakanlıklarla resmi özel bütün daire ve kurumlar ödevli kılınmıştır; sıtma savaşı sıhhat memurlarının özlük hakları geliştirilmiş, sıtma savaşı yapılan yerlerde herkesin savaş kurallarınca yapılacak genel muayenelere gelip muayene olmak ve ailesi efradını getirmekle ödevlendirilmiştir.⁶²

1946 yılında çıkartılan 4862 sayılı “Sıtma Savaşı Genel Müdürlüğü Kuruluş Kanunu” ile o zamana kadar Sağlık İşleri Genel Müdür-

61 TBMM Zabıt Ceridesi, I: 34, 26.3.1945, O: 1, s.191-194.

62 Sıtma Savaşı Hakkında Kararın Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/547), s. sayı: 89, s.1-3.

lûgü bünyesindeki “Sosyal Hastalıklar ile Savaş Şubesi”nce yürütülen sıtma savaşı “Sıtma Savaşı Genel Müdürlüğü” içinde örgütlenmiştir.⁶³

Sıtma mücadelesindeki önemli uygulamalardan biri olan bataklıkların kurutulmasında özel girişimciliği devreye sokmak için TBMM’de 18 Ocak 1950 tarihinde kabul edilen 5516 sayılı “Bataklıkların Kurutulması ve Bunlardan Elde Edilecek Topraklar Hakkında Kanun” hazırlanmıştır. Bu yasa iki milletvekilinin Tapu Kanunu’nun 15. maddesinin değiştirilmesi için hazırladıkları yasa tasarısından doğmuştur.⁶⁴ 22 Aralık 1934 tarih ve 2644 sayılı Tapu Kanunu’nun 15. maddesinde doldurma suretiyle kurutulan arazilerin doldurana temlik edileceğine ilişkin bir hüküm bulunuyordu. Oysa daha ucuz ve kolay başka tekniklerle arazilerin kurutulması konusunda böyle bir özendiricilik bulunmuyordu. Yeni yasada, devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunan ya da Hazine’nin ve katma ve özel bütçeli müesseselerin mülkiyetinde bulunan bataklık ya da mahiyetindeki yerler ve su birikintileri herhangi bir surette kurutulduğunda, bu kurutma, sonunda ortaya çıkan toprak belli koşullar içinde kurutanlar adına tescil edilir ilkesi getiriliyordu. Bunun için kurutma yapmak isteyen girişimci valiliğe başvuracak, bu dilekçe valilikçe ilgili köy ve belediyelere gönderilecek, ayrıca üç ay mahalli gazetelerde ilân edilecek bu süre içinde kurutmanın Sıtma ile Mücadele Kanunu’nun küçük say mükellefiyeti ile yapılamayacağı ve köyler, köylüler veya belediyelerin kurutmayı kendilerinin yapacakları konusunda bir istekleri bulunmuyorsa girişimciye izin verilecekti. Girişimcinin gerekli projeleri yaptırmayı ve ilgili yerlere onaylatmasından sonra uygulamayı gerçekleştirmesi halinde kazanan topraklar kurutana tescil edilecekti.⁶⁵

Bu yasanın uygulanmasıyla ne kadar bataklık kurutulduğu bilinmemektedir. Ama bu yasanın uygulanmasının bazı kötü örnekler

63 Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s.53.

64 Denizli Milletvekili Reşat Aydınlı ve Burdur Milletvekili Ahmet Ali Çınar’ın Tapu Kanunu’nun 15. Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Teklifine Dair Bayındırlık Komisyonu Raporu (2/6), s. sayısı 77’ye ek.

65 TBMM Zabıt Cildesi, B: 29, 13.1.1950, O: 1, s.180-189, B: 31, 18.1.1950, O: 1, s.209-213.

yaratması⁶⁶ üzerine kısa bir süre sonra yeni bir yasa hazırlanmıştır. 5963 sayılı “Bataklıkların Kurutulması ve Bundan Elde Edilecek Topraklar Hakkındaki 5516 Sayılı Kanun’un Bazı Maddelerini Değiştiren ve Geçici Maddeyi Yürürlükten Kaldıran Kanun” 18 Haziran 1952 tarihinde TBMM’de kabul edilmiştir. Yeniden düzenlemede iki şey çözümlenmek istenmiştir. Bunlardan birincisi valiye, girişimciye proje hazırlaması izni vermeden önce, bu alanın devletçe kurutulup kurutulamayacağını Başbakanlık’tan sorulması koşulunun getirilmesidir. İkincisi ise girişimcilerin kendi yapabilme kapasitesi bulunmayan köylüler ve köy tüzel kişilerin kurutma işine talip olunarak engellenmesidir. Kanuna konulan geçici maddeyle 1 Ocak 1952 tarihine kadar fiilen kurutma işine başlamamış bulunan projelerin muameleleri geçersiz sayılmıştır. TBMM’deki müzakerelerde bu durumda 13 proje bulunduğu ifade edilmiştir.⁶⁷

1945 yılında çıkartılan sıtmayla olağanüstü savaş yasasının uygulaması olarak sıtma savaş alanının birden genişlediğini görüyoruz. 1944 yılında 19 olan sıtma savaş bölgesi sayısı 1945 yılında 43’e çıkmıştı. Sıtma mücadelesinin yapıldığı köy sayısı da 4614’ten 16.934’e yükselmişti. Ülke nüfusunun yüzde 40.4’ü mücadele kapsamına girmişti. Ama geçen yıllar bu birdenbire olan gelişmenin gerektiğinden fazla olduğunu ortaya çıkarmış ve zaman içinde bölge sayısı ve mücadele kapsamına giren köy sayısı azaltılmıştır. 1951 yılında sistem bir dengeye kavuşmuştur. Bu yılda 34 bölge ve 248 şube ile 12.381 köyde mücadele yürütülüyordu. Mücadele kapsamında 5.717.394 kişi bulunuyordu; bu da ülke nüfusunun yüzde 26.8’ine tekabül ediyordu. 1946 yılında çıkan yasadan sonra kentlerde de sıtma mücadelesi örgütlenmişti. Bu mücadele kapsamında 4.266.440 kişi bulunuyordu, bu

66 TBMM’de Sinan Tekelioğlu’nun konuşmasında böyle bir örnek olarak, Çukurova’da Kadirli kazasında içinde iki köy bulunan bir araziye, zamanın valisinin ve çevresindekilerin kurduğu bir şirketin yeşil (boş) alan göstererek kurutmak için izin aldığı, bu taahhütlerini yerine getirmeden buraya pirinç ektikleri ve sonra da bu alanın tapusunu aldıkları ve daha sonra da köyleri boşaltmak için vilâyete başvurdukları verilmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, B: 86, 18.6.1952, O: 1, s.289.

67 *TBMM Zabıt Ceridesi*, B: 80, 4.6.1952, O: 1, s.57-67, B: 81, 6.6.1952, O: 1, s.90-99, B: 84, 13.6.1952, O: 1, 194-195, B: 86, 18.6.1952, O: 1, s.276-291.

da ülke nüfusunun yüzde 19.9'u idi. Böylece kentlerde ve kırsal alanda ülke nüfusunun yüzde 46.7'si mücadele kapsamına alınmış bulunuyordu. 1957'ye kadar durum büyük ölçüde aynı kaldı. 1956 yılında 34 bölgede 12.812 köyde 6.795.284 kişi mücadele kapsamındaydı. Ülke nüfusunun yüzde 27.8'ini oluşturuyordu.⁶⁸

Bu dönemin mücadelesini bir önceki dönemin mücadelesinden ayıran en önemli özellik yaygın bir lavrasit ve sinek öldürücü olarak DDT kullanımıdır. 1944 yılında kullanılan lavrasit (mazot) miktarı 168 ton iken 1945'te 2266 tona yükselmiştir. 1946 yılında önemli bir gerileme olsa da 1956'ya kadar yılda ortalama 1300 ton düzeyinde bir lavrasit sarfiyatı olmuştur.

Türkiye savaştan çıktıktan sonra sıtma mücadelesinde yeni bir anlam içine girerken yeni bir böcek öldürücü olarak kullanılan DDT'nin yarattığı beklentilerin rolü büyüktü. Prof. Nami Serdaroğlu, Türkiye koşullarında DDT'yi üretmişti.⁶⁹ DDT 1945 yılında İzmit Klor Fabrikası'nda az miktarda üretiliyordu. Ama pahalı olduğu için kullanılan DDT ithal edildi. Bu DDT ilk yıllarda çok düşük yoğunlukta kullanılmıştır.⁷⁰ 1946 yılında ilk kez 2375 kg. kullanıldı.

Kullanımı hızla arttı. 1948'de 68 tona, 1950'de 109 tona yükseldi. Esas sıçramayı 1952 yılında 645 tona çıkararak yaptı. DDT lavrasitlerle karıştırılarak kalıcı etki yaratmakta kullanılmaya başlanmıştı. Daha sonraki yıllarda DDT tüketimi 1956'ya kadar 900 ton düzeyinde seyretti.⁷¹

Programın etkisini artırmakta Marshall yardımının da katkısı oldu. 1950 yılında yapılan bir anlaşma ile sıtma savaşı için malzeme ve böcek öldürücü sağlandı. Toplam 2.656.000 \$'lık yardımı 1951, 1952, 1953 yıllarına yayılmıştı. Bu yardım başlıca iki alanda kullanıl-

68 Midhat Süyev, *a.g.e.*, s.52 ve Yusuf Tuna, *Tıbbi İstatistik Yıllığı 1956-1959*, Günay Basımevi, Ankara, 1961, s.54.

69 Ata Ünal, *a.g.e.*, s.184.

70 Ziya Payzın, *a.g.m.*, s.62. O zaman M. Sabit Akalın'ın DDT'nin alkolde 1:100 suda 1:10000 oranına süspansiyonunun etkili olduğu hakkındaki raporuna karşı çıktığını, yüzde 5'lik DDT kullanımını savunduğunu anlatmaktadır.

71 Yusuf Tuna, *a.g.e.*, s.54.

dı. İlk yıl ABD makamlarının alınan DDT'ye el koyması üzerine sorunlar yaşandıysa da program genellikle etkili oldu. Bu programdan her bölgeye, bir motosiklet, bir jeep, bir römork, bir kamyonetle lavrasitler ile DDT'nin gerekli yerlere sıkılmasını sağlayacak yeterli sayıda pülvarizatör sağlanmıştır.⁷²

Sıtma ile savaşta alınan olumlu sonuçlara paralel olarak toplam ilaç, yani kinin ve atebrin tüketimi düşmüştür. 1945 yılında 115 kilo kinin, 4848 kilo atebrin harcanıyordu. Bu oranlar zaman içinde atebrin aleyhine gelişmiştir. 1956'da 2010 kilo kinin ve 211 kilo atebrin kullanılmıştır.

Bu dönemde kurutulan bataklıkların önemlileri arasında Amik Bataklığı, Kula Kayrak ve Menye bataklıkları, Afyon-Yıldırım Kemal Bataklığı, Erzurum-Karasu Bataklığı, Maraş-Gavur Gölü, Aydın Bataklığı, Erzincan Ova Bataklığı, Samsun Kocacırmak, Hamzalı Gelemen ve Terme bataklıkları, Eskişehir-Zadıroğlu ve Aliken bataklıkları, Yenişehir-Marmaracık Bataklığı, Dikili Kaynarca ve Solmaz bataklıkları, Elmalı-Karagöl Bataklığı, Eğridir Gölü ayağı bataklığı, Konya-İlgın Bataklığı, Konya-Ereğli-Akgöl Bataklığı, Tarsus Aynaz Bataklığı, Samsun-Ladik Gölü sayılabilir.⁷³

Sağlık Bakanlığı bütçesi içinde sıtma savaş bütçesinin payı 1945 yılında yüzde 36.9 gibi yüksek bir değer almış, daha sonra gerilemiştir. 1950 yılındaki yüzde 6'lık oranın dönemin karakterini yansıttığı söylenebilir.

1945 yılının sıtma mücadelesinde yeni bir dönüm noktası olmayı başardığı görülmektedir. Köylerde genel muayeneye alınan nüfus 1944'te yüzde 52.7 iken, 1945'te yüzde 73.5'e yükselmiş, yükselmesini sürdürerek 1951 yılında yüzde 90.9'a ulaşmış bulunuyordu. Dalak endeksi de hızlı bir düşme gösterdi, 1944 yılında yüzde 41.5 olan dalaklı oranı 1946'da yüzde 25.9'a, 1948'de yüzde 14.7'e, 1950'de yüzde 7.1'e, 1952'de yüzde 2.4'e, 1954'te yüzde 1'e, 1956'da yüzde 0.4'e

⁷² Türkiye'de Marşal Planı, no.9, Ankara, 1952, s.149-131; Sağlık Dergisi, cilt XXV, sayı 11, 1951, s.676-679.

⁷³ Mithad Süyev, a.g.e., s.194.

düşmüştü. Kan muayenelerinde teşhis edilen sıtmalı oranı ya da kan endeksi de sürekli bir düşme gösteriyordu. 1945 yılında binde 264.8 olan endeks, 1946'da binde 202'ye, 1948'de binde 175.2'ye, 1950'de binde 91.4'e, 1952'de binde 25.3'e, 1954'te binde 32'ye, 1956'da binde 8.2'ye düşmüştü. Hem dalak hem de kan endekslerinde görülen bu düşme sıtma mücadelesi bölgesinde tedaviye alınanlar oranında da bir düşmeyi beraberinde getirmişti. 1944 yılında yüzde 23.2 olan bu oran 1946'da yüzde 36.2'ye yükselmiş, daha sonraki yıllarda düşmeye başlamıştır. 1948'de yüzde 26.1, 1950'de yüzde 22.4, 1952'de yüzde 14.3, 1954'te yüzde 10.6, 1956'da yüzde 5.9 olmuştur.

Bu göstergelerden 1945 sonrasında sıtma mücadelesindeki ikinci atılımın amaçlarına büyük ölçüde ulaştığı anlaşılmaktadır.

SON VERİRKEN

1953 yılında 3. Tropikal Hastalıklar ve Malarya Uluslararası Kongresi İstanbul'da toplandı. Bu toplantıda böcek öldürücülere karşı sivrisineklerin göstermeye başladığı rezistans tartışıldı. Ama dünyaya bu konuda iyimser bir bakış açısı hakim bulunuyordu. Ulaşılan bilimsel gelişmeler dünyada sıtmanın kökünün kurutulabileceği umidini yaratmıştı. Bulunan yeni sıtma ilaçlarının insan-sivrisinek zincirini, öte yandan DDT'nin de sivrisinek-insan zincirini kıracağını, tarama yöntemiyle varolan hastalar bulunarak iyileştirildiğinde sıtmanın yeryüzünden yok edilebileceği sanısını oluşturunuyordu. 1955 yılında Dünya Sağlık Örgütü Genel Kurulu'nda hükümetlere sıtma mücadelesinin hedefinin sıtmanın yok edilmesine (eradication) yöneltilmesi konusunda bir çağrıda bulunuldu. Türkiye de bu çağrıya uydu.

Sıtma savaşı ile sıtmanın yok edilmesi arasında önemli farklar bulunuyordu. Sıtma savaşında gaye sıtma oranını belli düzeye indirmek, daha sonra da yükselmemesi için gerekli önlemleri almaktır. Yani sıtma savaşı sürekli bir programdır. Oysa sıtmanın yok edilmesinde amaçlanan bunun çok ötesindeydi, sıtma tamamen ortadan kaldırılmak isteniyordu. Aşırı bir titizlik ve gayretle sıtma bir kere ortadan kaldırıldı mı sıtma mücadelesine de gerek kalmayacaktı. İnsan roman-

tizm hedefini bir üst düzeye taşıyarak kendisini satirik bir sonuca yönelmiş oluyordu.

1957 yılı başından itibaren Dünya Sağlık Örgütü ve UNICEF ile birlikte sıtma eradikasyon programının uygulanmasına geçildi. 1960 yılında da 7402 sayılı “Sıtmanın İmhası Hakkında Kanun” kabul edildi. Oysa 1970’li yıllarda sıtmanın yeniden canlandığı görüldü. Satirik bir sonuçla karşılaşıldı. Dünya Sağlık Örgütü 1975’teki 28. genel kurulunda sıtma savaşı yürütülmesi kararı aldı. Artık yok etme terimi kullanılmıyordu. Her ülke kendi savaş yöntemini epidemiyolojik ve ekonomik koşullarına göre geliştirecekti.⁷⁴

Sıtma mücadelesi konusundaki değerlendirmeyi sadece sıtma konusundaki sonuçlarıyla bırakmak doğru olmaz, dolaylı sonuçları üzerinde de durmak gerekir. Bunlardan biri sıtma mücadelesinin temelde sineğe karşı bir mücadele olması dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Bu mücadele diğer türdeki sineklerle geçen hastalıkların da gerilemesine neden olmuştur. Çeçe sineğiyle geçen Urfa Çıbanı, kara sineklerle taşınan trahomda olduğu gibi.

İkinci önemli sonuç, sıtma mücadelesinin Türkiye’nin 1945 sonrasında yaşadığı demografik geçişe katkısıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’de nüfus artışının hızlandığı çok iyi bilinen bir olgudur. Ama bu olgunun nedenlerinin özenle araştırıldığı söylenemez. Bu önümüzdeki yıllarda sosyal bilimcilerin ele alması gereken konulardan biridir. Böyle bir analizde sıtma mücadelesinde sağlanan başarı açıklayıcı değişkenlerin en etkili olanlarından biridir. Sıtma mücadelesinde sağlanan başarı hem doğum oranlarını artırarak, hem bebek hem de yetişkin ölüm oranlarını düşürerek nüfus artışını hızlandırmıştır. Sıtma mücadelesi yapılan yerlerde 1945 yılında binde 26 düzeyinde olan doğum hızı 1950 yılında binde 33 düzeyine yükselmiştir. 1944 yılında binde 105 düzeyinde olan bebek ölümleri, 1950 yılında binde 68 düzeyine düşmüştür. 1944 yılında binde 18 olan ölüm oranı, 1950 yılında binde 10 düzeyine gerilemiştir. Bu da Tür-

74 Sabahattin Payzın, “Sıtmanın Salgınbilim ve Sıtma Savaşının Önemi”, *Sıtma Bilimi Malariologia*, s.57.

kiye’de demografik geçişi başlatmıştır.⁷⁵

Sıtmayla mücadelenin dolaylı sonuçlarını değerlendirirken göz ardı edemeyeceğimiz bir başka konu sıtmayı önlemek için bataklıkların kurutulmasıdır. Günümüzde çevre hareketinin gelişmesiyle birlikte bu tür sulu alanların ekolojik dengelerin korunması bakımından ne kadar önemli olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Günümüzdeki anlayış içinde kurutulan bataklıkların önemli bir kısmının korunması gerektiği sonucuna varılabilecektir. Bu bağlamda İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun 1946 kanunu TBMM’de müzakere edilirken, İtalya’da bataklıkların kurutulmadığını bonificationu yapılarak bataklık özelliği korunarak verimli ve sağlıklı hale getirildiği üzerinde durmuş olması ilginçtir. Döneminde bataklıkların kurutulması konusunda tek aykırı ses bu olmuştur.

Cumhuriyet’in 1924-1957 arasındaki 33 yıllık sıtma mücadelesini inceledik. Bunun içinde üç farklı dönem göze çarpıyor. Başlangıç yıllarında aydınlanmacı bir anlayışla örgütlenen sıtma mücadelesinde belli bir düzeyde bir başarı gösterildikten sonra İkinci Dünya Savaşı içinde sıtma yeniden canlanmış ve sıtma epidemileri yaşanmıştır. Sıtma mücadelesinde asıl sonuç alınması 1945 sonrasında, özellikle DDT’nin bulunmasından sonra olmuştur. Burada karşımıza çıkan değerlendirme sorunu başlangıç dönemine ilişkin olmaktadır. İlk dönem başarısız mı olmuştur ki İkinci Dünya Savaşı içinde sıtma çok etkili hale gelebilmiştir. İkinci Dünya Savaşı içinde epidemilerin yeniden canlanmasında savaş koşullarında askeri birliklerin yer değiştirmelerinin, beslenme koşullarının kötüleşmesinin, mücadelenin zayıflamasının vb. birçok nedeni sayılabilir. Eğer hemen Cumhuriyet’in sonrasında sıtma mücadele teşkilâtı kurulmamış olsaydı, İkinci Dünya Savaşı epidemilerinin daha çok etkili olacağı ileri sürülebilir. Ama bu iddiayı kanıtlamak olanaklı bulunamaz. Ama şunu söylemek olanaklıdır. Cumhuriyet’in başlangıcından itibaren bir sıtma mücadelesi kadrosunun yetiştirilmiş olması, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki kampanyada çok kısa sürede sonuç alınmasını kolaylaştırmıştır.

TABLO 1
Sıtma Hastalığının Yaygınlığına İlişkin Gözlemler

Yıllar	Savaş bölgesi sayısı	Savaş yapılan köyler	Köylerin nüfusu	Genel muayene oranlar	Dalaklı sayısı	Dalaklı yüzdesi	Kan muayenesi	Pozitif kan	Pozitif Kan yüzdesi
1925				25.718	9275	36.06	16.579	1434	8.65
1926	5	1454		488.079	94.175	19.30	148.264	14.791	9.98
1927				704.615	105.485	14.97	212.568	10.190	4.79
1928				769.970	95.701	12.43	243.298	9928	4.08
1929				1.100.719	162.075	14.72	354.455	36.168	10.20
1930		3453	2.011.980	1.438.044	232.058	16.14	370.078	45.853	12.39
1931		3756	2.109.079	1.666.915	305.903	18.35	530.590	61.241	11.54
1932		3361	2.149.574	1.677.908	328.633	19.59	557.081	72.500	13.01
1933		3526	2.248.508	1.758.767	314.502	17.88	547.332	50.609	9.25
1934		3623	2.416.111	1.934.990	333.687	17.24	570.575	48.744	8.54
1935		3469	2.291.715	2.036.945	368.422	18.09	594.580	40.842	6.87
1936				2.167.999	484.711	22.36	654.668	62.544	9.55
1937				2.440.446	583.433	23.91	734.041	69.580	9.48
1938							731.718	81.702	11.17
1939		4490	2.981.155				896.187	120.060	13.40
1940		4450	3.324.237	2.445.272	736.646		586.597	115.683	19.72
1941		4475	3.241.068	2.430.801	909.119		408.812	94.534	23.12
1942		4432	3.448.432	1.772.494	817.119		454.632	146.077	32.13
1943		4564	3.603.875	2.256.026	1.003.931		377.333	115.546	30.62
1944	19	4624	3.650.088	1.923.586	798.288		285.528	80.387	28.15
1945	43	16.934	7.549.280	5.552.487			63.219	16.739	26.48
1946	39	13.285	6.032.573	4.711.440	1.220.263		51.329	10.373	20.21
1947	40	13.317	6.036.073	4.460.658	883.210		29.833	5979	20.04
1948	40	12.543	6.403.475	4.501.643	661.741		41.639	7298	17.53
1949	41	11.430	5.398.767	4.324.412	454.063		36.151	4973	13.76
1950	42	11.742	5.307.420	4.545.425	323.323		46.038	4211	9.15
1951	34	12.381	5.717.394	5.197.111	223.475		978.182	20.132	2.06
1952	34	12.422	5.983.502				332.008	8400	2.53
1953	34	12.642	6.171.856				214.918	5227	2.43
1954	34	12.801	6.445.832				77.724	2489	3.20
1955	34	12.812	6.722.135	1.912.645	13.849		35.171	1494	4.25
1956	34	12.812	6.795.284				190.655	1573	
1957		16.917	9.530.832				906.943	5536	

TABLO 2
Sıtmanın Yaygınlığı Konusundaki Saptamalar

Yıllar	Ülke nüfusu	Sıtma yoklaması yapılanlar	Sıtma yoklaması yapılanlar	Kan yoklaması yapılanlar	Tedavi edilen sıtmalılar	Kinin dağıtımı ve diğer yollarla korumaya alınanlar
1925		66.578		30.544	35.629	37.461
1926		528.306		96.830	117.648	81.100
1927	13.562.000	765.245	5.64	226.891	109.028	38.158
1928	13.851.000	771.924	5.57	226.121	1.008.998	41.066
1929	14.146.000	955.803	6.76	337.306	191.061	217.365
1930	14.448.000	1.435.912	9.94	424.943	308.728	23.241
1931	14.756.000	1.665.000	11.28	530.000	478.000	28.000
1932	15.071.000	1.677.000	11.13	557.000	432.000	10.000
1933	15.392.000	1.759.000	11.43	547.000	385.000	15.000
1934	15.721.000	1.925.000	12.24	571.000	415.000	27.000
1935	16.046.000	2.037.000	12.69	595.000	520.000	21.000
1936	16.350.000	2.168.000	13.26	655.000	720.000	27.000
1937	16.631.000	2.440.000	14.67	734.000	735.000	13.000
1938	16.916.000	2.506.000	14.81	741.000	777.000	12.000
1939	17.369.000	2.314.000	13.32	896.000	788.000	3300
1940	17.723.000	2.445.000	13.80	587.000	1.095.000	6200
1941	17.953.000	2.432.000	13.55	409.000	991.000	2000
1942	181.144.000	1.776.000	9.79	455.000	785.000*	
1943	18.337.000	2.256.241	12.30	377.333	1.063.397*	
1944	18.533.000	1.924.202	10.38	285.528	840.561*	
1945	18.664.000	5.552.487	29.75	333.491	2.542.272*	
1946	19.074.000	4.713.482	24.71	51.329	2.186.175	516.405
1947	19.493.000	4.462.845	22.89	29.833	2.016.705	521.780
1948	19.921.000	4.506.438	22.62	41.639	1.672.021	568.959
1949	20.359.000	4.323.270	21.24	36.151	1.323.791	463.991
1950	20.809.000	4.545.425	21.84	46.083	1.188.969	490.724
1951	21.352.000					
1952	21.953.000					
1953	22.571.000					
1954	23.206.000					
1955	23.859.000	1.912.645	8.02	34.260	485.642	78.297
1956	24.442.000	2.038.467	8.34	190.655	403.136*	
1957	25.252.000	908.113	3.60	906.943	5536*	

TABLO 3
Sıtma Mücadelesinde Yapılanlar

Yıllar	Kurutulan bataklık hk.	Açılan kanal km.	Kinin tüketim kg.	Atebrin tüketim kg.	DDT tüketim kg.	Mazot tüketim kg.	İyileştirici tedavi olanlar	Toplam harcama bin TL
1925	4		1314					576
1926	18		3532					574
1927	91	12	2789					511
1928	1106	23	2594					380
1929	824	22	3772					660
1930	2566	138	4532					885
1931	1962	92	6448					643
1932	7873	91	5749					623
1933	828	106	4832					759
1934	1377	123	5356					795
1935	6150	205	6217					786
1936	2356	118	8331					808
1937	4969	168	8483					961
1938	3787	122	9075					931
1939	1733	137	7172					1167
1940	997	125	9548	1		89.000	1.093.673	795
1941	4916	124	8705	18		92.000	988.525	716
1942	948	136	3674	77		97.000	782.794	688
1943	1376	139	4008	434		129.000	1.063.143	900
1944	2637	91	578	902		163.000	839.515	4011
1945	7821	1053	114	4848		2.266.240	2.542.272	4607
1946	2066	541	189	6108	2375	872.988	2.186.175	3799
1947	3830	427	319	6095	18.304	1.070.671	2.016.705	3458
1948	1269	317	333	5357	62.013	1.339.483	1.672.021	3202
1949	1079	151	355	4401	99.381	1.146.425	1.323.791	3373
1950	501	81	413	3878	109.855	1.006.360	1.188.964	3374
1951			367	3558	184.196	1.278.355	1.071.169	
1952					645.566	1.477.544	860.424	
1953					944.775	1.471.782	713.797	
1954					980.346	1.385.355	687.189	
1955	26	39	2043	435	595.099	1.516.514	485.642	
1956			2010	211	877.570	1.354.046	403.136	
1957								

KAYNAKÇA

- A. Kuman, H., İ. Hakkı Bahar, Vedat Orhan, "Sıtmanın Sağaltımı", *Sıtma Bilimi Malariologia*, s.141,142.
- Akalın, B., Utku Ünsal, "Türkiye'de Sıtmanın Dünkü ve Bugünkü Durumu", *Sıtma Bilimi Malaryoloji*, s.189.
- Aksu, Lütfi, *Malarya (Sıtma)*, Ankara, 1943, s.10, 25, 26, 29, 44.
- Ali Tanoğlu, A., "Türkiye'de Büyük Su İşlerinin Bugünkü Durumu ve Türkiye'nin Su Davası", *Türk Coğrafya Dergisi*, yıl 1, sayı III-IV, Ankara, 1943, s. 289-291, 306.
- Bayındırlık İşleri Dergisi (15)*, Birinci Teşrin 1938, yıl 5, sayı 5, s.360.
- Birinci On Yıllık Sağlık Planı*, T.C. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara, 1946.
- Çeltik Ekimi Kanunla Layıhası ve Ziraat, Dahiliye, Sıhhat ve İçtimai Muavenet, Maliye ve İçtimai Muavenet, Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları (1/156)*, s. sayısı: 247, s.3.
- Denizli Milletvekili Reşat Aydın'ın ve Burdur Milletvekili Ahmet Ali Çınar'ın Tapu Kanunu'nun 15. Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Teklifine Dair Bayındırlık Komisyonu Raporu (2/6), s. sayısı 77'ye ek.
- Dilevurgun, Hamdi, *Sıtma*, Milli Eğitim Bakanlığı Köy Kitaplığı: 2, İstanbul, 1948, s.11,16-18.
- Doğan, F., Budak S., "Sıtma Vektörleri", *Sıtma Bilimi Malariologia*, s.37-45, 45.
- Eren, T., "Ormancılığımızda Ağaçlandırma Çalışmaları", Halil Kutluk, Hasan Asmaz, *Türk Ormancılığı Yüzüncü Tedris Yılına Girerken 1857-1957*, Türkiye Ormancılar Cemiyeti, Ankara, 1957, s.213, 213-214.
- Fikri, A. - Lütfi, A., "Türkiye'de Sıtmanın Coğrafyası Raporu", *Birinci Milli Tıp Kongresi Zabıtnamesi I-II İçtima*, TBMM Matbaası, Ankara, 1925, s.113.
- Kutluk, H., *Türkiye Ormancılıkta İlgili Tarihi Vesikalar*, s.332.
- Okaliptüs Ağaçlandırması*, Kongre Yayını, B Serisi, Takım 11, Birinci Köy ve Ziraat Kongresi, Ankara, 1938, s.3-8.
- Okaliptüs Raporu*, Kongre Yayını, B Serisi, Takım 11, Birinci Köy ve Ziraat Kongresi, Ankara, 1938, s.4-5.
- Payzın, S., "Sıtmanın Salgınbilim ve Sıtma Savaşının Önemi", *Sıtma Bilimi Malariologia*, s.57, 62.
- Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara, 1973, s.24-28, 53.
- Serter D.,- Tümbay, E., "Sıtma Semptomolojisi", *Sıtma Bilimi Malariologia*, s.81,81-85.
- Sıtma ile Olağanüstü Savaş Hakkında Kanun Tasarı ve Muvakkat Encümen Mazbatası (1/401)*, s. sayısı: 52, s.2.

- Sıtma Savaşı Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/547)*, s.sayı: 89, s.1-3.
- Süeyev, M., *Sıtma Savaşı Çalışmaları Albümü*, Sağlık ve Sosyal Yardım Vekaleti, Ankara, 1953, s.44.
- Takvimi Vekayi*, no.2865, *Düstur*, Tertip: II, cilt 9, 26 Nisan 1333, s.628.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, B: 29, 13.1.1950, O: 1, s.180-189, B: 31, 18.1.1950, O: 1, s.209-213; B: 80, 4.6.1952, O: 1, s.57-67, B: 81, 6.6.1952, O: 1, s.90-99, B: 84, 1; B: 86, 18.6.1952, O: 1, s.289.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, İ: 22, 5.6.1939, c.1, s.7-13, 33-36; İ: 34, 26.3.1945, O: 1, s.191-194; İ: 35, 7 Haziran 1935, c.1, s.73-75, 82-85; İ: 78, 11.6.1936, c.1, s.197-203, 244-247; İ: 91, 26.4.1926, c.1, s.217-230; İ: 98, 13.5.1926, c.1, s.95-96; İ: 91, 26.4.1926, c.1, s.229; İ: 91, 26.4.1926, c.1, s.230 arkasına gelen ekler, s.17-18.
- Tuna, Y., *Tıbbi İstatistik Yıllığı 1956-1959*, Günay Basımevi, Ankara, 1961, s.51, 52, 54.
- Türkiye'de Marşal Planı*, no.9, Ankara, 1952, s.149-131; *Sağlık Dergisi*, cilt 25, sayı 11, 1951, s.676-679.
- Unat, E. K. "Sıtmanın Tarihi", *Sıtma Bilim Malariologia*, 1. Ulusal Parazitoloji Kongresi, 22-24 Mayıs 1979, İstanbul, Türkiye Parazitoloji Derneği Yayını No.1, İzmir, 1979, s.2, 6, 8, 9.
- Ünalın, A., , *Sıtmalı Yerlerde Çalışan ve Yaşayanlara Pratik Bilgiler*, İstanbul, Hüs-nütabiat Basımevi, 1946, s.2,4-5,5,42,108,109,155,118,184,189.
- Yaşarol, Ş., İlki, S., Budak, S., "Sıtma Etkenlerinin Morfo-Fizyolojileri ve Evrimleri", *Sıtma Bilimi Malariologia*, s.11-15.

4

Devletçilik Öncesinde Sanayi Politikası Arayışları¹

Dünya İktisadi Buhranı Öncesinde
Cumhuriyet'in İlk Plan Yapma Deneyimi

ILHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

GİRİŞ

Türkiye'nin, sosyalist ülkeler dışında, ilk plan hazırlayan ülkelerden biri olduğuna, iktisat tarihi yazınımızda oldukça sık değinilir. Sözü edilen bu plan, Sovyetler Birliği'nden gelen uzmanlarla Türk uzmanlarının işbirliği ile hazırlanan ve Kasım 1933'te yayınlanan "Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı"dır.² Oysa Türkiye'nin planlama deneyini dünya iktisadi buhranının öncesine kadar geriye götürmek olanağı vardır.

Türkiye'de 1929 Haziran ayında 1930 yılının ilk günlerine kadar uzanan altı aylık süre içinde Âli İktisat Meclisi ve İktisat Vekâleti'nin işbirliğiyle bir iktisadi program hazırlanmıştır. Daha sonra bürokratik çevrelerce Şakir Kesebir Planı diye adlandırılan bu plan, dünya iktisadi buhranı içindeki değişik politika arayışları yüzünden uygulamaya girmemiştir. Ama yine de Türkiye'deki ilk iktisadi program çalışması olması bakımından üzerinde durulmaya değer.

1 Bu yazı yazarların 1929 Dünya İktisadi Buhranında Politika Arayışları kitabında bir bölüm olarak yer almaktadır.

2 Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1972.

Şakir Kesebir Planı, Türkiye'nin planlama deneyleri açısından, iki yönden ilginçtir. Şakir Kesebir Planı'nın varlığı, uygulanmamış olsa da, 1933 planının toplumda birden doğan bir plan olmadığını, plan program fikri üzerinde üç dört yıllık bir hazırlıktan sonra ortaya çıktığını kanıtlamaktadır. Öte yandan Şakir Kesebir Planı'nda yer alan birçok yatırım önerisi 1933 Birinci Sanayi Planı'nca benimsenmiştir. Başka bir deyişle Birinci Sanayi Planı'nın daha iyi anlaşılabilmesi için Şakir Kesebir Planı'nın öyküsünü ve niteliğini bilmek gerekir.

ŞAKİR KESEBİR³ PLANI

Âli İktisat Meclisi'nin, 1929 yılının Haziran ayındaki ilk toplantısında⁴ bu kurumun gelecek toplantısı gündemine “Türkiye'nin İktisadi

Âli İktisat Komisyonu Sekreteri
Nurullah Esat Bey (Sümer)

Programı”nın hazırlanması da alındı. Bu iş için İktisat Vekili Şakir Kesebir başkanlığında “Bekir, Raif, Selahattin Muhtar, Mehmet Vehbi, Niyazi Asım, Nurallah Esat” beylerin katıldığı bir komisyon kuruldu.⁵

Bu heyet ilk iş olarak, ülkenin üretim olanaklarını yerinde tespit etmek için üç gruba ayrılarak, Türkiye'nin çeşitli kesimlerinde inceleme yapmaya karar verdi. Birinci grup, demiryolu güzergâhında; ikinci grup, Karadeniz sahilleri ile Trabzon ve Erzurum çevresinde; üçüncü grup ise Akdeniz sahilleriyle Trakya'da incelemeler yapacaktı.⁶ Böyle bir tutumun elde mevcut bilginin çok sınırlı olduğu

3 Şakir Kesebir'i, Mehmet Zeki Pakalın şöyle tanıtmaktadır: “Çok muhterem Edirne Mebusu Şakir Bey, kurnaz bir maliyeciydi olmakla beraber, aynı zamanda da çok vukufu bir iktisatçıydı. Bütçe Komisyonu'nda mühim bir mevki işgal eden mumaileyh Rahmi Bey'in istifası üzerine İktisat Vekâleti'ne (29 Mayıs 1929'da) tayin edilmiştir. Eylül 1930'da istifa etmişti.” *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi III*, İstanbul, 1930-1932, s.288.

4 Bu toplantı için bkz. *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1929.

5 Bkz. “Türkiye İktisadi Programı”, *Milliyet*, 15 Haziran 1929.

6 Bu “İhsari Komisyonun” yaptığı ilk toplantının ayrıntıları için bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, 18 Haziran 1929. Ayrıca bkz. Nizamettin, “İktisat Programımız”, *Milliyet*, 18 Haziran 1929.

bir ortamda, geçerli bir yöntem olduğu muhakkaktır.⁷

Yapılan bu geziler, "... Tetkikatın ehemmiyetli neticelere varması için ipucu rolü oynayacak birçok noktanın tebellür..." etmesini sağlamıştır.⁸ Ne var ki, çalışma Âli İktisat Meclisi'nin Kasım ayında yapacağı toplantıya yetiştirilememiştir.⁹ Zaten çok sınırlı imkân ve yetenekli bu "İlhari Komisyonun" bu denli geniş bir projeyi tamamlaması pek güçtü. Aralık 1929'dan itibaren bu işi İktisat Vekili Şakir Kesebir ile birlikte İktisat Vekâleti yüklenmiştir.¹⁰ Dış ticaret dengesi açıklarının devam etmekte ve Türk Lirası'nın dış değerinin hızlı kıymet kaybına uğramakta olduğu ve ülkenin her kesiminden "radikal tedbirler" ve "iktisadi ve mali seferberlik"¹¹ istemekte olduğu bir ortamda, (program) çalışması ülkede, büyük bir ilgi ile karşılandı. Onu, hilafetin ilgası, Cumhuriyet'in ilanı gibi önemli bir olay gibi görenler veya "gündelik zaruretlerin esiri bir iktisat devrinden daimi idaremize muti bir iktisat devresi..." ne geçiş gibi yorumlayanlar¹² çoktu.

Programın hazırlanması sırasında, İktisat Vekâleti'nce uygulanan ana yöntem şöyle olmuştur:

1. Memleket dahilinde yetişen (veya yetiştirebilecek) mahsulâta karşı gümrükleri kapama. Bunu temin için.

2. Muhtaç olduğumuz bu maddeleri memleket dahilinde yetiştirmek.

7 Bkz. "İktisat Programı: Tetkikat Başladı. Hazırlık Komisyonu Reisinin Söyledikleri", *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Temmuz 1929.

8 Heyetlerin yaptığı geziler için bkz. *Milliyet*, 17 Ağustos 1929 ve *Hakimiyet-i Milliye*, 13 Eylül ve 21 Ekim 1929.

9 Âli İktisat Meclisi'nin haziran ayındaki toplantısında bu "İlhari Komisyonun" raporunun kasım ayı toplantısında görüşülmesi öngörülmüştü. Son toplantıda, bu konunun ele alınmamış olması, herhalde çalışmanın tamamlanamamış olmasındandı. Bkz. *Milliyet*, 15 Haziran 1929 ve *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Kasım ve 2 Aralık 1929.

10 *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1930.

11 Bkz. Mahmut Muin, "İktisat Cephesinde", *Hakimiyet-i Milliye*, 7 Aralık 1929; "Tatbiki Elzem Seferberlik" ve "İktisadi ve Mali Seferberlik", *Cumhuriyet*, 4 ve 9 Aralık 1929.

12 Program çalışmalarına verilen önemle ilgili olarak bkz. Nizamettin, "İktisadi Program", *İktisatçı*, no.3, 1 Temmuz 1929; M. Vehbi Sarıdal, "1930 İktisat Senesine Girerken", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Ocak 1930; Vedat Nedim Tör, "Günün Parolası: İktisat Programı", *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1930.

3. Hariçten zaruri olarak ithal edeceğimiz maddelere karşı, memleketin iktisadi muvazenesini temin zımmında, ihracatta bulunmak.¹³

Önerilen iktisadi politika ülkenin özellikle, tarım üretiminde ve bazı ana ihtiyaç maddelerinde kendine yeterli hale gelebilmesini ve dolayısıyla ithalatı ve ihracatı dengeleyebilecek tipik bir “ithal ikâmesidir”. Böylece daha yüksek bir düzeyde dışa kapanmayı değil, fakat açık vermemeyi amaçlayan, yeni bir denge peşinde koşulmak istenmektedir.¹⁴

Bu çerçeve içinde, programa alınacak proje ve malların, “idari, fenni” ve iktisadi yönden gözden geçirildiği ve “süratle netice vereceklerle” “vermeyecek olanların” birbirinden ayrıldığı belirtilmiştir.¹⁵

Bu şekilde hazırlanan projeler 13 Ocak 1930’da incelemesi için Başvekil İsmet İnönü’ye verilmiştir.¹⁶ Ve basında onun bu konuda bir hafta içinde, Meclis’e bilgi vereceği yazıldıysa da,¹⁷ bu gerçekleşmemiştir. Yunus Nadi, aynı ayın sonlarında yazdığı bir başmakalede ise, programın basılıp, tartışılması için Meclis’e gönderileceğine değinerek şöyle demektedir: “... Demek oluyor ki, iktisat programı daha tatbik mevkiine konmadan ve hattâ son şeklini almazdan evvel milletin efkârı umumiyesine mal edilmiş olacaktır.”¹⁸

Programın basılıp, Meclis’te tartışılması beklenirken, gazeteler şubat başlarında İktisat Vekili Şakir Kesebir’in programı tekrar incelemekte olduğunu bildirmiştir.¹⁹ *Hakimiyet-i Milliye* birkaç defa, bu incelemenin “birkaç gün devam edeceğini” bildirdiyse de inceleme Mart ayı başına kadar sürmüştür.²⁰ 4 Mart 1930 tarihinde inceleme biterek, basına geçilmiştir. “Mahdud” miktarda basılan²¹ bu çalışma,

13 Bkz. “İktisadi Muvazene Nasıl Temin Edilecek”, *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Ocak 1930.

14 Bu denge politikası için bkz. Mahmut Sürt, “Gazimiz”, *Hakimiyet-i Milliye*, 16 Ocak 1930.

15 Bkz. “İstihsal Kabiliyetimizi Tezdi Projeleri: Projeler Nasıl Bir Esasa Göre Hazırlandı”, *Hakimiyet-i Milliye*, 13 Ocak 1930.

16 *Hakimiyet-i Milliye*, 14 Ocak 1930.

17 *Hakimiyet-i Milliye*, 15 Ocak 1930.

18 Bkz. Yunus Nadi, “İktisat Programı Etrafında”, *Cumhuriyet*, 29 Ocak 1930.

19 *Hakimiyet-i Milliye*, 9 Şubat 1930.

20 İktisat Vekili’nin yeniden yaptığı bu incelemeler için *Hakimiyet-i Milliye*’nin şu tarihli nüshasına bakınız. 9, 11, 15, 16, 19, 20, 25 ve 27 Şubat 1930.

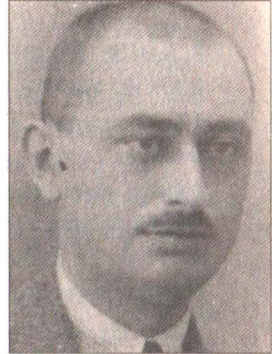
21 *Hakimiyet-i Milliye*, 9 Mart 1930.

program veya benzeri bir kelime yerine, *İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor* başlığını taşımaktadır.²²

Zaten bu rapor "... İktisadi işlerde semere almak, senelerce ve musırrane çalışmaya mütevakkıf olduğundan memleketimiz için muayyen bir iktisadi siyaset tesisi ile bu siyasetin tatbikatını tayin edecek etraflı bir program ihzârı esas olmak lâzımdır..." diyerek, incelemenin "... Bu maksadın temininde az çok faydalı..." olabilmeyi amaçladığını söylemektedir.²³ Fakat bu çalışmanın hiç olmazsa basılı kısmı bizzat "program" olma iddiasından uzak durmaktadır veya aşağıda görülecek nedenle, durmak zorunda bırakılmıştır.²⁴

Yunus Nadi o günlerdeki bir başmakalesinde bu konuda şöyle yazmaktadır:

"... Şakir Bey tarafından yapılan tetkikat, Gazi Hz. de mütalea buyurmuşlar ve esas itibariyle pekiyi bularak Başvekil Pş. ile görüşmüşlerdir. Gazi Hz.ne göre asıl program bundan sonra yapılacağı ve işle bizzat Başvekil Pş.nın meşgul olacağı anlaşılıyor." Şimdilik "Heyet-i Vekile Erkânı'na ve sair bazı zevata..." verilmek için sınırlı sayıda basılan bu belgenin "... istihzaratına program demekten ziyade iktisat muhtelif mevzuları üzerinde icra kılınmış tetkikat demek daha doğru olacak. Nitekim Heyet-i Vekile'ce bu tetkikin mütaleacak..."²⁵

İktisat vekilliği yapan
Edilme Mebusu
Şakir Kesenir

22 Adı geçen rapor, bu çalışma Ek 1'de verilmiştir.

23 Bkz. a.g.e., s.195.

24 Bu çalışmanın, Reisicumhur ve Başvekilin inceleme yaptığı basılı olmayan ilk şekli bulunamamış olduğundan, ilk metinle, basılı metinler arasındaki farkları tam olarak saptayamadık.

25 Yunus Nadi, "İktisadi Program", *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1930. Yine Yunus Nadi, Şakir Kesenir'in bu çalışmasının, yetersizliğinin nedenini şöyle açıklayacaktır:

"... Geçen sene İktisat Vekili Şakir Kesenir Bey'in hazırladığı şey, memleketin iktisadi vaziyetine ait umumi bir malûmat fihristi idi. Kıymetsiz demek istemiyorum.... İstihsal ve istihlâka ait belli başlı maddeler etrafındaki bu malûmatla memleketin iktisadi vaziyetini toplu olarak görmek mümkündür..." "Ama bu çalışma henüz program değildi." İktisadi Program, *Cumhuriyet*, Ocak 1931.

Hakimiyet-i Milliye, Şakir Kesebir'in çalışmasının bu niteliğini açıkça ortaya koymamış, sadece İsmet İnönü ve arkadaşlarının hazır-ladığı iktisadi programı birincisinin tabii uzantısı gibi, kamuoyuna sunmayı tercih etmişlerdir.²⁶

Ne var ki, İktisat Vekili Şakir Kesebir o yıl içinde C. Serbest Fırka tarafından aleyhine yürütülen görevini kötüye kullanma ve suistimal iddiaları üzerine istifa etmiş -kabinenin istifasından bir gün önce- ve üstelik, o yılki Meclis encümenleri seçimi hemen hemen geçen sene-lerin aynı gibi olmasına karşılık Şakir Kesebir "... Hiçbir encümene..." yeniden seçilememiştir.²⁷ *Cumhuriyet*'in "Şayan-ı hayal" bulduğu bu neticede, program çalışmasının da etkisi olsa gerektir.²⁸

3. ŞAKİR KESEBİR PLANI'NIN (İKTİSADİ VAZİYETİMİZE DAİR RAPOR) GENEL DEĞERLENDİRMESİ

1929 buhranının Türkiye'de hissedilmesinden önce hazırlanmaya başlamasına rağmen, planın sonuçlandırılması, buhran sonrasında olduğundan, planın ana amacı; buhran yüzünden ortaya çıkan para kıymetindeki değişmelere, ekonominin tümünde alınacak tedbirlerle bir çözüm bulmak haline gelmiştir. Bu husus planın hükümet başkanına sunuş yazısında:

"Paramızın son aylardaki kıymet temevvüçleri dolayısıyla tarafı devletlerinden 12 Kânunuevvel 1929 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde irat buyrulana nutukta iktisadi kifayet temini ve istihsalatın tezyidi suretile tediye muvazenemizin islahındaki hayati ehemmiyet tebaruz ettirilmiş ve bu esasların mütalesasına yarıyacak malûmat ve rakamların ayrıca, ihzarı lüzumuna işaret olunmuştur,"²⁹ şeklinde belirtilmiştir.

²⁶ *Hakimiyet-i Milliye*, şu tarihli nüshalarına bkz. 15, 16, 26 ve 29 Mart 1930 ve 9, 11, 14, 15 ve 20 Nisan 1930.

²⁷ *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1930.

²⁸ *Cumhuriyet*, 7 Kasım 1930.

²⁹ İktisat Vekili Şakir Kesebir, *İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor*, TBMM Matbaası, Ankara, 1930, s.1-4.

Dış ödemeler dengesinin üretimin artırılması yolu ile sağlanmasının esas amaç olarak alınması planın uyguladığı metodolojinin özelliklerini de belirlemiştir. Planın metodolojisi sunuş yazısında aşağıdaki şekilde verilmektedir.

“Tediye muvazenemiz tetkikata esas ittihaz edilmiş ve bu muvazene unsurları meyânında bilhassa harici ticaret vaziyetimizde haizi tesir bütün mevat sırasile gözden geçirilerek herbirinin istihsalini artırmak ve kıymetlendirmek için faideli addedilen tedbirler izaha çalışılmıştır. İktisadi tetkikler müşahade ve hükümlerin isabetli olabilmesi doğru ve kat’î erkam ve malûmat verecek iktisadî istatistiklerin vücuduna vabestedir.”³⁰

“Geçen sene ilk defa olarak Âli İktisat Meclisi’nce, 1926 senesine ait bir tediye muvazenesi tanzim edilmiş ve bulunabilen malûmata müsteniden beynelmilel tediye vaziyetimizin tespitine çalışılmıştır. Yapılan tablo dört sene evvele ait olmasına ve henüz mükemmel denecek halde bulunmamasına rağmen şayanı istifade bir başlangıçtır.”³¹

Planda sektörler ya da tüm ekonomi düzeyinde değil her bir mal düzeyinde teker teker dış ticaret dengesinin geliştirilmesine çalışılmaktadır.

Her mal düzeyinde sağlanacak gelişmeler teker teker başarılırsa, ekonominin tüm olarak dış ödemeler dengesinin iyileşeceği varsayılmaktadır. Böyle parçacı program anlayışı içinde tabiidir ki, bir öncelikler kavramı doğmaktadır. Gayretlerin hangi noktalara toplanması gerektiği belirsizdir. Planın sunuş yazısında Âli İktisat Meclisi’nin hazırladığı dış ödemeler dengesi tablosundan söz edilmesine rağmen bu tablo kullanılmamış ve hattâ planın uygulanması halinde oluşması beklenen ödemeler dengesini gösteren bir tablo da hazırlanmamıştır.

Önerilen tedbirlerin tümünün ödemeler dengesindeki açığı kapayıp kapamadığı veya kaç sene içinde kapayacağı belirsizdir. Zaten planın kaç yılda uygulanacağı da belli değildir.

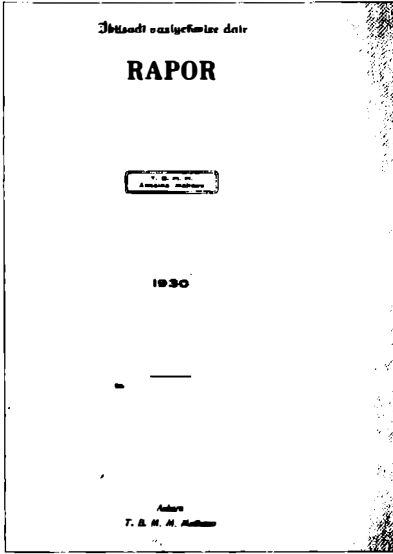
30 Şakir Kesebiz, *a.g.e.*, s.1-4.

31 Şakir Kesebiz, *a.g.e.*, s.1-4.

Planın ödemeler dengesindeki açığı kapamakta kullanacağı strateji ise aşağıdaki şekilde açıklanmaktadır.

“Muvazenenin ıslahı şedit bir mengene tazyiki ile ithalatın büyük bir nispette tenkisi suretinde de düşünülebilir. Fakat, iktisadi faaliyet ve ticari münasebetta normal şerait ve müteakıl menafiin muhafazası esas olduğuna göre en muvafık usulü tevzin muameleye künü azaltmadan istihsalî çoğaltmadır. Bunun için de memlekette

sermaye, faiz, kredi, para meselsi şerait ve istihsal imkânları, ihracat maddelerimizin evsafı ticariyesi mahreçlerdeki vaziyetleri, dahilî, haricî nakliyat mesaili velhasıl maliyet ve satış fiyatlarının tesbitinde amil olan bilûmûnün unsurların tetkiki lâzım gelir.”³²

Kesebir'in *İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor* adıyla 1930'da TBMM tarafından basılan "program".

incelendiğinde bu bağımlılığın ilginç örnekleri görülecektir. Bunlardan biri plan hazırlandığı dönemde ülkede "imal" edildiği söylenen çikolatanın hamurunun bile hazır olarak ithal edilmekte olmasıdır.

Planın öngördüğü üretimin artırılması yoluyla dış ödemeler dengesinin sağlanması, uzun vadeli bir süreçtir. Oysa dünya buhranı-

nın etkisine, bütün şiddetiyle karşı karşıya kalan Türkiye'nin böyle uzun süre beklemesine olanak yoktur. Türkiye parasının değerini korumak ve dış ticaret dengesini sağlamak için radikal tedbirler alacaktır. 1930 yılında dış ödemeler dengesini sağlayacak parasının değerini stabilize edecektir. Bu nedenle planın temel strateji seçmesi, hızla gelişen dünya koşulları dolayısıyla çok kısa zamanda aşılmıştır.

Dış ödemeler dengesinin sağlanmasında plan iki yönde tedbirler getirmektedir. Bunlardan birincisi ithalatın azaltılması ve iç üretimin artırılması, ikincisi ise ithalatın artırılmasıdır. İthalatın azaltılması planda toplumun tüm katlarını birden başaracağı bir iş olarak sunulmaktadır.

“... Müstehlik hayatına ve sıhhatine³³ lüzumu olmayan mevaddan sarfınazar etmekle, bütün ihtiyacatını yerli mahsulat ve mamulatımızla tatmine itina eylemekle ve behemal kazandan bir miktarını tasarrufa çalışmakla milli bir vazife ifa etmiş olur...”

- İthalatı azaltmak müstahsilin de işidir...

- İthalatı azaltmak tüccarımızın da işidir...

- En nihayet ithalatı azaltmaya çalışmak devlete de taallûk eder...

... İthalatın azaltılması hususunda devlete teveccüh eden vazifeden biri de ithalat eşyasının yerine kaim olacak yerli mevat istihsalini bir program dahiline almaktır. Yarı veya tam mamul halde ithal olunanlardan da memleketin iktisadi ve ticari hayatında en büyük yekûn ve kıymet tutan ne miktar mevaddı iptidaiyesi ve evsafça memleketle tamamen mevcut olan veya halen mevcut olmamakla beraber yetiştirilmesi mümkün bulunanlar ve hayatı-ı umumiye ve müdafaa için zararı görülenleri ve teknik şerait itibariyle memlekette yapılması nisbeten kolay olanlar tercih suretiyle peyderpey dahilde imal hedefinin olmak ve tamamen dahilde imal edinceye kadar bu mevaddı kabil oldukça bir kısım ameliyatı olsun memlekette yapılacak vechile yarı mamul halde ithal nazarı dikkate alınmalıdır.”³⁴

33 Tüketim normlarını sağlık koşullarıyla temellendiren bu ibarede İnönü'nün 12 Aralık 1929'da TBMM'de yaptığı konuşmanın etkisi görülmektedir.

34 Şakir Kesebiç, *a.g.e.*, s.161-168.

İthalatın kısılmasında ülkenin tümünü kapsayacak rollerin tanımlanması bu dönemde Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti yoluyla yaratılmak istenen akımın paralelindedir. Burada bizim bakımımızdan ilgi çekici olan bir özellik değişik grupların rolleri tanımlanırken, devlete üretimin programlanması ötesinde bir rol verilmemiş olunmasıdır.³⁵ Programda yeni sanayi üretimi alanları belirlenirken genellikle ithal ikâmesi temel ilke olmuştur. Bu yaklaşımın toplam dış ticaret hacmini sabit tutmak hedefiyle çelişir olduğuna ayrıca dikkati çekmek gerekir. Sanayinin yalnız programlaması devlet tarafından yapılacaktır. Yoksa planda sanayi malları üretimine yönelik bir devletçilik anlayışı yoktur. Planda programlanacak bu sanayilerin gerçekleştirilmesi görevi özel sektöre verilmektedir. Devletin planı gerçekleştirmekte yararlanacağı araçlar himaye, teşvik, sermaye ve kredi kolaylıklarının sağlanması, tanzim ve murakabe ve teknolojik bilgiyi elde etmektir. Devletin özen-dirici, koruyucu rolleri planda şöyle anlatılmaktadır:

“Bilhassa dampinglere karşı himaye edilmediği takdirde milli sanayiimizin yaşaması imkânı yoktur..

Himaye ve teşvik muhtelif müsaadet ve muafiyat ile gümrük resimleri ile, evsaf takyidatı ile, mevaddı iptidaiyenin müstehlîke tedarikini teshil edecek meselâ; mevaddı iptidaiyenin ihracı memnuiyeti, mevaddı iptidaiye istihsali için mecburiyetler vaz'ı, mevaddı iptidaiyenin islahı ve dahilde yetiştirilecek veya hariçten getirilecek mevaddı iptidaiye ve müstehlîkenin rûsum muafiyeti gibi tedabir ile mevaddı iptidaiye, müstehlîke ve mamule, nakliyat, ücurat ve şeraitinin tanzimi ve muamelâta sürüm temini ve primler itası ile olabilir. Hattâ bazı ahvalde inhisarlar tesisi suretile de sanayiimizi himaye muvafık olur. Teşvik-i Sanayi Kanunu ile yeni Gümrük Kanunu himayeyi esas itibarı ile nazarı dikkate almış olmakla beraber, ihtiyacı tamamen tatmin etmiş değildir. Teşvik-i Sanayi Kanunu yüksek himayeye muhtaç bazı sanayi için gayri kafi, bilâkis daha az himaye ve teşvik ile çalışabilmek kabiliyetinde olan bazı sanayi için de

35 22 Nisan 1930'da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin topladığı 1930 Sanayi Kongresi'nde de daha “devletçilikten” söz edilmemektedir. “Devletçilik”ten ilk defa İsmet İnönü'nün 30 Ağustos 1930'da Sivas Demiryolu hattının açılış töreni münasebetiyle söylediği nutukta söz edilecektir.

fazladır. Bu noktai nazardan kanunda bazı tadilat icrası icap eder.”³⁶

Plan bu önerileriyle 1923-1929 döneminde uygulanılan özel sektör eliyle kalkınma yönteminin ancak daha çok derinleştirilmesini önermekte, ekonomik politikada yapısal bir dönüşüm getirmemektedir.

Plana göre halen sanayileşmek için milli (özel) sermaye yeterli değildir. “Bunlardan dokuma, demir, kömür, şeker, ispiroto, kimyevi gübre sanayii gibi milli ehemmiyeti haiz olanlara tesis için bidayetden devletçe iştirak ve yardım edilmeli, diğer sanayide de ecnebi sermayesinin iştirakini ve rağbetini teşvik edecek kolaylıklar gösterilmek lazımdır.

Tesis için uzun vadeli ve uzun faizli kredi temini işletme ve satış hususunda mutedil şeraiti haiz kredilerden istifade imkânının ihzârı sanayiın sermaye ve kredi ihtiyacını tatmin hususunda devletten beklediği başlıca yardımlardır.

İşletme kredilerinin dahi sanayinin hususiyetine göre senelik olması ve azami % 10 faize tabi bulunması lazımdır. Bu vazifenin ifası bilhassa Sanayi ve Maadin Bankası’na terettüp edecektir. Sanayi ve Maadin Bankası’nın münhasıran sanayi ile iştigal etmek üzere sermayesinin on beş yirmi milyon TL’ye iblağı bu vazifeyi ifa noktasından lazımdır.”³⁷

Dış ödemeler dengesinin sağlanmasında üzerinde durulan ikinci yol ihracatın arttırılması ve kıymetlendirilmesi olmaktadır. Plan bu konuda yeni bir örgütlenme önermektedir.

“İhracatları daha toplu harekete getirmek toplu satışlar yaptırmak, imkânlarının tehiyesi alınacak ticari malûmatın bunları istimal edebilecek kabiliyet ve vaziyette olan tüccarlara derhal tebliği ve bu gayenin istihsali için istihbarata müteallik merkez ve odalar teşkilâtı ile ticaret mümessilliklerinin takviyesi, İran, Rusya, Baltık

36 Şakir Kesebir, *a.g.e.*, s.169-170.

37 Şakir Kesebir, *a.g.e.*

memleketleri, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Suriye ve Mısır mıntıklarında ayrıca birer ticaret mümessilliği ihdası. ... Ticari istihbar ve alelûmum harici ticaret meselelerinin ilmi ve ameli bir surette tensikına memur bir harici ticaret bürosunun veya diğer rakip memleketlerde olduğu gibi muhtelif ihracat malları için ayrı ofislerin ihdası³⁸ yanısıra, ihracatçı tüccara kredi sağlaması, ihracat itibarı sağlanması vb. öneriler yer almaktadır.”

Planın özel sektör ile devlet kesimi ilişkisini ele alışındaki genel tutumu ihracat tedbirleri için de söz konusudur. Devletin organizasyon gücü ile bilgi temin etmesi özel sektörü teşvik etmesi ve kaynakların özel sektöre yönltilmesi önerilmektedir. Devletin dış ticareti devletleştirmesi vb. tedbirler söz konusu edilmemektedir.

Plan bu parçacı yapısı içinde özel sektörün vergi alınmaması ve kredi temini yollarıyla teşvikini öngörürken, bu teşvik tedbirlerinin o zaman üzerinde çok önemle durulmakta olduğunu gördüğümüz, bütçe dengesi üzerine olan etkilerini incelememektedir.

Planın dış ticaret bakımından ilginç bir başka önerisi Türkiye’deki transit ticaretinin canlandırılması üzerinedir. Plana göre “Beynelmilel ticaret yolları üzerinde memleketimiz müstesna ve hakim bir vaziyette bulunmaktadır.. Transit ticaretimizin esasını teşkil eden bu vaziyetten elyevm memleketimiz senede takriben beş, altı milyon lira müstefit olmaktadır. Göstereceğimiz teslihat ve tekemmül ettireceğimiz nakil, tahvil, tahliye muhafazaya ait vesait ve tesisat ile mütenasiben transit ticaretimiz daha pek çok inkişafa müsaittir. O suretle ki şimal ve şarkı şimaliden cenup ve garbi cenubiye doğru hareket eden mühim bir ticaret cereyanı ile garb ve cenubu garbiden şark ve şarkı şimali istikametlerini takip eden diğer mühim bir ticaret cereyanı Boğazlar’da karşılaşmaktadır.

Bundan edilecek ilk istifade cereyanının muhtaç bulunduğu hizmetleri hüsnü suretle ifa ederek bedelini tahsil etmek olacaktır.³⁹

³⁸ Şakir Kesebir, *a.g.e.*, s.171-172.

³⁹ Şakir Kesebir, *a.g.e.*, s.172-174.

Transit ticaretinden umulan tabii ki yalnız onlara hizmet sunarak gelir temin etmek değildir. Kurulacak serbest ticaret bölgeleri ile Birinci Dünya Savaşı sonunda imparatorluğun küçülmesi ve azınlıkların Türkiye dışına çıkmasıyla kaybolan ticaret imkânlarını tekrar sağlayabilmektir.

“Serbest mıntikanın başlıca hedefi İzmir’den Akdeniz adalarına ve Mersin’den İskenderun’a ve Trabzon’dan Batum’a çekilmiş olan bir kısım ticaretimizi bu civarlarda ufak mikyasta birer serbest mıntika tesisi suretile tekrar memleket dahiline celbi cayı teemmül görülmektedir. Kablel harb İzmir’in adalar için ifa ettiği tevzi merkezliği rolünü bugün Pire’nin ticaret itibar ve nakliye hususunda gösterdiği kolaylıklar karşısında tamamiyle istirdat etmek pek güç olsa bile Midilli, Sakız, İstanköy ve Rodos limanlarının Anadolu limanları hesabına ifa etmekte oldukları transit deposu vazifesini İzmir’e almak lazım ve pek mümkündür.

... İzmir senevi 250.000 ton üzüm, incir, tütün, pamuk, palamut hububat sevkedir.

Bu maddelerin bilhassa hububattan arpa ve bakliyatın ihraç kabiliyetleri büyüktür. Kablel harp senevi 60-65 milyon kilo arpa ve (35.000.000) kilo bakliyat ihraç eden İzmir elyevm ancak (10.000.000) kilo arpa ve (6.000.000) kilo bakliyat ihraç etmektedir. Yalnız bu maddeler üzerinde eski durumun istirdadı, İzmir Limanı’na senevi takriben 90-100 bin ton nakliye temin edecektir ki mevcudun % 40’ına muadildir.⁴⁰

Plan serbest mıntikanın çok yatırım gerektirmediği ve hemen gerçekleştirilebileceğini belirtmektedir. “Serbest mıntika büyük bir liman, geniş teşkilât, muazzam tesisat demek değildir. Bunlar olmasızın da serbest mıntika mütevazi vesait ile çalışabilir. Çünkü serbest mıntika tarifi; manası ve tatbikatı itibarıyla nihayet bir gümrük usulü, daha doğrusu gümrük kayıtlarının ortadan kalkması demektir. Serbest mıntika bittabi evvel emirde İstanbul için düşünülebilir. Bunda şimdilik asgari tesisat ve daha ziyade idari kolaylıklar ile başlamak kafidir.”

Serbest mıntika⁴¹ önerisi bu planda öngörüldüğü ölçekte uygulamaya kavuşmayan bir öneri olmasına rağmen döneminin özel kesiminin isteklerini ve yapısını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. 1931 Birinci Ziraat Kongresi zabıtlarında belirtildiği gibi Türk tüccarı Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ayrılan azınlık tüccarların fonksiyonlarını tam olarak üzerine alamamıştır. Ayrılan azınlık tüccarlar büyüklüklerine ve etnik orijinlerine göre, Adalar'da, Yunanistan'da ve Trieste ve Hamburg vb. serbest limanlarda üstlenerek, Avrupa'daki eski pazarlarını ve alıcılarını koruyorlardı. Türk tüccarlarının hiç olmazsa bir kısmı ikinci derecede araçlar olarak kalıyorlar ve satışlarını serbest limanlardaki bu azınlık tüccarlara yapıyorlardı.

Serbest limanların Türkiye'de tekrar kurulması Türkiye dışındaki serbest limanlarda yer alan eski azınlık tüccarının tekrar bu kesimlere yerleşmesini sağlayacaktır. Serbest liman önerisi bu dönemin ticaret burjuvazisinin anlayışını ve dışta kuracağı ilişkilerin yönünü göstermesi bakımından ilginçtir. Dış ticaretin gelişmesine paralel olarak deniz nakliyatının ve limanların geliştirilmesi üzerinde durulmaktadır. Plana göre "Seyri-sefain idaresinin Trieste, Cenova, Marsilya, Pire ve İskenderiye hatlarını açması, lâakal üçer bin tonluk ve loit evsafını haiz altı şilep ile İskenderiye hattına ait olmak üzere bir yolcu vapuru alması iktiza eder...

Deniz nakliyatının inkişafında sahillerimizin muhtelif mevkiinde meteoroloji istasyonları ve bunların rasadını gemilere muntazaman tebliğ edecek telsiz istasyonları yeniden bazı fenerler tesisi, deniz ticareti mektebinin islahı bazı rüsumun milli vapurlar lehine tadili kredi temini gibi daha bazı tedabire ihtiyaç, görülmektedir...

Limanlarımızın rakibi olan Pire ve Selanik limanlarında, Yunanistan hükümeti mütemadiyen tesisat tevsii etmekte tekemmül ettirmektedir; Pire'de rıhtım tulünün yedi bin metreye iblağına çalışılıyor, serbest mıntika tesis olunuyor.. Yalnız Mersin, Samsun, Ereğli gibi inşası derpiş olunan limanlar için kırk milyon, İstanbul için yirmi milyon, İz-

⁴¹ Tophane rıhtımında kurulan bir serbest mıntıkada bir süre Ford Motor Kumpanyası'nca bir otomobil montaj fabrikası kurulmuşsa da, buhran sırasında kapanmıştı.

mir için 6-7 milyon, Trabzon için 7-8 milyon lira sarfına ihtiyaç olacağı hesap edilmektedir. Liman inşaatı için kabul olunan tahsisat ile muayyen bir program dahilinde bu işlere başlamak şayanı temennidir...⁴²

İstanbul Ticaret Odası'nca teşkil edilmiş olan komisyon tarafından münakaşa edilen haliçten istifade vaziyetinin ciddi bir surette tetkiki muvafık olacaktır.⁴³

Alt yapı ve ulaşım önerilerinin bu planda deniz ticareti ve limanları geliştirmeye yöneldiği demiryolu üzerinde durmadığı görülmektedir. Böyle bir alt yapı gelişimi önerisinin planın ithal ikâmesi ile üretimi artırma stratejisi ile çelişik olduğu söylenebilir. İthal ikâmesi ile görece olarak kendine yeterli bir ekonomi yaratacak ülke iç pazarını bütünleştirecektir. Dolayısıyla dış ulaşım sistemini değil, iç ulaşım sistemini başka bir deyişle demiryollarını geliştirme durumundadır. Plan bu önerisiyle Cumhuriyet döneminde uygulanan temel alt yapı politikasına da ters düşmektedir. Bu bir anlamda dış ticaret çevrelerinin çıkarları ile hükümeti kontrol eden gruplar arasındaki çelişkinin plana intikal etmesidir.

Planda önerilen tek demiryolu önerisi Batum'a kaçan İran transit ticaretinin tekrar ele geçirilmesi için Trabzon-İran Hattı'nın yapılmasıdır. Planın mal düzeyine inen yapısı içinde hayvancılık, tarım, sanayi ve ticaret kesimini kapsayan birçok öneri vardır. Bunlar çok çeşitli ayrıntılı teknik önerinin plan içinde toplanması şeklindedir. Bu arada madenlerin işletilmesi için yapılan öneri de ilgi çekicidir. "Mamafih milli ehemmiyeti haiz olan.. madenlerimizin işletilmesi ve alelûmum madencilğin canlandırılması ve hattâ ecnebi sermayesinin celbine yol açılması için Sanayi ve Maadin ve Maden Sanayi Bankası teşkil-i faideli bir tedbir olarak düşünülebilir..."

Memleketimizde madenlerin inkişafına hizmet edecek ve ecnebi sermayeye de emniyet bahs olarak bunu celp ve memlekete nafi şekil-

⁴² Bu liman önerilerinin 29 Mayıs 1929'da TBMM'de kabul edilen demiryolları, limanlar ile su işlerine 240 milyon tahsisat ayrılmasına ilişkin kanunda sözü edilen bayındırlık programından etkilendiği söylenebilir.

⁴³ Şakir Kesebir, *a.g.e.*, s.186-192.

de çalışmasını temin eyleyecek mühim amillerden biri de maadin mevzuatı hazıramızın tadil ve islahı olacaktır. Bu itibarla yeni layihanın bu sene kanuniyet kesbetmesi şayanı arzudur.⁴⁴

Maden konusunda yabancı sermayeyi teşvik eden tutumu planın kendi genel tercihleri ile tutarlıdır. Bu konuda ilginç olan öneri Sanayi Maadin Bankası'nın maden ve sanayi diye iki ayrı kesime ayrılmasıdır. Bir anlamda planın özel sektörcü anlayışı içinde Etibank-Sümerbank ayırımının öncüsüdür.

Planda diğer ilginç sorun Türkiye'ye yeni yeni girmeye "Makine ve alâtı mühazükiye"nin⁴⁵ bakım sorunudur. Bunlar arasında ziraat makineleri için tamirhaneler kurulması, yedek parça temini önerilmektedir. Dönemin bu konudaki sorunlarının önemini göstermesi bakımından planın yazı makineleri için bakım merkezleri kurulmasını ve seyyar tamirciler kullanılmasını önerdiğini belirtmekte yarar vardır. Plan o dönemde ülkede 12.000 yazı makinesi olduğunu tahmin etmektedir. Bu küçük sayıdaki makine ve aletlerin kullanılmasında Türkiye önemli sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır.

Planın genel ekonomik politika düzeyindeki seçmeleri özel sektöre dayanan bir sanayi gelişmesi ve Türkiye'deki ticaretin yeniden canlandırılması şeklinde özetlenebilir. Plan 1923-1929 dönemindeki politikanın bir devamından çok bu politikanın özel sektörün çıkarları yönünde yeniden düzenlenmesini önermektedir. Oysa buhran içinde ekonomik politikaların gelişimi tamamen ters yönde olacak "devletçiliğe" geçilecektir. Bu genel politika seçmelerindeki ters düşme dolayısıyla planın önerdiği genel politika seçmeleri uygulanmamıştır denilebilir. Buna karşılık planın mal bazına inen proje teşhisi düzeyindeki önerileri, daha sonraki planlarda da yer almış ve uygulanmıştır. 1933 I. Sanayi Planı'nda yer alan pek çok projeden bu planda da söz edilmektedir. Kesebir Planı'nda yer alan Selüloz Kâğıt ve Suni İpek Fabrikası, pamuk üretiminin artırılması için İzmir Pamuk İmalatı Türk Anonim Şirketi, Bakırköy Bez Fabrikası'nın tevsii, "yeni fabrikalar te-

⁴⁴ Şakir Kesebir, *a.g.e.*, s.148.

⁴⁵ Şakir Kesebir, *a.g.e.*, s.150.

sisi ile ithalattan her sene üç dört milyon kazanılması ve nihayet 15 sene zarfında otuz iki, otuz beş milyonluk ithalatın önüne geçilmesi.” Bir kendir fabrikası, yünlü mensucat için acilen mevcut fabrikalara Defterdar’a 50, Hereke’ye 20, Karamürsel’e 20, Süreyya Paşa Fabrikası’na 20 tezgâh ilâvesi; Kütahya Çini Fabrikası (Prof. Bertel ve Blot Fiiyyer’in raporuna dayanarak); Şişe ve Cam Fabrikası, 1925-1926’da Profesör Grani tarafından hazırlanan rapora dayanarak Demir Çelik Fabrikası, Ergani ve Kuvarsan-Murgul’dan bakır istihsalı, kimya sanayi (hamızı kibrit ve soda), sünger ve gülyağı önerileri 1933 planında da yer alacak olan önerileridir. Bu önerilerin çoğu proje detayında incelemeye kavuşmuş değildir. Ancak proje konularını saptama düzeyindedir. Bunlar daha sonraki dönemlerde proje düzeyine gelerek uygulama olanağı bulmuşlardır.

KAYNAKÇA

Cumhuriyet, 23 Eylül 1930.

—, 5 Haziran 1929.

—, 7 Kasım 1930.

—, 8 Ocak 1930.

Hakimiyet-i Milliye, 1 Temmuz 1929.

—, 13 Eylül ve 21 Ekim 1929.

—, 14 Ocak 1930.

—, 15 Ocak 1930.

—, 18 Haziran 1929.

—, 9 Mart 1930.

—, 9 Şubat 1930.

—, 9, 11, 15, 16, 19, 20, 25 ve 27 Şubat 1930.

—, 15, 16, 26 ve 29 Mart 1930 ve 9, 11, 14, 15 ve 20 Nisan 1930.

—, 25 Kasım ve 2 Aralık 1929.

İnan, A., *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1972.

“İktisadi Muvazene Nasıl Temin Edilecek”, *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Ocak 1930.

“İstihsal Kabiliyetimizi Tezidi Projeleri: Projeler Nasıl Bir Esasa Göre Hazırlandı”, *Hakimiyet-i Milliye*, 13 Ocak 1930.

Kesebir, Ş., *İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor*, TBMM Matbaası, Ankara, 1930, s.1-4, 148, 150, 161-170-174, 186-192.

Milliyet, 15 Haziran 1929.

—, 17 Ağustos 1929.

Muin, M., “İktisat Cephesinde”, *Hakimiyet-i Milliye*, 7 Aralık 1929.

Nadi, Y., “İktisadi Program”, *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1930, Ocak 1931.

—, “İktisat Programı Etrafında”, *Cumhuriyet*, 29 Ocak 1930.

Nizamettin, “İktisadi Program”, *İktisatçı*, no.3, 1 Temmuz 1929.

Sarıdal, M.V., “1930 ‘İktisat Senesine Girerken’”, *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Ocak 1930.

Siirt, M., “Gazimiz”, *Hakimiyet-i Milliye*, 16 Ocak 1930.

“Tatbiki Elzem Seferberlik”, *Cumhuriyet*, 4 Aralık 1929.

Tör, V. N., “Günün Parolası: İktisat Programı”, *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1930.

“Türkiye İktisadi Programı”, *Milliyet*, 15 Haziran 1929.

Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi III, İstanbul, 1930-1932, s.288.

Merkez bankaları, bugün hemen her ülkede dört ana işlev görmektedir: a) ülke içindeki para arzını ve dolayısıyla para piyasasını düzenlemek, b) bankalar sisteminin başı olarak ülkedeki kredi hacmini ve dağılımını ayarlamak, c) ülkenin altın ve döviz ihtiyatlarının muhafazasını yapmak, kambiyo denetiminde ve dış ödemelerinde düzenleyici olmak, d) devletin hazinedarlığı ya da mali ajanlığı işlevini yerine getirmek. Merkez bankaları, 1930'lardan sonra genellikle bu işlevlerini, ülke içinde para çıkarma tekeline ve bazı ayrıcalıklara sahip, diğer bankalara göre denetleyici bir konumu bulunan, devletle sıkı ilişkiler içindeki bir devlet bankası olarak, yerine getirmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi özel banka durumunda değildirler. Merkez bankaları bu yapıya değişik aşamalardan geçerek ulaşılar. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası da bu konuma 19. yüzyılın ikinci yarısından 1930'lara kadar Türkiye'nin bir çevre ülkesi olarak geçirdiği değişik evrelerden sonra geldi.

OSMANLILARDA PARA SORUNU

Klasik Osmanlı düzeninde, yukarıda sayılan dört işlev, Hazine, darp-haneler, sarraflar, vakıflar, bedestenler, loncalar ve kadıların yüklendi-

ği değişik rollerin biraraya gelmesiyle görülmüş oluyordu. Tanzimat sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun içine girdiği dışa açık ekonomik ilişkiler, İmparatorluğun para ve kredi sisteminde de yeni düzenlemeleri zorunlu kıldı. Tanzimat'ın ilânında en önemli nedenlerden biri olan, Mısırlı Mehmet Ali Paşa'ya karşı yapılan savaş, Osmanlılar'ı önemli para sorunlarıyla karşı karşıya bırakmıştı. Dıştan borç bulamayan Osmanlı İmparatorluğu ilk kez kâğıt para çıkarma yoluna gitti. Ama bu kâğıt para hızla değer kaybetti ve çok çeşitli ayardaki madeni paralar da pek çok sorun yarattı. Osmanlı parasının sterlin karşısındaki değeri çok önemli bir düşmeyle karşı karşıya kaldı.

Osmanlı İmparatorluğu, bir yandan 1844 yılında "Usulü Ceditde Üzere Tashihi Ayar" kararnamesiyle iki metalli bir para sistemi oluşturmaya çalışmıştı. Öte yandan, bu para reformunun sonuç vermesi için poliçelere yapılan dış ödemelerde Osmanlı parasının İngiliz lirasına karşı kurunu sabit tutmak amacıyla Galata bankerlerinden J. Alleon ve Th. Baltazzi ile bir anlaşma yapmıştı. Bu bankerler belli bir ödeme karşılığında, poliçeleri sabit kur üzerinden Londra'ya çekerek Osmanlı parasının değerinde stabilizasyonu sağladılar. 1847 yılında da Osmanlı hükümeti bu bankerlere "Bankı Dersaadet"i kurma iznini verdi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk banka, dış ödemelerde düzenleme işlevini görmek için kurulmuş oldu. Bu banka, 1848'de Fransa'daki devrim hareketlerinin getirdiği sarsıntıyla iflas etti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bugünkü Merkez Bankası'nın gördüğü işlevlerin bir kısmını gören bir bankanın kurulmasıysa, Kırım Savaşı'nın İmparatorluğu içine soktuğu mali bunalımla yakından ilişkilidir. Önce 1856'da bir İngiliz girişimi olan "Bankı Osmani" kuruldu. Bu banka, 1863'te Fransız ve İngiliz kapitalinin işbirliğine olanak verecek şekilde "Bank-ı Osmani-ı Şâhâne"ye dönüştü.

Osmanlı Devleti kanunlarına göre kurulan bu bankanın merkezi İstanbul'da olacaktı, ama sermayedarları Fransa'da ve İngiltere'de olduğundan denetimi dışta kalacaktı. Banka her türlü bankacılık muameleleriyle uğraşacak, 1/3 karşılıkla banknot çıkarma imtiyaz ve tekeline sahip olacaktı. Hükümet, 30 yıllık imtiyaz süresince hiçbir evrakı nak-

diye çıkarmamayı ve bu konuda başka kuruluşlara izin vermemeyi kabul ediyordu. Bank-ı Osmani-ı Şâhâne, Hazine'nin sarraflığını da yapacaktı; yani belli komisyonlar karşılığında devletin gelirlerini toplayacak ve Hazine'nin banka üzerine çekeceği havalesi ödeyecekti. Banka ayrıca Hazine bonolarını (sergileri) % 6 faizle 12.500.000 franga kadar iskonto edecekti. Banka her türlü resim ve harçtan muaf olacaktı.

Bu dönemde genellikle devlet bankalarının, devletin denetiminde olmayan özel nitelikli kuruluşlar olması görüşü hakimdi. Bu nedenle "Bank-ı Osmani-ı Şâhâne"nin bir özel şirket olarak kurulmasını yadırgamamak gerekir, asıl yadırganacak olan bu kuruluşun tamamen yabancı sermayenin denetiminde olmasıdır. Bankı Osmani-ı Şahane'nin, devletin sarraflığı dışında, Merkez Bankası görevini üstlendiği

Osmanlı Bankası'nın Pera Şubesi'nde çalışanlar toplu halde (1895).

söylenbilir. Banka, emisyon yapma hakkına sahip olmasına rağmen, bunu etkin bir şekilde kullanamadı. Halk çıkardığı kâğıt paraları kısa bir zamanda altına çevirerek bankanın kasasına geri döndürdü.

Osmanlı İmparatorluğu'nun artan dış borçlarına çözüm bulmak için 1874 yılında yapılan bir borçlanma karşılığı Bankı Osmani-ı Şâhâne ile 1875 yılında yeni bir anlaşmaya gidildi. Bu anlaşmayla sağlanan yeni istikrar karşılığında, Banka'nın imtiyaz süresi 20 yıl uzatıldı. Banka'ya devlet bütçesi üzerinde denetime karar varan bazı yeni haklar verildi. Bank-ı Osmani-ı Şâhâne esas gücünü 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ertesinde Osmanlılar'ın borçlarını ödeyemez durumuna gelmesiyle kazandı: 1881 yılında Düyun-u Umumiye İdaresi'nin de bankeri durumuna geldi. Bu iki kuruluş Reji Şirketi ile birlikte İmparatorluğun kaynaklarını yabancı sermaye adına denetleyen bir kompleks oluşturdu. Bu yeni ilişkiler, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1881 öncesi daha çok devlet Hazine'si çevresinde spekülâtif hareketlerden pay almak için kurulmuş tek şubeli ve küçük bankaların yerlerini, Avrupa'daki büyük bankaların açılan şubelerine bırakmalarına neden oldu. Bu şubeler de Avrupa'daki her "Büyük Güç"ün kendine etki alanı olarak seçtiği bölgelerde yoğunlaştılar.

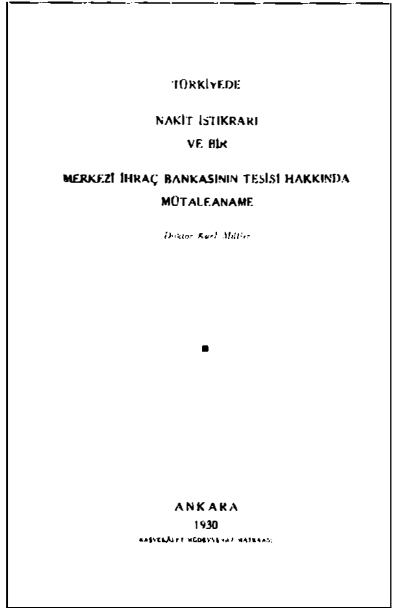
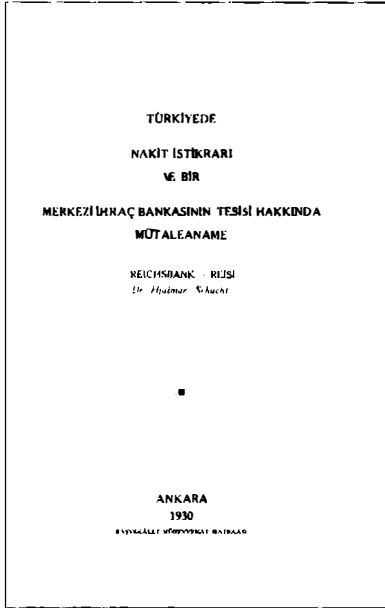
1881 sonrasında oluşan bu yeni dış denetim kurumlaşması; büyük bir değişikliğe uğramadan Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü. Savaşa girildiğinde Osmanlılar Almanya'dan 5.000.000 altın lira almışlardı, ama uzayan savaşın finansmanını salt altın borçla sağlamasına imkân yoktu, finansmanın para basarak karşılanması gerekiyordu. Oysa savaşılan İngilizler ve Fransızların denetiminde olan Bankı Osmani-ı Şahane para basmaya yanaşmadı. Osmanlı İmparatorluğu savaş koşullarında Düyun-u Umumiye Meclisi'nin denetiminin Osmanlılar ve Müttefiklerinin eline geçmesinden yararlanarak, Alman Hazine bonoları karşılığında Düyun-u Umumiye kanalıyla kâğıt para ihraç ederek sorunu çözdü. Bir yandan satış koşullarında Bankı Osmani-ı Şahane'nin tutumu, öte yandan özellikle Balkan Savaşı sonrasında gelişen Türk ulusçuluğu ve "milli tüccar" yaratma eğilimleri, bir Türk devlet bankasının kurulmasını gündeme getirdi.

1906 yılında bir İrade-i Seniye ile 1.000.000 lira sermayeli olarak kurulan Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın arkasında böyle güdüler yatıyordu. Bankanın hisse senetlerinin tümü “nama muharrer” ve Osmanlı tebaasına ait olarak Türkçe basıldı. Banka için, geniş bir çalışma alanı öngörüldü. Banka, bir ticaret bankasının tüm girişimlerinde bulunabileceği gibi, “milli şirketler” kurmaya ya da böyle şirketlere iştirak etmeye yetkili kılınmıştı. Ayrıca çeşitli vergi ve resimlerle posta ve telgraf ücretlerinden muaf tutuldu. Banka Kanunu'nun Meclis-i Mebusan'daki müzakeresi sırasında, bu bankanın gelecekte devlet bankası haline getirileceği ve banknot ihraç hakkına sahip olacağı açıkça ifade edildi. Savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sonuçlanınca, İtibar-ı Milli Bankası, Devlet Bankası'na dönüşemedi, 1927 yılında kuruluşuna örnek olduğu İş Bankası'na katıldı.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA MERKEZ BANKASI SORUNU

Cumhuriyet'in kurulmasından sonra da ilk yıllarda bir devlet bankası kurulması yoluna gidilmedi. 1924 yılında, Cumhuriyet yöneticilerinin sermayeleri ve yakın destekleriyle, *İş Bankası* kuruldu. Yapılmaya çalışılan sadece güçlü bir ulusal ticaret bankası yaratmaktı. Bunu 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası ve 1926 yılında Emlak ve Eytam Bankası gibi sektör bankalarının kurulması izledi. 1929 ekonomik buhranına kadar uzanan dönemde Anadolu'da çok sayıda yöresel banka kuruldu.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında süresi 1925 yılında dolacak olan Osmanlı Bankası'nın imtiyazının uzatılması sorunuyla karşılaşıldı. Cumhuriyet yöneticileri, ekonomik durumun yeni bir banka kurmaya olanak vermemesi üzerine, Osmanlı Bankası'nın imtiyaz süresini, Banka'dan alınan bazı ödünler karşılığında yapılan bir anlaşmayla, 1935 yılına kadar uzattılar. Yalnız yeni anlaşmada hükümetin banknot ihraç edebilecek bir devlet bankası kurması halinde Osmanlı Bankası'nın hiçbir itiraz hakkı olmayacağını belirten bir hüküm yer alıyordu. Böylece hükümetin her an bir devlet bankası kurabilme kapısını açık tutuyordu.

Dönemin hükümeti tarafından Merkez Bankası konusunda inceleme yapmak üzere çağrılan Hjalmar Schacht ile Karl Müller'in raporları.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, savaş içinde bozulan uluslararası para nizamını tekrar "altın standart"ına dönüştürmeye yönelik uluslararası anlayışlar vardı. 1922'de Cenova'da toplanan bir konferansta, "altın standardı" sistemine dönüş için her ülkenin Merkez Bankalarının hükümet etkilerinden arındırılması ve Merkez Bankası olmayan ülkelerin böyle bankalar kurması, oluşacak Merkez Bankaları ağı yardımıyla "altın standardı" esasının yerleştirilmesi önerildi.

Cumhuriyet yöneticileri de genellikle Türk parasının değerindeki düşüslere karşı çok hassaslaştılar. Bunun için 1926 yılından itibaren bir Merkez Bankası kurmak için hazırlıklara girildi. Ama konuyla ilgilenen değişik çevreler vardı ve ancak bu çevreler arasındaki önemli çekişmelerden sonra bir sonuca ulaşılabilirdi. Cumhuriyet yönetiminde

rulmuş, zayıf sermayeli bir bankaydı. Onu yaşatmak için çok gayret sarfediyorduk... Ama İş Bankası'nın özel banka mahiyetinden çıkıp, özel nüfuzlar almasını... Hükümet olarak önlemek için çaba sarfediyordum" diye anlatacaktır. Durumu kendi çıkarları açısından yakından izleyen Osmanlı Bankası ise, hükümetin kararlılığı karşısında, gayretlerini yeni kurulacak Merkez Bankası'nı denetlemekten çok 1935 yılında sona erecek imtiyazının uzatılmasını sağlamaya yöneltmişti.

Dıştan etkileme gayretlerine rağmen, hükümet, Merkez Bankası'nı kendi çalışmalarıyla gerçekleştirdi. Hükümet önce Reichbank Başkanı H. Schacht'ı bir inceleme yapmak için Türkiye'ye çağırdı. Çok meşgul olan Schacht, yerine Karl Müller'i önerdi. Müller, Nisan 1929'da Türkiye'de çalışmaya başladı.

TC MERKEZ BANKASI'NIN KURULUŞ SÜRECİ

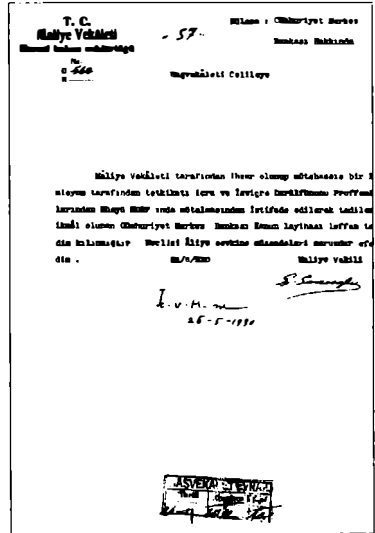
Müller Raporu'nun sonuçları alınmadan, 1929 yılı Kasım ayında dünya buhranının etkileri tüm ağırlığıyla Türkiye'de hissedilip Türk parası sterlin karşısında hızla değer kaybedince, Türkiye acil önlemlere başladı. 8 Aralık'ta Türk parasının kıymeti saptanarak, 20 Şubat 1930'da 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu çıkarıldı. Merkez Bankası'nın kurulmamış bulunmasının doğuracağı sakıncaları bir nebze olsun azaltabilmek için "Kambiyo alım ve satımını idare etmek ve spekülasyon yapılmasına meydan vermemek üzere, millî ve ecnebi bankaların iştirakıyla" bir bankalar konsorsiyumu kuruldu. 1.215.000 sterlin sermayesi olan bu konsorsiyum, 24 Mart 1930'da çalışmaya başladı.

Türkiye'nin acil önlemler almaya çalıştığı bu dönemde ocak ayı içinde gelen Müller ve Schacht raporları Türk hükümetinin eğilimlerine ters düşüyor, bankanın kurulmasını Türk parasının stabilizasyonundan sonraya bırakıyordu. Oysa bu öneri, Merkez Bankası'nın stabilizasyonunu sağlamak için bir araç olarak kullanmak isteyen hükümetin eğilimlerine ters düşüyordu. Bunun üzerine İtalya'dan bir başka ünlü maliyeci Kont Volpi çağırıldı. Kont Volpi'nin çağırılmasıyla Türkiye, İtalya gibi Düyun-u Umumiye İdaresi'ne katılan bir ülkeden ulu-

sal bir Merkez Bankası kurulması yolunda destek sağlamayı başarıyordu. Buna paralel olarak Maliye Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Cemal Hüsnü Taray ve Ziraat Bankası Müdürü Şükrü Ataman'a, bir Merkez Bankası Yasası hazırlattı. Türkiye'deki banka sistemi üzerinde yaygın kontroller getiren ve devlet mevduatının yeni kurulan bankada toplanmasını öngören bu tasarıya özellikle İş Bankası çevresi büyük tepki gösterdi. Bu tepkiler üzerine hazırlanan tasarımı gözden geçirmek üzere Lozan Üniversitesi'nden Leon Morf çağrıldı. Morf, eskiden Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü yaptığından, Türkiye'nin yabancıları değildi. Morf'un görüşlerine göre gözden geçirilen yasa TBMM'ye gönderildiyse de, Meclis'te görüşülürken, Türkiye'ye borçlar konusunda incelemeler yapmak için dönemin ünlü iktisatçılarından Charles Rist'in gelmesi fırsatından yararlanılarak yasa hakkındaki görüşleri alındı ve yeniden değişiklikler yapıldı. Bu değişikliklerden sonra 11 Haziran 1930'da 1715 sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Yasası kabul edildi.

Banka, 15.000.000 TL sermayeli bir karma anonim şirket olarak kuruldu. Banknot ihracı imtiyazına sahipti. İmtiyaz süresi 30 yıl olarak saptandı. Toplam sermayenin % 15'ini teşkil eden A sınıfı hükümet hisseleri altın olarak ödenecekti. Sermayenin % 10'unu teşkil eden C sınıfı hisse senetleri yabancı bankalar ve imtiyazlı şirketleri, B sınıfı hisse senetleri milli bankalara, D sınıfı hisse senetleri Türk ticaret kuruluşlarıyla hakiki ve hükmi şahıslara ayrılmıştı.

Merkez Bankası'nın amacı, kanunun ikinci maddesinde, "Memleketin iktisadi inkişafına yardım" olarak konulmuş, bunun için

Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu
tarafından Başbakanlığa sunulan,
Merkez Bankası Kanun Tasarısı ile
ilgili yazı.

banka, “i) İskonto fiyatını tespit ve para piyasasını ve tedavülünü tanzim etmek, ii) Hazine muamelelerini ifa etmek, iii) Hükümetle müştereken Türk evrakı nakdiyesinin müstakbel istikrarına matuf bütün tedbirleri ittihaz eylemek ile görevlendirilmiştir.”

Yasa, dönemin para politikalarının etkisinde “altın standardı”na geçmeyi amaç edinmiştir. Daha sonra çıkarılacak istikrar kanunuyla Türk lirasının altın karşılığının sağlanacağı belirtilmiş, bu kanun çıkarılıncaya kadar Banka’nın banknot ihracına sınırlamalar konulmuştu.

Yasanın 11 Haziran 1930’da kabul edilmesine karşın, Banka’nın çalışmaya başladığı 3 Ekim 1931’e kadar 16 ay gibi uzunca bir süre geçmişti. Bunun başlıca sebebi, hükümet hissesinin karşılığı olarak yatırılacak altının sağlanmasındaki gecikmelerdi. Hükümet, bu kaynağı *The American-Turkish Investment Corporation*’un kendisine verilen kibrit tekeline karşılık 10.000.000 altın dolar borç vermeyi kabul etmesiyle sağladı, Banka 3 Ekim 1931’de kurulmasına rağmen, gerçekte çalışmaya 1 Ocak 1932’de döviz piyasasını düzenleyen konsorsiyumun tüm muamelelerini Merkez Bankası’na devretmesiyle başladı.

Merkez Bankası Yasası’nın öngördüğü İstikrar Kanunu, 1933’te Londra’da toplanan para ve iktisat konferansında artık dünyada altın sistemine dönüşmeyeceği belli olunca, çıkarılmadı. Yasa’da “istikrar kanunu” çıkarılmadan emisyon yapmaya olanak veren değişiklikler yapıldıysa da, İkinci Dünya Savaşı’na kadar Türkiye’nin izlediği para politikası altın standardı varmış gibi davranmak ve Türk parasının değerini sabit tutmak oldu. 1930 yılında çıkarılan 1915 sayılı yasa, 26 Ocak 1970’te 1211 sayılı yasa kabul edilinceye kadar 40 yıl yürürlükte kaldı. Bu süre içinde yasada 22 değişiklik yapıldı. Bu arada 1955 yılında yapılan değişiklikle Banka’nın banknot ihraç imtiyazı 1999 yılına kadar uzatıldı.

1211 SAYILI KANUN VE MERKEZ BANKASI’NIN İŞLEYİŞİ

1211 sayılı kanunla Banka’nın para ve kredi politikalarını Devlet Planlama ya da hükümet politikalarına uygun olarak yürütmekteki araçları ve yetkileri artırıldı. Yeni yasaya göre Merkez Bankası, işlem-

lerinde uygulayacağı reeskont ve faiz oranlarını saptamaya yetkili olduğu gibi, ödünç para verme işlerinde ve mevduat kabulünde alınacak ve verilecek en yüksek faiz oranlarıyla bankaların pasiflerine karşılık bulunduracakları genel disponibilitelerinin en düşük oranı ve mevduat munzam karşılıkları oranları hakkında Bakanlar Kurulu'na önerilerde bulunabilecekti. Banka, kredilerinin hacmini ve dağılımını düzenlemeye taksitli satış koşullarını ve özel sektör tahvillerinin tutar, faiz ve diğer ilkelerini saptamaya yetkili kılındı. 1211 sayılı yasanın en önemli özelliklerinden birisi de Banka'nın orta vadeli senetleri reeskonta veya avansa kabulü yetkilerini getirmesidir. Bu yetkiyle, tüm banka sisteminin kredilerinin yatırımlara yönltilmesinde, Merkez Bankası'na önemli bir araç verilmektedir. Banka'nın böyle bir yetkiyle donatılmasında Devlet Planlama çalışmalarının etkisi görülmektedir.

Böyle geniş yetkilerle donatılan Merkez Bankası rutin sayılabilecek, para ihracı, Hazine işlemlerinin yapılması gibi işlevlerini yerine getiriyor. Ekonomik gelişme bakımından asıl üzerinde durulması gereken noktalar, para ve kredi politikası, enflasyonu önlemek, kredileri üretici alanlara yönlendirme bakımlarından başarılı düzenlemelerde bulunup bulunmadığıdır. Her ne kadar Banka yönetiminde bazı otonomiler bulunsun da bu konudaki başarı ya da başarısızlıklar, Banka yönetiminden çok hükümetlerin izlediği siyasal politikalara bağlı kalmaktadır. Her ne kadar kuruluşundan bu yana Merkez Bankası'nın hükümetler karşısında özerkliğini korumaya önem verdiği söylendiyse de, bu amacın uygulamada gerçekleştiğini söylemek zordur. 1930'larda tek parti rejimi sürerken böyle bir özerkliğin pratik bir anlamı yoktur. Olsa olsa bu özerklik iktidar bloğunun bazı kesimlerine karşı olan özerklik olarak yorumlanabilir.

Çok partili dönemde de, hükümetler, Merkez Bankası'nı her zaman kendi denetimle-

VATANDAŞ!

Her cepbede taşıdığınız gıltı (hisse senetleri) ile
de gıltıya yansıtın.

**Cumhuriyet Merkez
Bankası**

Hisse senetlerinizden al!

1 Mart 1931'de başlayan kayıt maddesi
15 Nispet kadar örecekler.

**Merkez Bankası'nın hisse
senetlerinin satışa sunul-
duğunu ilân eden el ilânı.**

ri altında çalıştırma olanağı bulmuşlardır. Ekonominin yönlendirilmesinde, refahın dağılmasında en önemli araç haline gelen para ve kredi politikasını yönlendirmek, başka bir deyişle iktidar olabilmek için bunu yapmaya kendilerini mecbur hissetmişlerdir.

Merkez Bankası'nın izlemek zorunda kaldığı politikalar 1980'e kadar enflasyonist eğilimli oldu. Ancak 24 Ocak 1980 kararlarından sonra kredi ve para hacmini daraltıcı yönde gelişti. 1980 yılına kadar 1211 sayılı kanunla Merkez Bankası'na sağlanan araçlardan sadece mevduat munzam karşılıkları kredi miktarlarını daraltmakta bir araç olarak kullanılmış, reeskont oranları ve faiz hadleri disponibilitate oranları etkin bir araç olarak kullanılmamıştır. Ayrıca Merkez Bankası bu dönemde kredilerini büyük ölçüde, geri dönüşü olmayan, KİT'lerin, Tarım Satış Kooperatifleri'nin finansmanında kullanmıştır. Merkez Bankası araçlarının bu yönde kullanılması özellikle 1976'dan sonra enflasyonu hızlandırmıştır. Özellikle 1976'dan sonra Türkiye'nin yaşamaya başladığı bu hızlı enflasyon, Merkez Bankası'nın hükümetlerden bağımsız bir para ve kredi politikası izleyemediğinin kanıtı olabilir.

Yeni kanunun, orta vadeli senetleri reeskonta kabul etme yetkisini vermesi, bankaların mevduat munzam karşılıklarının orta vadeli kredilere tahsis edilen mevduatları da düşürmesi ve faiz hadlerinin kredi vadelerine göre farklılaştırılarak, orta vadeli kredilerin, kârlılık oranlarının yükseltilmesi sonucu 1972 yılından sonra yatırımların hızlanmasına neden olacak bir biçimde Türk bankalar sisteminde orta vadeli kredilerde bir genişleme yarattı. Bu bakımdan, Merkez Bankası'nın yeni kanunun getirdiği olanakları başarılı bir şekilde kullandığı söylenebilir.

Eğer tüm gelişmeleri kısaca özetlemek gerekirse; Türkiye'nin kapitalistleşme süreci içinde, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak oluşmakta olan banka sistemi içinde, Merkez Bankası işlevlerinin önce yabancı sermaye elinde bir banka aracılığıyla yerine getirildiği, uluslaşma sürecinin paralelinde bu işlevin ulusal bankaya geçtiği, bu ulusal bankanın da zaman içinde hükümet politikalarının paralelinde tüm para ve kredi sisteminin yönlendirilmesinde güçlü araçlarla donatılmasını sağlayan bir evrim geçirdiği söylenebilir.

BELGE I

Osmanlı Bankası genel müdürüne Ankara'daki banka müdürlüğünden yazılan ve hükümet tarafından bir merkez bankası kurulacağına dair bir istihbaratı bildiren yazı.

Ankara, 8 Mart 1927

Osmanlı Bankası
Müdürlük

Kişiyeye Özel
Gizli

Bay, P. de Sorbler de Pougnaressesse
Osmanlı Bankası Genel Müdürü
İstanbul

Bay Genel Müdür,

Devlet Bankası:

Ekselans Abdülhalik Bey'in kafasını uzun süreden beri meşgul eden bir devlet bankası kurulması düşüncesinin günbegün kuvvetlendiğini size bildirmeyi gerekli sayıyorum.

Geçenlerde Maliye Bakanı tarafından Çankaya'ya sunulan bir tasarı Gazi tarafından sade onaylanmakla kalmamış, Cumhurbaşkanlığı, Devlet Bankası'nın bir an önce, hattâ kabilse bu yıl içinde kurulması üzerinde durmuştur.

Başlangıç sermayesi 15-20 milyon lira olacak ve başlıca eski emisyonlardan kaybolan, imha edilen kâğıt paraların Hazine'nin kâğıt paralarıyla değiştirilmesi işleminin sağlayacağı kârdan oluşacaktır.

Belçika Sözleşmesi:

Ekselans Behiç Bey'le yaptığım bir konuşmadan, Bayındırlık Bakanı'nın, demiryolları döşeme işlerinin bunu üstlenmiş olan Belçika grubu tarafından iyi yapılacağı konusunda bir şüphesi olduğu sonucuna varıldı. Bakan bundan çok endişeli değildir. Çünkü, açıkladığına göre, elinin altında, şimdiki Alman Büyükelçisi'nin kardeşinin müdür olduğu, Berlin Darmstadter Bank tarafından desteklenen yeni bir Alman grubu vardır.

Ekselans Behiç Bey, Belçika grubunun taahhüdünü yerine getirmediği takdirde, hesabına Banque du Cr dit National tarafından H k mete verilen 100.000 TL teminatı kaybedeceğini sözlerine ekledi.

İsveç Grubu:

Buna mukabil Ekselans Behiç Bey, İsveç grubuna kar şı en büyük güveni göstermektedir.

Saygılı ba lı lığımın teminatını lütfen kabul buyurun sayın genel müdür.

İmza

BELGE II

Belge I'de genel müdüre sunulan bilgi çerçevesi içinde yeniden yapılan durum değerlendirmesi ve Osmanlı Bankası'nın kurulacak merkez bankasına karşı izleyeceği politikayla ilgili öneriler:

-NOT-

Nisan-Mayıs 1927

Durum Şimdi Şöyledir:

Komite, bir Devlet Bankası veya Ulusal Banka meselesiyle Komitelerin ilgilerini kesmediklerini 25 Şubat'ta Mr. Sorbler'a yazdı.

Şimdi mesele, şunu bilmektir:

Komite, daha fazla ileriye gitmeye hazır mıdır? Görünüşe göre, bir karara varmak için milliyetçi çevrenin, yerli bir Devlet Bankası kurulması için ısrar etmesinde büyük bir tehlike olup olmadığını araştırmamız gerekir.

İlk bakışta, düşüncemize göre, milliyetçi çevrenin kazandığını görmek *gerçekten tehlikeli* olacaktır.

Buradan hareket ederek şunu görüyoruz: Ayrıcalık 1935'te son buluyor.

Önlenmesi gereken şey şudur:

Ayrıcalığın sonuna doğru bir Devlet Bankası'nın kurulması ve ayrıcalıklarımızın biteceğinin bize bildirilmesi.

Bunu önlemek için, bir kısım ayrıcalıkları muhafaza etmemiz koşulu ile işe ilgi göstermemiz bir çare olabilir. Mesele, bunun nasıl gerçekleştirilebileceğini iyice bilmektir.

Bir Devlet Bankası senetlerinin Osmanlı Bankası'nın işlerini bir veya iki yıl sonra bozmayacağını söylemek akla tamamiyle uygundur; ancak, Devlet Bankası'yla temasımız olmaz ve ayrıcalıklarımız da elimizden alınır ise, hiçbir şey yapmamış olmak yüzünden kendimizi bir aşağılık durumda bulabiliriz.

Bu konuda girişimlerde bulunma düşüncesine karşı ileri sürülebilecek itiraz, Türk Hükümetinin isteyeceklerimize hemen büyük bir değer verebileceği ve bunu rakip bir gruba karşı yem olarak kullanabileceğidir. Bugünkü durum, dünkü durumdan farklıdır.

İş Bankası Crèdit National'ı ortadan silmiştir.

Bu nedenle, yalnız bir rakibimiz kalmıştır. Çünkü Ziraat Bankası, muhtemel olarak, kendiliğinden, tarım işleriyle uğraşmakla yetinecektir.

Dün, birbirleriyle rekabet eden iki rakibimiz vardı. "Le Crèdit National" ve "İş Bankası".

Bu rekabetin ortadan kalkmasıyla durum değişmiştir.

Bankanın kurulması meselesi, kuponların ödenmesine ve para değerinde istikrar sağlanmasına bağlı görünmektedir.

Şimdi Soruyoruz:

- Bir ülke büyük ihracatı veya dış kredileri olmaksızın parasının değerini sabit tutabilir mi?

- Türkiye ilk şartı haiz değildir, ikinci şarta gelince, ilgili ülkelerin Merkez Bankalarının muvafakatı olmadan dış krediler sağlayabilir mi?

Bu görüş noktasından hareket ederek ve bu mülahazaları da aklımızda tutarak "A" işaretli notu hazırladık. Bir stabilizasyon imkânıyla ilgili bu mesele incelenebilir ve pratik örnekler sunulabilir.

En son stabilizasyon Belçika'da olmuştur.

Belçika, istikrarı sağlamıştır ve bu istikrarının dış kredilere dayandırıldığını iddia etmek de gerçeğe aykırı değildir.

Bu halde bile birtakım kuşklar duyulmuş, fakat başka görüşler büyük bir güvence sağlamış ve sonuçta, Belçika'da çok büyük ölçüde senet vb. yabancılar tarafından satın alınmış ve bunlar da istikrarı sağlamlaştırmada kuşkusuz büyük katkıda bulunmuştur.

Türkiye'ye gelince, bu türlü Türk senetleri satışları mümkün değildir.

1- Çünkü Türkiye *Türkiye'dir*. 2- Çünkü yatırımlar yoktur.

Bu gibi Türk yaptırımları mevcut olsalar bile Türkiye için tutulmamaktadır ve bugünkü piyasa koşulları Balkan senetlerinin satın alınmasına cesaret vermemektedir.

Senetlerin satın alınmasıyla desteklenmeyen bir istikrar çok kritik bir dönemden geçmek zorundadır ve bu dönemi atlatabilmek için dış kredilere kesin gereksinme vardır.

Genel Müdürün Türkler'e Şunları Söylemesi Önerilebilir:

Bir Banka kurmak istiyorsunuz. Hata ettiğinizi sanıyoruz.

Fakat her şeyden önce, ne biçimde bir Banka tasarlıyorsunuz?

Hükümetin denetimine tabi bir Devlet Bankası'nı dış ülkelerdeki halk tutmaz; bu nedenle bu biçim Banka, büyük bir yanlışlık olabilir.

Diğer banka biçimi, özel sermaye ile kurulan bir bankadır ki başlıca kâğıt para çıkarmakla uğraşır, fakat genel ticari işlemleri yapmaz.

Ülkedeki koşulların, bir bankanın kurulmasını şimdiki halde haklı gösterdiklerini sanmıyoruz ve gerçekleştirmek istediğiniz şeyi gerçekleştirme imkânını bulabileceğinizi de sanmıyoruz.

Etrafınıza bakabilir ve başka bankaların ne yaptıklarını görebilirsiniz.

Türk kalkınmasının bugünkü aşamasında, Banka'nın, paranın istikrarını sağlama görüşünde bulunmak istenmesi halinde, kesinlikle gereksinme duyulacağı dış kredileri sağlayabileceğinizi sanmıyoruz.

Bununla beraber, bu girişimde bulunmaya kararlı iseniz, bize meseleyi bera-

ber incelemeye müsaade edin; Osmanlı Bankası'nın size yardım için ne yapabileceğini ve buna karşılık bizim için ne yapabileceğinizi göreceğiz.

Bunlar Nisan'da geldiği zaman Genel Müdürle tartışılacak planın genel çizgileridir.

BELGE III

Osmanlı Bankası'nın Paris Komitesi'nin İstanbul'da genel müdürlüğe hükümetin liranın değerini korumak için talep ettiği krediyile ilgili görüşleri.

Osmanlı Bankası
Paris Komitesi

Paris, 9 Ocak 1929

Hükümetle ilişkiler

Sayın Genel Müdür,

Paris'e son gelişinizde Maliye Bakanı'nın Devlet Bankası'nın kurtuluşu ile ilgili olarak Osmanlı Bankası'nın Hazine'ye bir avans verme biçiminde bir yardımda bulunmasını istemesi halinde komitenin direktiflerini almak istediğinizi söylediniz.

O zamandan beri, Londra'daki meslektaşlarımız bu konu ile ilgilendiğinden genel Komitenin görüşlerini size bildirebilecek durumdayız:

Bize açıkladığınızı düşüncelerle esasta mutabıkız ve münhasıran Türk sermayesiyle ve yabancı bir yardım olmamak koşulu ile Bankamızın, bir Devlet Bankası'nın kurulması için kendisine yardımda bulunma arzusunda olduğunu, müsait bir vesile ile Türk Hükümetine bildirmenize müsaade ediyoruz.

Her türlü Kambiyo risklerini önlemeyi zaruri saydığımızdan Hükümete yardımımız ancak Devlet Bankası'nca sterlin, frank veya dolar kredilerinin kullanılması biçiminde olabilecektir. Bu kullanımın kısmen Hükümet tarafından kesin vadeli ve Devlet Bankası'nın cirosunu taşıyan Hazine bonolarının satışı biçiminde olması ve geri kalan bölümünün Hükümetin garantisıyla, yani Devlet Bankası'na Paris ve Londra'da açılacak kredilerden oluşması arzuya değer görünmektedir.

Böylece, Devlet Bankası'nın bu iki kentteki cari hesaplarının Osmanlı Bankası tarafından tutulmasının hükme bağlanması fırsatı size sağlanmış olacaktır.

Türk Parası değerinin yasal olarak sabit tutulmasından sonra bu kolaylıkların bir bölümünün Türk lirası avansları biçimine dönüştürülmesi seçiminin-bizim için bir mecburiyet olmaksızın-Osmanlı Bankası'na bırakılmasını isteyebilirsiniz.

Yardımlarımızı bu biçimde teklif ederken kambiyo piyasasını ayarlamak, yani en esaslı amaçlarından birini karşılamak için Devlet Bankası'na değerli bir yardımda bulunuyoruz. Ayrıca, Hükümet, kendi sorumluluğu altında, yabancı paralar üzerinden açtığımız kredileri Türk parasına çevirebilir.

Kredilerin miktarına gelince, raporunuzda ileri sürdüğünüz bir milyon sterlin veya karşılığı diğer tüzüksel (statutaire) kredilerle birlikte bir tek kuruluş için çok büyük bir gayret demektir ve bunun aşılmamasını ve hattâ mümkünse ona erişilmesini her halükârda istiyoruz.

Kendinize bir pazarlık payı bırakmanız için daha küçük bir rakamdan, örneğin 7-800.000 sterlinden başlamanızı size telkin ederiz.

Hükümetin verilecek kredileri Devlet Bankası'nın kurulmasını kolaylaştırmaktan başka amaçlarla kullanılması hevesine kapılmaması için mümkün olan bütün önlemleri alacağınız muhakkaktır. Böyle bir kullanımı yukarıda belirtilen kullanma biçimlerinden ayrılmamak ve bu kredileri Devlet Bankası'nın kurulmasına ve statülerinin bilinmesine bağlı olmak suretiyle inceleyeceğinize inanıyoruz.

Bu talimatın bizden istediklerine cevap teşkil ettiğinizden ve çıkarlarımızın korunmasına en müsait koşullarla Maliye Bakanı ile temasa geçmenize imkân vereceğinden eminiz.

Saygılarımızla
Osmanlı Bankası
(İmza) (İmza)

BELGE IV

Osmanlı Bankası genel müdürlüğünden R. Mallet ve A. Lawrence adlarında iki bankanın o dönemde Maliye Vekili olan Şükrü Saraçoğlu'na hitaben yazdıkları ve bir merkez bankasının kurulmasının yanlış olduğunu kanıtlamaya çalışan yazı.

Osmanlı Bankası
Genel Müdürlük

7 Şubat 1930

Ekselans Saraçoğlu Şükrü Bey
Maliye Bakanı

Sayın Bakan,

Türk Lirası'nın istikrarı ve bir Merkez Bankası'nın kurulması ve çalışmasıyla ilgili raporlar hakkında bir fikir verilmesini geçen Ocak ayının 6'sında Osmanlı Bankası'ndan istemek lütfunda bulundunuz.

Aynı zamanda Ankara'ya gönderdiğimiz temsilcilere, yapacağımız inceleme için çok lüzumlu bilgilerin verilmesini servislerinize müsaade ettiniz.

Her şeyden önce, Ekselansınıza, bize bu şekilde gösterdiği güven için bütün teşekkürlerimizi sunmak isteriz.

Sorulan hususların taşıdığı öneme uygun cevap verilebilmesinin gerektirdiği daha ayrıntılı belgelerin bulunmamasına rağmen, tarafımıza verilen rakamlar, Türk Lirası istikrarının gelecek yıllar için kesin bir biçimde sağlanamamış olduğunu, yeterince açıklamaktadır.

Ticaret dengesindeki bir iyileşme ile kısa zamanda düzeltilmesi mümkün görülmemesi gereken böyle bir durumun, ülkenin ekonomik hayatıyla birlikte Hükümetin, Cumhuriyet rejiminin kurulmasından itibaren sürekli olarak kuvvetle bağlı olduğunu gösterdiği bütçe dengesini de bozabilecek para değerinin kaybına neden olan sürekli bir etken oluşturduğunu saklamak ihtiyatı bir davranış olacaktır. Savaştan beri bir çoğu benzer güçlüklerle karşılaşan Avrupa Devletlerinin geçirdiği tecrübe bu tehlikenin gerçekliğini göstermeye yeter ve bir istikrar politikası belirlenmedikçe ekonomik ve mali sorunlara kesin hiçbir çözüm getirilemeyeceği düşüncesi, nihayet her yerde hakim olmuştur.

Bu nedenle, bir Emisyon Bankası kurma meselesi ne kadar önemli görülürse görülsün, ikinci plana geçmekte ve böyle bir müessesenin kuruluşuna hakim olacak esasların saptanmasından önce onun normal çalışmasının her halükârda gerektirdiği ön koşulların gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Türkiye'nin refahına çok büyük bir ilgi duyduğumuzdan kurulacak Emisyon Bankası'nın, çalışmaya başlamasından itibaren kendisine verilecek rolü iyice oynamasını çok arzu ederiz. Ancak, Ekselansınızın incelenmesini bize vermek nezaketinde bulunduğu meseleler, bu yeni biçimleriyle, bize çok büyütülmüş görünmekte ve sade teknik bir fikri verme çerçevesini aşarak mali politika üzerinde genel bir danışma niteliğine bürünmektedir.

Bu koşullarda, Ekselansınıza yapabileceğimiz en iyi telkin, bu konuda otorite olan ve tamamiyle bağımsız bir denemiş uzmana başvurarak her şeyden önce milli paranın istikrarını en çabuk ve en güvenli biçimde sağlayabilecek aşamaları saptamasını kendisinden istemenizdir.

Bu şekilde seçilecek uzmanın, başka ülkelerin büyük emisyon bankalarıyla sürekli ilişkilerde bulunmasındaki yararı da muhakkak takdir edeceksiniz. Bu telkinimizin tabii sonucu olarak, Enstitü üyesi ve "Banque de France"ın fahri guvernör yardımcısı olan Profesör M. Rist'i takdirinize sunarız. M. Rist, kendisine en büyük onuru dazandıran koşullarla Avusturya'da, sonra Fransa'da gerçekleştirilen parasal düzeltmelere katılmıştır. Şimdi Romanya Hükümetine benzer yardımı yapmakta ve danışma için İspanya Hükümetince de çağırılmış bulunmaktadır. Türkiye'nin bugünkü sorunlarının çözümü için değerli tavsiyeler-

de bulunabileceğine ve işini en mahrem biçimde yapacağına, kanımızca hiçbir kuşku yoktur.

Böyle bir uzman tarafından saptanan bir “sağlığa kavuşturma” programı, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine en güvenli garantileri sağlayacaktır. Hükümet, kabul edeceği bu programın uygulanmasından büyük bir moral kazanç sağlayacak ve bu da zamanı gelince, istikrarın temelini oluşturacak kredi işlemlerini kolaylaştıracaktır.

Kuruluşumuza gelince olanaklarımızın sınırı içinde ve M. Rist’ten saptanması istenebilecek iş planının uygulanmasında Hükümetin gerekli görebileceği ölçüde işbirliğinde bulunmağa bizi hazır bulacağından Ekselansınız emin olabılır. Üstün saygılarımızı lütfen kabul buyurun, Sayın Bakan.

Osmanlı Bankası Başkanları
R. Mallet, H.A. Lawrence

BEI.GE V

Dönemin İş Bankası Genel Müdürü Celâl Bayar’ın İş Bankası’nın merkez bankasına dönüştürülmesini öneren açıklaması:

“Memleketimizde bir merkezi ihraç bankası teşkiline karar verildikten sonra, bunun hal-i faaliyette ve inkişaf etmiş bir banka ile tevhidini derpiş etmek mümkün olabilir. Merkezi ihraç bankasının mahiyeti... diğer ticari bankaların menabilinden maada, ayrıca banknot ihracı menbâına da malik yüksek bir sürrette taazzuv etmiş alelade bir ticari bankadan başka bir şey değildir. İlk zamanlarda geçirilmesi zaruri olan yoklama devrelerinin... tecrübe görmüş müesseseler tarafından haddi asgariye indirilmesi imkânının mevcudiyeti, gerek dahil-i memlekette, gerek hariçte muvaffakiyetle tanınabilmek için muayyen bir müddet lazım olması ve bilhassa bizdeki bankanın şiddetle muhtaç olduğu mevduat kitlesinin ve gerek teşis ve gerek muamelat ve şubasının tevsil için mesleki malûmata sahip, tecrübe görmüş ve yetişmiş banka memurlarının hazır bir halde bulunması gibi esbab tahtında yeni teşkilât vücuda getirmekten ise, mevcudu benimsemek, maksadı temin için daha kestirme yol addolunabilir.”

BELGE VI

Dönemin başvekilli olan İsmet İnönü'nün bu öneriye nasıl karşı olduğunu açıkladığı, 1972'de kendisiyle yapılmış bir söyleşiden:

"... Merkez Bankası'nın, başından beri müstakil bir müessese olmasını, diğer hususi bankalarla ilişkisi olmak şöyle dursun, devlete karşı da, bizzat Maliye Vekâleti'ne karşı da vazifesinin icabetirdiği dürüstlük ve sertlikle çalışması gerektiğini biliyordum. Bunun için uğraştım, o zaman İş Bankası'nda, Merkez Bankası vazifesini de görmek arzusu olduğunu biliyordum... ve buna bütün kuvvetimle karşı çıktım. O zamanki İş Bankası, yeni kurulmuş, zayıf sermayeli (bir bankaydı). Onu yaşatmak için çok gayret sarfediyorduk... Ama, İş Bankası'nın bir özel banka mahiyetinden çıkıp özel nüfuzlar, özel sahalara (asıl görevi dışında) almasını Hükümet olarak önlemek için çaba sarf ediyordum. Onun için, zannedirim o zaman, İş Bankası'nca uzmanlar getirildi, hem o vazife görülür, hem bu vazife görülür dendi. Hiçbirini kabul etmedim."

KAYNAKÇA

- Alanay, Tefrik S., *Türkiye'de Döviz Kontrolü ve Milli Parayı Koruma*, İstanbul, 1937.
- Alptürk, N., *Merkez Bankacılığı*, Ankara, 1972.
- Artun, T., *Türkiye'deki Bankacılık*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1980.
- Biliotti, A., *La Banque Impériale Ottomane*, Paris, 1908.
- Du Velay, A., *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, Ankara, 1978.
- Erol, M., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kâğıt Para*, Ankara, 1970.
- Karamürsel, Z., *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1940.
- Köklü, A., *Türkiye'de Para Meseleleri: 1915-1946 Devresinde Para Siyasetinin ve Paramızın Kıymeti*, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı SBO Yayınları, Ankara, 1947.
- Kuyucak, H. A., *Para ve Banka*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1948.
- Öcal, T., *Türk Banka Sistemi*, AİTİA, Ankara, 1973.
- Sanuş, B. Z., *Para Ekonomisi*, İstanbul, 1960.
- Tekeli, İ., İlkin, S., *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara, 1981.
- Ulrich, Edmond, *Harbden Sonra Avrupa'da Merkez Bankaları'nın Tensiki Prencipleri*. Çev. Süleyman Hikmet Baban, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara, 1936.
- Ulutan, B., *Bankacılığın Tekamülü*, Ankara, 1957.

6

Birinci Sanayi Planı'nın Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü

SELİM İLKİN

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, 1932 yılında Türkiye'ye gelip ayrıntılı incelemeler yapmış olan Sovyet uzmanların, 1934 yılı başında uygulamaya konan Birinci Sanayi Planı'na olan katkılarını incelemektir. Son yıllarda bu planla ilgili araştırmalarda belirli bir artma olmuştur. Ancak bu araştırmalar, Sovyet uzmanlarının rolünü ya ihmal etmişler ya da çok farklı şekillerde yorumlamışlardır. Bu araştırmalarda Sovyet uzmanlarının nasıl bir ortamda ne gibi amaçlarla getirildiği, bu uzmanların Anadolu'daki incelemeleri, hazırladıkları raporun ana özellikleri vb. konular, Türkiye'de devletçilik anlayışında ve uygulamasında önemli değişikliklerle dolu 1932-1933 yılları içinde, en genel hatlarıyla da olsa ele alınıp incelenecektir. İncelemenin, dönemdeki gelişmeleri daha iyi anlayabilmemize yardımcı olacağı düşünülmüştür.

1931 YILI SONLARINDA PLAN FİKRİNİN YAYGINLIK KAZANMASI

10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında toplanan, CHP III. Büyük Kurultayı'nda, *devletçilik*, devletin resmi ilkelerinden biri haline getirilmiş-

tir.¹ Böylece, tüm iktisat politikaları tartışmalarının bu ilke çerçevesinde yürütülmesi, zorunlu hale gelmiş oluyordu.²

İlke'deki bu birlik, devletçiliğe nasıl bir uygulama kazandırılacağı konusunda, çeşitli kesimlerce farklı politika önerilerinin geliştirilmesini önleyemedi. Devletçilik ifadesiyle ilgili geniş bir fikir yelpazesi olmuştu. Bu farklı devletçilik arayışlarının ortak noktalarından biri, devletin sanayi alanında yapacağı, dolaylı veya dolaysız tüm girişimlerin bir *plan* çerçevesinde yapılmasını öngörmesiydi. 1931 yılı sonunda İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Katibi Umumisi'nin hazırladığı ayrıntılı bir rapor, plan fikrinin ne denli yaygınlaştığının iyi bir göstergesidir.

“... Türk devletinin memleketimiz için vaz ve tesis edeceği Türkiye İktisat Planı ve Türkiye İktisat teknik, iktisat kudretlerinin ve produktif enerjilerin sağlam ve sıhhatli semereler vermesini temin edecektir...”³

Benzer şekilde T.C. Riyaset-i Cumhur Katibi Umumisi'nin Mustafa Kemal'e verilmek üzere hazırladığı bir başka rapor ise, plan hazırlama gereğini, şöyle açıklamaktadır:

“Ordu ve şimendiferler için yapılmış olduğu gibi Hükümetin umumi imar mesaisi için dahi birkaç seneye taksim edilmiş bir program hazırlansa muvafık olur... [böylece] siyasetimizin ne olacağı tespit edilebilir ve imkân dairesinde bir cüzü tam olmak için ne yolda çalışacağımız kararlaştırılabilir...”⁴

1 Bu dönemdeki gelişmeler için bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, 1929 *Dünya Buhranında Türkiye'nin Politika Arayışları*, Ankara, 1977; Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara, 1962 (SBF teksir); Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, 1974; Korel Göymen, “The Nature and Practice of Turkish Etatism”, University of Leeds, 1973 (yayınlanmamış doktora tezi - teksir).

2 Özellikle basına getirilen kısıtlamalar, tartışmalara önemli sınırlamalar getirmiştir. Bkz. Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet: 1931-1938*, Ankara, 1974.

3 Vehbi, “Cihan İktisat Buhranı - Bu Vaziyet İçinde Türkiye'nin Hâli”, 20.12.1931 (teksir).

4 “T.C. Reisi Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin...” T.C. Riyaseti Kâtibi Umumiliği, 8.5.1932 (daktilo).

Devletçilik anlayışlarının farklılıklarına bağlı olarak farklı içerikli plan önerileri 1931 yılı sonlarıyla 1932 yılı başlarındaki tartışmalarda önemli bir yer kazandı.⁵ Türkiye'deki plan fikrinin bu gelişmesinde, buhranın dünyada olduğu gibi Türkiye'de yaygınlaşması,⁶ Sovyetler'in plan deneylerindeki başarısı, kapitalist ülkelerin de devlet müdahaleciliğini planlı şekilde yürütmeye başlamaları⁷ vb. faktörlerin önemli etkileri olmuştur.

Plan uygulaması için gerekli finansmanın nasıl sağlanacağı ise, çözümü en güç sorundu. Yukarıda değinilen son rapor, "hatıra" gelen çareleri şöyle sıralamaktadır:

"... Dahili Çareler

- A) Devlet teşkilatını büyük mikyasta küçültmek ve iktisat edilecek masrafları programın tatbikine sarfetmek.
- B) Bu ihtiyaç için gayet sıkı ve ciddi surette tanzim edilecek bir "Inflation" yapmak, yani yeniden kâğıt para çıkarmak.

Harici Çareler

- A) Siyasi ve coğrafi kuvvetimizin istismarile nisbeten müsait şartlarla para bulmak.
- B) İhisarlardan bir veya birkaçını bir müddet için vererek istikraz yapmak.
- C) Harici borçlar işinin hallini bir yeni istikrazın akdine bağlamak."⁸

"Hatıra" gelen bu çarelerden, "dahili" olanların uygulanması, büyük ölçüde o tarihte yürütülen politikalara ters düşmekteydi: Devlet yapısına etkinlik kazandırabilmek için geniş bürokratik girişimler

5 Örneğin: *Hakimiyet-i Milliye* gazetesindeki şu makalelere bkz. "Plan ve Plansızlık", 7 Ekim 1931, İsmail Hüsrev (Tökin), "Milli İktisatta Plan...", 1 Aralık 1931 ve Zeki Mesut, "Plan", 28 Aralık 1931.

6 Bu dönemin koşullarının analitik bir çevrede incelenmesi için bkz. Gülten Kazgan, "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler...", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunlar Demeği, İstanbul, 1977, s.231-81.

7 Basın Fransa'dan Çin'e kadar birçok farklı sayıdaki ülkenin planlama girişimlerini dikkatle gözlemiştir. Örneğin bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Ekim 1931.

8 A.g.y., s.5.

yapıldığı, “para kıymetine” istikrar kazandırabilmek için azami dikkatin gösterildiği bir dönemde, bu önerilerin uygulanması pek mümkün değildi.

“Harici çareler” olarak sayılan hususlar da, özünde dış konjonktüre ve dolayısıyla belirsizliklere bağlı hususlardı. Bir yandan buhranın Batılı ülkelerde tehlikeli boyutlara ulaşmış olması, bir yandan da Osmanlı borçlarının ödeme şekline doğan anlaşmazlık Türkiye’nin bu ülkelerle -özellikle İngiltere ve Fransa’yla- ilişkilerinin iyi olmaması, kredi alma olanağını son derecede sınırlandırıyordu. Çeşitli yabancı firmalardan (konsorsiyumlardan) belirli imtiyazlar karşılığı kredi alınma girişimlerinden anlamlı bir sonuç alınamadı.⁹ 1931 yılı sonlarında eski Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu, Osmanlı borçlarıyla ilgili anlaşmazlıkta taraf olmaması nedeniyle iyi ilişkiler içinde bulunduğumuz ABD’ye giderek yeni olanaklar aradı. Açıkça ifade edilmemekle beraber, kredi ve yabancı sermaye sağlamak, buhran nedeniyle kapanmış olup ucuz fiyatlarla satılmakta olan komple tekstil fabrikalarını uzun bir kredi ile satın almak vb. bu gezinin ana amacıydı. İki buçuk ay aşan bir sürede yapılan temaslardan da bir netice alınamadı. ABD mali çevreleri, kendileri taraf olmasa da, her şeyden önce Osmanlı borçlarıyla ilgili anlaşmazlığın sona ermesini bekliyordu.¹⁰

Bu karamsar görünüm, Başvekil’in Sovyetler Birliği ve İtalya’ya arka arkaya yaptığı gezilerle, bir ölçüde de olsa, kırıldı. Türkiye, kendisi gibi az gelişmiş iki ülkenin farklı sistemler içindeki politika arayışlarını yakından takip etmiştir. Gezilerde Başvekil, bu arayışları yerinde gözleyip değerlendirme olanağı dışında, sağladığı kredi vaatleriyle, Türkiye’de plan girişimlerini, başlama olanağını elde etmiştir.

9 Örneğin bkz. “Büyük Bir Alman Konsorsiyumunun Teklifi...”, *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Temmuz 1932.

10 Ş. Saraçoğlu’na bu gezisinde “tercümanı” olarak refakat etmiş olan Sayın Mukdim Osmay’la 20 Haziran 1981 tarihinde yapılan mülâkat’tan. Ayrıca bkz. *Cumhuriyet*, 26-30 Eylül, 1-7 Ekim, 30 Aralık 1931.

SOVYET PLANI'NA GÖSTERİLEN İLGİ, BU ÜLKEYE YAPILAN GEZİ VE SAĞLANAN OLANAKLAR

Sovyet Planı'na Gösterilen İlgî

Sovyetler'in plan uygulamasında sağladığı başarılar, Türkiye'de konuya duyulan ilgiyi artırmıştır. 1930 yılı sonlarında Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın, Sovyetler'e yaptığı ziyaret bu ilginin daha da gelişmesine olanak sağlamıştır.¹¹ Bu gezi öncesinde, *Vakit* gazetesi, *Ansuvers*(?) dergisi başyazarı M. Tiltman'ın *Rusya'da Bir Tetkik Seyahati*¹² adlı incelemesini okuyucularına gazeteyle birlikte dağıtmıştır. Bu risalenin alt başlığı, "Bugünkü Rusya'da bütün memleketi beş senede makineleştirecek olan program nasıl tatbik olunuyor..."dur. Risale konuya duyulan ilginin açık göstergesidir.

Sovyet planlama deneyimini, Türkiye açısından dikkatle inceleyenlerin başında, Falih Rıfkı Atay gelmektedir. Atay, bu geziye katılmakla kalmamış, Aras'ın yurda dönmesinden sonra da, bir süre daha Moskova'da kalarak incelemelerine devam etmiştir.¹³

Atay, Türkiye'ye döndükten sonra, Mustafa Kemal'in rejime yeni bir yön verebilmek amacıyla yaptığı üç ay süreli yurt gezisinin büyük bir bölümüne katılmıştır.¹⁴ Atay'ın bu yurt gezisi sonrasında, *Yeni Rusya* adıyla yayınlanan kitabı, Sovyet deneyinin, önemli yeni atılımlar peşinde olan Türkiye açısından dikkatle incelendiğini göstermektedir.

Atay, bu kitabında "ihtilalci metod"lar aramanın zorunluğuna eğilmiştir: Atay'ın görüşleri:

"... İptidai bir halkı ve memleketi, büyük bir hızla, Garp seviyesine çıkarmak için aranmış ve bulunmuş ihtilalci metodların..." bir sentezidir.

11 Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişini için bkz. Mehmet Gönübol, Cem Saç, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, İstanbul, 1963, s.71-76 ve 106-109.

12 M. Tiltman, *Rusya'da Bir Tetkik Seyahati*, (çev. Ö.R.), Vakit Kütüphanesi, 6 Eylül 1930, İstanbul, 1930.

13 Bu geziyle ilgili bkz. "Tevfik Rüştü Bey...", *Cumhuriyet*, 18 Eylül - 8 Ekim 1930.

14 Mustafa Kemal'in bu gezisinin önemi için bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *a.g.e.*, s.199-209. Ayrıca bkz. "Rusya Mektupları...", *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Kasım 1930.

Ulus gazetesi başyazarı
Falih Rifki Bey (Atay)

Atay, bu çalışmasında¹⁵ hiçbirinde ne “süper kapitalizm” ne de “Marksizm” kalıbını önermektedir. O ülkeye özgü bir iktisat sistemi bulma çabasıdır. Ülkeleri “Mısır fesi gibi muayyen kalıplara geçirmeyi...” çağdışı, faydasız ve hattâ gülünç bulmaktadır. Atay’a göre,

“Her millet, başka memleketlerde semere veren müesseselerin, ancak içinde bulunulduğu şartlarla uygun olanlarını alır; en şekillenmiş müesseseleri bile bu şartlara uydurmak için değiştirir...”¹⁶

İşte bu çerçeve içinde, Sovyetler Birliği’ndeki iktisadi, sosyal ve kültürel yaşantılarının çok farklı kesitlerini dikkatli şekilde gözlemiştir. Bu arada özellikle parti örgütü ile 5 yıllık planı ayrıntılı olarak incelemiştir. Bu ülkeden şu “parolalarla” geri dönmüştür:¹⁷

“Türkiye’nin iktisat ve inşaa planını yapmak, İnkılap fırkasını komünist ve faşist, yani eski bir nizamdan yeni bir nizama geçen memleketlerin fırkalarından örnek alarak kurmak, Bürokrasi yerine ihtilalci metodlar almak, Hiç durmaksızın yığınların terbiyesine geçmek...”

Türkiye’de Atay’ın “ihtilalci metodlar” diye tanımladığı radikal önlemlerin alınması, ancak bir süre sonra mümkün olabilmıştır. Geçen bu ara sürede, Sovyet damping’inden¹⁸ etkilenen Türk ihracatçıları ne-

¹⁵ Falih Rıfkı (Atay), *Yeni Rusya*, Ankara, 1931.

¹⁶ A.g.e., s.4-5.

¹⁷ A.g.e., s.171-172.

¹⁸ Bu damping ile ilgili şikâyetler için, örneğin bkz. *Son Posta* (SP), 24 ve 25 Temmuz, 25 Ağustos, 17 Eylül 1931. Saim Nuri, “Rusların Damping Siyaseti ve Türkiye Ekonomisi”, *Ekonomi ve Finans*, cilt 2, no.3, Mart 1931, s.44-47. Buhran ve dampingleri kuramsal bir çerçeveye oturtma gayretiyle ilgili olarak bkz. Tunalı Mustafa Ahmet, *Damping ve İktisadi Buhranlar*, Birinci Kısım, İstanbul, 1931.

deniyle, Türk-Sovyet ilişkileri de, Başvekilin Sovyetlerle yaptığı ziyaret öncesine kadar, belirli bir “du-raklama” geçirmiştir.

Başvekilin Gezisi ve Sağlanan Olanaklar

Başvekilin 25 Nisan - 10 Mayıs 1932 tarihlerindeki gezisine, aralarında Hariciye Vekili, CHP Katibi umumisi, milletvekilleri, gazeteciler ve bazı mütehassıslar da bulunan, geniş bir heyet de katılmıştır. Bu şahıslar arasında, bu çalışma bakımından önemli olan, şu sanayi mütehassısları da vardır: Sanayi Umum Müdürü A. Şerif (Önay), İktisat Vekaleti Müşavirlerinden Kamil İbrahim, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi ve Kumaş Fabrikası Müdürü Şevket Turgut.¹⁹

Karşılıklı dostluk gösteriyle dolu bu gezi sırasında,²⁰ heyet, Sovyetler'in en önde gelen liderleriyle görüşmeler yapmış,²¹ Odesa, Moskova ve Leningrad'da pek çok kurumu ve bu arada bazı fabrikaları ziyaret etmişlerdir.²² Bu heyetten bir grup “devlet planları komisyonu”nu ziyaret ederek, “Sovyet milli iktisadiyatının umumi prensipleri” ve plan çalışmaları hakkında bilgi almışlardır. Birinci Plan'ın son uygulama yılı olan 1932 yılında, bu plan hedeflerinin bir çoğuna, öngö-

Krasny Çornomoryets adlı gazete de, geziye verilen önemi gösteren sayfa.

¹⁹ Bu geziye katılanlar için bkz. “Rusya Seyahati...”, *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1932.

²⁰ Türk basını bu geziye çok geniş bir yer vermiştir. Bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, *Cumhuriyet* ve *Akşam*, 23 Nisan - 10 Mayıs 1932.

²¹ Sovyet ileri gelenleriyle yapılan temaslar için bkz. Yunus Nadi, “Yeni Rusya’nın Zimandarlariyle Yakından Temas”, *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1932.

²² Ziyaret edilen fabrikalarla ilgili bkz. *Cumhuriyet*, 28, 29, 30 Nisan, 1, 2, 5, 7, 9 ve 10 Mayıs 1932.

rülmüş sürelerden önce varılarak sağlanmış olan başarı heyetin özellikle dikkatini çekmiştir.²³

Gezi, politik ve ticari alanlarda olduğu gibi, iktisadi alanda da önemli gelişmelere yol açmıştır.²⁴ Bu gelişmeler içinde, belki de en önemli olanı Sovyetler'in, kendilerinden makine alımı için, faizsiz ve 20 yıl süreyle mal ihracıyla ödenecek 8 milyon altın dolarlık (yaklaşık 16 milyon lira) bir kredi açması olmuştur. Böylece Başvekilin, iktisadi atılım için bir süredir aradığı, "harici para"nın büyük bir bölümü sağlanmış oluyordu.²⁵ Bu kredinin sağlanması üzerine, Başvekil, beraberrindeki sanayi mütehasşsılarından,

"... Rusya'nın memleketimize ne gibi sanayi makineleri verebileceğinin tahkiki ve bu meyanda hususiyle Rus tekstil makinelerinin imal ve istihsal evsafını..."

tetkik etmelerini istemiştir.²⁶

Başvekilin gezisi sonrasında da, Sovyetler'de kalarak incelemelerine devam eden, bu uzmanlar heyeti, özellikle bu uzmanlardan A. Şerif (Önay)²⁷ ve Kamil İbrahim, tekstille ilgili olanlar başta olmak üzere,

"... müteaddit ilmi, sınai Enstitüler ve makine fabrikaları ve bu fabrikaların yaptığı makinelerle tesis edilmiş ve işletilmekte bulunan tekstil fabrikaları..."

23 Bkz. Yunus Nadi, "Beş Senelik Plan", *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1932. Ayrıca bkz. "Matbuat Erkanının Rusya İntibaları", *Cumhuriyet*, 11 Mayıs 1932.

24 Bu gezinin genel bir değerlendirmesi için bkz. Yunus Nadi, "İsmet Paşa'nın Rusya'ya Seyahati ve Neticeleri", *Cumhuriyet*, 11-16 Mayıs 1932.

25 Bu krediyle ilgili bkz. Yunus Nadi, "Rusya Tarafından Bize Açılan Kredi Meselesi", *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1932; "İsmet Paşa Hz. Dönüyor...", *Akşam*, 8 Mayıs 1932.

26 Ahmet Şerif (Önay), "Rusya'dan Alınacak Makinalar ile Kurulacak Fabrikalar Mes'alesi", T.C. İktisat Vekâleti, Ankara, 1932, s.1 (teksir).

27 Bu iki uzman, diğer iki uzmanın Haziran 1932 başında Türkiye'ye dönmelerinden sonra da, Sovyetler'de kalarak, incelemelerine bir süre daha devam etmişlerdir. Bkz. "Mütehasşsılar Geldi...", *Cumhuriyet*, 3 Haziran 1932; bu uzmanların incelemeleriyle ilgili olarak ayrıca bkz. *Cumhuriyet*, 12, 19, 23, 27, 29, 30 Mayıs 1932.

gibi, toplam 70 kuruluştaki inceleme yapmışlardır.²⁸

Bu incelemeler sonucunda uzmanlar, Sovyetler'deki ağır sanayinin “fevkalâde” bir gelişme göstermiş olduğunu, gözlemişlerdir. Benzer şekilde, yün ipliğiyle, bazı özel makineler haricinde, Sovyetler'in tekstil endüstrilerini de “... en son terakkiyata” uygun olarak geliştirmiş oldukları saptanmıştır.

Uzmanlar, Türkiye'de tekstil endüstrisinin kurulması için gerekli makinelerin “... % 90 nispetinde” Sovyetler'den sağlanabileceği kanısına varmışlardır. Uzmanlar, ayrıca Moskova'dan yolladıkları bir raporda, bu alanda

“... ne gibi imalata ihtiyaç olduğunu ve bunların memleketimizin şeraitine göre en muvafık nerelerde, ne evsaf ve cesamet üzerine kurulması lâzım geldiği hususunun tetkik”

edilmesi için, “muhtelif mütehassıslardan” kurulu bir Sovyet heyetinin Türkiye'de inceleme yapmasını önermişlerdir.²⁹

Sovyet Ağır Sanayi Komiserliği, Türk uzmanlara, Türkiye'ye sanayi alanında “en faideli” olabilecek yardımı saptayabilmek için, hazırlık çalışmaları yaptıklarını söylemiştir. Bu çalışmalara dayanarak, Türkiye'ye

“... yalnız iktisadiyatını değil Müdafaa-i Milliye'sini de takviye edecek olan bazı ağır sanayii tesisatını, bilhassa...”

tavsiye etmişlerdir.³⁰

Türk uzmanları, “şimdilik” öncelikle tekstil konusunda araştırma yapmakla birlikte, bu öneriye “... azami ehemmiyet verileceğini...” ifade etmişlerdir. Gerçekten Türk uzmanları, yalnız “tekstil”le değil, fakat “kimya ve metalurji” sanayii için de mütehassıs istenmesini, Türk hükümetine tavsiye etmişlerdir.

28 Ahmet Şerif (Onay), *a.g.e.*, s.1.

29 *A.g.e.*, s.3.

30 *A.g.e.*, s.3.

Türkiye, Sovyetler'den sağladığı bu kredi ve teknik yardımla, sanayi alanında yapmak istediği atılımlar için, büyük bir hız ve kolaylık sağlamıştır.³¹

Sovyet Planlama Deneyine Duyulan İlginin Canlanması: Risaleler

Bu gezi sonrasında Sovyet ekonomisi ve özellikle plan uygulamasını değerlendirmeye dönük çeşitli risaleler yayınlanmıştır. Birinci dönem İzmit milletvekili olan Mehmet Fuat, bu ülkedeki gelişmeleri “sermaye aleminin” ölçüleriyle değil, fakat “kendi” ölçüleriyle izah eden bir Sovyet uzmanının çalışmasını tercüme etmiştir.³² Hamat ise, bu konudaki yayın eksikliğini giderebilmek için, plan, yabancı uzmanlar ve işçiler, yeni şehirler vb. gibi Türkiye’de ilgi duyulan konuları içeren geniş kapsamlı bir derleme yapmıştır.³³ Ekonomik konularda, “illeştirme” (vulgarisation) yoluyla ve küçük risalelerle ciddi bahislere karşı alaka uyandırmaya” çalışan Milaşı Gad Franko’nun çalışması, planlama uygulamasının gerekli kıldığı geniş ithalatın zorunlu bir sonucu olan “damping”in, dikkatli bir incelemesidir.³⁴ Franko, üretimde sağlanan başarılar yanında, üretimin kalitesinde görülen düşüklükler, finansmanın zorunlu kıldığı tayinlama ve bunun mevcut “nesil” üzerindeki olumsuz etkileri gibi planla ilgili birçok noktaya değinmiştir. Franko’ya göre bu Sovyet deneyinin

“tarzı inkişafını alaka ile takip etmekte prensiplerin taraftarı olmasak dahi - herkes için faide vardır: Münevverler için ise bir vazife[dir]...”³⁵

Haydar Rifat, aynı konuda Dö Menzi’den bir tercüme yapmıştır.³⁶

31 Başvekilin, krediyi “hakiki bir dostluk dahil” olarak değerlendirildiği konuşması için bkz. “İsmet Paşa İzahat Verdi...”, *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1932.

32 Vladenür Pozner, *Sovyetlerleli* (çev. Mehmet Fuat), İstanbul, 1932.

33 Hamat, *Sovyet İktisat ve Medeniyetine Bir Nazar*, İstanbul, 1932.

34 Milaşı Gad Franko, *Beş Senelik Plan (Rus Dömpengi): 1932*, İstanbul, 1932.

35 A.g.e., s.32.

36 Bu risaleyi, Ankara kütüphanelerinde bulup inceleyemedim. Dö Menzi, *Bolşevikli Yeni Rusya Hakkında İcmali Malûmat* (çev. H. Rifat), İstanbul, 1932.

Tümü 1932 yılı içinde hazırlanmış olan bu risaleler yanında dönem basınının aynı konuya ayırdığı geniş yer, Sovyet planlama deneyinin plan hazırlamaya girecek Türkiye'de, ne denli büyük ilgi uyandırdığını açıkça göstermektedir.

İTALYA'YA YAPILAN GEZİ VE SAĞLANAN OLANAKLAR

Türkiye, İtalya'daki gelişmeleri de yakından takip etmiştir. Özellikle şehircilik, parti taşra teşkilâtı, propaganda örgütü vb. unsurlar ilgisini çekmiştir.³⁷

Sovyet gezisinden on gün kadar sonra, Başvekil bu kez İtalya'yı ziyaret etti. 22 Mayıs - 2 Haziran 1932 tarihlerinde yapılan bu geziye, Başvekil yine geniş bir uzmanlar kadrosuyla katılmıştır. Kral ve Başvekil Mussolini tarafından kabul edilmişler ve çeşitli kurumlarda inceleme yapmışlardır. Bu temaslar sırasında, İtalya'nın Türkiye'ye 300 milyon liralık (yaklaşık 32 milyon lira)'lık bir kredi vermesi üzerinde anlaşılmıştır. Bu kredinin üçte biri nakit olarak ödenecektir. Üçte biri makine ithali için, üçte biri ise İtalya'ya olan borçların ödenmesi -ertelenmesi- için kullanılacaktır. Mussolini, gazetecilere yaptığı açıklamada, Türkiye ile olan ilişkilerini daha da geliştirecekleri konusunda söz vermiştir.³⁸

FALİH RIFKI ATAY'IN BİR DEĞERLENDİRMESİ

1932 yılında İsmet İnönü'nün Sovyetler ve İtalya gezilerine katılan Falih Rifki Atay, bu ülkelerle ilgili önceki gözlemlerini yeniden değerlendirme olanağını elde etmiştir. *Moskova ve Roma* başlığıyla yayınlanan bu değerlendirmelerinde, özellikle Sovyetler'deki plan uygulamasındaki başarılar üzerinde durmaktadır. Planın yalnız Sovyetler'e özgü bir araç olmadığına, olmaması gerektiğine değinerek şöyle demektedir:

37 Falih Rifki (Atay), 1931 yılında Roma'ya yaptığı gezideki gözlemleri için bkz. *Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makedonya*, Ankara, 1931.

38 Bu gezi ve bu gezide sağlanan olanaklar için bkz. *Cumhuriyet*, 25-28, 30 Mayıs, 3 ve 7 Haziran 1931 ve (Akşam) 3 Haziran 1932.

“Bu plan kelimesi beş senelik plandaki (Sovyetler’in planındaki) kelime değildir. Moskova’nın kullandığı bütün kelimeleri kırımı-zı görmek, insanın kendisini iktisat dili konuşmaktan men etmesi olur... Plan şu veya bu rejimin değil, artık bütün alemin kelimesidir. Bir bahçe, bir ev, bir fabrika ve bir şehir yaparken kullanılan plan kelimesine kimsenin ses çıkardığını görmüyoruz. Bir memleketin iktisadi hayatı, hepsinden daha büyük bir inşadır. Bu inşanın planı olabilir değil, olmak gerekir...”³⁹

Atay, planın hem bir “muavazene” hem de bir “tasarruf” unsuru- runu içererek, israf ve anarşiyle eşanlamlı olan plansızlığın yerini alması gerektiğini vurgulamıştır.

Dünya’nın her yerinde “plancılar sınıfı”, önsafı almaktadır. Hiçbir gazete, hiçbir dergi yoktur ki, buhran kelimesiyle birlikte *economie dirigée* ve *economie planifiée* kelimelerine rastlanmasın. Bu plancılara, ne şekilde isim takılabileceğini, Atay şöyle belirtmektedir:

“... Komünist, sosyalist, faşist, devletçi, içlerinde hepsinden vardır; hepsini birbirine karıştıran da var. Fakat şurası şüphesizdir ki, hepsi tek fikirde birliktir: Fertçi ve liberal iktisat sistemi ölmüş- tür; insanlar yeni bir nizam aramaktadırlar...”⁴⁰

Bu arayış içinde, Türk plancıların istedikleri, Türkiye’nin Moskova’laşması ve Roma’laşması değildir. Ana amaç;

“... Gerek fert, gerek devlet, gerek dış yardım, buraya (Türkiye’ye) sermayesini koyduğu zaman, bunun hiçbir enerji israfı olmaksızın semere vermesini kontrol etmeye elverişli bir inkişaf planının tanzim olunmasıdır...”⁴¹

Atay’a göre, “milli ve müstakil” bir iktisat kurabilmek için “Türkiye’nin iktisadi kurtuluş planı” (altını ben çizdim) diye adlandırılacak, bir plana ihtiyaç vardır.

³⁹ Falih Rıfkı (Atay), *Moskova-Roma*, İstanbul, 1932, s.9.

⁴⁰ A.g.e., s.11.

⁴¹ A.g.e., s.17.

"Bu kurtuluş kavgasında hem Rusya'dan, hem İtalya'dan, dünyanın her tarafındaki tecrübelerden ders alacağız..."

İKTİSAT VEKİLİ MUSTAFA ŞEREF ÖZKAN'IN DEVLETÇİLİK ANLAYIŞI VE PLANLA İLGİLİ İLK GİRİŞİMLER

Plan hazırlanmasıyla ilgili girişimler, İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan ile Sanayi Umum Müdürü A. Şerif Önay'ın nezaretlerindeki bir teknik kadro tarafından yürütüldü. Özkan ile -bu dönemdeki devletçilik uygulamasını büyük ölçüde etkilemiş olan- Önay, devletçilik ilkesini, halkçılık ilkesiyle bağdaştırmak çabasıydılar. Bu çerçevede, özel sanayi kesimine sağlanacak korumayı düşük, ayrıcalıkları sınırlı tutmak istiyorlardı.⁴² Buna karşın, devletin, yalnızca özel sektörün yapamayacağı alanlarda değil, fakat daha geniş bir çerçevede faaliyetlerde bulunması düşünülüyordu.

Lozan Konferansı'na da müşavir olarak katılan dönemin iktisat vekili Mustafa Şeref Bey (Özkan)

Üç Senelik Sanayi

Program Hazırlama Girişimleri

Sovyetler'den ve İtalya'dan sağlanan krediler, ki toplam olarak yaklaşık elli milyon lira etmekteydi, üç yıllık bir sanayi programının (ve planı) hazırlanmasına büyük bir hız vermiştir.⁴³ Bu programın Haziran ayında bitirilip, Temmuz (1932) ayı içinde ilân edilebileceği bile ileri sürülmüştür. Bunda Mustafa Şeref Özkan'ın planı en ana hatlarıyla bile olsa, Sovyet uzmanların ziyareti öncesinde bitirmek istemesi, etkili

⁴² Selim İkin, "Devletçilik İlkesine Uygulanabilirlik Kazandırmaya Dönük İlk Girişimler...", 1981 (teksir).

⁴³ Hazırlanmakta olan belgeden dönemin gazeteleri bazen "plan", bazen de "program" diye söz etmektedirler. Örneğin bkz. "Üç Senelik Sanayi Programı", *Akşam*, 3 Haziran 1932 ve "Üç Senelik İktisadi Plan", *Akşam*, 6 Haziran 1932. Ayrıca bkz. "İktisadi Plan", *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1932.

olmuştur. Özkan, böylece planın milli niteliğini kanıtlayıp muhtemel tepkileri “asgaride tutabilmeyi” amaçlamıştır.⁴⁴

İthal ikâmesine dayalı olacak bu planda, pamuklu tekstil üretiminin, ana önceliği taşıması, hemen hemen her kesimin üzerinde anlaştığı bir nokta idi. Yalnız, kurulması öngörülen fabrikaların doğrudan doğruya hükümetçe tesisi ise büyük çapta yeni bir uygulama idi.⁴⁵ Ayrıca bu fabrikaların bir kısmının, mevcut üretimin bir bölümünü sağlamakta olan, küçük ev sanayiinin ihtiyaçlarını karşılamaya dönük, “santral fabrikaları” olması öngörülüyordu. Böylece “... her ufak fabrikatör” boya, apre gibi hizmetleri, iplik, boya gibi girdileri bu fabrikadan, hem de ölçekten yararlanma dolayısıyla ucuza sağlayabilecekti.⁴⁶

Pamuklu tekstil dışında, planın hangi alanlara yöneleceği, büyük ölçüde kredilerle alınabilecek makinelere bağlı idi. İlk ağızda düşünülen şeker sanayii idi.⁴⁷ Bunlardan başka aşağıdaki alanlarda fabrikalar kurulması “... mümkün ve faydeli...” bulunmuştur:

- i) Sanayii kimyanın ana fabrikaları,
- ii) Demir sanayiinin ana fabrikaları ve ziraat makineleri fabrikaları,
- iii) Keten, kendir ihzavatını islah edecek ve bunlardan mamulat vücuda getirecek fabrikalar...⁴⁸

Sovyet ve İtalya’dan sağlanan kredilerin ayrıntılarının tam olarak saptanmadığı bir dönemde yapılan, pamuklu tekstil dışındaki muhtemel yatırım alanlarının saptanmasından ibarettir. Sovyetler’den, pamuklu tekstil yanında, keten, kenevir, kimya ve demircilik alanlarında da uzman istenmesi incelemelerin daha ileriye götürül-

⁴⁴ Ahmet Şerif Önay ile Mülakat (29 Temmuz 1932).

⁴⁵ “Pamuklu Fabrikalar...”, *Akşam*, 15 Mayıs 1930.

⁴⁶ İktisadi Vekili’nin konuyla ilgili açıklamaları için bkz. *Cumhuriyet*, 24 11 Haziran 1932. Ayrıca bkz. “Santral Fabrikalar...”, *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1932.

⁴⁷ “Yeni Bir Şeker Fabrikası...”, *Akşam*, 11 Mayıs 1932 ve “8 Milyonluk Kredi...”, *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1932.

⁴⁸ T.C. İktisat Vekâleti, başlıksız daktilo bir notta, 1932.

mek istenmesinin sonucudur.⁴⁹ İktisat Vekili'ne karşı yoğunlaştırılan tepkiler, planın Sovyet uzmanlarının gelişi öncesinde tamamlanmasını önledi.

Devlet Sanayi Ofisi'nin Kuruluşu

Plan çalışmalarının hızlanmasıyla birlikte, kurulacak "devlet teşekküllerinin" nasıl bir örgüt tarafından yönetileceği, özel sektör yatırımlarına ne gibi koşullarda ve nasıl destek olunacağı, yabancı yatırımlara ne gibi hallerde ve nasıl müsaade edileceği vs. gibi çoğu birbirleriyle yakından ilgili sorunlar ortaya çıkmıştı. Bu sorunların çözümü için, Devlet Sanayi Ofisi (DSO) (2058 no.k) ile Türkiye Sanayi Kredi Bankası (TSKB) (2064 no.k) kurulması yoluna gidildi. Bu kuruluşlar Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası (TSMB)'nın yerini alacaktı. Böylece, Hükümetin fonksiyonlarını büyük ölçüde yitirmiş olarak gördüğü TSMB'den de kurtulunmuş olunuyordu.

Bu tebliğ kapsamı bakımından, DSO'nun kuruluş şeklinin incelenmesi, dönemde uygulanmak istenilen plan anlayışına açıklık getirecektir.

DSO'nun *ilk* görevi,⁵⁰ devlet teşebbüsü şeklinde kurulması düşünülen fabrikaların yapımını sağlamaktır. Burada ilk olarak Sovyet kredisiyle kurulacak fabrikalar söz konusudur. Bu, fabrikaların projesinin hazırlanmasından, tamamlanmasına kadarki tüm evreleri kapsayabilecektir. DSO'ya ayrıca, yerli hammaddelerin üretimde kullanım şekillerini ve tüketimlerini arttırıcı araştırmalar yapmak, kendisine yollanacak teknik sorunları çözmek, üretim tesisiyle ilgili projeleri değerlendirmek vs. gibi çok geniş bir görev alanı yüklenmiştir. *İkinci* görevi tüm devlet teşebbüslerini, idari, mali, ticari ve fenni konuları da

49 13.7.1932 tarih ve 1342 no.lu bir kararname ile, mensucat fabrikaları için getirilecek uzmanlara ek olarak "... heyete daha üç mütehasşis iltihakı suretiyle tetkikatın; memleketimiz umum sanayi planının etrafıyla tavazzuh etmesinc ve ihtiyar olunacak masraftan daha biyüyük faideler elde edilmesi..." ümid edilmiştir.

50 Bu kurumla ilgili bkz. K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maden İşletmeleri*, s.39-45; DSO'nun kuruluş kanununun gerekçesiyle İktisat ve Bütçe Encümenleri La-yihaları için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, cilt 9, 3.7.1932 gündeme ek: sıra no.265.

kapsar bir biçimde, işletmektir.⁵¹ Ayrıca, bu teşebbüslerin çalışma programları ve bütçelerini yapmak da DSO'ya verilmiştir. TSMB'nin sorumluluğu altındaki fabrikaların yönetimi bu kurumun kapatılmasıyla DSO'ya geçiyordu. Ayrıca ileride kurulacak “devlet teşebbüslerinin” yönetimini de, DSO üstlenecekti. *Üçüncü* görevi ise devlet iştiraklerini yönetmekti. TSMB dönemindeki aksaklıklar gözönünde tutularak, devlet yönetiminin bu şirketlerdeki kontrolü artırılmıştır. DSO, bu şirketlerin yönetimini, konmuş olan devlet sermayesi nispetinde iştirak ve kontrol edecektir. Hattâ bazı noktalarda DSO'nun kontrolü, sermaye oranına bakılmadan, tam tutulmuştur. Örneğin, bütün iştiraklerde devlet sermayesinin oranı ne olursa olsun, bu kurumların “fenni idaresi...” DSO'ya verilmiştir: “Bu fabrikaların, müdür ve mühendisleriyle imalat ve fen şube şefleri ve mütehassısları ofis tarafından tayin...” olunacaktır.

Dördüncü görev, biraz dolaylı yoldan da olsa, DSO'nun etki alanını çok genişletir niteliktedir. Kanunun, bir maddesi (6. maddesi). “... büyük sanayiden madut olup memleketin sürüm şeraiti dolayısıyla ancak *mahdut miktarda* fabrikanın tesisine müsait bulunan veya hut mevzu *fevkâlade himaye* tedbirleriyle sürümü Hükümetçe temin olunan...” (altını ben çizdim) sanayii tesislerin kurulmasını, İcra Vekilleri Heyeti'nin özel iznine bağlıyordu. Kanunun bir başka maddesi de (4/A maddesi) bu tip kuruluşlara, İktisat Vekâleti'nin öngöreceği biçimde, DSO tarafından “nezaret” edilmesi esasını getiriyordu. Böylece, DSO'nun kontrol alanı, büyük ölçüde genişletilmiş olmaktadır. Büyük sanayi niteliği taşıyacak fabrikaların, ister sayılarının azlığından, ister sağlanmış olan olağanüstü korumadan olsun, piyasada hakimiyet kurmaları önlenmek istenmektedir. Bu ilke, dönem yöneticilerinin üreticiyle tüketici arasında kurmaya çalıştıkları dengeyle de tutarlıdır. Bu kanun ayrıca özel “mukavelelere” göre, yine “İcra Vekilleri Heyeti”nin onayıyla kurulacak fabrikaların kuruluşu ve kuruluş ilkelerine uygun yönetilmesinin kontrolünü DSO'ya vermektedir.

51 DSO ile kendisine bağlı olacak fabrikaların ilişkilerinin ayrı bir tüzükle sağlanacağı belirtilerek, bu konuda fazla bir açıklık getirmemiştir.

Bu madde özellikle yurt dışından gelen yatırım önerileriyle ilgilidir. Bu yatırımların, maliyet ile satış fiyatı arasındaki farkla finanse edilmesi düşünülmektedir. Finansman tamamlandıktan sonra da, bu fabrikaların “devlet teşebbüsü” olması, öngörülmektedir. İşte DSO'ya bu tür girişimlerin, hemen tüm aşamasını yürütme ve denetleme görevi verilmiştir.

DSO, İktisat Vekâleti'nin denetiminde olmakla birlikte, üçüncü şahıslarla olan ilişkilerinde, hükmi şahsiyete sahip olarak ticaret ve özel hukuk hükümlerine tabi tutulmuştur. Böylece bu kamu kuruluşunun özel sektörle ilişkilerinde, bir esneklik getirilmiştir. Bu esneklik aynı zamanda, DSO'nun, devlet ihalelerine, özel sektörle birlikte girmesine olanak vermektedir. Bu ise bu alandaki, özel girişimin monopolünü, büyük ölçüde tehdit eder niteliktedir.⁵² DSO'nun, idari ve mali yönetim ve denetimi, fonksiyonları pek açık olmayan birtakım kurullar aracılığıyla kamu elinde tutulmuştur.

DSO'nun bu denli geniş kapsamlı bir kuruluş olarak yasallaştığı günlerde, ayrıca, TSKB'nin kurulması yoluna gidiliyordu. Bu son kuruluşla ilgili yasa ise, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nca sanayicilere tanınmış olan makine ve girdilerin gümrüksüz ithalatı gibi, çok önemli bazı ayrıcalıklara son veriyordu. Özel kesime sağlanacak krediler ise, sıkı bir kontrole tabi tutuluyordu.

DSO ile TSKB'nin kuruluşu, özel sanayi kesiminin veya bu kesime yakın çevrelerin büyük tepkisini doğurdu. Özünde tüm tepkiler, devlet sektörünün, özel sektör aleyhine olacak bir şekilde genişletilmek istenmesinden kaynaklanıyordu.⁵³

İktisat Vekili'nin İstifası

2-9 Temmuz 1932 tarihleri arasında, TBMM'de, yukarıda değinilen DSO ve TSKB kanunları dışında, bir seri kanun daha görüşülerek kabul edildi. Tümü “öncelik”le gündeme getirilen bu kanunların müşte-

52 K. Boratav, *a.g.e.*, s.148.

53 Bu tepkilerle ilgili olarak bkz. Mümtaz Hasan, *Türkiye'de Sanayi Kredis*, İstanbul, 1932. Ayrıca bkz. TBMM, *a.g.e.*, cilt 9, 3.7.1932, s.465-474 ve 7.7.1932, s.502-508.

rek özelliği, ticarete önemli devlet müdahaleleri getirmekte olmasıydı. Bu tasarıların TBMM’de görüşülmesi sırasında bu tip devlet müdahalelerinin “kolektivizasyona” gideceği şeklindeki bir iddia, yöneticilerin böyle bir “tehlike”nin kesinlikle olmadığı şeklindeki beyanlarına rağmen, basına yansiyarak, İktisat Vekili’ne olan tepkinin daha da artmasına neden oldu.⁵⁴

Mustafa Şeref Özkan’ın istifasına yol açan son gelişmelerde, plan çalışmalarıyla ilgili bir tercih, bir ölçüde de olsa etkili olmuştur. İş Bankası’nın, kâğıt fabrikası kurmak için yaptığı müracaat uzunca bir süre İktisat Vekâleti’nce cevapsız bırakılmıştır. Kâğıt sanayii, açıkça ifade edilmemekle birlikte, devlet girişimleri arasında tutulmak istenmiştir. İş Bankası ile İktisat Vekili, Mustafa Kemal’le ayrı ayrı görüşmeler yapmışlardır. Bu görüşmelerde, Mustafa Kemal’in Umum Müdürü A. Şerif Önay’la ilgili olumsuz görüşler ileri sürmesi, İktisat Vekili’nin istifasını kaçınılmaz hale getirmiştir.⁵⁵

Özkan ve Önay’ın görevden ayrılmalarıyla, devletçilik uygulamasında -ve dolayısıyla plan uygulamasında-, devlet kesimine öncelik ve geniş bir önderlik tanıyan radikal anlayış da elimine edilmiş oluyordu.

SOVYET MÜTEHASSISLARININ TÜRKİYE’DEKİ İNCELEMELERİ

Sovyet uzmanlarından, önce pamuklu mensucatla ilgili olanlar, 12 Ağustos 1932 tarihinde geldiler. Bu heyet, Sovyetler Proje Tröstü Müdürü Prof. Orloff (iktisatçı) başkanlığında şu uzmanlardan kuruluydu: Prof. Kovalefski (İktisatçı-İktisat Enstitüsü Müdürü ve Kızıl Profesörler Enstitüsü Profesörlerinden), Mamurin (Teksil Mühendisi-Pamuklu Kumaşlar Uzmanı), Gogolin (Kimyager, Tekstil Boyaları Uzmanı), Prof. B. Volinski (Mühendis-Enerji Uzmanı), Troyanski (Maden Mühendisi-İdroluk İstasyonlar Uzmanı), Prof. Nikolayef (Mimar), Prof. A.

54 Bu gelişmeler için bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, Ankara, 1968, s.117-123; İsmet Bozdağ, *Bir Çağın Perde Arkası: Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmeleri*, İstanbul, 1972, s.52-56.

55 Korkut Boratav (1962), *a.g.e.*, s.167-171.

Samgin (Mühendis-Su ve Kanalizasyon Uzmanı) ve Mark (İnşaat Mühendisi).⁵⁶

Ankara'da yapılan toplantıda Sovyet uzmanlara pamuklu men-sucat ile ilgili ön çalışmalar anlatılmıştır. İlk saptamalarına göre, Türk uzmanlar

"i) Eskişehir yahut Konya'da, 32.000 iğli ve 900 dokuma tezgâhlı, boya ve islah kısımlarına havi ve 1700 amele çalıştıracak bir men-sucat fabrikası (kombinat).

ii) Kayseri yahut Malatya'da tam bunun gibi bir kombinat.

iii) Sarayköy yahut Denizli'de 18.000 iğli ve 500 dokuma tezgâhlı, boya ve islah kısımlarına malik bir santral mensucat fabrikası"

kurulmasını öngörmüşlerdir.⁵⁷ Sovyet uzmanları da, Türk uzmanları-nın bu tercihlerini bir kez daha değerlendirebilmek için geniş çaplı bir geziye çıkmışlardır. Çeşitli gruplar şeklinde yapılan bu gezilerde, İzmir ve Adana gibi önemli pamuk ekim alanları, Sarayköy, Denizli ve Burdur gibi "ev dokumacılığının" gelişmiş olduğu alanları ve yeni fabrikaların kurulması düşünülen, Eskişehir, Konya, Malatya, Kayseri, Nazilli, Ereğli, Afyonkarahisar, Tire ve Ödemiş yörelerini dolaşmışlardır.⁵⁸ Tüm bu geziler, Türk uzmanlarla birlikte yapılmıştır.⁵⁹ Mustafa Şeref Özkan'ın bu heyetin "karma" bir heyet olduğunun, belirli olması yolundaki istekleri ise pek gerçekleşmemiştir. İki ayı aşan bu gezi sırasında, Sovyet uzmanlar, gezdikleri bölge halkından yakın ilgi görmüşlerdir. Bunda, kurulması düşünülen fabrikaları, bölgelerine almak isteyen mahalli idarecilerin büyük payı olmuştur.⁶⁰ Örneğin Kütahya

56 Rus Mütahassıs Heyeti, *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1932 ve "Mütahassıslar Heyeti...", T.C. İktisat Vekâleti, teksir (Ankara, 1932).

57 T.C. İktisat Vekâleti, Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mütahassıs-ları Tarafından Verilen Raporlar, Ankara, 1933 (bu belgeye bundan sonraki göndermeler, *Rapor* şeklinde yapılacaktır), s.5.

58 Geziye döneminin gazeteleri geniş yer vermişlerdir. Örneğin bkz. *Cumhuriyet*, 14, 18, 19, 20, 23-28 Ağustos, 6, 10, 12-15, 19-20, 28-30 Eylül ve 2-7 Ekim 1932. Ayrıca bkz. *Akşam*, 19, 23 Ağustos, 7, 10, 12, 14, 18 Eylül ve 4 Ekim 1932.

59 "Yeni Açılacak Fabrikalar...", *Akşam*, 11 Ağustos 1932.

60 A. Şerif Önay'ya Mülâkât (24 Temmuz 1976).

Geziye kâhlanlar birarada. (Soldan sağa) Birinci Sıra: Hüsnü Kortel, Prof. Orloff, Celal Bayar, Sefir Surlıç, Mahmut Soydan, (?); İkinci sıra: (?), Ahmet Şerif Öney, (?); Kamil İbrahim, Şevket Turgut.

Sanayi ve Ticaret Odası, ilginç bir risale yayınlamıştır. Hükümetin devletçilik alanındaki girişimleri, iktisadi istiklâl ve refahın en kısa yoldan sağlanması olarak yorumlanarak, Kütahya ilinin, kurulması düşünülen fabrikalar için, çevre illerden daha üstün avantajları olduğu ileri sürülmüştür:

“Coğrafi vaziyeti, münakale şeraiti, muharrik kuvvet istihsali, amele ucuzluğu... (gibi) birçok küçhan vasıflarına malik ve iktisadi vaziyeti itibariyle de devlet müessesatının ihtyakâr mevcudiyetine cidden muhtaç bulunan Kütahya...”⁶¹

61 Kütahya Sanayi ve Ticaret Odası, *Devlet Sanayiciliği Müvacehesinde Kütahya*, 1932 (Alıntı bu kitabın başına eklenmiş ve altın yaldızla yazılmış dilekçeden alınmıştır).

özellikle basma fabrikalarını istemiştir. Bunlar dışında “şeker, porsele, fayans, bira, maden ve tiftik sanayii için de” gösterdikleri üstünlüklerin ayrıca incelenmesini talep etmişlerdir. Tabii tüm yöreler, bu girişimleri Kütahya gibi olumlu karşılamadı. Örneğin, fabrikaların birinin Kayseri’de kurulması ve bu fabrikanın enerjisi için gerekli suyun Bünyan’dan alınması ile ilgili tasar, bu ilçede büyük bir hayal kırıklığı yaratmış ve şikâyetle neden olmuştur.⁶²

Olumlu veya olumsuz tüm bu tip fabrika kurma ile ilgili tartışma ve heyecanların hiç olmazsa gezi yapılan yörelere taşmış olduğunu göstermektedir.

Bu incelemelerde, uzman heyetinin bir grubu mevcut pamuklu tekstil tesislerini, halkın tekstil tüketim cins ve miktarını, mevcut pamuk cinslerini saptamıştır. Diğer bir grup ise fabrika kurulması düşünülen şehirlerdeki, doğal, ekonomik ve endüstriyel koşulları incelemiştir. Bu inceleme sırasında özellikle bu bölgelerdeki döndürücü güç (enerji), su, hammadde, işgücü, inşaat malzemesi vs. gibi unsurlar üzerinde durulmuştur.⁶³

Keten, kendir ve jüt mamulleriyle ilgili incelemeler ise, ilk heyetten bir süre sonra gelen Z. Galvan’in (Mühendis) tarafından yürütülmüştür. Bu uzman 1-4 Ekim tarihlerinde İzmir’de ve yöresinde (Ödemiş, Tire ve Bayındırlı) 12-18 Ekim tarihlerinde ise Kastamonu ve yöresinde (Daday ve Taşköprü’de) incelemelerde bulunmuştur.

Kimya ve demir sanayii ile ilgili incelemeyi ise Prof. N. Yüksekviç yürütmüştür. Bu uzman Zonguldak, Filyos, Safranbolu, Çankırı ve Irmak yöresinde incelemelerde bulunmuştur.

Heyet ve bu heyetin başkanı Prof. Orloff dönemin yöneticileriyle, pamuklu mensucat dışında özellikle plan çalışmaları konusunda, olumlu karşılanan tartışma ve görüşmeler yapmışlardır. İnönü, anılarında “... muktedir bir uzman olduğu kadar, itimat telkin eden şerefli bir insan olarak...” nitelendirdiği Prof. Orloff’la yapmış olduğu görüş-

62 “Nafia Vekili Hilmi Beyefendiye...”, 8.11.1932 tarihli dilekçe (daktilo).

63 T.C. İktisat Vekâleti, “Rusya’dan Alınacak Makinalar ile Kurulacak Fabrikaların Meselesi...” (teksir), 1932.

meleri şöyle özetlemektedir:

“... Sovyet heyetinin başı, plan tatbikatında gerekli makinelerden bize neleri verebileceklerini ve neleri veremeyeceklerini, kendi veremediklerini Garp aleminde tedarik etmemiz lazım geldiğini özel görüşmelerimizde bana açıkça söylemiştir... (Orloff) ...daha mühim olarak, bize, demir ve çelik endüstrisine girmek lüzumunu telkin etmiş, bu yola götürmüştür...”⁶⁴

Orloff bu görüşmelerde, “ince kumaş” dokumak üzere kurulması düşünülen fabrikanın makinelerinin Batı’dan alınması, demir-çelik fabrikasının ise Batı Karadeniz sahil şeridinde kurulması yönünde ısrarda bulunmuştur. Türk askeri yetkilileri ise, bu son fabrikanın denizden doğrudan ateş altına alınabilmesini önlemek amacıyla, daha içerilerde kurulmasını istemekteydiler. Orloff ise, bu fabrikanın “iktisadi” olabilmesi için en çok Karabük’e kadar uzanan bir sahil şeridinde kurulması gerektiğinde ısrar etmiştir.

İktisat Vekili olarak, bu heyeti Türkiye’ye gelişlerinde Mustafa Şeref Özkan, ayrılışlarında ise Celal Bayar kabul etmişlerdir. Heyetin bir bakan değişikliğinin çok ötesinde, “devletçiliğe” farklı bir yön verebilme girişimlerinin yoğun bir döneminde Türkiye’de bulunmuş olmalarına rağmen, gerekli verileri toplayarak, aşağıdaki bölümde özetlenecek, kapsamlı raporu hazırlamışlardır.

Orloff, 28 Eylül 1932 tarihinde, İktisat Vekili’ne gönderdiği bir veda mektubunda, Türk uzmanlarıyla işbirliği yaparak hazırladıkları, tekstil endüstrisi kombinaları kurulmasıyla ilgili planları “onaylanmış” olmasından ve bu kombina projelerinin geliştirilmesiyle görevlendirilmiş bulunmasından dolayı teşekkür etmiştir. Bu mektupta ayrıca, kombinaların “arzulanan zaman” içinde yapılabilmesi için bazı önerilerde bulunmuştur. Bunlar arasında,

“Kombinaların yapımı ve çalıştırılması ile ilgili bütün sorunları çözmek ve yönetmek üzere bir büronun oluşturulması”

dikkati çekmektedir.⁶⁵ Orloff aynı tarihlerde raporun kendi hazırladığı bölümünü de İktisat Vekâleti'ne teslim etmiştir.⁶⁶ Hareketinden önce, verdiği bir beyanatta ise yaptıkları incelemeye katılmış Türk mühendislerini överek şöyle demiştir:

“İftihar ederek söylemek isterim ki Türk mühendisleri her cihetten, mesleklerinin ehli mütehassıs ve kıymetli insanlardır.. Bize çok kıymetli yardımda bulundular. Böyle olduğu halde, Avrupa'dan mühendis getirmenize akıl erdiremedim.”⁶⁷

Orloff uzmanların bir bölümüyle birlikte, 6 Ekim 1932 tarihinde Türkiye'den ayrılmıştır. Diğer uzmanların raporlarını tamamlamaları ise 1 Kasım 1932 tarihine kadar sürmüştür.⁶⁸

SOVYET UZMANLARININ RAPORU

Sovyet uzmanlarının hazırladıkları rapor, “Türkiye’de Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii” başlığını taşımaktadır.⁶⁹ Özünde bu rapor, başlıkta adı geçen maddelerin ithalatının önlenerek, Türkiye’de üretim imkânlarını araştıran fizibilite raporlarından oluşmaktadır.

Raporun en büyük bölümü “pamuk sanayii”ne ayrılmıştır. Yalnız 1930 yılındaki pamuklu kumaş ihtiyacının, % 72’sinin ithalat yoluyla sağlandığı düşünülürse, bu doğaldır. Bu ithalata, büyük ölçüde son verebilmek için,

“onar saatten 2 sefer çalışmak şartıyla cem’an yekûn 170.000 iğli ve 4.000 dokuma tezgâhlı ve iplik, dokuma, islah şubelerinden mürekkep 3 adet kombina inşa etmek...”⁷⁰

65 “A Son Excellence Monsieur, Mahmut Celal Bey...”, Ankara, 28.9.1932 (teksir).

66 “Rus Heyetinin Tetkikatı...”, *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1932.

67 “Moskova Sefirimiz...”, *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1932; Orloff Darülfünun’da ayrıca gezisiyle ilgili bir konferans vermiştir. Bkz. “Rus Heyeti...”, *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1932.

68 “Anadolu’da Kalan Mütehassıslar...”, *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1932.

69 T.C. İktisat Vekâleti, *a.g.e.*, s.1.

70 *A.g.e.*, s.19.

gerekli görülmüştür. Fabrikalar, “sanayi’nin en son terakkiyatına” dayalı bir teknolojiye göre kurulmalıdır. Bunun sağlanabilmesi için de, Türkiye’de kullanılan kumaş cinslerini asgariye indirerek, örneğin üç sınıfa ayırarak, standardizasyonunu sağlamak gereklidir. Böyle bir standardizasyona uygun olarak, şu üç tip kombina kurulması düşünülmüştür.

1. Ham ve boyanmış kumaşlar : 32.000 iğ, 900 tezgâh
2. Alaca mensucat : 69.000 iğ, 1500 tezgâh
3. Basma kumaşlar : 67.000 iğ, 1500 tezgâh

Uzmanlar, ev ve küçük sanayinin ihtiyaçlarını karşılayacak santral fabrikalar yerine, büyük ölçekli standart tip mal üreten kombina fabrikalar kurulması gereği üzerinde ısrıtlı olarak durmuşlardır. Uzun dönemde ev ve küçük sanayinin yaşama şansının olmadığını ve olmamak gereğini vurgulamışlardır.⁷¹ Bu alanlarda serbest kalacak işgücünün bir bölümü ise, yeni mensucat fabrikalarının, işçi ihtiyacının karşılanmasında kullanılabilecektir.⁷²

Uzmanlar, bu sanayi dalının ana girdisi olan pamuğun kurulacak endüstrinin gerektirdiği nitelikte ve nicelikte üretilebilmesi için alınması gerekli önlemleri sıralamışlardır.

Raporun bundan sonraki bölümü, kombinaların kurulması için düşünülen Eskişehir, Denizli, Sarayköy, Konya, Malatya, Kayseri, Afyonkarahisar ve Nazilli yörelerinin, ücretler, mesken, hammaddeye (pamuk) ve kömüre uzaklık, su kaynağı, şose ve demiryolu bağlantıları, kanalizasyon, yerli inşaat malzemesi mevcudiyeti, zelzele tehlikesi, çalışmaya ve fabrika kurmaya müsait olup olmaması gibi faktörler yönünden ısrıtlı ve o derecede dikkatli bir şekilde incelenmesine ayrılmıştır. İnceleme sonunda, uzmanlar üç tip mensucat kombinasyonunun şu yerlerde kurulmasını önermişlerdir:

71 A.g.e., s.122.

72 Ev ve küçük sanayinin geçiş dönemindeki iplik ihtiyaçlarının bir bölümü kombina fabrikalar tarafından sağlanabilecektir. Bu dönemde bu grubun alış ve satışlarda “tüccarın tavassutuna ihtiyaç” duymaması için kooperatifleşmesi, önerilmiştir. Bkz. a.g.e., s.20.

"1. kombinat: Bunun için Kayseri, Malatya ve Denizli şehirlerinden biri seçilmelidir. 2. ve 3. kombinat: Bunlar için Eskişehir, Sarayköy, Nazilli şehirlerinden biri intihap olunmalıdır..."⁷³

Son iki kombina için düşünülen Eskişehir'i İktisat Vekili uygun bulmamıştır. Uzmanların, Nazilli ile Sarayköy arasında "iktisadi" yönden yaptıkları bir incelemede Sarayköy, daha uygun görülmüştür.

Raporun ikinci bölümü, pamuk dışında kalan "nebati elyaf" mamullerine ve özellikle kenevir mamulleri sanayiine ayrılmıştır. Türkiye'de nebati elyaf işleyen, ufak bir iki imalathane dışında, bir fabrika yoktur. Bu eksiklik, kısmen ithalatla, kısmen değerli maddelerden yapılan (örneğin, yün ipliği karışık çuval gibi) mamullerle karşılanmaktadır. Fakat tüm üretim çok kez ihtiyaca kâfi gelmemektedir. Bu nedenle, ilk önce halat (1000 ton), ip (1000 ton), kalın bez (300 ton), çuval (5800 ton) ve ambalaj dokuması (1900 ton)⁷⁴ üretebilecek tesisler kurulmalıdır. Bu amaçla da

Sovyet uzmanlarının çeşitli üretim dallarına ilişkin verdikleri raporları içeren yayının kapağı.

"a. 6 ihzar fabrikası (bunlardan 3 adedi İzmir Vilâyeti'nde ve 3 tanesi de Kastamonu Vilâyeti'nde olmak üzere)

b. 2 kendir mamulâtı fabrikası (biri İzmir Vilâyeti'nde, diğeri Kastamonu Vilâyeti'nde olmak üzere)"⁷⁵

kurulması öngörülmüştür. Bunlardan ilk önce, Kastamonu'da bir ihzar ve bir de mamul fabrikası kurulmasına başlanmalıdır. Böylece

73 A.g.e., s.123.

74 A.g.e., s.139.

75 A.g.e., s.138.

“tecrübevi mahiyeti haiz olan bu kombinatta gerek ihzar ameliyeleri ve gerekse kendir mamuları istihsalı gibi Türkiye’de kendi sanayiine ait bilumum hususiyetler öğrenilecektir...”⁷⁶

Raporun son bölümü, kimya ve demir sanayiilerine ayrılmış, bu sanayi kollarının Türkiye’de kurulabilme olanakları araştırılmıştır.

Kimya sanayii, dünya sanayii içinde artan önemi, Türkiye’nin üretici güçlerinin geliştirilmesi ve sanayileşmesinde oynayacağı rol, milli savunma gerekleri gibi nedenlerle, mutlaka kurulmalıdır. Bu amaçla,

“İmal edilecek eşyayı, memleket, hammaddelerini, münasebet-tar diğer sanayiin inkişaf ihtiyacını ve diğer iktisadi amilleri hesaba katarak bir umumî plan ve bir tedricî tatbikat programı yapmak lazımdır...”⁷⁷

Sovyet uzman bu amaçla, bir “taslak” hazırlamıştır. Bu taslak, yalnız mevcut değil, fakat ileride doğacak iç talebi de dikkate alan, üç aşamalı bir üretim planı, başka bir deyişle “bir azami plan...”dır.

Uzman, özellikle bu plan taslağının ilk aşamasına asitler, bazlar, kimyevi gübreler ve patlayıcı maddeler gibi, yaygın kullanım alanı olan mallar üreten fabrikaların alınmasını önermiştir. ikinci ve üçüncü aşamalarda, ilk aşamadaki fabrikaların genişletilmesinin yanısıra, belli başlı tüm kimyevi maddeler üretilecektir. Bütün aşamaların gerçekleştirilmesi halinde, -ki bu yıl 10 yılı aşkın bir zaman alacaktır- bu sanayi dalı, Avrupa ülkelerinin düzeyine ulaşmış olacaktır. İlk aşaması 3-4 milyon olmak üzere, toplam 50-80 milyon liraya mal olacaktır.

Mali olanaklarının sınırlılığı dolayısıyla, bu planın yalnızca ilk aşaması gerçekleştirilse bile,

“Türkiye iktisadi istiklaline doğru yeni bir adım daha atmış olacaktır... 1.700.000 liralık döviz kazanmış olacaktır ve harp vu-

76 A.g.e., s.152.

77 A.g.e., s.160+1.

Ekselanslar Masyö Mahmud Celal Bey'e
İktisat Vekili

Sayın Bakan,

Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin, Türkiye'deki uzmanların da değerli işbirliği ile hazırladığımız tekstil endüstriyel kombinaları kurulması planımızı onaylamış olduğunu ekselanslardan öğrenmekten çok memnun oldum. Biz, sözlü geçen kombinaların projelerini geliştirmekle görevlendirerek hükümetin gösterdiği güvenden gurur duyarak, ekselanslarına aşağıdaki noktaları arz etmekle şeref duyarız.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin, iki tekstil kombinasyonun arzularına zaman içinde inşası ve çalıştırılması ile ilgili kararının gerçekleştirilmesini sağlamak üzere aşağıdaki önlemleri tavsiye etmekteyiz :

1. Kombinaların yapımı ve çalıştırılması ile ilgili bütün sorunları çözmek ve yönetmek üzere bir büro kurulması.
2. Öngörülen kombinaların yöneticilerinin tayini.
3. Proje geliştirme çalışmalarında yer almak üzere, belirli bir süre için bu yöneticilerin Moskova'ya gönderilmesi.
4. İlişikteki listeye* göre, örnek kuruluşlarda staj amacıyla SSCB'ne teknisyenler gönderilmesi.
5. İnşaatçı firmaların ve inşaat malzemesi müteahhidiyle kontratların mümkün olduğu kadar çabuk yapılması.
6. İnşaatçı firmaların, inşaat alanlarını hazırlamaya başlamakla, ve malzeme müteahhidiyle de gerekli taş ocaklarını açtırmak ve inşaat malzemelerini teslimde görevlendirilmesi.
7. Fabrikaların çalışmaya başlamasıyla normal ve yeterli bir yakıt akımının sağlanabilmesi için Nazilli ve Kayseri bölgelerinde kömür yatakları araştırmalarının sonuçlandırılması ve işletiminin örgütlenmesi.
8. Çalışmaya başlanıldığında gerekli elektrik enerjisine sahip olunabilmesi için Kayseri'de (Bünyan) akar su debisinin artırılma önlemlerinin yürütülmesiyle sonuçlandırılması.
9. Moskova'da yürütülen, kuruluşların su ve enerji kaynaklarıyla ilgili proje çalışmalarında gecikmeye yol açmamak için, inşaatın örgütlenildiği belli başlı noktalarda su ve kömür kaynakları analizinin mümkün olduğu kadar çabuk bitirilmesi.

Yukarıda belirtilenlerin yanısıra ekselanslarının bilgisine arz etmekle şeref duyan ki; projelerin geliştirilme çalışmalarının hızlandırılmasını örgütlenme, benim Moskova'da bulunmam gerektirdiğinden ilk gemiyle ayrılmamın faydalı olacağını sanıyorum.

Sayın Bakan en yüce saygılarımla kabulünü rica ederim.

Prof. Orloff

* (Bu ek liste yazılarla bulunmamıştır).

12 Ağustos
1932'de Adisatp
Prof. Orloff
başkanlığında
Türkiye'ye gelen
Sovyet heyetinin
yaptıktan
incelemeden
sonra
Celal Bayar'a
sundukları yazı.

kuunda ise memleketin müdafaası için elzem olan fabrikaların hepsine sahip olunabilecektir...”⁷⁸

Bu ilk aşamanın ihtiyaç duyacağı girdilerin çok büyük bölümü, ülkede mevcuttur veya araştırmaların artırılmasıyla ülke içinde bulunabilir niteliktedir. Mevcut girdilerin fiyatları da, dünya fiyatlarıyla rekabet edebilir niteliktedir. Fabrika kapasiteleri ve kuruluş yerlerinin seçimiyle, bu tesislerin verimli bir şekilde işletilmesi mümkün olacaktır. Çeşitli kuruluş yerlerini değerlendiren uzman, Tefen’i, bu sanayi kolu için en uygun yer olarak saptanmıştır. Uzman yalnız,

“Zamanla memleketin en mühim ve en kudretlisi olmağa namzet bulunan kimya sanayinin yaratılması ve işletilmesi bizzat Devlet tarafından yapılmalıdır. Bu işin hususi sermayeye bırakıldığı takdirde, daha birçok seneler meydana gelmiyeceği şimdiden iddia olunabilir...”⁷⁹

demektedir.

Demir sanayii de, kurulması en önemli kuruluşlardan biridir. Bu alanda hızla girişimler yapılmalıdır. Bu konudaki en büyük zorluk, mevcudiyetleri bilinen demir cevherinin sınırlı olması, üstelik bunların kömür madenlerinden çok uzakta bulunmasıdır. Bu nedenle,

“Türkiye’de yakınında demir fabrikaları kurulabilecek bir tek demir madeni malum değildir. O halde yüksek fırınları kömürün yakınında kurmak ve madenden fabrikaya ve fabrikadan istihlak merkezlerine olacak nakliyatı en az masrafla temin etmeğe çalışmak lâzımdır...”⁸⁰

Böylece alınınca, bu sanayi kolu için en kârlı yer Zonguldak olacaktır. Milli güvenlik endişeleriyle bu fabrikaları kıyıda daha içeri almak gerekirse, en uygun yer, kimya sanayi için olduğu gibi Te-

78 A.g.e., s.160+47.

79 A.g.e., s.160.

80 A.g.e., s.160+24.

fen'dir. Demir ve kimya sanayinin birlikte kurulması ise, daha da avantajlı bir durum yaratacaktır. Tefen yeteri kadar güvenli bulunmazsa, bu kez Karabük düşünülebilir. Fakat fabrikalar, ekonomik açıdan, Tefen'den daha az uygun olacaktır.

Sovyet uzmanlarının raporları, yukarıda değinildiği gibi, bir sanayi projeleri demetinden oluşmaktadır. Uzmanların önerilerinden bir bölümü, Türkiye'nin tercihlerini tam olarak yansıtmamıştır. Buna karşın, projeler demetinin bir bölümü, Birinci Sanayi Planı'na, bir bölümü ise daha uzun dönemdeki sanayi girişimlerine önemli ölçüde öncülük etmiştir.

İKTİSAT VEKİLLİĞİ'NE CELAL BAYAR'IN GETİRİLİŞİNDEN SONRAKİ GELİŞMELER

İktisat Vekilliği'ne getirilen Celal Bayar, göreve başladıktan hemen sonra görünüşte yalnızca çalışma arkadaşlarına, gerçekte bütün Türkiye'ye yayınladığı bir tamimle, özellikle iki çevreye güvence vermektedir. Güvencenin bir kesimi parti yöneticilerine verilmektedir. Tamimde CHP'nin programındaki ekonomiye ilişkin maddeler tekrarlanarak, parti çevreleri -hiç olmazsa daha katı devletçilik yanlısı bir bölümü- yatıştırılmaya çalışılmaktadır. Öte yandan, "aşırı devletçilik" yapılmasının parti programına aykırı olduğu ve

"Türk içtimai ve milli hayatında namuskârane, liyakatle temin edilecek kazançlar; içtimai bir şaibe değildir. Bunun aksinc olarak, muhitimizde şayi olan telakkilerin, esas prensiplerimizle alakası yoktur. Milli servete bir zerre daha ilave edebilmek muvafakiyeti, bilakis hepimiz için sevinç vesilesi olmalıdır,"

diyerek, iş çevrelerine güvence vermektedir.⁸¹

Bu anlayış -ki tüm döneme hakim oldu- içinde formüle edilen "devletçilik" ilkesi, pek doğaldır ki, önceki dönemden büyük farklılıklar gösterdi. Özel sanayi kesimine sağlanan ayrıcalıklar genişletildi ve koruma arttırıldı. Önceki dönemde tepki doğurmuş olan kanunlar, de-

81 "İktisat Vekili Celâl Beyefendinin Tamimi", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, no.9, Eylül 1932, s.401.

ğıştırıldı. Bu arada Bayar'ın daha sonraki bir tarihte “çok koyu bir devletçilik numunesi... Ferdin yapacağı her şeyi kıskanır.”⁸² Bir kuruluş olarak değerlendirdiği DSO ile “vazifelerini yerine getirmeyecek kadar zayıf”⁸³ düşmüş olan TSKB, dikkatli bir kamuoyu hazırlama döneminden sonra, daha esnek bir yapıya sahip Sümerbank'a dönüştürülmüştür. Böylece plan oluşmadan onu uygulama sorumluluğu yüklenicek Sümerbank kurulmuş oluyordu.⁸⁴

Bu ortamdaki gelişmelerden bu tebliğ kapsamıyla ilgili olanları, -bir bölümü dolaylı da olsa- daha ayrıntılı incelemek aydınlatıcı olacaktır.

ABD'den Yeni Bir Uzmanlar Heyetinin Çağrılması

Celal Bayar, İktisat Vekili olmasından hemen sonra, Sovyet uzmanlar henüz Türkiye'de iken, İktisat ve Maliye konularında yabancı uzman getirileceği haberleri basında yer aldı.⁸⁵ Daha sonraki bir tarihte de, 1 Kasım 1932'de, Bayar bu girişimin amacını, daha ayrıntılı olarak şöyle belirtmiştir:

“Memleketin iktisadi bünyesini tetkik ettirmek üzere meşhur iktisatçılardan birkaç ecnebi mütehasıs [getirtilecektir]... Bu mütehasıs lar heyeti, memleketimiz iktisadiyatının inkişaf ve terakkisi için alınması lâzım gelen tedbirler hakkında bir rapor verecekler ve Vekalet bu rapora göre hareket edecektir.”

Ayrıca İktisat Vekaleti'ne “daimi bir müşavir” ve vekaletteki şubelerin başına “ecnebi mütehasıs müdür” getirilecektir.⁸⁶

⁸² Nazmi Sevgen, *Celâl Bayar Diyor ki*, İstanbul, 1951, s.162-163 (bu konuşma 6 Nisan 1974'te İzmir'deki bir parti toplantısında yapılmıştır).

⁸³ TBMM a.g.e., cilt 16, 3.6.1933 (sıra no.257).

⁸⁴ Bu bankanın kuruluşuyla ilgili olarak bkz. Sait Emin Özbek, *La Sümer Bank et l'Industrialisation de la Turquie sous la République Lausanne*, 1938.. Ekrem Uzelmas, *Devletçilik ve Türkiye'de Tatbikatından Sümerbank*, Ankara, 1963.

⁸⁵ “Mütehasıs lar...”, *Akşam*, 15 Eylül 1932. Orloff'un Türkiye'den ayrılmadan önce vermiş olduğuna daha önce değindiğimiz, Türk uzmanların niteliklerini övücü beyanatı, bu haberlere bir tepki olsa gerekir.

⁸⁶ “İktisat Vekaleti...”, *Akşam*, 2 Kasım 1932; Vâ-Nû'nun bu konuda dikkatli davranılmasını isteyen ilginç uyarısı için bkz. “Mutehasıs Mutehasıs...”, *Akşam*, 3 Kasım 1932.

Bu açıklamadan kısa bir süre sonra, Başvekil İsmet İnönü Hukuk Fakültesi'nde yaptığı konuşmada,

“... Bu memleketin her işleri gibi mali ve iktisadi işlerinin düzelmesini de biz kendimiz düşünmeğe mecbur olduğumuz kadar birinin bizden evvel ve bizden ziyade düşünmesine de müsaade edemeyiz. Bu o kadar, hem bizim hakkımız, hem de bizim mecburiyetimizdir... / Sonra dahası var; nefsimize güvencerek söyleyebiliriz ki, Türkiye'ye taallük eden işlerin ana ve temel esasları[nın] ne olduğunu en doğru olarak biz Türkler biliriz...”⁸⁷

diyerek İktisat Vekili'ne girişiminden hoşnut olmadığını açıklamıştır. Başvekil, yabancı uzmanların Türk kamu yönetiminde, yönetici ve politika yapıcı görevler üstlenmesine karşıdır. Ama Sovyet uzmanlarına yaptırılmış olanlar gibi teknik düzeydeki bilgi akımına açıktır.

1933 yılı başlarında, Türkiye'nin iktisadi bir tetkikini yapmak üzere New York'taki bir firmayla anlaşma yapılmıştır.⁸⁸ Bu ABD'li uzmanlar, Haziran 1933 ayı içinde Türkiye'ye gelerek incelemelerine başlamışlardır.⁸⁹ Bu uzmanların hazırlayacakları raporla,

“... Gelecek seneler zarfında milli iktisadiyatımızı genişletmek ve ilerletmek için takip edilecek program”⁹⁰

çizmesi öngörülmüştür. Geniş kapsamlı raporun tamamlanması, Mayıs 1934 tarihinde mümkün olabilmıştır.⁹¹ Bu nedenle raporun, 1933 yılı sonlarında tamamlanan Birinci Sanayi Planı'nın hazırlanmasına olan katkıları çok sınırlı kalmıştır. İktisat Vekili böylece Başvekil'in karşı çıkmasına rağmen yabancı uzmanları çağırarak raporu hazırlatacak fakat bu bakanlığa “müşavir” ve “mütehassıs müdür” gibi yöneticiler getirme isteğini uygulamaya koyamayacaktır.

⁸⁷ “Başvekilin... İrat Ettiği Nutuk...”, *Akşam*, 21 Kasım 1932.

⁸⁸ “Ecnebi İktisatçılar Geliyor...”, *Cumhuriyet*, 1 Ocak 1933.

⁸⁹ Bu uzmanların gelişleriyle ilgili olarak bkz. *Cumhuriyet*, 17-20 Haziran 1933.

⁹⁰ Ali Süreyya, “İktisadi Program”, *Cumhuriyet*, 20 Haziran 1933.

⁹¹ Walker D. Hines, *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan umumi Bir Tetkiki*, 3 cilt, İktisat Vekâleti, Ankara, 1936.

Daha önce değinildiği gibi, Orloff'un Türkiye'ye geri gelmesi gerçekleşmemiştir. Karma bir ekonomi için plan yapma çabaları, hangi alanların özel kesime bırakılacağı, bırakılacak kesimlerin nasıl ve ne ölçüde himaye göreceği vb. sorunları gündeme getirmiştir. Bu açıdan, Sovyetler deneyinden Türkiye'nin öğrenebileceklerinin çok sınırlı olduğu düşünülmüş olsa gerektir.

Turkstroy'un Kuruluşu ve Sovyet Kredi Anlaşması'nda Ortaya Çıkan Anlaşmazlıklar

Mustafa Şeref Özkan'ın İktisat Vekilliği'nden ayrılmasının ana nedenlerinden biri olan Sanayi Umum Müdürü Ahmet Şerif Öney, Sovyet uzmanlarının Türkiye'de bulunduğu sırada yapılan çalışmalarındaki önemli görevleri nedeniyle, mevkiini bir süre daha koruyabilmiştir. Öney, 10 Ocak 1933 tarihinde görevinden alınmadan önce⁹² Celal Bayar'a hazırladığı uzun notta, fabrikaların kat'i projelerinin hazırlanmaya başlandığını, bunların tetkik ve kabulü için kendi başkanlığında bir heyetin 1.5 ay süre ile Sovyetler Birliği'ne gönderilmesini, müstakbel fabrikalarda görev alacaklara staj sağlanmasını vb. önermiştir.⁹³

9 Mart 1933 tarihinde Hereke Fabrikası Müdürü Reşat, Feshane Fabrikası Müdürü Şevket Turgut ve Sanayi Ofisi Heyeti Fenniyesi'nden Kamil İbrahim'den oluşan bir heyet Sovyetler'e gönderildi.⁹⁴ Sovyetler'de fabrikaları gezen ve yakın ilgi gören bu heyetle temaslar sonucu Türkiye'de dokuma fabrikalarının kurulması işiyle uğraşmak üzere Moskova'da bir tröst kuruldu. Turkstroy (Türkstroj) adlı bu tröstün müdürlüğüne Ağır Sanayi Komiserliği azalarından Zolataref atandı. Ayrıca yüzün üstünde uzman görevlendirildi.⁹⁵

92 "İktisat Vekâleti Müdürlüklerinde Tebeddülât...", *Cumhuriyet*, 11 Ocak 1933.

93 "İktisat Vekiline...", 1932 (daktilo).

94 Ahmet Öney'in bu heyet başkanı olarak Sovyetler Birliği'ne gitmesine dair karar kendisine resmen tebliğ edilmiş ve bu haberler basına yansımışsa da, bu karardan daha sonra vazgeçilmiştir. "Sanayi Umum Müdürlüğü", 14.1.1933 tarih, Hüsnü (Kortel) imzalı yazı (daktilo). Ayrıca bkz. *Cumhuriyet*, 21 Ocak, 2 ve 10 Mart 1933.

95 "Rusya'nın Vereceği Sanayi Levazımı...", *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1933; Korel Göymen, a.g.e., s.175; Jo Hannes Glasius, *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye*, Ankara, 1976, s.286-287.

Türk heyeti, 9 Temmuz 1933 tarihine kadar Sovyetler'de kaldılar. Bu arada ayrıntılı projeler hazırlanarak, Türk heyetine teslim edildi. Kurulacak fabrikaların makineleri ismarlandı ve bir bölümünün yapımına başlandı.⁹⁶

Heyetin dönüşünden sonra, staj yapmak üzere 50 kişilik bir kafile, Turktroy'a yollandı.⁹⁷

Dokuma fabrikalarının yapım ve işletilmesi yönünde somut adımlar atılırken, Sovyetler'den alınacak krediyle ilgili anlaşmanın TBMM'de görüşülmek üzere sevki uzun bir süre gerçekleşmedi. Bu gecikmenin, ne gibi anlaşmazlıklardan kaynaklandığını tam olarak saptayamadık. Yalnız İsmet İnönü'nün, anılarından anlaşıldığı kadarıyla gecikme "patent" konusunda çıkan bir anlaşmazlıktan kaynaklanmıştı. İktisat Vekâleti'nde yönetim değişikliğinden sonra Sovyetler'le yapılan müzakerelerde Türk tarafının "patent" konusu üzerinde durduğu, bu konuda çıkabilecek sorunlar konusunda diğer devletlere karşı Sovyetler'den garanti talep ettiği, anlaşılmaktadır. Bu anlaşmazlığın "planı çıkmaza" soktuğunu gören İnönü, müzakerelere el koyarak sorunları çözümlenmiştir.⁹⁸ Böylece, anlaşma yeniden canlandırılmıştır. Fabrika makinelerinin yapımı ile ilgili haberlere Temmuz 1933 tarihinde rastlamasına rağmen kredi anlaşmasının "nihai protokolü"nün imzalanması, 21 Ocak 1934 tarihine kadar gecikmiştir.⁹⁹

Planın hazırlanması, Kasım 1933 tarihine kadar gecikti. Bu gecikmede, İtalya ile ilişkilerin bozulması sonucu alınarak kredinin çık-

⁹⁶ Bkz. *Cumhuriyet*, 6 Haziran, 4 ve 10 Temmuz 1933.

⁹⁷ *Cumhuriyet*, 10 Ağustos ve 7 Eylül 1933.

⁹⁸ İnönü anılarında bu konuyu çok kapalı ifadelerle anlatmaktadır. Bkz. Sabahattin Selek, *a.g.e.*, 25-26 Mayıs 1969. *Za Industriazatsion* adlı bir Sovyet gazetesi de "milli sanayi inkişafından ziyade Garple olan rabıtalari gözetken bayi sermayedarların" varlığından yakınıyor, bu anlaşmazlığa değinmiştir. Bkz. "Bir Rus Gazetesinin Fikri", *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1933.

⁹⁹ Bu protokol 12 Mayıs 1934 tarihinde görüşülerek kabul edilmiştir. TBMM'deki görüşmeler sırasında bir milletvekili Sovyet basınında çıkan bir habere dayanarak, bu ülkedeki "İstihkak" mallarının kalitesinin düşük ve maliyetlerinin yüksek olabileceği endişesini ifade etmiştir. Celal Bayar ise, alınacak fabrikaların "rasyonel" olmasına dikkat gösterdiklerini ve "rantabilite hesapları" tutmayan herhangi bir sanayi dalını kurarak "ilanihaye" müstehliki buna bağlayıp "haraç gúzar" (altını ben çizdim) hale getirmeyeceklerini söylemiştir. TBMM, *a.g.e.*, cilt 22, 12.5.1934, s. 109-111.

maza girmesi, yukarıda değinilen Sovyetler’le çıkmış olan anlaşmazlık, İktisat Vekili’nin uzun bir süre Londra’daki “Para ve İktisat Kongresi”ne katılması, Cumhuriyet’in 10. Yıl Kutlama Programı vb. faktörler etken olmuştur.

Plan Kasım ve Aralık 1933 ayları içinde Celal Bayar başkanlığında bir Türk uzmanlarından kurulan bir grup tarafından hazırlanarak Bakanlar Kurulu’na sevk edilmiştir. Burada uzun ve tartışmalı görüşmelerden sonra, 8 Ocak 1934 tarihli bir bildiriyle, Bakanlar Kurulu’nda kabul edilerek kesinlik kazanmıştır.

BAZI GÖZLEMLER

A. Birinci Sanayi Planı’nın, “Sovyet uzmanlarınca” veya onların “yardımıyla” hazırlanmış olduğu şeklindeki yaygın savlar hatalıdır. Plan Sovyet uzmanlarının Türkiye’den ayrılışından bir yılı aşkın bir süre sonra İktisat Vekili ile teknisyenlerden oluşan bir grup tarafından hazırlanmıştır. Hazırlanan bu doküman, 1930 yılında Şakir [Kesebir]’in İktisat Vekilliği sırasında hazırlanan “İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor”dan, Sovyet uzmanlar heyetinin çalışmalarına, bu dönemde çeşitli uzmanlara, örneğin 1915 Profesör Granning’e demir madenleri konusunda, yaptırılan araştırmalara kadar oldukça uzun sürede gerçekleşmiş bir birikimin sonucudur.

B. İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan’ın devlet girişim ve öncülüğüne dayalı “radikal devletçilik” ve bununla tutarlı “kapsamlı bir planlama” anlayışı içinde, Sovyet uzmanlarının hazırlayacakları rapor o dönemde önemli addedilmiştir. Özkan’ın yerine İktisat Vekilliği’ne getirilen Celal Bayar’ın özel sanayi girişimlerine ağırlık veren devletçilik ve bununla ilgili planlama anlayışı, hangi alanların özel kesime bırakılacağı, bırakılan alanların nasıl ve ne ölçüde korunacağı vb. sorunları gündeme getirdiğinden, Sovyet uzmanların raporunun güncelliğini ve önemini bir ölçüde azaltmıştır.

C. Amerikan uzman heyeti raporunun daha liberal bir devletçilik arayışı içinde olan İktisat Vekili Celal Bayar tarafından, Sovyet uzman raporları yerine kullanıldığı şeklindeki, son yıllarda ortaya atıl-

miş olan sav'da, bu raporların farklı nitelikleri dolayısıyla hatalıdır. Bir proje demetinden oluşan Sovyet uzmanlar raporları ile politika önerileri ve bu politika önerisiyle ilgili kurumsal değişiklik önerilerinden oluşan Amerikan uzmanlarının raporları, birbiri yerine kullanılmaktan çok, birlikte kullanılacak niteliktedir. Büyük ölçüde de bu şekilde kullanılmışlardır.

D. Sovyet uzmanlarının raporları, dikkatle hazırlanmış bir sanayi projeler demetinden oluşmuştur. Bu projelerden, Kayseri ve Nazilli Tekstil Kombinaları, Birinci Sanayi Planı'nın ana yatırımlarından birini teşkil etmiştir. Projelerin diğer bir bölümünün, daha uzun dönemdeki sınai girişimler için, teşvik edici ve yol gösterici bir rolü olmuştur.

E. Türkiye, 1930'lu yıllarda büyük bir *açıklık ve arayış* içinde,¹⁰⁰ diğer ülkelerdeki gelişmeleri takip etmiştir. Aynı anlayış içinde çok sayıda yabancı uzmanı Türkiye'ye getirmiş ve bunlardan faydalanmak için gayret göstermiştir. Bu kanallardan sağlanan veriler, politik tercihler ve kararların oluşturmada kullanılmıştır. Ne var ki bu tercih ve kararların oluşumunu, hiçbir yabancı ülke veya uzmanla paylaşmamak, dönemin en katı ve en *hassasiyet* gösterilen ilkesi olmuştur. Türkiye'nin bu yıllardaki başarılarını bu *açıklık, arayış ve hassasiyet*'lerde aramak, yanıltıcı olmasa gerektir.

KAYNAKÇA

- "A Son Excellence Monsieur, Mahmut Celal Bey...", Ankara, 28.9.1932 (teksir). Ahmet Şerif Önay ile Mülakat (29 Temmuz 1932, 24 Temmuz 1976). *Akşam* 3 Haziran, 19, 23 Ağustos, 7, 10, 12, 14, 18 Eylül ve 4 Ekim 1932. "Anadolu'da Kalan Mütchassıslar...", *Cumhuriyet*, 2 Kasım 1932. Apak, K., Aydınelli, C., Akın, M., *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maden İşletmeleri*, s.39-45.

¹⁰⁰ Bu arayış yalnızca, resmi çevrelere özgü kalmamıştır. Çok partili nitelikli şahıslar yayınladıkları risklerle bu arayışa katılmışlardır. Örneğin bkz. M. Hulusi, *Nereye Gidiyoruz*, İzmir, 1931; Mithat Şakir, *Millî İktisada Doğru*, Ankara, 1931; Muhlis Etem, *Cihan İktisadiyat ve Planlı İktisat*, İstanbul, 1932; T. Ekrem, *İktisadi Buhran Hakkında Düşünceler ve Gördüğüm Çare*, İstanbul, 1932; Cafer Osman, *Millî İktisat Teşkilâtı ve Cemiyet Sermayedarlığı*, İstanbul, 1932.

- Atay, F. R., *Yeni Rusya*, Ankara, 1931, s.4-5, 171-172.
- , *Moskova-Roma*, İstanbul, 1932, s.9, 11, 17.
- , *Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makedonya*, Ankara, 1931.
- “Başvekilin... İrat Ettiği Nutuk...”, *Akşam*, 21 Kasım 1932.
- “Bir Rus Gazetesinin Fikri”, *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1933.
- Boratav, K., *Türkiye’de Devletçilik*, Ankara, 1962 (SBF teksir) s.148,167-171.
- , *Türkiye’de Devletçilik*, İstanbul, 1974.
- Bozdağ, İ., *Bir Çağın Perde Arkası: Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmeleri*, İstanbul, 1972.
- “Büyük Bir Alman Konsorsiyumunun Teklifi...”, *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Temmuz 1932.
- Cumhuriyet*, 25-28, 30 Mayıs, 3 ve 7 Haziran 1931.
- , 26-30 Eylül, 1-7 Ekim, 30 Aralık 1931.
- , 28, 29, 30 Nisan, 1, 2, 5, 7, 9 ve 10 Mayıs 1932.
- , 24 Haziran 1932.
- , 14, 18, 19, 20, 23-28 Ağustos, 6, 10, 12-15, 19-20, 28-30 Eylül ve 2-7 Ekim 1932.
- , 21 Ocak, 2 ve 10 Mart 1933.
- , 17-20 Haziran 1933.
- , 6 Haziran, 4 ve 10 Temmuz 1933.
- , 10 Ağustos ve 7 Eylül 1933.
- Devlet Sanayiciliği Müvacehesinde Kütahya*, Kütahya Sanayi ve Ticaret Odası, 1932.
- Dö Menzi, *Bolşevik Yeni Rusya Hakkında İcmali Malûmat*. Çev. H. Rifat, İstanbul, 1932.
- “Ecnebi İktisatçılar Geliyor...”, *Cumhuriyet*, 1 Ocak 1933.
- Ekrem, T., *İktisadi Buhran Hakkında Düşünceler ve Gördüğüm Çare*, İstanbul, 1932.
- Etem, M., *Cihan İktisadiyat ve Planlı İktisat*, İstanbul, 1932.
- Franko, G., *Beş Senelik Plan (Rus Dömpengi): 1932*, İstanbul, 1932, s.32.
- Glasneck, J. H., *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye*, Ankara, 1976, s.286-287.
- Goloğlu, M., *Tek Partili Cumhuriyet: 1931-1938*, Ankara, 1974.
- Gönlübol, M., Sar, C., *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1338)*, İstanbul, 1963, s.71-76 ve 106-109.
- Göymen, Korel “The Nature and Practice of Turkish Etatism”, University of Leeds, 1973 (yayınlanmamış doktora tezi - teksir).s.148.
- Hakimiyet-i Milliye*, 25 Ekim 1931, s.5.
- Hakimiyet-i Milliye, Cumhuriyet ve Akşam*, 23 Nisan - 10 Mayıs 1932.
- Hamat, *Sovyet İktisat ve Medeniyetine Bir Nazar*, İstanbul, 1932.
- Hasan, Mümtaz, *Türkiye’de Sanayi Kredisi*, İstanbul, 1932.

- Hines, W.S., *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki*, 3 cilt, İktisat Vekâleti, Ankara, 1936.
- Hulusi, M., *Nereye Gidiyoruz*, İzmir, 1931.
- "İktisadi Plan", *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1932.
- "İktisat Vekâleti Müdürlüklerinde Tebeddülât...", *Cumhuriyet*, 11 Ocak 1933.
- "İktisat Vekaleti...", *Akşam*, 2 Kasım 1932.
- "İktisat Vekili Celâl Beyefendinin Tamimi", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, no.9, Eylül 1932, s.401.
- "İktisat Vekiline...", 1932 (daktilo).
- İlkin, S., "Devletçilik İlkesine Uygulanabilirlik Kazandırmaya Dönük İlk Girişimler...", 1981 (teksir).
- "İsmet Paşa İzahat Verdi...", *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1932.
- Karaosmanoğlu, Y. K., *Politikada 45 Yıl*, Ankara, 1968, s.117-123.
- Kazgan, G., "Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler...", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunlar Derneği, İstanbul, 1977, s.231-81.
- Mesut, Z., "Plan", *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Aralık 1931.
- "Moskova Sefirimiz...", *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1932.
- "Mühassıs Mühassısı...", *Akşam*, 3 Kasım 1932.
- "Mühassıslar Geldi...", *Cumhuriyet*, 12, 19, 23, 27, 29, 30 Mayıs, 3 Haziran 1932.
- "Mühassıslar...", *Akşam*, 15 Eylül 1932.
- Nadi, Y., "Beş Senelik Plan", *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1932.
- , "İsmet Paşa'nın Rusya'ya Seyahati ve Neticeleri", *Cumhuriyet*, 11-16 Mayıs 1932.
- , "Matbuat Erkânının Rusya İntibaları", *Cumhuriyet*, 11 Mayıs 1932.
- , "Rusya Tarafından Bize Açılan Kredi Meselesi", *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1932; "İsmet Paşa Hz. Dönüyor...", *Akşam*, 8 Mayıs 1932.
- , "Yeni Rusya'nın Zimandarlariyle Yakından Temas", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1932.
- "Nafia Vekili Hilmi Beyefendiye...", 8.11.1932 tarihli dilekçe (daktilo).
- Nuri, S., "Rusların Damping Siyaseti ve Türkiye Ekonomisi", *Ekonomi ve Finans*, cilt 2, no.3, Mart 1931, s.44-47.
- Onay, A. Ş., "Rusya'dan Alınacak Makinalar ile Kurulacak Fabrikalar Meselesi", T.C. İktisat Vekâleti, Ankara, 1932, s.1 (teksir), s.1, 3, 19, 122, 123, 139, 138, 152, 160+1, 160+24.
- Osman, C., *Milli İktisat Teşkilâtı ve Cemiyet Sermayedarlığı*, İstanbul, 1932.
- Özbek, S. E., *La Sûmer Bank et l'Industrialisation de la Turquie sous la République Lausanne*, 1938.
- "Pamuklu Fabrikalar...", *Akşam*, 15 Mayıs 1930.

- "Plan ve Plansızlık", *Hakimiyet-i Milliye*, 7 Ekim 1931.
- Pozner, V., *Sovyetlereli* (çev. Mehmet Fuat), İstanbul, 1932.
- "Rus Heyeti...", *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1932.
- "Rus Heyetinin Tetkikatı...", *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1932.
- Rus Mütchassis Heyeti, *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1932 ve "Mütchassislar Heyeti...", T.C. İktisat Vekâleti, teksir (Ankara, 1932).
- "Rusya Seyahati...", *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1932.
- "Rusya'nın Vereceği Sanayi Levazımı...", *Cumhuriyet*, 26 Nisan 1933.
- "Sanayi Umum Müdürlüğü", 14.1.1933 tarih, Hüsnü (Kortel) imzalı yazı (daktilo).
- Selek, S., "İnönü'nün Hatıraları...", *Ulus*, 25 -26 Mayıs 1969.
- Sevgen, N., *Celâl Bayar Diyor ki*, İstanbul, 1951, s.162-163 83.
- Son Posta*, 24 ve 25 Temmuz, 25 Ağustos, 17 Eylül 1931.
- Süreyya, A., "İktisadi Program", *Cumhuriyet*, 20 Haziran 1933.
- Şakir, M., *Milli İktisada Doğru*, Ankara, 1931.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, cilt 9, 3.7.1932 gündeme ek: sıra no.265., cilt 16, 3.6.1933 (sıra no.257), cilt 22, 12.5.1934, s.109-111.
- T.C. İktisat Vekâleti, başlıksız daktilo bir nottan, s. 1, 1932.
- T.C. İktisat Vekâleti, Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mütchassisları Tarafından Verilen Raporlar, Ankara, 1933, s.5.
- "T.C. Reisi Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin..." T.C. Riyaseti Kâtibi Umumiliği, 8.5.1932 (daktilo).
- Tekeli, İ.,- İlkin, S., 1929 *Dünya Buhranında Türkiye'nin Politika Arayışları*, Ankara, 1977, s.199-209.
- "Tevfik Rüştü Bey...", *Cumhuriyet*, 18 Eylül - 8 Ekim 1930.
- Tiltman, M., *Rusya'da Bir Tetkik Seyahati*, Çev. Ö. R., Vakıf Kütüphanesi, İstanbul, 1930.
- Tökin İ. H., "Milli İktisatta Plan...", *Hakimiyet-i Milliye*, 1 Aralık 1931.
- Tunalı Mustafa Ahmet, *Damping ve İktisadi Buhranlar*, Birinci Kısım, İstanbul, 1931.
- Uzelmas, E., *Devletçilik ve Türkiye'de Tatbikatından Sümerbank*, Ankara, 1963.
- "Üç Senelik Sanayi Programı", *Akşam*, 3 Haziran 1932 ve "Üç Senelik İktisadi Plan", *Akşam*, 6 Haziran 1932.
- Vehbi, "Cihan İktisat Buhranı - Bu Vaziyet İçinde Türkiye'nin Hâli", 20.12.1931 (teksir).
- "Yeni Açılacak Fabrikalar...", *Akşam*, 11 Ağustos 1932.
- "Yeni Bir Şeker Fabrikası...", *Akşam*, 11 Mayıs 1932 ve "8 Milyonluk Kredi...", *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1932.

Türkiye’de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Ekonomik Nedenleri: “Devletçilik Deneyiminin Ege Bölgesi’nde Çeşitlenmesi”

İLHAN TEKELİ

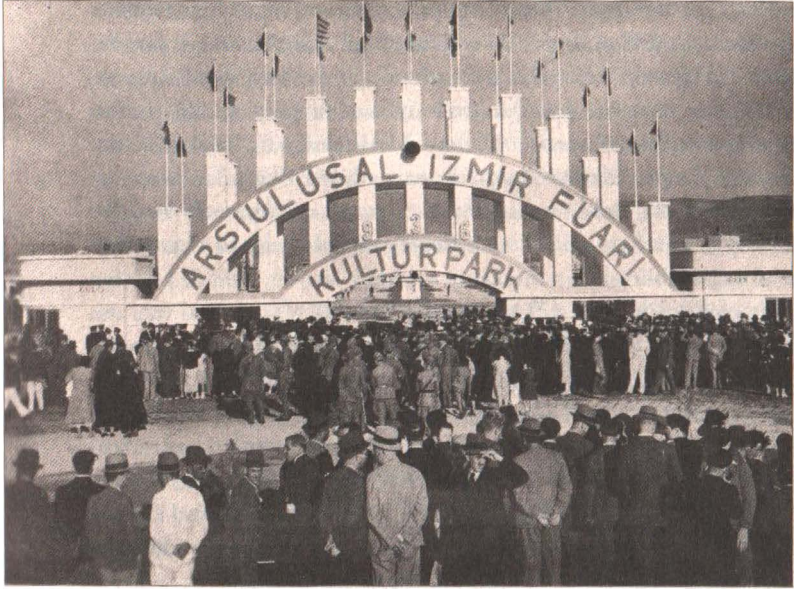
GİRİŞ

İzmir Ticaret Odası’nın kuruluşunun 100. yıldönümü dolayısıyla düzenlenen bu toplantıda bizden, “devletçilik” dönemi üzerinde bir konuşma yapmamız istenildi. Devletçilik terimi, genellikle devletin sanayi işletmeciliğine girmesi biçiminde oldukça dar bir yoruma tabi tutulmaktadır. Eğer devletçiliğe böyle dar bir kapsam içinde yaklaşırsak, yapılması gereken Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları’nda yer alan sanayi projelerinin hangilerinin Ege Bölgesi’nde bulunduğunu ve bunlardan ne kadarının gerçekleştiğini araştırmak olacaktır. 1930’lu yılların “İzmir Tecim ve Endüstri Odası”nın Isparta, Burdur, Muğla, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Kütahya ve Balıkesir’i kapsayan hinterlandı içinde Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nda yer alan beş girişim vardır. Bunlardan en başarılı olarak uygulananı Nazilli Dokuma Kombinası, bunu Keçiborlu’da kurulan Kükürt Fabrikası, Isparta’daki Gülyağı Tesisi izlemiştir. Tire yöresindeki kendirciliği geliştirmek için önerilen, kendir işleme tesisi kurulamamış, Bodrum’da kurulan süngerçilik şirketi ise başarıya ulaşamamıştır. Bu tür bir çözümleme kararları büyük ölçüde uygulanmış olan İkinci Beş Yıllık Plan dönemine de

uzatmanın, devletçilik döneminin Ege Bölgesi'nin ekonomisine olan etkilerini anlamamıza bir katkısı olmayacaktır. Ülkenin görece olarak gelişmiş olan bu bölgesine, birkaç sanayi tesisi yapılmasının etkisi çok sınırlı kalacaktır.

Eğer “devletçilik”in Ege Bölgesi ekonomisi bakımından anlamlı olabilecek daha geniş bir yorumlamasını yaparsak, bu dönemin bölge ekonomisi bakımından daha köklü etkilerini yakalayabiliriz. Böyle daha geniş bir yoruma şöyle ulaşabiliriz. Türkiye 1929 Dünya Buhranı'nın etkilerini duyduktan ve Serbest Fırka deneyini yaşadıktan sonra, buhrandan çıkabilmek için yeni politika arayışlarına girmiştir. Bu politika arayışları çok yönlüdür. Tarımdan, dış ticarete, sanayiye, ulaştırmaya kadar çok değişik alanları kapsamaktadır. Her bir alanda piyasa güçlerine bırakılan kararların hem ekonomik bunalım yarattığını hem de ülkenin gelişmesine katkı yapamadığını yaşam deneyleri içinde öğrenen Cumhuriyet yöneticileri, çözümlerini devletin değişik müdahale biçimlerinde aramaktadır. Bu müdahale biçimleri sanayi alanında, demiryolunda deniz ulaşımının bir kesiminde doğrudan devlet yatırımcılığı ve işletmeciliği olduğu gibi, tarım ürünlerinin ihracatında devlet öncülüğünde bir kooperatifleşme, dış ticarete kontenjan ve takas sistemine gidilmesi, bankacılık kesiminde Merkez Bankası'nın kurulması olabilmektedir. Eğer “devletçilik”in böyle daha geniş bir yorumlamasını yaparsak, Ege Bölgesi ekonomisi bakımından anlamlı uygulamalarını bulabiliriz.

1930'lu yıllarda Ege Bölgesi, uluslararası pazar için ihtisaslaşmış tarımsal üretim yapma aşamasına ulaşmış, az sayıdaki yöreden biridir. Ülkenin tarımsal İzmir Limanı ise bu üretimin ihraç edildiği yerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren demiryolları, tüm ticari ilişkiler İzmir İş Merkezi'nin bu bölge üzerindeki denetimini kuracak biçimde gelişmiştir. Bu tarımsal üretimin değerlendirilebilmesi, İzmir iş çevrelerinin başarısıyla yakından ilişkilidir. İzmir'de ihracat Kurtuluş Savaşı'na kadar, hemen hemen tamamıyla yabancı şirketlerin, leventlerin ya da Müslüman olmayan Osmanlı tüccarlarının elindedir. İttihat ve Terakki döneminde milli tüccar yaratmak için izlenen politi-

Uluslararası İzmir Fuarı'nın 1936'daki açılış töreni.

kalar ve Vali Rahmi Bey'in gayretleri Alaiyeli Mahmut Bey'in İzmir Ticaret Odası Reisi olmasını sağladı ise de¹ bu ihracatın denetiminin Türk tüccarın eline geçmesi için yeterli olmamıştır. Kurtuluş Savaşı sonrasındaki büyük nüfus değişimlerinin bile bu konuda yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. 1931 yılında toplanan Birinci Ziraat Kongresi'nde Ahmet Şerif (Önay) ve Ali Muhtar Bey'in verdiği bildiriler,² Türk tüccarların Avrupa pazarına doğrudan girecek bir güce ulaşamadığını göstermektedir. Bu bildirilerde, Kurtuluş Savaşı sonrasında Tür-

1 *Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu* 1937, İzmir, 1937, s.529. Ayrıca bkz. Şevket Süreyya (Aydemir), *Ege Günü*, Milli İktisat Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1934.

2 Ahmet Şerif (Önay), *Cihan Piyasalarında Rekabet*, 1931 Birinci Ziraat Kongresi Raporları, Milli İktisat Tasarruf Cemiyeti, 2 cilt, Ankara, 1932, s.2291-2292 ve Ali Muhtar, "Türkiye Mahsulat-ı Ziraiyesinin İtalya'da Tesadüf Ettigi Rekabeti", *a.g.e.*, s.2294-2319.

kiye'den ayrılan azınlık tüccarların pek çoğunun Trieste gibi serbest limanlara yerleştikleri, buradaki serbest liman olanaklarından yararlanarak Türkiye'nin Avrupa'ya ihracatını denetlemektedirler. Bu tüccarlar İzmir'de iken Anadolu'dan mal toplamakta yararlandıkları aracı tüccarlardan, şimdi ihracatçı olarak yararlanmaktadır. Türk tüccarlar ihracatçı konumdadırlar ama, Avrupa pazarına doğrudan ulaşamamaktadırlar. Bu durumun sakıncaları, yaşanan ekonomik bunalım içinde çok açık hale gelmektedir. Bunalım içinde hem dış ticaret dengesini sağlayabilmek için ihracatını artırmak isteyen, hem de bunalım içinde çok ezilen üreticiyi korumak durumunda olan devleti yeni düzen arayışlarına itmektedir. Tarımsal ürünlerin ihracatının yeniden düzenlenmesi 1930'lu yılların ilk yarısında, siyasal gündemde çok önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye için önemli olan bu sorun, Ege Bölgesi ekonomisi için ise en temel sorundur. Daha sonraki bölümlerde ulaşılan çözümün, büyük ölçüde, devletin denetiminde Tarım Satış Kooperatifleri'nin kurulması olduğu görülecektir. Bu bildirinin temel konusu da, 1930'lu yıllarda tarım ürünlerinin ihracatındaki yeniden düzenleme olacaktır.

Bu konuda bir çözümleme yapabilmek için, önce 1929 Buhranı'nın Türkiye ve Ege Bölgesi ekonomisi bakımından olan sonuçları üzerinde durulacaktır. Daha sonra, Ege Bölgesi ihracatında en önemli yer tutan iki sektör, incir ve üzüm ihracatındaki örgütlenmenin gelişimi ayrıntılı olarak incelenecektir. Bunlara ek olarak, düşük dış fiyatlara karşın, ihracatın gerçekleştirilebilmesinde önemli rol oynayan demiryolu işletmeciliğinin yabancı şirketlerden devlet eline geçmesi ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Son olarak da incir ve üzüm ihracatındaki yeniden örgütlenme ve demiryolu işletmeciliğindeki değişimin özellikleri üzerinde durarak devletçiliğin bu yorumu yapılmaya çalışılacaktır.

Böyle bir inceleme sıralaması içinde, kooperatifçiliğin ön planda tutulmasının nedenlerine, kısa da olsa değinmekte fayda vardır. Bunlardan birincisi Kooperatifçiliğin C.H. Fırkası programında yer almasının, devletçilikle eşzamanlı olmasıdır. Serbest Fırka deneyinin ya-

rattığı hayal kırıklığı sonucu Gazi, “Üç aylık³ yurt seyahati” yaparak ve halkın şikâyetlerini dinleyerek izlenecek yeni politika için arayışlara girdiğinde, gündeme gelen öneriler arasında “devletçilik” olduğu kadar “kooperatifçilik” vardır. Gazi, üç aylık seyahati sırasında, İzmir’de bulunduğu günlerde 27 Ocak 1931 İzmir Halk Fırkası Kongresi’nde ve 1 Şubat 1931’de İzmir Ticaret Odası’nda yaptığı konuşmalarda kooperatifçiliği savunacaktır.⁴ Ticaret Odası’nda kooperatifler konusunda eleştiri yapılması üzerine:

“Kanaatım odur ki, muhakkak surette birleşmede kuvvet vardır. Kooperatif yapmak, maddi ve manevi kuvvetleri, zekâ ve maharetleri birleştirmektir. Yoksa bir zayıf ile bir kuvvetlinin birleşmesinden bahsetmiyorum. Birleşmenin böylesi zayıf olanın kuvvetliye esir olması demektir. Ege iktisat mıntikasındaki bütün insanların hasıllarını ve gayretlerini birleştirmesi muhakkak feyizli neticeler verecektir. Türkiye’nin say, hayat ve mevcudiyetini mütalâa edince birleşmeden mütevellit fayda ve menfaatların çok büyük olacağı kanaatine varacağımızdan şüphe etmiyorum. Müstahsillerin birleşmesinde şahsi menfaatlarının haleldar olacağını düşünenler tabi şikâyet edeceklerdir.”

diyecektir. 10 Mayıs 1931’de toplanan CHF’nin Üçüncü Büyük Kongresi’nde ilk kez bir parti programı kabul edilirken programın ikinci kısmında altı ilke içinde “devletçilik” ilkesi yer alırken, programın iktisada ilişkin üçüncü bölümünde kooperatifçilikte yer alıyordu.⁵ Kongre sonrasında, 20 Mayıs 1931’de Türk Kooperatifçilik Kurumu kuruluyordu.⁶ Bilindiği gibi CHF bir ideolojik yönelişin halka yaygınlaştırılması için, parti dışında kurumların oluşturulması modelini benimsemiştir.⁷

3 Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk’le Üç Ay*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945.

4 Cemal Taluğ, *Atatürk ve Kooperatifçilik*, Yol-Koop Yayınları, no.6, Ankara, 1981, s.16.

5 CHF Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara, 1931.

6 Cemal Taluğ, a.g.e., s.23.

7 Böyle kampanyaların sürdürülmesi için kurulan diğer kurumları şöyle sıralayabiliriz: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Türk Hukuk Kurumu’nu sayabiliriz.

Üzerinde durulacak ikinci konu, CHF'nin halkçılık ilkesi açısından kooperatifçiliğe verdiği roldür. CHF'nin halkçılığı, "dayanışmacı sosyoloji" anlayışı içinde, sınıflar arası uyumu sağlamaya dönük bir halkçılıktır. Bu bakımdan Ziya Gökalp'çi anlayışla paralellik gösterirse de, bunu sağlamak için başvurduğu araç bakımından önemli bir ayrılık gösterir. Ziya Gökalp'çi görüşte, bu uyumu sağlayacak olan esnaf örgütlenmeleri ya da loncalardır. Oysa modernleşmeci Cumhuriyet yöneticileri için bu tür örgütlenmeler, çağdaşlaşmaya engeldi. Onlar dayanışmacı uyumu sağlamanın aracı olarak, "kooperatif"leri görmekteditirler. Böylece CHF halkçılığı gerçekleştirmede "devletçilik"e yüklemmediği bir işlevi kooperatifçiliğe yüklemektedir.

1929 BUHRANI'NIN ETKİLERİ VE İZLENEN POLİTİKANIN ANA ÇİZGİLERİ

Türkiye, 1929 Buhranı'nın etkileriyle karşılaştığında iki tür sorunu birden çözmek durumunda kalıyordu. Birinci tür sorunlar, Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı sorunlardır. Bunların en önemlisi, ülkenin tarımsal üretime dayanan büyük ölçüde dışa bağımlı ekonomik yapısıdır. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı borçları 1929 yılında ödemeye başlıyordu. Ayrıca ülkede çoğunluğu madencilik, sigortacılık, bankacılık, kent içi alt yapı hizmetleri ve demiryolu alanında, çalışmaları pek çok sorun yaratan yabancı şirketler vardır. Doğrudan buhrana bağlı olmayan bu sorunlar, Cumhuriyet yöneticilerini kapital birikimini hızlandırarak sanayileşmenin gerçekleştirilmesi ve gerekli alt yapının kurulması, Osmanlı borçlarının ödeme biçimi, ülke içinde hiç olmazsa demiryolları ve kentsel alt yapı hizmetleri üreten yabancı şirketlerin satın alınması konusunda, politika seçmeleri yapmakla karşı karşıya bırakıyordu.

Buhran, yöneticileri, kısa sürede çözmek zorunda oldukları ikinci tür sorunlarla karşı karşıya bırakıyordu. Bunları şöyle özetleyebiliriz:

- Dış ödemeler dengesi, bunalımın ilk yılında büyük açık verecektir.

- Türk parasının, sterline göre değerinde hızlı bir düşme yaşanmaktı.
- Türk ekonomisi dünya ekonomisiyle birlikte deflasyona girecekti.
- Dış ticaret hadleri Türkiye aleyhine hızla gelişmiştir.
- İç ticaret hadleri de, tarımsal ürünler aleyhine hızlı bir gelişme göstermiştir.
- Tarımsal alanda, özellikle sanayi bitkilerinin ekim alanında bir daralma olmuştur.⁸

Bunalım, çözülmesi gerekli acil sorunlar ortaya getirirken, Cumhuriyet'in 1923-1929 döneminde sürdürdüğü ekonomik ve siyasal dengelerin çözülüp yeniden kurulmasını gerektirerek, uzun erimli yapısal sorunların da çözülmesi için fırsatlar yaratıyordu.

Türkiye bunalım içinde üç dengenin kurulması için köklü önlemler almaktan çekinmemiştir. Bunlar Türk parasının kıymetinin korunması, dış ödemeler dengesinin sağlanması, bütçenin açık vermemesidir. Buhran Türk parasının hızlı bir değer kaybı olarak yaşanmaya başlayınca, "bankalar konsorsiyumu"nun kurulmasından, Türk Parasını Koruma Kanunu'na ve nihayet Merkez Bankası'nın kurulmasına kadar uzanan, birçok köklü önlem ve kurumla devleti, para politikasını yönlendirmekte güçlü araçlarla donatıyordu. Alınan önlemler, Türk parasının değerini stabilize ediyor, İkinci Dünya Savaşı'na kadar dünyanın en kararlı paralarından biri haline getiriyordu. Bu acil sorunun çözümü beraberinde önemli yapısal sorunların da çözümünü getiriyor ya da kolaylaştırıyordu. Alınan önlemler, yabancı bankaların özellikle de Osmanlı Bankası'nın Türk ekonomisindeki denetimini ortadan kaldırıyordu. Türk parasının dış değerinin korunması ve Türk parasının altın esasını terkeden paralara göre değer kazanması, dış borç ödemeleri yükünü bir ölçüde hafifletiyordu. Aynı şekilde demir-

8 Bu konularla ayrıntılı çözümlemeler için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Araştırmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1977 ve İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1982.

yolu şirketlerinin ve bazı kent içi alt yapı hizmeti üreten şirketlerin, devlet tarafından satın alınmasını kolaylaştıracak bir ortam yarattığı söylenebilir. Bir yandan Türk parasının kıymetlenmesi, öte yandan bu şirketlerin kârlılığındaki azalma, şirketleri satın almaya elverişli bir ortam yaratıyordu.

Türkiye parasının dış değerini korumak için dış ticaret dengesine büyük önem vermiştir. Bu dengenin kurulması için, iki yönden çaba gösterilmiştir. Bir yandan yeni gümrük tarifesi ve kontenjanlarla ithalat kısılmaya çalışılmış, öte yandan tarımsal ürünlerin içte fiyatlarının düşürülmesine olanak vererek, takas ve kliring sistemlerine giderek ihracat artırılmaya çalışılmıştır. Dış ticaret hadleri aleyhte geliştiği için, dengenin sağlanabilmesi Türkiye'nin her yıl daha fazla ihracat yapmasını zorunlu kılmıştır.

Dış koşulların zorladığı bu politikanın tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de tarımsal fiyatların hızla düşmesine neden olarak tarım kesimi aleyhine geliştiği açıktır. Bu aleyhteki gelişme, hem çiftçilerin büyüklüklerine hem yetiştirilen ürünün cinsine göre farklılaşma gösterecektir. Dünya pazarına üretim yapmayan, kendine yeterli üretim bölgelerinde bunalımın etkisi görece olarak azdır. Ege Bölgesi gibi dış pazarlara üretim yapan yörelerde buhranın etkisi yüksek olacaktır. 1929 ve 1934 arasında üreticilerin eline geçen fiyatlar karşılaştırıldığında ürün fiyatlarındaki düşüşte önemli farklılaşmalar olduğu ortaya çıkmaktadır. Buğday 12.6 kuruştan 3.6 kuruşa, incir 5.1 kuruştan, 2.6 kuruşa, üzüm 4.7 kuruştan 3.0 kuruşa, zeytin 8.9 kuruştan 4.4 kuruşa, tütünün 62.3 kuruştan 33.1 kuruşa düştüğü görülmektedir. Bu farklılaşma Ege Bölgesi'nin uzmanlaştığı ürünler bakımından etkilerinin görece olarak az duyulduğu bir bölge olduğunu göstermektedir.

Bunalımın etkilerinin tarım kesimi üzerinde yoğunlaştığı ve iktidar bloku içinde büyük toprak sahiplerinin önemli bir yeri olduğu bir ortamda, tarım kesiminde fiyatları yükseltebilecek çok çeşitli önlem önerileri geliştirilmekte gecikilmedi. Ne var ki bu önerilerin gerçekleşmesini olanaksız kılan, nesnel koşullar vardı. Devletin depolama olanakları vb. alt yapısı, böyle bir politikayı uygulamaya hazır de-

ğildi. İzlediği para ve denk bütçe politikaları, tarımsal ürün fiyatlarını, dış dünya fiyatlarının üzerine çıkaracak kaynakların oluşturulmasına olanak vermemekteydi. Ayrıca ihracat gelirlerini artırmak istediği için, dış dünya fiyatlarının içe yansımaları benimsemek durumundaydılar. Böylece devletin tarımsal ürünlerin fiyatları konusunda yapabileceği koruma, iki alana hapsedilme durumundaydı. Birincisi, dış ticaret kesiminin örgütsüzlüğünün ortaya çıkardığı, tahrip edici bir yarışmayla fiyatların dünya fiyatlarının da altına düşmemesini sağlamak. İkincisi ise, mevsimlik fiyat dalgalanmalarını azaltmak. Bu iki koruma türünden birincisi tüm üreticilerin yararına iken ikincisinin daha çok piyasaya üretim yapan küçük ve orta üreticisinin yararına olduğu söylenebilir.

İzlenen bu politikanın, diğer kesimler açısından da önemli sonuçları olmuştur. Korunmuş ve ithalatı sınırlanmış bir pazarda, iç fiyat hadleri tarım aleyhine gelişince, fiyat makasıyla kırsal kesiminden kentsel kesime aktarılan bir artık doğmuştur. Hem bu artık hem de fiyat düzeyi, sanayileşme için elverişli bir ortam yaratmıştır.

Buhranın etkilediği iki kesim, tarım ve dış ticarettir. Bu dönemde sanayi burjuvazisi gelişmediği için, iktidar blokunun temel öğeleri, aralarında son yıllarda bürokrasi kökenli olanların da katılmasıyla genişlemiş olan ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleridir. Bunalım içinde yaşanan ekonomik konjonktür, bu iki kesim arasındaki çelişkileri artırıyor ve aralarındaki koalisyonu çözüyordu. Yöneticilerin kararlarındaki göreceli otonomiye ise artırıyordu. Böylece devletin, burjuvazinin güçsüz kesimi olan sanayi alanında doğrudan girişimci olmasına olanak veriyordu. Bu göreceli otonomi, 1927'de GSMH'nin yüzde 17.4'ü olan devlet gelirlerinin 1934'te yüzde 24.0'e çıkarılmasını sağlıyordu. Bu durumda devlet, alt yapı programlarını uygulayacak kaynak bulabiliyordu. 1932 yılında reel milli gelirdeki düşme bir yana bırakılırsa, buhran yılları içinde ortalama yüzde 6.5'luk bir büyüme gerçekleşiyordu.

İNCİR İHRACATINDA ÖRGÜTLENMENİN GELİŞİMİ

Dış pazarlar için incir üretimi, İngiliz şirketince Aydın Demiryolu'nun yapılmasından sonra, Büyük ve Küçük Menderes havzalarında yoğunlaşmıştır. 1930'lu yıllarda dünya incir rekoltesi 200-250 bin ton arasında değişmekte. Türkiye'nin üretimi ise bunun içinde 23-33 bin tonluk bir yer tutmaktadır. Ege ürününün kalite üstünlüğü dünya ihracatında payının daha yüksek olmasına neden olmakta, üretimin 22-28 bin tonluk kesimi ihraç edilmektedir.⁹ 1930'lu yıllarda incir Türkiye'nin ihraç ürünleri arasında 7. sırayı tutmakta, ihraç gelirinin yüzde 3-4 kadarını oluşturmaktadır.¹⁰ Ege Bölgesi ihracatı içinde ise incirin önemi, tütün ve üzümünden sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Buna rağmen bu incelemede incirin öncelikle ele alınması, Ege Bölgesi'nde kooperatifçiliğin örgütlenmesinde öncü rolü oynaması yüzündendir.

İncir üretiminin yaklaşık olarak yüzde 50'si Aydın'da, yüzde 14'ü Ödemiş'te, yüzde 7'si Nazilli, yüzde 7'si Bozdoğan, yüzde 6'sı Kuşadası'nda yer almaktadır.¹¹ Geri kalan üretim diğer kazalara dağılmıştır. Ege Bölgesi incir üretimi, 1900-1907 yılları arasında 15-25 bin ton arasında değişmiştir. 1908 yılı 42 bin ton ile bir rekor ürün yılı olmuştur. Bundan sonra savaş yılları dahil olmak üzere, 18-22 bin tonluk bir üretim olmuştur. 1922 yılında Kurtuluş Savaşı'nın sonuca ulaştığı yılda, alınan ürün 6200 tona düşmüştür. 1923'te 20 bin ton olan üretim, yıllık dalgalanmalar bir yana bırakılırsa, 1930'larda 30 bin tona, 1940'larda 40 bin tona yükselmiştir.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde incirler, yemiş çarşısına getirilir ve buradaki komisyoncular tarafından ihracatçı tüccara satılırdı. İhracatçı tüccarlar aldıkları incirleri kendi firmalarının özelliklerine ve pazarlarına göre lokum, lâyer, bonbon, naturel diye adlandırılan biçim-

9 Bu konuda bkz. *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası: Mıntıkamızın Kitabı*, İzmir, 1930, s.23-33; *Ege Tecim ve Endüstri Birlik Kılavuzu 1937*, İzmir, 1937, s.106-113 ve *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Bülteni*, yıl 16, sayı 8, Ağustos 1941, s.31.

10 *Sümerbank Üç Aylık Bülten*, sayı 5, sene II, Ankara, 1936, s.15.

11 *Mıntıkamızın Kitabı*, s.25.

Cumhuriyet'ten önce İzmir'de yapılan incir paketlenme yarışmalarından birini gösteren bir kartpostal

de işletilirler ve ihraç ederlerdi. İhracatçı firmaların sayısı az olduğu için, aralarında anlaşma olasılıkları yüksekti.

Üreticiden malın komisyoncuya gelişinde, iki yolun izlendiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birinci yol devecilerin aracılığından yararlanmaktı. Deveciler yalnız nakliyeciler işlevi görmüyorlar, aynı zamanda, incirin piyasaya sunumunda aracı işlevi de yükleniyorlardı. Deveciler bu aracılık işlevini Selçuk'tan Karapınar'a kadar, daha çok küçük üreticilerin bulunduğu yörelerde görüyorlardı. İkinci yol, Aydın, Nazilli, Bozdoğan, Ödemiş gibi incir üretiminin yoğunlaştığı ve büyük üreticiliğinde bulunduğu yörelerde, malın İzmir'e tüccarlar aracılığıyla gönderilmesiydi.

Deveciler ürünü küçük üreticilerden toplar, Yemiş Çarşısı'na götürür, avans alır ve sonra bunu bahçe sahiplerine dağıtırlardı. Deveci'nin bu işlevi karşılığında aldığı, resmen tanınmış bir hakkı vardı. Bir kantar (56.5 kg.) incirden, altın para olarak yedi kuruş aracılık hakkı

alırdı. Üretici doğrudan alıcıyla ilişki kurmadığı için, devecinin gerçekteki payının bu yedi kuruş düzeyinde kalıp kalmadığını denetlemek olanağına sahip değildi. Ege’de deveciliğin, Türk tüccarın oluşmasında ilkel birikimi sağlamakta önemli kanallardan biri olduğu kestirilebilir.¹² Deveciler, üreticiden aldığı inciri komisyoncuya getirirdi. Komisyoncu, malın sınıflamasını yapardı. Komisyoncu malı ihracatçıya sattıktan sonra, deveciye kesin hesap verirdi. Satılan malın ne kadarının, hurda, naturel, paçal, elleme ya da süzme olduğunu üreticinin bilmesine olanak olmadığından, üreticinin eline geçen para komisyoncu ve devecinin insafına kalmıştı. Komisyoncu da, bu işlevinden dolayı resmen belirlenmiş bir hak alırdı. Üretici bunun dışında, çuval kirası ile çuval dikenlerin, çuval ağzı açanların, çuval kaldıranların hakkını öderdi.

Tüccar aracılığıyla gönderilen malda, üreticinin denetiminin bir ölçüde de olsa kaldığı söylenebilir. Fakat tüccarların sermayesi de büyük olmadığından ve genelde ihracatçı tüccarların verdiği kısa vadeli avanslarla çalıştıklarından, bu grupta önemli ölçüde bağımlıdılar. Ürün alınmasından önce tüccardan avans alan üretici, ürününü bağlamış olmaktadır. Bu da, daha sonraki fiyat dalgalanmalarından yararlanma olanağını kaldırmaktadır.

Komisyoncu ve tüccarda toplanan incirin ihracatçı tüccara geçmesi, vizita diye adlandırılan bir usule göre yapıldı. Komisyoncunun mağazasında bulunan sınıflandırılmış mallar, ihracatçı tüccarın simsarları tarafından “vizita” edilerek değerlendirilir, tüm mal için ortalama fiyat saptanırdı. Pazarlık, bu fiyat üzerinde olurdu. Anlaşma sağlanınca, böylece tüm mallar tek fiyat üzerinden satılmış olurdu. Bu yöntem, kuluva satış denirdi.¹³ Bu satışta ihracatçı, istediği maldan istediği kadar alma seçeneğine sahip değildi. Tüm malı alıp, değişik kalitelerdeki malı birden ihraç etme durumundaydı.

Oluşmuş olan bu satış geleneği, sermaye güçlerindeki sınırlılığa rağmen, -üretici ve ihracatçı arasındaki- tüccara oldukça elverişli bir konum sağlıyordu. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ihracatçılar, Fig Pa-

12 *Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu*, s.515.

13 *Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu*, s.516.

kers adlı bir tröst kurarak, incir fiyatlarını düşük tutmaya çalıştılar.¹⁴ İttihad ve Terakki’nin, “Milli Tüccar” yaratmaya çalıştığı bu yıllarda yabancı sermayenin egemenliğindeki bu girişime karşı tepki yüksek oldu. Muhtemelen İttihad ve Terakki’nin yerel örgütünün yönlendiriciliğinde, İnovası üreticileri İzmir’e mal gönderilmesini engellemek için telgraf hatlarını kesmek, demiryolunda trenlerin işleyişini önlemek gibi eylemlere giriştiler.¹⁵

Kurulan bu tröste karşı, İttihadçıların Meclis-i Mebusan Reisliği’ni yapmış olan Halil Menteş bir üreticiler kooperatif kurulmasını önerdi. 1914 yılında Ticaret Kanunu’nda, kooperatif kuruluşlara yer yoktu. Bu nedenle “Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı Anonim Şirketi” kuruldu. Bu şirket içinde üreticilerin yanı sıra, incir ticaretiyle uğraşanlar da yer alıyordu. Bu bir anlamda ihracatçılara karşı, büyük üretici ve tüccarların birliğidir. Ayrıca bu ortaklığın finansman sorunlarını çözmek üzere Milli Aydın Bankası kuruldu.¹⁶ Bankanın 50.000 lira olan sermayesini, Aydın eşrafı ve Ziraat Bankası sağladı.

Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Ortaklığı, ilk yılında yüzde 10 komisyonla çalıştı ve başarılı oldu. İkinci yıl, komisyon oranını yüzde 5’e indirdi. Kooperatifin faaliyetleri Yunan işgali süresince kesildi. 1924 yılında, yeniden 170 ortakla çalışmaya başladı. 40.000 lira sermayesi, 9.000 lira ihtiyat akçesi vardı.

Kooperatif Cumhuriyet’in ilk yıllarında başarılı çalışmasıyla ortaklarının sayısını artırırken, Reşadiye (Ortaklar), Germencik, Erbeyli, Karapınar (İncirliova) ve köşk’te ortakları için anbarlar yaptırdı.¹⁷ 1925 yılından itibaren Muhittin Birgen, Aydın İncir Mustahsilleri Kooperatifi’nde pratik olarak kooperatifçilik yapmaya başladı. Muhittin Birgen yalnız kooperatif pratiğini yönlendirmiyor, aynı zamanda da ideolojik önderliğini yapıyordu.¹⁸

¹⁴ Remzi Saka, *Türkiye Kooperatifçilik Siyaseti*, İstanbul, 1943, s.35.

¹⁵ *Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu*, s.517.

¹⁶ Remzi Saka, *a.g.e.*, s.35.

¹⁷ *Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu*, s.517.

¹⁸ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1983, s.124.

Cumhuriyet yönetiminin 1924 yılında, eski Ticaret Kanunu'na ek olarak getirdiği kooperatiflerle ilgili maddeler, 1926 yılında "İtbari zirai birlikleri" şekline dair kanun ve onun eki olan esas mukavele-name örneği ile 1927 yılında yeni Ticaret Kanunu'nun kooperatif şirketlere ayrı bir yer vermesi, örgütlenmede yeni olanaklar getiriyordu.¹⁹ İncir Müstahsilleri Ortaklığı, 1926 senesinde statüsünü değiştirerek, Anonim Şirket özelliğini terkederek, kooperatifçilik ilkelerine uygun hale getirildi.²⁰

Aydın Kooperatifi'nin başarısı, 1927 yılında Ödemiş İncir Müstahsilleri Kooperatifi'nin kurulmasını özendirmişti.²¹ 1928 yılında Karapınar, Ortaklar (Reşadiye), Erbeyli, 1930 yılında Köşk ve Germencik depoları ayrı birer kooperatif haline geldi.²² Gelişen bu kooperatifçilik çalışmaları, bir üst örgütü gerekli kılmıştı. 1933 Mayıs'ında Karapınar'da (İncirliova) bu kooperatiflerin temsilcileri -Ödemiş, İncir, Salihli ve Alaşehir Üzüm Satış Kooperatifleri- bir araya gelerek, merkezi İzmir'de olan "Aydın Zirai Satış Kooperatifleri İttihadı"nı kurmuşlardı.²³

Satış kooperatifleri böyle bir sistem haline gelirken, bu kooperatifleşmenin temel dayanağını oluşturan kredi Milli Aydın Bankası'nda kurulan İtbar Kooperatif Bankaları'yla bir sistem haline getirildi.²⁴ 1930 yılında Erbeyli, Karapınar, Ödemiş, Reşadiye, 1931 yılında Köşk, 1932 yılında Germencik İtbar Kooperatif Bankaları, Milli Aydın Bankası'yla, incir kooperatiflerinin yavruları olarak doğdular. Bu küçük kredi kooperatifleri üreticilerin kredi taleplerini karşılarken iki yılda 32 bin liralık bir sermaye birikimi sağladılar.²⁵ Milli Aydın Bankası'nın 100.000 liraya çıkarılan sermayesinin, yüzde 80'i kooperatif eline geçmiş bulunuyordu.

19 Cevdet Savran, *Kooperatifçilik Kollektifçilik ve Devletçilik Üzerine 9 Yazı*, Ulus Basımevi, Ankara, 1934, s.30.

20 İsmail Hüsrev, *Türkiye'de Zirai Kooperatif Hareketi*, İstanbul, 1932, s.53.

21 Cevdet Savran, *a.g.e.*, s.47.

22 Remzi Saka, *a.g.e.*, s.35.

23 Cemal Taluğ, *a.g.e.*, s.47.

24 Muhittin (Birgen), "İtbar Bankalarımız", *Türk Kooperatifçisi*, no.25-26, Mart, Nisan 1932, s.27-35.

25 Muhittin (Birgen), *a.g.m.*, s.30.

Bu daha çok tabandan gelişen hareketin başarısı üzerine, 1930 yılında *Türk Kooperatifçisi* dergisini yayınlamaya başladı. Bu derginin fikri önderliğini yapan Muhittin (Birgen) yazdığı yazılarda, Türkiye'de sanayi kurmak için yapılan korumacılığı, köylü aleyhine fiyat makasları oluşturduğu için eleştirdi.²⁶ Bu himayeciliği Türkiye'ye, sosyalist ve Marksist unsurların, başka kisveyle çalışamayacağı için soktuğunu ileri sürdü. Devletçiliği ya da "etatizmi" bir tür Bolşeviklik propagandası olarak yorumladı. "... biz kooperatifçiler komünizme hiç inanmadığımız kadar etatizmin de bilhassa müfrit şekilleriyle milletler için bir refah yolu olacağına inanmayız."²⁷ Devlet öncülüğünde kooperatifleşmeyi, demokratik olmayan olumsuz bir gelişme olarak gördü. Bu nedenle Suphi Nuri (İleri)'nin, devlet eliyle kooperatiflerin geliştirilmesi önerisine karşı çıktı ve onunla bir polemige girişti.²⁸

Böyle bir ideolojik çerçeveye yönlendirilen kooperatif, 1929 Buhranı içinde önemli sorunlarla karşılaştı. Karşılaşılan sorunlar ve kooperatifin bu sorunların çözümüne dönük yaklaşımları şöyle gelişti:

Buhranın incir üreticilerine yansımaları, dört yolla olmuştur. Bunlardan birincisi tüm tarımsal ürünlerin karşılaştığı genel bir sorundur. İncire olan talep ve dolayısıyla fiyatlarda hızlı bir düşme görülmüştür. 1929 yılında Ege Bölgesi'nin, 22.800 ton ihracatının değeri 8.1 milyon lira iken, 1930 yılında aynı miktarda ihracat 5.5 milyon liraya yapılmıştır. 1931 yılında 2.400 ton, 5.2 milyon liraya; 1932 yılında 23.400 ton, 3.5 milyon liraya satılmıştır. 1929 yılına göre fiyatlar, 1932 yılında yarı yarıya düşmüştür. Bu düşük fiyatlar 1933, 1935, 1936 yılında da devam etmiştir.²⁹ Bu 15 kuruş/kg bir ihraç fiyatıdır ki, üreticinin malını İzmir piyasasında 6-7 kuruşa satması demektir. 1930 yılında üreticinin İzmir piyasasına götürdüğü 1 kilo incirin maliyeti 16.2 ku-

26 Muhittin (Birgen), "Piyasa Kıymeti-Müdahale Kıymeti", *Türk Kooperatifçisi*, no.28, Kanunuevvel 1932.

27 *Türk Kooperatifçisi*, no.28, Kanunuevvel 1932; Muhittin (Birgen), "Türkiye İktisadiyatında Himayecilik", *Türk Kooperatifçisi*, no.29, Kanunisanı 1933.

28 Muhittin (Birgen), "Kooperatifçilik ve Devletçilik", *Türk Kooperatifçisi*, no.31, Mart 1933; Muhittin (Birgen), "Suphi Nuri Bey'in Tenkitleri", *Türk Kooperatifçisi*, no.32, Nisan 1933.

29 *Ege Tecim ve Endüstri Kılavuzu*, s.109.

No. 31

Mart 1933

TÜRK KOOPERATİFÇİSİ

Bir kişi herkes için ve herkes bir kişi için

Kooperatifçilik Ve Devletçilik

Karşınıza daima gülmüşlerdir ki, macmamın, beyazımlı kooperatifçilik anlamına gelmez diye adlandırmak ve onları bu meşhurette neye getirmeyi ve hani hareket müddetini kendisi için bir program edinecekleri. Kooperatifçilik henüz lâzımı ve hile tanımayan bir mahiyette ihya edilmiştir. Bilhassa kooperatifçilik kütanad Suphi Nuri bey gibi tecrübe mevzuu etrafında vakit bulmadan kooperatifçilik terisini ne kadar edilmis bir mahiyette bu ihtiyacı kendisi deha ile bir giddetle hüsnüvirdir. Macmamın bu vesilesi güneye kadar, elindeki karavelleri ailelerinde, dağa çıkararak. Erciğile kooperatifçiliği devletçilikten ibaret sanan Suphi Nuri bey her bu vesilenin ilmi derininde, küçük bir müesseseye açmaya da mecbur kalmıştır.

Öyle emvirdiyordum ki, bu müessesiden sonra Suphi bey, bu mahiyette daha etkili bir hareketi teşvik ederek ve bu teşkilatı birinciyeye kadar da bütün bir tamla berraklıktır. Masneviyle aile olaraki. Geçen yıl emvirdi Suphi Nuri bey İstanbul'da İhtisatçılar Cemiyetinde bir konferans vermiş. Bu konferans küçük bir rümlü halde de tahakkukla. Kendisine geçen aybaharda İstanbul'da rasgeledikçe onun bu rümlü varlığını. Geçen ilharat mevsiminde emvirdi geçen yıldır ki, onun müddet bu rümlü olmasına için. Bu müddet, bu rümlü emvirdi de bilimale.

**Türkiye'de soldarizmin öncülerinden
Muhittin Birgen'in Türk Kooperatifçisi
dergisindeki yazısı.**

ruş olarak hesaplanmıştır. Bu maliyet içinde, çiftçinin emeği, nakliye masrafı, arazi ve incir ağacına yatırılan paranın faizi ve amortismanı vardır.³⁰ Üretici kendi emeğini ve yatırımının getirisi ve amortismanını hesap etmediği için, bu düşük fiyata malı arz edebilmektedir. İkinci önemli sorun ürünün idrakinden önce alivire alım yapan tüccarın, “alabes” pratigini başlatmasıdır.³¹ İhracatçı tüccar önceden belli bir fiyattan malı satın almaktadır. Daha sonra dünya fiyatları düşünce, anlaştığı fiyatı değil, kendi kârıyla kırdığı daha düşük bir fiyatı ödemektedir. Alabes yaparak riski, doğrudan üreticiye geçirmektedir. Tüccarı koruyan bu pratik, üreticiyi sıkıntıya düşürmüştür. Üçüncü önemli sorun, incirlerin Amerikan gümrü-

günde kurtlanma nedeniyle redde uğramaya başlamasıdır. 1929-1930 hasat mevsiminin yağmurlu geçmesi nedeniyle kurt oranı artmış ve pek çok mal Amerikan gümrüğünden geri dönmüştür.³² Genelde kurtutma sırasında yeterli önlemler alınmadığı için olmaktadır. Amerika incirlerdeki kurt miktarına ilişkin standardını düşürmüştür. Dördüncü sorun, tarım ürünlerindeki fiyat düşüşüne karşılık, köylünün gereksinimleri ve tarımsal girdi fiyatlarında önemli bir gerileme olmamasıdır. Bu ise piyasa için üretim yapmaya başlamış olan, kendine yeterli üretim aşamasını geçmiş Ege köylüsünü, önemli kredi sorunlarıyla karşı

30 *Mıntıkamızın Kitabı*, s.27.

31 Mehmet Asum, “Alabes Sanşın Men'i”, *Vakit*, 22 Şubat 1934.

32 “Ayduñ İncir Müstahsilleri Kooperatifi'nin Senelik Umumi İctimai”, *Türk Kooperatifçisi*, no.5, Temmuz 1930, s.32.

karşıya bırakmıştır. Tefeci piyasasından borçlanan köylü toprağını hızla elde çıkarmak zorunda kalmıştı. Muhittin Birgen'in saptamalarına göre, bunalım içinde toprak fiyatları da hızlı olarak düşmüştür. Bunalım öncesinde 5.000 liraya satılan bir bahçenin, buhran içinde 1.500 liraya satılması kârlı bir muamele olarak görülmüştür.³³ Bu durum, köylünün toprak kaybının daha hızlı olmasına neden olmuştur.

Üreticinin böyle sorunlarla karşılaştığı bir ortamda, kooperatif üyelerine ne tür avantajlar sağlanmıştır? İncir fiyatlarında düşüşün en yüksek olduğu 1929-30 yılında, kooperatifin incir ortalama ihraç fiyatı, tüccarın ortalama ihraç fiyatından kiloda 4.60 kuruş yüksek olmuştur. Bu yüzde 20'den fazla bir avantajdı. Hurda inciri de tüccardan, kilo başına 4.25 kuruş/kg. fazla fiyatla satmayı başarmıştır. Bu yüzde 100 bir avantajdı. Ayrıca kooperatif ihracatından Amerikan gümrüklerinden geri dönen mal pek az olmuştur.³⁴ Kooperatif ayrıca İnhisarlar İdaresi'yle anlaşarak hurda inciri yüksek fiyatla değerlendirme olanağını elde etti.³⁵

Kooperatif buhran ortamındaki bu başarılı çalışmalarına rağmen, bazı yapısal sorunların ortaya çıkmasını önleyemedi. Sorunlar büyük ölçüde kooperatif ortaklarının yalnız üretici olmayıp, üreticiliğin yanında incir ticareti de yapan ortaklar olmalarından kaynaklanıyordu. Bu sorunları, 1929-30 yıl İdare Heyeti raporunda şöyle anlatmaktadır:

“Umumiyetle ortaklarımızı ikiye ayırmak lazımdır; aynı zamanda incirlerin ticareti ile de iştigal eden müstahsiller ve bu ticaretle alakası olmayanlar. İncir ticaretiyle iştigal eden ortaklarımızın büyük bir kısmı maalesef şimdiye kadar ortaklığın ihtiyaçlarıyla kendi ihtiyaçlarını yani ortaklığın menfaatleriyle kendi ticari menfaatlerini telif edememişlerdir. Zaten bunun böyle olması da tabiidir. Kooperatifçiliğin seksen senelik tecrübesi gösterir ki, tacir ile kooperatifçi menfaatlerinin telifine imkân yoktur. Bizim ortaklarımız arasında da bu menfaat tezadı, incir ticareti ile iştigal edenle-

33 Muhittin (Birgen), “Piyasa Kıymeti Mübadele Kıymeti”, *Türk Kooperatifçisi*, no.28, Kanunuevvel 1932, s.1-10.

34 “Kooperatifçilik Şuuru”, *Türk Kooperatifçisi*, no.5, Temmuz 1930.

35 Ali Süreyya, “Muallak Bir Teşkilât”, *Ayın Tarihi*, no.3, Mart 1934, s.75-77.

rin bir gözlerinin piyasada, diğerinin ortaklıkta olması suretinde tezahür ediyor. Ekseriyec, piyasada daha iyi fiyat umdukları zaman yahut İzmir'deki komisyoncudan aldığı avanstan dolayı kendisini memnun etmeye zaruret hissettiği vakit tacir, kooperatifi ihmal ediyor. Ve ne zaman piyasanın kendisine faydalı olmadığını yahut kooperatif tatmin etmek zarureti hasıl olduğunu görürse, o zaman kooperatife mal gönderiyor.

Son bir iki sene içinde çarşıda iyi mallar, daha kolay satıldığı ve kooperatif de ortağundan her gelen malı tesellüm ettiği için tacirler, iyi malların çarşıya, aşağı mallarını da kooperatife göndermişlerdir. Son senede ise, Eylül nihayetinde çarşının birdenbire kapanıvermesi ticaretle alakadar ortaklarımızın ellerindeki külliyetli miktardaki mahsulü kooperatif depolarına yığılmasını intaç etmiş ve ortaklığı nagehezuhur ve ağır bir yük altına sokmuştur. Bu hale karşı ortaklık tedbirler almışsa da tedbirlerin ittihazına kadar vaki emri vakiler, kendisini hayli müşkül bir vaziyete sokmuştur.

Eylül'ün sonuna kadar ortaklığa teslim edilen incirin miktarı on üç bin ve teşrini evvelin on beşine kadar teslim edilen incirin miktarı on iki bin çuval olduğunu söylersek büyük kısmı ticaretle alakadar ortaklardan gelen bu sonraki malların şirketi, piyasanın tamamen bozulduğu bir zamanda ne kadar müşkül bir mevkiye sokmuş olabileceklerini kolaylıkla anlarsınız.³⁶

Bu alıntı konumuz bakımından, iki yönden ilginçtir. Birincisi, kooperatifin 1929-30 sezonundaki başarısının hangi koşullarda elde edildiğini göstermektedir. İkincisi ise, kooperatifin bundan böyle ticaretle uğraşanlara ortak almayışının ve mevcut ortaklardan ticaretle uğraşanların kendilerini kesmesinin ve mal teslimatına belli zaman koşulları getirilmesinin gerekçesini oluşturmasıdır.

1931 yılında kooperatifin Amerika'ya gönderdiği mallardan hiçbirini geriye dönmedi.³⁷ Buhranın ikinci şokunun en yoğun hissedildiği 1932 yılında, kooperatifin başarısı daha belirgin hale geldi. Daha 1932 yılı kampanyası sürerken Muhittin (Birgen) şöyle yazıyordu:³⁸

36 İsmail Hüsrev, *a.g.e.*, s.54-55.

37 İsmail Hüsrev, *a.g.e.*, s.59.

38 Muhittin (Birgen), "Halk İktisadiyatında Teşkilât İhtiyacı", *Türk Kooperatifçisi*, no.27, Teşrinsani 1932, s.3.

“Kooperatif, sade kendi ortaklarından mal almakla iktifa ediyor. Onların haricinde kalan alelumum müstahsilden de mal alıyor. Şu satırları yazdığım güne kadar kooperatife yabancı kalmış binlerce müstahsil elinden tedrici surette kooperatif depolarına girmiş olan mahsulün miktarı kırk bin çuval yani bütün rekoltenin takriben altıda birini bulmuştur. Kooperatif ortaklarının mahsulleriyle birlikte kooperatifin elinden geçmiş ve geçecek olan mahsulün miktarı ise önümüzdeki haftalardan sonra belki sene ortasına doğru mahsulün yüzde ellisini bulacaktır. Fiyat mes’elesine gelince, bugün kooperatifin muhtelif mıntıklarındaki teşkilâtın kapıları önünde asgari fiyat, hurda için üç kuruştur. Her kimin elinde hurdası varsa, buraya getirip teslim ediyor ve bir okka hurda mukabilinde üç kuruşu derhal alıyor. Bundan sonra kooperatifin kendi ortaklarına karşı tatbik ettiği asgari incir fiyatı da aynı suretle, safi olarak, dört buçuk kuruştur. Halbuki aynı cins mallar Yemiş Çarşısı’na gidip satıldığı zaman, eğer o da satılırsa -müstahsilin elinde bazen bir kuruş, bazen bir buçuk- ve en talihi zamanda, son haftalar için, iki buçuk kuruş para kalıyor. Kooperatif için ortağa verilen bu fiyatlar muvakkattir. Sene sonunda çıkartılacak olan bilançonun, bu fiyatları hatırı sayılır bir nispette kabartabileceği de şimdiden görülüyor..”

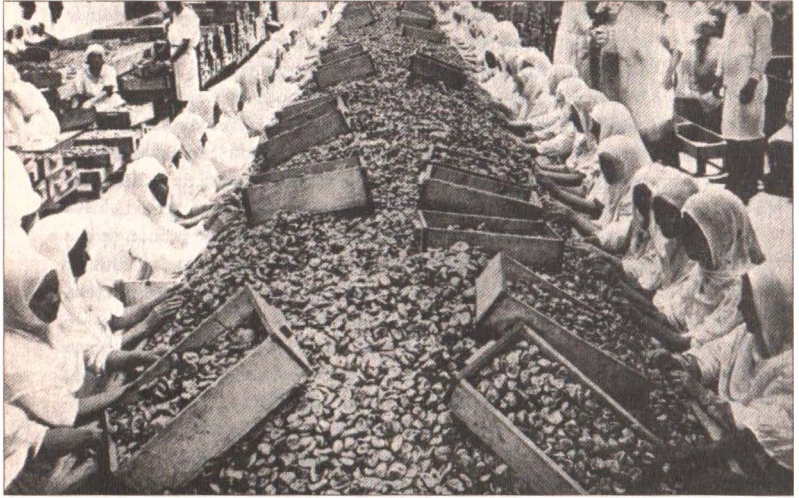
Kooperatif 1932 yılında incir fiyatı İzmir’de 5.5 kuruşa düştüğünde ortaklarına, kilo başına 12.30 kuruş ortalama fiyat ödeyebilmiş, ayrıca ortaklarına 46.000 lira fiyat farkı dağıtmış, ihtiyat sermayesini 26.000 lira da arttırmıştır.³⁹

Ege Bölgesi’nde murabahacı faiz oranının ayda yüzde 5 ile 12 arasında⁴⁰ değiştiği bir dönemde, kooperatif oluşturduğu “bankalar sistemiyle” ortaklarına yeterli kredi de sağlayabilmiştir. Kooperatif İtibar Bankaları, ortaklara ikrazatta bulunur; İkras senetleri Milli Aydın Bankası’nca iskonte edilir. O da bu senetlerin önemli bir kısmını Ziraat Bankası’na geçirerek, avans alır. Milli Aydın Bankası, Ziraat Bankası’na yüzde 9 faiz verir, İtibar Bankalarından yüzde 10.5 faiz alır. Kooperatif İtibar Bankalarının ortağa verdiği kredinin faizi yüzde 12’dir.⁴¹

39 Ali Süreyya, *a.g.m.*, s.75-77.

40 İsmail Hüsrev, *a.g.e.*, s.24.

41 İsmail Hüsrev, *a.g.e.*, s.60.

Cumhuriyet'ten sonra Ege'de bir incir kooperatifinde incir ayıklayan kadın işçiler.

Kooperatif ortaklarının üretim için gerekli kredi ihtiyaçlarını saptayarak, zamanında avans şeklinde ödemeler yapar. Bu borçların tahsili de kooperatif aracılığıyla yapıldığı için de, yıl sonunda ödenmemiş hiçbir borç kalmazdı.

Kurulan kooperatifin özellikle en buhranlı yıl olan 1932'de piyasa içinde başarısını kanıtlaması, onun saygınlığını artırdı. Bu kooperatif sisteminin etrafından başka üretim alanlarında da kooperatifler kuruldu. Ödemiş'te Urgancılar ve İstihlak Kooperatifleri, Aydın'da Pamuk Müstahsilleri Kooperatifi gibi. Daha önce de değindiğimiz üzere, Alaşehir ve Salihli Üzüm Müstahsilleri Kooperatiflerinin katılmasıyla 1933 yılında "Aydın Zirai Satış Kooperatifleri İttihadı" kuruldu ve incir ihracatı yanı sıra, üzüm ihracatı da kooperatif kapsamına girmiş oldu.

Üretici yaşanan ekonomik buhran altında çok ezildiği, C.H. Fırkası'nın ihracat konusunda yeni arayışlara girdiği bu yıllarda, Aydın Kooperatifi'nin bu başarısı hükümetin önerilmekte olan Tarım Satış Kooperatifleri Birliği'ni, bir devletçi girişim olan "İhracat Ofisi" yerine

ciddi bir alternatif olarak görmesine neden oldu. Bundan 1934 yılında Aydın Zirai Satış Kooperatifleri İttihadı’nın İzmir gazetelerinde üreticiyi koruyucu polemiklere girmiş olmasında önemli etkisi olmuştur. Aydın Kooperatifi’nin gelişmesinde etkin bir yeri bulunan, 1940’lı yıllarda İktisat Vekili olan Topçuoğlu Nazmi Bey, yine CHF İzmir örgütünde önemli etkinliğe sahip bulunan ve serbest ticareti savunan büyük ihracatçılardan Şerifzade Remzi Bey’le bir tartışmaya girmiştir.⁴² Yayınlandığı belgelerle onu, Türk incirinin fiyatlarını ABD’de düşürmekle itham etmişti. Şerifzade Remzi Bey’in temsilcisi Baludur Efendi’yi, 10 milyon liralık inciri 3.5 milyon liraya düşürmüş olmakla suçlamıştır.

1934 Ekim ayı içinde gazetelerde böyle bir çatışmanın başlamasının, değişik nedenleri bulunabilir. Bunlardan birisi, gelişmelerin incir ihracatçılarının birliğini güçlendirmesi olabilir.⁴³ Bir diğeri ise, 1934 Eylül’ünde İzmir’e gelmiş olan Başvekil İsmet İnönü’ye, ihracatçıların “bugün bir incir meselesi yoktur. Piyasa normaldir,” dediklerinin duyulması üzerine Aydın ve havalisi incir müstahsillerinin, büyük olasılıkla kooperatif yöneticilerinin örgütlenmesiyle büyük tepki göstermeleridir. Bu tepki üzerine Aydın Valisi’nin başkanlığında bir toplantı yapılarak, incir üreticilerinin sorunlarını bildiren bir “arıza” hazırlanarak Başvekile gönderilmesidir.

Bu arizada, bin incir üreticisinin gelir ve giderleri üzerinde hesaplamalar yapıldıktan sonra, “incir, bugün müstahsilini müzayakaya düşüren fakat mutavassıtını refaha götüren bir meta haline gelmiştir. Incirin kendilerine refah ve servet verdiği mutavassıtlar ve ihracatçılar için hitabi bir incir meselesi yoktu. Lakin bunlar yüzünden zaruret ve müzayakaya düşen bir müstahsiller için çok kısa bir zamanda pek kat’i bir suretle halledilmesi icap eden bir hayat meselesi vardır. Yapılan tatbikat, incir fiyatlarının düşmesine, ihracatçıların ecnebi piyasalarında yekdiğerine karşı yaptıkları gayrimeşru rekabetin sebep olduğunu göstermiştir. Ecnebi piyasasına fazla mal satabilmek kaygusuyla ucuz ver-

42 Sadri Etem, “İzmir’deki Münakaşalar”, *Vakit*, 21 Teşrinievvel 1334 ve Burhan Asaf (Belge), “İzmir’deki Kavga”, *Hakimiyet-i Milliye*, 12 Teşrinievvel 1334.

43 H. Ocakoğlu, “Alıcılar Birleşiyor: Ekicileri de Birleştirmeliyiz”, *Yeni Asır*, 19 Şubat 1335.

meye çalışan ihracatçı bittabi malı burada da ucuz almak çarelerini aramaktadır,⁴⁴ denilmekte ve devletçi bir kooperatifçilik önerilmektedir. Arıza, ayrıca tüm ihracatçı, komisyoncuların aradan çıkarılmasını savunmaktadır: “Devletimizin iktisadi sahada kabul ettiği devletçilik sistemine uyarak bu işi de müstahsilin ancak mecburi bir surette kooperatifleştirilmesi ve ihraç merkezlerinde ihracat ofisleriyle bu kooperatiflerin birleştirilebilmesi başaracaktır... Her işte ve her şeyde yenilik inkılabı yapan Cumhuriyet devrinde asırlardan yadigâr kalmış olan bu eski sistem alış veriş usulünün de artık maziye karışması zamanı çoktan gelmiş ve hattâ geçmiştir.”

Kadro dergisi, bu arizayı yayınlamakla yetinmedi. Vedat Nedim (Tör), “Devlet İncir Kooperatifine Doğru” başlıklı makalesinde, bu arizayı Muhittin (Birgen)’in bir “firi istihale” geçirmesi şeklinde yorumladı. Birgen, “Serbest pazar şartları altında müstahsilin ihtiyarı kooperatifleştirmesine” artık imkân olmadığını anlayarak, “mecburi devlet kooperatifçiliğini” savunmaya başlamıştır.⁴⁵

Basında bu tartışmaların yer aldığı günlerde hükümet, üreticiler ve ihracatçılar arasındaki bu çelişkiyi çözümlemek için, Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Kanunu’nun hazırlıklarını yapmaktaydı. 2834 sayılı yasa, 1935 yılında TBMM’de kabul edildi. Yasanın özellikleri üzerinde ileri bölümlerde, ayrıntılı olarak durulacaktır. Yalnız şu açıktır ki çıkan yasa Aydın İncir Müstahsilleri’nin ve *Kadro* dergisinin öngördüğü, “zorunlu devlet kooperatifçiliği” doğrultusunda olmamıştır.

1935 yılı Şubat ayında, Ödemiş İncir Müstahsilleri Kooperatifi’nin kötü yönetildiği konusunda gazetelerdeki⁴⁶ haberlere rağmen Aydın Kooperatifi yine de örnek⁴⁷ olma niteliğini korumuştur. Yeni çıkan yasaya göre, 1936 yılında İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Koope-

44 “Aydın İncir Müstahsillerinin Başvekil İsmet Paşa’ya Arizaları”, *Kadro*, sayı 33, Eylül 1934, s.45-46.

45 Vedat Nedim, “Devlet İncir Kooperatifine Doğru”, *Kadro*, sayı 34, Teşrinievvel, 1934, s.14-18.

46 “Ödemiş Kooperatifi Sarsıntıdan Kurtarılıyor”, *Yeni Asır*, 3 Şubat 1935; “Ödemiş Kooperatifi Ortaklarından Birinin Çok Yerde Sorulan”, *Yeni Asır*, 10 Şubat 1935; “Ödemiş İncir Müstahsilleri Kooperatifi”, *Yeni Asır*, 27 Mart 1935.

47 H. Ocakoğlu, “Ekicilerimiz Bir Yere Borçlandırılmalıdır”, *Yeni Asır*, 25 Şubat 1935.

ratifleri Birliği kurulunca da, Aydın Müstahsilleri Zirai Satış Kooperatifleri İttihadı da buna katıldı.⁴⁸ Böylece incir ihracatının örgütlenmesinde çok önemli etkileri olan yirmi iki yıllık bir hareket, nitelik değiştirmiş oldu.

İncir ihracatının örgütlenmesindeki diğer bir adım, 1940 yılında incir toptan alım ve satımının Borsa’ya intikal ettirilerek fiyatlarda karşılaştırmaya olanak verecek bir açıklığın sağlanması oluşturdu. Buna paralel olarak da piyasada kullanılan, Süzme, Elleme, Paçal ve Natürel kaliteleri sınıflamalarının fiyat karşılaştırılmasına olanak vermesi üzerine, yeni bir sınıflama geliştirdi. İncirler, İşmalı, Kürek malı ve Hurda diye üçe ayrıldıktan sonra İş ve Kürek mallarının kilodaki incir sayısına göre 10 numaraya ayrılması esası benimsendi.⁴⁹ 1942 yılı Eylül ayından itibaren de uygulamaya konuldu.

ÜZÜM İHRACATINDA ÖRGÜTLENMENİN GELİŞİMİ

Türkiye’de 1930’lu yılda bağ alanları 345.983 tekrar olarak tahmin edilmiştir. Bunun ancak 41.700 hektarını İzmir ve Manisa vilâyeti sınırları içinde toplanmış, çekirdeksiz üzüm alanları oluşturmaktadır.⁵⁰ Çekirdeksiz üzümlerin pek azı içte tüketilmekte, hemen hemen tümü ihraç edilmektedir. Çekirdeksiz olmayan ürünler ise, ihraç edilmemektedir. Bu nedenle bu bölümde sadece, çekirdeksiz kuru üzüm üzerinde durulacaktır.

Ege Bölgesi’nde dış pazarlar için üzüm üretiminin başlangıcı 1860’lara kadar uzanır.⁵¹ Üretim sürekli artış göstererek 1904-1908 döneminde ortalama 44.000 ton, 1909-1913 döneminde ortalama 54.000 ton, olmuştur. 1914-1918 döneminde Birinci Dünya Savaşı’nın etkisiyle 37.000 tona düşmüştür. 1919-1923 arasında Yunan işgalinin ve süren savaşın etkisiyle daha da düşerek 31.000 tona kadar inmiştir.

⁴⁸ Remzi Saka, *a.g.e.*, s.35.

⁴⁹ A. E. “Kuru İncir Borsada Marmara Esasına Göre Tasnifi Hakkında Düşünceler”, *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Bülteni*, yıl 17, sayı 11, 2. Teşrin 1942.

⁵⁰ Fritz Baade, *Kuru Üzüm Ekonomimizin İnkişaf İmkânları*, İktisat Vekâleti Neşriyatı, Ankara, 1937, s.91-93.

⁵¹ Halit Nafiz Edgüer, *Ege’de Bağcılık*, İzmir Halkevi Neşriyatı, İzmir, 1941, s.23.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ise üretim, 1924-1928 döneminde 42.000 tona, 1929-1933 döneminde 48.000 tona yükselmiştir.⁵² 1934-1938 döneminin ortalaması 64.000 tondur. 1935 yılı, 80.000 tonla o zamana kadar görülmemiş rekor bir ürün yılı olmuştur.⁵³

Üzüm üretiminin iki yörede yoğunlaştığı görülmektedir. Birincisi Urla, Seferihisar, Çeşme ve Karaburun'un oluşturduğu İzmir'in batısına uzanan yarımadadır. 1930'lu yılların ortalarında, üzüm üretiminin yüzde 14 kadarı bu yöreden gelmektedir. İkinci yöre Gediz Havzası'dır. Bu havzada Menemen, Kemalpaşa, Manisa, Akhisar, Turgutlu, Salihli, Alaşehir'de, ürünün yüzde 80'i yetişmektedir. Bu yörede yetişen ürünün yaklaşık olarak üçte biri Manisa'da, dörtte biri de Turgutlu'da yetişmektedir. Üzüm üretiminin önce Urla-Seferihisar-Çeşme-Karaburun yöresinde yetiştiği, fakat zaman içinde Gediz yöresine kaydığı anlaşılmaktadır. Bunun temel nedeni, Gediz yöresindeki verimin yüksekliğidir. Urla'da hektar başına üzüm üretimi 1000 kilo kadar iken, bu rakam Manisa ve Turgutlu'da 2500-3000 kiloya kadar yükselmektedir.⁵⁴ Gediz yöresine üzüm üretiminin yayılması, 1893 yılından sonra Kasaba Demiryolu'nun yapılmasıyla olmuştur. Bu yayılma da Kasaba Demiryolu'nun iki yönlü etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, ihraç limanına olan ulaşım kolaylığının gelişmesidir. İkincisi ve belki de daha ilginç olanı Kasaba Demiryolu inşaatında çalışarak para kazanan halkın, üzüm bağına yatırım yapmasıdır. Üzüm bağına yatırım, dört-beş yılda sonuç veren bir yatırımdır. Yöre-ye dıştan böyle bir para girişi, yatırımın başlamasını kolaylaştırmıştır.⁵⁵ Zamanla Gediz Havzası esas üzüm sahası haline gelmiştir. Ekonomik buhranın sürdüğü yıllarda bile, Gediz Havzası'nda yeni bağ alanlarının kurulması sürmüştür.⁵⁶ 1930'lu yılların sonlarındaki üzüm üretimindeki büyük artışlar, bu nedenle olmuştur.

52 *Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu*, s.64.

53 *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Bülteni*, yıl 16, sayı 8, Ağustos 1941, s.31.

54 Fritz Baade, *a.g.e.*, s.93-94.

55 *Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu*, s.70.

56 Fritz Baade, *a.g.e.*, s.94-95.

Kuru üzüm 1930'lu yıllarda, ihracat gelirinin yüzde 7-10'unu sağlayarak, ihraç ürünleri arasında 2. ile 3. sıra arasında değişen bir yeri tutmaktadır. Ege Bölgesi ihracatındaki yeri de, hep tütünden sonra gelen ikinci ürün olmuştur.

1909 yılına kadar üzümler ekseriyetle çöplü olarak, çuval veya torbalar içinde ihraç ediliyordu. Bu yıllardan sonra yine çöplü olarak, fakat kısmen de olsa tahta kutular içinde ihraç edilmeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren ihracat tamamen tahta kutular içinde yapılmıştır.⁵⁷ İhraç edilen ürünler, zaman içinde standartlaşmıştır.

Aliotti firmasının kendi ihracatı için geliştirdiği özel tipleri, yaygınlık kazanmıştır. Aliotti tipi tabiri unutulurak, bunun yerini en aşağı kalitesi 7, en yukarı kalitesi 12 olmak üzere numaralar verilmiştir. İrilik ve renk bakımından 10, 11, 12 no.lu kuru üzümler yüksek kalite, 7, 8, 9 no.lu üzümler düşük kalite sayılmaya başlanmıştır. Bunların dışında varolan, 5 ve 6 numaralar ise, ancak alkol yapımında kullanılır niteliktedir.⁵⁸

Birinci Dünya Savaşı öncesindeki dönemde, üzümün üreticiden ihracatçıya kadar geçişi ve ihracatçının hanlarda işlenmesini daha önce gördüğümüz incire benzer şekilde olurdu. Üretici ile ihracatçı arasındaki komisyoncuya, "Fatur" denilirdi.⁵⁹ Üzüm tiplerinde standartlaşma belirdikten sonra, faturalar malları paçal yaparak piyasanın isteğine göre arz etmeye başladılar.

Dünya buhranı etkilerinin yoğun olarak hissedildiği 1932 yılına kadar üzüm ihracatçılarında incirde olduğu gibi bir tröstleşme ortaya çıkmamış ve buna tepki olarak da bir kooperatif hareketi başlamamıştır. Ama incir üreticisine kredi vermekte uzmanlaşmış Milli Aydın Bankası'nın kurulması üzerine, bu örneği izleyerek, 1917 yılında üzüm üreticisinin kredi sorunlarını çözmek üzere Manisa Bağcılar Bankası kurulmuştur. Üzüm kesiminde incir kesiminde olduğu gibi ko-

57 *Sümerbank Üç Aylık Bülten*, sayı 5, sene II, Ankara, 1936.

58 Halit Nafiz Edgüer, *a.g.e.*, s.23.

59 Fritz Raade, *a.g.e.*, s.126-127.

operatifleşmeye gidilmemiş olması, belki de, üzüm yetiştirilen alanların sürekli olarak daha verimli yörelere kaymasıyla açıklanabilir.

1930'lu yıllarda üzüm üreticisi ve ihracatçıların konumları şöyledir:

Üzüm üreticilerinin (bağcılarının)

“... bugünkü durumunu tetkik edecek olursak küçük mülkiyetin hakim olduğunu ve aynı ferdin tasarrufu altında bulunan bağların 25 dönüme kadar çıkabildiğini görürüz. Yalnız, Manisa Vilâyeti dahilindeki bağlarda tasarruf vasatı 100 dönüme kadar çıkmakta ise de, bunu da ortak mülkiyet addetmek icap eder. Bizde 100 dönümden fazla bağa sahip olanlar da vardır. Fakat bu bağlar birarada ve toplu bir vaziyette değildir. Hep ayrı ayrı yerlerde ve ancak küçük bir mülkiyetin kudreti nispetini aşmayan bir bakım vaziyetindedir. Küçük mülkiyet ve orta mülkiyeti de tamamen müstahsile ait addetmekteyiz. Tacir ve şehrîlilerinde son seneler zarfında muhtelif yerlerde edindikleri bağları vardır ki, bütün bu bağlarda dahi dar mikyasta çalışma tarzı caridir.”⁶⁰

Kuru üzüm ihracatının büyük kısmı, İzmir'deki 15 kadar büyük firma tarafından yapılmaktadır. Bunların her birinin ihracatı 1000-5000 ton arasında yani toplam ihracatın yüzde 2'si ile 10'u oranında değişmektedir. Bu büyük firmalar başlıca alıcı ülke olan Almanya'da bir acentalar sistemi oluşturmuştur. Başlıca ülkelerdeki rekabet koşulları hakkında, yeterli bilgi alabilmektedir. 15 kadar da görelî olarak küçük firma vardır. Bu firmalar rekabet koşulları içinde, birinci gruba çıkabilme potansiyeline sahiptir. Fritz Baade'nin 1936 yılında yaptığı çok ayrıntılı bir çözümlemeye bu teşkilât, rakip üreticiler gibi yeterli derecede merkezileşmediği için güçsüz olarak görülmüştür. Kaliforniya ve Avustralya ihracat örgütlenmesi tamamen tek elden yönetildiği için tüketici ülkelerde güçlü propaganda ve satış örgütü kurabilmektedir.⁶¹

Dünya buhranının üzüm kesimindeki etkileri, incire benzer olmuştur. 1929 yılında 44.400 ton kuru üzüm 18 milyon TL'ye, 1930 yı-

60 “Üzümçülüğümüz”, *İzmir Tecim ve Endüstri Odası Bülteni*, yıl 12, sayı 1, 1937, s.9.

61 Fritz Baade, *a.g.e.*, s.120-121.

linda 40.500 ton 11.6 milyon TL’ye, 1931 yılında 24.900 ton 9 milyon TL’ye, 1932 yılında 49.500 ton 10.2 milyon TL’ye, 1934 yılında 52.800 ton 6.9 milyon TL’ye, 1935 yılında 77.900 ton 10.6 milyon TL’ye, 1936 yılında 62.400 ton 9.7 milyon TL’ye ihraç edilmiştir.⁶² Dünya buhranının fiyatları ilk yansıdığı yıl 1930 olmuştur ve ortalama ihraç fiyatı 41 kuruştan, 29 kuruşa düşmüştür. 1931 yılının rekoltesindeki düşüklük nedeniyle fiyatlar 36 kuruşa yükselmiştir. 1932 yılında fiyatlar 21 kuruşa, 1933 yılında 15 kuruşa düşerek buhranın en yoğun hissedildiği yıllar olmuştur. 1934 ve 1935 yıllarında fiyatlar 13 kuruş düzeyinde stabilize olmuştur.

Fiyatların düşmesi “alabes” pratiğini yaygınlaştırmıştır. Üreticinin örgütsüzlüğü, tarımsal kredilerin vadelerinin ürünün alındığı aylara rastlaması yüzünden ürünü birdenbire piyasaya sürmesi, ihracatçıların o yılın rekoltesini az tahmin etmiş olmaları nedeniyle alıcılar alivere satışları bozarak kolayca istedikleri fiyatı dikte etmektedirler.⁶³

Üreticinin eline geçen fiyatların düşmesi, üretim maliyetine aynı oranda yansımamıştır. Bir dönüm bağın üretim masrafı 1931 yılında 37.15 TL hesaplanırken, 1935 yılında 23.60 TL hesaplanmıştır.⁶⁴ Bu maliyetin, yüzde 60 oranına gerilemesi demektir. Oysa fiyatlar, yüzde 30’lar düzeyine gerilemiştir.

Üzüm iracatında yeni örgütlenme arayışlarının 1932 yılındaki fiyat düşüşünden sonra başladığı görülmektedir. Hükümet 1932-1933 ihracat mevsiminde Ziraat Bankası’nı Manisa Borsası’nda alım yaparak, fiyatların düşmesini önlemekle görevlendirmiştir. Ziraat Bankası’nın alımları, piyasadaki paniği bir ölçüde önlemiştir.⁶⁵

Bu bunalım ile birlikte Manisa’da da üreticilerin kooperatifleşmeye başladıkları görülmektedir. 1931 yılında Alaşehir’de, 1932’de Manisa’da 1 ve 2 no.lu Bağcılar Kooperatifleri, 1933 yılında Salihli, Turgutlu Kooperatifleri kurulacaktır.⁶⁶ Ama bu kooperatifleşme Ma-

62 “Üzümcülüğümüz”, *İzmir Tecim ve Endüstri Odası Bülteni*, yıl 12, sayı 1, 1937, s.12.

63 Ali Süreyya, “Bozuk Bir Mekanizma”, *Ayın Tarihi*, no.3, Mart 1934, s.66-67.

64 “Üzümcülüğümüz”, *İzmir Tecim ve Endüstri Odası Bülteni*, yıl 12, sayı 1, 1937, s.11.

65 Cevdet Savran, *a.g.e.*, s.42-49.

66 Fritz Baade, *a.g.e.*, s.118.

nisa'da, Aydın'daki gibi bir harekete dönüşemeyecektir. Daha önce de gördüğümüz üzere Salihli, Alaşehir Kooperatifleri, Aydın Kooperatifler İttihadı'na katılacaktır. Manisa Bağcılar Kooperatifi'nin 1933-34 yılındaki muamelesi 1200 ton, Aydın Kooperatifi'nin 1934-35 yılındaki muamelesi 3100 ton düzeyindedir.

Devletin bu yıllarda Ege bağcılığı konusundaki bir başka girişi mi, 1931 yılında Bornova'da Garbi Anadolu Bağcılık Enstitüsü'nü kurması olmuştur. Bu enstitü, bağcılığın inceleme ve islahı ile görevlendirilmiştir.⁶⁷

Bu oluşumlar yaşanan bunalım içinde, köklü çözümler getirmekten uzaktır. İktisat Vekili Celal Bayar, 1933 yılında Londra Konferansı esnasında yaptığı incelemelerde, pazarlamanın ve ihraç ürünlerinin standardizasyonunun önemini görmüş ve konuda yeni bir teşkilatlanmaya gitmenin önemine inanmıştır. 1934 yılı Şubat ayı içinde Ege'de yaptığı gezi, bu inancının kuvvetlenmesine neden olmuştur. 26 Mayıs 1934'te Türk mallarının yabancı ülkelerdeki sürümünü artırmak, tüccar ve üreticiye yardımcı olmak için "Türk Ofis" teşkilâtı kurulacaktır. Ege'deki duruma çözüm olarak da, tarım satış kooperatifleri içinde örgütlenme düşünülmüştür.⁶⁸ Celal Bayar bu örgütlenmeyi nasıl düşündüğünü, şöyle anlatmıştır:

"Müstahsili teşkilâtlandırmak için kooperatifler vücuda getirmenin hükümet için ihmalî caiz olmayan bir vazife bir iş telakki edilmesine taraftar olduğunu, fakat bu teşekküllere müstahsillerin girmeleri kendi serbest takdirlerine bağlı kalacaktır. Kooperatifler ortaklarının mallarının en kârlı surette satmağa çalışacaklardır. İlk zamanlar için kooperatiflerin müşterilerinin tamamen dahilde ihracat tacirlerinden ibaret olması tabiidir. Kooperatifler bir müddet sonra doğrudan doğruya ihracat yapabileceklerse de gene ihracat tacirlerine satış yapmaktan müstağni kalmayacaklardır."⁶⁹

67 İzmir Rehberi, İzmir ve Havalisi Asanatika Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1934, s.173-174.

68 İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.e., s.123, 247.

69 Ali Süreyya, "Teşkilâtlanma İşi", *Ayın Tarihi*, no.3, Mart 1934, s.68-69.

Celal Bayar'ın özellikle büyük ihracatçı kesime güvence veren sözlerine rağmen, İzmirli tüccarlar arasında "ihracat inhisarı" kurulu-
yor diye bir telaş görüldü.⁷⁰ İhracatçılar kendi aralarında bir toplantı
yaparak, İzmir gazetelerine yansıdığına göre, şu kararları aldılar:

- "1- İhracatçılar Avrupa'ya yeni fiyatlar teklif edecekler, Ofertoları-
nı yüksek tutacaklardır.
- 2- Borsadan mübayaata devamla beraber fiyatlara zam yapacak-
lardır.
- 3- Satıcılardan teenni ile hareket cylemeyi ve fazla mal arz etmeme-
yi isteyeceklerdir."

Bu kararların iktidara yakın çevrelerce çok inandırıcı olarak
karşılanmadığı, Asım (Us)'ın *Vakit* gazetesindeki yazısında anlaşı-
lmaktadır. Asım (Us) "alabes" satışları önlemekte ihracatçılar birliğinin
aldığı kararları yetersiz bulmuştur. Eğer bu satışlar önlenmek isteni-
yorsa, Ceza Kanunu'nda bunlarla ilgili bir hüküm konmasını isteye-
cektir.⁷¹

1934 yılının ihracat sezonu da, sorunlarla dolu geçecektir. Bu ne-
denle 1935 yılının başında İzmir gazetelerinde kooperatifçilik tartışma-
ları geniş yer tutacaktır. Genellikle C.H. Fırkası paralelinde olmasıyla
tanınan, liberal iktisadi savunan *Yeni Asır* gazetesi de kooperatifleşme-
yi savunmaktadır. Bu gazetede Şevket Bilgin, "Üretmenleri kurumlan-
dırmalıyız" derken,⁷² H. Ocakoğlu varolan "Zirai Kredi Kooperatifle-
ri'nin ihtiyacı uygun" olmadığını,⁷³ borçlanan üreticinin malını satmak
zorunda kaldığını ileri sürüyordu. Başarılı örnek olarak Aydın Koope-
ratifi'ni veriyor, kredi ve satış kooperatifinin birlikteliğinin üstünlüğüne
değiniyordu.⁷⁴ H. Ocakoğlu, "Geçen yıl üzüm satıcılarının büyükleri
(ihracatçılar) birlik kurmuşlardı, incirciler de buna benzer bir anonim

70 Ahmet Şükrü, "Celal Bey'in Seyahati", *Milliyet*, 7 Şubat 1934.

71 Mehmet Asun, "Alabes Satışın Men'i", *Vakit*, 22 Şubat 1934.

72 Şevket Bilgin, "Üretmenleri Kurumlandırmalıyız", *Yeni Asır*, 29 Ocak 1935.

73 H. Ocakoğlu, "Kooperatiflerimiz İhtiyaca Uygun Değil", *Yeni Asır*, 20 Şubat 1935.

74 H. Ocakoğlu, "Eskicilerimiz bir Yere Borçlandırılmalıdır", *Yeni Asır*, 25 Şubat 1935.

şirket kurmuşlardı. Kurulan birlikler karşısında ekicileri dağınık durumda bırakmanız doğru olmaz. Birleşenler her vakit dağınık olanları ezebilirler. Ekicileri birleştirerek normalin üstüne çıkalım, değerleri zorla yükseltelim demiyoruz. Böyle bir tutum da, zarar verir. Ancak ekicileri her değere malını satan adam olma durumundan çıkarmak gerekir. Bu da kooperatif yoluyla başarılacaktır,” diyordu.⁷⁵

1935 yılı Nisan ayı sonlarında üzüm üreticilerinin, kükürt sorunuyla karşılaştığı görülmektedir.⁷⁶ Devletçilik uygulamasının ilk örneklerinden biri olarak Keçiörlü Kükürt Fabrikası 1935 yılında üretime geçmiştir. Üretim, gereksinimin ancak yarısını karşıladığından diğer yarısının da Sümerbank aracılığıyla ithali kararlaştırılmıştır. Sümerbank, İtalya ile ithal bağlantısını zamanında yapamadığından, piyasada bağıcılığın en önemli girdilerinden biri olan kükürt fiyatı yükselerek, sıkıntı ve yakınmalara neden olacaktır.

Mayıs ayı içindeki CHF'nin Dördüncü Büyük Kurultayı'nda üreticinin örgütlenmesi ile üretim ve satış kooperatiflerinin kurulması tekrar gündeme geldi.⁷⁷ Yine bu tarihlerde Ekonomi Bakanlığı'nca hazırlanan Satış Kooperatifleri Kanun Tasarısı, TBMM'ye verildi. İlk satış kooperatiflerinin İzmir'de kurulacağı haberi, İzmir basınında yer aldı.⁷⁸ Haziran ayı içinde yine yerel gazetelerde, çiftçilerin Ziraat Bankası'na borçlarının 15 yılda ödenmesini öngören yasa tasarısını destekleyen yazılar, görüldü.⁷⁹

1935 yılı ürünü, henüz Tarım Satış Kooperatifleri Yasası çıkma-

75 H. Ocakoğlu, “Alıcılar Birleşiyor: Eskiçileri Birleştirmeliyiz”, *Yeni Asır*, 19 Şubat 1935.

76 H. Ocakoğlu, “Kükürt İş: Yeni Bir Sıkıntıdan Korkuluyor”, *Yeni Asır*, 19 Nisan 1935; “Kükürt Buhranı”, *Yeni Asır*, 21 Nisan 1935; H. Ocakoğlu, “Geç Kalındı: Hiç Olmazsa Satış Düzeni İyi Kurulsun”, *Yeni Asır*, 22 Nisan 1935; H. Ocakoğlu, “Kükürt Bu Dâvâ Düzenine Konulmadı”, *Yeni Asır*, 17 Mayıs 1935; H. Ocakoğlu, “İhtikar Değil: Meselede İdaresizlik Var mı?”, *Yeni Asır*, 20 Mayıs 1935.

77 Şevket Bilgin, “Toprak Devrimini Bekliyoruz”, *Yeni Asır*, 30 Nisan 1935; Şevket Bilgin, “Devletin Temeli Olan Program”, *Yeni Asır*, 16 Mayıs 1935.

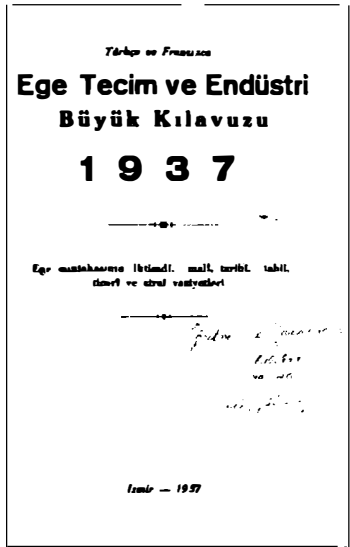
78 “Satış Kooperatifleri İzmir'de Tatbik Olunacak”, *Yeni Asır*, 16 Mayıs 1935, “Satış ve Kredi Kooperatifleri Yasası”, *Yeni Asır*, 24 Mayıs 1935.

79 Şevket Bilgin, “İzmir'in Gözetime İhtiyacı Var”, *Yeni Asır*, 6 Haziran 1935; “Çiftçiler Borçlarını 13 Yılda Ödeyecekler”, *Yeni Asır*, 11 Haziran 1935.

miş ve kükürt sıkıntısı yaşanmış olmasına rağmen, 80 bin tonla rekor düzeydeydi. Bu durum piyasada bir panik havası yaratınca, Türkiye İş ve Ziraat bankalarına “Üzüm Kurumu Limited Şirketi” kuruldu. Şirket 19 Eylül 1935'te İzmir'de Saman İskelesi'ndeki işhanında Hakkı Veral'in başkanlığında çalışmaya başladı. Şirket hazırlıksız kurulmuştu, ne deposu ne de acenteleri vardı. Buna rağmen İzmir ve Manisa Borsası'nda, hemen alımlara başladı. On gün içinde 42.000 çuval mal alarak, fiyat düşüşünü önledi. Bundan sonra da, fiyatları stabilize etmek istediğinde alımlar sürdürüldü.⁸⁰

Üzüm Kurumu, ihracat mevsimine hazırlıksız girmesine ve büyük miktarlarda alım yapmış olmasına karşın yine de mallarını normal koşullar içinde ihraç ederek yılı kârla kapattı. 1935 yılında kurumun bu müdahalesinin kuru üzüm ihracat gelirinin 3 milyon TL artmasına neden olduğu tahmin edilmiştir.⁸¹ Kurumun bu başarısında, Kaliforniya ürününün kurutulması sırasında yağın yağmurlar dolayısıyla tahrip olmasının da etkisi olduğu anlaşılmaktadır.⁸²

Üzüm Kurumu faaliyetlerine devam ederken, Tarım Satış Kooperatifleri Yasası da TBMM'de çıktı. Hem 2836 sayılı “Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu” hem de 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu'nun 2 Kasım 1935 tarihli *Resmî Gazete*'de yayınlandı. Bu yasalarda öngörülen ana sözleşmelerden, Tarım Kredi Kooperatifleri'ne ait olanı 19 Mart 1936'da, Tarım Satış Kooperatif-

Ege Bölgesi'nin ekonomik ve tarımsal konumunu, tüm koşullarıyla yansıtan Türkiye ve Fransa'da basılmış yayın.

⁸⁰ Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu, s.509.

⁸¹ Fritz Baade, a.g.e., s.125.

⁸² Fritz Baade, a.g.e., s.124.

leri'ninki 27 Ocak 1937'de İcra Vekilleri Heyeti'nce karara bağlanarak, uygulamaya konuldu.⁸³ Bu yasaların en önemli yeniliği, Tarım Kredi Kooperatifleri ortaklarının, yörelerinde kurulan Tarım Satış Kooperatifleri'ne en çok üç ay içinde girmeye mecbur tutmasıdır. Ayrıca Ziraat Bankası'nın denetimi altındaki bu kredi kooperatiflerine, üretici olmayanların ortaklığı önlenmiştir. Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu ise, çiftçilerin ürünlerini aracı ve komisyonculara gerek kalmadan pazara sunabilmelerini sağlayacak kooperatiflerin kurulmasına ilişkindir. Bu kooperatifler satış işleri yanı sıra, ortaklarının ürünlerini işleme ve ortaklarına üretim girdisi sağlama işlevlerini de yüklenebilecektir. Satış kooperatifleri ortakları, taahhüt ettikleri malı vermekle yükümlüdürler. Fakat ürün daha az olursa, kooperatif bu konuda ısrar edemeyecektir. Üretim fazlası olması halinde, kooperatif bunu da alacaktır.

Bu kooperatifler demokratik bir yapıya sahip olmaktan çok, büyük ölçüde devletin güdümündedir. Genel Müdürleri Ekonomi Bakanlığı'nca atanmakta, hükümet tarafından istenilen alımları da yapmak zorunluluğundadır.⁸⁴

Tarım Satış Kooperatifleri'nin kurulmaya başladığı günlerde İktisat Vekâleti 10 Mart 1937'de Ankara'da bir Üzüm Kongresi topladı. Örgütlenme sorununa daha önce çözüm getirildiğinden, Kongre'nin üzerinde durduğu konular daha çok ürünün kalitesini yükseltmeye dönük konular olmuştur. Kurutma sırasında karışan taş toprak miktarının azaltılması, karaböcek miktarının düşürülmesi, çuvalama ve ambalajlama usulleri, üzüm standartlarının geliştirilmesi vb.⁸⁵

İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği, 1937-38 yılında 16 kooperatifin katılmasıyla oluşmuştur. Ortak sayısı 3.886'dır. Beş yıl sonra (1941-42) ihraç yılında, kooperatif sayısı 27'ye, ortak sayısı 16.547'ye yükselmiştir. Bu yıl Birlik, incir, üzümün yanı sıra, pamuk ihracına da başlamıştır. İlk yıl toplam incir üretiminin yüzde

⁸³ Cemal Taluğ, *a.g.e.*, s.36.

⁸⁴ Cemal Taluğ, *a.g.e.*, s.37.

⁸⁵ *Fıke Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu*, s.87-101.x

15’i, ortak taahhütlerinin yüzde 89’u birliği teslim edilmiştir. Beş yıl sonunda (1941-42) Birlik tüm rekoltenin yüzde 57’sini, ortakların taahhütlerini yüzde 107 teslim almıştır. Belki de kooperatif hareketin tarihsel farklılıkları dolayısıyla, üzümde aynı hızda bir gelişme olmamıştır. 1937-38 mevsiminde Birlik’e teslim edilen üzüm miktarı, rekoltenin yüzde 4’üdür. Teslimatın, taahhütlere oranı yüzde 39 olmuştur. 1941-42 yılına gelindiğinde teslimatın rekolteye oranı, ancak yüzde 16’ya yükselmiş, ortak taahhüdünün teslimata oranı, yüzde 29’a düşmüştü.⁸⁶

Birliğin beş yılın sonunda geliştirdiği alt yapıyı, Remzi Saka şöyle anlatmaktadır: “Birliğe bağlı kooperatiflerin depoları, işletme yerleri ve fabrikaları bölgenin ve demiryolunun birer incisi haline gelmiş bulunmaktadır. Birliğin İzmir’de tamamlamak üzere olduğu İncir Hanı 10.000 metre murabbai genişliğindedir. Tesisat bakımından bu han, memleket ölçüsünde önemli bir rekordur. Birliğin Kuşadası’ndaki Rafine Fabrikası, Aydın zeytin bahçelerinin ana kuvvetidir. Birliğin Manisa’daki Şarap Fabrikası henüz tamamlanmamıştır.”⁸⁷

Üreticiyi korumak için kurulan Tarım Satış Kooperatifleri İkinci Dünya Savaşı içinde (Ağustos 1942’de), Şükrü Saraçoğlu kabinesinde Ticaret Vekilliği yapan Behçet Uz döneminde, tüccarı koruyucu kararlar alacaktır. 1941 ürününden tüccar elinde kalan, 9.000 ton üzüm stokunun Tarış’çe alınmasına karar verildi. Bu miktar, aynı yıl içinde ortakların üzüm teslimatının iki misli büyüklükte bir stoktur. Böylece Tarış’in hükümet elinde, çok taraflı bir politika aracı olarak kullanılabilceği ortaya çıkacaktır.

EGE’DEKİ DEMİRYOLLARININ MİLLİLEŞTİRİLMESİ VE DEVLETÇİ DÖNEMDE DEMİRYOLU İŞLETMECİLİĞİ

Cumhuriyet’in demiryolu politikasının Ege Bölgesi için önemi, yeni demiryolu yapılmasından çok yabancı şirketlerin denetimindeki hatla-

⁸⁶ Remzi Saka, *a.g.e.*, s.62-63.

⁸⁷ Remzi Saka, *a.g.e.*, s.64.

rın devletçe satın alınarak tüm demiryolu ağıyla bütünleştirilmesi ve özellikle de ekonomik buhran içinde tarım ürünlerinin ihraç limanlarına ulaştırılmasında önemli bir engel haline gelen yüksek tarifelerin devlet işletmeciliğiyle düşürülmesidir. Buhranın yoğunlaştığı yıllarda Ege Bölgesi Ticaret Odaları'nın isteklerini yapmayan bir çalışmada, hemen hemen her Oda'nın demiryolu tarifelerinden yakındığı görülmektedir.

Aydın Ticaret Odası isteğini, “Bilumum mahsulat piyasalarında ucuzluk mevcut olduğu halde tren nakliyat ücretleri eski fiyatlarını muhafaza etmektedir. Tren nakliye ücretlerinde tenzilat ricası”⁸⁸ diye belirtmektedir. Akhisar Ticaret Odası ile “İzmir Kasaba ve Temdidi Demiryolu'nun hini inşasında tanzim edilen yolcu ve eşya tarifeleri bugünkü şeraiti ticariyemize uygun olmadığından tüccar ve bilvesile ihraç mallarının revacı mütezarrır olmaktadır,”⁸⁹ demektedir.

Kırkağaç'ın şikâyeti, bu dönemde Ege'de kamyon taşımacılığının etkisinin arttığını göstermesi bakımından da ilginçtir. Kırkağaçlılar şikâyetlerini “İzmir'e olan mesafenin uzaklığı, yolların bozukluğu hesabıyla kazamız nakliyatında kamyon rekabetlerinden kafi derecede istifade edilmemektedir. Şimendifer navlunları ise çok ağırdır,”⁹⁰ diye dile getirmektedir. Bu örnekler kolayca artırılarak, tüm odaları kapsar hale getirilebilir.

1933 yılı içinde demiryollarında ABD'li uzmanlara inceleme yaptırılmış ve önce maden taşımacılığı tarifesinde yüzde 50 indirim yapılmıştır. Bu deneme, demiryolları taşıma miktarının fiyata elastik olduğunu göstermiştir. Hem ihracat, hem demiryollarının geliri artmıştır. 1934 yılı ilkbaharında yapılan, diğer bazı tarife indirme deneylerinde başarılı olması üzerine 1 Temmuz 1934 tarihinde yolcu taşıma ücretlerinde, 20 Ağustos 1934 tarihinde yük tarifelerinde önemli indirimler yapıldı. Böylece devlet demiryollarında tarife saptamasını, bir iktisadi politika aracı olarak kullanmaya başlıyordu. Bu ise yabancı

⁸⁸ *İzmir Mıntıkası Ticaret Odaları Temenniyatı Hülasası*, Bilgi Matbaası, İzmir, 1933, s.14.

⁸⁹ *İzmir Mıntıkası Ticaret Odaları Temenniyatı Hülasası*, s.11.

⁹⁰ *İzmir Mıntıkası Ticaret Odaları Temenniyatı Hülasası*, s.12.

MUHTELİF SENELERDE DEVLET DEMİRYOLLARININ VARİDATI

- Liman varidatı dahil -

LİRA

Seneler	2	4	6	8	10	12	14	16	18	20	22	24	26
1927-28						12 232 634							30 717 713
1928-29						12 708 317							
1929-30								15 007 173					
1930-31								16 231 944					
1931-32								15 439 797					
1932-33						12 629 465							
1933-34								15 130 441					
1934-35											21 895 672		
1935-36											22 507 657		
1936-37													

MUHTELİF SENELERDE DEVLET DEMİRYOLLARININ MASARIFATI

- Liman masrafı dahil, Mubayaa taksiti hariç -

LİRA

Seneler	2	4	6	8	10	12	14	16	18	20	22	24	26
1927-28						10 199 990							
1928-29						10 645 532							
1929-30						10 990 974							
1930-31						11 708 372							
1931-32						11 162 737							
1932-33						10 259 391							
1933-34						17 067 631							
1934-35							14 022 123						
1935-36								16 302 152					
1936-37										19 091 431			

1937'de basılmış *Bayındırık İşleri Dergisi*'nde demiryollarının gelir ve giderine ilişkin bir tablo.

şirketlerin devletleştirilmesi için gerekçeler yarattı. Demiryolu siyasetinin ardında ihraç edilebilecek tarımsal ürünleri artırma, bazı hatlarda etkili olmaya başlayan otobüs rekabetine çözüm bulmak ülke için hareketliliği çoğaltmak vb. güdüler vardır.⁹¹

Yolcu tarifesinde, uzun mesafeli yolculuklarda yüzde 50'ye kadar varan tenzilat getirildi. Ayrıca yeni çıkarılan ticaret biletleriyle yolculara belli bir süre içinde istediği kadar trene binme ve ek bagaj taşıma hakkı getirildi. Bu bilet türü, yeni gelişen sanayiın Anadolu'daki satış örgütlenmesini kolaylaştırmayı amaçlıyordu. İzmir-Manisa, Balıkesir-Bandırma, İzmir-Akhisar hatlarında, otobüsle rekabet etmek için taşıma ücretleri yüzde elli indirildi.⁹²

20 Ağustos'ta uygulamaya konulan yük tarifesinde, yaş sebze

91 "Devlet Demiryollarında Nakliyat Kolaylıkları", *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Ağustos 1934; Yunus Nadi, "Şimendiferlerimiz Kamyon Rekabeti", *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1933.

92 Naşit Hakkı, "Demiryolları Tarife Tenzilatı", *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Ağustos 1934.

ve meyve taşımasının ton/km.si 5.25 kuruştan perakende nakliyatla 2.75 kuruşa, tam vagon hamlesinde 2 kuruşa indiriliyordu. Ayrıca mal gönderen kişinin ya da firmanın bir temsilcisinin vagon içinde bulunmasına izin veriliyordu. Kuru sebzelerin tarifesı, ucuz olan hububat tarifesine indiriliyordu. Kuru üzüm ve incirde kilo başına nakliye ücreti, mesafeye göre 10 para ile 20 para arasında değişen bir düzeye indirildi. Halı, zeytinyağı, susam gibi ihracat ürünlerinde yüzde 50-60 arasında tenzilat yapıldı. Palamut ve çam kabuğu gibi, son yıllarda ihracatı düşen mallarda dış pazarlara göre “müsaadeli bir tarife” tanzim olundu.⁹³

Demiryollarının yeni tarifesı başarılı sonuçlar verdi. 1933-1934 yılında bir km. hattan sağlanan hasılat 3.713 TL idi. Bir yıl sonra bu rakam, 4.431 TL'ye yükseldi. Km. başına gider ise, 2.813 TL'den, 2.921 TL'ye yükseldi. Demiryolunun km. başına kârı, 900 TL'den, 1500 TL'ye çıktı.⁹⁴

Yeni demiryollarının da işletmeye açıldığı ve ilk yıllarda demiryollarının gelir sağlamasının güçlüğü hatırlanırsa, bu başarının önemi daha iyi kavranabilir.

Demiryolu tarifesı siyasetinde böyle değişmelerin olduğu günlerde, Ege Bölgesi ekonomisi bakımından önemli olan İzmir-Kasaba ve Temdidi (İzmir-Afyon ve Manisa-Bandırma) Hattı Fransız şirketinden satın alındı. 31 Mayıs 1934 tarih ve 2487 sayılı yasayla 710 km.lik demiryolunun satın alınması, çok sağlam ekonomik gerekçelere dayanıyordu.⁹⁵ Fransız şirketinin elinde ziyan eden demiryolunun zararını, anlaşma gereğince devlet karşılıyordu. Ayrıca şirket uyguladığı tarife ile ülke ekonomisine zararlı oluyordu. Fransız şirketi eskiyen araçları yenilemek konusunda, yeni yatırımlara gitmiyordu. Her yıl ödenen zarar karşılığında, demiryolu kolayca satın alınabilecekti.

1933 yılı sonunda şirket, zarar karşılığı olarak 500.000 TL kilometre garantisi ödenmesini istemişti. Zarar eden şirketin sadece Pa-

93 “Devlet Demiryollarında Nakliyat Kolaylıkları”, *Milliyet*, 25 Ağustos 1934.

94 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, yıl 5, sayı 5, 29 Ekim 1938, s.218.

95 *Ayın Tarihi*, sayı 6, Haziran 1934, s.23.

ris’te idare merkezinin yıllık gideri 40.000 TL’ye yükselmişti.⁹⁶ Lozan Barış Anlaşması sonrasında yapılan readaptasyon anlaşmasının süresinin sona ermesi üzerine hükümet bu hattı satın almayı kararlaştırdı. Müzakereler sonunda Türkiye’nin 162 milyon Fransız Frangı değerinde yüzde yedi buçuk faizli Türk tahvilini, hat karşılığı şirkete vermesiyle anlaşıldı. Anlaşmayı yapan Şükrü Saraçoğlu, bu tahvilatin dünya borsalarındaki fiyatının nominal değerinin yüzde 60 olacağını, dolayısıyla ödeme ek paranın 1934 yılı değerinin 7,5 milyon TL olduğunu ileri sürdü. Devralınan şirketin ihtiyat sandığında, 4.5 milyon TL vardır. Böylece hattın gerçek maliyeti 3 milyon TL olmaktadır. Devlet bu hattı almakla her yıl 500.000 TL kilometre garantisi ödemekten kurtulduğu gibi, o yıl uyguladığı etkin işletmecilikle hem üreticinin malını ucuza taşıdı hem de hattın yıllık gelirini 740.000 lira artırdı.⁹⁷ 1936 yılında üzüm sektörü raporu hazırlamış olan Fritz Baade, şunları söyleyecektir: “Nakliye meselesi hususunda hulasatan şunu söyleyebiliriz ki, istihsal mıntıkasındaki nakliye şeraiti, bugün nispeten müsbir bir safhada bulunmakta ve Cumhuriyet hükümeti de bu şeraiti müstahsiller lehine ıslah etmek konusunda elinden gelen her şeyi yapmaktadır.”⁹⁸

GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Bu örnekler 1930’ların ekonomisini değerlendirirken, tartışmaları salt devletin sanayi girişimciliğini üstlenmesi anlamındaki “devletçilik” üzerine hapsetmenin verimsizliğini göstermektedir. Soruna 1930’larda yaşanan ekonomik buhran içinde, ekonominin yeniden yapılanmasında “devletin” yüklendiği işlevlerin “çeşitlenmesi” gibi, daha genel bir çerçeve içinde bakmakta yarar vardır. 1930’ların en belirgin özelliklerinden biri, devletin ekonomik politikasını yönlendirmekte yararlanabileceği yol, yöntem ve kurumların sayısını artırması ve çeşitlendirmesidir. Bu çeşitlenme içinde devlet sanayi işletmeciliğinde yer aldığı ka-

⁹⁶ Mehmet Asım, “İzmir Kasaba Temdidi Hattı Devlet İdaresine Giriyor”, *Ayın Tarihi*, 10 Haziran 1934, s.115 ve Falih Rıfkı, “Asıl Muvaffakiyet”, *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Haziran 1934.

⁹⁷ *Büyüncülük İşleri Dergisi*, yıl 5, sayı 5, Ekim 1938, s.72, 102.

⁹⁸ Fritz Baade, *a.g.e.*, s.111.

dar, devlet güdümünde kooperatifleşme, demiryolu tarifelerinin kullanılması, yabancı sermayenin ulusallaştırılması da yer aldı.

Buhran içinde ekonominin yeniden yapılandırılması, bir yandan bozulmuş ekonomik dengelerin yeniden kurulması, bir yandan da bu dengeler içinde ekonominin hızlı büyümesi amaçlarını içermektedir. Gerçekleştirilmek istenilen dengeler arasında dış ticaret dengesinin kurulması, bütçe denkliliğinin sağlanması, Türk Parasının Kıymetinin Korunması vb. yer alıyordu. 1930'lar ekonomisi içinde devlet, çok çeşitlendirdiği müdahale araçlarını kullanarak, hem bu dengeleri yeniden kurmayı sağlayabiliyor hem de dünya işbölümünde Türkiye'nin yerini değiştirebilecek bir sanayileşmeyi başlatıyor ve büyümeyi sağlıyordu.

Böyle bir saptama bizi "devletin" otonomisi sorunuyla karşı karşıya getirir. 1930'lar Türkiye'sinin iktidar bloku içinde, ticaret kesimi önemli bir yer tutuyordu. Bunlar içinde büyük toprak sahipleri de önemli yer tutuyordu. Bunun tarım kesiminde üreticiyi koruyucu kararlar almasında hükümete, esneklikler tanıdığı açıktır. Ama buhran da kendi başına, devletin görece otonomisini artıran olanaklar verdi. Sistemin uzun dönemde varlığını korumak durumunda olan devlet, iktidar bloku içinde yer alan grupların kısa dönemli çıkarlarının dışında kararlar alabildi. Ama bu otonomiyi görece, sınırlı bir otonomi olarak düşünmek gerekir. Bu bakımdan incelediğimiz Tarım Satış Kooperatifleri Birliği örneği çok üreticidir. İktidar blokunun özellikleri bu kooperatiflerin zorunlu hale gelmesini ya da bir "ihracat ofisi" şeklinde örgütlenmesini önliyordu.

Tarım Satış Kooperatifleri Birliği örneği, devletin ekonomiyi yeniden yapılandırırken neden araçlarını çeşitlendirmek durumunda kaldığını, bu çeşitlenmeyi yörelin özgül koşullarının nasıl belirlendiğini, çok açık hale getiriyor. Türkiye'deki Tarım Satış Kooperatifleri'nin kurulmasında, Kaliforniya'da üreticilerin kooperatifler içinde örgütlü olmasının etkili olduğu söylenebilir de, bu çok yüzeysel etkilendir. Asıl etkinin, Aydın İncir Kooperatifi'nin başarısından geldiği ve kooperatifleşmeyi bir ölçüde de siyasal harekete dönüştürebilmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Dış ödemeler dengesinin kurulmasında çok

önemli rol oynayan ihraç ürünleri ve bunların üreticilerinin korunması, sistemin uzun verimli çıkarları açısından kaçınılmaz hale gelmiştir denilebilir. Fiyatların düşmesinin, üretim alanında yaratacağı tahribatın önemi açıktır. Ama acaba devletin bu alana müdahalesi, sadece bu nedenle mi olmuştur? Eğer buhranın içinde hem incir hem de üzüm rekoltelelerinde sürekli artışlar olduğu düşünülürse, görülen önemli fiyat düşmelerine karşın bu alanların görelî olarak ekonomikliğini koruduğu ortaya çıkar. Bu da, bu alandaki üreticilerin siyasal etkilerinin bir göstergesi olarak alınabilir.

Devlet yeni ekonomik koşullarda üretici ve ihracatçı arasındaki dengeyi ekonomi için daha yararlı bir noktada kurmaya çalışırken, bölgedeki özgül kooperatifçilik deneyinden yararlanacaktır. Hem bu özgül deney hem varolan güçler dengesi devletin ekonomiye yeni bir müdahale aracının niteliğini ve aynı zamanda otonomisinin sınırlarını belirleyecektir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin programı içindeki "Halkçılık" ilkesi de, bu görelî otonominin kullanılması için gerekli "ideolojik" çerçeveyi oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

- A. E. "Kuru İncir Borsada Marmara Esasına Göre Tasnifi Hakkında Düşünceler", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Bülteni*, yıl 17, sayı 11, 2. Teşrin 1942.
- Asım, M., "Alabes Satışın Men'i", *Vakit*, 22 Şubat 1934.
- , "İzmir Kasaba Temdidi Hattı Devlet İdaresine Giriyor", *Ayın Tarihi*, 10 Haziran 1934, s.115.
- Aydemir, Ş. S., *Ege Günü*, Milli İktisat Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1934.
- "Aydın İncir Müstahsillerinin Başvekil İsmet Paşa'ya Arızaları", *Kadro*, sayı 33, Eylül 1934, s.45-46.
- Ayın Tarihi*, sayı 6, Haziran 1934, s.23.
- Baade, F., *Kuru Üzüm Ekonomimizin İnkişaf İmkânları*, İktisat Vekâleti Neşriyatı, Ankara, 1937, s.91-95, 111, 118, 120-121, 124-127.
- Başar, A. H., *Atatürk'le Üç Ay*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945.
- Bayındırlık İşleri Dergisi*, yıl 5, sayı 5, 29 Ekim 1938, s.72, 102, 218.
- Belge, B. A., "İzmir'deki Kavga", *Hakimiyet-i Millîye*, 12 Teşrinievvel 1934.
- Bilgin, Ş., "Satış ve Kredi Kooperatifleri Yasası", *Yeni Asır*, 24 Mayıs 1935.
- , "Devletin Temeli Olan Program", *Yeni Asır*, 16 Mayıs 1935.

- , “İzmir’in Gözetime İhtiyacı Var”, *Yeni Asır*, 6 Haziran 1935; “Çiftçiler Borçlarını 13 Yılda Ödeyecekler”, *Yeni Asır*, 11 Haziran 1935.
- , “Satış Kooperatifi İlkın İzmir’de Tatbik Olunacak”, *Yeni Asır*, 16 Mayıs 1935.
- , “Toprak Devrimini Bekliyoruz”, *Yeni Asır*, 30 Nisan 1935.
- , “Üretmenleri Kurumlandırmalıyız”, *Yeni Asır*, 29 Ocak 1935.
- Birgen, M., “Suphi Nuri Bey’in Tenkitleri”, *Türk Kooperatifçisi*, no.32, Nisan 1933.
- , *Türk Kooperatifçisi*, no.28, Kanunuevvel 1932.
- , “Halk İktisadiyatında Teşkilât İhtiyacı”, *Türk Kooperatifçisi*, no.27, Teşrinisani 1932, s.3.
- , “İtibar Bankalarımız”, *Türk Kooperatifçisi*, no.25-26, Mart, Nisan s.27-35.
- , “Kooperatifçilik ve Devletçilik”, *Türk Kooperatifçisi*, no.31, Mart 1933.
- , “Piyasa Kıymeti Mübadele Kıymeti”, *Türk Kooperatifçisi*, no.28, Kanunuevvel 1932, s.1-10.
- , “Türkiye İktisadiyatında Himayecilik” no.29 Kanunisani 1933.
- CHF Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara, 1931.
- “Devlet Denüryollarında Nakliyat Kolaylıkları”, *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Ağustos 1934.
- Edgüer, H. N., *Ege’de Bağcılık*, İzmir Halkevi Neşriyatı, İzmir, 1941, s.23.
- Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu*, s. 64, 70, 87-101, 106-113, 109, 509, 515, 516, 517, 529.
- Etem, S., “İzmir’deki Münakaşalar”, *Vakit*, 21 Teşrinievvel 1934.
- Hakkı, N., “Demiryolları Tarife Tenzilatı”, *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Ağustos 1934.
- Hüsrev, İ., *Türkiye’de Ziraî Kooperatif Hareketi*, İstanbul, 1932, s.24, 53-55, 59, 60.
- İzmir Mıntıkası Ticaret Odaları Temenniyatı Hülâsası*, Bilgi Matbaası, İzmir, 1933, s.11, 12, 14.
- İzmir Rehberi*, İzmir ve Havalisi Asarîatika Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1934, s.173-174.
- İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Bülteni*, yıl 16, sayı 8, Ağustos 1941, s.31.
- İzmir Ticaret ve Sanayi Odası: Mıntıkamızın Kitabı*, İzmir, 1930, s.23-33.
- İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Bülteni*, yıl 17, sayı 11, 2. Teşrin 1942.
- “Kükürt Buhranı”, *Yeni Asır*, 21 Nisan 1935.
- Muhtar, A., Birinci Ziraat Kongresi Raporları, “Türkiye Mahsulat-ı Ziraîyesinin İtalya’da Tesadüf Ettiği Rekabet”, s.2294-2319.
- Nadi, Y., “Şimendiferlerimize Kamyon Rekabeti”, *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1933.
- Nedim, V., “Devlet İncir Kooperatifine Doğru”, *Kadro*, sayı 34, Teşrinievvel, 1934, s.14-18.
- Ocaçoğlu, H., “Alıcılar Birleşiyor: Eskicileri ve Birleştirmeliyiz”, *Yeni Asır*, 19 Şubat 1935.

- , “Eskicilerimiz bir Yere Borçlandırılmalıdır”, *Yeni Asır*, 25 Şubat 1935.
- , “Geç Kalındı: Hiç Olmazsa Satış Düzeni İyi Kurulsun”, *Yeni Asır*, 22 Nisan 1935
- , “İhtikar Değil: Meselede İdaresizlik Varmış”, *Yeni Asır*, 20 Mayıs 1935.
- , “Kooperatiflerimiz İhtiyaca Uygun Değil”, *Yeni Asır*, 20 Şubat 1935.
- , “Kükürt Bu Dâvâ Düzenine Konulamadı”, *Yeni Asır*, 17 Mayıs 1935.
- , “Kükürt İş: Yeni Bir Sıkıntıdan Korkuluyor”, *Yeni Asır*, 19 Nisan 1935.
- , “Kükürt Buhranı”, *Yeni Asır*, 21 Nisan 1935.
- “Ödemiş İncir Müstahsilleri Kooperatifi”, *Yeni Asır*, 27 Mart 1935.
- “Ödemiş Kooperatifi Ortaklarından Birinin Çok Yerinde Soruları”, *Yeni Asır*, 10 Şubat 1935.
- “Ödemiş Kooperatifi Sarsıntıdan Kurtarılıyor”, *Yeni Asır*, 3 Şubat 1935.
- Önay, A. Ş., *Cihan Piyasalarında Rekabet*, 1931 Birinci Ziraat Kongresi Raporları, Milli İktisat Tasarruf Cemiyeti, 2 cilt, Ankara, 1932, s.2291-2292.
- Rıfki, F., “Asıl Muvaffakiyet”, *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Haziran 1934.
- Saka, R., *Türkiye Kooperatifçilik Siyaseti*, İstanbul, 1943, s.35, 62-64.
- Savran, C., *Kooperatifçilik Kollektifçilik ve Devletçilik Üzerine 9 Yazı*, Ulus Basımevi, Ankara, 1934, s.30, 47, 42-49.
- Sümerbank Üç Aylık Bülten*, sayı 5, sene II, Ankara, 1936, s.15.
- Süreyya, A., “Bozuk Bir Mekanizma”, *Ayın Tarihi*, no.3, Mart 1934, s.66-67.
- , “Muvaffak Bir Teşkilât”, *Ayın Tarihi*, no.3, Mart 1934, s.75-77.
- , “Teşkilâtlanma İş”, *Ayın Tarihi*, no.3, Mart 1934, s.68-69.
- Şükrü, A., “Celal Bey’in Seyahati”, *Milliyet*, 7 Şubat 1934.
- Taluğ, C., *Atatürk ve Kooperatifçilik*, Yol-Koop Yayınları, no.6, Ankara, 1981, s.16, 23, 36, 37, 47.
- Tekeli, İ.-İlkin, S., 1929 *Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1977.
- , *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1982.
- , *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1983, S. 123, 124, 247.
- “Üzümcülüğümüz”, *İzmir Tecim ve Endüstri Odası Bülteni*, yıl 12, sayı 1, 1937, s.9, 11, 12.

Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları: Modernleşme Çabaları

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

GİRİŞ

1930'lu ve 1940'lı yıllar Türkiye'sinde milli gelirin büyük bir kesimi tarımda yaratılıyor, emeğin büyük kesimi yine tarımda istihdam ediliyor ve nüfusun büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşıyordu. Bu durumdaki bir ekonomide tarım, ekonomik politikaların esas ilgi alanı olur. Nitekim bu dönemi inceleyen ekonomi tarihçilerinin ilgisi sanayideki devletçilik uygulamaları üzerinde yoğunlaşmış olmasına karşın, tarım kesimini de ilgilendiren önemli uygulamalar yapılmıştır. Yalnız bunlar sanayi kesimindeki gibi açıkça ortaya konulmuş bir plan dokümanı içinde yer almamışlardır. Daha çok olguların zorlamasıyla uygulamaya konulmuş parça parça kararlardır. Ama tümü biraraya getirilip gözden geçirildiğinde Cumhuriyet'in bu yıllarda izlediği genel ekonomik politikalar ve Türkiye tarımının yapısal özelliklerinden kaynaklanan bir bütünlüğü olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir bütünlüğün ortaya çıkması halinde tarımda uygulanan devletçiliğin niteliği belirginleşecektir. Bu da bize devletçiliğin uygulandığı kesimin özelliklerine göre nasıl uyumlar yaptığı konusunda yorumlarda bulunma olanağı verecektir.

İncelemeye girmeden önce bazı yöntemsel belirlemeler yapalım.

İlk olarak inceleme dönemimizi belirleyelim. İnceleme dönemimiz 1928-1948 yılları arasını kapsayacak. Türkiye’de devletçi politika arayışlarının 1929 ekonomik buhranı sonrasında başladığı biliniyor. Öyle ise 1928 yılı neden başlangıç yılı seçilmektedir. Bu Türkiye’de tarım kesiminin örgütlenmesinde önemli değişiklikler yapılmasıyla yakından ilişkilidir. Bu yılda Halkalı Yüksek Ziraat Okulu ve Ziraat Vekaleti kaldırılmıştır. Ayrıca 1928 yılında yaşanan şiddetli kuraklık tarımda köklü değişiklikler yapılmasına gereksinme duyulmasına neden olmuştur. Bütün bunların yanısıra, 1929 bunalımı öncesinde küçük bunalım denilen 1927 haberci bunalımının varlığı yüzünden, 1928 başlangıç yılı seçilmiştir. 1948 yılının son yıl seçilmesinin mantığı ise, bu yılda Marshall Planı’nın uygulanmaya başlamasıyla, Türkiye tarımının yeni bir döneme girmesidir.

Yirmi yıllık bir süreyi kapsayan bu dönem, kendi içinde farklılıklar göstermektedir. 1928-1932 arasındaki ilk beş yıl bir politika arayış dönemi, 1933-1939 arasındaki yedi yıl belki de devletçiliğin esas uygulama dönemi, 1940-1945 arasındaki altı yıl savaş ekonomisi dönemi, 1946-1948 arasındaki üç yıl ise savaş sonrası geçiş dönemidir. Bu yazıda incelememizi her alt dönem için ayrı ayrı yapmayacağız, dönemi bir bütün olarak ele alacağız, ama bu ayrımlardan zaman zaman açıklamalarda yararlanacağız.

Yöntemsel olarak üzerinde durulacak ikinci konu, hangi konuların bu inceleme kapsamı dışında bırakılacağıdır. Bu dönemde kırsal kesimi dolaylı ya da dolaysız olarak etkilemiş olan pek çok uygulama vardır. Bunların her birini burada inceleme olanağı yoktur. Bu nedenle Ormancılık, Toprak Reformu, Köy Enstitüleri, Tarımsal sanatların canlandırılması, Tarımsal alanlarda sulama ve kurutma konusundaki altyapı yatırımlarıyla Köycülük akımı inceleme kapsamı dışında tutulacaktır. Biz tarımsal politikalara ilişkin incelememizi, daha çok tarımsal üretim ve bunun için gerekli birincil girdilerin sağlanması, ürünlerin satışının örgütlenmesi ve fiyatlarının belirlenmesine ilişkin politikalar ve uygulamaları üzerinde sınırlayacağız. İnceleme alanımızın seçimi daha çok tarımsal ekonominin ilgi alanıyla üst üste düşmektedir.

Ama bu konuları incelerken sadece ekonomi söylemi içinde kalmak istemiyoruz. Çözümlemelerimizde ziraat mühendisliğinin söyleminden olabildiğince yararlanacağız.

Bu bildiride tarım alanındaki uygulamaları anlatarak, bu uygulamadan ortaya çıkan genel politikaları çıkarmak istiyoruz. Ama bildiride anlatılanları okuyucunun rahatça izleyebilmesi için, bu sonuçları girişte vermekte yarar gördük. Bu dönemde izlenen tarım politikalarının amaç ve ilkelerini belirleyen etkenleri üç grupta toplayabiliriz. Birincisi Cumhuriyet'in benimsediği dünya görüşünden, ikincisi yaşanan dünya ekonomik bunalımının Türkiye'yi izlemek zorunda bıraktığı ekonomik politikadan, üçüncüsü ise, Türkiye'de tarım kesiminin yapısından kaynaklanan amaç ve ilkelerdir.

Cumhuriyet'in benimsediği dünya görüşünden kaynaklanan iki ilke vardır. Birincisi halkçılık, ikincisi pozitivistik bir bilimciliktir. Bunlar ve kaynakları üzerinde kısaca duralım. Cumhuriyet'in benimsediği ilk ilke "halkçılık" olmuştur. İttihad ve Terakki döneminden beri gelişen halkçılık anlayışının arkasında Makedonya'daki çok karmaşık siyasal etkilenme süreçleri vardır. Gerisinde küçük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu bir ortamda gelişmiş "narodnik"çi bir politik bakış bulunur. Nitekim Cumhuriyet'in halkçılığının en önemli boyutlarından biri köylünün "maîşetini geliştirmek"¹ onu bir küçük üretici haline getirmek yatar. Mustafa Kemal'in demeçlerinde sık sık geçen "Türkiye'nin sahibi hakikisi ve efendisi hakiki müstahsil olan köylüdür. O halde herkesten daha çok refah, saadet ve servete müstahak ve elyak olan köylüdür"² sözleri böyle bir halkçılık anlayışının yansımasıdır. İkinci ilke de İttihad ve Terakki döneminden kaynaklanmaktadır. O dönemden gelen pozitivistik bir bilim anlayışı vardır. Bunun uygulanmasının sorunları çözmekte yeterli olacağı sanılmaktadır. 1932 yılında nasıl *Kadro* dergisi Cumhuriyet'in siyasal ideolojisini formüle etmek amacıyla yayınlandıysa, Şevket Raşit Hatipoğlu'nun öncülüğünde bir

1 "Millî Şef ve Ziraat", *Dönüm*, cilt V, no.2, Aralık 1939, s.43.

2 Mustafa Kemal'in 1 Mart 1922'de TBMM üçüncü toplanma yılını açış konuşması. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (I)*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1945, s.219.

Şevket Raşid Hatipoğlu'nun yayınladığı *Dönüm* dergisi.

başka kadro da tarımsal politikayı yönlendirmek amacıyla *Dönüm* dergisini yayınlıyordu. *Dönüm*'ün çıkış nedenini anlatan başyazıda konulan ilk hedef "Memleket ilimciliği"dir. *Dönüm*'cüler "ziraatın uzun bir devre ilme kapalı" kaldığını düşünmektedirler.³ Bugün ise "telaşlı bir ilimcilik" vardır. "O daha henüz fertde insanın derunî alemini sarsacak bir 'zaruret' haline gelmemiştir." "Bir bakışa göre, bazılarımızda ilim metafizikleşmiştir. Onun hakiki hüviyetine dokunmadan çeken dindarane bir ibadet hali" vardır. Bu "bir ilim cezbesidir". *Dönüm*'cüler bu saptamayı yaptıktan sonra şunları önermektedirler. "Kendi dünyasında, kendisi için yaşayan ilim tehlikelidir. Biz, bulunduğu muhitin hayatı içine taşan, bütün mevzuunu ve materyalini etrafında çırpınan hayattan alan ilim arzuluyoruz."⁴ İşte o zaman soyut ilimden kurtulunacak "memleket ilimciliği" doğacaktır.

Yaşanmakta olan ekonomik bunalımın Türkiye'yi izlemeye yönelttiği ekonomik politikalar tarımdan üç ayrı işlevi yerine getirmesini bekliyordu: a) "Millî işeyi" sağlamak, b) "Millî sanayii hal ve istikbalindeki ihtiyaçları mikyasında gerekli hammaddelerle beslemek, c) İhracatı çoğaltarak bu sanayi kalkınmasının gerektirdiği dışparayı sağlamak.⁵ Devletçilik döneminin söylemi içinde ilk iki işlev "kendimize yeten ziraat" diye formüle ediliyordu. Kendimize yeten ziraat davasının başarılmasında Türkiye ziraatının önünde her şeyden evvel, ülke-

3 "Dönüm", *Dönüm*, cilt I, no.1, Haziran 1932, s.1.

4 Şevket Raşit, "Bizde Ziraat ve İlim", *Dönüm*, cilt I, no.3, Ağustos 1932, s.1-5.

5 "Yurdumuzun Zirai Kalkınması Hakkında Antalya Millîvekili Sayın Nurullah Esat Sümer'in Raporu", *Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.10, Temmuz 1948, s.4.

de yetişmesi olanaklı olduğu halde o döneme kadar her nedense yetiştirilmeyen ziraat nebatlarının çiftçiliğe sokulması gerekmektedir.⁶ Bu ise tarımın “çeşitlenmesi” demektir. Tarımcılar Türkiye’de uygulanacak tarımın “çeşitlenmesi” politikasına, salt bir ithal ikâmesi sorunu olarak değil, aynı zamanda Türk tarımının yapı sorunu olarak da bakmaktadırlar.

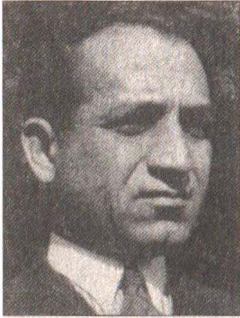
Şevket Raşit Hatipoğlu’na göre⁷ iklim ve toprak koşulları çeşitli tarımsal üretime olanak vermesine karşın Türkiye tarımı tek yönlü gelişmiştir. Bu tek yönlülük tarla tarımının, bağ bahçe tarımına göre çok büyük bir ağırlık kazanmasında, hayvancılığın yeterince gelişmemiş olmasında, ziraat sanatlarının ancak yeni yeni ortaya çıkmasında gözlenmektedir. Tek yönlülük yalnız değişik tarım şubeleri arasında kendisini göstermemekte, aynı zamanda tarla tarımının içinde de ortaya çıkmaktadır. Tarla tarımının hemen hemen tamamını hububat oluşturmakta, bakliyatın ve endüstri bitkilerinin payı çok küçük kalmaktadır. Bu durumda aynı tarlada yıllarca aynı ürün yetiştirilmekte ve verim alınamamaktadır. Çiftçiliğin teknik geriliği de, bir bakıma bu yüzden olmaktadır. Tarım çeşitlendikçe rasyonel çiftçiliği zorlayacaktır.

Tarımdan beklenen ihracatı artırarak kalkınma için gerekli dış para sağlama işlevi de “Cihan Pazarında Tutunabilen Ziraat” ilkesine sahip çıkmayı gerektiriyordu.⁸ Türkiye tarımının buğday gibi her yerde yetişen ürünlerle dünya pazarında tutunmaya uğraşması boşunadır. Tutunabilmek için çekirdeksiz üzüm, incir, tütün, fındık, afyon, Antep fıstığı vb. Türkiye’nin üstünlüğü olan ürünlere önem vermesi gerekecektir. Ama bu yeterli değildir. Standartlaşmaya giderek kaliteli üretim yapılmalıdır. Kaliteli türler etrafında standartlaşmış üretimi sağlayabilmek için ise “Merkez Mıntıkalar” etrafında uzmanlaşmaya gidilmelidir. Üretimde iklim ve toprak koşullarının farklılaşmasına dayanan

6 Şevket Raşit, “Kendimize Yeten Ziraat”, *Ziraat Gazetesi*, cilt V, no.9, Eylül 1934, s.265.

7 Şevket Raşit, “Çeşitli Ziraat”, *Ziraat Gazetesi*, cilt V, no.8, Ağustos 1934, s.231-234.

8 Şevket Raşit, “Cihan Pazarında Tutunabilen Ziraat”, *Ziraat Gazetesi*, cilt V, no.10, Ekim 1934, s.299.

Cumhuriyet'in ideolojisi yapılanmasına uygun tarımsal politikaları öneren, tarım ve millî eğitim bakanlıklarında bulunan ve Kurucu Meclis üyeliği de yapan Prof. Şevket Raşid Hatiboğlu.

böyle bir bölgesel uzmanlaşma standardizasyonun sağlanmasını kolaylaştıracaktır.⁹

Bunalım içinde Türkiye'nin seçeceği tarım politikaları, temelde hem ülke içi, hem de ihracat için tarımsal üretimin artırılmasını gerektiriyordu. Oysa dünyada yaşanan tarımsal bunalım fazla üretimden kaynaklanıyordu. Bu nedenle dönemin tarım politikasının "surprodüksiyon" savları karşısında açık bir vaziyet alması gerekiyordu. Bu vaziyet alıştı Dönüm'cüler "Ziraatimiz, yetiştirdikleri için yepyeni sarf şekilleri, sarf yerleri aranmasını, bulunmasını istiyor. Kendi elinin kolunun bağlanmasını değil..." diye dile getirmekte ve "... bizim için Türkiye'de millet iktisadî istihsalâtının fazlalığından bahsedecek bir mevkide değildir, o daha büyümek ve serpmek zaruretindedir. Bu millet iktisadi büyümek ve serpmek için de, her şeyden evvel çok ve iyi istihsal etmek mecburiyetindedir"¹⁰ diye eklemektedirler.

İstihsalin artırılması Türkiye'nin tarımsal yapısı içinde sağlanacaktır. Bu da bizi üçüncü grup ilkelere getirmektedir. Varolan yapı, izlenebilecek politikalara önemli sınırlamalar getirmektedir. 1930'lu yıllarda Türkiye topraklarının % 10.9'u tarla arazisi, % 2.6'sı bağ ve bahçe, % 15.0'i tarım yapılabilecek yedek arazi, % 31.1'i mera ve çayır, % 31.1'i orman ve çalılık, % 27.3'ü tarıma elverişsiz arazi olarak hesaplanıyordu. Buna göre Türkiye'nin, tarım yaptığı araziden daha fazla kullanılabilecek arazisi vardı. Tarımsal üretimin kıt kaynağı toprak değil, emek ve sermayeydi.¹¹ Türk tarımında yaygın olan küçük köylü işletmeleridir ve bunlar az sayıda işletme aracına sahiptir, teknik bilgileri sınırlıdır, çoğu kez borçludurlar. Büyük toprak sahipleri ise,

9 W. Gleisberg, *Türkiye Meyveciliği ve Bağcılığı Hakkında Umumi Rapor*, Ziraat Vekaleti, Ankara, 1936, s.1-28.

10 "Surproduction", *Dönüm*, cilt 1, no.3, Ağustos 1932, s.31.

11 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1982.

Adana ve Ege'deki bazı toprak sahipleri dışında, topraklarını doğrudan işletmemekte ve gerekli kapital yatırımı yapmamakta, dolayısıyla topraklarını ortakçılara terketmektedirler. Bu durumda büyük toprak sahiplerine ait topraklarda da küçük işletmelerin üretim faktörleri oranları yürürlükte olmaktadır. Adana ve Ege'de topraklarını kendileri işleten büyük toprak sahipleri de yönetimi kâhyalara bırakmışlardır. Esas hünerleri beyine sadakat ve çevresine zorbalık göstermek olan kâhyalar elinde rasyonel bir işletmecilik yapılamamaktadır.¹² Bu durumda Türkiye'nin uygulayabileceği tarımsal politika Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Profesörü Fredrich Falke tarafından "emeği daha etkin kullanarak, ekstansif bir tarım işletmeciliği ile üretimi artırmak" diye formüle edilmiştir. Ekstansif tarım işletmeciliğine hem Türkiye'nin üretim faktörleri bileşimi, hem de dünyada tarımsal ürünlerinin düşen fiyatları olanak vermemektedir. Fiyatların bulunduğu bu düzeyde ekstansif tarım olanaksız görülmektedir. "Türkiye'de köylü iktisadiyatının teşkiline ait esasların, sermaye ve para masraflarının artırılmasında değil, köylü işinin maksada yarayışlı şekilde tatbikinde" bulunduğunu savunmaktadır. Falke "Köylü evvela istihsalin artırılmasını para ile satın almamalıdır. Köylü istihsal artırılmasını yüksek derecede inkişafa kabiliyetli olan iş kuvvetlerini hızlandırarak yurt topraklarının zenginliğinden çıkarma yollarını aramalıdır."¹³

Türkiye'de izlenecek üretim artışı politikası, tarımsal kesimde, sanayi kesiminden farklı olmuştur. Sanayi kesiminde fiyatlar koruma ile yüksek tutulurken, tarımda önemli bir koruma yapılmamış ve düşük dış dünya fiyatları hüküm sürmüştür. Bu düşük fiyat düzeyinde üretimin büyük kapitalist işletmelerle artırılması olanağı yoktur. Belki de tek olanak, küçük üreticinin kendi emeğini sömürmeye dayalı bir üretim biçimidir.

12 Şevket Raşit, "Ziraatımızda İşletme Şekilleri", *Dönüm*, no.41, Mayıs 1936, s.195-199; Şevket Raşit, "Ziraatımızda Kâhyalar İdaresi", *Dönüm*, no.42, Haziran 1936, s.235-239; Şevket Raşit, "Ziraatımızda Ortakçılıkla İşletme", *Dönüm*, no.43, Temmuz 1936, s.275-279.

13 Fredrich Falke (Çev. Şevket Raşit Hatipoğlu), *Köylünün Mahiyeti ve Türkiye'de Köylü İktisatlarının Teşkiline Ait Temel Hususlar*, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1935, s.20-21.

Halkçılık ilkesinden yola çıkan bir politikanın böyle bir noktaya gelmek zorunda kalışı, üzerinde durulması gereken ilginç bir çelişkidir. Bu çelişkiyi çözümleyebilecek güçte bir ekonomiye sahip olmayan Cumhuriyet, bu çelişkiyi hafifletmekte demiryolu taşımasındaki fiyatlandırma politikalarından, sanayileşme yoluyla tarımsal ürünlerin iç taleplerini artırmaktan, tarımsal satış kooperatifleri kurarak ve bazı ürünlerde alımlar yaparak, tarım ürünlerinin mevsimlik fiyat dalgalanmalarını azaltma yollarından yararlanacaktır.

Devletçilik dönemi tarımında izlenen genel çizgilerini özetlemeye çalıştığımız bu politikaların nasıl uygulandığı şu altı başlık altında incelenecektir:

- 1) Tarım kesiminde eğitim ve araştırma faaliyetlerinde ve örgütlenmesindeki gelişmeler,
- 2) Tarımsal teknoloji ve donatım alanındaki gelişmeler,
- 3) Tarımsal kredinin örgütlenmesindeki gelişmeler,
- 4) Tarımsal ürünün pazarlanması alanındaki yeni örgütlenmeler ve fiyat oluşumu,
- 5) Tarımsal üretimdeki gelişmeler,
- 6) Tarımda izlenen politikaların toplumsal sonuçları.

TARIM KESİMİNDE EĞİTİM VE ARAŞTIRMA FAALİYETLERİNDEKİ GELİŞMELER

Tarımsal üretim ile sanayi üretimi için kullanılacak teknolojinin ithal olması ya da ülke koşullarında yeniden üretilmesi gereği bakımından önemli bir farklılık göstermiştir. Sanayi kesiminde teknoloji doğrudan ithal edilebilmesine karşın, tarımda ithal edilememektedir. Dışarıdan yeni bitki türleri ya da hayvan cinsleri getirilecek olsa bile, bunların o ülke koşullarında deneme istasyonlarında yeniden üretilmesi ile paralel gitmektedir. Tarımda eğitim ve araştırmanın örgütlenmesi, araştırma sonucunda, o ülke koşullarına uydurulması gerekiyor. Böylece bir ülkenin modern tarıma geçebilmesinin ön koşulu, tarımsal araştırma-yı örgütlemesi olmaktadır. Araştırmanın örgütlenebilmesi ise, eğitimin örgütlenmesi ile paralel gitmektedir. Tarımda eğitim ve araştırmanın

örgütlenmesi, araştırmacıların bulgularının varolan tarım pratiğini etkileyebilmesi için, bu bulguların çiftçiye ulaşmasını sağlayacak yayım kanallarının kurulması gerekmektedir.

Devletçilik dönemi, eğitim, araştırma ve yayım konusunda önemli ilk adımların atıldığı yıllar olmuştur. Bu adımların neler olduğunu ortaya koymak için, önce ne tür bir örgütlenmenin geliştiğini, daha sonra da bu kurumların neleri başarıp neleri başaramadıklarını inceleyelim.

1926'ya kadar tarımsal eğitim, İkinci Meşrutiyet'ten kalan eğitim sisteminin etkisi altında idi. Bu sistemden en üstte Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi Alisi (1892) bulunuyordu. Bu okulun Baytar Mektebi Alisi kısmı, Mülkiye Baytar Mektebi adıyla ayrılarak İstanbul'a taşınmıştı (1895). Meşrutiyet döneminde geliştirilen bu sistemde Yüksek Ziraat Mekteplerinin, önemli bölgesel merkezlerde kurulması sağlanmak isteniyordu. 1912 yılında Selanik'te bir Ziraat Mektebi Alisi, Bağdat'ta Sıcak İklimler Ziraat Mektebi Alisi vardı. Bu yüksek mekteplerin altında, orta öğretim düzeyinde, Ziraat Ameliyat Mekteplerinin kurulmasına çalışılıyordu. Bunlarda pratik eğitim verilerek çiftlik yönetecek çiftlik kâhyanları yetiştirilmek isteniliyordu. Bursa, Adana ve Ankara'da bu tür okullar kurulmuştu. İkinci kademenin altında bir üçüncü kademe olarak Çiftlik ve Amele Ziraat Mektepleri öngörülüyordu. Bu okullarda okur yazar, çiftçilik pratiğini bilen, küçük çiftçi, ortakçı, ziraat amelesi uygulama içinde yetiştirilecekti. 1912 yılında Kastamonu'da bir Amele-Çiftçilik mektebi, Halep-Sivas-Erzurum-Serez-Üsküp ve Manastır'da birer Çiftlik mektebi, Muş'ta bir köy çiftlik mektebi bulunuyordu. Bu üç kademeli sistemin yanısıra belli konularda uzmanlaşmış okullar da vardı. Örneğin Bursa'da Harir Darüttalimi (1894) (İpekçilik Okulu). Bu okula 1912'ye kadar Amasya-Beyrut-Antakya-Gümüşhane ipekçilik okulları eklenmişti. İzmir Seydiköy'de Bağcılık, Bahçıvanlık ve Maiyatı Mütahammure Mektebi kurulmuştu. Trabzon ve Halep'te sütçülük okulları bulunuyordu.¹⁴ 1914'te Halkalı'da bir

¹⁴ Ragıp Ziya Mağden, *Zirai Öğretimde 110 Yıl*, Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği, Ankara, 1959, s.28-37.

Çiftlik Makinist Mektebi açılmıştı. 1911 (1327) tarihli Tedrisat-ı Zira-iye Nizamnamesi'yle oluşturulan bu sistemin uygulaması kökleşmeden, I. Cihan Savaşı çıkmış ve onu izleyen Kurtuluş Savaşı süresince bu okulların büyük çoğunluğu kapanmak zorunda kalmışlardı.

Kurtuluş Savaşı sonrasındaki ilk uygulama daha çok, II. Meşrutiyet döneminde kurulan bu sistemin üstteki iki kademesini yeniden kurmak biçiminde oldu. Halkalı Ziraat Mektebi Alisi eğitime devam ediyordu. 1922 yılında çıkarılan 254 sayılı kanunla 12 yerde Orta Ziraat Okulları açıldı. Bu okulların idaresi ve finansmanı Ziraat Bankası'nca sağlanacak, eğitim biçimi ve programları İktisat Vekaleti'nce denetlenecekti.¹⁵ Bu okullar iki yıl içinde Ankara, Bursa, Adana, Konya, Kastamonu, Sivas, Erzurum, Çorum, Erzincan, Edirne, İzmir ve Kepsut'ta kuruldu.¹⁶ Daha sonraki bölümlerde göreceğiniz şekilde Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarım makineleştirme politikasının paralelinde Ankara ve Adana'da ilkokul mezunlarını alan üç yıllık Ziraat Makinist Mektepleri açılmıştı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bu eğitim sisteminin yöneticilerce yeterli görülmeişinin ilk açık işareti, Mustafa Kemal'in 1 Kasım 1926 tarihinde yaptığı TBMM'yi açış konuşmasında şöyle ortaya konuyordu:

“Memleketimizin bir ziraat memleketi olduğu gözönüne alınırsa bizim başlıca kuvvet ve servet mesnedimizin toprak olduğu tezahür eder. Cesaretle söylemeliyiz ki: Memleketimizin, zirai sahada müstait olduğu inkişafı temin edecek ilmî ve amelî iktidarda sahibi selahiyet mütehassslarımız azdır... Binaenaleyh, zirai teşkilâtımızı, ziraat mekteplerimizi, zirai faaliyetlerimizi, fennî usuller dahilinde, esasından tanzim edecek tedbirleri hakiki erbabı, delâletiyle ittihazda tereddüde mahal olmadığı kanaatındayım.”¹⁷

Bu işareti 1927 yılında çıkartılan 1109 sayılı “Ziraat ve Baytar Enstitüleriyle Ali Mektepleri Tesisine ve Ziraat Eğitimine Islahına” da-

15 Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1948, s.641.

16 Naki, Ahmet Tefik, “Ziraat Tedrisatı”, 2. *İhtisas Raporları 1931 Birinci Ziraat Kongresi*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s.2142.

17 Birinci Köy ve Ziraat Kongresi, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1938, s.260.

ir kanunun çıkarılması izledi. Bu kanunla Ziraî ve Baytarî Enstitüler ile Ankara'da Ali Ziraat ve Baytar mektepleri tesisine ve varolan okulların islahına ya da beş yıllık bir süre ile kapatılmasına Ziraat Vekaleti yetkili kılınıyordu.

Kuraklık dolayısıyla tarımsal üretimin çok düştüğü 1928 yılı, bu kanunun çok köktenci bir uygulamasına neden oldu. 1.7.1928 tarihinde Halkalı Yüksek Ziraat Okulu ile birlikte tüm orta ziraat okulları geçici olarak kapatılarak,¹⁸ bu okulların öğretmenleri eğitmek üzere, çoğunluğu Almanya'ya olmak üzere, değişik Avrupa ülkelerine gönderildiler.¹⁹ Kapatılan yalnız okullar olmadı. 1924'te İktisat Vekaleti'nden ayrılmış olan Ziraat Vekaleti de 1928 yılında yeniden İktisat Vekaleti'yle birleştirildi.²⁰

Eğitimden dönenlerle birlikte tarımsal eğitim 1930'dan itibaren yeniden örgütlenmeye başladı. 1930 yılında İktisat Vekaleti'ne bağlı olan "Yüksek Ziraat Mektebi" kuruldu. Bu okulun öğrencilerinin Atatürk Orman Çiftliği'nde staj yapmasına olanak veren 3 Haziran 1930 tarih ve 1695 sayılı kanun çıkarıldı. Bu okula alınan ilk öğrenciler Yüksek Ziraat Mektebi'nin binalarının inşaatı devam ederken, Orman Çiftliği'nde staja sevkedildiler.²¹ 1930 yılından itibaren İstanbul'da Halkalı'daki yüksek okul yerine bir orta ziraat okulu açıldı. Buna Bursa, İzmir ve Adana'da açılan okullar eklendi. Daha önce bu okullara ilkokulu bitirenler alınırken, yeni açılan okula ortaokulu bitirenler alınıyordu.

1930 yılında Ankara'da kurulmuş olan Yüksek Ziraat Mektebi 16 Haziran 1933 tarih ve 2291 sayılı kanunla "Yüksek Ziraat Enstitüsü" haline getirildi. Bu Enstitü Ziraat, Ziraat Sanatları, Tabii Bilimler, Veteriner ve Orman Fakültelerinden oluşuyordu. Ziraat Yüksek Mektebi kapatıldığında eğitimlerini sürdürmüş olan Baytar ve Orman

18 Nevzad Ayas, *a.g.e.*, s.662.

19 Ragıp Ziya Mağden, *a.g.e.*, s.48.

20 Şevket Raşit, "On Yılda Türkiye Ziraatı", *Dönüm*, no.16, Ekim 1933, s.5.

21 Turgut Yazıcıoğlu-Mecit Çağatay-Reşit Sönmez, *Kuruluşunun Yirmi Beşinci Yılında A.Ü. Ziraat Fakültesi*.

Mektepleri de, birer fakülte olarak bu sistem içinde yer alıyordu. Bu Enstitüye çok sayıda Alman profesör getirildi. Başlangıçta hemen hemen tüm kürsülerin başında Alman profesörler bulunmuştur. Dersler ilk yıllarda Almanca olarak verilmiştir. Alman profesörlerin kalışı 1942 yılına kadar olmuş, bu yıldan sonra kürsüler yetişen Türk öğretim üyelerine geçmiştir.²²

Ziraat Yüksek Enstitüsü'nün kurulduğu 1933 yılı aynı zamanda, Türkiye'de Üniversite Reformunun yapıldığı bir yıldır.²³ Bu reform sonrasında Türkiye'ye Hitler rejimi dolayısıyla ülkelerinden ayrılmak durumunda kalan çok sayıda seçkin bilim adamı bir mülteci olarak gelmişlerdir. Yüksek Ziraat Enstitüsü'ne gelen Alman profesörlerin durumları bundan farklıdır. Bunlar Alman hükümetiyle çelişki içinde bulunanlar değildi. Hitler rejimi "yeni nizam" doktrini içinde Türkiye'ye tarımsal bir çevre işlevi veriyordu. Bu nedenle de Türkiye'nin tarımsal gelişmesini yakından izliyordu. Bundan dolayı Ziraat Enstitüsü'ne gelenlerin Alman hükümetine yakın olması beklenebilecek bir olgudur. Buna rağmen görev alanların dördü, Hitler rejiminden kaçan mültecilerdendir.²⁴ 1942 yılında Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde Alman profesör kalmamış olması, buradaki profesörlerin Alman hükümetine yakın olmasıyla ilişkilidir. Türk hükümeti savaş içinde sadece mülteci olan Alman profesörlerin mukavelesini uzatmış, diğerlerinininkini uzatmamıştır.²⁵

Rektörlüğünü Geheimrat Falke'nin yaptığı Yüksek Ziraat Enstitüsü (YZE) Von Humbolt'un araştırmacı üniversite geleneğine göre kuruldu. Araştırma enstitüleri halinde örgütlendi. YZE'de İktisadiyat Enstitüsü, Nebatat Yetiştirme ve Islahı Enstitüsü, Zootečni Enstitüsü,

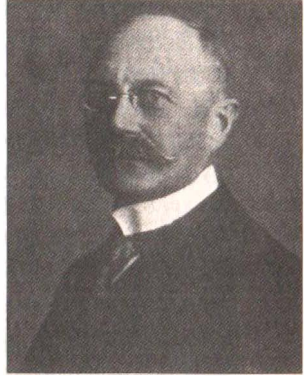
22 Turgut Yazıcıoğlu ve diğerleri, *a.g.e.*, s.8.

23 Horst Widmann, *Atatürk Üniversite Reformu*, İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul, 1981, s.117.

24 Horst Widmann, *a.g.e.*, s.143-146'da bu dört mülteci jeolog Wilhelm Salomon-Calvi, kimyager Otto Germgross, jeolog Max Pfannenstiel, patalog Hans Bremer olarak sayılmaktadır.

25 Alman tarım uzmanı getirilmeye 1928'de başlanmış, ilk olarak 13 uzman getirilmiştir. Bunlar iki yıl sonra ayrılmışlardır. 1931 yılında 7 uzman getirilmiştir. Bunlar da iki yıl içinde ayrılmıştır. 1932'de 20'den fazla bilim adamı 10'a yakın uzman getirilmiştir. Şevket Raşit (Hatipoğlu), *a.g.e.*, s.12.

Sütçülük Enstitüsü, Meyvacılık Bağcılık ve Bahçivanlık Enstitüsü, Suculuk Enstitüsü, Tağdiye-i Nebat Enstitüsü (Hayvan Gıdaları Şubesi), Ziraat Alet ve Makineleri Enstitüsü, Zirai Hammaddeler Teknolojisi Enstitüsü, İhtimar Sanatları Enstitüsü, Hıfzıssıhha ve Mikrobiyoloji Enstitüsü, Patoloji, Parazitoloji Enstitüsü, İç Hastalıkları Enstitüsü, Anatomi Enstitüsü, Zooloji Enstitüsü, Cerrahi Enstitüsü, Fizyoloji ve Farmakoloji Enstitüsü, Nebatat Enstitüsü, Jeoloji ve Mineroloji Enstitüsü, Umumi Kimya Enstitüsü, Fizik Enstitüsü, Ormancılık Enstitüsü, Nebati Lif ve Boya Maddeleri Araştırma ve Köy Sanatları Enstitüsü.²⁶

Üniversite reformunun yapıldığı dönemde kurulan Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün rektörlüğünü yapan Prof. Falke.

Ziraat Vekaleti 1931 yılında İktisat Vekaleti'nden ayrılarak yeniden kurulmuştur. Yeni Vekalet'in, denetiminde böyle güçlü bir Yüksek Ziraat Enstitüsü bulunarak kurulmasıyla tarım kesimi güçlü bir merkezi araştırma kurumuna kavuşmuş oldu. İnceleme dönemimizin sonunda YZE, 7 Temmuz 1948 tarih ve 5234 sayılı Üniversiteler Kanunu'na ek bir kanunla Ankara Üniversitesi'ne katılmıştır.

Devletçilik döneminde ziraat eğitiminin yüksek öğrenim düzeyinde örgütlenmesine önem verilmiş, orta kademe eğitim için 1940'lı yıllara kadar yeniden ele alınmamıştır. 1930 yılında açılan İstanbul, Bursa, İzmir ve Adana Orta Ziraat okullarına yenileri eklenmemiştir. 1930 yılında kurulan Hayvan Sağlık Memurları Okulu, Bursa, Eriklince, Antalya, Diyarbakır'daki ipek böcekçiliği okulları eğitimlerini sürdürmüşlerdir.²⁷ Bursa'daki okul 1939 yılında İpek Böcekçiliği Enstitüsü haline getirilmiştir.²⁸ 1940 yılından sonra yeni okullar açılmaya başlanmıştır. İlk olarak Ankara'da Tarım Alet ve Makineleri Uzmanlık Okulu kurulmuştur. Orta dereceli bu okul 1946 yılında yüksek

²⁶ Nevzat Ayas, a.g.e., s.662.

²⁷ Abidin, "Zirai Tedrisat", 2 İhtisas Raporları 1931 Birinci Ziraat Kongresi, s.2185.

²⁸ Türkiye I. İpek Böcekçiliği Kongresi, 23-25 Mart 1957, s.106.

okul haline getirilmiştir. Bir süre sonra kapatılmıştır.²⁹ Ayrıca Adana'da bir Tarım Makinist Okulu kurulmuştur. Bu ilkokul mezunlarına iki yıllık eğitim veren bir tür çırak okuluydu.³⁰ 1940'lı yıllar içinde Ziraatçı'ların Köy Enstitülerine bir seçenek olarak gördükleri "Teknik Ziraat ve Teknik Bahçıvanlık Okulları" 1943 yılında çıkartılan 4486 sayılı kanunla kuruldu. Bu okullarda ilkokul mezunu çiftçi çocuklarına, yeni tarım tekniklerinin öğretilmesi amaçlanıyordu. İki yıl ameli, bir yılı staj olmak üzere üç yıllık bir eğitim veriyordu.³¹ Bu okullardan mezun olanlardan işletmelerini kurmak isteyenlere gerekli araçlar, toplamı 300 lirayı geçmemek üzere, bir kez Ziraat Vekaleti'nce sağlanacaktı. 1943-1947 yılları arasında Beydere (Manisa), Koçaş (Niğde Ak-saray'ı), Özden (Konya Sarayönü), Gökhöyük (Amasya), Beylik Çayı (Hatay-Reyhanlı)'da beş Teknik Ziraat Okulu, Tuzla (İstanbul ve Alata (İçel)'de iki Teknik Bahçıvanlık Okulu açıldı.³²

Eğitim kuruluşları ne kadar araştırmaya yönelik kuruluurlarsa kurulsunlar, tarımsal araştırmanın sadece bu kuruluşlar elinde yürütülmesine olanak yoktur. Değişik konularda uzmanlaşmış araştırma kuruluşlarına gereksinme vardır. Nitekim inceleme dönemimizde de küçümsenmeyecek sayıda uzmanlaşmış kurum kurulmuştur. Bu araştırma kurumlarını üç grup altında incelemeye çalışacağız. Bu gruplar a) Tarla tarımı, b) Bağ ve bahçe tarımı, c) Hayvancılık olacaktır. Her grup anlatılırken ıslah ve mücadeleye ilişkin yapılan araştırmalar ve elde edilen sonuçlar özetlenmeye çalışılacaktır. Gerek ıslah gerek mücadele konusunda olsun sadece buluşların yapılmış olması yeterli değildir. Bunların tarım pratiğini etkileyecek biçimde uygulamaya yansıtılması gerekir, bunun da örgütlenmesi gerekir. Bu bölümde bu örgütlenmeye de yer verilecektir.

29 Ragıp Ziya Mağden, *a.g.e.*, s.50.

30 Nevzat Ayas, *a.g.e.*, s.641.

31 Nevzat Ayas, *a.g.e.*, s.640.

32 Şevket Raşit Hatipoğlu yazarlarla yaptığı görüşmede, başlangıçta 45 Büyük Çiftlik ve bunların parçası olan 45 Teknik Ziraat Okulu, 25 Küçük Çiftlik ve bunun parçası olan 25 Bahçıvanlık Okulunun planlandığını söylemiştir. Gerçekleştirilebilen ancak bunlar olmuştur.

Tarla Tarımında Islah ve Mücadelede Örgütlenmenin Gelişimi

Tarla tarımında ıslah, üç kademedede örgütlenme gerektirmektedir. Birinci kademedede ıslah ve deneme istasyonlarında ya yeni bitki türleri bulunacak ya da ıslah edilecek, ikinci kademedede deneme tarlalarında bulunan türün en uygun yetiştirme tekniği araştırılacak ve köylüye gösterilecek, üçüncü kademeyi oluşturan üreme çiftliklerinde ıslah edilen tohumlar yeterli miktarda yetiştirilerek köylüye dağıtılacaktır. Bu üçlü sistem başlangıçta açıklıkla planlanmamış, zaman içinde gelişmiştir. Bu gelişme değişik tarla ürünlerinde farklı olmuştur. Dört farklı tür gelişme olmuştur. Hububat ve bakliyatla Ziraat Vekaleti'ne bağlı kurumlar eliyle, pamukta Ziraat Vekaleti içinde özel olarak kurulan bir müdürlük eliyle, şekerpancarında Şeker Fabrikaları eliyle, tütünde ise Tekel eliyle uygulanmıştır.

Cumhuriyet hükümetleri köylünün elindeki tohumların, ıslah edilerek üretimin artırılabilmesine önem vererek, değişik tarihlerde bu konulardaki yetkilerini genişleten kanunlar çıkarmışlardır. Bu kanunlar, 2 Aralık 1925 tarih ve 682 sayılı Her Nevi Fidan ve Tohumların Meccanen Tevzii ve Devlet Uhdesinde Bulunan Arazinin Fidanlık İhdası İçin Ziraat Vekaleti'ne ve İdare-i Hususiyelere Bilâ Bedel Tefvizi Hakkında Kanun, 24 Mayıs 1930 tarih, 1641 sayılı Tohumlukların Gümrük Resminden İstisnası Hakkında Kanun, 2 Haziran 1930 tarih ve 1682 sayılı Ziraat Bankası'nca Tedarik Olunacak Tohumların Satış Zararlarının Ödenmesi Hakkında Kanun, 1934 yılında kabul edilen 2654 sayılı Tohum Üretme Çiftçileri Kanunu, 8 Temmuz 1948 tarih ve 5254 sayılı Muhtaç Çiftçilere Ödünç Tohumluk Verilmesi Hakkında Kanun olarak sayılabilir.³³

Tohuma verilen bu önem sonucu Ziraat Vekaleti'ne bağlı olarak 1926 yılında Eskişehir'de (Sazova) bir tohum ıslah istasyonu kurulmuş, bunu Adana, Adapazarı, Yeşilköy, Edirne ve Ankara'da kurulanlar izlemiştir. Daha sonra Edirne'deki tohum ıslah istasyonu ise kapatılmıştır.³⁴ 1948 yılında Türkiye'deki Tohum Islah İstasyonlarının

33 Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Pamuk İşleri Genel Müdürlüğü, *Pamuk ile İlgili Mevzuat*, Ankara, 1975, s.191-197.

34 Şevket Raşit (Hatipoğlu), "On Yılda Türkiye Ziraatı", *Dönüm*, no.16, Ekim 1933, s.7.

dağılımı Tablo 1’de verilmiştir.³⁵ İlk yıllarda kurulanlara 1936 yılından sonra Kayseri Yem Bitkileri, Antalya Sıcak İklim Bitkileri İstasyonları ile Erzurum ve Samsun istasyonları eklenmiştir.

TABLO 1
Tohum Islah İstasyonları, Deneme Tarlaları, Tohum Üretme Çiftlikleri (1948)

Yeri	Kuruluş yılı	Ekilen alan (dekar)
Tohum ıslah ve deneme istasyonları		
İstanbul	1920	270
Yeşilköy		
Eskişehir	1925	?
Sazova		
Adapazarı	1926	198
Ankara	1928	2.614
Eskişehir (dry farming)	1931	1.200
Kayseri (yem bitkileri)	1936	650
Antalya (sıcak iklim bitkileri ıslah istasyonu)	1937	2.200
Erzurum	1938	2.636
Samsun	1944	345
Deneme tarlaları		
Ordu	1935	60
Çorum	1937	522
Erzurum (yem bitkileri)	1940	561
Tohum üretme çiftlikleri		
İstanbul	1940	2.570
Yeşilköy		
Adapazarı	1940	963
Eskişehir	1940	895
Ankara	1940	1.984
Antalya	1940	2.656
Eskişehir (dry farming)	1945	700
Samsun	1946	720
Erzurum	1947	-

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, cilt 16, 1948.

35 Tablo 1’de verilen Yeşilköy ve Sazova istasyonlarının kuruluş tarihi Şevket Raşit Hatipoğlu’nun yazısında verilenleri tutmamaktadır.

Bu tohum ıslah istasyonlarında alınan sonuçların Türkiye gibi iklim ve toprak koşulları çok çeşitlilik gösteren bir ülkede, yaygınlaştırılabilmesi için gerekli bir kurum “deneme tarlalarıdır”. Bundan sık sık söz edilmiş olmasına karşın, bunlar yeterince geliştirilememiştir.³⁶ Tablo 1’de görüldüğü üzere Ordu, Çorum ve Erzincan’da deneme tarlası kurulmuştur. Bunlar dışındaki denemeler daha çok Mustafa Kemal tarafından kurulan çiftlikler ve Zirai Kombinalarda yapılmıştır. Özel iklim koşullarında en iyi tarım tekniğini bulmak için yapılan tek önemli deneme girişimi “kuru tarım” üzerinde olmuştur. 1928 yılındaki büyük kuraklık, Cumhuriyet yöneticilerinin “kuru tarıma” ilgisini artırmış ve Atatürk’ün doğrudan ilgilenmesiyle Numan Kırac ABD’ye bu konuda yetiştirilmeye gönderilmiş ve geri döndükten sonra 1931 yılında Eskişehir’de “Dry Farming Deneme İstasyonu”nu kurmuştur.³⁷ Ayrıca Eskişehir’e 45 km. uzaklıktaki 20.000 dönümlük Çifteler örnek çiftliğinde 1935 yılından itibaren kuru tarımın traktörle ve atla yapılan sürümler altında maliyetlerini karşılaştıran denemeler yapılmıştır.³⁸

Araştırma ile bulunan tohumların yeterli miktarda yetiştirilerek köylüye dağıtılması hep bir sorun olarak kalmıştır. 1938 yılında Ankara ve Eskişehir vilâyetleriyle Trakya’da buğday tohumluklarının değiştirilmesi için hazırlanan 5 yıllık plan savaş dolayısıyla uygulanamamıştır.³⁹ Tablo 1’de görülen 1940 yılından sonra kurulan tohum üretme çiftliklerinde üretilen tohumlarda ihtiyaç karşısında az kalmıştır. Yeterli tohum üretilmesi konusunda ciddi bir örgütlenmeye ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında gidilebilmiştir. Bu çözümü, iki gelişmenin bir araya gelmesi yaratmıştır. Bunlardan birincisi Mustafa Kemal’in 1925 yılından itibaren kurduğu örnek çiftliklerle ilgilidir. Bu

36 Enver Hakkı, “Tecrübe Tarlaları”, *Dönüm*, no.1, Haziran 1932, s.16.

37 Erol Tümertekin, *Kurak Bölgelerde Ziraat*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1937, s.115-117.

38 “Çifteler Örnek Çiftliğinde Kışık Buğdayın İstihsal Masrafı ve Traktörle Atın Bu Bakımdan Mukayesesi”, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/4, Ankara, 1938, s.17-60.

39 “İslah Edilmiş Buğday Tohumluklarının Çabuk Üretilmesi ve Yayılması Çareleri”, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/5, Ankara, 1938, s.1-16,

çiftlikler Ankara'da Orman Çiftliği,⁴⁰ Yalova'da Millet ve Baltacı çiftlikleri, Silifke'de Tekir⁴¹ ve Şövalye çiftlikleri, Dört Yol'da Karabasmak Çiftliği, Tarsus'ta Pilloğlu Çiftliği'ydi.⁴² Bu çiftlikler orman çiftliğinde kurulan Ankara Bira Fabrikası'yla birlikte büyük ölçüde Ziraat Vekaleti teknisyenlerince planlanmış ve yönetilmiştir. Bilindiği gibi İsmet İnönü'nün 1937 yılında Başbakanlık'tan ayrılmasının nedenleri arasında bu çiftliklerin yönetimi üzerindeki anlaşmazlık da rol oynamıştır.⁴³ Atatürk 11 Temmuz 1937 tarihinde Başvekalet'e yazdığı bir yazı ile, bu çiftlikleri Hazine'ye bağışlamıştır.⁴⁴ Bunun üzerine 1 Ocak 1938 tarih ve 3308 sayılı kanunla, bu çiftlikleri işletecek olan Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu oluşturulmuştur. Sonradan bunlara 1948 yılına kadar Yerköy'de Midilliçoğlu, Kırklareli'nde Türkgeldi, Muğla'da Dalaman, Hatay'da Hatay çiftlikleri, Dört Yol'da Turunçgiller Bahçesi, Rize'de Çay Fabrikası, Pazar'da Elma Kurutma Fabrikası, Nevşehir'de Şarap Fabrikası eklenmiştir.⁴⁵

İkinci gelişme 12 Şubat 1937 tarihinde 3130 sayılı kanunla kurulan Zirai Kombinalar İdaresi'dir. Kuruluşunda amacı oluşturacağı bir zirai makine ve araç parkı ve zirai mücadele ilaçlarıyla köylülerin ekim, nadas ve harmanına yardım ederek tarlalarında tarımsal mücadele yaparak çiftçileri modern tarıma alıştırmaktır. Zirai Kombinaların diğer amacı, buğdayın maliyet fiyatını bu yolla düşürmektir. Muhlis Erkmen'in Ziraat Vekilliği sırasında başlayan bu girişim İkinci Dünya Savaşı koşullarında Şevket Raşit Hatipoğlu'nun bu Vekalet'e getirilmesi sırasında nitelik değiştirmiştir. 1940 yılında Milli Korunma Kanu-

40 Mustafa Kemal Orman Çiftliği'ni kurmak için önce 20.000 dönümlük Abidin Paşa Çiftliği'ni satın almış. Daha sonra Balkat, Ahimes'ut, Çakırlar, Macun, Güvercinlik, Tahar, Yağmur, Baba çiftlikleri eklenerek büyüklüğü 150.000 dönüme yükselmiştir. *Gazi Orman Çiftliği*, 5 Mayıs 1925 - 5 Mayıs 1930, Ankara, s.7.

41 Tekir Çiftliği 12.67 dönümlük Bodosaki'nin Hazine'ye geçmiş çiftliğidir. M. Kemal 36.000 lira-ya satın almıştır. İzzet Aslan, *Atatürk Silifke'de*, Silifke, 1969, s.81-87.

42 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968, s.179.

43 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s.32.

44 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s.270-271.

45 Hamdi Tuncer, *Devlet Üretim Çiftlikleri Umum Müdürlüğü*, T.C. Ziraat Vekaleti, Ankara, 1957, s.4.

nu'nun çıkarılmasından sonra, 477 sayılı Koordinasyon kararıyla Tarım Bakanlığı'na boş devlet arazileri üzerinde ve devlet hesabına tarım yapmak yetkisi verilmiştir. Zirai Kombinalar Kurumu elindeki 300 traktörlük makine parkı ile Milli Korunma Kanunu kredisinden sağlanan 10.000.000 TL bu amaçla kullanılarak, genellikle kurak olduğu için boş kalan alanlarda 1.674.150 dönümlük 13 işletme kurmuşlardır (Tablo 2). Bu işletmeler Ankara'da: Polatlı ve Bala, Konya'da: Altınova, Başkuyu, Gözlu ve Özden; Kırşehir'de: Malya ve Çiçekdağı; Urfa'da: Ceylanpınarı çiftlikleridir. Bu çiftlikler savaş içi dönemde Türkiye'deki ekili ve dikili alanın yüzde 1.1'ini oluşturuyorlardı. Bu çiftliklerde üretim başarılı olacak ve yılda 100.000-150.000 ton arasında hububat üreteceklerdir. Aynı yıllarda köylülerin Toprak Mahsulleri Ofisi'ne teslim ettikleri buğdayın 300.000 ton civarında olduğu düşünülürse bu çiftliklerin savaş döneminde hububat sıkıntısını hafifletmekte oynadıkları rol ortaya çıkar. Önce açık işletmeler halinde başlayan bu kuruluşlar, savaş içinde binalarını yapmışlar ve kârlı üretimleriyle sermayelerini 60.000.000 TL'ye çıkarmışlardır. Savaş sonrasında devletçilik dönemi kuruluşları genellikle saldırıya uğramış olmasına karşın, bu çiftlikler övgü konusu olmuştur. Bu çiftliklere yeni işlevler tanımlanmıştır. Köylünün çözölemeyen tohumluk ve damızlık sorunu, bu güçlü kuruluşlar eliyle çözülmek istenilmiştir. 1940'lı yılların sonunda varolan Tohum Islah İstasyonları senede ancak 2-3 bin ton tohum üretebilmektedirler. Oysa yılda kaliteli tohumluk ihtiyacı 300.000 tona ulaşmaktadır. Tohum istasyonlarının elit tohumlarını Zirai Kombinalar üretilip dağıtırsa bu gereksinmenin çok büyük kesimi karşılanabilecektir.⁴⁶ Devlet Ziraat İşletmeleri ile Kombinalar birleştirilirse bu gereksinmeyi karşılama oranı daha da yükselecektir. Bu adım 1 Mart 1950 tarihinde 5433 sayılı kanunla atılmış, bu iki kurum birleştirilerek "Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü" kurulmuştur. Bu kuruma ayrıca sözleşmeler yoluyla özel çiftliklere tohumluk üretilerek satın alma ve dağıtma yetkisi verilmiştir. Böylece çiftçinin tohum, damızlık, fidan

ve fide ihtiyaçlarını karşılayacak güçlü bir kurum ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Türkiye'nin 1925'lerde tohum ıslah istasyonları kurmakla başlayan örgütlenme arayışları, 25 yıllık bir gelişme süreci sonunda, tarım pratiğini etkileyebilecek bir ölçeğe ulaşmıştır.

TABLO 2
Devletin Denetimindeki Çiftlikler

	Kuruluş yılı	Arazi genişliği (dekar)
Zirai Kombinalar		
Balâ Grubu	1942	45.000
Polatlı Grubu	1942	191.000
Altınova-Başkuyu Grubu	1942	300.000
Malya Devlet Çiftliği	1942	280.000
Gözlü Devlet Çiftliği	1942	287.000
Ceylanpınar Devlet Çiftliği	1943	364.000
Çiçekdağı Devlet Çiftliği	1944	25.000
Koçaş Devlet Çiftliği	1944	24.710
Özden Devlet Çiftliği	1944	48.249
Gelemen Devlet Çiftliği	1944	24.170
Gökhöyük Devlet Çiftliği	1944	26.741
Keykubat Devlet Çiftliği	1944	12.000
Ulaş Devlet Çiftliği	1945	45.000
Toplam		1.664.150
Şeker Şirketi Çiftlikleri		
Sarımsaklı-Alpullu	1925	17.646
Alpullu-Alpullu	1925	1.676
Eskişehir-Eskişehir	1935	3.387
Çatma-Eskişehir	1935	4.126
Turhal-Turhal	1935	612
Kazanasmaz-Turhal	1940	2.764
Ataşehir-Turhal	1941	6.577
Toplam		36.788

Kaynak: Ragıp Ziya Mağden, *Zirai Kombinalar*, s.112; Rıza Güray, *Türkiye Şeker Sanayii ve Şeker Pancarı Tarımı*, s.25.

47 Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, *Devlet Üretim Çiftlikleri*, Ankara, 1977, s.11.

Tarla tarımında araştırmadan başlayarak, denemeye ve daha sonra tohumun üretilerek çiftçiye dağılmasına kadar uzanan bir başka model pamuk üretiminde ortaya çıkmıştır. Pamukta ıslah konusunda ilk girişim olarak 1925 yılında Adana Tohum Islah Komisyonu kurularak başına Dr. Marküs getirilmiş, Kemal Sezen de⁴⁸ Mısır'a yetiştirilmek üzere gönderilmiştir. 1927 yılından itibaren ABD'den 40 çeşit getirilerek denemelere girilmiştir.⁴⁹ Ama bu konudaki esas atılım, Birinci Sanayi Planı'nda pamuklu dokuma sanayiine önem verilmesinden sonra olmuştur. Bu dönemde iki tür pamuk yetiştiriliyordu. Birincisi yerli ya da kapalı kozalı pamuklardır. Elyafı Adana'da 16-20 mm, İzmir'de 18-22 mm olmaktadır. İkinci türü "iane" denilen pamuklardır. ABD'den 1891'de getirilen tohumların yerel koşullarda değişmesiyle ortaya çıkmıştır. Yerli pamuklardan biraz daha uzun elyafıdır, ama yeni fabrikaların 22-30 mm arası pamuk gereksinmesini karşılamamaktadır. Kurulacak sanayinin gereksinmesini sağlamak için yeni bir atılıma girilmiş, 1933 yılında Nazilli'de yeni bir pamuk ıslah müessesesi, Celal İğriboz'a kurdurulmuş ve ayrıca Mr. Clark adlı bir uzman Türkiye'ye çağırılmıştır. Bu uzman 1940 yılına kadar Türkiye'de çalışmıştır. Ayrıca Belçika'dan getirilen G. Bailleux adlı bir başka uzman sekiz yıl bakanlıkta danışman olarak bulunmuştur.

Clark'ın Adana İstasyonu'nda 1926 yılından beri yapılan çalışmaları değerlendirerek vardığı sonuç, Cleveland (5) türünün Çukurova'da ve Akala'nın Ege'de yetiştirilmesi idi. Bu öneri, Ziraat Vekaleti'nde bir "pamuk yetiştirme" planı hazırlanarak 1934 yılında uygulamaya konuldu. Bu plana göre yurtdışından getirilecek tohumluklar, üretme çiftliklerinde çoğaltılarak çiftçilere dağıtılacaktı.⁵⁰ Bu projeyi gerçekleştirmek üzere 5 Temmuz 1934 tarihinde TBMM'de "Merinos Koyunları Yetiştirilmesi ve Islah Edilmiş Pamuk Tohumu Üretilmesi" hakkındaki 2582 sayılı yasa kabul edildi. Yasada bu amaçları gerçek-

⁴⁸ Kemal Sezen, *Pamuk ve Diğer Mühim Lifli Nebatlar*, Ziraat Vekaleti, Ankara, 1939.

⁴⁹ Necati Turgay, *Türkiye'de Pamuk*, Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği, Ankara, 1952, s.11.

⁵⁰ İlhan Tekeli Selim İlkin, *a.g.e.*, s.131.

leştirmek için 1935 mali yılından itibaren yedi yılda bütçeye 3 milyon liralık tahsisat konulması, ilk iki yıllık tahsisatların yedişer yüz bin liradan az olmaması öngörülüyordu. Bu tahsisatlar, bu işlevleri yerine getirecek çiftlik kurulması için verilecektir. Bu yasa 27 Ocak 1936 tarihinde kabul edilen 2903 sayılı Pamuk Islah Kanunu ile tamamlandı. Bu yasa ile Ziraat Vekaleti, İktisat Vekaleti'nin görüşünü aldıktan sonra, gerekli gördüğü bölgelerde ekilecek açık kozalı pamuk çeşitlerini tayin etme ve bu çeşitlerden başka açık kozalı pamuk ekimini yasaklama yetkisini alıyordu. Ziraat Vekaleti, saf pamuk tohumu ekilen bölgelere, diğer çeşit açık kozalı pamuk tohumu ve çekirdekli pamukların sokulmasını yasaklıyordu. Çırçır evlerinin de bu tür pamuklardan başkasını işlemesi yasak olacaktı. Ayrıca Ziraat Vekaleti gerekli gördüğü yerlerde çırçır evleri yapabilecek ya da kiralayarak işletebilecekti. Çırçır evleri, Ziraat Vekaleti'nin ihtiyaç gösterdiği tohumları Vekalet'e piyasa değeri üzerinden satmak zorundaydı.⁵¹ 1937 yılına kadar Ziraat İşleri Umum Müdürlüğü'nün bir şubesi halinde yönetilen Pamuk İşleri 14 Haziran 1937 tarihinde kabul edilen 3203 sayılı Ziraat Vekaleti Teşkilât Kanunu'nda doğrudan Bakan'a bağlı bir müdürlük haline getirildi.⁵² Bu yetkiler altında 1940 yılına gelindiğinde Adana ve Nazilli'dekine ek olarak, Eskişehir-Mayıslar ve Malatya merkezlerinde ılah deneme ve üretme çiftlikleri kuruldu. Ayrıca Keşan, Tekirdağ, Yenisehir, Fethiye, Çankırı, Osmancık ve İskilip merkezlerinde Ziraat Vekaleti'nce pamuk üretimi teşvik için küçük çırçır evleri işletildi.⁵³ 1948 yılına gelindiğinde bu örgütlenmeye eklenen Adana İstasyonu'na bağlı 10.000 dekarlık ilacı Ali Çiftliği ile Manisa'da kiralanan 2.000 dekarlık alanda tohum üretilmekte olduğu gözlenmektedir.⁵⁴

Araştırma-deneme yapılması ve tohum dağıtılmasındaki örgütlenmenin üçüncü örneği tütünde Tekel eliyle yapılan uygulama olmuş-

51 Necati Turgay-Georges Bailleux, *Pamuk ve Türkiye'de Ziraatı*, T.C. Ziraat Vekaleti, Ankara, 1940, s.471.

52 Necati Turgay-Georges Bailleux, *a.g.e.*, s.467-472.

53 Necati Turgay-Georges Bailleux, *a.g.e.*, s.468-469.

54 Tarım Bakanlığı, *5 Senelik Tarımsal Kalkınma Programı*, 1948, Ankara, 1948, s.20-21.

tur.⁵⁵ Tütün ıslahı konusundaki ilk girişim 1927 yılında Ziraat Fen Şubesi'nin kurulmasıdır. Bu şubede Nesip Karaçay ve yabancı uzman O. Perrin'in 1931 yılına kadar tohum ıslahı için yaptığı çalışmalar, Birinci Ziraat Kongresi raporları arasında yer almıştır.⁵⁶ 1931 yılında Samsun'da bir deneme tarlası açılmıştır. Ziraat Fen Şubesi 1934 yılında Maltepe'de Cevizlik'de yapılan laboratuvarlar ve tüm yan tesisleriyle geliştirilmiş ve 1936 yılında İnhisarlar İdaresi'nce bir Tütün Enstitüsü haline getirilmiştir. Enstitünün kurulmasından sonra, Karadeniz tütünlerinin ıslahı için Samsun'da, Ege tütünleri için İzmir'de (Buca) ve

Şark tütünleri için de Malatya'da birer tütün ıslah istasyonu açılmıştır. Marmara tütünleri üzerinde de Enstitü'nün çalışması uygun görülmüştür. Bu istasyonlarda ıslah edilen tohumların denemelerini yapabilmek için muhtelif yerlerde deneme tarlaları açılmıştır.⁵⁷ Bunlar arasında Akhisar'da 1937'de Çiftlik'te, 1938'de Akhisar'da Çamaltı Oymağı'nda, Samsun'da Dere Evkaf ve Maden oymaklarında, Bafra ve Hacıköy'de, Marmara Bölgesi'nde Düzce'de açılan deneme tarlaları sayılabilir. 1937 yılından itibaren üretim bölgelerinde fidelikler kurularak halka parasız fide dağıtımına gidilmiştir. Ayrıca 10 Haziran 1938'de kabul edilen 3437 sayılı "Tütün ve Tütün İnhisarı Kanunu" ile tütün ekiminin nerede ve nasıl yapılacağı, fidelikler, ürünün nasıl tahmin edi-

Bayar'ın Başbakanlığı döneminde 1939'da yayınlanmış *Atatürk Çiftlikleri* adlı yayın.

⁵⁵ Birinci Köy ve Ziraat Kongresi, *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*, A/8, Ankara, 1938.

⁵⁶ "Ziraat Fen Şubesinin Faaliyeti 1927-1930", 1. İhtisas Raporları 1931 Birinci Ziraat Kongresi, Ankara, 1931, s.105-108.

⁵⁷ *Tütün Kongresi*, İzmir, 18 Ekim 1943, s.37.

leceği, yaprakların tarttırılması, ambara getirilmesi, tütünün muayenesi ve alım satımı hakkında ayrıntılı hükümler getirilmiştir. Bu yasaya göre her yıl Tekel kendi bölgelerinde tütünü en iyi yetiştiren, kurutan ve denkleyn üreticiye parasal ödüller dağıtmıştır.⁵⁸

Tarla tarımında araştırma-deneme-tohum üretimindeki örgütlenmeye son bir örnek şeker fabrikalarının örgütleyiciliğinde şekerpancarı üretiminde verilmiştir. 1926'da Uşak ve Alpulu Şeker Fabrikalarının anonim şirketlerce kurulmaya başlamasıyla, hem bu fabrikalar için yeterli miktarda şekerpancarının yetiştirilebilmesi hem de köylülerin özendirilerek bu ürünün yetiştirilmesinin öğretilmesi gerekiyordu. Bunun için şirket tarafından, Alpulu Fabrikası yakınında 1925'te Sarımsaklı, Alpulu çiftlikleri kuruldu.⁵⁹ Bu çiftliklerde Macaristan'da öğretim görmüş Türk ziraatçıları çalıştı. Ayrıca Alman, Bulgar ve Macar uzmanlar getirildi. Uşak Terakki-i Ziraat A.Ş. başarılı olamayıp Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilince, 1932'de Almanya'dan deneme mütehasısı Moeller ve haşerat mütehasısı Dr. P. Steiner çağırılarak Uşak'ta bir Deneme ve Haşerat Laboratuvarı kuruldu. Bu yıllarda Adapazarı'nda tohum üretmek üzere "Klein Wanzleben Tohum Teksir Müessesesi"nin kurulduğu ama uzun ömürlü olmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁰ Eskişehir ve Turhal fabrikalarının kurulması üzerine, Türkiye'deki şeker sanayiinin rasyonalizasyonu için bu dört fabrika 1935'te "Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş." yönetimi altında bir araya getirildi. Uşak'taki Deneme ve Haşerat Laboratuvarları 1935'te genel müdürlüğün bulunduğu Eskişehir Fabrikası'na taşındı. Tohum üretimi için 1935'te Eskişehir'de Eskişehir Çatma Çiftlikleri, Turhal'da Turhal Çiftliği kuruldu. Bunlara 1940'ta Kazanasmaz, 1941'de Atabeş Çiftliği kiralanarak eklendi (Tablo 2).⁶¹

58 İlhan Özer, *Tekel*, İktisat Fakültesi, İstanbul, 1967, s.34.

59 Rıza Güray, *Türkiye Şeker Sanayii ve Şeker Pancarı Tarımı*, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara (tarihi belirtilmemiş), s.42.

60 Afif Gediz, "Uşak Fabrikasının İntisabından Tevhide Kadar Şahıslar Olaylar 1932-1935", 30 Yılında Türkiye Şeker Sanayii (Turhan Veldet), Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara, 1958, s.162-164.

61 Hâbil Akiltepe ve diğerleri, *Türkiye Şeker Sanayii ve Şekerpancarı Ziraatı*, Ankara, 1964, s.79.

Şeker Şirketi 1939'da Hollanda'da Dr. Van Dillewiyn'ı çağırarak Çukurova'da şeker kamışı üretimi denemesine başlamıştır.⁶² Şeker kamışından şeker pancarına göre 1/3 alanda, aynı miktarda şeker elde edilmektedir. Bu denemeler sonucunda 1944'te 50.000 ton/yıl şeker üretecek bir fabrika planı hazırlanmıştır. Tüm şeker kamışının fabrikaya ait sahalarda üretilmesi planlanmıştır. 1946'da İktisat Vekili gerekli araziye satın almak için toprak sahipleriyle pazarlığa girmiş olmasına karşın, bu proje gerçekleşmemiştir.⁶³

Bu bölüme kadar tarla tarımında ıslaha ilişkin araştırma faaliyetlerinin nasıl örgütlendiğini gördük. Tarımsal araştırmanın ikinci yüzü, zararlılarla tarımsal mücadeleye ilişkindir. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren tarımsal mücadele için de örgütlenmeye gidilmiştir. 12 Ocak 1925 tarih ve 541 sayılı "Pamuklara Arız Olan Haşarat ve Emrazın İmha ve Tedavisi ve Tohumların Islahı Hakkında Kanun" ve bu kanunun bazı maddelerinde değişiklik yapan 28 Mayıs 1927 tarih ve 1056 sayılı kanun 29 Ocak 1936 tarih ve 2906 sayılı "Nebatları Hastalık ve Zararlı Böceklerden Koruma Kanunu" devlete tarımsal mücadele bakımından önemli görevler ve güçlü yetkiler vermiştir. Bu görevleri yerine getirmek üzere, inceleme dönemimiz içinde, Ankara'da bir Merkez Mücadele Enstitüsü, İzmir-Bornova'da ve Adana'da birer mücadele istasyonu kurulmuştur. Merkezdeki Enstitü'de Von Gustav Gassner gibi tanınmış bir Alman profesörü çalıştırılmıştır.⁶⁴ Bornova İstasyonu da Almanya'da eğitilmiş Nihat İğriboz'a 1930'da kurdurulmuştur.⁶⁵ Bu araştırma kurumlarından ayrı olarak pembe kurtla mücadele için Mersin'de bir "Fumigatuvar" 1934 yılında kurulmuştur. Çukurova'daki pamuklarda pembe kurt olduğundan Ege'ye gönderilmesi yasaklanmıştı. Pamuklar Fumigatuvar'da dezenfekte edildikten sonra, her yere gönderilebilecek-

62 Hâbil Akıltepe ve diğerleri, *a.g.e.*, s.80.

63 Cihad Gökdağ, "Türkiye Şeker Sanayi Kısmı", *Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi*, Thomas Geerdes, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara, 1966, s.147.

64 Necati Turgay-Georges Bailleux, *a.g.e.*, s.466-486.

65 "Nihat İğriboz'un Hayat Sayfalarından Satırlar", *Hadiye Tunçer*, Kırk Yıllık Meslekdaşlarımız, Türk Ziraat Mühendisleri Birliği, Ankara, 1958, s.139.

tir.⁶⁶ Ziraat Vekaleti'ne bağlı bu kurumların yanı sıra Tekel'in Tütün Enstitüsü'nün ve Şeker Şirketi'nin de mücadele laboratuvarının bu konuda araştırma işlevleri olduğunu unutmamak gerekir.

İnceleme dönemimizde gerek eğitim kuruluşları içinde olsun gerek Ziraat Vekaleti içinde olsun tarla tarımına ilişkin bir araştırma alt-yapısının, neleri başarıp neleri başaramadığını da irdelemek gerekir. Bu irdelemede ölçütlerimizi bu çalışmanın başında özetlediğimiz dönemin tarımsal politikasından çıkarsayabiliriz. Birinci ölçüt olarak, dönemin kendine yeterli tarımsal üretim politikasına dayanarak, bu araştırma kurumlarının Türkiye tarımına yeni ürünler sokarak tarla tarımının “çeşitlenmesine” ne kadar yardımcı oldukları ele alınabilir. İkinci ölçüt olarak, tarımsal ürünlerin ihracatındaki başarıyı artıracak biçimde, değişik yörelere uygun ve verimliliği yüksek standart türlerin elde edilip edilmediği kullanılabilir. Üçüncü ölçüt, tarımsal mücadelede bu dönemde çiftçinin ekonomik koşullarına uygun yöntemlerin geliştirilip geliştirilmediği olabilir. Dördüncü ve son ölçüt ise ilk üç ölçüte göre sağlanan başarıların araştırma enstitülerinin içinde kalmayıp Türkiye tarımının etkileme derecesi olmalıdır. Ulaşılan sonuçlar tarım pratiğini ne ölçüde etkileyebilmiştir.

Tarla tarımının başat bitkisi olan buğday konusunda ilk önemli uygulama, karapasın tahribat yaptığı bölgelere “Mentana” buğdayının sokulması olmuştur. İtalya’da Rietti buğday ıslah istasyonunda yetiştirilen “Mentana” buğdayı 1928’de Yeşilköy Tohum Islah İstasyonu’na getirilerek dağıtılmış ve yetiştirildiği bölgelerde karapas ve yatmaya karşı iyi bir dayanıklılık göstermiştir.⁶⁷ Buğday konusunda asıl başarıları, Türkiye buğdaylarının ciddi bir sınıflamasının yapılarak bunlar arasından değişik toprak ve iklim koşullarının bulunduğu yerler için verimli ve hastalığa dayanıklı cinsler geliştirilmesi olmuştur. Ekonomik sonuçları bir an için bir yana bırakılırsa, buğday varyetelerinin araştırılması ve ulaşılan sonuçlar ciddi bir başarı olmuştur. Dünyada o zamana kadar bilinen buğday varyetelerine “Vulgare nevinden 113, Com-

66 Ali Haydar, “Mersin Fumigaruarı”, *Ziraat Gazetesi*, yıl 5, sayı 11, Kasım 1934.

67 Mirza Gököl, *Türkiye Buğdayları*, cilt I, T.C. Ziraat Vekaleti, Ankara, 1935, s.135.

pactum'dan 50, Durum'dan 46, Turgidum'dan 19, Polonicum'dan 6, Persicum'dan 1 ve Aegilopides'ten 1" varyete eklenmiştir. Bu araştırmaya kadar dünyada bilinen 270 Vulgare çeşidinin 223'üne Anadolu'da rastlandı, 47'si bulunamadı. Buna karşılık 113 yeni çeşit bulundu. Bu bulgular buğdayın menşei olan ülkeler konusundaki varsayımlar arasında Anadolu'nun da katılmasına neden oldu.⁶⁸ Yapılanlar sadece bilimsel araştırmalar değildi. Yeşilköy Tohum Islah İstasyonu'nda, 1133 no.lu Sert Buğday, Trakya'nın orta kuvvetteki toprakları için sürme hastalığına dayanıklı bir cins olarak, 1012 no.lu Tesalüp Buğdayı, Trakya'nın gübreli kuvvetli toprakları için pasa ve yatmaya karşı dayanıklı bir cins olarak geliştirildi. Adapazarı Tohum Islah İstasyonu'nda Bindane Cumhuriyet Buğdayı, Marmara'nın güneyi ve Karadeniz sahilleri için yatmaya ve pasa dayanıklı bir cins olarak geliştirildi. Eskişehir Sazova Tohum Islah İstasyonu'nda, Sazova Sert Ak 52 buğdayı yetiştirildi. Bu Orta Anadolu koşullarında pasa ve yatmaya dayanıklı bir cinstir. O yöredeki buğdaylardan 20 gün önce başağa kalktığı için Bambul haşeresinin tahribatından da kurtulmaktadır. Ankara Tohum Islah İstasyonu 253 no.lu sert buğdayını meydana getirdi. Ankara koşullarında erken yetişen kurağa ve pasa dayanıklı bir cinstir.⁶⁹ Geliştirilen bu cinsler, köylünün kullandığı cinslere göre yüzde 20-30 daha fazla ürün vermektedir. Bu farklılık kurak yıllarda yüzde yüze kadar çıkmıştır. Ankara ve Eskişehir Tohum Islah İstasyonlarının büyük ölçekli ekimlerinde 1941-42 büyük kışının ve 1945 kurak yılının değerlerinin de bulunduğu 7 yıllık ortalama 150 kg/dekar verim elde edilmiş iken, aynı yıllar Türkiye ortalaması 80-90 kg. arasındadır.⁷⁰ Savaş içinde Zirai Kombinalarda yapılan büyük miktardaki başarılı hububat üretiminde de bu istasyonlarda geliştirilen cinsler kullanılmıştır.⁷¹

68 Mirza Gököl, *Türkiye Buğdayları*, cilt II, T.C. Ziraat Vekaleti, Ankara, 1939.

69 Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, *Türkiye'de Zirai Araştırma Müesseseleri*, B/1, Ankara, 1938, s.4-8.

70 "1948 Yılı Islahçılar Toplantısı Sonunda Hazırlanan Raporun Özeti", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.10, Temmuz 1948.

71 Buğday olarak Eskişehir'de geliştirilen Sert-Ak, arpa olarak Ankara İstasyonu'nda geliştirilen (Takak) ekilmiştir. Tevfik Dünder, "Zirai Kombinaller Kurumuna Bağlı İşletmelerin Zirai,

Buğday dışındaki hububat türlerinde de tohum ıslahı yapılmıştır. Ankara'da iki sıralı beyaz arpa, Sazova'da gür Ak 24 arpası ve kılçıksız arpa yetiştirilmiştir. Yeşilköy İstasyonu'nda kurağa ve soğuğa dayanıklı arpa ve yulaf cinsleri, Sazova'da Sazova-Apak 18 yulafı, Ankara'da hafif ve kumlu topraklarda yetiştirilmek üzere bir çavdar çeşidi geliştirilmiş, Adapazarı'nda mısır üzerinde başarılı ıslah çalışmaları yapılmıştır.

Devletçilik döneminin çalışmaları sadece değişik yöreler için ıslah edilmiş tohum geliştirmek için olmamış, özellikle kurak koşullarda verimi etkileyen faktörler üzerinde durularak ucuz hububat yetiştirilme denemeleri yapılmıştır. Eskişehir'deki Dry Farming İstasyonu'nun çalışmalarında kurak koşullarda verimi etkileyen en önemli faktörün nadasların sürülme zamanı olduğu saptanmıştır. Bu zaman aralığının çok dar bulunduğu, bunun da nedeninin yabancı ot mücadelesi olduğu anlaşılarak hem nadas zamanını rahatlatan, hem de üretimi ucuzlatan bir mücadele pratiği geliştirilmiştir. Öküz, at ve traktör kullanılması halinde karşılaştırmalı maliyet analizleri yapılan üretim denemelerine girilmiştir. Çifteler'de 1937'de çiftlikte 3.5 kuruş teslim fiyatıyla buğday üretilmiştir.⁷² Eskişehir Dry Farming İstasyonu'nda böyle bir teknolojinin geliştirilmiş olması İkinci Dünya Savaşı içinde Zirai Kombinaların başarısına çok katkı yapmıştır. Çok ucuza bağday üretilebilmiştir. 1946'da Malatya (Malya) Çiftliği'nde buğdayın kg. üretim maliyeti 6.54 kuruştur. Savaş içindeki fiyat artışları gözönünde tutulursa üretimin zaman içinde daha da ucuzlatılabildiği anlaşılr.⁷³

Araştırma istasyonları ve burada geliştirilen tekniği kullanan devlet çiftliklerindeki mikro ölçekteki saptamalarda verim artırma başarısı elde edilmiş olmasına karşın Türkiye ölçeğindeki istatistiklerde bu başarı gözlenememektedir. Dekara kg. olarak buğday veriminin Türkiye ortalaması 1927-1930 arasında 75.6; 1931-1935 arasında 86.9;

Teknik ve İktisadi Durumları Hakkında Rapor", T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi, no.16, Ocak 1949.

72 "Türkiye'de Zirai Araştırma Müesseseleri", a.g.e., s.5.

73 "Midilliçoğlu Çiftliği ve Malya İşletmesinin Mukayeseli Umumi Murakabe Heyeti Raporu", T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi, no.16, Ocak 1949.

1936-1940 arasında 105.9; 1941-1945 arasında 83.9; 1946-1950 arasında 86.1 olmuştur.⁷⁴ Bu bize mikro ölçekteki başarının, makro ölçeğe yansımadığını göstermektedir. Bu yansımayı şöyle açıklanabilir: 1948'de Türkiye'nin tohum miktarı 1.5 milyon tondur. Tohumluğun beş yılda bir değiştirilmesi hesabıyla yılda üretilmesi gereken kaliteli tohumluk 300.000 tondur.⁷⁵ Tohum üreme istasyonlarının her birinin yılda dağıtabildiği tohumluk miktarı 50 ton düzeyinde kalmıştır. Eskişehir kuru tarım istasyonu Çifteler Çiftliği'nde deneme yaptığı yıl 600 ton dağıtabilmiştir. Sayıların karşılaştırılması eksikliğin nerede olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Devlet Zirai Kombinalarının 1943'ten itibaren büyük miktarlarda üretim yapmaya başlaması köylülerin tohumluklarını değiştirme olanağı doğurmuşsa da, bunun çok sınırlı ölçüde kullanılabildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1946'da Malya Çiftliği'nde 28.000 ton hububat üretilmiş, ama çiftliğin köylülerin tohumluğunu mübadelesi 350 ton düzeyinde kalmıştır.⁷⁶ Bu durumda araştırma örgütlerinde elde edilen başarı tarım pratiğine yansımamıştır.

Tarla tarımında Türkiye ekonomisi bakımından özel önemi olan pamuk, şekerpancarı ve tütünde ulaşılan sonuçları ayrı ayrı incelemeden önce araştırma enstitüleri ve diğer kanallarla Türkiye tarımının çeşitlendirilmesi, yeni ürünler sokulması bakımından yapılanları ele alalım. Orta Anadolu şartları altında yeterli gübre sağlanamadığı halde,

Tarım Bakanlığı tarafından basılmış
5 Senelik Tarımsal Kalkınma Programı
(1948).

Tarla tarımında Türkiye ekonomisi bakımından özel önemi olan pamuk, şekerpancarı ve tütünde ulaşılan sonuçları ayrı ayrı incelemeden önce araştırma enstitüleri ve diğer kanallarla Türkiye tarımının çeşitlendirilmesi, yeni ürünler sokulması bakımından yapılanları ele alalım. Orta Anadolu şartları altında yeterli gübre sağlanamadığı halde,

74 Osman Tosun-Ekrem Kün, *Serin İklim Tahılları*, Ankara, 1963, s.59.

75 Tevfik Dündar, "Devlet Ziraat İşletmeleriyle Zirai Kombinaların Kaynaşık Birleşme Kanun Tasarısı Dolayısıyla", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.18, Mart 1949.

76 Ragıp Ziya Mağden, *Zirai Kombinalar*, Ankara, 1949, s.95.

bir sene nadasa bırakıp bir sene hububat ekmenin yeterli olmayacağı, mısır bakliyat ve yağ bitkileri gibi çapa nebatlarıyla üçlü ve dörtlü münavebeye gidilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Orta Anadolu koşullarında Sazova Tohum Islah İstasyonu böyle bir yeni yağ bitkisi olarak aspiri getirmiştir. Danelerinde % 20-35 yağ bulunan aspiri küsbesinde yüksek protein bulunması yüzünden iyi de bir hayvan yemi olmaktadır. Zirai Kombinalarda yağlı bitkilerden keten ve aspiri münavebeye sokulmuştur. Bu dönemde Türkiye'ye sokulan bir başka yağ bitkisi, ayçiçeği olmuştur. Bu bitki araştırma kurumlarından çok Bulgaristan'dan gelen göçmenler tarafından Trakya'ya sokulmuştur.⁷⁷ Bu dönemde Yeşilköy İstasyonu'nda ıslah edilerek yetiştirilmeye çalışılan bir başka bitki, "Hint Yağı Bitkisi" olmuştur. Bir dönem İtalyanlarca Söke'de yetiştirilen bu bitkinin İstanbul ve Bursa'daki denemeleri iyi sonuç vermiştir. Bu bitkinin Türkiye'de yetiştirilmesinin nedeni ilaç olarak kullanılmasından çok, geç kızan bir yağ olduğu için uçaklarda kullanılması olmuştur.⁷⁸ Bu dönemde denemeleri yapılan bir başka yağ bitkisi soya fasulyesidir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Karadeniz sahillerinde yemeklik olarak ekilmiş, sonra unutulmuştur.⁷⁹ 1930'lu yıllardan sonra Yeşilköy İstasyonu'nda bazı denemelere başlanmıştır.⁸⁰ Alman firmaları ile Türk İş Limited'in soya ihraç anlaşması yapması üzerine Adapazarı'nda 1936'da 150 hektar kadar soya ekimi yapılmıştır. Ordu'da deneme tarlalarında soya yetiştirilmiştir.⁸¹ 1936'da Almanya'ya 200 ton soya ihraç edilmişse de, üretimi yaygınlaşmamıştır. Türkiye'de yetişen ama yaygın olmayan "yerfıstığı" bitkisinin yetiştirilmesi yaygınlaştırılmak istenilmiştir. Yerfıstığı yağının İstanbul'da sabun imali için ithal edilmeye başlamasından sonra, bu ürün ithal ikâmesi olarak yaygınlaştırılmak istenilmiş ilk olarak Anamur Ovası'nda ekilmiştir.⁸²

77 Mehmet Oluç, *Trakya Ziraat Enstitüsü*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1946, s.139.

78 Şeyda Ziya Kerestecioglu, "İlint Yağı Nebatı", *Dönüm*, no.33, Mart 1935, s.403-404.

79 Mehmet Karacaoğlu, *Soya, Niğde*, 1983, s.99.

80 Şeyda Ziya Kerestecioglu, "Soya Nebatı", *Dönüm*, no.31, Ocak 1935, s.302-303.

81 "Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi", *Soya*, B/5, Ankara, 1938, s.10-15.

82 Şeyda Ziya Kerestecioglu, "Yerfıstığı", *Dönüm*, no.31, Haziran 1935, s.541-543.

Ziraat Vekaleti'nin geliştirmeyi ithal ikâmesi amacıyla istediği bir başka ürün jüt olmuştur. Ülkede varolan kendir üretimi üzerinde incelemeler yapılırken, Adana ve Urfa'da jüt yetiştirilmesi denenmiştir.⁸³

Bir ithal ikâmesi olarak kauçuk da araştırma gündemine girmiştir.⁸⁴ Antalya sıcak iklim nebatları ıslah istasyonunda kauçuk bitkileri olan kök sakız, guayul, kenger sakız, dağ sakızı kültür bitkileri olarak yetiştirilmiş, daha çok Meksika, Texas, Arizona ve Kaliforniya'da tarımı yapılan guayul üzerinde durulmuştur.⁸⁵ Bu kauçuğun sanayi üretiminde kullanılma yolları üzerine denemeler yapmak için 1944'te Ankara'da bir "kauçuk istasyonu" kurularak üretime geçilmiştir.⁸⁶

Denemelerde üzerinde durulan bir başka alan hayvan yemi ve yeşil gübre olabilecek bitkiler olmuştur. Bu bitkiler yetiştirilerek tarımsal pratiğin birbirini tamamlayıcılığını artırmasını sağlayacak bir çeşitlenme oluşturulmak istenmiştir. Yeşilköy Tohum Islah İstasyonu'nda kurak koşullarda yetişebilecek yem türleri denenmiştir. Bunlar Sudan Çayırı, Türkistan yoncası ve taş yoncasıdır. Özellikle Sudan Çayırı'nın yayılması için Trakya, Çukurova ve Anadolu'da denemeler yapılmıştır.⁸⁷

Hem 1930'lu yıllarda ithalatı yapılmakta olduğundan ithal ikâmesi gerekçeyle, hem de özellikle Kars ve Erzurum gibi sert iklimli yörelerde hububata münavebe olarak girebilecek bir çapa bitkisi olduğundan patates ekiminin geliştirilmesi istenilmiştir.⁸⁸ Adapazarı Islah İstasyonu'nda yapılan denemelerde, sıcak ve alçak ovalarda yetiştirilen tohumluklardan az verim alındığı görülmüştür. Her bölge için yaylalarda patates tohumluk alanlarının tespit edilmesine gidilmiş, Adapazarı Havzası için Bolu yaylaları, Ege Bölgesi için Ödemiş'in Bozdağ Yaylası tohumluk mıntıkası olarak saptanmıştır. Sahil bölgelerinde pa-

83 Friedrich Tobler, "Memleketimiz Kendir ve Ketenciliği", Ziraat Vekaleti, *Hububat Baklıyat Sınai Bitkiler Çayırılar ve Islahı Hakkında Raporlar II*, Ankara, 1935, s.39.

84 T.C. İktisat Vekaleti, *Türkiye'de Kauçuk Sanayi*, Sanayi Tetkik İleyeti, Seri I, no.6, Ankara, 1937.

85 Şükrü Erdiç, "Kök Sakızı", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, sayı 10, Temmuz 1948, s.23.

86 Hikmet Konuralp, "Türk Bitkisel Kauçuk Endüstrisini Nasıl Kurmalıyız", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, sayı 9, Haziran 1948, s.15.

87 Hacıade Mirza, "Sudan Çayırı", *Dönüm*, no.6, Kasım 1932, s.7-9.

88 Enver Hakkı, "Türkiye'de Patates Ziraatı ve İstihsalı", *Dönüm*, no.13, Temmuz 1933, s.11-14.

tates hastalığı tutulduğu için Karadeniz Bölgesi'ne "tatlı patates" (Batat) yayılmaya çalışılmıştır.⁸⁹

Yeni ürünlerin Türkiye tarımına sokulması konusundaki bu çabaların da büyük ölçüde araştırma düzeyinde kaldığı, tarım pratiğini önemli ölçüde etkilemediği söylenebilir. Ziraat Vekaleti'nin bu dönemde tarım pratiğini etkileyen en önemli araştırmaları pamuk üzerine olmuştur. Sanayileşme programının da etkisiyle daha önce üzerinde durduğumuz özel örgütlenmeye gidilince ve bu konuda örgütler yeterli yetkilerle donatılınca, araştırmanın bulguları, pratiği etkiler hale gelmiştir.

1932'de Türkiye'de yetiştirilen pamuğun yüzde 75'i yerli kapalı koza iken, yüzde 25'ini bozulmuş bir Amerikan cinsi olan "aine" oluşturmuyordu. Bu pamukların lif boyları kısaydı. Türkiye'de kurulmak istenilen dokuma sanayii daha uzun lifli pamuğa ihtiyaç gösteriyordu. Pamuk sanayiinin pamuk istihlakı 1927'de 2.938 ton iken, 1940'da 34.000 tona, 1951'de ise 45.000 tona yükselmiştir. Tablo 3'ten görüleceği üzere Türkiye'nin pamuk üretimi bu değerlerin üstündedir. Diğer kısmı ise ihraç edilmektedir. Bu nedenle tüm üretimin kurulan sanayinin talebine göre değiştirilmesi zorunluluğu yoktur.⁹⁰ Ama Türkiye'de tüm pamuk üretimini değiştiren bir program uygulanmıştır.

Daha önceki bölümlerde üzerinde durduğumuz üzere 1927'den beri Adana İstasyonu'nda yapılan denemelerden yararlanarak, 1954'te Amerikan çeşitleri olan Cleveland; Çukurova ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya Akala; Ege, Marmara ve Antalya'ya ekilmeye başlanmıştır. Tohumlar Adana ve Nazilli istasyonlarında ve Çukurova'da mukaveleli çiftçiler eliyle üretilmiştir. Mısır'dan getirilen pamuk cinsleri üzerindeki denemeler iyi netice vermemiştir. 1937'de Iğdır'da Azerbaycan'dan ithal edilen bir çeşidin yerli çeşitler yerine ekilmesine başlanmıştır.⁹¹ 1939'da Ege Bölgesi'nin tamamı Akala ve Türkiye'ye katılan Hatay ili 1940'ta Cleveland bölgesine alınmış, bu yörelerde başka çe-

⁸⁹ Türkiye'de Zirai Araştırma Müesseseleri, a.g.e., s.11-13.

⁹⁰ Şevket Raşit, "Türkiye'de Pamuk İşi", *Dönüm*, no.14, Ağustos 1933.

⁹¹ Necati Turgay-Georges Bailleux, *Pamuk ve Türkiye Ziraatı*, T.C. Ziraat Vekaleti, Ankara, 1940.

şit açık kozalı pamuk ekimi yasaklanmıştır. 1941'den sonra iane çeşidi pamuk ekimi, Pamuk Islah Kanunu'nun verdiği yetkilere dayanarak, tüm Türkiye'de yasaklanmıştır. 1939'da Amerika'da yeniden Cleveland ve Akala tohumları getirtilerek denemeler yapılmış, yeni Akala'nın Çukurova'da da iyi neticeler vermesi üzerine 1940 yılında toplanan Pamuk Kongresi'nde Çukurova'nın da Akala'ya çevrilmesine başlanmıştır. Adana Islah İstasyonu Akala 130 çeşidini, Nazilli İstasyonu Akala 1036 çeşidini geliştirmiştir. Iğdır'da 1943'ten sonra Azerbaycan çeşitleri kaldırılmıştır. 1946'dan sonra Türkiye'de açık kozalı, tek bir çeşit Akala ekilmeye başlanmıştır. Açık kozalı pamuğun üretilmediği yerler için yerli kozaların genetik özelliklerinin incelenmesine girilmiş ve Y 193 saf soyu üretilerek, 1947'den itibaren üretime sokulmuştur. 1952'de Adana'da yerli olarak sadece Y 193 ekiliyordu.⁹²

Tablo 3'te pamuk üretiminde cins değişimlerinin zaman içinde nasıl gerçekleştiği görülmektedir. Pamuk Islah Kanunu'nun getirdiği yetkiler ve yeterli tohum üretimi bu değişimi sağlamıştır. Ama tablonun son sütünü o kadar cazip değildir. Tür değiştirilmesine rağmen hektara verimlilik, inceleme döneminin içinde önemli bir artış göstermemiştir. Tohumluk değişmesi merkezi denetim yoluyla sağlanırken, üreticiler tarım usullerini iyileştirecek bilgilerin ulaştırılamadığı anlaşılmaktadır.

Tütün ekiminde devletin Tekel aracılığıyla ve 3437 sayılı Tütün ve Tütün İhisarı Kanunu'nun verdiği yetkilere dayanarak çok etkili olduğu bir tarla bitkisi alanıdır. Ülkenin en başta gelen ihraç ürünlerinden biri olan tütünün 1930'lu yılların başında temel sorunu, çok karışık tohumla standart olmayan tütün üretilmesidir.⁹³ Araştırma faaliyetleri başlayıp Enstitü kurulduktan sonra her bölge için standart tipler tespit edilmiştir.⁹⁴ 1943'te İzmir'de toplanan Tütün Kongresi'nin bildirilerine göre Ege mıntıkası için üç tip geliştirilmiştir. Birincisi, kokulu İzmir tipi No.64'tür. İzmir merkez ile Muğla ve Milas'ta fide ve tohum

92 Necati Turgay, *Türkiye'de Pamuk*, Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği, Ankara, 1952.

93 İhisarlar İdaresi, *Ege Çevresi Tütünleri*, İstanbul, 1940, s.5.

94 Fahri İpekoğlu, "Tütün Islah İşleri", *Tütün Kongresi*, İzmir, 18 Ekim 1943, s.42-43.

Türkiye Cumhuriyeti İhtisaratlar İdaresi'nin 1930'larda bastığı *Türk Tütünü* adlı tanıtım broşürü.

dağıtımı yapılmış ve bu yörelerde standardizasyon büyük ölçüde sağlanmıştır.⁹⁵ İkincisi, kokulu Akhisar tipi No.14'tür. Üçüncüsü, kokulu Foça tipi No.78'dir. Bu son iki tipin geliştirilmesi 1943'te tamamlanmış ve tohum dağıtımına bu tarihte başlanmıştır. Marmara mıntıkası için yedi tip geliştirilmiştir. Bunlardan ilk ikisi kokulu hakiki basma tipi No.438 ve No.3692'dir. Gümüşhacıköy, Hendek-Kâzumiye, Geyve Doğantepe'de fide tohum dağıtımını yapılarak, tamamen yerleşmesi sağlanmıştır. Üçüncüsü, kokulu Düzce tipi No.979'dur. Düzce ve Üskübi yöresinde tohum ve fide dağıtımı yapılmıştır. Dördüncüsü kokulu Düzce-Çilmi tipi No.985'tir. Düzce ve Çilmi'de tutulmuş ve tohum ve fide dağıtımını yapılarak bu

yörede standartlaşma sağlanmaya çalışılmıştır. Geriye kalan son üç tip; kokulu Hendek tipi No.6755-6754, Bursa Şerifağa tipi No.3454, kokulu Trakya tipi No.3007'nin araştırması 1943'te tamamlanmış ve ancak bu tarihten sonra tohum ve fide dağıtımına başlanacak duruma gelinmiştir. Karadeniz mıntıkasında beş tip geliştirilmiştir. Bunlar Hakiki Maden tipi No.241, Hakiki Evkaf tipi No.363, Hakiki Dere tipi No.255, kokulu Canik tipi No.1722, kokulu Bafra tipi No.287'dir. Bu yörede de standartlaşmayı sağlamak için son iki tipin tohum ve fide dağıtımını yaygın biçimde yapılmıştır. Bu dönemin tütüne ilişkin yazınında bu üç bölgenin dışındaki tüm alanlar, Doğu mıntıkası diye adlandırılmaktadır. Bu mıntıkada dört tip saptanmıştır. Bunlardan birincisi, Burdur'un Bucak kazasında Sarı Virginia No.7644, 7645, 7695'dir. Bucak kazasında geniş ölçüde ekimine başlanan Virginia tipi tütünlerin ekiminin Türk tütüncülüğüne zararlı olacağı gerekçesiyle yapılmaması 1943 İzmir Tütün Kongresi'nde kararlaştırılmıştır. İkincisi Hakiki İsfahan

⁹⁵ Kemal Aysu, "İzmir'de Tütün İmalatı İşlerini Teşkilâtlandırma Meselesi Üzerine Düşünceler", *Tütün Kongresi*, İzmir, 18 Ekim 1943, s.141.

TABLO 3
Pamuk Üretimi

Yıllar	Ekim alanı				Pamuk üretimi (ton)	Verim kg./ hektar
	Cleveland (hektar)	Akala (hektar)	İane-yerli (hektar)	Toplam hektar		
1928-1932	-	-	198.869	198.869	44.867	225
1933	-	-	161.632	161.632	27.791	172
1934	650	30	196.380	197.060	34.865	177
1935	3.650	600	205.695	209.945	52.257	249
1936	23.384	3.900	226.352	253.636	51.779	204
1937	85.608	27.750	207.223	350.581	64.735	202
1938	123.312	39.870	116.817	245.208	54.000	220
1939	88.521	59.870	132.609	281.000	48.000	171
1940	125.000	72.000	127.000	324.000	56.000	173
1941	115.000	80.000	129.000	324.000	59.000	182
1942	95.000	70.000	75.000*	240.000	57.000	238
1943	110.000	62.250	64.100	236.650	40.000	169
1944	25.000	181.000	45.700	251.923	48.716	193
1945	-**	169.000	53.840	222.890	36.000	162
1946	-	211.000	68.150	279.150	44.317	159
1947	-	?	?	205.900	51.500	250
1948	-	?	?	297.800	58.200	195
1949	-	?	?	305.300	104.200	341
1950	-	?	?	448.500	122.400	272

(*) 1941 yılından sonra İane'nin ekimi yasaklanmıştır. 1942 yılı sonrası rakamlar sadece yerli'yi göstermektedir.

(**) 1945'ten sonra Cleveland Türkiye'den kalkmıştır.

Kaynak: Necati Turgay, *Türkiye'de Pamuk*, 1952 ve *Türkiye İstatistik Yıllığı*, cilt 8.

Tömbekisi, No.7703 ve 7861'dir. Silvan, Konya, Antalya ve Hatay'da ekilmektedir. Üçüncüsü, Pazar kazasında ekilen Puro tütünü No.417'dir. Dördüncüsü, Malatya yerli tipi No.48-50'dir. Yaygınlaştırılması için geniş ölçüde fide dağıtımı yapılmıştır.

Tütünde de, pamukta olduğu gibi, tiplerde bir standartlaşmaya gitme çabası olmuştur. Tüm üretimin ne kadarının standartlaştırılabil- diği konusunda istatistik bilgiye sahip değiliz. Ama 3474 sayılı yasa-

nın İnhisarlar İdaresi'ne verdiği yetkilere rağmen bu sektörde, pamuk-taki gibi yüzde yüze yakın bir başarıya inceleme dönemimizde ulaşılamamıştır. Bunun nedenlerinden biri, pamuk ıslah yasasında Ziraat Vekaleti'ne tanınmış olan istenmeyen türlerin yasaklanması yetkisinin İnhisarlar verilmemesi olduğu söylenebilir. İkincisi ise tütün tarımının Tablo 4'te görüldüğü gibi küçük üreticiliğin hakim olduğu bir kesim olmasıdır. Çok sayıda küçük üreticiye ulaşabilmek onun ekim alışkanlıklarını etkileyebilmek zor olmaktadır.

Tablo 4'ten yıldan yıla değişmekle beraber tütün ekimi yaklaşık olarak Türkiye'deki köylerin yüzde 10'unu ilgilendirmektedir. Gerek ekime izin vermekle, gerek standartlaşmayı özendirmekle sadece tütün yoluyla bu dönemde devletin kırsal kesiminin yüzde 10'unu etkilediği söylenebilir. Tablo 4'ün incelenmesi bu dönemde tütünde standartlaşmaya gitmenin, pamuktakinin tersine, bir ölçüde de olsa verim artışına neden olduğunu göstermektedir. Aynı dönemde ekilen alanda da önemli bir artış olduğundan, bu konuda bir yargıya varmakta dikkatli olmak gerekir. İyi kaliteli tütün yamaç alanlarda ve çok verimli olmayan topraklarda yetiştirilmektedir. Ekim alanlarının büyümesi çoğu kez daha çok ama daha az kaliteli ürün veren ovalara inilmesi demek olmaktadır. Bu halde de ortalama verim bir artış göstermektedir.

İnceleme dönemimizde yeni giren ve üretimi yaygınlaşan bir diğer sanayi bitkisi şekerpancarı olmuştur. Bu daha önce incelediğimiz örneklerden birkaç bakımdan farklıdır. Şekerpancarı tamamen yeni bir bitkidir. Sanayi ile ilişkisi daha önceki örneklerden farklıdır. Üretici tek alıcıya bağlıdır. Pamukta ve tütünde olduğu gibi ihracat olanağı yoktur. Öte yandan sanayinin başarısı pancarın üretilmesinden geçmektedir. O nedenle üretici ile şeker fabrikasını işleten şirket daha sıkı bir karşılıklı ilişki içindedir. Şeker fabrikalarını işleten şirket için, belli bir düzeyde üretimin garanti edilmesi gerekir. Bunun için iyi tohum geliştirilmesi, tarımsal mücadelenin örgütlenmesi yeterli olmaz. Şirket tarımsal yayım tekniklerini kullanarak çiftçinin tarım tekniğini geliştirme konusunda daha duyarlı olmak durumundadır. Nitekim Alpullu Şeker Şirketi'nin kuruluş yıllarında bir rapor hazırlamış olan ta-

TABLO 4
Tütün Ekim Alanları

Yıllar	Ekilen (hektar)	Ürün (ton)	Hektara verim (kilo)	Çiftçi sayısı	Köy sayısı	Çiftçi başına ortalama dönüm
1928	66.210	43.034	640	110.782	4.661	5.97
1929	52.647	36.503	690	81.550	3.998	6.45
1930	70.856	47.211	660	99.704	5.083	7.00
1931	74.683	51.111	880	119.756	6.565	6.23
1932	27.975	18.040	640	48.875	3.034	5.80
1933	51.037	40.148	780	84.589	4.360	6.03
1934	44.706	35.678	798	86.522	4.148	5.20
1935	54.026	36.004	666	101.709	4.333	5.30
1936	84.783	74.059	873	132.357	5.356	6.40
1937	94.499	72.676	769	148.151	5.192	6.30
1938	84.000	58.800	700	132.163	4.734	6.30
1939	76.043	65.434	861	123.940	3.971	6.10
1940	78.054	71.356	914	135.241	4.257	5.80
1941	74.785	54.654	761	120.825	3.388	6.20
1942	79.551	61.782	777	182.501	3.657	4.30
1943	68.482	52.457	766	121.666	3.550	5.60
1944	77.683	61.387	790	149.875	4.240	5.10
1945	98.049	69.599	710	139.680	4.597	5.37
1946	123.248	97.952	795	220.266	5.533	5.60
1947	132.481	101.928	769	244.474	5.813	5.42
1948	106.099	83.079	783	201.120	5.675	5.27

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, cilt 16, 1948, s.271; *İstatistik Yıllığı*, cilt 19, 1951, s.245.

rım uzmanı Dr. Sesson, pancar üretiminin küçük çiftçiler eliyle değil, şirketin kuracağı büyük çiftliklerde yapılmasını önermiştir.⁹⁶ Şirket yönetimi ise küçük köylü işletmelerini yeğlemiştir.

Böyle bir yöntemde şeker fabrikalarının tarım teknisyenleri, köyleri dolaşarak ekim bağlantısı yapmakta, bu bağlantı sırasında ta-

rımsal araç ve gereç dağıtarak, tohum vererek, zirai mücadele usullerini anlatarak etkili olmaktadır.⁹⁷ Şekerpancarı ekimi, tarıma münavebeyi sokmakta önemli bir araç olmuştur. 1926-1933 arasında ikili münavebe (Hububat-Şekerpancarı) uygulanmıştır. 1933-1938 arasında kısmen üçlü münavebeye, 1938'den sonra tamamen üçlü münavebeye, 1952'den sonra ise dörtlü münavebeye geçilmiştir.⁹⁸ T. Roemer'in deneylerine göre Trakya'da pancar giren alanlarda onun münavebesi olan hububat olarak buğday ve arpa ekildiğinde verim yüzde 17, çavdar ve yulafta yüzde 5-8 kadar bir artış göstermiştir. Bu münavebeye bir çapa ziraatı olan şekerpancarının girişi sonucunda ortaya çıkan bir artıştır.⁹⁹ Ama bu dönemde münavebenin gerekçesini daha çok, tarımsal mücadele oluşturmuştur. İkili münavebe döneminde bile "Cleonus" haşeresinin tahribatından kurtulunamamıştı. Nitekim 1913'te Yunanistan'da kurulan şeker fabrikası bu sorun çözülmemesinden kapanmak zorunda kalmıştır. Bu soruna bulunan çare, köylerin üçe bölünerek, sadece bir kesiminde şekerpancarı ekimine izin verilmesi oldu. Böylece zararlı haşere artamıyor ve tahribatı önleniyordu.¹⁰⁰ Köyü üçe bölerek yapılan bu tür münavebe de her yıl bir miktar pancar ekmek isteyen köylüleri ya ortaklığa ya da köyün üç bölümündeki araziler arasında trampa yapmaya itiyordu.

Şekerpancarı ekiminde şirketler eliyle alınan önlemlerin tüm kırsal kesim açısından önem derecesini ve etkinliğini saptamak için hazırlanan Tablo 5 incelendiğinde, verimlilikte zaman içinde bir gelişme gözlenmektedir. Köy sayısı bakımından yaklaşık olarak köylerin yüzde 5'ine girdiği söylenebilir. Bu bakımdan tütünle karşılaştırıldığında etkisi onun yarısı kadardır. Ama üçlü münavebeyle ekim yapıldığı için çapa tarımını yaygınlaştırmakta etkisi tütün kadar olmuştur denilebilir.

97 Ökâş Ergun, "Alpuköy Kantarına Bağlı Köylere Pulluklar Nasıl Verildi?", *30 Yılda Türkiye Şeker Sanayii*, s.437-438.

98 Hâbil Akıltepe ve diğerleri, *a.g.e.*, s.289.

99 Mehmet Oluç, *a.g.e.*, s.101-129.

100 H. Fethi Tan, "Şeker Sanayimizden Hatıralar", *30 Yılda Türkiye Şeker Sanayii*, s.290-291.

TABLO 5
Şekerpancarı Ekiminde Gelişmeler

Yıllar	Ekilen (hektar)	Pancar (ton)	Verim hektarı (ton)	Çiftçi sayısı	Köy sayısı	Çiftçi başına ortalama dönüm
1926	542	4.710	8.72	?	?	
1927	3.990	34.931	8.75	6.664	?	5.99
1928	4.919	27.490	5.58	7.179	?	6.85
1929	4.642	53.518	11.52	12.444	?	3.73
1930	8.920	88.183	9.88	12.709	?	7.02
1931	13.345	158.509	11.87	16.980	?	7.86
1932	14.858	178.280	11.99	22.753	?	6.53
1933	24.965	499.275	19.99	36.806	?	6.78
1934	32.470	384.717	11.84	64.740	?	5.02
1935	21.147	334.045	15.79	56.425	?	3.75
1936	22.606	409.892	18.13	49.953	?	4.53
1937	26.746	324.185	12.11	55.545	?	4.82
1938	21.022	274.598	13.06	49.185	1.118	4.27
1939	35.098	628.161	17.89	72.088	1.552	4.87
1940	39.404	550.422	13.96	88.914	1.945	4.43
1941	41.278	556.190	13.62	87.008	1.909	4.74
1942	29.481	376.386	12.76	71.781	1.718	4.11
1943	45.976	604.832	13.16	91.271	2.075	5.04
1944	39.097	561.931	14.38	99.962	2.084	3.91
1945	52.104	552.413	10.60	98.316	2.180	5.30
1946	40.061	614.869	15.35	85.695	2.026	4.67
1947	41.089	589.423	14.34	93.939	2.227	4.37
1948	47.804	707.999	14.81	101.428	2.204	4.71

Kaynak: Thomas Geerdes, *Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi*, Türkiye Şeker Fabrikaları, Ankara, 1966, s.140.

Eğer özetlemek gerekirse bu dönemde, tarla bitkilerinde hem varolan ürünler için standart tiplerin saptanması hem de yeni ürünlerin sokulması konusunda araştırma ve deneme faaliyetlerinin başarılı bir biçimde örgütlendiği ama bu bulguların tarım pratiğini etkileyecek biçimde yaygınlaştırılmasında ayrı başarının gösterilemediği, genellik-

le tarımsal yayım örgütlenmesinin yetersiz kaldığı söylenebilir. Bu genel kuralın dışında kalan alanlar, Türkiye'nin sanayileşme çabalarının yöneldiği, tarımsal esaslı sanayilerin talep yarattığı sanayi bitkileri alanları olmuştur denilebilir.

Bağ ve Bahçe Tarımı Alanında Araştırma ve Deneme Faaliyetleri

Bu alana bağcılık, meyvecilik, zeytincilik, çaycılık ve sebzecilik faaliyetleri girmektedir. Bu alanda araştırma ve deneme faaliyetlerinin örgütlenmesi ve sonuçlarının halka yayılabilmesi için “numune bahçeleri”, “fidanlıklar” ve meyvecilik ya da bahçecilik “istasyon”larından oluşan bir ağın kurulması gerekmektedir. İnceleme dönemimizde bu konudaki örgütlenmenin: 1) Merkezi yönetim, 2) İl yönetimleri olmak üzere iki farklı düzeyde geliştiği gözlenmektedir. İl özel idareleri tarımsal gelişmeye önem veren valilerin bulunduğu dönemlerde “numune bahçeleri”, “fidanlıklar” kurarak bağ ve bahçe tarımının gelişmesine yardımcı olmaya çalışmışlardır. İl özel idarelerinin küçümsenemeyecek önemdeki bu faaliyetleri için elimizde sistematik bilgi bulunmadığından¹⁰¹ burada daha çok Ziraat Vekaleti'nin gerçekleştirdiği örgütlenmeler üzerinde durulacaktır.

Bu alandaki ilk örgütlenmeler bağcılık alanında görülmektedir. Bunun nedeni filoksera hastalığının 1987 yılına doğru Türkiye'ye de girmesidir. Avrupa'da özellikle Fransa'da filoksera bağları tahrip edince Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1875'te filokseralı yerlerden asma çubuğu getirilmesi yasaklanmış ve 1880'de bu konuda bir yönetmelik çıkarıldıysa da filokseranın Türkiye'de yayılması engellenememiştir. Genellikle yayılması yavaş olan filoksera ilk tahribatını Edirne ve Çatalca arasındaki demiryolunun kuzeyindeki bağlarda yapmıştır. Demiryolunun güneyindeki Tekirdağ ve Gelibolu bağlarına yayılması çok uzun seneler sonra olmuştur. Trakya'dan sonra filoksera önce Göztepe, Kartal ve Pendik bağlarında tahribata başlamış olan İzmit, Bursa, Eskişehir, Kütahya, İzmir, Manisa, Balıkesir, Denizli, Afyonka-

¹⁰¹ Şevket Raşit Hatipoğlu, *Ziraat Aleminde Vâkıalar ve Düşünceler*, Ankara, 1939, s.27-30.

rahisar ve Ankara bağlarına yayılmıştır.¹⁰² Filokseralı yerlerde bu hastalığa karşı dayanıklı Amerikan çubuklarıyla bağ yetiştirilmesine Cumhuriyet öncesinde başlanmıştır. Bunun yaygınlaşması inceleme dönemimizin başlangıç yıllarında oldu. 1948'de 1.362 dekar alanda faaliyet gösteren altı bağcılık kuruluştur vardı.¹⁰³ Bunlar Tekirdağ Amerikan Asma Fidanlığı, İstanbul Ziraat Mektebi Amerikan Asma Fidanlığı, Erenköy Amerikan Asma Fidanlığı, Bilecik Amerikan Asma Fidanlığı, Manisa Bağcılık İstasyonu, İzmir Bağcılık İstasyonu'ydu.¹⁰⁴ Bunlara 1949'da Çanakkale ve Edirne Amerikan Asma Fidanlığı eklenmiştir.¹⁰⁵

Meyvecilik konusundaki araştırma örgütlerindeki gelişmeler, daha çok 1930'lu yılların ikinci yarısında oldu. Genellikle Gleisberg'in raporunda önerilen modelin izlendiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁶ Gleisberg, belirli meyvelerle zaman içinde uzmanlaşma ile "merkez mntıkalarının" oluştuğunu gözlemiştir. Bunlara örnek olarak fındıkta Karadeniz sahilini, Antep fıstığında Gaziantep ve Suriye hududunu, çam fıstığında Bergama'nın kuzeyini, çilekte Boğaziçi'ni, narenciyede güney sahillerini, incirde Küçük ve Büyük Menderes havzalarını, kuru üzümde İzmir ve Manisa'yı örnek vermektedir. Diğer meyveler için de böyle "merkez mntıkaları" oluşturacak bir gelişme stratejisi önermektedir. Her "merkez mntıka"da bir istasyon kurulmalıdır. Bu istasyonların numune ve deneme bahçeleri olmalı ve üreticiye dağıtabilmek için fidanlıkları bulunmalıdır. Bu istasyonların hepsinin üstünde bir "Merkez Enstitüsü" olmalıdır. Bu modele göre kurulan ilk bahçe kültürleri istasyonları İstanbul-Büyükdere, Antalya, Aydın, Arifiye, Çanakkale, Gaziantep, Giresun, İzmir, Kastamonu, Kütahya, Rize ve

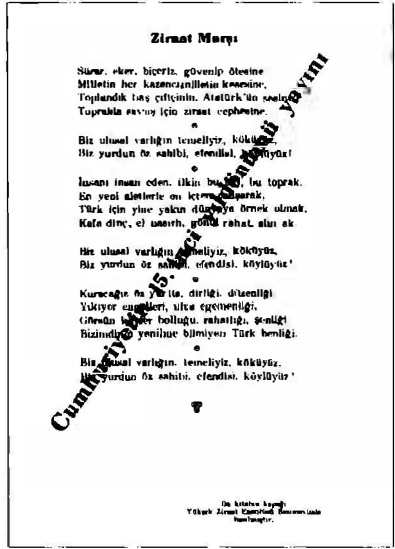
102 Ali Tanoglu, *Ziraat Hayatı I*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü, İstanbul, 1968, s.209.

103 5 Senelik Tarımsal Kalkınma Programı, s.30.

104 İsmail Hakkı Arıcı, "Birinci Ziraat Okulları Kongresi", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.20-21, Aralık 1949.

105 Seyfi Kadıbeşgil, "Birinci Bağcılık Kongresi Kararları", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.20-21, Aralık 1949, s.28.

106 W. Gleisberg, *Türkiye Meyveciliği ve Bağcılığı Hakkında Umumi Rapor*, Ziraat Vekaleti, Ankara, 1936.

1938'de toplanan Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi yayını ve arka kapağında yer alan Ziraat Marşı'nın sözleri.

Malatya'da yer aldı. Alanya, Denizli, Düzce, Edirne, Erzincan, Elazığ, Niğde, Ödemiş ve Tarsus'ta da fidanlıklar kuruldu.¹⁰⁷ 1948 yılına ulaşıldığında 7.456 dekar alanda, 2 meyvecilik tesisi faaliyette bulunuyordu.¹⁰⁸ Bu gelişme Gleisberg'in önerisine bir Merkez Enstitüsü bulunmaması dışında uygun düşüyordu. Merkez Enstitüsü rolünün de Ankara'daki Yüksek Ziraat Enstitüsü'nce bir ölçüde de olsa yerine getirilmekte olduğu söylenebilir. Burada anlatılan sistemi tamamlamak için, tarla tarımı bölümünü işlerken gördüğümüz, Atatürk'ün çiftlikleri ile Zirai Kombinalar'da da meyvecilik denemeleri yapıldığını hatırlamak gerekir. Belki buna Vakıflar'ın Antalya'da işlettiği ve faaliyetini tamamen meyvecilik ve zeytincilik üzerinde yoğunlaştırmış

¹⁰⁷ Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi B/9, "Meyvecilik, Bağcılık ve Sebzecilik ve Çay Ziraatı", Ankara, 1938, s.32-33.

¹⁰⁸ 5 Senelik Tarımsal Kalkınma Programı, s.29.

olan 137.700 dönümlük Murat Paşa İşletmesi'ni de eklemek düşünülebilir.¹⁰⁹

Zeytincilik konusundaki gelişme politikası bu dönemde daha çok deliceliklerin aşılmasına dönük bir kampanya yürütülmesi biçiminde olduğundan, araştırma ve deneme faaliyetlerinin geliştirilmesi sadece bir merkezde olmuştur. Bu bölümde bahçe kültür istasyonlarını sayarken sözünü ettiğimiz İzmir İstasyonu, çalışmalarını zeytincilik üzerinde yoğunlaştırmıştır. 1937'de İzmir-Bornova'da 150 dekarlık bir alanda zeytin fidanlığı olarak çalışmaya başlayan kuruluş, 1945'te Bahçe Kültür İstasyonu 1950'de ise Zeytincilik Enstitüsü haline getirilmiştir.¹¹⁰

Çay konusundaki ilk araştırma faaliyeti 1924 yılında Rize'de merkez fidanlığı kurulmasıyla başlamıştır. Temelde narenciye fidanlığı olarak kurulan bu alanda, çay yetiştirilmesi küçük ölçüde denenmiştir.¹¹¹ 1933'te Cava'da çalışmış olan bir İsveçli tarım uzmanı Dr. Tengwall sıcak iklim bitkileri çay, muz, hurma ve kahve yetiştirilmesi için Türkiye'ye çağırılmıştır. Tengwall muz, hurma ve kahve denemelerini Antalya'da başlatmış olmakla beraber çay üstünde yeterince durmamıştır. Bunun üstüne 1935'te Ziraat Vekili Muhlis Erkmen, bir çalışma yapmasını istemiştir. Dr. Tengwall kısa raporunda 1.200 hektar çaylığın ve bunu işleyecek bir fabrikanın kurulmasını önermiştir.¹¹² Kararlı ilk çay denemesi 1937'de 111 dekarlık Rize Hayrat Çay Fidanlığı'nın kurulmasıyla başlamış, bunu 1938'de Rize'nin Fener Mahallesi'nde kurulan 108 dekarlık yeni bir fidanlık izlemiştir.¹¹³

Bu dönemde bağ ve bahçe tarımının hemen hemen her alanında araştırma faaliyetlerinde bir örgütlenme olurken, sebzeçilik alanında ayrı bir örgütlenme olmamıştır.

109 Vakıf Ziraat İşletmeleri, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara, 1939 ve Kazun Köylü, "Evkaf İdaresinin Büyük Ziraat İşletmeleri", *İşletme*, yıl 3, no.14, Temmuz-Ağustos 1945.

110 Mehmet Ali Göktaş, *Zeytin ve Zeytinyağının Türkiye Ekonomisindeki Rolü*, Ege Bölgesi Sanayi Odası, İzmir, 1966, s.84.

111 Rahmi Arer, *Türkiye'de Çaycılık-Rize*, İstanbul, 1969.

112 Tevfik Tarkan, *Türkiye'de Çay Ziraatı ve Endüstrisi*, Ankara, 1973, s.17.

113 Ali Kemâl Atılâ, *Bambu, Sanat Söğüdü, Çay Ziraat ve Sanatı*, Giresun, 1940, s.225.

Bağ ve bahçe tarımındaki bu araştırma örgütlenmesinin başarıya çalıştıkları, tarla tarımında amaçlananlara benzerlik taşımaktadır. Bağ ve bahçe tarımının yapıldığı alanın tüm tarım toprakları içinde payı çok küçük olmakla birlikte, Türkiye'nin ihracatındaki önemi çok fazladır. Bu nedenle gayretlerin önemli bir bölümü ihracattaki başarıyı artıracak biçimde, bu alandaki standardizasyonu sağlamak ve verimliliği artırmaya dönük olmuştur. Araştırmaların ikinci boyutunu meyve türlerinde ve bahçe ürünlerinde yeni çeşitlerin sokulmasıyla çeşitlenmenin artırılması ve bu yolla ithal ikâmesinin sağlanması oluşturmıştır.

Bağ ve bahçe kültürleri alanında da, tarla tarımında olduğu gibi, araştırma ve deneme faaliyetlerinde gösterilen başarının üreticiye yansıtılmasının yetersiz kaldığı söylenebilir. Tarım Bakanlığı'nın Bahçe Kültürleri İstasyon ve Fidanlıklarınca dağıtılan fidanların sayısı Tablo 6'da verilmektedir. Bu tablodan hangi meyvelerin yetiştirilmesine göre olarak daha fazla önem verildiği gözlenebilmektedir. En çok önem verilen konularda bile, dağıtılan fidan sayısının gereksinmeye göre düşük kaldığı görülmektedir. Buna rağmen fındık, kurutulacak incir, çekirdeksiz üzüm alanlarında inceleme dönemimizin sonunda önemli ölçüde standardizasyonun başarıldığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık elma, armut, kayısı, badem, ceviz gibi meyvelerde standardizasyona ulaşılmaktan uzak kalınmıştır. Ulaşılan sonucun farklılığının temel nedeni bu iki grubun çoğaltılma yollarının farklılığından doğmaktadır. Fındık, incir, üzümde çoğaltılma vejetatif yolla yapılmaktadır. Bunlar, çelikleme, daldırma, dip sürgünlerinden faydalanma gibi yöntemlerle vejetatif yollarla yetiştirilmektedir. Bu yol iyi çeşitlerin korunmasını ve çoğaltılmasını kolaylaştırmaktadır. Oysa diğer türlerde önce anaçları yetiştirip sonra aşılınması gerekmektedir ki bu da standardizasyonun gelişmesini zorlaştırmıştır.¹¹⁴

Cumhuriyet sonrasında, daha önceki dönemin en yaygın tarımsal faaliyetlerinden biri olan bağcılıkta iki tür sorun ortaya çıkmıştır.

114 Sabahattin Özbek, *Önemli Meyve Türlerimizde İstihsalin Standardizasyonu ve Standart Çeşitlerin Meyve Vasıfları Üzerine Araştırmalar*, Ankara, 1950, s.5.

Birincisi, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sonrasındaki büyük nüfus değişimleriyle ilişkilidir.¹¹⁵ Daha önceden bağcılık yapılan bazı alanlara yeni yerleştirilen nüfusun, bağcılık dışı tarımsal pratiklere sahip olması ve onlara yönelmesiyle bağlar bakımsız kalmış, zamanla verimsizleşmiş ve kaybolmuştur. Yerleştirilen yeni nüfus kompozisyonuna göre, yeni bir bağcılık faaliyeti dağılımı ortaya çıkmıştır. İkincisi ise, daha önce değinildiği üzere, filokseranın yayılmasıdır. İnceleme dönemimizde bağcılık istasyonlarının faaliyetlerinin daha çok Amerikan çubuklarının yaygınlaşmasına yöneldiği söylenebilir. Tablo 6'dan yılda 3 milyon kadar asma çubuğunun dağıtılabilirdiği anlaşılmaktadır. Bu da yılda ancak 6.000 dekar yeni bağ kurulmasına olanak verecek bir üretimdir. Oysa Türkiye'nin bu tarihlerdeki bağ alanı 3.450.000 dekadır. Tüm alanda filoksera bulunmamasına karşın, yine de üretilen çubuk sayısının çok az olduğu açıktır.

İnceleme dönemimizin sonunda, 21 Mart 1949'da Türkiye Birinci Bağcılık Kongresi toplanmıştır. Bağcılık istasyonlarının araştırma birikimi bu kongrenin kararlarına yansımaktadır. Bu kongrede Türkiye'nin yedi bölgesindeki illerde, kurutmalık, şaraplık ve şıralık, sofralık olarak yetiştirilmesi gereken üzüm çeşitleri saptanmıştır.¹¹⁶

Meyvecilik istasyonlarında özellikle sıcak iklim meyvelerinin yetiştirilmesini sağlamak ve standart türlerini saptamak üzere yapılan çalışmalara önem verilmiştir. Ele alınan dönem başlangıcında portakal Türkiye'de lüks bir meyve idi, limon ise büyük ölçüde ithal ediliyordu.¹¹⁷ Bu konudaki yoğun faaliyet 1936'da Antalya Bahçe Kùltürleri İstasyonu'nun kurulmasıyla başlamıştır. İstasyon 57 portakal, 25 limon, 22 mandalina, 6 altıntop, 2 bergamot, 4 turunc çeşidine sahiptir. Çalışmalar sonucu 5 portakal çeşidi Washington, Magnubonum (Florida'dan), Misketkam, Yafa ve Valancia; 3 mandalina çeşidi, Kla-

115 Mehmet Oluç, *a.g.e.*, s.47.

116 Seyfi Kadıbeşgil, "Birinci Bağcılık Kongresi", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.19, Nisan 1949 ve no.20-21, Aralık 1949.

117 Kubilay Baysal, *Dünya Turuncgiller Ekonomisi ve Türkiye'deki Durumu*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1970, s.67.

TABLO 6
Tarım Bakanlığı Bahçe Kùltürleri İstasyon ve
Fidanlıklarınca Dağıtılan Fidanların Sayıları

	1928-1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948
Portakal		4.800	1.649	6.169	23.328	21.413	6.008	7.990	11.850	12.171	16.018
Limon		8.500	2.293	3.564	15.801	15.436	6.008	11.751	8.950	4.869	4.996
Mandalina		2.700	1.448	3.965	10.011	9.143	14.604	30.105	5.030	2.896	6.410
Altıntop		-	1.112	-	2.532	2.337	530	200	400	1.389	730
Elma		42.184	92.820	152.958	101.173	149.843	128.752	132.743	161.950	184.971	108.663
Erik		745	11.902	7.801	22.354	22.213	27.997	27.506	34.148	49.856	34.251
Kiraz		1.596	8.762	3.942	13.817	13.815	23.667	17.220	22.300	15.840	17.415
Vişne		14.174	11.867	24.487	27.233	27.818	28.525	26.266	22.114	24.020	33.308
Şeftali		4.569	11.815	16.513	28.456	26.352	14.424	36.946	16.065	27.429	29.531
İncir		6.000	-	70.460	11.255	11.255	19.252	70.200	18.800	29.950	34.980
Armut		3.361	7.985	30.019	75.869	125.063	69.322	45.068	46.639	39.845	34.294
Kayısı		45.609	104.966	89.960	77.721	75.263	66.738	71.002	43.535	50.282	50.508
Badem		-	1.695	9.461	24.718	24.708	27.810	14.600	9.250	3.754	1.580
Ayva		50	5.496	5.089	1.446	1.446	3.295	2.705	2.874	3.963	5.953
Muşmula		-	1.458	1.053	-	-	1.010	313	1.040	1.696	2.108
Nur		-	550	540	3.874	4.109	2.527	1.230	1.910	1.650	5.477

TABLO 6 (devam)
Tarım Bakanlığı Bahçe Kùltürleri İstasyon ve
Fidanlıklarınca Dağıtılan Fidanların Sayıları

1928-1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948
Dut	-	48.933	9.158	1.390	13.919	795	12.293	5.647	8.467	-
Antepfıstığı	23.830	18.564	60.800	40.000	40.177	43.570	56.720	60.833	54.580	43.310
Vişnap	-	-	-	3.242	3.242	870	1.060	405	156	-
Ceviz	800	6.000	3.061	3.700	6.100	4.171	4.887	3.504	3.687	4.886
Zeytin	-	296	16.181	24.218	24.218	14.978	15.139	20.000	31.919	25.000
Trabzon hurması	1.804	1.720	2.128	2.427	2.617	967	2.450	3.600	3.550	4.170
Yeni Dünya	-	730	300	810	810	300	700	750	600	5.650
Asma Çubuğu	3.116.050	3.350.783	4.096.160	2.991.700	2.992.200	2.444.500	2.902.200	1.168.370	3.036.755	3.204.500
Yaprak Dut	-	-	-	13.006	250.000	269.611	300.000	402.000	594.340	689.792
Meyvesiz Fidan	14.400	100.661	60.848	52.917	103.843	72.086	35.311	82.682	106.700	167.643
Hurma	-	-	-	-	600	-	-	2.400	5.000	-
Zerdali	1.100	-	1.810	-	400	-	-	-	1.050	1.800
Ağaç Kavunu	-	-	-	-	-	-	-	-	30	-
Kestane	-	2.000	80	-	-	-	-	-	-	-
Kızılcık	-	200	30	-	-	-	-	-	-	-
Turunç	-	8.000	-	-	-	-	-	-	780	730

Kaynak: İstatistik Yıllıkları, cilt 17-19.

mantin, Yerli ve Tangelo; 2 altıntop çeşidi, Marsh seedless ve Thompson; 1 limon çeşidi interdonat (İtalya'dan) seçilmiştir.¹¹⁸ Bu çeşitlerin saptanmasında farklı olgunlaşma zamanları olan çeşitler gözönünde tutularak, on ay piyasaya ürün sağlayacak bir dağılım elde edilmeye çalışılmıştır. Saptanan çeşitler arasında sadece limonun tek çeşit olmasının nedeni, uçkurutan hastalığına dayanabilen tek türün interdonat olması yüzündendir. Bu seçilen türlerin her birinden elit aşılardan alınması için 5 dekarlık damız yetiştirilmiş ve en iyi kültür metodlarını araştırmak üzere 5 dekarlık örnek bahçe kurulmuştur.

Bu çalışmaların belli ölçüde üretime yansıdığı görülmektedir. Narenciye ağaçları 1936'da 1 milyon iken, 1944'te 2.7 milyona, 1950'de 5.1 milyona yükselmiştir. 1944'ten itibaren limon ithalatı kalmamış, 1950'den sonra ihracata geçilmiştir. Bu seçilen çeşitler de Finike yerlisi portakalı gibi eskiden gelmiş türlerle birlikte gelecek yıllardaki gelişmeleri büyük ölçüde etkilemiştir.

Bunların dışında bu dönemde Antalya Bahçe Kùltürleri İstasyonu'nda subtropik meyvelerden avocado, guava, casimiroa, pekan, fejoa, avoua gibi meyve çeşitlerinin yetiştirilmesine çalışılmıştır. Avocado gibi başarılı olanların, az sayıda da olsa Antalya çevresinde dağıtımı yapılmıştır. Antalya Bahçe Kùltürleri İstasyonu'nun kurulmasından önce 1933'te Dr. Tengwall'ın raporu üzerine bu ilde muz, kahve ve hurma denemelerinin yapıldığı, daha sonra bunlardan başarılı olan muzun yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.¹¹⁹ Rize'de 1924'te kurulmuş olan narenciye fidanlığında mobilyacılıkta kullanılmak üzere bambu yetiştirilmesi denenmiştir.¹²⁰ Türkiye'de şeftaliciliğin gelişmesi de Büyükdere Bahçe Kùltürleri İstasyonu'nun 1930'da Amerika ve Avrupa'dan getirttiği şeftali çeşitleri üzerinde yapılan denemelerle başlamıştır.¹²¹

Tablo 6'da fidan dağıtımına göreli olarak daha çok önem veri-

118 "Antalya Bahçe Kùltürleri İstasyonu ve Ona Bağlı İşler Sermayeli Turunçgil Fidanlığının Mesalleri Hakkında Bilgi", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.11, Ağustos 1948, s.17.

119 Tevfik Tarkan, *a.g.e.*, s.16.

120 Ali Kemâl Atılâ, *a.g.e.*, s.77.

121 Lütfi Deveci, *Şeftali Ziraatı*, Türkiye Ziraatçılar Cemiyeti (tarihi belirtilmemiş), s.7.

len bir meyvenin elma olduğu görülmektedir. Yapılan araştırmalarda Türkiye’de 300 çeşit elma saptanmış. Bunlardan yazlık-güzlük olarak kırmızı Astrachan, Gravenstein, kışlık çeşitleri olarak Amasya, Demir, Ferik, Hüryemez, Kanada-Reinet, Karasakı, Rome Beauty, Starking seçilmiştir.¹²²

Bu dönemde Türkiye tarımına sokulan yeni türlerden üzerinde en çok durulanı çay olmuştur. Çayın yeni bir ürün olarak Rize’ye sokulması sadece basit bir ithal ikâmesi olarak değerlendirilemez. Çay çok emek yoğun bir üretilimdir ve dekar başına tütünden daha fazla gelir vermektedir. Rize ise toprak varlığı sınırlı bir ildir. Sürekli olarak dışa göç vermektedir. Cumhuriyet öncesinde bu göç daha çok Rusya’ya ve Kafkasya’ya yönelmişti. Bu göç kanalları takınınca Rize halkının ekonomik koşulları daha da kötüleşmişti. Bu yöreye küçük mülkiyet düzeni içinde üretilebilen böyle yeni bir ürünün sokulması, yörenin toplumsal yapısını etkileyebilecek önemli bir potansiyel taşıyordu.

Rize bölgesinde çay yetiştirilmesine ilişkin ilk ilgilerin Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı ordularının Kafkasya’ya girmesiyle başladığı gözlenmektedir. 1918’de Halkalı Ziraat Mektebi Ailesi hocası olan Botanikçi Ali Rıza (Erten) Batum’da incelemeler yaparak, çay, limon, mandalina, portakal ve bambunun yetiştğini görmüş ve bunların Rize’de de yetiştirilmesini önermiştir. 1923’te içinde Zihni Derin’in de bulunduğu bakanlıklar arası bir Heyet Rize’de incelemeler yapmıştır. Rize’de 8 dönümlük bir bahçede Batum’dan getirilen tohumlarla denemeler başlatılmıştır. 2 Şubat 1924’te 407 sayılı Rize vilâyeti ve Borçka kazalarında çay, portakal, mandalina yetiştirilmesi için kanun çıkarılmıştır. Yasa Rize ve Borçka’da çalılık ve kızılgaçlık arazinin sahiplerini ziraat fen memurlarının raporuna göre temizleyip, yerine göre fındık, portakal, mandalina, çay fidanları dikmekle zorunlu tutuyordu. Aynı yıl Rize’ye gelen Tarım Genel Müfettişi Zihni Derin merkez fidanlığının istimlakini sağlamış Batum’dan çay, narenciye ve bambu tohum ve fidanları getirilmesini örgütlemiştir. Çay’ın Rize’ye sokul-

ması konusunda Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bu girişimler, yetiştirilen yaprağın nasıl işleneceği sorunu çözülmediği için etkili olmamış, çay üretimi yaygınlaşmamıştır.¹²³

Rize'de çaycılıktaki gelişme 1937'de Sovyetler Birliği'nden 2.000 kg. tohum getirilerek Hayrat Fidanlığı'nın kurulmasıyla başlamıştır. 1938'de Batum'dan tekrar 30.500 kg. tohum getirilerek Fener Fidanlığı kurulmuş ve 300 çiftçi ikna edilerek 6.000 dönüm çay fidanlığı oluşturulmuş ki, İkinci Dünya Savaşı çıkınca Sovyetler'den tohum getirilmesi durmuş, 1940'dan itibaren yerli tohum üretimi başlamıştır.¹²⁴

Çaycılığın yayılması 27 Mart 1940'da kabul edilen 3788 sayılı Çay Kanunu'ndan sonra olmuştur. Bu kanunla çay bahçesi kuracaklara 10 yıl müddetle faizsiz tesis kredisi, çay tohumu ve fidanı ve ilk yıllarda yeşil gübre tohumları ve kimyevi gübreler bedelsiz verilmiştir.¹²⁵ Bunlardan daha önemlisi devletin yeşil yaprağı satın almayı garanti ederek Devlet Ziraat İşletmeleri kanalıyla çay atelyeleri kurmaya girişmesidir. Bir çaylık kurulduktan 3 yıl sonra ilk ürününü vermektedir. On yıl sonra da tam olarak üretime geçmektedir. Bu nedenle ilk ciddi üretim yılı Tablo 7'den görüleceği üzere 1942 yılı olmuştur. Tabloda görülen ilk yıllardaki üretim verileri ilkel fırınlarda, belki de Cumhuriyet'in ilk yıllarında getirilen fidanlardan sağlanan yaprakla yapılan deneme üretimleridir. Devlet Ziraat İşletmeleri 1942-1943 yıllarında Gündoğdu, Uzunkaya ve 1944'te Çayeli çay atelyeleri kurmuştur. Rize'de kurulan Merkez Çay Fabrikası için 1943'te Londra'ya makine siparişleri yapılmış ise de savaş dolayısıyla bu fabrika ancak 1947 yılında çalışmaya başlamıştır.

Tablo 7'den çaylık alanın 1948'de 3.000 hektara yaklaştığı görülmektedir. 3.000 hektar 1940'da çıkarılan Çay Kanunu'nda Türkiye'nin çay ihtiyacını karşılamak için seçilen hedef büyüklüktür. Bu çaylıklar Sürmene ile Sovyetler Birliği sınırı arasında uzanan mıntıkada dağılmıştır. Bu halde 3.000 hektar çaylık, 1.200 onluk gereksinme-

123 Rahmi Arç, a.g.e., s.1-63.

124 A.g.e., s.225.

125 DPT, *Çay Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, Haziran 1966, s.15.

TABLO 7
Çaylık Alanlarında ve Çay Üretiminde Gelişme

Yıllar	Çaylık miktarı (dekar)	Çaylık tesis etmeyi taahhüt edenler	Ortalama çaylık büyüklüğü (dekar)	Satın alınan yeşil yaprak (kg.)	Üretilen kuru çay (kg.)	1 kg kuru çay üretimi için satın alınan yeşil yaprak (kg.)	Dağıtılan çay tohumu (kg.)
1939	2.130	1.824	1.16	815	181	4.502	7.500
1940	9.895	5.052	1.95	855	191	4.476	17.505
1941	11.080	5.395	2.05	2.700	600	4.500	3.149
1942	12.301	5.583	2.20	32.916	7.001	4.701	9.527
1943	15.075	7.588	1.99	68.346	16.792	4.070	13.348
1944	17.605	8.776	2.01	160.224	38.849	4.128	13.837
1945	20.370	9.736	2.09	225.088	53.945	4.172	9.442
1946	23.710	11.092	2.13	382.316	93.067	4.108	15.051
1947	28.375	11.650	2.44	411.319	97.655	4.211	3.932
1948	29.888	11.909	2.50	647.421	149.668	4.325	2.000

Kaynak: *İstatistik Yıllıkları*, cilt 16, 17, 19; Rahmi Erer, *a.g.e.*, s.133.

yi karşılamakta yeterli olacaktır.¹²⁶ 1948'de ulaşılan üretim Tablo 7'de görüleceği üzere ancak 150 ton olmuştur. Bu farklılık büyük ölçüde çaylıkların yeni kurulmuş olup henüz olgunlaşma dönemlerini tamamlamamış olmasından kaynaklanmıştır. Çay, şeker ve kahve ithalatı 1932'de çıkarılan bir yasa ile denetim altına alınmış olduğundan bu konudaki ithal ikâmesi, şeker üretiminde görüldüğü gibi, ticaret kesiminin engellemelerine konu olmamıştır.¹²⁷

Hayvancılıkta İslah Araştırmaları ve Hastalıklarla Mücadele Faaliyetlerindeki Gelişmeler

Hayvancılıkta ıslah faaliyetleri a) Koyunculuk, b) Tiftik keçisi, c) Sığırcılık ve d) At yetiştirme üzerine yoğunlaşmıştır.¹²⁸ İlk üç hayvan tü-

¹²⁶ Ali Kemâl Atılâ, *a.g.e.*, s.77.

¹²⁷ Şevket Raşit İlatiboğlu, *Türkiye'de Çay İktisadiyatı*, Ziraat Vekaleti, Ankara, 1939, s.17-24.

¹²⁸ Şevket Raşit, "Hayvancılık", *Dönüm*, no.9, Mart 1933, s.5-10.

ründe, bu hayvanlardan sağlanacak ürünlerin, hem beslenme için hem sanayi girdisi olarak iç tüketimde kullanılması hem de ihracatı artırmakta yararlanılması söz konusudur. At yetiştiriciliğine önem verilmesi ise bir sonraki bölümde ayrıntılı biçimde ele alacağımız üzere, tarımda çeki hayvanı olarak öküz yerine atın sokulmak istenmesiyle yakından ilişkilidir. Dönemin zootečni politikası “a) Yerli hayvanların vasıflarının düzeltilmesi ve verimlerinin artırılması için muayyen bölgeler içinde saf seleksiyona tabi tutulmaları, b) Bakanlıkça sınırlandırılmış olan uygun bölgelerde atlarda arap, norius ve İngiliz aygırları, sığırlarda montafon boğaları ve koyunlarda Merinos, Karagül koçları ile tesalüp (ıslah) yapması şeklinde tespit edilmiştir.”¹²⁹ Bu politikaları pratiğe geçirmek için haralar, yetiştirme çiftlikleri, aygır depoları, inekhaneler, aşı duraklarından oluşan bir sistem kurulmaya çalışılmıştır. Bu örgütlenme temelde Tarım Bakanlığı’nca yürütülürken, İl Özel İdareleri de aygır ve boğa depoları, aşı ve bakım durakları kurarak yardımcı olmaya çalışmışlardır.¹³⁰ İl Özel İdarelerinin faaliyetleri hakkında yeterince bilgimiz olmadığı için burada sadece Tarım Bakanlığı’nın örgütlerindeki gelişmeler üzerinde durulacaktır.

Karacabey Çiftliği, Orhan Gazi zamanından beri hazine-i hasaya ait bir çiftlik olarak yönetilmiş ve büyük ölçüde koyunculuk yapılmıştır.¹³¹ 1896’da Ceyhan’da 80.000 dönümlük alanda Mercimek Harası kurulmuşsa da 1911’de kaldırılmıştı. II. Meşrutiyet döneminde, Ticaret ve Ziraat Nezareti, haralar ve aygır depoları kurarak ıslah faaliyetine başlamak istemiş, Çifteler’in Aziziye mevkiinde ilk devlet harası kurulmuştu. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle bu başlangıç geliştirilememiştir.¹³² Karacabey, 1928’de Sultansuyu, 1929’da Çukurova (Mercimek), 1934 yılında Konya ve Çifteler haraları kurulmuştur.¹³³

¹²⁹ Eten Eren, “Veteriner İşlerimize Kısa Bir Bakış”, *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.1, Ekim 1947, s.12.

¹³⁰ 5 Senelik Tarımsal Kalkınma Programı, *a.g.e.*, s.72-80.

¹³¹ Kadri, “Memleket Koyuncululuğu”, *1931 Birinci Ziraat Kongresi*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s.1705; Seyhan, *Cumhuriyet’in 15 Yılı İçinde*, İstanbul, 1938, s.87.

¹³² Nurettin, “Atlarımız”, *1931 Birinci Ziraat Kongresi*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s.1772.

¹³³ *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi 1938*, B.12, “Atçılık Raporu”, s.11.

1926'ya kadar genel bütçeden gelen tahsisatla idare edilen haralar bu yılda 867 sayılı yasanın çıkarılmasıyla kendi gelirleriyle yönetilir hale gelmişlerdir. Başlangıçta Karacabey Harası içinde yetiştirilen Merinos koyunları için, inceleme dönemimizin sonuna doğru Bandırma'da bir Merinos çiftliği kurulmuştur. Tiftik keçisinde damızlık yetiştirilmesi ve ıslah işlerinin doğrudan devlet tarafından yerine getirilmesi yerine 1930'lu yıllarda kurulan "Türkiye Tiftik Cemiyeti"ne bırakılması yeğlenmiştir.¹³⁴ Cemiyet önce Lalahan'da daha sonra da Yerköy'de yetiştirme çiftliği kurmuştur.

Tarım Bakanlığı'nca Çifteler, Uzunyayla, Mercimek, Ilıca, İnanlı, Kazova, Boztepe, Göle'de 4 inekthane kurulmuştur.¹³⁵ Salt hayvancılık konusunda uzmanlaşmış bu kuruluşların yanı sıra, Devlet Ziraat İşletmeleri Çiftlikleri, Zirai Kombinalar ve Şeker fabrikalarının çiftliklerinde de hayvancılığın geliştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır.

Geliştirilen bu örgütlenmenin koyunculuk, tiftik keçisi üretimi, sığırcılık ve atçılıkta yapabildiklerini kısaca görelim. Koyunculukta çabalar daha çok iyi yeni tür Merinos ve Karagül'ün ülkeye sokulmasına yönelmiştir. Merinos koyununun yetiştirilmesi çabalarını Sanayi Planı'na paralel olarak geliştirilmek istenilen yünlü dokuma sanayiinin kaliteli yapağı talebine bağlamak olanaklıdır. Ama bu açıklama tek başına yeterli değildir. Türkiye'de Merinos koyunu yetiştirme çabalarının tarihi yüzyıl geriye uzanmaktadır. İlk kez Merinos koyunu 1841'de İspanya'dan Hayrabolu'ya getirilmiştir. 1843'ten itibaren Mihaliç (Karacabey) Çiftliği'nde yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu çiftlikte Merinos koyunlarının sayısının 40.000'e kadar yükseldiği anlaşılmaktadır. II. Abdülhamid döneminde Arnavutluk'tan kıvrıcık koçu getirilerek bu sürüye katılmıştır.¹³⁶ II. Meşrutiyet döneminde de Fransa'dan Rambuye koç getirilmiştir. Cumhuriyet'in ilk yılları içinde devletin

¹³⁴ Şevket süreyya Aydemir, *Orta Yayla*, Ulusal Ekonomi ve Artırma Kurumu, Ankara, 1937, s.54.

¹³⁵ "Beş Senelik Tarımsal Kalkınma Programı", *a.g.e.*, s.72-78.

¹³⁶ Ömer Özek, *Pratik Memleket Koyuncululuğu*, Türk Veteriner Hekimleri Demeği, Ankara, 1957.

Merinos mıntıkasında halkın elinde 130.000 baş, devlet kurumlarında 10.000 baş Türk Merinos koyunları bulunuyordu. Her yıl 1.500 kadar koç halka satılıyordu. Bu ulaşılan sayı amaçlanana göre oldukça azdır. Ama küçümsenecek bir miktar da değildir.

Merinos üretiminin gelişimi Tablo 8'de verilmiştir. Elde edilen Türk tipi Merinos koyunları yapağı, et ve süt verimi bakımından başarılı olmuş ve 1953'ten sonra da damızlık olarak değişik ülkelere ihraç edilmiştir.¹⁴¹

Bu dönemde Türkiye'ye sokulan bir başka koyun cinsi Karagül (Buhara Koyunu) olmuştur. Kuzularının derisi astragan kürk yapmakta kullanılan bu koyun cinsi ilk kez 1929'da Atatürk Orman Çiftliği'ne girmiştir. Sovyetler Birliği'nden 1929'da 10 koç, 1930'da 6 koç, 20 koyun ithal edilmiştir. Hem saf olarak hem de yerli kıvırcıklarla melezlendirilerek yetiştirilmeye çalışılmıştır. Daha sonraki yıllarda Karagüller, Atatürk'ün Silifke ve Yalova'daki çiftliklerinde de yetiştirilmiştir.¹⁴² Kuzuların derileri işlenmek üzere Leipzig'e gönderilmiştir.¹⁴³

TABLO 8
Merinos Koyunu Üretimindeki Gelişmeler

Yıllar	Çiftliğe dağıtılan merinos koçları	Yetiştiricilerin elde ettiği kuzu	Elde edilen merinos yapağı (kg.)
1941	957	11.442	134.705
1942	2.844	17.008	178.930
1943	737	37.319	216.942
1944	647	33.668	265.640
1945	919	34.252	290.425
1946	1.126	31.144	282.014
1947	1.243	31.075	303.822
1948	1.253	80.935	257.892

Kaynak: *İstatistik Yıllığı*, cilt 19, s.252.

¹⁴¹ Ömer Özek, *a.g.e.*, s.15.

¹⁴² H. Tahsin, "Karagül Koyunları", *Ziraat Gazetesi*, cilt 5, no.9, Eylül 1934, s.261.

¹⁴³ 1938 Ziraat Kongresi İçin Veteriner İşleri Umum Müdürlüğünce Hazırlanan Koyunculuk Raporudur, s.50.

Karagül yetiştirilmesi bir süre için Çukurova Harası'na intikal etmiştir. 1945'te Çukurova harasındakiler Çifteler Harası'na gönderilmiş, 1951'de Gazi Orman Çiftliği'ndekiler de Çifteler Harası'nda toplanmış, bu hara karagül merkezi haline gelmiştir.¹⁴⁴ Ama inceleme dönemimizde bu cinsin halka yaygınlaştırılması sınırlı kalmıştır.

Bu dönemde yerli koyun cinsleri saptanarak bunların bir kısmında da ıslah çalışmalarına girilmiştir. Kıvırcık, Trakya ve Marmara bölgesinde; Sakız koyunu, İzmir Çeşme'de; Karayaka, Karadeniz kıyılarında; Akkaramanlar, Orta Anadolu'da; Kızılakaramanlar, kuzeydoğu illerinde; Dağlıç, Kastamonu, Eskişehir, Afyon, İzmir'de; Tuj, Kars'ta; İvesi, G.Antep, Urfa, Mardin, Hatay'da olan cinslerdir. Dokuma fabrikaları Merinos'tan başka, kıvırcık başta olmak üzere Akkaraman yönlerini de kullanmışlardır. Islah edilmiş Akkaraman, skoç tipi kumaşlar için gereklidir. Bu nedenlerle Edirne numune ağılında bir vakıf kıvırcık sürüsü, Sultansuyu Harası'nda, Akkaraman sürüsü oluşturularak ıslah çalışmalarında bulunulmuştur. Çukurova Harası'nda ve Ceylanpınar Kombinasi'nda İvesi koyunu yetiştirilmiştir.

Tiftik keçilerinin ıslahı konusundaki çalışmalar Türkiye Tiftik Cemiyeti'nce yürütülmüştür, ama cemiyetin faaliyetleri üzerine yeterli bilgiye sahip değiliz. 1924'te çıkarılan bir kanunla tiftik keçilerinin yurt dışına çıkarılması yasaklanmıştır. Bu nedenle de 1936'da Sovyetler Birliği'nin tiftik keçisi alma isteği yerine getirilmemiştir.¹⁴⁵ Tiftik fiyatlarının düştüğü yıllarda Anadolu'da tiftik keçisinin kıl keçisi ile melezleri daha çok süt verdiğinden, melezleme için yetiştiriliyordu. Bu nedenle tiftiğin kalitesinde bir düşme olmuştu. Tiftik kalitesini ıslah yoluyla geliştirmek için, Türkiye Tiftik Cemiyeti'nce, yapılanlar dışında 1930'da Çifteler'de bir numure sürüsü kurularak ıslahına başlanmıştır. 1930'dan sonra Ankara ve Konya'da, 1932'den sonra Eskişehir'de tiftik sergileri açılarak başarılı üreticiler ödüllendirilmiştir. 1932'den de saf üretimi özendirmek için bir imalathane kurulmuştur.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Ömer Özek, *a.g.e.*, s.19.

¹⁴⁵ Faik Usta, *a.g.e.*, s.1-19.

¹⁴⁶ *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/13, s.59.

Cumhuriyet öncesinde Ege'de, Bursa'da ve Kars'ta, Simenta, Holân'da, Sviç Montafon, Mısır, Kırım, Halep ırklarının sistemsiz girişi sonucu melez türler görülmekle beraber hakim olan sığırcılık dört yerli cinsten yoğunlaşmıştı. Bunlar Doğu kırmızı ırkı, güney sarı ve kırmızı ırkları, yerli kara ırkı ve boz ırktı.¹⁴⁷

Kars, Erzurum, Ardahan'ı kapsayan Kuzeydoğu Anadolu'da doğu kırmızısı bulunuyordu; et, süt ve çeki verimi yüksek olan bu ırk geliştirilmeye uygundu. Ayrıca doğuda Sviç, Simental, Ukrayna sığırlarının bir melezi olan zavot sığırları ile Göle ve Çıldır sığırları yetiştirilmekteydi. Bu bölgede doğu kırmızısı ırkının geliştirilmesi için 1936'da 20.000 dönümlük alanda Göle İnekhanesi kurulmuştur. Aynı amaçla 1939'da Tokat'ta 5.400 dekarlık alanda Kazova İnekhanesi kurulmuş ve ayrıca 10.000 dekarlık İncesu Yaylası bu inekhaneye tahsis edilmiştir.¹⁴⁸ Bu inekhanelerde yetiştirilen boğazlarla köylünün damızlık ihtiyacının karşılanması amaçlanmıştır.¹⁴⁹ İnceleme dönemimiz içinde burada yetiştirilerek halka dağıtılan boğa sayısının, yörede varolan hayvan popülasyonuna göre oldukça sınırlı kaldığı söylenebilir.

Güney ve Güneydoğu illerindeki yerli sığırlar, Güney sarı ve kırmızı ırklarıdır. Halep ve Mısır sığırlarının etkisi bulunan bu cinsin görelisi olarak süt verimi yüksektir. 1925-1926 yıllarında Silifke'de Atatürk'ün Tekir Çiftliği'nde müdürlük yapan Nazım Çalkın zamanında Gaziantep'ten Halep kökenli kırmızı ırk boğaları getirilerek Silifke civarında yaygınlaştırmaya çalışılmıştır. Ayrıca il özel idaresinin de Kıbrıs'tan kırmızı ırktan boğalar getirilmesiyle kırmızı ırkın Mersin ova köylerinde yayılması hızlanmıştır.¹⁵⁰ Çukurova Havzası'nda 1934'ten itibaren bir sürü oluşturularak, yerli ırkın ıslahı çalışmaları başlamıştır.¹⁵¹

Anadolu'nun esas yerli ırkı kara sığırlardır. Saf örnekleri Kütah-

¹⁴⁷ Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, B/13, s.8.

¹⁴⁸ Tokat İl Yılığ: 1967, s.49.

¹⁴⁹ Salıhatin Batu, *Doğu İlleri Hayvancılığı*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Ankara, 1953, s.26.

¹⁵⁰ Şevket Pozcu'nun *Mersin Ziraat İşletmeleri Müessesesi*, İstanbul, 1947, s.52.

¹⁵¹ "Cumhuriyet'in 15'inci Seyhan", *a.g.e.*, s.87.

ya, Bolvadin ve Afyon yöresinde bulunan bu ırk bütün Anadolu'da yaygındır. Orta Anadolu'nun kötü beslenme koşulları içinde ağırlıklı olarak küçülmüştür. Ortalama ağırlıkları diğer yerli ırkların yarısı kadardır. Aynı biçimde süt ve çekim verileri de düşüktür. Bu ırk üzerinde Karacabey Harası'nda yapılmaya başlanan denemeler ilk yıllarda ümitli sonuçlar verince,¹⁵² çalışmalar sürdürülmüş. Ortalama 170 kg. ağırlıkta olup, 300 kilo süt veren yerli karaların, iyi bakım altında ortalama ağırlıkları 250 kg.'a, süt verenleri 1.500 kiloya çıkarılmıştır.¹⁵³ Sultan-suyu ve Konya haralarında karasığır yetiştirilmiştir.

Trakya ve Batı Anadolu'da yaygın olan sığırlar Boz ırktır. Çekim gücü yüksek olan bu ırk iyi bakım altında süt verimini artırmaktadır. Bulgaristan'da da yaygın olan bu ırkın süt verimi 2.500-3.000 kiloya çıkartılabilmektedir. Boz ırk 1929'da kurulan 12.250 dönüm sahası olan Tekirdağ-İnanlı İnekhanesi'nde¹⁵⁴ ıslaha tabi tutularak damızlık boğa yetiştirilmiştir. Çifteler'de de Boz ırktan inekler yetiştirilmiştir. Karacabey'de de bir Boz ırk sürüsü kurulmuştur. Şeker Sanayii A.Ş.'nin çiftliklerinde hem yetiştirilen pancar tohumunun verimini artırmak için gerekli çiftlik gübresini sağlamak hem de hayvan ıslahına yardımcı olmak için sığır yetiştiriciliği yapılarak üreticilere damızlık boğa dağıtılmıştır. Bunlardan 1938'de faaliyete başlayan Eskişehir Çiftliği'nde de Boz ırk inekleri yetiştirilmiştir. Senelik süt verenleri 1.200-1.500 kiloyu aşmayınca, 1940-41 arasında İstanbul'dan 40 Montofon ineği alınarak bir taraftan Boz ırkla melezlemeye gidilmiş, diğer taraftan safkan Montofon yetiştirilmeye çalışılmıştır. 1947'de Eskişehir Şeker Çiftliği'ne İsviçre'den 75 baş inek ve 5 baş Braunvieh boğası getirtilerek üç cins inek yetiştirilmeye başlanmıştır. Şeker fabrikalarının hayvan yetiştiriciliğine katkısı kendi sürüleriyle olduğu kadar, pancar küsbesini üreterek daha önce olmayan bir yemi çevresine getirmesi olmuştur.¹⁵⁵ Şeker Şirketi'nin Eskişehir'deki çiftliğinde yaşayan yerli ırktan ıslahtan,

¹⁵² Tevfik Süleyman, "Karasığır ve Manda", 1931 Birinci Ziraat Kongresi, s.1755.

¹⁵³ Kadri Bilgemre, "Türkiye Hayvancılığını Geliştirme Yolları", T.C. Tarih Bakanlığı Dergisi, no.2, Kasım 1947, s.4.

¹⁵⁴ Tekirdağ İl Yıllığı, 1973, s.179.

¹⁵⁵ Kadri Ozar, "Hayvancılık Faaliyetleri", 30 Yılda Şeker Sanayii, s.1282.

yabancı ırklarla melezlemeye gitmek ya da saf yabancı safkanlar yetiştirmek dönemin en çok tartışılan zootekni politikası sorunu olmuştur. Bu grup yerli ırkların iyi beslenerek kalıtsal özelliklerindeki kabiliyetler ortaya çıkmadan melezlemeye gidilmemesini önermiştir. Aksi halde iyi niteliklere sahip hayvanlar niteliklerini gösteremeyeceklerdir.¹⁵⁶ Bu görüşe karşın, yüksek süt verimleri dolayısıyla Montofon ineklerinin yetiştirilmesi de her zaman gündemde kalmıştır. 1925'te Karacabey Harası'na Montofon ırkı boğa ve inekler ithal edilerek bir taraftan saf Montofon yetiştirmesi yapılırken, diğer yandan harada eskiden bulunan yarımkanlar Montofona dönüştürülmeye çalışılmıştır. Harada bir saf bir de yarımkan sürü oluşturulmuştur. Bunların boğaları çevre köylere dağıtılmıştır. Bursa ve Manyas'ta ova kısımlarında, Aydın köylerinde Montofon yarımkan yetiştirilmiştir.¹⁵⁷

Tarım Bakanlığı'nın kuruluşlarının, il özel idarelerinin ve Şeker Şirketi'nin girişimlerinin tüm miktara göre öneminin ne olduğu konusunda açık bir istatistik bilgi yoktur. Suni tohumlamaya gidilmemesi halinde Türkiye için 40.000 damızlık boğaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun 10 yıl içinde sağlanabilmesi için yılda üreticiye 5.000 iyi boğa verilmesi amaçlanmıştır. Bunun yarısının devlet eliyle yetiştirilmesi planlanmıştır. Oysa gerçekte yetiştirilip köylüye ve illere dağıtabilenlerin düşünülenin yüzde 20'si düzeyinde kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁸

Bu dönemde ıslah faaliyetlerinin yöneldiği dördüncü alan atçılık olmuştur. Ata bu dönemde önem verilmiş olmasının değişik nedenleri vardır. Halen motorlu araçlar hakimiyetlerini kurmamışlardır. Atlı arabaların çekicisi olarak ve binek hayvanı olarak at henüz önemini korumaktadır. 1938'lerde Türkiye'de 40.000 çift atlı, 13.000 tek atlı arabanın bulunduğu tahmin ediliyordu. Ayrıca Cumhuriyet'in ilk yıllarında girilen traktörleşme kampanyasının sonuç vermemesi üzerine demirpullukla sürüm yapabilmek için tarımda atın gücünden yararlan-

156 Kadri Bilgemre, a.g.e., s.5.

157 Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, B/13, s.9.

158 Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, B/13, s.15.

nılmasının bir politika olarak benimsenmesi atın önemini artırıyordu.¹⁵⁹ Tabii bunların ötesinde ordunun süvari birlikleri bulunuyor, topların çekiminde atlar hâlâ önemlerini koruyordu. Ordunun taleplerinin yurt içinden karşılanabilmesi isteniliyordu.

Anadolu'daki atlarda Arap, Acem, Macar, Rus, Fransız, İngiliz atları gibi çok sayıdaki ırkların etkileri görülüyordu. Tuna, Bosna, Kırım ve Kafkas göçmenlerinin getirdiği atlar da etkili olmuştu. Bu nedenle Türkiye'deki ırk bakımından çok karmaşık atları ancak büyük gruplara ayırmak olanaklıdır. Bunlar da Anadolu, Rumeli, Uzunyayla, Malakan, Yerli tipleridir. Bu tiplerden Uzunyayla, Çukurova, Canik, Malakan gibi bazı mahalli tiptekilerin dışındakiler küçük cüsseli, canlı, çevik, az gıda ile beslenebilen, yerel hastalıklara dayanıklı atlardır. Yerel koşullara uymak gibi bir üstünlükleri olmasına karşın, gerek ordu ihtiyacı için gerekse tarımda ağır tarım aletlerinin çekimi için daha güçlü ve cüsseli at yetiştirilmesi eğilimi ağır basmaktadır.

1931-1932'lerde atta öngörülen ıslahın nasıl yapılacağı konusunda iki eğilimin yarıştığı görülmektedir. Bunlardan birincisi dışarıdan büyük miktarda iki yılda 10.000 damızlık kısarak ve at getirmektir. İkinci görüş yerli hayvanların geliştirilmesidir. Haralar atçılık şefi olan Dr. Çiki görüşünü Birinci Dünya Savaşı'ndaki deneylerine göre şöyle savunmaktadır. Savaş başlangıcında Türk ordusunda topçu alayları menşei İngiliz olan çok güzel yarımkanlarla donatılmıştı. Bunlar savaşın gerektirdiği iklim ve gıda koşullarına dayanamayıp kısa zamanda eriyip gitmiş, savaşın yükü gösterişsiz yerli atlarla taşınmıştır. Önerdiği, yerli hayvanların Noniuslarla geliştirilmesidir. Mezohegyes Nonius Harası'nda gelişmiş bu tipin menşesinde Türk, Arap, Çerkez atları bulunmaktadır. Dr. Çiki, Karacabey ve Uzunyayla'da o tarihe kadar yapılan denemelerin yetişen Türk Noniuslarının topçunun ve büyük çiftçinin ihtiyacını karşılamakta yeterli olduğunu gösterdiği kanaatini taşımaktadır.¹⁶⁰ 1932'de Türkiye'de at ıslahı konusunda araştırmalar yapan Wellmann Türkiye'deki atların İngiliz atlarıyla ıslah edilmesini doğru

¹⁵⁹ Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, A/14, s.28.

¹⁶⁰ Çivi, "Türkiye Atlarının Islahı", 1931 Birinci Ziraat Kongresi, s.1800.

bulmamaktadır. Yapılacak olan kademeli bir geliştirmedir. Türk atlarının ıslahına yarım ve safkan Araplarla başlanmalı ve homojen bir hale getirilmelidir. Bundan sonra cüssesini büyütüp iskeletini kuvvetlendirmek için Noniuslardan yararlanılmalıdır. Ancak bunlarda homojenlik sağlandıktan sonra İngilizler ıslahta kullanılmalıdır.¹⁶¹

Bu öneriye uygun olarak kurulan haralar ve aygır depolarında Araplara ve Noniuslara ağırlık verilen bir ıslah yolu izlenmiştir. Tarım Bakanlığı 1921’de 31 aygırla 1.071 sıfat yaptırmış iken, 1937’de aygır depolarında ve istasyonlarda 800 aygırla 28.000 sıfat yaptırmıştır.¹⁶² Aynı yıllarda Türkiye’de 350.000 kısrağın bulunduğu düşünülürse faaliyetin ulaştığı yaygınlık derecesi ortaya çıkar. Bu nedenle daha sonraki yıllarda atçılık alanında da suni tohumlama olanakları ölçüsünde devreye sokulacaktır.¹⁶³ Damızlığa yaramayan atları faaliyet sahasından uzaklaştırmak için 1937’ye kadar 300.000 at iğdiş edilmiştir. Bu faaliyetlerin ülkedeki tüm kısrağın sayısına göre hesaplanması, atların hemen her köye dağılmış olduğu düşünülürse gerçekçi olmaz. Devletin faaliyeti Uzunyayla, Tokat, Trakya, Çifteler, Kars, Mardin, Urfa ve Diyarbakır’daki 50.000 kısrağa ulaşmayı amaçlamıştır. Yukarıda verilen sayılara göre 1937’de bu amacın yüzde 50’si aşılmış bulunuyordu.¹⁶⁴

Devletçilik döneminde, devletin hayvan cinslerini ıslah etmek için yaptıklarını gördük. 1932’de Türkiye hayvancılığını inceleyerek yaptığı çalışmalarla gelişmesini etkilemiş olan Prof. Oscar Wellmann’ın raporunda belirttiği gibi, “Gariptir ki Türkiye’de orta ve büyük arazi sahipleri entansif bir yetiştirme yapmıyorlar. Bu itibarla devlet, memleket hayvancılığına lazım olan damızlıkları tedarik etmek mecburiyetindedir. Fakat iyi damızlıklar temin etmek, yalnız başına yetiştirmedeki muvaffakiyeti temin edemeyeceğinden, mer’a ve çayır-

161 *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/12, “Prof. Dr. Wellmann Tarafından Ziraat Vekâletine Verilen Raporlar”, s.5.

162 “Atçılık Raporu”, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*: 1938, s.12.

163 “Memleketimizde Tabii ve Suni Tohumlama”, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*: 1938, s.10.

164 “Atçılık Raporu”, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*: 1938, s.20.

ları ıslah etmek, hayvan gıdası zeriyyatını yükseltmek ve geniş halk kitleleri arasında ziraat kültürünü temin etmek zarureti vardır.”¹⁶⁵ Bunların dışında hayvan hastalıklarıyla mücadeleyi örgütlemek durumundadır. Şimdi bu örgütlenmenin nasıl geliştiğini ele alalım.

Hayvan hastalıklarıyla ilgili ilk örgütlenme sığır vebasının yaygınlaşması üzerine 1901’de Ticaret ve Ziraat Nezareti’ne bağlı olan Bakterioloji Hane-i Baytari’nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Bunun müdürlüğüne getirilen Adil Mustafa Bey 1902’de sığır vebas serumu üretimine başlamıştır.¹⁶⁶ Burada 40.000 hayvana yetecek kadar sığır vebas serumu üretiliyordu. Doğu illerinde sığır vebasının zararlarının çoğalması üzerine 1911’de Erzincan’da bir serum laboratuvarı kurularak 50.000 hayvana yetecek serum hazırlanmaya başlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı içinde 1915’te sığır vebas serumuna duyulan ihtiyacın artması ve savaş dolayısıyla önemi artan diğer salgın hastalıklarla mücadele edebilmek için gerekli aşı ve serumları hazırlamak için “Bakterioloji Hane-i Baytari” Pendik’e nakledilerek, sığır vebas serumu üretimi 120.000-150.000 doza yükseltildi.¹⁶⁷ Hayvan hastalıklarıyla mücadelenin sığır vebas etrafında gelişmesi, hem bu hastalığın yüksek sayıda hayvan kaybına neden olması hem de sığırların çekim hayvanı olarak tarımdaki kritik öneminden kaynaklanıyordu.

Cumhuriyet’in kurulmasıyla, Osmanlı döneminden kalan bu iki kuruluşa 1924’te Ankara Etlik Enstitüsü eklenmiştir. Ayrıca hayvan hareketlerinin hastalıkların yayılmasına etkisi dolayısıyla karantina istasyonları kurulmuştur.¹⁶⁸ 1940’larda İstanbul, Bursa, İzmir, Mersin’de bölge laboratuvarları, Adana, Eskişehir, Konya’da hayvan hastaneleri açılmıştır.¹⁶⁹ Bu örgütlenme içinde üretilen aşı ve serumların

¹⁶⁵ *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/12, “Wellmann Tarafından Ziraat Vekaletine Verilen Raporlar”, s.1.

¹⁶⁶ Nevzat Tüzdil, *Türk Veteriner Hekimliği Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Ankara, 1955, s.41.

¹⁶⁷ “Sağlık Müesseseleri ve Hayvan Hastahaneleri Raporu”, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/15, Ankara, 1938, s.4.

¹⁶⁸ Franz Heske, *Stepten Faydalanma İmkânları*, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi, İstanbul, 1952, s.30.

¹⁶⁹ *5 Senelik Tarımsal Kalkınma Programı*, s.71.

çeşitlenmesi sürekli olarak artmıştır. 1937’de 5.5 milyon doz 28 değişik aşı ve serum üretilirken, 1948’lerde 36 değişik aşı ve serum 15 milyon doz üretilmeye başlanmıştır. Bu aşı ve serumlardan bir kısmı Türk veteriner ve bakteriologlarının bilimsel çalışmaları sonucu bulunmuştur. “Antraks vakseni, keçi çiçeği aşı ve serumu, barbon aşı ve serumu, sığır vebasası aşısı, keçi pastöralloz aşısı” bunlar arasındadır.¹⁷⁰

Böyle bir örgütlenme içinde Tarım Bakanlığı, hayvan sağlık zabıtası kanunu gereğince 28 değişik çeşit bulaşıcı ve paraziter hayvan hastalığıyla mücadele etmiştir.¹⁷¹ Kurtuluş Savaşı yıllarında yılda 20.000 kadar hayvanın ölümüne neden olan sığır vebasası, savaş içindeki Anadolu’yu çok etkiliyordu. 1921’de mücadeleye başlayan TBMM Hükümeti ancak 1931’de sonuç aldı. 1932’den sonra sığır vebasası kalkmış oldu. 10 yıllık dönemde 4 kez göçle İran’dan, 5 kez aşiret hareketiyle Suriye’den, 6 kez yine aşiret hareketiyle Irak’tan, 5 kez de yaylacı hareketiyle Rusya’dan Türkiye’ye geçmiş, ülke içinde de göç ve aşiret hareketleriyle 88 değişik yönde yayılma göstermiştir.¹⁷² Ayrıca şap, antraks, ruam, at-frengisi (Durin), verem, bang, çiçek, barbon, şarbon, keçi ciğer ağrısı, kelebek (Distomaton), kıl ve kızıl kurt, nokra, uyuz, kene, bit, mücadelenin yöneldiği hastalıklar olmuştur. Uyuz mücadelesi özellikle Merinos alanında yoğunlaşmıştır. 1946’da yalnız Merinos yöresini oluşturan dört ilde 2.400.000 baş hayvan uyuz tedavi ve koruma banyosundan geçirilmiştir.¹⁷³

Hayvan sağlığını koruma ve hastalıklarıyla mücadele konusundaki bu çalışmaların yeterlilik derecesi konusunda sığır vebasında olduğu gibi kesin bir yargıya varmak güçtür. Hayvan popülasyonu, aşılama sayılarını karşılaştırmak bu konuda sağlıklı bir ölçü olmaya bilir. Her yılda kaç ocakta hastalık çıktığını, bunun etkisi altına girebilecek hayvan sayısını bilmek ve her yılın faaliyetiyle karşılaştırmak

170 “Sağlık Müesseseleri ve Hayvan Hastahaneleri Raporu”, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, Ankara, 1938, s.6.

171 Etem Eren; “Veteriner İşlerimize Kısa Bir Bakış”, *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.1, Ekim 1947, s.10.

172 Etem Eren, *a.g.e.*, s.10.

173 Etem Eren, *a.g.e.*, s. 11.

gerekir. Böyle ayrıntılı bir çalışmaya sahip değiliz. Ama yine de bu dönemde hayvan hastalıklarıyla mücadelede ciddi bir başlangıç yapıldığı söylenebilir.

ÇİFTÇİNİN DONATIMI VE TARIMSAL TEKNOLOJİDE GELİŞMELER

Öküz ve sabanla yapılan tarımdan, ziraat alet ve makineleriyle yapılan tarıma geçişin ilk izleri 1875'lere kadar geri gitmektedir. Edirne ve Aydın vilâyetlerinde Müslüman olmayan Osmanlılara ait büyük çiftliklerde Fransızların Bajak ve Braban tipi pullukları kullanılmaya balanmıştı. Ayrıca 1877-78 Savaşı sonrasında Eskişehir, Aydın, Balıkesir ve Adana'ya gelen Tatar ve Çerkez göçmenleri atla çekilen pulluk kullanmayı getirmişlerdir. Bir çift öküzle çekilebilen hafif demir pulluklardan Amerikan üretimi olan "Oliver" ve "Siragöz" pullukları 1892'den itibaren İzmir yoluyla, Aydın, Manisa, Çanakkale, Afyonkarahisar, Uşak ve Konya'da oldukça yayılmıştır. Hafif demir pulluklar 1902'de İzmir'de, 1908'de Akşehir'de üretilmeye başlanmıştır. Demiryolu Şirketi Bağdat Demiryolu güzergâhında 1910'dan itibaren "Ekert" marka pullukların çiftçilere benimsetilmesi için çalışmalar yapmıştır. 1903'te Adana Numune Tarlası Müdürü Emin Zihni Bey, Adana Sanayii Mektebi'ne yaptırdığı pullukları ve 1908'de Belçika'dan getirttiği "Melos" marka pullukları yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç yıllarında, bugünkü Türkiye sınırları içinde 17.500 pulluğun faaliyette olduğu tahmin ediliyordu. Tırmık vb. toprak işlemeye ilişkin tarım aleti sayısı çok azdı, pulluk sayısının yüzde 5'ini geçmiyordu.¹⁷⁴

Pulluğun girdiği bu yıllarda değişik yörelerde saban olduğu gibi kalamamış, muhtemelen pulluğun girişinin etkisiyle değişiklik geçirmiştir. Trakya, Silivri, Çorlu ve Lüleburgaz havalisinde 4-6 çift öküzle çekilen ağaçtan yapılmış karasaban ile pulluk arasında bir tür ağaç pulluk kullanılmıştır. Samsun ve Çorum yöresinde "Canik sabanı" denilen özel bir saban kullanılmıştır. Sabana boynuz şeklinde bir bıçak

¹⁷⁴ Faik, "Türkiye'de Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi", *Ziraat Gazetesi*, cilt 5, no.8, Ağustos 1934, s.235-237.

ve toprağı çevirmek için geniş bir tahta parçası eklenerek Canik sabanı elde edilmiştir.¹⁷⁵

Lokomobillerle çekilen ilk buharlı pulluk 1885'te, Adana Valisi Abidin Paşa tarafından kendisinin Adana ve Silifke'deki çiftliklerinde kullanılmak üzere getirtilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıl Türkiye'nin sınırları içinde 35 tek, 25 çift buharlı pulluk bulunuyordu. Bunların büyük çoğunluğu Adana'daki büyük çiftliklerdeydi.¹⁷⁶ İlk ortak makinesi Silivri ve Çorlu arasındaki Balaban ve Ereğli çiftliklerine girmiştir. Daha çok Amerikan makineleri Plano, Conson, Walterwood, Massay-Harris, Mac Cormik'ler girmiştir. Aydın, Trakya, Bursa, Balıkesir, Konya, Adana'da bulunan orak makineleri sayısı, Birinci Dünya Savaşı arifesinde 11.000'e ulaşmıştı. Ama bu makinelerin içinde biçer bağlarların sayısı 500'ü geçmiyordu, bunlar da Trakya ve Ege'de toplanmıştı.¹⁷⁷

Harman makineleri olan Batöz, ilk olarak Trakya'daki bir Türk çiftçi tarafından 1879'da getirtilmiştir. Türkiye'de sert buğday hakim olduğundan Amerikan Kaiser hafif batözleri tutulmamış, daha çok İskoç batözleri yayılmıştır. Batözlerin hareket gücü lokomobillerden sağlanmıştır. 1914'te bugünkü Türkiye sınırları içinde 367 batöz bulunuyordu. Bunlar Trakya, Ege ve Adana'da yoğunlaşmıştı.¹⁷⁸

Diğer makinelerin sayısı çok azdı. Trakya, Aydın ve Afyon'da 250 kadar çayır biçme makinesi vardı. Triyör, Mibzer gibi tarım aletleri çok az sayıda okullarda ve numune tarlalarında bulunuyordu. Benzinle çalışan traktörlerin sayısı ise pek azdı. İlk traktörü 1907'de Adana Belediye Reisi İbrahim Rasih Efendi getirerek numune tarlasına hediye etmiştir. 1911'de Aydın vilâyetinde bir Rum çiftçi, 1912'de Adana Mebusu Hacı Beyzade Kadri Bey birer traktör getirmişlerdir.¹⁷⁹

175 Mirza Gököl, *Türkiye Buğdayları*, cilt 1, 1935, s.216.

176 Faik, "Türkiye'de Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi", *Ziraat Gazetesi*, cilt 5, no.8, Ağustos 1934, s.241.

177 Faik, "Türkiye'de Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi", *Ziraat Gazetesi*, cilt 5, no.9, Eylül 1934, s.268.

178 Faik, *a.g.e.*, s.270.

179 Faik, "Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi", *Ziraat Gazetesi*, cilt 5, no.9, Eylül 1934, s.267.

Atatürk Orman Çiftliği'nin kuruluş yıllarında modern bir ziraat makinesi (Kaynak: Atatürk Çiftlikleri kitabı).

Birinci Dünya Savaşı sırasında tarımsal işgücünün azalması, üretimin düşüp, iâşe sıkıntısının başlaması tarımda mekanizasyona çok ümit bağlanmasına neden olmuş, ordunun iâşesini sağlamak için askeriye eliyle bir hayli ziraat alet ve makinesi girmiştir. Fakat bu makinelerden yeterince yararlanılamamıştır.¹⁸⁰

Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye'de tarımın makineleştirilmesi yönünde kuvvetli bir eğilim belirlemiştir. Bunun biri iç, diğeri dış iki nedeni vardır. Türkiye'nin savaşlarda önemli emek kayıpları olmuştur. Toprak değil, emek kıt faktördür. Emeğin etkinliğini çoğaltacak ziraat makineleri ve aletlerinin artırılması rasyonel bir tutumdur. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı yeni teknolojik ilerlemeler getirmiştir. Dünya makine sanayisi savaş içinde ulaştığı kapasiteyi,

savaş sonrasında değerlendirmek istemektedir. Bunun sonucu yabancı tarım makine ve aletleri üreticisi firmalar Türkiye'deki temsilcileri aracılığıyla yoğun bir satış kampanyasına girişmişlerdir. Büyük şehirlerde depolar oluşturarak satışı artırmaya çalışmışlardır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında traktör ve motorlu araç sahibi çiftçiler askerlikten muaf tutularak özendirilmişlerdir. 1924'te Adana'da 100 traktör satılmıştır. Ayrıca devletin malı olan traktörler, büyük çiftçilere uygun şartlarla kiralanmıştır. Cumhuriyet'in kurulmasından hemen sonra Ziraat Bankası 70 traktör almış, 40'ını çiftçilere dağıtmış, 30'unu kendisi işletmeye koymuştur. Bu yıllar için 486'sı "hükümet malı" olmak üzere 501 traktör bulunduğu tahmin edilmektedir. 1925'te ise bu akım daha da

180 Şeyda Ziya Kerestecioğlu, "Bizde Ziraat Aletleri Meselesi", *Dönüm*, no.29, Kasım 1934, s.198.

hızlanmıştır. Bu yıl da Ziraat Bankası sadece Tarsuslu çiftçilere 50 traktör dağıtmıştır. Bu yıllarda Adana tarımsal alanının yüzde 10'unun traktörle işlendiğine ilişkin tahminler yapılmıştır.¹⁸¹

Bu ilk yılların çalışmalarının sonuçlarını da kısmen yansıtan 1927 yılı Tarım Sayımı'nın sonuçlarına göre Türkiye'de 15.711 tarım makinesi vardır. Tarım makinesi tanımı içine traktör, çayır makinesi, tırmık, mibzer, biçerbağlar, harman makinesi ve triyörler girmektedir.¹⁸² Bu sayı 1914 yılı sayılarıyla karşılaştırılırsa yüzde 30'lar düzeyinde bir artış göstermektedir. 1927 sayımına göre Türkiye'de 1.187.000 karasaban ve bunun ancak 1/6'sı oranında 210.000 pulluk vardı. Trakya, İstanbul, Kocaeli, Bursa'da pulluk karasaban oranı 1/2 iken, Orta ve Güney Anadolu'da 1/10-15'e, Doğu Anadolu'da 1/30'a, Karadeniz'de 1/40'a yükseliyordu.¹⁸³

Tarımda makineleşmeyi özendirmek üzere 2 Şubat 1926'da 752 sayılı "Ziraat Makinelerinde ve Ziraatte Kullanılan Mevadi Müştaiile ve Muharrike ile Müstahzeratı Kimyeviyeinin Rüsumu Hakkında" bir kanun çıkarılmıştır. Bu yasa, tarımsal araçların kullandığı yakıtlar ile tarımsal üretimde kullanılan gübre ve tarımsal mücadele ilaçları ile kimyasal girdileri gümrük ve istihlak vergilerinden muaf tutuyordu. Bu kanun çıktığı zaman 600 ton traktör sayısı, 1929'da 2.003'e yükselmiştir. Bu o dönemin koşulları içinde çok hızlı bir artışı. 1928'in getirdiği kuraklıktan sonra 752 sayılı yasada değişiklik yapılma gereksinmesi duyuldu. 2 Haziran 1929'da çıkartılan 1527 sayılı kanun, tarımsal ürünlerin taşımında kullanılan kamyon yakıtlarını, bunların hem gayri iktisadi olması hem de harcanan yakıtın miktarının denetlenmesindeki güçlük dolayısıyla muafiyetler dışında bıraktı.¹⁸⁴

Tarımda makineleşme, daha hassas bir terimle traktör sayısındaki artışın dönüm noktası 1929 yılı sonunda yoğunlaşan dünya eko-

¹⁸¹ Oya Siler, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi: 1923-1938*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1981, s.18-24.

¹⁸² Devlet İstatistik Enstitüsü, *1927 Tarım Sayımı*, Ankara, 1970, s.101.

¹⁸³ Mirza Gököl, *a.g.e.*, s.206.

¹⁸⁴ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Bunalımında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi, O.D.T.U., Ankara, 1977, s.189.

nomik bunalımı oldu. Buhran içinde tarımsal ürün fiyatlarının hızla düşmesi, petrol yakan traktörle tarım yapılmasını ekonomik olmaktan çıkarmıştı. Genellikle büyük çiftçi olan traktör sahipleri, ucuza sağladıkları benzini piyasaya intikal ettirmeyi, tarımda kullanmaktan daha kârlı buluyorlardı. Bu nedenle hükümetler yeni önlemler almak zorunda kaldılar. 10 Haziran 1930'da TBMM'den geçen "Ziraat Makinelelerinde Kullanılan Mevadı Müştaile Hakkındaki 752 ve 1527 Sayılı Kanunlara Müzeyyel Kanun" tarım makinelerinde kullanılan petrol ve benzin üzerindeki muafiyeti kaldırıyor, petrol ve benzin ile çalışan traktör kullananlara artık bunları kullanamayacakları için traktörlerinin tazmin edilmesi öngörülüyordu. Bu durumdaki traktör sayısı 1.844 idi. Bu tazminatla benzinli traktör sahipleri, ağır yağla çalışan yeni traktörler alabileceklerdi. Ağır yağlar üzerindeki muafiyetler sürecekti. Ama hükümet, çiftçilerin ağır yağla çalışan yeni traktör almasından çok, tarlalarını sürmede at kullanmasını istiyordu. Bunun için kanuna, beş yıl atla çiftçilik yapmaya söz veren çiftçilere yüzde 10 daha fazla tazminat ödenmesini öngören bir madde eklenmişti.¹⁸⁵

Bu politikanın etkisi görülmüş, traktör sayısı 1933'te 1.382, 1936'da 1.308'e düşmüştür.¹⁸⁶ Bu düşüşte yakıt fiyatları konusunda izlenen politikadan belki de daha etkili olan, Türkiye'nin makineleşme için gerekli bakım altyapısını kurmadan makineleşmeye girmesi yüzünden Anadolu'da bir "makine maşatlığı" (mezarlığı) doğuşu olmuştur¹⁸⁷ denilebilir. Çekim gücünü sağlayan traktörde bir geriye çekiliş varken, ziraat aletlerindeki artışın sürdürülmeye çalışıldığı görülmektedir. 2 Haziran 1930 tarih ve 1681 sayılı kanunla İktisat Vekaleti'ne pulluk ve ziraat aletleri tedariki için Ziraat Bankası'nda 2.000.000.- TL'lik bir sermaye tesisine selahiyet verilmiştir. 1930'a gelindiğinde yerli pulluk ve basit ziraat makineleri yapabilen imalathanelerin sayısı çoğalmıştır: 1930'daki Ziraat Sergisi'ne 99 yerli pulluk imalathanesi katılmıştır. Bu imalathaneler Türkiye'nin ihtiyacı olan 100.000 pul-

185 İlhan Tekeli-Selim İlkin; *a.g.e.*, s.190.

186 *İstatistik Yılığ*, 1939-1940, cilt 12, s.286.

187 "Makine Maşatlığı", *Dönüm*, no.5, Ekim 1932, s.31-32.

luğu yapabilecek bir kapasiteye ulaşmışlardır. Bu çerçevede içinde yerli imalatı, yabancı rekabetinden kurtarmak için 2255 numaralı gümrük tarife kanunu ile yabancı pullukların kentline 10 lira gümrük resmi konulmuştur.¹⁸⁸ Yine de pulluk sayısının üretim kapasitesine göre çok hızlı arttığı söylenemez. 1927’de 210.000 olan pulluk sayısı, 1933’te 266.000’e, 1936’da 410.000’e yükselmiştir.

Traktör sayısını arttırmak için 1926-1930 arasında hükümetin izlediği politikanın, bütçe açısından yükü fazla olmuştur. 1926-1930 arasında çiftçiler lehine 6.652.181 gümrük muafiyeti sağlanmıştır. Ayrıca 1930’da traktör sahiplerine 2.700.000.-TL tazminat ödenmiştir. Bu fedakârlığın büyüklüğü hakkında bir karşılaştırma yapabilmek için, o dönemin en önemli yatırımlarından olan Kayseri ve Nazilli bez fabrikalarına yapılan yatırımın toplamının 10.000.000.-TL olduğunu hatırlatmakta yarar vardır.¹⁸⁹ Tarım makineleştirme konusundaki ilk atılımın umulan etkiyi yaratmaması üzerine dönemin tarıma ilişkin yazısında “modern ziraat araçlarına” karşı bir tepki ortaya çıkmıştır. Şevket Raşit Hatipoğlu *Dönüm*’de “... kazançlı bir ziraat her yerde mutlak modern ziraat olmak icap etmez, onun mutlak pahalı oyuncaklarla yapılması şart değildir,”¹⁹⁰ diyordu. Bu tepkiler geçmişte uygulanan tarım teknolojisinin ve sabanın yeniden incelenerek yükseltilmesi, kullanılışının rasyonalize edilmesi eğilimini doğurdu. Mirza Gököl, “... karasaban, hem pulluk hem mibzer işlevi görür. Anadolu’daki zayıf hayvanlarla kuru toprak başka türlü sürülemez,” diyor ve toprağı buharlı pulluklarla 35-40 cm. işleyen Trakya’daki Alman ve Macar çiftliklerinin toprağın altındaki kireç tabakasını toprağı karıştırarak nasıl verimi düşürdüklerini ve iflas ettiklerini anlatıyordu.¹⁹¹ Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nde verilen bir doktora tezinde Eskişehir’de Dry Farming İstasyonu’nda yapılan denemelere dayanarak, kuru tarım için sabanın

¹⁸⁸ Mirza Gököl, *a.g.e.*, s.286.

¹⁸⁹ Şevket Raşit Hatiboğlu, *Türkiye’de Ziraat Buhranı*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1936, s.15-18.

¹⁹⁰ Şevket Raşit, “Türkiye’de Ziraat ve İş”, *Dönüm*, no.9, Mart 1933, s.2.

¹⁹¹ Mirza Gököl, *a.g.e.*, s.202-215.

çok uygun bir araç olduğu, suyu depo etmeye uygun sürüm yaptığı savunuluyordu. Islah edilmiş bir saban tasarlanıyordu.¹⁹²

Böyle bir ortamda çeki hayvanı olan öküz yerine at önerilmeye başlanmıştır. Bu tercih Atatürk'ün nutuklarında da "Herhalde en küçük bir çiftçi ailesi bir çift hayvan sahibi kılınmalıdır, bunda ideal olan öküz değil, beygir olmalıdır. Öküz ancak bazı şartların henüz temini güç bölgelerde hoş görülebilir" diye yer alıyordu.¹⁹³ Tarımda çekim hayvanı olarak öküz yerine atın kullanımını artırmak isteyen politikanın arkasında salt ekonomik kaygıların bulunmadığı, Genel Kurmay Başkanlığı'nın isteklerinin de bulunduğu anlaşılmaktadır. 7 Eylül 1930'da Genel Kurmay Başkanlığı Başvekalet'e İktisat Vekaleti'ne yazdığı tezkerelerle traktör yerine dışarıdan at alınmasını istemiştir. Bu talep üzerine İktisat Vekaleti'nin Ziraat Fen Müşavirleri Heyeti'nce hazırlanan raporda at şöyle savunuluyordu: 1) Toprağın atla hazırlanması traktörle hazırlanmasından daha ucuzdur. Son zamanlarda Paris'te yapılan deneylerde bu açık olarak ortaya çıkmıştır. 2) At her yıl tarımın çok gereksinmesi olan (5-10) bin kilo gübre üretir. 3) Kullanılan hayvan kısarak olursa her yıl bir tay verir. 4) Bir at 10 yıl hizmet eder, traktör ise 3-4 yıl hizmet eder. 5) Atın beslenmesi yerli ürünlerle karşılanır, traktörün yakıtı için ise döviz ödenmektedir. 6) Amerika'da tarımın yüzde 70'i atla yapılmaktadır. Almanya'da da birçok çiftlikte traktör bulunmamaktadır. Bu nedenlerle raporda hem dışarıdan büyük ölçüde at alınması hem de askeriye'nin ülke içinde yapacağı at alımlarında yüksek fiyat verilerek, at yetiştiricilerinin özendirilmesi öneriliyordu.¹⁹⁴ 1936-1937'de Çifteler'de 3.000 dekar atla, 1.000 dekar traktörle ekilerek, kuru tarım tekniği altında buğdayın farklı iki çekim gücüyle yetiştirilmesi halinde maliyet karşılaştırılması yapılmış-

192 Esat Ahmet Bozkaya, *Ankara Vilâyetinde Kullanılan Pulluklarla Tarım Aletleri ve Bunların Şimdiki Tarım Durumu ile Olan İlgileri Üzerine Araştırmalar*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1936.

193 "Ziraat Alet ve Makineleri ve Vasıtaları", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/4, Ankara, 1938, s.9.

194 "Çiftçilikte At Kullanılması ve At Miktarının Artırılması Hakkında 28 Mart 1931 Tarihli Mühassıs Raporu", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, A/14, Ankara, 1938, s.15.

tır. Traktörlü ekimde 1 dekardan 117.5 kg. ürün alınmış, 587.5 kuruş getiri sağlanmıştır. Gider ise 380.97 kuruştur, dekar başına net geliri 206.3 kuruştur. At ile yapılan tarımda ise 1 dekardan 126.9 kg. ürün alınmış, 634.5 kuruş getiri sağlanmıştır. Gider ise 401.29 kuruştur. 1 dekardan 233.1 kuruş net getiri alınmıştır. Bu karşılaştırmada atın net getirisi üstün olmasına karşın traktöre göre çok avantajlı görünüyordu. Ama bu çalışmaya dayanarak o dönemde en azından her iki yolun da birlikte yaşayabilecek bir düzeyde olduğu söylenebilir.¹⁹⁵

At konusunda izlenen bu politikalar ve daha önceki bölümde gördüğümüz çalışmalar, at sayısında oldukça hızlı bir artış getirmiştir. 1927'de 491.271 olan at sayısı, 1934'te 738.000'e, 1937'de 1.057.000'e çıkmıştır.¹⁹⁶

Bu atın çekim gücüne dayanarak tarım aletlerini artırma politikası ülkenin tümünde etkili olmasa da bazı kesimlerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu başarılı yörelere en sık verilen örnek Polatlı yöresi olmuştur. Bu da Polatlı'ya Anadolu'nun hububat ambarı denilecek derecede ün kazandırmıştır. Bu başarı çiftçinin üretim araçlarındaki gelişmeye bağlanmaktadır. Polatlı çiftçisi karasabandan pulluğa, elle ekimden mibzerle ekime, orak yerine orak makinesi kullanmaya, kağına yerine tekerlekli arabaya, öküz yerine ata geçmiştir. Tüm Polatlı köyleri, pulluk kullanmaya başlamıştır. Burada çift demirli Yılmaz marka pulluklar tutunmuştur. 4-5 at tarafından çekilen 4 kulak mibzerler kullanılmaktadır. 939 sandıklı mibzer vardır; toprağın yüzde 80-90'ını eke bilmektedir. 501 kağına karşılık 1.901 tekerlekli araba, 3.759 öküze karşı 8.147 at bulunmaktadır. Polatlı'da yaşanan dönüşüm, inceleme dönemimizde ulaşılmak istenilen programdır. Bu programın Polatlı'da istenilen düzeye ulaşması, buranın nüfusunun tarımda at kullanmaya alışık Kırım göçmeni olmasıyla yakından ilişkilidir.¹⁹⁷

195 "Çifteler Örnek Çiftliği'nde Kışık Buğdayın İstihsal Masrafı ve Traktörle Atın Bu Bakımdan Mukayyesi", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/4, Ankara, 1938.

196 *İstatistik Yıllığı, 1939-1940*, cilt 12, s.316.

197 "Polatlı Çiftçisinin Ziraat Alet ve Makine Durumu", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.20-21, Aralık 1949.

**Birinci Köy ve Ziraat Kongresi'nin
Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış
adlı yayını.**

1930'lu yılların ikinci yarısında tarımda traktör kullanımının yeniden gündeme girdiği görülmektedir. 12.2.1937 tarih ve 3130 sayılı kanunla Ziraat Vekaleti'ne bağlı olarak harekete geçen Zirai Kombinalar İdaresi'ne: Makine ve aletler ile hayvan satın almak, bitki ve hayvan hastalıklarıyla mücadele etmek, köy kalkınması ile ilgili tüm işleri yapmak yetkileri verilmişti.

Bundan amaçlanan bir yandan zirai makine ve araç grupları oluşturarak köylülerin tarlalarını sürüp işleyerek onları teknik tarıma özendirmek ve zamanla bu makine ve araçları çiftçinin satın almasını sağlamaktı. Böylece dünya fiyatları ile yarışabilir buğday yetiştirebilmek isteniliyordu. Zirai Kombinalar, İkinci Dünya Savaşı ön-

cesinde 300 kadar zirai makine getirerek uygulamaya geçtiler. Köylü ucuz fiyatla tarlasının sürülmesinden yararlanıyor ama köylüye makine satımları gerçekleşmiyordu.¹⁹⁸ İkinci Dünya Savaşı koşullarında, ciddi hububat açıkları ortaya çıkınca 3780 sayılı Millî Korunma Kanunu'na dayanarak 477 sayılı Koordinasyon kararıyla Tarım Bakanlığı'na boş araziler üzerinde Devlet Çiftlikleri kurarak işletme görevi verildi. Daha önce de gördüğümüz üzere, getirtilmiş olan bu makinelerden yararlanarak devlet çok başarılı bir işletmecilik yaparak Toprak Mahsulleri Ofisi'ne 150.000.000 tona varan hububat sağladı. Üretimin maliyeti çok düşüktü. Bu başarılı uygulama makineli tarıma gerekli prestiji sağladı, tartışma konusu olmaktan çıktı. İnceleme dönemimizin sonrasında Türkiye tarımında makineleşme hızlandı.

Modern tarıma geçişin tek önemli göstergesi, zirai alet ve makinelerin kullanılışındaki artış değildir. Bununla birlikte tarımsal mücadele-

le ilaçlarının ve suni gübre kullanımının da gelişmesi beklenir. Bu dönemde kullanılan zirai mücadele ilaçlarının miktarı ve gelişmesi hakkında yeterli istatistik veriye sahip bulunmuyoruz. Ama bu dönemde tohum ilaçlanması konusunda çalışmaların başladığı, pamuk gibi önem verilen ürünlerde tarımsal mücadelenin ilaçlama ile yapılmaya başlandığı bilinmektedir.¹⁹⁹ Bu konuda olanaklar elverdiğince bir gelişme sağlanmıştır. Bir karşı politika olmamıştır. Oysa suni gübre konusundaki durum farklıdır. Türkiye’de bir suni gübre meselesi çıkarmak bu dönemde uygun görülmemektedir. Bir yandan üretimi alanı genişleterek artırmak olanağı varken, tarımın entansitesini artıracak gübreye başvurmamak gerektiği söylenmekte, öte yandan varolan tarımsal ürün fiyatları içinde gübre kullanımı ekonomik görülmemektedir. Türkiye’nin yapması gereken suni gübreden çok, etkin kullanamadığı çiftlik gübresini kullanmaya çalışmaktır.²⁰⁰ Bu nedenle 1930’lu yılların ilk yarısında suni gübre çok sınırlı alanda, İstanbul yöresindeki bazı bağ ve bahçelerle, İzmir’de bağ, bahçe ve tütünlerde, Bursa ve Samsun’da tütünde, Trakya’da şekerpancarında az miktarda suni gübre kullanılmıştır. 1934’te 613 ton, 1937’de 2.580 ton, 1939’da 10.000 ton suni gübre ithal edilmiştir. Savaştan önceki yıllarda değişik firmaların çabalarıyla satış bir miktar artmıştır. Brüt olan bu gübre miktarlarının yaklaşık beşte biri kullanılan saf kimyevi gübreyi verir. 1940’dan sonra Türkiye’de üretime başlayan gübre fabrikalarının üretimi 1947’de 2.500 ton amonyum sülfat ve 6.000 ton kadar süperfosfattan ibarettir.²⁰¹

İnceleme dönemimiz içinde tarımda makineleşme ve teknik giridilerin kullanılmasındaki gelişmelerin kurumlaşmaya yansımada son aşama 28 Ocak 1943 tarih ve 2/19373 no.lu “Türkiye Zirai Donatım Kurumu’nun Teşkiline Dair Kararname” ile yeni bir kurumun oluşturulması olmuştur. Bu kurum Milli Korunma Kanunu’na dayana-

199 “1938 Ziraat Kongresi İçin Ziraat Umum Müdürlüğünce Hazırlanan Ziraat Mücadele Raporu”, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/10, Ankara, 1938.

200 Şeyda Ziya, “Ziraatımız ve Suni Gübreler”, *Dönüm*, no.8, Şubat 1933.

201 Halit Evliyaz, “Memleketimizde Gübre Problemi”, *T.C. Tarım Bakanlığı Mecmuası*, no.11, Ağustos 1948, s.4.

rak kurulmuştur. Bu dönemde 3460 sayılı kanuna göre kurulan İktisadi Devlet Kuruluşları'na benzememektedir. Direktiflerini doğrudan Ziraat Vekaleti'nden almaktadır. “Her türlü ziraat alet, makine, vasıta ve malzemesini, suni gübreleri, zirai ilaç maddelerini, tohumlukları iç ve dış piyasadan sağlamak ve bunları imal ve istihsal ederek peşin ve takitle satmak ve bu işler için lüzumlu olan her çeşit zirai, sınai ve ticari teşekkülleri doğrudan ya da dolaylı olarak kurmak, işletmek veya bunlara katılmakla” görevlendirilmiştir.²⁰² Bu kurum inceleme dönemimizin sonrasında hızlanacak tarımın makineleşmesi hareketinin esas mekanizmalarından birini oluşturacaktır.

ARA SONUÇLAR

Bu bölümün başlığı ara sonuçlar adını taşıyor. Nedeni, devletçilik dönemi tarımındaki gelişmeleri kavrayabilmek için bu yazının giriş bölümünde verdiğimiz araştırma çerçevesinin tamamının, bu bildirinin boyutlarını aşmasıdır. Bu yüzden bildiride başlangıçta çizilen çerçevenin ilk iki bölümü tamamlanınca yazımızı kesmeye karar verdik. Geriye kalan dört alt başlığı gelecekteki bir seminerde işleyebileceğimizi umuyoruz. Kuşkusuz burada verilen bölümler daha kısa tutularak, diğer bölümlerin verilmesinin daha doğru bir tutum olduğu ileri sürülebilir. Eğer burada verilen devletçilik dönemi tarımına ilişkin görgül bilgiler daha önceki çalışmalarda bir araya getirilmiş olsaydı bu tutum doğru olabilirdi. Kanımızca yeteince görgül taban oluşturulmadan yapılan yorumlamaların yüksek oranda spekülasyonlar taşıyacağına inandığımız için böyle bir yolu yeğledik.

Böyle bir ara aşamada ne tür sonuçlara ulaşılabilir? Burada incelediğimiz örnek olay küçük üreticiliğin çok yaygın olduğu, bu üreticilerin üretiminin yeterince büyük pazarlara açılmadığı bir ülkede, dünya konjonktüründe tarımsal fiyatların düşük olduğu ve bu fiyatların ülke içine aynen yansıtıldığı bir dönemde, tarımsal gelişmeyi hızlandıracak teknolojinin o ülkeye girişinin nasıl sağlanabildiği biçimin-

²⁰² Şerif Nuri İlkmen, “Zirai İstihsal Vasıtaları ve Türkiye Zirai Donatım Kurumu”, *Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, cilt I, 1 Ekim 1943, s.13.

de genelleştirilebilir. Böyle bir sorunun çözümünü sağlamak için iki farklı stratejinin olabileceği tasarlanabilir. Bunlardan birincisi, tüm araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin teknolojiyi getirecek kurumlaşmanın devlet eliyle gerçekleştirilmesidir. İkinci bir strateji ise, küçük çiftçilerin yanısıra bulunan büyük çiftliklerin varlığına dayandırılabilir. Eğer gerekli sermaye yatırımı yaparak yeni teknolojiler getirebilen büyük kapitalist çiftlikler varsa bunlar devlet politikalarıyla da etkilenecek küçük çiftliklerin de modern tarıma geçişinde bir araç olarak kullanılabilir.

Bizim örnek olayımızda uygulanan birinci tür strateji olmuştur. İkincisi ya da onun bir benzeri uygulanmamıştır. Denilebilir ki, ikinci yol dönemin devletçilik anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Biz böyle bir açıklama yerine dönemin ekonomik politikasının özelliklerine ve büyük çiftliklerin yapısına dayanan bir açıklamayı yeğlemekteyiz. Geleneksel büyük çiftliklerin yapısı bu dönemde böyle bir işlevi taşıyabilecek bir nitelik kazanamamıştır. Bu çiftliklerde sahiplere kapital yatırımı eğilimi taşımamışlar, ortakçılar eliyle işletmeyi yeğlemişlerdir. Yeterli emek bulamadıkları için de bu çiftliklerde ekilen alanlar toplam çiftlik alanının oldukça küçük bir bölümünü oluşturmuştur. Bu dönemde bu tür geleneksel büyük çiftlikler parçalanma eğilimi taşımışlardır. Ege’de, Trakya’da bu alanlarda küçük mülkiyetler oluşmuştur. Bu parçalanmada, ekonomik bunalım dolayısıyla oluşan düşük fiyat düzeyinin etkili olduğunu göstermek için sadece geleneksel büyük çiftliklerin kapital yatırımı yapma eğilimi taşımadığını, tersine parçalanma eğilimi taşıdığını söylemek yetmez, aynı zamanda da söz konusu işlevi yüklenecek yeni büyük kapitalist çiftliklerin oluşmadığını göstermek gerekir. Yeni oluşan bu tür çiftliklere bir örnek olarak Mustafa Kemal’in kurduğu çiftlikler ile Şeker Şirketi’nin çiftlikleri gösterilebilir. Ama bunların devletle içiçe konumları dolayısıyla analiz dışında tutmak daha doğru olabilir. Bunların dışında da yeni büyük tarımsal işletmeler oluşmuştur. Bunlara örnek olarak ticaretten gelen kapitalin Trakya’da oluşturduğu pirinç tarımı işletmeleri ve Tekirdağ’da kurulan bazı bağlar alınabilir. Ama bu türün en gelişmiş örneği Şevket Poz-

cu'nun Mersin'de kurduğu işletme olmuştur. Kapital birikimini Birinci Dünya Savaşı sırasında iâşe, Cumhuriyet döneminin başlangıcında demiryolu inşaatı müteahhitliğinden sağlayan Pozcu bu birikimini böyle bir işletmeye yatırmıştır. Araştırılırsa belki bu örneğe eklenebilecek birkaç işletme daha bulunabilir. Ama herhalde bunların sayısı çok azdır. Bu durumda tarımda yaratılmak istenilen değişikliği sağlamak için elde kalan seçenek devletin doğrudan işe girmesi olmaktadır. Yapılan da bu olmuştur. Bu örgütlenmenin başarısı da dönemin ve ülkenin koşullarıyla sınırlanmıştır denilebilir.

KAYNAKÇA

- "1938 Ziraat Kongresi İçin Veteriner İşleri Umum Müdürlüğünce Hazırlanan Konyunculuk Raporu", s.50.
- "1938 Ziraat Kongresi İçin Ziraat Umum Müdürlüğünce Hazırlanan Ziraat Mücadele Raporu", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/10, Ankara, 1938.
- "1948 Yılı İslahçılar Toplantısı Sonunda Hazırlanan Raporun Özeti", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.10, Temmuz 1948.
- 5 Senelik Tarımsal Kalkınma Programı*, s.29, 30, 71, 72-80.
- Abidin, "Zirai Tedrisat", *2 İhtisas Raporları 1931 Birinci Ziraat Kongresi*, s.2185.
- Akıltepe, H., *Türkiye Şeker Sanayii ve Şekerpancarı Ziraatı*, Ankara, 1964, s.79, 80, 289.
- "Antalya Bahçe Kùltürleri İstasyonu ve Ona Bağlı İşler Sermayeli Turunçgil Fidanlığının Mesailer Hakkında Bilgi", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.11, Ağustos 1948, s.17.
- Arcı, R., *Türkiye'de Çaycılık-Rize*, İstanbul, 1969. s.1-63.
- Arıcı, İ. H., "Birinci Ziraat Okulları Kongresi", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.20-21, Aralık 1949.
- Aslan, İ., *Atatürk Silifke'de*, Silifke, 1969, s.81-87.
- "Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (I)", *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü*, İstanbul, 1945, s.219.
- Atilâ, A. K., *Bambu, Sanat Söğüdü, Çay Ziraat ve Sanatı*, Giresun, 1940, s.77, 225.
- "Atçılık Raporu", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi: 1938*, s.12, 20.
- "Atçılık Raporu", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, 1938, B.12, , s.11.

- Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968, s.179.
- Ayas, N., *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1948, s.640,641,662.
- Aydemir, Ş. S., *Orta Yayla*, Ulusal Ekonomi ve Artırma Kurumu, Ankara, 1937, s.54.
- Aysu, K., "İzmir'de Tütün İmalatı İşlerini Teşkilâtlandırma Meselesi Üzerine Düşünceler", *Tütün Kongresi*, İzmir, 18 Ekim 1943, s.141.
- Batu, S., *Doğu Illeri Hayvancılığı*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Ankara, 1953, s.26.
- Baysal, K., *Dünya Turuncgiller Ekonomisi ve Türkiye'deki Durumu*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1970, s.67.
- Bilgemre, K., "Türkiye Hayvancılığını Geliştirme Yolları", *T.C. Tarih Bakanlığı Dergisi*, no.2, Kasım 1947, s.4, 5.
- Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, A/14, s.28.
- Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, B/13, s.8, 9, 15, 59.
- Bozkaya, E. A., *Ankara Vilayetinde Kullanılan Pulluklarla Tarım Aletleri ve Bunların Şimdiki Tarım Durumu ile Olan İlgileri Üzerine Araştırmalar*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1936 Çivi, "Türkiye Atlarının Islahı", 1931 Birinci Ziraat Kongresi, s.1800.
- "Çiftçilikte At Kullanılması ve At Miktarının Artırılması Hakkında 28 Mart 1931 Tarihli Mütihassıs Raporu", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, A/14, Ankara, 1938, s.15.
- "Çifteler Örnek Çiftliği'nde Kışlık Buğdayın İstihsal Masrafı ve Traktörle Atın Bu Bakımdan Mukayesesi", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/4, Ankara, 1938.
- Deveci, L., *Şeftali Ziraatı*, Türkiye Ziraatçılar Cemiyeti (tarihi belirtilmemiş), s.7.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, 1927 *Tarım Sayımı*, Ankara, 1970, s.101.
- "Dönüm", *Dönüm*, cilt I, no.1, Haziran 1932, s.1.
- DPT, *Çay Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, Haziran 1966, s.15.
- Dündar, T., "Devlet Ziraat İşletmeleriyle Zirai Kombinaların Kaynaşık Birleşme Kanun Tasarısı Dolayısıyla", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.18, Mart 1949.
- , "Zirai Kombinalar Kurumuna Bağlı İşletmelerin Zirai, Teknik ve İktisadi Durumları Hakkında Rapor", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.16, Ocak 1949.
- Erdoğan, Ş., "Kök Sakızı", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, sayı 10, Temmuz 1948, s.23.
- Eren, E., "Veteriner İşlerimize Kısa Bir Bakış", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.1, Ekim 1947, s.10-12.
- Ergun, Ö., "Alpuköy Kantarına Bağlı Köylere Pulluklar Nasıl Verildi?", *30 Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.437-438.
- Esmersoy, Ş., *Yüncülük*, Bursa, 1940, s.125.

- Evliyar, H., "Memleketimizde Gübre Problemi", *T.C. Tarım Bakanlığı Mecmuası*, no.11, Ağustos 1948, s.4.
- Falke, F., *Köylünün Mahiyeti ve Türkiye'de Köylü İktisatlarının Teşkiline Ait Temel Hatlar*, Çev. Şevket Raşit Hatipoğlu, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, 1935, s.20-21.
- Gazi Orman Çiftliği, 5 Mayıs 1925 - 5 Mayıs 1930, Ankara, s.7.
- Gediz, A., "Uşak Fabrikasının İntisabundan Tevhide Kadar Şahıslar Olaylar 1932-1935", *30 Yılında Türkiye Şeker Sanayii* (Turhan Veldet), Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara, 1958, s.162-164.
- Geerdes, T., Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara, 1966, s.147.
- Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Pamuk İşleri Genel Müdürlüğü, *Pamuk ile İlgili Mevzuat*, Ankara, 1975, s.191-197.
- Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, *Devlet Üretme Çiftlikleri*, Ankara, 1977, s.11.
- Gleisberg, W., *Türkiye Meyveciliği ve Bağcılığı Hakkında Umumi Rapor*, Ziraat Vekaleti, Ankara, 1936, s. 1-28.
- Gökdağ, C., "Türkiye Şeker Sanayi Kısmı", *Arıa Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi*, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara, 1966.
- Gökgöl, M., *Türkiye Buğdayları*, cilt I, T.C. Ziraat Vekaleti, Ankara, 1935, s.135, 206, 202-215, 216, 286.
- , *Türkiye Buğdayları*, cilt II, T.C. Ziraat Vekaleti, Ankara, 1939.
- Göktaş, M. A., *Zeytin ve Zeytinyağının Türkiye Ekonomisindeki Rolü*, Ege Bölgesi Sanayi Odası, İzmir, 1966, s.84.
- Güray, R., *Türkiye Şeker Sanayii ve Şeker Pancarı Tarımı*, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara (tarihi belirtilmemiş), s.42.
- Hadiye Tunçer, "Nihat İğriboz'un Hayat Sayfalarından Satırlar", *Kırk Yıllık Meslekdaşlarımız*, Türk Ziraat Mühendisleri Birliği, Ankara, 1958, s.139.
- Hakkı, E., "Tecrübe Tarlaları", *Dönüm*, no.1, Haziran 1932, s.16.
- , "Türkiye'de Patates Ziraatı ve İstihsalatı", *Dönüm*, no.13, Temmuz 1933, s.11-14.
- Hatiboğlu, Ş. R., "Çeşitli Ziraat", *Ziraat Gazetesi*, cilt 5, no.8, Ağustos 1934, s.231-234.
- , "Hayvancılık", *Dönüm*, no.9, Mart 1933, s.5-10.
- , "Kendimize Yeten Ziraat", *Ziraat Gazetesi*, cilt 5, no.9, Eylül 1934, s. 265.
- , "On Yılda Türkiye Ziraatı", *Dönüm*, no.16, Ekim 1933, s.5,12.
- , "Türkiye'de Ziraat ve İş", *Dönüm*, no.9, Mart 1933, s.2.
- , "Ziraatımızda İşletme Şekilleri", *Dönüm*, no.41, Mayıs 1936, s.195-199.
- , "Ziraatımızda Kâhyalar İdaresi", *Dönüm*, no.42, Haziran 1936, s.235-239.
- , "Ziraatımızda Ortakçılıkla İşletme", *Dönüm*, no.43, Temmuz 1936, s. 275-279.

- , *Türkiye’de Çay İktisadiyatı*, Ziraat Vekaleti, Ankara, 1939, s.17-24.
- , “Cihan Pazarında Tutunabilen Ziraat”, *Ziraat Gazetesi*, cilt 5, no.10, Ekim 1934, s.299.
- , “On Yılda Türkiye Ziraatı”, *Dönüm*, no.16, Ekim 1933, s.7.
- , “Türkiye’de Pamuk İşi”, *Dönüm*, no.14, Ağustos 1933.
- , *Türkiye’de Ziraî Buhran*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1936, s.15-18.
- , *Ziraat Aleminde Vâkıalar ve Düşünceler*, Ankara, 1939, s.27-30.
- , “Bizde Ziraat ve İlim”, *Dönüm*, cilt I, no.3, Ağustos 1932, s.1-5.
- Haydar, A., “Mersin Fumigatuvarı”, *Ziraat Gazetesi*, yıl 5, sayı 11, Kasım 1934.
- Heske, F., *Stepten Faydalanma İmkânları*, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi, İstanbul, 1952, s.30.
- “İslah Edilmiş Buğday Tohumluklarının Çabuk Üretilmesi ve Yayılması Çarçerleri”, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/5, Ankara, 1938, s.1-16.
- İlkmen, Ş. N., “Zirai İstihsal Vasıtaları ve Türkiye Zirai Donatım Kurumu”, *Ankara, Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, cilt I, 1 Ekim 1943, s.13.
- İpekoğlu, F., “Tütün İslah İşleri”, *Tütün Kongresi*, İzmir, 18 Ekim 1943, s.42-43. *İstatistik Yıllığı*, 1939-1940, cilt 12, s.286, 316.
- Kadıbeşgil, S., “Birinci Bağcılık Kongresi Kararları”, *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.20-21, Aralık 1949, s.28.
- Kadıbeşgil, S., “Birinci Bağcılık Kongresi”, *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.19, Nisan 1949 ve no.20-21, Aralık 1949.
- Kadri, “Memleket Koyuncululuğu”, *1931 Birinci Ziraat Kongresi*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s.1705.
- Karacaoğlu, M., *Soya*, Niğde, 1983, s.99.
- Kerestecioğlu, Ş. Z., “Bizde Ziraat Aletleri Meselesi”, *Dönüm*, no.29, Kasım 1934, s.198.
- , “Hint Yağı Nebatı”, *Dönüm*, no.33, Mart 1935, s.403-404.
- , “Soya Nebatı”, *Dönüm*, no.31, Ocak 1935, s.302-303.
- , “Yerfıstığı”, *Dönüm*, no.31, Haziran 1935, s.541-543.
- Koçak, C., *Türkiye’de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s.32.
- Konuralp, H., “Türk Bitkisel Kauçuk Endüstrisini Nasıl Kurmalıyız”, *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, sayı 9, Haziran 1948, s.15.
- Mağden, R. Z., *Zirai Kombineler*, Ankara, 1949, s.8-29, 95.
- , *Zirai Öğretimde 110 Yıl*, Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği, Ankara, 1959, s.28-37, 48, 50.
- “Makine Maşatlığı”, *Dönüm*, no.5, Ekim 1932, s.31-32.
- “Memleketimizde Tabii ve Suni Tohumlama”, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi: 1938*, s.10.

- "Meyvecilik, Bağcılık ve Sebzeçilik ve Çay Ziraatı", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi B/9*, Ankara, 1938, s.32-33.
- "Midilliçoğlu Çiftliği ve Malya İşletmesinin Mukayeseli Umumi Murakabe Heyeti Raporu", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.16, Ocak 1949.
- "Milli Şef ve Ziraat", *Dönüm*, cilt 5, no.2, Aralık 1939, s.43.
- Mirza, H., "Sudan Çayırı", *Dönüm*, no.6, Kasım 1932, s.7-9.
- Naki, Ahmet Tevfik, "Ziraat Tedrisatı", 2. *İhtisas Raporları 1931 Birinci Ziraat Kongresi*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s.2142.
- Nurettin, "Atlarımız", 1931 *Birinci Ziraat Kongresi*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s.1772.
- Oluç, M., *Trakya Ziraat Enstitüsü*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1946, s. 47, 101-129, 139.
- Ozar, K., "Hayvancılık Faaliyetleri", 30 *Yılında Şeker Sanayii*, s.1282.
- Özbek, S., *Önemli Meyve Türlerimizde İstihsalin Standardizasyonu ve Standart Çeşitlerin Meyve Vasıfları Üzerine Araştırmalar*, Ankara, 1950, s.5, 184.
- Özek, Ö., *Pratik Memleket Koyuncululuğu*, Türk Veteriner Hekimleri Derneği, Ankara, 1957, s.13, 15, 19.
- Özer, İ., *Tekel*, İktisat Fakültesi, İstanbul, 1967, s.34.
- "Polatlı Çiftçisinin Ziraat Alet ve Makine Durumu", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.20-21, Aralık 1949.
- "Prof. Dr. Wellmann Tarafından Ziraat Vekaletine Verilen Raporlar", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/12, s.1, 5.
- "Sağlık Müesseseleri ve Hayvan Hastahaneleri Raporu", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/15, Ankara, 1938, s.46.
- Seyhan, *Cumhuriyet'in 15 Yılı İçinde*, İstanbul, 1938, s.87, 1738.
- Sezen, K., *Pamuk ve Diğer Mühim Lıflı Nebatlar*, Ziraat Vekaleti, Ankara, 1939.
- Siler, O., *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi: 1923-1938*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1981, s.18-24.
- "Soya", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/5, Ankara, 1938, s.10-15.
- "Surproduction", *Dönüm*, cilt I, no.3, Ağustos 1932, s.31.
- Süleyman, T., "Karasığır ve Manda", 1931 *Birinci Ziraat Kongresi*, s.1755.
- Şevket Pozcu'nun Mersin Ziraat İşletmeleri Müessesesi, İstanbul, 1947, s.52.
- Tahsin, H., "Karagül Koyunları", *Ziraat Gazetesi*, cilt 5, no.9, Eylül 1934, s.261.
- Tan, H. F., "Şeker Sanayimizden Hatıralar", 30 *Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, s.290-291.
- Tanoğlu, A., *Ziraat Hayatı I*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü, İstanbul, 1968, s.209.
- Tarkan, T., *Türkiye'de Çay Ziraatı ve Endüstrisi*, Ankara, 1973, s.16, 17.
- T.C. İktisat Vekaleti, *Türkiye'de Kauçuk Sanayi*, Sanayi Tetkik Heyeti, Seri I, no.6, Ankara, 1937.

- Tekeli, İ.-İlkin, S., 1929 *Dünya Bunalımında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi, O.D.T.Ü., Ankara, 1977, s.189,190.
- , *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1982, s.131.
- Tekirdağ İl Yıllığı*, 1973, s.179.
- Tobler, F., "Memleketimiz Kendir ve Ketenciliği", Ziraat Vekaleti, *Hububat Bakliyat Sınai Bitkiler Çayırırlar ve Islahı Hakkında Raporlar II*, Ankara, 1935, s.39.
- Tokat İl Yıllığı*: 1967, s.49.
- Tosun, O. - Küne, E., *Serin İklim Tahılları*, Ankara, 1963, s.59.
- Tuncer, H., *Devlet Üretme Çiftlikleri Umum Müdürlüğü*, T.C. Ziraat Vekaleti, Ankara, 1957, s.4.
- Turgay, N.-Baillieux, G., *Pamuk ve Türkiye'de Ziraatı*, T.C. Ziraat Vekaleti, Ankara, 1940, s. 467-486.
- Turgay, N., *Türkiye'de Pamuk*, Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği, Ankara, 1952, s. 11.
- Tümertekin, E., *Kurak Bölgelerde Ziraat*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1937, s.115-117.
- "Türkiye'de Zirai Araştırma Müesseseleri", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/1, Ankara, 1938, s.4-8, 11-13.
- "Türk Tütün ve Tütüncülüğü", *Birinci Köy ve Ziraat Kongresi*, A/8, Ankara, 1938.
- "Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış", *Birinci Köy ve Ziraat Kongresi*, İstanbul, 1938, s.260, 270-271.
- Türkiye I. İpek Böcekçiliği Kongresi*, 23-25 Mart 1957, s.106.
- Tütün Kongresi*, İzmir, 18 Ekim 1943, s.37.
- Tüzdil, N., *Türk Veteriner Hekimliği Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Ankara, 1955, s.41.
- Ünveren, İ. H., "Sığırlarımızı Kısa Bir Zamanda Çoğaltmak ve Islah Etmek İçin Sun'ı Tohumlama Metodunu Tatbikata ve Köye Mal Etmeliyiz", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi*, no.15, Aralık 1948, s.9.
- Üstar, F., "Türkiye'de Ziraat Makinecililiğinin Tarihçesi", *Ziraat Gazetesi*, cilt 5, no.8, Ağustos 1934, s. 1-19, 235-237, 241, 268, 270.
- , "Ziraat Makinecililiğinin Tarihçesi", *Ziraat Gazetesi*, cilt 5, no.9, Eylül 1934, s.267.
- Vakıf Ziraat İşletmeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara, 1939.
- Widmann, H., *Atatürk Üniversite Reformu*, İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul, 1981, s.117,143-146.
- Yazıcıoğlu, T.- Çağatay M.-Sönmez, R., *Kuruluşunun Yirmi Beşinci Yılında A.Ü. Ziraat Fakültesi*, s.8.
- "Yurdumuzun Zirai Kalkınması Hakkında Antalya Milletvekili Sayın Nurullah Esat Sümer'in Raporu", *Tarım Bakanlığı Dergisi*, no:10, Temmuz 1948, s.4.

“Ziraat Alet ve Makineleri ve Vasıtaları”, *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/4, Ankara, 1938, s.9.

“Ziraat Fen Şubesinin Faaliyeti 1927-1930”, *1. İhtisas Raporları 1931 Birinci Ziraat Kongresi*, Ankara, 1931, s.105-108.

Ziya, Ş., “Ziraatımız ve Suni Gübreler”, *Dönüm*, no.8, Şubat 1933.

9

İkinci Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan “Savaş Sonrası Kalkınma Plan ve Programları”

İLHAN TEKELİ

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı içinde Türkiye'nin uyguladığı ekonomik politikalar, Türkiye'de planlama tarihi ile uğraşanlar için iki yönden ilginçtir. Bu yönlerden birincisi savaş içindeki Milli Korunma Kanunu uygulamasıdır. Eğer ekonomik planlama olgusu, bir ekonominin üretim ve dağıtımına ilişkin temel kararlarının piyasa mekanizması içinde oluşması yerine, bu kararların bir merkezi devlet örgütü tarafından verilmesi biçiminde çok genel bir şekilde tanımlanırsa, Milli Korunma Kanunu'nun uygulamasını da bir planlama deneyi olarak ele almak gerekir. Dönemin ikinci önemli özelliğini savaş sonrasında uygulanmak için hazırlanan çeşitli kalkınma plan ve programlarının varoluşudur. Kendi başına çok önemli bir konu olan Milli Korunma Kanunu'nun uygulanması ayrıca ele alınacağından, bu yazıda yalnızca, savaş sonrası için hazırlanan kalkınma planları üzerinde durulacaktır.

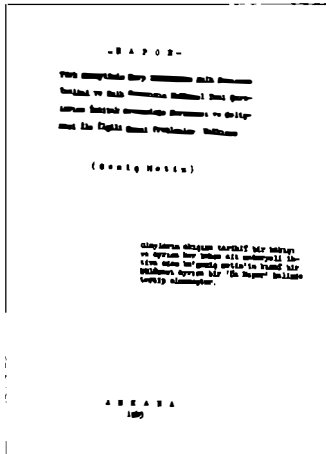
Bu yazıda üzerinde durulacak çalışma 1944-1946 yılları arasında geliştirilmiştir ve planlama çevrelerinde “1946 Planı” ya da “İvedi-li Sanayi Planı” olarak tanınır. Bu plan üç ayrı yönden Türkiye'nin iktisat tarihi için ilginçtir;

a) 1946 Planı, Türkiye'nin 1950'lerde başlayan ve devletçilikle birlikte gelişen birinci nesil planlama düzeyinin en gelişmiş örneğidir. Bu nedenle, dönemle ilgili planlama deneylerinin değerlendirilmesinde mutlaka gözönünde tutulması gereken bir belgedir.

b) Cumhuriyet döneminin ideolojisinin incelenmesinde üzerinde en çok durulan hareketlerden biri olan "kadro"culuğun anlaşılması bakımından da bu plan çok önemli bir belgedir. *Kadro* hareketinin öncüsü olan Şevket Süreyya Aydemir, bu planın hazırlanmasında "Ekonomi Bakanlığı Sanayi Tetkik Dairesi" başkanı olarak ana sorumluluğu yüklenmiştir. En önemli sorumlulardan bir başkası, "Sümerbank'ın konjonktür müşaviri", yine bir kadrocu olan İsmail Hüsrev Tökin'dir. Bu iki "kadro"cu planın yönetiminin ve hattâ politikalarının saptanmasında çok etkin olmuşlardır.¹ Bu yüzden 1948 Planı'na "kadrocu planlama" anlayışının somutlaşması olarak da bakılabilir.

c) Türkiye savaş sonrasında ekonomik politikalarında önemli dönüşümler geçirecektir. Yeni politikayı, Süleyman Vaner tarafından hazırlanan "1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı" temsil etmektedir.² 1947 Planı'nda gerçekleştirilen dönüşümün kavranabilmesi için 1930'lu dönemlerin planlama anlayışının son temsilcisi "1948 İvedili Sanayi Planı"nın iyice tanınması gerekir.

Bu çalışmada önce planın içinde geliştiği dış ve iç siyasal ortam ele alınacak, daha sonra planın nasıl bir süreç içinde geliştiği betimlenilecek ve planın içeriği kısaca özetlenerek, genel bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

"1946 Planı"na temel teşkil eden rapor.

1 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, İstanbul, 1968, s.388.

2 Bu plan Türkiye Bölgesel İktisat Tarihi dizisinde yayınlanmıştır. İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, Ankara, 1974.

PLANIN GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN DIŞ DÜNYA VE YURTİÇİ KOŞULLARI

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Türkiye'nin hem dış ilişkilerinde hem de ülke içi siyasal örgütlenmesinde, çok önemli değişimler olmuştur. Savaş sonrası kalkınma planları bu dönüşümün gerçekleşmekte olduğu dönem içinde hazırlandığı için, hem bu dönüşümü etkilemek hem de ona uyum yapmak gibi zor bir durumla karşı karşıya kalmışlardır. Bu planın ve zaman içindeki gelişiminin kavranabilmesi için öncelikle Türkiye'nin dış ilişkilerinde ve ülke içi siyasal örgütlenmesindeki değişimleri tanımak gerekir.

Planın hazırlandığı dönemde, dünya kapitalist sistemi savaş sonrası dönemin dünya ekonomisini denetleyecek temel kurumlarını oluşturma çabası içindedir. 1929 ekonomik bunalımı sonrasında her ülke kendi içine kapanmış, otarşik büyüme modelleri yaygınlaşmış, dünya ticareti birden küçülmüş, ikili anlaşmalarla ve kliring sistemi ile yönetilmeye başlamıştı. Batı kapitalist sistemi, savaş sonrasında bir daha böyle bir duruma düşmeyecek bir uluslararası düzen kurmak istemektedir. Bu düzen hem ekonomik bunalımları önleyebilmeli hem de uluslararası ticaret hacmini artırmalıydı.

ABD için, bu yeni düzenin kurulması uzun erimde başarılması gereken bir amaç değildi. Savaş sonunda karşılaşacağı sorunların çözümü için, en kısa süre içinde gerçekleştirilmesi gerekiyordu. ABD savaş içinde sanayi üretimini yüzde 170 artırmıştır.³ Bu genişleyen ekonominin savaş sonrası koşullarına önemli işsizlik sorunları yaratmadan uyum yapabilmesi için savaş öncesinde 3 milyar dolar olan ihracatını 8 milyar dolara çıkarması gerekmektedir. Bu yolla beş milyon kişiye iş yaratabilecektir. Amerika'nın bu savaş sonrası ekonomik hedefini, savaş öncesinin uluslararası ticaret koşulları içinde gerçekleştirmesi olanağı yoktur.

Savaş sonrasında yeni uluslararası ekonomik düzeninin temeli, 1-23 Temmuz 1944 tarihinde Başkan Roosevelt'in çağrısı üzerine 44

3 Şefik Bilkur, "Memleket Fiyatları Nasıl Gelişecek", *Türk Ekonomisi*, yıl 2, sayı 24, Haziran 1945.

ülkenin katılması ile toplanan Bretton-Woods Konferansı'nda atılacaktır. Konferansta savaş sonrası ekonomik düzeni için iki temel kurum; a) Uluslararası Para Fonu (IMF), b) uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD) önerilmiştir. Daha sonraki yıllarda oldukça etkili olacağı görülen bu kurumlar, ABD'nin finans kapital çevrelerinde yeterli görülmemektedir. Bu çevreler Bretton Woods Konferansı'nın kredi sorunları üzerinde durduğunu, kredi kolaylığının bir uluslararası ticaret siyaseti yerine geçemeyeceğini, temel sorunun uluslararası ticaret engellerinin kaldırılması olduğunu savunacaklardır.⁴ Bu etkilerle, ABD serbest dış ticaret konusundaki politikasını daha belirgin hale getirecektir.

Türkiye Bretton Woods Anlaşması'nı kabul ederek savaş sonrasında Batı kapitalist sistemi içinde yer alacağının ilk göstergesini vermiştir. Türkiye bu anlaşma çerçevesinde; serbest dış ticaret rejimi içinde sanayileşebileceğini sanmaktadır. Zamanın Ticaret Bakanlığı Müsteşarı Cahit Zamangil,⁵

“Harbin sadece tahripkârlığı ile kalmayarak istihsal usullerinin getirdiği yeniliklerle sınai istihsal için hazırladığı büyük hamleler ve harp malzemesi için çalışan sanayiın istihalesinden beklenen büyük istihsal o nispette büyük bir ihraç zarureti derpiş etmektedir. Dünya dış ticaretinin gösterdiği bu istikâmet ve temayüller karşısında her şeyden önce çok satmak ve çok almak dileğine memleketimiz hararetle iştirak etmektedir. “Kanaatimizce milli sanayiimiz bu harekete ancak yardım edecektir... Ziraatle sanayiini müvazenele bir hale getirmiş olan memleketler, dünya ticaretinde herhalde küçük müşteriler olmamışlardır. Eğer kendi pamuğumuzu kendi-

4 W. Aldrich Winthrop, “Bretton-Woods Konferansı'nın Kitiği”, *Türk Ekonomisi*, yıl 2, sayı 17-18, Ekim-Kasım 1944; Uluslararası Ticaret Kurumu (ITO) adıyla kurulması düşünülen bir örgüt, bu örgütün getirmesi söz konusu bazı kontroller nedeniyle, ABD ticari çevrelerinin tepkisiyle karşılaşmış ve yaşayabilme şansını kaybetmiştir. Bunun üzerine uluslararası bir anlaşmaya, GATT, gidilerek, uluslararası engellerin kaldırılması yolunda önemli bir adım atılmıştır. Bkz. A.G. Keenwood ve A.L. Loughheed, *The Growth of the International Economy: 1820-1960*, London, 1971, s.272.

5 Cahit Zamangil, “Türkiye'nin Harp Sonrası Dış Ticareti”, *Türk Ekonomisi*, yıl 2, sayı 19-20, Ocak-Şubat 1945.

miz işliyor ve bunun için daha az pamuklu bezler ithal ediyorsak, bunun yerine makineler, yedek parçalar, inşaat malzemesi alıyoruz,"

demektedir.

Türkiye savaş sonrası uluslararası dengede, Batı kapitalist sistemi içinde yer alabilmek için, savaş öncesindeki tarafsızlık siyasetinden hızla uzaklaşacaktır. Birleşmiş Milletler'in kurulması için San Fransisco'da yapılacak toplantıya katılmak için "mihver devletlerine" savaş ilân etmek ön koşul haline gelince, Türkiye 23 Şubat 1945'te savaş kararı alarak, 26 Haziran 1945'te Birleşmiş Milletler Anlaşması'nı imzalayan 51 ülke arasında yer aldı.⁶

Türkiye'nin içine girmeye çalıştığı bu yeni uluslararası düzenin ekonomik politika kararları bakımından ilk somut sonucu kendisini, 6-7 Eylül kararları diye tanınan 1948 yılı devalüasyonu ile gösterdi. Bu uluslararası düzende ticareti artık ikili anlaşmalarıyla yürütmek olanağı kalmıyordu, ticaretin çok taraflı olarak yürütülmesi gerekiyordu. Bu ise, Türk parasının değerinin ayarlanmasını gerektiriyordu. O zaman doların resmi kuru 129 kuruş iken, bir doların piyasada satılma gücü 349 kuruş idi. 6-7 Eylül kararları ile, doların kuru 280 kuruş olarak saptandı.⁷ Dönemin Maliye Bakanı verilen kararı şöyle açıklamaktadır:⁸

"Paramızın yeni tarifini yaparken bu işi sırf memlekete ihracat imkânı vermek için mi yapmalı, yoksa bir para ameliyesinin husulü için mi yapmalı? İkinci yolu tercih ettik. Şumüllü bir iktisadi tedbir yoluna gidelim ve hakiki parite bulalım dedik. Bu işi bugünkü ahvalde iç ve dış fiyat temayülleri bakımından uygun bulduk. Sırf nazariyata dayanan formüllere göre içeride ve dışarıda muhtelif memleketlerin endekslerini karşılaştırdık ve neticede 280'den yüksek bir parite elde ettik. Böyle istikrarlı bir para elde etmek ve atiyen değiş-

6 Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, İstanbul, 1964, s.188.

7 "7 Eylül Kararları ve Akisleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, yıl XVI, sayı 191, Şubat 1947, s.161.

8 Namık Zeki Aral, "7 Eylül Kararları ve Akisleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, yıl XVI, sayı 190, Ocak 1947, s.551.

meler yapmamak ve ihtiyatlı hareket etmiş olmak için biraz geride kaldık. Bu gerilik küçük bir intibak ameliyesiyle düzelebilir.”

Bu açıklama Türkiye’nin bu devalüasyonu ihracat kaygılarıyla yapmadığını açıkça göstermektedir. Öyle ise bu devalüasyonun yapılmasında esas neden nedir? Bunun yanıtını yine Maliye Bakanı’nın konuşmasında buluyoruz: “27 Eylül’de Bretton Woods Anlaşması’na it-halimiz hakkında bir karar verilecektir.” Türkiye savaşın son yılları içinde galip ülkelerce kurulmaya çalışılan yeni uluslararası düzenin kurumları içinde yer alırken, bir yandan da galip ülkeler arasındaki Sovyetler Birliği ve ABD ile İngiltere arasında zamanla artan gerilim içinde de yerini seçecekti.

12 Mart 1947’de Truman kongreye sunduğu mesajla soğuk savaş açıkça ilân ediyordu. Bu mesajda 1948 yılına kadar kongrenin Yunanistan ve Türkiye’ye 400 milyon dolarlık ödenek ayırmasını ve devletlerin isteğine bağlı olarak her ikisine de sivil ve askeri personel göndermek ve seçilecek Türk ve Yunan personelinin de ABD’de yetiş-tirilmesini sağlamak üzere yetki verilmesini istiyordu.⁹ Böylece Türkiye, soğuk savaş içinde Batı bloku yanında yer seçmiş oluyordu.

Truman doktrini ile, savaş sonrası dönem için öngörülen ulus-lararası örgütlenme, önemli bir değişiklik geçiriyordu. Birleşmiş Mil-letler ikinci plana itiliyordu. ABD’nin Truman doktriniyle kendi ken-dine üzerine aldığı “hür” ülkelerin korunması görevi için, Birleşmiş Milletler uygun bir kuruluş değildi. Bu görev için yeni uluslararası ör-gütler kurulmalıydı. Soğuk savaşın koşulları içinde bu kuruluşlar Marshall Planı ve onun aracı olan Avrupa Ekonomik İşbirliği Komite-si (OECE) ve Kuzey Atlantik Paktı (NATO) olarak ortaya çıktı.¹⁰

5 Haziran 1947’de ABD Dışişleri Bakanı George Marshall’ın Harvard Üniversitesi’nde yaptığı Avrupa’nın kalkınmasının Ameri-ka’nın çıkarlarına uygun olduğunu savunan konuşmasıyla açıklanan

9 Coral Bell, “Truman Doktrini Soğuk Savaş İlan Ediliyor”, *20. Yüzyıl Tarihi*, sayı 43, Eylül 1970.

10 Mehmet Gönülöb, “Dış ve İç Etkenler Açısından Nato ve Türkiye”, *Belgelerle Türk Tarihi Der-gisi*, sayı 43, Nisan 1971, s.40-41.

Marshall Planı, Truman doktrininin ekonomik alandaki yüzü olarak görülebilir.¹¹ Bu plan uyarınca 16 Avrupa ülkesi 22 Eylül 1947'de OE-EC'yi kurdular ve dört yıllık bir "Avrupa'nın yeniden canlandırılması" planını ABD'ye sundular.

Türkiye Marshall Planı içinde yer almak için uğraştı ise de, bu planda Türkiye'ye oldukça marjinal bir yer verildi.¹² Türkiye'nin taleplerini formüle etmek için hazırlanan "1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı", genellikle Marshall Planı dışında tutuldu. Avrupa'nın yeniden canlandırılmasını öngören plan içinde Türkiye'ye ancak, bu amaçla tutarlı önerileri için yardım edilecekti. Genel kalkınma programları için Türkiye'nin, Marshall Planı'ndan değil, uluslararası sermaye kaynaklarından (piyasalarından) yararlanması önerildi. Marshall Planı, Türkiye'nin döviz stoklarını yeterli ve ödemeler dengesini uygun gördüğü için, ilk 15 ayda yalnızca ABD'den kendi kaynakları ile makine almasında öncelik tanıyordu.¹³

Marshall Planı'nda Türkiye'ye marjinal bir yer verilirken, 1949 yılında kurulan NATO'ya da, Türkiye başlangıçta kabul edilemedi. Türkiye NATO'ya askeri savunmasından çok, Amerikan yardımından yararlanmak için katılmak istiyordu. Küçük Avrupa ülkeleri de, Türkiye'nin NATO'ya katılmasına benzer nedenlerle karşı çıkarken, İngiltere kendi çıkarları açısından Türkiye'nin Ortadoğu'da oluşturulacak bir başka pakta yer almasını istiyordu. Türkiye'nin NATO'ya kabulü daha sonra ancak Kore Savaşı'na katılma pahasına sağlanacaktır.

Böylece Türkiye savaş öncesinin dış siyasetinde tarafsız, ekonomik ilişkilerinde de dışa oldukça kapalı otarşik olarak büyümeye çalışan bir ülkesi olmaktan çıkıp Batı bloku içinde yer almaya çalışan, bunun için bu blokun ekonomik ve siyasal koşullarını uygulamaya açık bir ülkesi haline geliyordu.

11 D.K. Adams, "Marshall Yardımı, Avrupa'nın Kurulması", 20. Yüzyıl Tarihi, sayı 43, Eylül 1970.

12 Necmettin Sadak, "Marshall Planı'nın Türkiye'ye Ait Kısım", *Türk İktisat Mecmuası*, sayı 2, Şubat 1948.

13 M. R. Eralp, "Amerika Dünyaya Yardıma Borçludur", *Türk İktisat Mecmuası*, sayı 2, Şubat 1948.

Türkiye savaş sonrasında yalnızca dış ilişkilerinde değil, aynı zamanda da iç siyasal örgütlenmesinde önemli bir değişme geçiriyor, tek partili bir siyasal rejimden, çok partili bir siyasal rejime geçiyordu. Bu geçiş konusunda Türkiye’de iki açıklama yaygındır. Bunlardan birincisi bu dönüşümü Türkiye’nin dış ilişkilerindeki dönüşümün bir doğal uzantısı olarak görmektedir.¹⁴ Nitekim Amerikan Senatosu’nda Türkiye’ye yardım müzakere edilirken tek partili siyasal rejimi eleştiri konusu olmuştu. Bu rejimde Türkiye’nin, Batı bloku içinde yeri tartışılıyordu. Batı dünyası, İkinci Dünya Savaşı içinde işlenen demokrasi ideolojisi yüzünden, bu konudaki duyarlılığını koruyordu. 1 Kasım 1945’te İsmet İnönü TBMM açış konuşmasında, “Bizim tek eksiklerimiz hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır,” diyordu.¹⁵ Bu açık davetten sonra 7 Ocak 1946’da dönemin etkin muhalefetini oluşturacak Demokrat Parti kuruluyordu. Çok partili rejime geçişi ikinci açıklama biçimi, Cumhuriyet’in başından beri rejim içinde bulunan bir eğilimin, İnönü’nün isteğiyle uygulamaya konulması biçimindedir.¹⁶ Bu açıklamanın kendi başına yeterli olmayacağı ya da birinci açıklamayı dışlayamayacağı kolayca gösterilebilir. Ama böyle bir eğilimin varlığının, dıştan gelen telkinlerin uygulanmasını kolaylaştırdığı da söylenebilir.

Türkiye’nin siyasal örgütlenmesindeki değişimleri sadece dış etkilere bağlayan bir açıklama yerine savaş içinde ülkenin iktidarına el koyan sınıfların konumlarındaki ve koalisyonlarındaki değişme ile açıklayan bir üçüncü görüş geliştirilebilir. Savaş içinde enflasyon, fiyatlar üstüne konulan kontroller ve karaborsa toplumun sınıfsal yapısında ve gelir dağılımında önemli değişimler doğurmuştur. Tüccarlar, sanayiciler ve piyasanın yeni koşullarından yararlanabilen çiftçilerin gelirlerinde ve sermaye birikimlerinde önemli artışlar olmuştur. Buna karşılık memurlar, işçiler ve küçük çiftçiler önemli kayıplara uğramış-

14 M. Zekeriyâ Sertel, *Hatırladıklarım 1905-1950*, İstanbul, 1968, s.258-259, Nadir Nadi, a.g.e., s.212, Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi İdeolojisi*, Ankara, 1970, s.5.

15 Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, *İnönü’nün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul, 1948, s.397.

16 Metin Toket, *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul, 1970, s.18-19; Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s.245.

lardır.¹⁷ Böylece savaş sonrası dönemde liberal ekonomi politikasına geçişi isteyen bir sınıfın gelişmesi sağlanmıştır. Ama böyle bir sınıfsal gelişmenin Türkiye'nin siyasal örgütlenmesinde bu dönüşümü sağlayacak güçte olup olmadığını kesin şekilde söylemek çok zordur. Buna karşın böyle bir değişme başladığında demokratikleşme sürecini kendi yönünde denetleyebilecek, bu süreç içinde kendi gelişmesini daha da hızlandırabilecek bir yapıya kavuştuğu kolayca söylenebilir. Savaş koşulları içinde yaşanan ekonomik sıkıntıların "devletçiliğe" yüklenmesi, bu yükselen sınıfların liberal bir ekonomiye geçişi savunması için yeterli bir ideolojik malzemeyi de sağlayacaktır.

Bu tür baskılar yalnızca yeni kurulan Demokrat Parti muhalefeti dolayısıyla olmayacak, gerçekte sınıfsal yapısında DP'ye önemli benzerlikler gösteren CHP içinde de doğacaktır. 1938 yılından sonra "devletçilik" konusunda görülen yumuşama, 1943 yılında toplanan CHP'nin altıncı kurultayında devletçiliğin yeni tanımlamasıyla açıkça ortaya çıkmaktadır.¹⁸ Bu tanımlamada, "devletçilik" şahısların yapmadığını devlet yapar biçimindeki, en geri çizgiye itilmiştir. Daha dış ilişkilerde açık bir değişme olmadan önce CHP'nin kendi içindeki etkilerle olan bu dönüşüm, ülkenin sınıfsal yapısının da bu dönüşüme ne kadar hazır hale geldiğini göstermektedir. Nitekim ünlü Milli Korunma Kanunu'nda da işçi ve köylü kesimine karşılıksız fedakârlıklar yüklenirken, devletin özel girişimin kârlarını ve sürümünü korumaya, olağanüstü koşullara karşın gösterdiği özen, bu savın bir başka kanıtıdır.

İşte savaş sonrası kalkınma planları, Türkiye'nin hem dış ilişkilerinde hem de iç siyasal seçmenlerinde çok önemli değişiklikler geçirdiği bir dönemde hazırlanmaktadır. Böyle bir geçiş döneminde hazırlanan her plan gibi bu planlar da, önemli belirsizliklerle karşı karşıyadırlar. Bu belirsizliklerin, planın hem hazırlanma sürecini hem de içeriğini nasıl etkilediği, ileri bölümlerde incelenecektir.

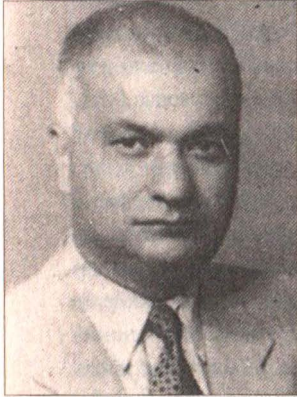
17 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul (tarihi belli değil), s.22-26, Türkiye Odalar Birliği, *Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma*, Ankara, 1966, s.35.

18 Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii*, cilt 1, Ankara, 1985, s.158.

SAVAŞ SONRASI KALKINMA PLANI ÇALIŞMALARININ ÖRGÜTLENMESİ

Saraçoğlu Hükümeti, 1944 yılında Almanlara karşı Sovyetler Birliği'nin büyük saldırısı başladığı sırada, "harp sonrası kalkınma plan ve programının hazırlanmasına" karar verdi. Böylece Türkiye'de, savaş sonrası için kalkınma planları hazırlayan ülkeler arasına katılıyordu.

Planı hazırlamak için özel bir planlama örgütü oluşturulmadı. Bunun Maliye Bakanı Nurullah Esat Sümer, Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen, Ticaret Bakanı Celal Siren ve Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu'na bağlı, bir Bakanlıklararası Komisyonca yürütüleceği, Başvekilce açıklandı. Plan Bakanlıklararası bir koordinasyon içinde yürütülecekti. Çalışmanın esas sorumluluğunu, geçmişteki planlarda olduğu gibi, Ekonomi Bakanlığı taşıyacaktı. Nitekim komisyonun başkanlığını Ekonomi Bakanlığı'nın müsteşarı Nihat Odabaşoğlu yapacaktı. Komisyon çalışmalarının sekreteryasını ise, Ekonomi Bakanlığı'nın Sanayi Tetkik Heyeti Reisi olarak Şevket Süreyya yürütecekti.¹⁹

Ticaret Bakanı ve 1960'ta
Kurucu Meclis Üyesi
Celal Salt Siren

Komisyonun teşkil edilmiş olmasına karşın, uygulamada plan bir komisyon çalışmasından çok, Sanayi Tetkik Heyeti Reisliği'nce yürütülen bir çalışma olarak gelişti.

Planlama çalışmaları sırasında gerek bakanlardan gerekse müsteşarlardan meydana gelen komisyon, bir kez bile toplanmadı. Plan dokümanının geliştirilmesinde aktif rol alan kuruluşlar Sanayi Tetkik Heyeti Reisliği'nin yürütücülüğünde Sümerbank ve Etibank oldu. Sümerbank ve Etibank Birinci ve İkinci Sanayi Planlarının uygulamasını yüklenen kuruluşlar olarak, önemli bilgi ve hüner birikimine sahipti. Planın hazırlanmasında bu bilgi birikimi harekete geçirilme-

19 Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s.387-388.

ye çalışılacaktır. Savaş sonrası kalkınma planları da, daha öncekiler gibi teker teker geliştirilen yatırım projelerinin toplulaştırılmasıyla elde edildiği için, proje hazırlamaya dönük teknik beceriler, planın geliştirilmesinde çok hayati bir öneme sahiptir. Sanayi Tetkik Heyeti Reisi Başkanlığı'nda, hem bu reisliğin elemanları, hem Sümerbank hem de Etibank'ın elemanları biraraya gelerek çalışma protokolleri hazırlamışlardır. Bu toplantılarda önce hangi konularda proje hazırlanacağı kararlaştırılmakta ve konusuna göre projeler Sümerbank ya da Etibank'ta hazırlandıktan sonra yeni bir toplantıda tartışılıp yeni bir protokole bağlanmaktadır. Projelerin hazırlanması belirli bir aşamaya geldikten sonra, Sanayi Tetkik Heyeti Reisliği'nce güzel plan dokümanı şekline dönüştürülmektedir.

Planlama sürecinde,²⁰ teknik dokümanın hazırlanması bitirildikten sonra, bunun siyasal süreçte onanması süreci gelmektedir. Bu süreç oldukça gevşektir. Plan, TBMM'de bir meclis kararı haline gelmemektedir. Yalnız hazırlanan plan Bakanlara sunulmakta, Bakanlar Kurulu'nda onanırsa, plan içinde yer alan projelerin uygulanmasına geçilebilmektedir. Bunun için planda belirtilen miktarda dış harcama yapma yetkisi uygulayıcı kuruluşa örneğin Sümerbank'a verilmektedir. Sümerbank, Ekonomi Bakanlığı'nın onayıyla satın alma heyetleri kurmakta, fabrikalara ilişkin dış bağlantıları yaparak uygulamaya geçmektedir. Bu uygulama sırasında Maliye Bakanlığı dış ve iç kaynakların tahsisini denetim yoluyla, planın uygulamasını her an etkileyebilmektedir.

Planın kurgusu esnek olduğu için değişmelere ve yeniden düzenlenmelere çok açıktır. Uygulamada çıkan dar boğazlarda, plan yeniden gözden geçirilmekte ve siyasal sürece, başka bir deyişle Bakanlar Kurulu'na götürülerek, uygulama yeni siyasal seçmelere uydurulmaya çalışılmaktadır. Planın bu değişmeye açık yapısı içinde, uygulamada kararlılığı bir miktar olsun artırabilmek için, uygulayıcı kuruluşlarla, Ekonomi Bakanlığı arasında yapılan "son protokole" Merkez Banka-

20 Burada tanımlanan planlama süreci, Şevket Süreyya Aydemir ve Bekir Sıtkı Oransay'ın elindeki belgelerin incelenmesinden çıkarılmıştır.

sı Başkanı da katılarak, finansman bakımından çıkacak darboğazlar azaltılmaya çalışılmıştır.²¹

Burada betimlenen planlama süreci büyük ölçüde pratik içinde ortaya çıkmıştır denilebilir. Ama planın hazırlanmasına başlanırken, planın metodu ve belki de süreci üstünde bir “not”un Şevket Süreyya Aydemir ile Sümerbank konjonktür müşaviri tarafından hazırlanarak Ekonomi ile Maliye Bakanlıklarının onayına sunulduğu anlaşılmaktadır. Bu belge elimizde bulunmadığından, içeriğini bilmiyoruz. Yalnız hazırlanan planın metni içinde, bu planın öncekilerinden farkını açıklayan bir paragraf vardır. Bu paragraf seçilen metod hakkında bazı ipuçları vermektedir. Planın bu kısmında Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları “umumi ve şamil bir Sanayi Planı’ndan ziyade kısmi ve mevzii sınai faaliyetlere ait bir program” sayılmalıdır diye eleştirilerek hazırlanacak Sanayi Planı’nı kurulacak sanayiini; hammadde bazıları, tesis yerleri, iş ve ihtisas kadrosu, sosyal ihtiyaçları ve meseleleri, tesis seyrini tespit edecek stüasyon esaslarına göre hazırlanmış envestisman ve finansman safhaları bakımından etrafı ile işlenmiş bir iş planı olarak tarif etmek yerinde olur (denilerek) ... Bu takdirde ise iş yalnız sanayi safhasında kalmayıp,

- a) Enerji bazıları ve enerji siyaseti,
- b) Münakale sistemi ve münakale siyaseti,
- c) Sanayiinin yurt içinde coğrafi dağılışı ve memleketin iktisadi reyonlaştırılması,

meselelerinin işlenmesini kendiliğinden zaruri kıldığı savunulmaktadır.²²

İstenilen, çok yönlü bir plan hazırlamaktır. Bu planın kapsamı, siyasal otoritece planlama çalışmasında yer alması öngörülen bakanlıkların ilgi alanlarının dışına taşmaktadır. Belki de bu komitenin planlama pratiğinde çalıştırılmamış olmasının ve plan sonuçlarının Bakan-

21 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam* adlı kitabında son protokollara Merkez Bankası Başkanı’nın katıldığını yazmasına rağmen, bu protokollerin elimizde bulunan kopyalarında Merkez Bankası Başkanı’nın adına rastlanmamaktadır.

22 “Rapor: Türk Sanayiinin Harp Zamanından Sulh Zamanına İntikal ve Sulh Zamanının Muhtemel Yeni Şartlarına İntibak Devresinde Korunması ve Gelişmesi ile İlgili Genel Problemler Hakkında (geniş metin)”, Ankara, 1945, s.59.

lar Kurulu'nda tartışılmasının nedeni budur. Böyle çok yönlü ele alış ilk komitede adı geçen bakanlıkların dışında, Bayındırlık, Ulaştırma, Milli Eğitim, Sağlık vb. bakanlıkların plan doğrultusunda işler yapmasını gerektirecektir. Bir anlamda ekonomik gelişme programının kabulü, bakanlıklar içinde yeni sektörel planlar doğuracaktır. Planlama yönetsel sistem içinde bir "difüzyonist süreç" yayılacaktır.

Nitekim hazırlanan Sanayi Planı ile eşzamanlı olarak ya da belirli bir gecikmeyle diğer bakanlıkların da planlar hazırladıkları görülmektedir. 1946 yılında hazırlanan, 15 yıllık bir demiryolu ve liman yapım programı vardır. Bu planda, 800 milyon TL sarfıyla 2310 km. yeni demiryolu yapılması, 200 milyon TL sarfıyla 5 limanın geliştirilmesi öngörülmüyordu. Yine 1946 yılında hazırlanan bir karayolu programında 600 milyon TL sarfıyla 20.000 km.lik her mevsim geçit veren bir devlet yolları ağı önerilmişti.²³ 1946 yılında Bayındırlık Bakanlığı bünyesinde olan bir başka gelişmede 190 milyon TL yatırımı öngören yedi yıllık "Büyük Su İşleri" programının hazırlanmasıydı.²⁴ Sağlık Bakanlığı da 1946 yılında Birinci On Yıllık Sağlık Planı'nı yayınlıyordu.²⁵ Tüm bu planlar sorumlu bakanlıkların bünyesi içinde hazırlanmakla birlikte, ilgili bakanlıklardan oluşan komisyonlar yoluyla ele alınmakta ve Sanayi Tetkik Heyeti Reisi bu komisyonlara katılarak hazırlanan Sanayileşme Planı ile diğer planlar arasındaki tutarlılığı sağlamaya çalışıyordu. Ayrıca Ekonomi Bakanlığı, hazırlanan plan Bakanlar Kurulu'nda benimsendikten sonra, planın başarıya ulaşması için diğer bakanlıklarca gerçekleştirilmesi gereken işleri birer yazı ile kendilerine bildiriyordu.

Bu ilişkiler içinde, Milli Eğitim Bakanlığı'yla ilgili olanının ilginç bir yönü vardır. Milli Eğitim Bakanlığı'nın "teknik eğitimi geliştirme" çalışmaları plan öncesinde başlamıştır. Bu bakanlığın Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı'nca hazırlanarak 1942 yılında yayınlanmış bir "Türkiye Endüstrisinin Gelişim Programı" vardır.²⁶ Döne-

23 E.G. Lingeman, *Overseas Economic Surveys Turkey*, London, September, 1947.

24 "Bayındırlık Haberleri", *Bayındırlık Dergisi*, yıl 12, sayı 1, Mart 1956, s.99.

25 Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Birinci On Yıllık Sağlık Planı*, Ankara, 1946.

26 Maarif Vekâleti, *Türkiye Endüstrisinin Gelişim Programı Hakkında Rapor*, Ankara, 1942.

TÜRKİYE ENDÜSTRİSİNİN GELİŞİM PROGRAMI HAKKINDA RAPOR

1943
ANKARA
HAZİRAN AYI

MİLLÎ Eğitim Bakanlığı'na
bağlı Meslekî ve Teknik
Öğretim Müsteşarlığı
tarafından hazırlanan rapor.

min Teknik Öğretim Müsteşarı Rüştü Uzel eğitim programını yönlendirmek için Türkiye endüstrisinin gelişimi için bir programın yapılmasına gereksinme duymuş ve böyle bir programı hazırlamıştır. Hazırlanan bu programın zaman ve maliyet boyutu yoktur. Yalnızca yatırım konularını ve bunların alternatif yerlerini gösteren 92 tür sanayii kapsayan bir yatırımlar listesi halindedir. Bu program içinde yer alan konuların pek çoğunun, savaş sonu kalkınma programı içinde yer aldığı görülmektedir. Böylece Milli Eğitim Bakanlığı ile kurulan ilişki, yeni plandan etkilenmekten çok onu etkilemek şeklinde olduğu söylenebilir.

Hazırlanacak planın yararlandığı ön hazırlık yalnızca “Türkiye Endüstrisinin Gelişim Programı” değildir. Savaş içinde Milli Savunma Bakanlığı ve Genel Kurmay Başkanlığı'nın Ekonomi Bakanlığı'ndan ordu ihtiyaçlarını karşıla-

mak için birçok konuda istekleri olmuştur. Bu konularda Ekonomi Bakanlığı'nın hazırlıkları vardır. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı, II. Sanayi Planı'nın uygulanmasını büyük ölçüde imkânsız kılmıştır. İşte bu planda bulunup gerçekleştirilememiş projelerinde, yeni planda da gözönünde tutulacaktır. Öte yandan birinci ve ikinci planla kurulmuş sanayilerin işleyişleri sırasında gözlenen aksaklıklar ve bu konuda yapılan çalışmalar, yeni projeler tanımlamakta plancılara çok yararlı olmuştur.

SAVAŞ SONRASI KALKINMA PLANININ NİTELİĞİ

Yukarıda tanımlanan süreç içinde sürdürülen planlama çalışmalarının sonuçları 7 Mayıs 1945'te, yani savaşın bitmesinden iki gün sonra, Bakanlar Kurulu'na sunulacak hale gelmiştir. Çalışma sonuçları üç ayrı grupta sınıflandırılabilir belgeler halinde ortaya konmuştur. Bunlar;

a) Bu yazıda kısaca "Genel Rapor" olarak adlandırılacak olan "Türk Sanayiinin, Harp Zamanından, Sulh Zamanına İntikal ve Sulh Zamanının Muhtemel Yeni Şartlarına İtibak Devresinde Korunması ve Gelişmesi İle İlgili Genel Problemler Hakkında Rapor".

b) "Genel Rapor"un teknik bölümlerinin özeti ile Türkiye'nin jeopolitiğine ilişkin genel görüşlerin bulunduğu "Öz Rapor."

c) Plan içinde ele alınan konulardan, Sümerbank ve Etibank'ın gerçekleştireceklerine ilişkin planlar, yatırım listeleri halindeki programlar ve uygulamaya ilişkin protokollerdir.

Genel Rapor'da Türkiye sanayiinin Cumhuriyet öncesi ve sonrasında gelişimi tarihsel bir anlatım içinde ayrıntılı bir şekilde verildikten sonra, varolan sanayi yapısının yetersizlikleri ve sorunları tartışılmakta, sanayileşme stratejisi ve politikalarıyla değişik sanayi kesimlerinde yapılacak yatırımlar özetlenmektedir. "Öz Rapor" bir ölçüde genel rapordaki bilgilerin özetlenmesini kapsamakla birlikte, genel raporun tam bir özeti niteliğini taşımamaktadır. Genel Rapor'da yer almamış olan, iş ve işçi meseleleri, gümrük politikaları, uluslararası para düzeni içinde Türkiye'nin yeri, fiyat politikaları gibi çok önemli politika sorunları yalnızca "öz rapor"da yer almaktadır. Bu nedenle "Genel Raporu" ve "Öz Raporu" bir bütün halinde temel strateji ve politika dokümanı olarak değerlendirmek gerekir.

Üçüncü grupta yer alan çalışmalar bu genel politikalarla tutarlı olarak seçildiği düşünülen tek tek projeler ya da bu projelerin oluşturduğu programlardır. Planın bu projeler kısmı, sık sık revizyondan geçmekte ve değişmektedir. Planın yapısı incelendiğinde temelde politikalar ve projeler gibi iki kademe çalışmadan meydana geldiği, bu kademelerin arasındaki ilişkiyi kuracak, bugünkü planlama terminolojisi ile bir makro modelden yoksun olduğu görülmektedir. Ülkenin milli geliri, tasarruf ya da kaynak yaratma olanakları ve öngörülen planın yatırım büyüklükleri arasında açıkça bir ilişki kurulmamıştır. Bu ilişkinin kurulması, bir anlamda siyasal sürece bırakılmıştır. Söz konusu tutarlılık siyasal süreç içinde bir çeşit deneme-yanılgı yöntemiyle sağlanacaktır.

Planın yapısındaki bu özellik gözönünde tutularak, bu yazıda daha çok planın genel strateji ve politika seçmeleri üzerinde durulacak, yatırım programlarına ilişkin çok sayıdaki tablolardan seçilerek verilecek birkaç özet tablo ile yetinilecektir.

PLANIN SANAYİLEŞME KONUSUNDAKİ TEMEL STRATEJİ VE POLİTİKA SEÇMELERİ

Daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, bu plan Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerinde bir dönüşümün yaşandığı dönemde hazırlanmıştır. Bu nedenle planı hazırlayanlar önemli bir belirsizlikle karşı karşıyadır. Bu belirsizliğe karşı planın tutumu dış ülkeler için öz raporda bir öngöründe bulunmak olmuştur. Ve planın temel seçmeleri bu öngörüye oturtulmuştur.

Planın Dayandığı Dış Ekonomik İlişkiler Varsayımları Planı hazırlayanların öngörüsünce²⁷

“Bugünkü inkişaflara göre Türkiye'nin jeopolitik durumu harp sonrasında onu, bütün cihana tesirini yayacak olan iki zıt mübadele sisteminin, yahut iki hakim iktisat nizamının iltisak hattı üzerinde bulunduracaktır... ..Hadiselerin gelişiminde yeni dönümler olmadığı takdirde bugün öyle sanılabilir ki, şimalde sosyalistleştirilmiş iktisadiyat belki de eski Sovyetler Birliği'nden başka Şarki ve merkezi Avrupa ve Balkanlar'ı da iktisadi nüfuzu altına almak suretiyle bütün Avrupa'da hakim bir sıklet olmak imkânını bulabilecek, bunun haricinde ise demokrasilerin, bittabi yenileştirilecek iktisadi usulleri bazı mertebe güdümlü olsa dahi bir süper kapitalizm safhasında taazzuva çalışılacaktır... ..İki zıt fakat hakim iktisat sisteminin bilhassa temas ve iltisak notlarında mütenevveler ve nüans farkları göstermek kaydıyla birtakım “ara nizamlar” yahut mütevassıt iktisat rejimleri yer alacak ve öyle sanılır ki mesela Fransa, bu ara nizamların tipik bir mümessili olacaktır... ..Memleketimizin yukarıda işaret edilen iki hakim iktisat ve mübadele nizamının temas ve iltisak hattı üstüne düşen memleketlerden biri olmak dolaşısıyla iktisadi bakımdan aynı zamanda birbirleriyle iktisadi müba-

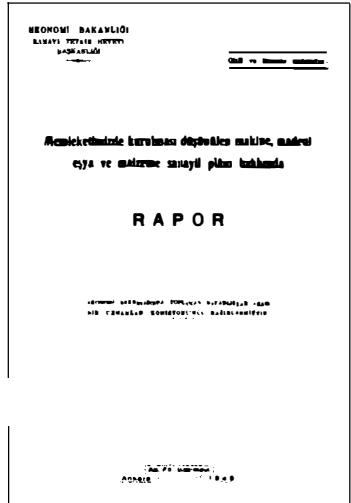
delelere girecek olan iki büyük blokun her ikisinin de tesirleri altında kalması bir emri zaruri olsa gerektir."

Plan, savaş sonrasında doğacak siyasal ve ekonomik kutuplaşmayı doğru olarak kestirebilmektedir. Türkiye'nin bu kutuplaşma içindeki konumunu ise, yalnızca jeopolitik konumuna dayalı bir öngörüyle doğru olarak saptayamamaktadır. Türkiye'nin bu konumda savaş öncesindeki gibi, tarafsız kalabileceğini varsaymaktadır. Bu varsayım, her ne kadar jeopolitik konuma dayandırılıyorsa da, gerçekte planda devamlı olarak etkinliği görülen "kadrocu" ideolojik arayışlardan da etkilenmiş görülmektedir. Böyle bir durum, kadrocu üçüncü yol arayışlarının temellendirilmesinde de, büyük ölçüde kolaylık sağlayacaktır.

Planın Stratejik Seçmeleri

Dünyanın yeni ekonomik ilişkileri içinde, Türkiye'ye izleyeceği ekonomik politikalarda önemli esneklikler kalacağını varsayan plan, temel hedeflerinden biri olan "makineleşme"yi şöyle koymaktadır:

"Cihanın ileri memleketleriyle iktisadi bağılılığı, bilhassa harp sonrasında, daha ziyade artması icap eden memleketimizin, o memleketlerde tatbik sahası bulan aynı usul ve vasıtaları benimsemesi ve kullanması elzemdir. Bu usul ve vasıtaların farik vasfı da umumi hizmetlerde ve istihsal işlerinde 'Makine'nin hakimiyetidir. Makine ve sürat; devrin farikası ve yarının cihan manzumesi içinde müstakil bir mevcudiyet kalabilmenin asli şartıdır."²⁸

Ekonomi Bakanlığı tarafından hazırlanan rapor.

Planda, makineleşme, hedefi salt bir sanayi kurulması şeklinde ele alınmamakta, kapsamlı bir amaç olarak verilmektedir.

“... Memleketimizin makineleşmesi, yalnız sanayiın tesisi şeklinde bir teknik veya münhasıran iktisadi bir hadise değildir. Kültür inkılabının sağlam bir esasa dayanması, ziraatın verimliliği, istihsalın artışı, sınınin iktisadiliği, hammaddelerinin işlenmesi ve ilk madde ile son mamul arasındaki işçiliğin ve farkın memlekette bırakılması gibi bir sıra sosyal ve ekonomik fütühatın da bir ifadesidir.”²⁹

Bu kapsamlı sanayi gelişmesi, nasıl başarılacaktır. Savaş öncesinde “kadrocuların” önerdiği “otarşik” büyüme yoluyla mı? Planı hazırlayanlar, yukarıda konuları uzun amaca yeni dünya ilişkileri içinde “otarşik” yolun izlenmesiyle ulaşılamayacağını farketmektedir. Ve otarşik model yerine yine anti-kolonyal niteliği dolayısıyla “kadrocu” ideolojik çizgiyle tutarlı, şöyle bir “polikültür” politikası önermektedirler;

“Binaenaleyh polikültür ve sanayi, harp sonrasında etrafımızı saracak iktisat nizamları arasında kendisine sarılacağımız ana inkişaf mihverini teşkil eder. Otarşi değil, fakat polikültür (çeşitli mahsullerimizin ve kaynaklarımızın sanayi alanında kıymetlendirilmesi bu mefhumda dahildir). Yakın iktisadi hedefimiz olsa gerektir.” “Polikültür... evvela ziraatte çeşitliliği istihdafeder ve çeşitlilikte memleket sanayii için hammadde tedariki gayesi de vardır. Aynı zamanda memlekette bu sanayileşme hareketini besleyecek böyle bir polikültür, milli vasıflı bir gelişmenin ilk şartıdır. Yurdumuz için dileğimiz böyle bir gelişmedir.”³⁰

Polikültür hedefinin konulmasıyla, sanayileşme ile tarımsal gelişme arasında bir bağ kurulmaktadır. Hem tarımsal gelişmeyi etkileyen bir sanayileşme biçimi öngörmekte ve bu bakımdan İkinci Sanayi Planı’nın hedefleriyle bir benzerlik görülmektedir. Hem de sanayileş-

29 Rapor (geniş metin), s.58.

30 Öz Rapor, s.3.

menin gerçekleştirilmesini, planda bu konuda açık öneriler bulunmasa da, tarımdaki gelişmeye bağlamaktadır.

Planın kendisine seçtiği çok yönlü gelişme amaçları, yalnızca tarım ve sanayi ilişkisine özgü değildir, daha önce de plan metodolojisine değinirken de gördüğümüz gibi hazırlanacak plan

"Enerji bazıları, münakale sistemi ve iktisadi reyonlaştırma şartlarının küll halinde mütalaasıyla mevcut ve yeni kurulacak sanayiın yurt içinde coğrafi dağılışı gösterecek..."

bir iş planı olacaktır.³¹ Plan mekânsal örgütlenme hedeflerine açıkça yer vererek, kendinden önceki ve sonraki planlardan önemli biçimde ayrılmaktadır. Enerji bazıları etrafında sanayi kompleksleri kurarak ülkede ihtisaslaşmış ve farklılaşmış bölgesel ekonomiler kurmak, *Kadro* dergisinde de savunulmuş bir kalkınma yaklaşımıdır. Planda, Sovyetler Birliği ve Almanya'nın savaş öncesi deneylerinden esinlenildiği söylenen bu stratejik seçme, şöyle anlatılmaktadır.

"Sanayi bakımından reyonlaştırma, sanayiın yurt içinde enerji membarlarına ve münakale şartlarına uygun coğrafi dağılışı veya coğrafi temerküzü olarak tarif edilebilir. Bu takdirde ise her reyon; elektrik santralleri ve yollar şebekesi etrafında bir iktisadi teazzuv yahut bir (kombina) teşkil eder ki bugünkü haliyle memleketimizde böyle kombinalar mevcut değildir."³²

Bu şekilde bir sanayileşme planının uygulanabilmesi, raporda, Türkiye'nin dış ilişkilerinde sanayisini koruyucu bir gümrük rejimi izleyebileceği, varsayımına şöyle bağlanmaktadır.

"İş bu suretle mutaleâ edildiği zaman Türkiye'nin de yarınki dünya işbölümünde bir yeri olacağını, dünyaya bazı maddeler verip, yine dünyadan bazı maddeler alacağını, dünya mübadele niza-

31 *Rapor* (geniş metin), s.60. Bu alıntıda kullanılan "iş planı" deyiimi *Kadro* dergisinde savunulmuş bir kavramdır.

32 *Rapor* (geniş metin), s.63.

mı ise, tek ve müteccanis olmayacağına göre mübadeleye gireceğimiz memleketlerin gümrük ve mübadele rejimlerine göre bizim de çeşitli ve elastiki hareket tarzları takip etmek zorunda bulunduğumuzu, hülâsa müstakil bir gümrük siyasetini tabii saymak icabeder.”³³

Sanayilerin Hangi Kesimlerce Kurulacağı Konusundaki Seçmeler

Daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi Türkiye, yalnız dış ilişkilerinde değil, aynı zamanda iç siyasal örgütlenmesinde önemli bir dönüşüm arifesindedir, özel kesimin etkinliği artmakta, yabancı sermayeye karşı tutumunu yumuşatmaktadır. Böyle bir dönemde hazırlanan plan ise, sanayileşmede devlet kesimine öncelik veren tutumunu, aşağıdaki nedenlere dayandırmaktadır:

Sanayileşme “memlekette yeni bir içtimai tabaka yaratır ve bu tabakanın hayat kaygıları ve şartları kendi haricinde kalan kitlelere nazaran hususiyet arz ve içtimai alaka talep eder halen büyük işçi kalabalığının bulunduğu muhitlerin içtimai tetkiki bu hususta çok şayanı dikkat misaller verir. Hususi sermaye, devlet kanunlarının hesapsız kayıt ve şartları olsa dahi kâr gayesinin dışında ve binaenaleyh kendisi için gayri kabili idrak olan bu meselelere daima bigane, hattâ menfi kalır. Binaenaleyh artık sanayi ve maden meselesinin bizde bir (işçi siyaseti) ve içtimai bir mesele olarak kabul etmek ve onu asli kitlesi ile devletin müdahale ve tanzim çerçevesinde bulundurmamak lazımdır.”³⁴

Bu şekilde, plandaki devletçilik kadrocuların içinde sınıf çatışması olmayan bir toplum yaratma istekleri temellendirilmiş olmaktadır. Bu Cumhuriyet’in altı okla simgelenen ideolojisi içinde devletçiliğin, halkçılığı gerçekleştirecek bir araç olarak görülmesidir ki, CHP içinde hiçbir zaman benimsenmemiş bir yaklaşımdır. Plana göre,

“Harp sonrasında devletçi sektör muhtelif şartlar ve sebeplerle milli iktisadiyatımızda gittikçe genişleyen bir hisseyi ve vazifeyi temsil edecek ve bu suretle bilhassa sanayimiz gittikçe devlet elin-

33 Öz Rapor, s.35.

34 Öz Rapor, s.24.

de teşkilâtlanan bir faaliyet şubesi olmak zorunda kalacaktır... (Özel kesime ise) bilhassa mahalli mahiyetli teşebbüslerle, küçük ve orta üniteler şeklinde kurulması daha elverişli olan tesisler, devlet elinde bulunması için süratle ve emniyetle inkişafı bakımından millî bir zaruret olmayan sanayi"³⁵

alanları bırakılacaktır.

Planın, yeni dış ilişkiler çerçevesi içinde gelmesini olanaklı gördüğü, yabancı sermaye konusundaki tutumu da ilginçtir. Plan nasıl bir sınıfsal seçme sonucunda devletçiliği öneriyorsa, yine bir başka sınıfsal seçme sonucunda da yabancı sermayenin özel kesimle işbirliğiyle değil de, devlet kesimi yoluyla gelmesini savunmaktadır. Plan, ülke içinde işbirlikçi bir sınıfın oluşmasını istememektedir.³⁶ Planın bu konudaki seçmeleri, Türkiye’de ortaya çıkan dönüşümle tamamen ters yöndedir. Bu durumda planın önerileri, ya “kadrocular” a özgü bir sınıfsal miyopi ya da ortaya çıkan gelişmeleri önlemek konusunda son bir gayret olarak yorumlanılabilir.

Plandaki İş ve İşçi Politikaları

Öz rapor, savaş sonrasının iş ve işçi politikalarının, uluslararası anlaşmalara dayanan genel kurullardan etkileneneğini kabul ederek, önerilerini şu iki amacı gerçekleştirecek yönde yapmaktadır.

1. İnkılabın ideolojik esaslarına uygun olarak, çıkarlarını toplum içindeki çelişkilerin gelişmesinde arayan bir işçi sınıfının doğmasını engellemek.

2. İşçinin ihtisaslaşmasını ve randımanı artırmak ve daimi bir işçi kadrosu oluşturmak için, işçiliğin meslekleşmesini sağlamak.

Bu amaçlarla planda, varolan iş mevzuatının uygulanması ve geliştirilmesi önerilmektedir. Geliştirme önerileri arasında, “İşçinin kendisini istismar edilen bir varlık olarak hissetmesini önlemek için” devlet çerçevesine “işçi haremi” kurmak, işçiliğin meslekleşmesini sağ-

³⁵ Öz Rapor, s.24-25.

³⁶ Öz Rapor, s.26.

lamak için “iş odaları” şeklinde işçileri teşkilâtlamak, işçilere iş cüzdanları vermek, işçilere sosyal güvenlik sağlamak, ücretlerini bir “eşel mobile” bağlamak gibi öneriler vardır.³⁷

İşçilerin örgütlenmesi için “sendika” değil de, “iş odaları” önerisinin yapılmış olması, “öz raporun” hazırlandığı dönemde CHP Kuruftayı’nın sınıf esasına dayanan cemiyet kurma yasağının kaldırılması yolunda henüz karar almamış olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca “iş odaları” sınıf çelişkisi konusundaki bilinçlenmeyi önlemek isteyen bir plan için, “sendikadan” daha tutarlı bir öneri olacağı açıktır. Kadrocu ideoloji ile de çelişmez.

Planın Türk Parasının Değeri ve Fiyat Politikaları Konusundaki Tutumu

Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi savaş sonrasının yeni dış ekonomik ilişkileri içinde Türkiye 6-7 Eylül 1946 tarihinde bir devalüasyon yapmak zorunda kalmıştır. Böyle bir devalüasyon öncesinde hazırlanan bu kalkınma planında, savaş içinde yükselen fiyat düzeyi, Türk parasının değeri ve üretilen malların varolan maliyetleri içinde ihraç olanaklarının sınırlılığı gibi sorunlara da değinmek zorundadır. Plan bu durumda, iki politika seçeneği öngörmektedir. Bu seçenekler, şunlardır:

“- Ya mevcut fiyatlar seviyesine fiilen intibak ederek, bu fiyatlarla müvazi yürümeyen maaşları ve bazı hizmetleri de ona göre tanzim etmek ve paramızın yabancı paralar karşısındaki durumunu yahut kambiyo değerini ona göre ayarlamak (yani devalüasyon).

- Yahut da böyle moneter bir tedbire gitmeden ve cihanın nasıl inkişaf edeceği bilinmeyen milletlerarası münasebetlerinin gidişine uyarak ve her an için ayrı tanzim tedbirleri düşünerek mutavassıt bir idare tarzına başvurmak. Bu takdirde bir taraftan fiyatların ve bilhassa buğday ve hububat mabdelinden hareket ederek kısmen ve bir hadde kadar geriye itmeye çalışmakla beraber emisyon hareketlerini ancak ve daha ziyade müstahsil (yani piyasada istihsal ve hiz-

met hareketlerini artırıcı maksatlara) tahsise çalışmak fakat harp öncesinin dizginleyici ve dar deflasyon siyasetine dönmemek."³⁸

Planın seçmesi ikinci yöndedir. Bu bakımdan da plan toplumda gelişen eğilimlerin tersi bir tutum önermiştir.

Planın genel politikalarını gördükten sonra sanayileşme programı içinde yer alan projeleri görelim.

SANAYİLEŞME PROGRAMI İÇİNDE YER ALAN PROJELER

Planda yer alacak projelerin seçilmesinde, iki farklı hareket noktası olduğu görülmektedir. Hareket noktalarından biri mevcut sanayidir. Çoğunluğu birinci ve ikinci plan döneminde kurulan sanayilerin, ölçekleri, üretilen mal kompozisyonlarının kombina içi dengesi ve randımanları açısından sorunları ortaya çıkmıştır. Bu fabrikaların revizyona tabi tutulması, ölçeklerinin büyütülmesi ve optimum kuruluşlar haline getirilmesi istenilmektedir.³⁹ Bu tür revizyon projelerinin rantablitesini de, yani kurulacak bir sanayinin rantablitesinden yüksek olmaktadır. Bu nedenle yatırımların bir kısmı bu tür projelere ayrılacaktır. Projelerin saptanmasında ikinci hareket noktası gelecekteki ülke talebi olmaktadır. Savaş sonu planının talep yaklaşımı, varolan piyasa talebin analizinden çok, normatiftir. Bu yaklaşım planda şöyle ifadelendirilmiştir:

"Bu itibarla sınai istihlal siyasetimize milli bir 'istihlâk siyaseti'nin temel kılınması lazım ve zaruridir...

1. Bugüne kadar sanayileşme hareketlerimize rehber olan ihtiyaç haddi, yarınki sanayileşme hareketlerimizde bize yol gösteremeyecek kadar dar ve kifayetsizdir.

2. Sınai istihlalatta yarının ihtiyaç haddini iptidai bir halkın düşük alım kabiliyetine göre değil, ihtiyaçları çeşitli ve hayat standardı, hiç değilse medeni memleketler vesatisinin altında olmayan veya bu vasatiye yaklaşan bir milletin tabii taleplerine göre hesaplamak lazımdır."⁴⁰

³⁸ Öz Rapor, s.45.

³⁹ Rapor, (geniş metin), s.67.

⁴⁰ Rapor, (geniş metin), s.43.

Böyle bir normatif tutum, büyük bir sanayi programı öermeye olarak sağlayabilir. Ama bu üretimin yeterli talep bulabileceğini de sınamak gerekir. Söz konusu plan içinde böyle bir kaygı görülmemektedir.

Proje konuları bu yolla seçilen planda, iki yatırım programı geliştirilmiştir.

Birinci program Tablo 1’de verilen yatırım konularını kapsamaktadır. Uzun erimli bir programdır. Bu programda, tekstil, kâğıt ve selüloz, inşa malzemesi, kimya, makine madeni eşya ve malzeme sanayileri, madencilik ve elektrik santralleri yer almaktadır. Toplam yatırım miktarı 1.345 milyar TL’dir. Bunun 610 milyon TL’lik kısmının döviz olarak ödemesi gerekmektedir.

İkinci program, yukarıdaki genel programdaki konular içinden Sümerbank ve Etibank tarafından hemen uygulamaya konması öngörülen konuları kapsayan, Tablo 2 ve Tablo 3’te verilen uygulama programlarıdır. Bu programlarda Sümerbank’ın 110 milyon TL’lik, Etibank’ın 165 milyon TL’lik bir yatırım yapması öngörülmektedir. Programların gerçekleştirilmesinde temel darboğazın dış ödemeler olması beklendiğinden, her yatırımın dış ödemeler kısmı ve bu yatırımın gerçekleştirilmesi halinde her yıl sağlanacak döviz tasarrufunu gösteren listeler hazırlanmıştır. Sümerbank ve Etibank’ça gerçekleştirilecek yatırımların yer aldığı bu program, “Beş Yıllık İvedili Sanayi Planı” olarak adlandırılacaktır.

Daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, savaş sonrası kalkınma planlarında, sanayilerin enerji bazları etrafında oluşturulacak sanayi kombinaları şeklinde kurulması öngörülmüştü. Planda, genel program içinde yer alan sanayilerin, 11 bölge içinde yerleşmesi düşünülmüştür. Bu 11 bölgeden 10 tanesi sanayi kombinaları (kompleks)’dir. 11. bölge, bu 10 kombinanın dışında kalan kısımları kapsayan, bir “artık” mekândır. Planda bu 10 sanayi kombinası ve bunlar içinde yer alacak sanayiler aşağıdaki şekilde belirlenmiştir.⁴¹

1. Kuzey-Batı Anadolu: Sakarya-Kütahya hidrolik ve termik enerji eksenini etrafında oluşacaktır. Eskişehir ve İzmit ikincil sanayi merkezleri ile kısmen de İstanbul'a uzanacaktır. Bu bölgede kimya ve izabe, toprak ve seramik, orman ve gıda sanayileriyle, değirmenler ve silolar, harp sanayii demiryolu işletmeleri yer alacaktır.

2. Ankara Bölgesi: Sakarya hidrolik ve ikinci derece termik santraller çevresinde oluşacaktır. Harp sanayii, makine, çelik, toprak ve gıda sanayileri ile vagon-lokomotif ve nakil vasıtaları sanayiinin yer alacağı bir kompleks olacaktır.

3. Batı Karadeniz Bölgesi: Zonguldak-Karabük termik santralleri eksenini etrafında yer alacak olan, demir-çelik fabrikaları, kimya, toprak ve kereste sanayi komplekslerinden oluşacaktır.

4. Ege Bölgesi: Batı Anadolu linyit bazı etrafında, yünlülük ve pamuklu dokuma, bitkisel yağlar, gıda, içki, deri, palamut, tütün, sabun, toprak sanayii gibi daha çok hafif sanayilerin oluşturacağı bir kompleks olacaktır.

5. Çukurova Bölgesi: Çukurova hidrolik enerji aksını etrafında pamuk ve pamuklu dokuma, bitkisel yağlar, şeker, gıda, toprak, ağaç sanayii ve demiryolu işletmelerinden meydana gelen bir kompleks olarak düşünülmektedir.

6. Doğu Anadolu Bölgesi'nin hangi enerji eksenini etrafında oluşacağı henüz kararlaştırılmamıştır. Maden işletme, izabe dokuma ve gıda sanayilerinin bu komplekste yer alması öngörülmektedir.

7. Orta Anadolu Bölgesi: Karaman hidrolik, Konya termik santralleri eksenini etrafında, dokuma, değirmencilik, harp sanayii, bakır, kurşun, çinko, alüminyum sanayilerinin yer alacağı bir kompleks olacaktır.

8. İstanbul Alt Bölgesi: İstanbul çevresinde başlıca termik santrallerden meydana gelecek, enerji sistemi etrafında, madeni eşya, gemi inşaatı, kâğıt, karton, gıda, toprak, dokuma, kimya, cam, seramik ve ağaç işleme sanayilerinden oluşacak bir komplekstir.

9. Marmara Alt Bölgesi: Bursa, Karacabey Ovası ve Balıkesir çevresinde yer alacak ipek, şeker, gıda, yünlülük dokuma, kimya sanayileri ile maden işletmelerinden meydana gelecek bir komplekstir.

TABLO I
Devlet Eliyle Muhtemel Olarak Kurulması Düşünülen Umumi Sanayi Planı'na Alınan Konular*

						Lüzumlu sermaye		
						Tutarı	Harice gidecek kısım	
Sanayiın konuları	İptidai maddeleri	Kapasiteleri (Başlıca mamuller için)				milyon TL. (Takribidir)	milyon TL.	Düşünceler
						Ton		
I. Tekstil Sanayii:								
Pamuklu	Akala pamuğu	İğ	370.000	Pamuk ipliği	40.000	225	85	Santraller
		Tezgâh	8.000	Bez	30.000			kısım dahil
Yünlü	Yerli yapağı	İğ	66.000	Yün ipliği	12.500	55	25	Santraller
	yabancı Meri- nos ve tiftik	Tezgâh	1.000	Kumaş	9.000			dahil
Kendir	Kendir lifi	—		İplik, sicim ve dokuma	3.000	5	1.5	Santraller
	Sun'i yün	Selüloz		Sun'i yün ipliği	500	1	0.5	kısım dahil
						286.-	112.-	Santral hariç
II. Kâğıt ve Selüloz Sanayii	Tomruk ve Selüloz			Müh. Hamur	12.000			
				İnce sargılık kâğıt	3.000	11	6	Santraller hariç
				Mukavva ve karton	16.500			
						11.-	6.-	

(*) Sayın Maliye Bakanına 6.11.1945 tarihinde Hususi Kalem'den gönderilen listelere ait ihzari materyaldir.
 Sayın Bakan'a verilen tabloların birer örneğidir. Düzeltilen rakamlar esas tablolarda öylece yazılmıştır. 20.10.1945.

TABLO I (devam)

Sanayinin konuları	İhtidai maddeleri	Kapasiteleri (Başlıca mamuller için)	Lüzumlu sermaye		Düşünceler
			Tutarı milyon TL. (Takribidir)	Harice gidecek kısım milyon TL.	
III. İnşaat Malzemesi Sanayi	Kireç	Porlant çimentosu	285.000		
	Kıl	Curuf çimentosu	100.000		
	Alçı	Alüminli çimento	20.000		
	Kaolin	Pencere camı ve telli cam	10.000	60	20
	Kuvartz	Fayans malzeme	10.000		Santraller hariç
	Feldespat	Gres seram	5.000		
	Dolomit	Porselen	3.000		
	Mermer	Alçı levha	15.000		
	Kum	İnşa ve tecrit levha.	7.000		
	Pandermit	Asbest çimento malze	40.000		
	Soda				
	Amyant		60.-	60.-	
IV. Kimya Sanayii	Linyit	Nitrik asit	6.000		
	Kireç taşı	Amonyum nitrat	2.000		
	Sülfürik asit	Nitroço (Asitli gübre)	28.000		
	Tuz	Mayi amonyak	2.500		
	Kök	Kalsine soda	20.000		
	Katran	Kalsiyum karbit	10.000		
	Katran tali mamulleri	Kimyevi boyalar	-		
	Krom	Ferrokrom	10.000		
	Mangenez ve kuva	Ferromangen	5.000		
	Kuarsit cevherleri	Ferrosilisyum	5.000		
	Magnezyum karbonat	Metal magnezyum	5.000		

TABLO 1 (devam)

Sanayiın konuları	İptidai maddeleri	Kapasiteleri (Başlıca mamuller için)	Lüzumlu sermaye		Düşünceler
			Tutarı milyon TL. (Takribidir)	Harice gidecek kısım milyon TL.	
Kimya Sanayii devamı	Odun ve orman döküntüleri	Metilalkol	500		
		Aseton	80		
		Asetik asit	2.300	295	112
		Odun kömürü	15.000		Santraller hariç
		Odun katranı	3.300		
	Yağ ve yağlı maddeler	Gliserin	800		
		Sabun	15.000		
		Elementer kükürt	5.000		
		Oleum	15.000		
		Şeker kamışı	50.000		
	Melâs	İspirto	8.000		
		Kösele	2.000		
		Deri	1.000		
		Taneli hülasalar	10.000		
		Plastik maddeler	10.000		
	Balık	Sınai balık yağı	5.000		
	-	Tali mahsulleri	-		
	-	Akaryakıt	-		
	Kükürt	Sentetik kauçuk	6.000		
	Karpit				
	İspirto				
	Klor		295.-	112.-	

TABLO I (devam)

Sanayinin konuları	İhtidai maddeleri	Kapasiteleri (Başlıca mamuller için)	Lüzumlu sermaye		Düşünceler
			Tutarı milyon TL. (Takribidir)	Harice gidecek kısm milyon TL.	
V. Makine, Madeni	Demir cevheri	Pik	89.000		
Eşya ve Malzeme	Taşkömür (0/10)	Kütük	3.000		
Sanayii	Kireçtaşı	Çelik boru	16.000		
	Çakmaktaşı	Font boru	17.500		
	Dolomit	Levha, sac ve teneke	80.000		
	Ferrolar	Çelik döküm	4.000		
	Katık metaller	Hadde mamulü	221.000		
		Demir konstrüksiyon	15.000		
	Ham ve hurda demir	Hadde mamulü	15.000		
	Ferrolar	Çelik döküm	10.000		
	Katık metaller				
	Bakır	Elektrolitik bakır	25.000		
	Alümin	Bakır alışımları	20.000		
	Kurşun	Alüminyum ve alaşımları	5.000		
	Çinko	Bakır, alüminyum ve alaşımları mamulleri	40.000	373.-	190.- Santraller hariç
	Kalay	Kurşun	2.000		
	Kauçuk	Kablo (bakır)	5.000		
	Yarı mamul demir-çelik	Makine ve yedek parça	10.000		
	Türlü çelik malz.	Takım, avadanlık dişli ve bilyalı yatak	1.500		
	Türlü demir	Civata, perçin, vida	10.000		
	Çelik malzeme				
	Türlü demir ve çelik malzeme ve alaşımları	Türlü malzeme	10.000		

TABLO I (devam)

Sanayinin konuları	İhtidai maddeleri	Kapasiteleri (Başlıca mamuller için)	Lüzumlu sermaye		Düşünceler
			Tutarı milyon TL. (Takribidir)	Harice gidecek kısm milyon TL.	
V. Makine, Madeni Eşya ve Malzeme Sanayii (devamı)	Türlü demir ve çelik malzeme alaşımları ve kereste	Otomobil	1.000 adet		
		Kamyon	1.000 adet		
		Traktör	1.000 adet		
		Motor	6.000 adet		
		Motorsiklet	1.000 adet		
		Bisiklet	5.000 adet		
		Elektrik makineleri	-		
		Elektrik aletleri			
		Elektrik malzemesi			
		Pil			
	Demir Çelik Bakır malzeme	Akümülatör			
		Muhabere aletleri			
		Su sayacı	5.000 adet		
		Havagazı sayacı	5.000 adet		
		Sair mamuller	70 adet		
			373.-	190.-	
VI. Madencilik	Taşkömür	Lave taşkömür	5.000.000		
	Linyit	Satılık linyit	1.250.000		
	Kiremit cevheri	Konsantre krom	35.000	250	125
	Kükürt cevheri	Konsantre kükürt	5.000		
	Bakır cevheri	Saf kükürt	2.500		
	Gümüşlü kurşun cevheri	Hister bakır	25.000		
		Saf kurşun	2.000	250.-	125.-
VII. Elektrik Santralleri ve Dağıtım Ağıları	Su		120.000 Kw.	72.-	45.-
	Taşkömür Linyit			72.-	45.-

TABLO I (devam)

İCMÂL	Sermaye	
	Tutarı milyon (TL.)	Harice gidecek kısım milyon (TL.)
I. Tekstil sanayii	286.-	112.-
II. Selolüz sanayii	11.-	6.-
III. İnşa malzemesi sanayi	60.-	20.-
IV. Kimya sanayii	293.-	112.-
V. Makine, madeni eşya ve malzeme sanayii	373.-	190.-
VI. Madencilik	250.-	125.-
VII. Elektrik santralleri ve dağıtım ağıları	72.-	45.-
Genel tutarları	1.345.-	610.-

TABLO II

Sümerbank Tarafından Yapılması Düşünülen Sınai Tesislerden İlk Planda Tahakkuk Ettirilmesi Gerekenlerin Muhtemel Tutarları

Tesislerin cinsi	Düşünülen yıllık kapasite	Makineler santral ve montaj (TL.)	İnşaat TL.	Sosyal tesisler TL.	Döner sermaye TL.	Yekünler TL.	Düşünceler
I. Kimya endüstrisi							
1) Azot fabrikası	5.000 T. nitrik asit 2.000 T. amon, nitra	4.000.000	2.000.000	2.000.000	1.000.000	9.000.000	Santral hariç (kabili tevsi olmak üzere)
2) Soda Fabrikası	10.000 T. azotlu gübre 10.000 T. kalsine soda aynca nişadır, sodyum bikarbonat ve müştaıkları	1.300.000	1.200.000	1.000.000	500.000	4.000.000	
3) Göztaşı	3.000 T. göztaşı	750.000	500.000	-	-	1.250.000	Karabük'te kurulacak
4) Karbon sülfürü	500 T. karbon sülfürü	450.000	150.000	-	-	600.000	Gemlik'te kurulacak
		6.500.000	3.850.000	3.000.000	1.500.000	14.850.000	
II. Toprak endüstrisi							
1) Sivas çim.fab.tevsii	120.000 T. çimento	2.500.000	700.000	-	-	3.200.000	
2) Eternit	6.600.000 m2 muhtelif (20-25 bin m3) levha	1.000.000	1.000.000	250.000	500.000	2.750.000	
		3.500.000	1.700.000	250.000	500.000	5.950.000	

TABLO II (devam)

Tesislerin cinsi	Düşünülen yıllık kapasite	Makineler santral ve montaj (TL.)	İnşaat TL.	Sosyal tesisler TL.	Döner sermaye TL.	Yekünler TL.	Düşünceler
III. Selüloz endüstrisi							
1) Yankee sargılık kâğıt	3.300 T. mamul	800.000	200.000	-	-	1.000.000	Santral hariç
2) Sarı saman, oluklu mukavva ve mukavva	10.000 T. oluklu muk. 6.500 T. karton	4.000.000	2.000.000	200.000	500.000	6.700.000	Santral hariç
3) Borçka mihaniki hamur	12.000 T.	2.500.000	250.000	200.000	200.000	3.100.000	Santral dahil
		7.300.000	2.450.000	400.000	700.000	10.850.000	
IV. Mensucat endüstrisi							
1) 10.000 iğlik pamuk ipliği fabrikası	1.000 T. iplik	1.500.000	1.500.000	-	-	3.000.000	Santral hariç (bir fabrikaya ilave)
2) 20.000 iğlik pamuk ipliği fabrikası	2.000 T. iplik	3.000.000	2.500.000	800.000	500.000	6.800.000	Santral dahil
3) 500 tezgâhlık dokuma fab. (pamuk)	1.700.000.000 m.	2.000.000	1.500.000	300.000	300.000	4.100.000	Santral dahil
4) Ken. soyma fab.	6.000 T. ken. işle.	300.000	500.000	300.000	200.000	1.300.000	Santral dahil
5) Kendir iplik, sicim ip ve dokuma	5.000 T. mamul	1.000.000	1.000.000	500.000	400.000	2.900.000	Santral hariç
6) Sun'i yün fab.	500 T. sun'i yün	800.000	150.000	-	-	950.000	Santral dahil
7) 6.000 iğli yün ipl.	2.000 T. mamul	2.500.000	1.000.000	400.000	500.000	4.400.000	(Tevsii)
		11.100.000	8.150.000	2.300.000	1.900.000	23.450.000	

TABLO II (devam)

Tesislerin cinsi	Düşünülen yıllık kapasite (TL)	Makineler santral ve montaj (TL)	İnşaat	Sosyal tesisler	Döner sermaye (TL)	Yekûnlar (TL)	Düşünceler
V. Umumi makine fabrikası							
bütün tesisatı ile		10.000.000	7.000.000	1.000.000	2.000.000	20.000.000	Santral hariç
		10.000.000	7.000.000	1.000.000	2.000.000	20.000.000	
VI. Ağır endüstri							
1) Küçük hadde ve tel haddesi		5.000.000	Dahil	-	-	3.000.000	
2) Saç, teneke, oluklu saç ve kara saç tesisleri		6.000.000	Dahil	-	-	6.000.000	
3) Merdane atelyesi demiryolu şebekesi ve vasıtaları ile su tesisatı		5.000.000	Dahil	-	-	5.000.000	
4) Santral tevsii		1.500.000	1.000.000	-	-	2.500.000	
5) Sosyal tesisler (Ev vesaire)	-	-	-	2.000.000	-	2.000.000	
6) Çelik boru fab.	15.000 T.	3.000.000	2.000.000	400.000	1.000.000	6.400.000	Santral hariç
7) Hususi çelik fab.	10.000 T.	5.000.000	3.000.000	1.000.000	1.000.000	10.000.000	Santral hariç
		23.500.000	6.000.000	3.400.000	2.000.000	34.900.000	(Kütahya'da)
Umumi yekûn		61.900.000	29.150.000	10.350.000	8.600.000	110.000.000	

TABLO III

Eribank Tarafından Yapılması Düşünülen Sınai Tesislerden İlk Planda Tahakkuk Ettirilmesi Gerekenler ve Muhtemel Tutarları
(Ekonomi Bakanlığı'na 12.6.1945'te kabul edilen miktarlara göre tanzim edilmiştir.)

İşletmenin ismi	Tesis işinin kapasitesi	Madeni ve sınai tesis işleri TL.	Sosyal tesis işleri TL.	Yekün	Yapılacak tesis işlerine lüzumlu müteda vil sermaye TL.	Umumi yekün TL.	Düşünceler
Ereğli Kömürleri İşletmesi							
1 numaralı Kozlu kuyusu Siyehi tesisi	25.000.000	50.000.000	10.000.000	60.000.000	5.000.000	65.000.000	Umumi amenajman projesine göre 1960 senesinde günde 24.000 ton T.V. kömür istihsalı için 1950 senesine kadar müteda vil sermaye harç
2 numaralı Kozlu kuyusu Siyehi tesisi	3.500.000						11 5.000.000 liraya ihtiyaç vardır. Bu mablağın 80.000.000'nu maden ve sınai tesisata, 35.000.000 da sosyal tesisata ayrılmıştır.
Karadon Kuyusu (kısmen) ve bürler	2.000.000						
Gelik nefeslik kuyusu	3.300.000						
Kandilli sulu rambleyaj tesisatı	1.200.000						
Umumi aramalar	2.000.000						
Özülmüz ve Kozlu derivasyonları	2.700.000						
Tuğla ve kiremit fabrikaları	700.000						
Çaydamar lavvarı	400.000						
Karadon lavvarı ve kırblajı (kısmen)	2.000.000						
Asma lavvarı ve kırblajı (kısmen)	2.000.000						
Zonguldak liman tesisatı (kısmen)	4.000.000						
Kozlu-Kandilli yüksek revetür hattı	1.200.000						
Yekün	50.000.000						

TABLO III (devam)

İşletmenin ismi	Tesis işinin kapasitesi	Madeni ve sanayi tesis işleri TL	Sosyal tesis işleri TL	Yekûn	Yapılacak tesis işlerine lüzumlu mütedavil sermaye TL	Umumi yekûn TL	Düşünceler
Garp Linyitleri İşletmesi	1950	35.000.000	7.000.000	42.000.000	3.000.000	45.000.000	Soma ve Tunçbilek muntakaları için derpişedilen tesisata icap eden ilaveler yapıldığı takdirde iki ila üç sene zarfında Soma'da günde 2.000 ton T.V. ve Tavşanlı'da yine günde 2.000 ton T.V. işihsaline geçilebilecektir.
1. Soma Muntikası:	senesinde						
(Günde 1.000 ton, T.V. işihsal için)	günde						
Ana kuyu ve tünel	1.400.000	2.750 ton					
İhazat işleri	1.000.000	T.V. işihsali					
Osak dahili işletme teçhizatı	1.200.000	için					
Prömatik rambleyaj ve rample osak teçhizatı	800.000						
Tazyik edilmiş hava tesis ve teçhizatı	800.000						
Enerji santrali ve elektrik tesisatı	2.400.000						
Hava harcı	1.000.000						
Kırlıaj ve lavvar	800.000						
Atelye, ambarlar ve geniş manevra hadları	500.000						
Alet ve edevat	600.000						
Maden ve sanayi tesisler yekûnu	10.500.000						
Sosyal tesisat	2.500.000						
Yekûn	13.000.000						

TABLO III (devam)

İşletmenin ismi	Tesis işinin kapasitesi	Madeni ve sanayi tesis işleri TL	Sosyal tesis işleri TL	Yekûn	Yapılacak tesis işlerine lüzumlu mütedavil sermaye TL	Umumi yekûn TL	Düşünöcekler
2. Tunçbilek Madenliği							
(Günde 1250 ton T.V. istihsali için)							
İzraç kuyuları ve galeriler	1.000.000						
Ocak dahili işletme teçhizatı	1.000.000						
Tazyik edilmiş hava tesisatı ve teçhizatı	400.000						
Yer üstü müteferrik tesisatı	600.000						
Muvakkat elektrik santrali	500.000						
Alet ve edevat	500.000						
Maden ve sanayi tesisler yekûnı	4.000.000						
Sosyal tesisat	3.500.000						
Yekûn	7.500.000						
3. Tunçbilek Fabrikası Santrali							
(2x20.000 KW)							
Sanayi ve enerji tesis işleri	19.000.000						
Sosyal tesisat	1.000.000						
Yekûn	20.000.000						
4. Değirmisaz Madenliği							
(Günde 500 bin T.V. için)							
Kırlıaj, lavaj, hava hattı ve santral tevsii	2.000.000						
Ocak dahili amanjman	300.000						
Yekûn	1.500.000						

TABLO III (devam)

İşletmenin ismi	Tesis işinin kapsamı	Madeni ve sanayi tesis işleri TL	Sosyal tesis işleri TL	Yekûn	Yapılacak tesis işlerine lüzumlu mütedavil sermayeye TL	Umumi yekûn TL	Düğünceler
Şark Kromlar İşletmesi	Saatte 10 ton T.V. fakir cevher yakıyarak senede 35.000 ton % 50 fenöründe konsantre istihsal edecek lavörü.	1.250.000	-	1.250.000	-	1.250.000	
Kapiborlu Kükürdeni İşletmesi	Günde 100 ton cevher flote ederek senede % 85 fenöründe 5.000 ton konsantre ve 2.500 ton saf kükürt verecek tesisat ve 2x500 KW'lık santral.	3.600.000	100.000	3.700.000	300.000	4.000.000	
Ergani Bakır İşletmesi	Günde 300 ton cevher flote ve 50 ton konsantrelik flotasyon tesisatı.	7.000.000	-	7.000.000	-	7.000.000	
Murgul Bakır Madenleri İşletmesi	Senede 12.000 ton blister istihsal edecek tekmil tesisat.	8.750.000	1.000.000	9.750.000	2.250.000	12.000.000	Bu meblağ son defa döviz olarak istenilen 10.000 sterlin dahildir (1 sterlin = 728 krş.).
Ölkardag-Keban	Senede 2.000 ton kurşun, 400 kg. altın ve 14 ton gümüş.	5.200.000	800.000	6.000.000	1.500.000	7.500.000	
Çatalağzı Santrali	3x20.000 KW'lık.	5.000.000	1.000.000	6.000.000	-	6.000.000	Bu meblağa kredi olarak alınan 1.376.000 sterlin dahil değildir (1 sterlin = 520 krş.).
Çatalağzı-Karabük Yüksek Terevür Hattı	Takriben 100 km. uzunluğunda.	5.000.000	-	5.000.000	-	5.000.000	
Bakır Sanayi		12.250.000	-	12.250.000	-	12.250.000	Bakır sanayi hakkında icabeden etüdler yapıldıktan sonra sosyal tesista ve mütedavil sermayeye ait meblağ ayrılacaktır.
Yekûn		133.050.000	19.900.000	152.950.000	12.050.000	165.000.000	

10. Kızılırmak Bölgesi: Sivas hidrolik ve termik santralleri ekse-ni çevresinde, demiryolu malzemesi, çimento ve toprak değirmencilik ve dokuma sanayilerinin oluşturacağı bir kompleks olacaktır.

Plandaki tanımlarıyla "sanayi kompleksleri" bir yerleşim nok-tasında yığılan sanayilerden meydana gelmeyecek, öngörülen bölgenin yarıçapı içinde yer alan küçük yerleşmelere dağılmış sanayilerden olu-şacaktır.

Genel hatlarıyla sanayi programının içeriğini gördükten sonra, bu programın uygulamadaki gelişimini inceleyelim.

SANAYİLEŞME PROGRAMININ UYGULAMA ÖYKÜSÜ

1945 yılının Haziran ayı ortalarında planın yukarıda tanımlanan bi-çimde genel hatları belirlendikten sonra, plan, siyasal sürece ve uygu-lamaya intikal etmiştir.

Planı hazırlayanlar, bir yandan planın değişik kesimlerinin Ba-kanlar Kurulu'nda konuşularak onaylanmasını sağlamaya çalışırken, bir yandan da uygulayıcı kuruluşların program içinde yer alan proje-lerin uygulama aşamasına getirmesini sağlayacak ilişkilere girdiği gö-rülmektedir.

Planda yer alan kimya sanayii bölümü, plan daha hazırlık safha-sında iken, 25 Kasım 1944 Bakanlar Kurulu'nda görüşülerek onaylan-mıştır. 14 Ağustos 1945'te beş yıllık bir dönem için, programda öngö-rülen yatırımların uygulanmasına ilişkin girişimlere başlanmasını karar-laştıracaktır. 13 Kasım 1945'te ise planın ayrı bir kitapçık şeklinde ya-yınlanan "Makine Madeni Eşya ve Malzeme Sanayii"ne ilişkin kısmı da Bakanlar Kurulu'nca kabul edilecektir.⁴² Planın, siyasal kabul sürecine paralel olarak, uygulayıcı kuruluşlarla yapılan toplantılarla projelerin ayrıntılarının geliştirilerek daha sağlıklı yatırım tahminlerine ulaşılmaya çalışıldığı görülmektedir. Sümerbank'ta ilgili olarak 8 Mart 1946 tari-

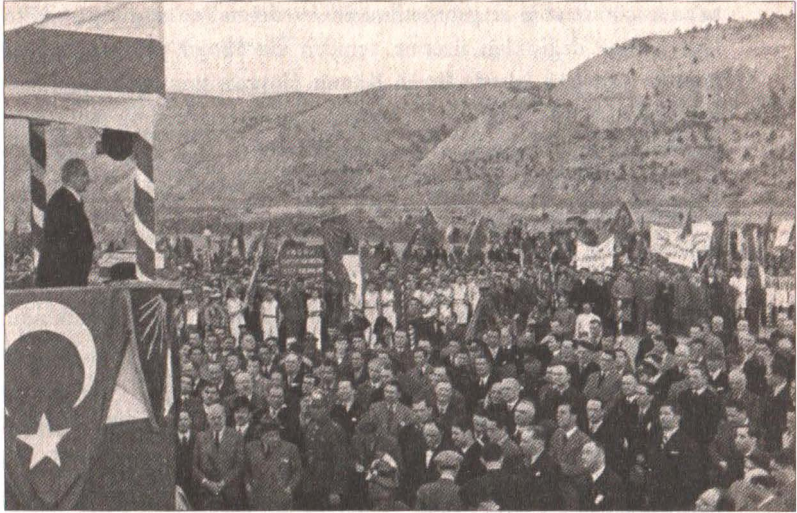
42 Hazırlanan plan çalışmaları içinde tek yayınlanan (Gizli ve Hizmete Mahsus) bölüm budur. Ekonomi Bakanlığı Sanayi Tetkik Heyeti Başkanlığı, *Memleketimizde Kurulması Düşünülen Makine Madeni Eşya ve Malzeme Sanayii Planı Hakkında Rapor* (tarihsiz). Bu rapor 1960'lar sonrasında kurulan, DPT tarafından ikinci kez çoğaltılmıştır.

hinde yapılan bir toplantıda, örneğin planda öngörülen 110 TL'lik yatırımın ancak 158 milyon TL'sine gerçekleştirebileceğini hesaplamıştır. Savaş sonrasının koşulları içinde, Türkiye'de, daha sağlıklı yatırım tahmini yapma olanağı yoktur. Plan, Bakanlar Kurulu'nda görüşülerek, öngörülen, Sümerbank yatırımlarını gerçekleştirmek için, 55 milyon TL'lik bağlantı yapma yetkisiyle donatılmış, satın alma heyetlerinin Avrupa ve Amerika'da incelemeler yaparak, dış satın alma bağlantılarını yapması ve planın geliştirilmesi konusunda bilgi toplaması kararlaştırılmıştır. 1946 yılı Mayıs ayında, ülke dışında bulunan satın alma heyetlerinden, kâğıt ve tekstil heyetlerine satın alma bağlantıları yapma emri verilirken, demir-çelik ve makine heyetlerine bağlantı yapmadan geri dönme emri gönderilecektir. Bu kararlarda, planın gerçekleştirilmesi için gerekli yatırım miktarının ne olacağının daha hassas olarak tahmin edilebilmesi etkin olmuştur. 28 Haziran 1946 tarihinde yapılan bir saptamaya göre, toplam yatırımı 165 milyon TL, dış ödeme miktarı 87.6 milyon olan Etibank programının toplam yatırımın 341 milyon TL, dış ödemesinin 185.1 milyon TL olacağı anlaşılmıştır. Ekonomi Bakanlığı, 12 Temmuz 1946'da Başbakanlığa, Sümerbank'ın 55 milyon TL olan dış harcama yetkisinin kâğıt için 10.350.000 TL tekstil için 7 milyon TL daha artırılması için başvurmak zorunluğunu hissetmiştir.

Finansman yükünün ağırlığının daha açıkça görülmeye başlaması üzerine hükümet, 3 Haziran 1946'da çıkartılan 4938 sayılı kanunla iç istikraza gitmiştir. Gerekçesinde,

“Yurdumuzda gelişme şartları mevcut endüstri şubelerinin takviyesi ve tevsii ve yer altı servetlerimizin rasyonel usulleriyle veriminin artırılması için hazırlanan planların tahakkukuna milli tasarrufunda yardımını temin için (hazırlandığı söylenen bu kanun)... hasılatı ekonomik kalkınma giderlerine karşılık tutulmak üzere 150 milyon TL'ye kadar uzun vadeli iç istikraz akdine Maliye Bakanlığı'nın yetkili kılındığı”⁴³

belirtilmektedir.

İsmet İnönü, Karabük Demir-Çelik İşletmeleri'nde konuşma yaparken (1937).

Planın uygulamasında belirli bir gelişme görüldüğü bu dönemde, uygulama iki önemli değişiklikle karşılaşmıştır. Bir yandan yeni seçim sonrasında, 12 Ağustos 1946 tarihinde kurulan Recep Peker kabinesinde Ekonomi Bakanlığı'na Tahsin Bekir Balta getirilecektir. O tarihe kadar plana sahip çıkmış olan Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve Ekonomi Bakanı Fuat Sirmen'in değişmesi, plan için bir belirsizlik yaratacaktır.⁴⁴ Öte yandan yeni kabine 6-7 Eylül'de 1946'da, Türkiye'nin ilk devalüasyonunu yapacaktır. Bu da planın tüm yatırım hesaplarının, değişmesine neden olacaktır.

Şevket Süreyya Aydemir,⁴⁵ bu planların yeni Başvekil Recep Peker'e iyice anlatılamadığından yakınmış aynı dönemde sanayi tetkik heyetinde görev alan Bekir Sıtkı Oransay ise planın, Tahsin Bekir Bal-

⁴⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s.400.

⁴⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Menderesin Dramı*, İstanbul, 1969, s.242-247.

ta'ca küçümsendiği ve genişletilmesini istediğini ileri sürmüştür. Nitekim kabine değişikliği üzerine yeniden ele alınan programda, Etibank'ın yapacağı işlerde Ereğli Kömür Havzası umumi amenajmanı için beş yılda 112.5 milyon lira harcanmasını öngören bir genişletme yapılmıştır. Bu programdaki genişlemeler ve 6-7 Eylül kararlarının doğurduğu kur farklarından gelen artışları da içerecek şekilde Ekonomi Bakanlığı'nca 24 Aralık 1946'da yapılan nihai saptamada, Sümerbank'ın, 202 milyon TL'si dış harcama olmak üzere 301.520.000 TL'lik yatırım yapması, Etibank'ın ise 204 milyon lirası dış harcama olmak üzere 395.400.000 TL'lik yatırım yapması gerektiği bulundu. Bu programdan tekstil ve kâğıt sanayilerine ilişkin projeler için 6.193.403 İsviçre franklık, 962.536 sterlinlik 2.277.485 dolarlık dış sipariş verilmiş bulunuyordu. Bu değişikliklerle, program 3 Ocak 1947'de Ekonomi Bakanlığı'nca, Başbakanlığa gönderilmişse de, programın Bakanlar Kurulu gündemine tekrar alınmadan, uzunca bir süre beklediği anlaşılmaktadır.

9 Eylül 1947'de Recep Peker hükümetinin istifasıyla, plan yeniden bir siyasal belirsizlikle karşı karşıya kalacaktır. Recep Peker kabininin istifasından 8 Ekim 1947'de Hasan Saka hükümetinin kuruluşuna kadar geçen sürede, programlar Başbakanlık'tan Ekonomi Bakanlığı'na "yeniden incelenmesi gerekiyorsa, incelenerek yeniden teklifte bulunulması" için geriye gönderilecektir. Planın yeniden gözden geçirilmesinde "ivedili sanayi planının" mali gerekçelerle, şu ilkelere göre, küçültüldüğü görülmektedir.

- "a) Ana tesisleri siparişe bağlanmış tekstil ve kâğıt endüstrisi ile ilgili konuların ikmal edilmesi,
- b) Milli savunma ve halk ihtiyaçlarının karşılanması bakımından büyük önemi olan Karabük tesislerinin asgari ölçüde silah ve takviyesi ile iktifa olunması,
- c) İçinde bulunulan çimento buhranını bir an evvel hafifletmek gayesiyle toprak sanayii grubuna dahil Sivas Çimento Fabrikası'nın tevsiinin tahakkuk ettirilmesi,
- d) Makine ve kimya sanayileri gruplarında önplanda mütalaa edilen umumi makine fabrikası ve azot endüstrisi konularının zaruri

görülen son etütleriyle iktifa olunarak bu mevzuaların muvakkaten tchir olunması."⁴⁶

Bu ilkelere göre, 301 milyon TL'lik Sümerbank Programı 190 milyon TL'ye indiriliyordu. Planın kapsamının küçültülmesinden önce, bu program içinde yer alan tüm tesisler için rantablite hesapları yaptırılmıştır.⁴⁷ Program daraltılırken, rantabilitesi küçük olan tesislerin program dışında bırakıldığı görülmektedir. Böylece İkinci Sanayi Planı'ndan beri kurulmak istenilen "makine sanayii", bir kez daha gerçekleşme şansını kaybediyordu. Programdaki bu değişikliğe ve özellikle kimya sanayiindeki daraltmaya katılmayan Şevket Süreyya Aydemir 13 Kasım 1947'de görevinden alınarak, Başbakanlık Yüksek Denetleme Teşkilâtı'na atanacaktır. Daha Recep Peker hükümeti zamanında, 1947 yılının Şubat ayında, Ekonomi Bakanlığı Baş Müşaviri Kemal Süleyman Vaner'e, içteki ve dıştaki gelişmelere daha uygun bir plan hazırlama görevi verilecektir. Bu plan 3 Kasım 1947'de Marshall Planı hazırlık komitesine verilecek hale gelecektir. Bu yeni planının İngilizce nüshası "Turkish Recovery Program" başlığını taşıyacaktı.⁴⁸

Böylece, Kasım 1947'de, "Savaş Sonrası Kalkınma Planı" ömrünü doldurmuş ve uygulamadan çekilmiş oluyordu. Ama 1946 savaş sonrası Kalkınma Planı'nda yer alan birçok proje, bir başka çerçevede de olsa, 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı içinde yer aldı. Dış alım bağlantıları yapılan tekstil ve kâğıt sanayileri ile Sivas Çimento Fabrikası ve Karabük Fabrikası'nın tevsii, 1950'li yılların ilk yarısı içinde gerçekleşti. Böylece plan kısmen de olsa uygulamayı etkilemiş oldu.

SAVAŞ SONRASI KALKINMA PROGRAMLARININ GENEL DEĞERLENDİRMESİ

i) 1946 yılında hazırlanan Savaş Sonrası Planları, dış ilişkileri ve iç siyasal örgütlenmesi, çok önemli değişimler geçirmekte olan bir ülkede

⁴⁶ Kopyası elimizde bulunan, Kasım 1947 tarihli, hazırlanan uzun daktilo bir rapordan alınmıştır.

⁴⁷ Sümerbank, "İvedili Sanayi Planı Tesislerin Maliyet ve Rantablite Hesapları", 18.11.1947 (ozaltile çoğaltılmış).

⁴⁸ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *a.g.e.*, s.7 ve s.10.

hazırlanan planların, karşı karşıya kaldığı belirsizlikler yüzünden nasıl kısa sürede siyasal gündem dışında kaldığını gösteren ilginç bir örnektir.

ii) Bu planlardaki planlama tutumu üzerinde de ayrıca durmak gerekir. Benimsenen planlama tutumu, toplumun ekonomik ve siyasal mekanizmalarının işleyişi sonunda ortaya çıkacak yapının belirli bir ideolojik seçme doğrultusunda etkilenmesidir. Seçilen ideoloji genellikle *Kadro* dergisinde savunulmuş olan yöndedir. Kadroda savunulan toplumsal yapıya ulaşmakta bu planlar bir araç olarak kullanılmak istenmiştir. Sınıfsal bir dayanağı olmayan ve daha çok bürokrasi kesiminden gelen bu tür özelemlerin uygulamadaki geçerlilik derecesini göstermesi bakımından da bu planlar çok öğreticidir.

iii) Bu planda öne sürülen kalkınma stratejisi, büyük endüstriyel kompleksleri öngörmesi, talep konusundaki tutumu ve devlet girişimciliğine dayanması bakımından, aynı dönemlerde Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinin savaş sonrası kalkınması için bir öneri geliştiren Roseinstein Rodan'ın⁴⁹ “büyük itme” (big push) yaklaşımına büyük benzerlik göstermektedir. Roseinstein Rodan'ın çalışmasından tamamen ayrı olarak ama benzer jeopolitik konumdaki bir ülkede benzer bir kalkınma stratejisinin gelişmiş olması ilginçtir. Bu salt bir rastlantı değildir. 1929 Dünya Buhranı'ndan İkinci Dünya Savaşı'na kadar değişik ülkelerin yaşadığı sanayileşme deneyi bu öneriyi çok değişik çevrelere esinlendirmiştir denilebilir. Ne var ki kurulacak yeni uluslararası düzen böyle bir önerinin uygulanmasına olanak vermeyecektir.

iv) Savaş sonrası planlarının politika düzeyindeki önerileriyle, projelerden meydana gelen programları arasında açık bir boşluk vardır. Bu boşluk ülke içi ve dışı güçlerin proje seçimini etkileyerek planın somutta kendi istekleriyle tutarlı hale getirilmesine olanak vermektedir. Planın çok katı bir belge olarak ortaya konmaması, özellikle uygulamada sık sık gözden geçirilmesi, planın projeler düzeyinde, toplumu

⁴⁹ Roseinstein Rodan, “Problems of the Industrialization of Eastern and South Eastern Europe”, *Economic Journal*, 1943. Bu makale sonra çok ünlü hale gelecek pek çok kalkınma iktisadi kitabı ya da derlemeleri içinde yer alacaktır.

etkileyen iç ve dış güçlerin istemlerine uyumlu hale getirilmesini kolaylaştırmıştır.

v) Savaş sonrası planlarının esnek ve iç tutarlılığı az, bu nedenle de plancıların dışından gelecek müdahalelere açık yapısı, bu planın kısa bir süre de olsa siyasal gündemde kalmasına, projeler düzeyinde de kısmen uygulanıyor görüntüsünü kazanmasına neden olmuştur. Eğer bu plan daha katı ve iç tutarlılığı yüksek olarak hazırlansaydı uygulama sahnesinden çekilmesi daha kısa süre içinde gerçekleşecekti.

KAYNAKÇA

- "7 Eylül Kararları ve Akisleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, yıl 16, sayı 191, Şubat 1947, s.161.
- Adams, D. K. "Marshall Yardını, Avrupa'nın Kurulması", *20. Yüzyıl Tarihi*, sayı 43, Eylül 1970.
- Aral, N. Z., "7 Eylül Kararları ve Akisleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, yıl 16, sayı 190, Ocak 1947, s.551.
- Arsan, H.,Ü., *Türkiye'de Cumhuriyet Devrinde İç Devlet Borçları*, Ankara, 1961, s.24-25.
- Aydemir, Ş. S., *Menderesin Dramı*, İstanbul, 1969, s.242-247.
- , *İkinci Adam*, İstanbul, 1968, s. 245, 387-388, 400.
- "Bayındırlık Haberleri", *Bayındırlık Dergisi*, yıl 12, sayı 1, Mart 1958, s.99.
- Bell, C., "Truman Doktrini Soğuk Savaş İlan Ediliyor", *20. Yüzyıl Tarihi*, sayı 43, Eylül 1970.
- Bilkur, Ş., "Memleket Fiyatları Nasıl Gelişecek", *Türk Ekonomisi*, yıl 2, sayı 24, Haziran 1945.
- Fralp, M. R., "Amerika Dünyaya Yardıma Borçludur", *Türk İktisat Mecmuası*, sayı 2, Şubat 1948.
- Eroğul, C., *Demokrat Parti Tarihi İdeolojisi*, Ankara, 1970, s.5.
- Giritlioğlu, F., *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii*, cilt 1, Ankara, 1985, s.158.
- Gönlübol, M., "Dış ve İç Etkenler Açısından Nato ve Türkiye", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 43, Nisan 1971, s.40-41.
- Keenwood A.,G., - Loughheed, A.L., *The Growth of the International Economy: 1820-1960*, Londra, 1971, s.272.
- Lingeman, E. G., *Overseas Economic Surveys Turkey*, Londra, September 1947.
- Maarif Vekâleti, *Türkiye Endüstrisinin Gelişim Programı Hakkında Rapor*, Ankara, 1942.

Nadi, N., *Perde Aralığından*, İstanbul, 1964, s.188, 212.

Ökte, F., *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1956 s.22-26.

Rodan, R., "Problems of the Industrialization of Eastern and South Eastern Europe", *Economic Journal*, 1943.

Sadak, N., "Marshall Planı'nın Türkiye'ye Ait Kısım", *Türk İktisat Mecmuası*, sayı 2, Şubat 1948.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Birinci On Yıllık Sağlık Planı*, Ankara, 1946.

Sertel, M. Z., *Hatırladıklarım 1905-1950*, İstanbul, 1968, s.258-259.

Sümerbank, "İvedili Sanayi Planı Tesislerin Maliyet ve Rantablite Hesapları", 18.11.1947.

Tekeli, İ.- İlkin, S., *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, Ankara, 1974, s. 7, 10.

Toker, M., *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul, 1970, s.18-19.

Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, *İnönü'nün söylev ve Demeçleri*, İstanbul, 1948, s.397.

Türk Sanayiinin Harp Zamanından Sulh Zamanına İntikal ve Sulh Zamanının Muhtemel Yeni Şartlarına İntibak Devresinde Korunması ve Gelişmesi ile İlgili Genel Problemler Hakkında Rapor, Ankara, 1945, s. 43, 58-60, 63, 67.

Türkiye Odalar Birliği, *Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma*, Ankara, 1966, s.35.

Winthrop, W. A., "Bretton-Woods Konferansı'nın Kritiği", *Türk Ekonomisi*, yıl 2, sayı 17-18, Ekim-Kasım 1944.

Zamangil, C., "Türkiye'nin Harp Sonrası Dış Ticareti", *Türk Ekonomisi*, yıl 2, sayı 19-20, Ocak-Şubat 1945.

10

Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma

İLHAN TEKELİ - SELİM İLKİN

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı arifesinde savaş ekonomisi kavramı tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de gündemdeydi.¹ Daha 1937 yılında F. Neumark, *Türkiye’de Harp Ekonomisi* adıyla yayınladığı bir kitapçıkta “Devletin hiç değilse harbin uzun sürdüğü zamanlarda istihsal ve inkisamı planlı şekilde sevk ve idare etmek kontrolü altında bulundurmaktan kendisini menedemeyeceği muhakkaktır... Bundan başka unutmamak icabeder ki son senelerde gördüğümüz kolektivist planlı ekonomi fikirleri ve tedbirlerinin yayılıp genişletilmesi kısmı azami itibariyle eski sulh ekonomisinin yeni “milli müdafaa ekonomisi” haline konulmasından yeni harp ekonomisine ait vazifelerin az çok

1 Bu dönemde yayınlanan yazılar ve kitaplardan şu örnekler verilebilir: Ömer Celal Sarç, “Harp ve Ekonomi”, *Cemil Birsell’e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1939, s.363-375; Refii Şükrü Suvla, *Harpte Devlet Ekonomisi*, CHP Konferansları Serisi No.15, İstanbul, 1940; Sanayi Tetkik Heyeti’nde hazırlanan “Müdafaa Ekonomisi” raporları İsmail Hüsrev Tökin tarafından 1940 yılında *Müdafaa Ekonomisi* adı altında yayınlanmıştır. Bu kitap hakkında bir değerlendirme için bkz. Orhan M. Dikmen, “İsmail Hüsrev Tökin Müdafaa Ekonomisi, Ankara”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt II, sayı 3-4, Nisan-Temmuz 1941; Seyfi Kurtberk, *Harp ve Ekonomi*, İnsel Kitabevi, İstanbul, 1942.

büyük bir kısmının daha barışta hazırlanmasından veya tatbik edilmesinden ileri gelmiştir,”² diyordu.

Nitekim Neumark’ın öngörüsü doğru çıkmış, İkinci Dünya Savaşı koşullarında tüm ülkeler ekonomilerini planlayarak, üretim düzeylerini yükseltmişler ve savaş yılları planlama tekniklerinde büyük atılımlar yapıldığı yıllar olmuştur. Burada planlama kavramını en geniş biçimiyle mekanizmasının gördüğü işlevlerin yerini tamamen ya da kısmen yönetsel kararların alması diye düşünmek gerekir.³

Türkiye İkinci Dünya Savaşı’nda silahlı bir tarafsızlık politikası izlemiştir. Bu politika Türkiye’yi sıcak savaşın tahribatından korudusa da, ülkeyi savaş ekonomisinin dışında tutamamıştır. Bir yandan silahlı tarafsızlık politikasının gerektirdiği büyük bir ordunun beslenmesi öte yandan üretimi kendine yeterli olmayan bir ülkenin ithalatının birden büyük ölçüde kısıtlanması, 1930 Dünya Bunalımı sonrasında, devletçilik politikası izleyerek, ekonomisini denge içinde kararlı büyüme gösteren çizgiye oturtmuş Türkiye’yi zorunlu olarak yeni bir ekonomik denge arayışına itiyordu.

Silahlı tarafsızlık politikasının ve ithalatın büyük ölçüde kısılmasının, varolan ekonomik dengede yaratacağı etkiler şöyle özetlenebilir. Büyük bir ordu beslenmesinin üç tür etkisi olmuştur. Birincisi tüketim üzerindedir. Nüfusun yüzde 10’una yakın bir kesiminin askere alınarak ordunun büyütülmesi, bir anda ülkenin kentli nüfusunun yüzde 20’ler düzeyinden yüzde 30’lar düzeyine çıkmasıyla eşdeğer bir olgudur. Ordunun artan mevcudu kırsal kesimden çekilecek, kentli nüfusta olduğu gibi ürünle beslenecekti. Bunun toplumun evrimsel gelişimi içinde başarılabilmesi için hem tarımsal üretim teknolojisinde bir gelişmenin olması hem de tarımsal üretimin ticarete açılmasının hızlanması gerekir. Bu değişimler ise zaman içinde gerçekleşir. Oysa böyle bir dönüşüm yaşanmadan, savaş tehlikesi dolayısıyla ordunun mevcudunun birdenbire artırılması ekonomik dengenin bozulmasını do-

2 Fritz Neumark, *Harp Ekonomisi*, Başvekalet İstatistik Genel Direktörlüğü, Ankara, 1937, s.34-42.

3 R.A. Dahl, C.E. Lindblom, *Politics Economics and Welfare*, Harper and Row Publishers, New York, 1953.

ğurmuştur. İkinci etkisi üretim altındadır. Üretici emek, birdenbire üretim alanından çekilmektedir. Bu emeğin eksikliği kadın, çocuk ve çağdışı nüfusun emeğinin ikamesiyle tamamen gidermek olanağı bulunmamaktadır. Üçüncü etkisi devlet harcamalarında yaratacağı önemli artıştır. Üretimdeki düşmeler ve dış ticaretteki küçülmeler devlet gelirlerinde de bir azalma yaratırken, devlet artan harcamalarını karşılamak için yeni finansman kaynakları bulmak zorundadır.

Diğer türdeki etkilere, daha çok savaş koşullarının ithalatı kısıtlamasından doğmuştur. Bunlardan dördüncüsü yatırım malları ithali olanağının kalmamasıdır. 1940'lar Türkiye'si gibi yatırım malları üretemeyen bir ülkede, bu sınırlama özellikle önem kazanmaktadır. Bu durumda bir malda ne denli büyük kıtlık olursa olsun üretici güçleri geliştirerek üretimi artırma olanağı kalmamaktadır, ülke varolan üretim düzeyine hapsolmaktadır. Beşincisi ise tüketim mallarının ithalindeki azalma dolayısıyla, arz ve talep dengesinin bozulmasıdır.

Kuşkusuz bu etkiler ekonomik dengeleri köklü olarak sarsmakta ve ekonomiyi yeni bir dengeye kavuşturmak için ciddi önlemler alınmasını gerektirmektedir. Bunun için Türkiye'nin geliştirdiği temel çerçeve "Milli Korunma Kanunu" olmuştur.⁴ Türkiye çözümlerini bu yasal çerçeve içinde bulmaya çalışmış ve yetersiz hale geldiğinde bu yasa köklü değişiklikler yaparak amacına ulaşmaya çalışmıştır.⁵

Böyle bir ekonomide yeni bir dengeye ulaşmakta izlenebilecek iki farklı yol olduğu söylenebilir. Yollardan biri, kaba çizgileriyle, üretim ve tüketim dengesinin kurulmasını tamamen piyasa güçlerine bırakmak ve savaşın finansmanını yeni vergi düzenlemelerine gitmeden büyük ölçüde enflasyonla gerçekleştirmektir. Bu yolun izlenmesinin doğal sonucu toplum içi eşitsizliklerin çoğalması ve toplumun güçsüz

4 Recai Okandan, "Milli Korunma Kanunumuzun Kıymet ve Ehemmiyeti", CHP Konferanslar Serisi Kitap 15, Ankara, 1940; Namık Özcan, "Savaş Ekonomisi Politikası ve Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri: 1940-1945", ODTÜ İktisadi İlimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü Mastırtezi, Ankara, 1980 (teksir).

5 Yasada ve kararlardaki değişiklikler için bkz. Hüsnü Bengi, *Milli Korunma Kanun ve Kararları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943 ve Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s.248, 349, 356, 476-478, 483, 515-516.

kesimlerinin büyük sıkıntılarla karşılaşmasıdır. İzlenebilecek yollardan ikincisi ise, devletin düzenleyiciliğini önplana geçirmektir. Böyle bir tutumun başarılı olabilmesi için ülkenin üretim güçlerinin ve altyapısının gelişmiş olması gerekir. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı döneminde, Milli Korunma Kanunu çerçevesi içindeki uygulamaları bu iki tutum arasında bir dalgalanma göstermiştir. Savaş başlangıcında Refik Saydam Hükümeti döneminde 3.4.1939 ile 9.7.1942 arasında -devletin düzenleyiciliğine önem veren bir tutum varken bunu izleyen 9.7.1942 ile 9.3.1943 arasındaki I. Saraçoğlu Hükümeti döneminde ise bir ölçüde de piyasa güçlerinin düzenleyiciliği önplana geçmiştir. Bu dönemde fiyatların hızla artması üzerine 9.3.1943 ile 7.8.1946 arasında hükümet olan II. Saraçoğlu kabinesi yeniden devletin düzenleyiciliğine önem vermiştir.⁶

Bu bildiride Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı içinde karşılaştığı ekonomik sorunlar ve bulmaya çalıştığı çözümler, pamuklu dokuma sektöründe yapılan bir inceleme ile ortaya konulmaya çalışılacaktır. Hem kırsal kesim⁷ hem kentsel kesim tüketimi içinde önemli bir yer tutması ve "devletçilik" döneminde bu kesimde büyük yatırımlar yapılmasına karşın fabrikasyon türü üretim yapan özel kesim ile el tezgâhlarıyla üretim yapan küçük üreticilerin hâlâ önemli paylara sahip olması inceleme için pamuklu dokuma sektörünün seçilmesine neden olmuştur.

PAMUKLU DOKUMA SEKTÖRÜNÜN SAVAŞ ÖNCESİ YAPISI

Pamuklu dokuma sektöründe savaş içinde karşılaşılan sorunların düzeyini kavrayabilmek için, bu sektörün savaş başlangıcındaki yapısını kısaca betimlemek gerekir. Pamuklu dokuma sektörü Cumhuriyet'in kuruluşundan beri sürekli olarak artan bir koruma içinde geliş-

6 Bu dönemdeki politika dalgalanmalarını bir yandan izlenen devletçilik politikasının sürmekte olduğunu ve Cumhuriyet yöneticileri üzerinde Birinci Dünya Savaşı içinde yaşanan işe sorununun izlenimlerinin henüz canlı bulunduğunu gözönünde tutarak değerlendirmek gerekir.

7 Köylü ailelerinin tüketim giderleri içinde giyim giderleri bölgelere göre yüzde 14.6-18.2 arasında değişerek, gıda giderlerinden sonra ikinci sırayı almaktadır. Bkz. *Konjonktür*, yıl II, sayı 1-3, Ankara, 1941, s.12.

miştir. A. Şerif Öney 1939 yılı Haziran'ında Başvekil Refik Saydam'a yazdığı bir notta⁸ bu korumayı beş döneme ayırmaktadır. 1924-1926 yılları arasını ham bezin bir kilosuna 20 kuruşluk bir koruma sağlanan "kafi himaye" dönemi, 1927-1929 yılları arasını ham bezin bir kilosuna 32 kuruşluk bir koruma sağlanan "mutedil himaye" dönemi, 1930-1932 yılları arasını ham bezin bir kilosuna 45 kuruşluk bir koruma sağlanan "fazla himaye" dönemi, 1933-1937 yılları arasını ham bezin bir kilosuna 74 kuruşluk bir koruma sağlanan "müfrit himaye" dönemi, 1938 sonrasını ise ham bezin bir kilosuna 96 kuruşluk bir koruma sağlanan "işba halinde himaye" dönemi olarak adlandırmaktadır.

Türkiye'deki pamuklu dokuma sanayii böyle gittikçe artan himayeci bir ortam içinde gelişmiştir. 1924-1926 arasında Cumhuriyet'in devraldığı fabrikalar yeniden çalıştırılmıştır. Çoğunluğu azınlık ve yabancı sermaye kuruluşu olan bu fabrikalar, Cumhuriyet sonrasının koşulları içinde Türk özel ve kamu girişimleri olarak yeniden üretime başlatılmışlardır (Tablo 1). 1923 yılında fabrikalarda kurulu iş sayısı 64.620 ve tezgâh sayısı 762'dir. Tablo 2'den çıkarsanacağı üzere pamuklu dokumaların yüzde 76'sı ithal edilmekte, geriye kalan yüzde 24'ü fabrikalarda ve el tezgâhlarında dokunmaktadır. Yerli dokumaların ipliklerinin yüzde 70'i de ithal edilmektedir.

1927 sonrasında Teşviki Sanayi Kanunu'nun ve artan korumanın etkisiyle varolan özel kesim fabrikaları tesislerini yenilemeye, kapasitelerini geliştirmeye başlamışlardır. 1932 yılına gelindiğinde toplam pamuklu dokuma tüketiminin yüzde 57'si ithal edilmektedir. Yerli olarak fabrikalarda ve el tezgâhlarında dokunan pamukluların ipliklerinin de yüzde 47'si ithal edilmektedir. Yaşanan ekonomik buhranın etkisiyle "devletçilik" ilkesini benimseyerek, hiç olmazsa temel ekonomik malların üretiminde kendine yeterli hale gelmek isteyen Cumhuriyet yöneticileri için ulaşılan bu sonuç tatmin edici değildir. Hazırlanan

⁸ Şerif Öney, Mustafa Şeref Özkan'ın İktisat Vekili olduğu dönemde Sanayi Umum Müdürlüğü yapmış ve Birinci Sanayi Planı'nın hazırlanmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Başvekil Refik Saydam'a sunduğu uzun rapor, 30 Haziran 1939 tarihini taşımaktadır.

TABLO 1
1939'da Türkiye'deki Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları
A) ÖZEL KESİM KURULUŞLARI

Fabrikanın adı	Yeri	Kuruluş Kuruluş	1923 yılında faal		1939 yılında faal		Açıklamalar
			İğ sayısı	Tezgâh sayısı	İğ sayısı	Tezgâh sayısı	
Çukurova Mensucat T.A.Ş.	Tarsus	1887	5.000	-	21.696	248	Eski Mavromati Fab.
Rasim Dokur	Tarsus	1911-1912	7.000	131	18.800	208	
Çukurova Mensucat T.A.Ş.	Mersin				14.600	208	Eski Sasati Fab.
Milli Mensucat	Adana	1905	3.000	51	19.636	300	Eski Simyonoğlu Fab.
Şark Sanayi	İzmir	1898	16.000	-	20.932	288	Eski Kuzineri Fab.
Pamuk Mensucat	İzmir	1912	14.000	400	18.128	610	
Yedikule İplik	İstanbul	1889	10.000	-	13.864	-	Withall ailesince kurulmuştur. 1933'te fabrika tamamen yenilenmiş.
Mithat Recai Fab.	İstanbul				6.500	120	
Veliç	Gaziantep				2.130	-	
Soymer	Gaziantep	1927			3.000	66	Ömer Şefik Bey'in fabrikası
Erciyes İplik ve Dokuma Fab.	Kayseri				1.200	29	
Diğer özel kesim kuruluşları							
21 fabrika					-	566	

TABLO 1 (devam)
B) DEVLET KESİMİ FABRİKALARI

Fabrikanın adı	Yeri	Kuruluş Kuruluş	1923 yılında faal		1939 yılında faal		Açıklamalar
			İş sayısı	Tezgâh sayısı	İş sayısı	Tezgâh sayısı	
Bakırköy Bez Fab.	İstanbul	1850	6.400	100	8.928	320	Sümerbank
Ereğli Bez Fab.	Ereğli	1936	-	-	18.400	326	Sümerbank
Kayseri Fab.	Kayseri	1935	-	-	32.520	1.062	Sümerbank
Nazilli Basma Fab.	Nazilli	1937	-	-	28.236	768	Sümerbank
Adana Fab.	Adana	1895	3.220	80	11.558	176	Eski Tırpani Fabrikası. 1923 yılında Ziraat Bankası'na verilmiş, 1937 yılında MalatyaBez ve İplik Fab. T.A.Ş.'e geçmiş.
Malatya Fab.	Malatya	1936-1939	-	-	26.400	439	Sümerbank, Ziraat Bankası ve İş Bankası iştiraki.
Toplam özel kesim					140.486	2.426	
Toplam devlet kesimi					126.042	3.091	
Genel toplam			64.620	762	266.528	5.517	

Kaynak: Fazlı Turga, "Bizde ve Dışarıda Pamuk ve Pamuklu Sanayii", *Feshane Mensucat Meslek Dergisi*, cilt 2, no.3, Mart 1949, s.3, 45. Hüsamettin Toros, *Türkiye Sanayii Devlet İşletmeleri*, İstanbul, 1954, "İzmir Raporu", 1930 Sanayi Kongresi Raporları Zabıtlar, Ankara, 1930, s.44-46, Fuat Arpacı, *Türkiye'de Mensucat Sanayiinin 10 Yıllık Faaliyeti (Pamuklu Yünlü, İpekli)*, Ankara, 1951, s.15-22.

TABLO 2
Pamuk İpliği ve Pamuklu Dokuma Arzının Bileşimi

Yıllar	Yıl ortası nüfus (1000)	Pamuk ipliği			Pamuklu dokuma					Nüfus başına dokuma tüketimi (Kg.)
		Fabrikaların piyasaya			İthalat (Ton)	İpliğini kendi üreten fabrika imalatı (Ton)	Diğer fabrika üretimi (Ton)	Fabrika dışı üretim (Ton)	Toplam (Ton)	
		İthalat (Ton)	üretimi (Ton)	Toplam (Ton)						
1927	13.562	3.480	1.500	4.980	19.000	1.000			24.980	1.84
1928	13.861	3.200	1.600	4.800	18.200	1.100			24.100	1.74
1929	14.146	3.780	2.300	6.080	21.530	1.500			29.110	2.05
1930	14.448	2.684	2.355	5.039	14.043	1.871			20.953	1.45
1931	14.756	3.354	2.584	5.938	17.320	1.889			25.147	1.70
1932	15.071	3.485	3.962	7.447	13.600	2.693			23.740	1.57
1933	15.392	3.313	5.305	8.618	13.068	3.805	818	7.800	25.491	1.66
1934	15.721	4.240	6.650	10.890	11.199	5.071	1.190	9.700	27.160	1.73
1935	16.046	2.891	6.638	9.529	12.042	5.625	329	9.200	27.196	1.69
1936	16.350	3.015	7.450	10.465	10.318	8.055	1.365	9.100	28.838	1.76
1937	16.631	6.401	7.300	13.701	11.940	8.700	3.801	9.900	34.341	2.06
1938	16.916	6.342	7.962	14.304	12.155	10.545	4.404	9.900	37.004	2.19
1939	17.369	4.250	8.146	12.395	8.759	14.018	2.596	9.800	35.173	2.02

Kaynak: İsmail Hüsrev Tökin, *Ekonomik Coğrafya*, Maarif Vekilliği Mesleki ve Teknik Öğretim Okulları Ders Kitapları, İstanbul, 1940, s.89. Reşat Be-
nerli, "Memlekette 20 Senelik Pamuklu Giyim İhtiyacı ve Bu İhtiyacın Ne Suretle Karşılandığı", *Feshane Mensucat Meslek Dergisi*, yıl 1, no.5, Kasım
1948, s.71-73, Vedat Eldem, "Türkiye'de Sanayileşme Hareketi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 8, no.1-4, Ekim 1946, Temmuz 1947, s.61.

Birinci Sanayi Planı içinde pamuklu dokuma sanayii önemli yer tutmuştur. Bu siyasal seçmenin sonucu büyük kapasiteli Kayseri, Ereğli, Nazilli ve Malatya fabrikaları savaş öncesindeki yıllarda üretime başlamışlardır. Devlet fabrikalarının pamuklu dokuma kesimine girişi sadece yerli üretimin payını artıran niceliksel bir değişme değildir. Aynı zamanda da niteliksel bir değişmedir. Daha büyük numaralı ipliklerin üretilmesine dolayısıyla daha kaliteli bez dokuma yapılmasına ve basma üretimine geçilmiştir. Bu tür üretim için de yerli kozaların verdiği pamuğun elyaf uzunluğu yetersizdir. Yeni üretimin gerektirdiği elyafı sağlamak için Akala türü pamuk üretimi de devlet eliyle yayılmaya çalışılmıştır.

1939 yılına ulaşıldığında Tablo 1’de görüldüğü gibi, özel kesim fabrikalarında toplam 140.486 iğ 2.426 tezgâh, devlet kesimi fabrikalarında 126.042 iğ 3.091 tezgâh vardır. Bu gelişmeye rağmen pamuklu dokuma tüketiminde ithalatın payı yüzde 25, pamuklu iplik kullanımında yüzde 30 düzeyinde bulunmaktadır. Türkiye İkinci Dünya Savaşı başladığında bu sektörde, böyle bir düzeyde dışa bağlıdır.

Bu noktada sorulması gereken ilginç bir soru bu kesimde çok yüksek koruma marjlarına ve dolayısıyla kârlılığa karşın özel kesimin yatırım yaparak üretici kapasiteyi neden geliştirmediğidir. Bu gelişmeyi engelleyen 1933 yıllarında çıkarılan ve surprodüksiyon nizamnamesi diye adlandırılan bir nizamname olmuştur.⁹ Bu nizamname aşırı üretime neden olacak diye yeni fabrikaların kurulmasını engellemiştir. Böyle kurumsal bir giriş engelinin bulunması bir yandan varolan özel kesim kuruluşlarına tekelleri sağlarken, öte yandan kuruluş aşamasında yüksek maliyetlerle karşılaşan devlet fabrikalarının ilk yıllarda önemli kârlılık sorunlarıyla karşılaşmasına neden olmuştur. Bu tutumun, bildiriye yakından ilgilendiren bir başka sonucu ise, Türkiye’nin, İkinci Dünya Savaşı döneminde, pamuklu dokuma kesiminde yeterli üretim kapasitesine sahip olmadan girmesidir.

Yapılan ithalatın 1930’lar sonrasında miktar kısıtlarıyla süre-

9 Tunç Tayanç, *Sanayileşme Süresince 50 Yıl*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1973, s.96-98.

li olarak denetim altında tutulmasının ve koruma önlemleriyle pamuklu dokuma fiyatlarının yüksek düzeyde oluşturulmasının bir başka ilginç sonucu da el tezgâhlarıyla dokumacılığın varlığını sürdürmesi ve gelişmesi olmuştur.¹⁰

El tezgâhlarıyla yapılan üç farklı üretim biçimi vardır.¹¹ Bunlardan birincisi köylülerin kendi kullanışları için yaptıkları pazara arz edilmeyen üretimdir. İkincisi ise küçük sanatlar türü üretimdir. Bu halde küçük üretici, bir dükkânda az sayıda tezgâh sahibi olarak kalfa ve çırak kullanarak bir tüccara bağlı olmadan üretim yapar. Üçüncüsü ise ev sanayisi türü üretimdir. Bu türde ailenin üyeleri, kadın, çocuk, tüccarın sağladığı pamuklu ipini tezgâhlarında dokurlar, elde edilen ürünü tüccara onun saptadığı fiyattan satarlar. Ev sanayii türü üretim, bir kapitalist üretim biçimidir.¹² Üreticinin konumu ücret alan bir işçiye indirgenmiştir. Çok sayıda tezgâhı denetleyen tüccar, küçük sanat üretimine göre çok daha büyük bir hareketli sermaye ile çalışır, daha çok sayıda emekçinin yarattığı değere el koyar, daha geniş pazarlar için üretim yapar.

1930-1939 döneminde Türkiye’de hakim el tezgâhı üretim türü ev sanayii olmuştur. 1938 yılında Halk Bankası çalışmaya başlayınca-ya kadar el tezgâhıyla üretim yapanlara kredi sağlayacak bir kurum bulunmaması, bu banka çalışmaya başladıktan sonra da verebildiği kredi miktarının çok az olması ve üreticinin iplik sağlamakta karşılaştığı zorluklar, üreticiyi bir tüccara bağlanmaya itmiştir. Böylece el tezgâhı üretiminde küçük sanat üretiminin payı düşmüş ev sanayii türü üretim hakim hale gelmiştir.

Türkiye’de el tezgâhlarıyla üretim yapanlar 1930’lara kadar sürekli bir gerileme göstererek sayıları azalırken pamuklu dokumada “fazla himaye” dönemiyle birlikte bir gelişme göstermiştir.¹³ Küçük

10 Samet Ağaoğlu, *Küçük Sanat Meseleleri*, İstanbul, 1939, s.110.

11 Samet Ağaoğlu, “Küçük Sanatların Himayesi”, *İktisadi Yürüyüş*, sayı 9, 15.4.1940, s.8.

12 Ömer Celal (Sarç), *Ziraat ve Sanayi Siyaseti*, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1934, s.390.

13 Samet Ağaoğlu, *a.g.e.*, s.110.

Sanatlar Kongresi'nin yapıldığı¹⁴ 1937 yılında Sanayi Umum Müdürlüğü'nün yaptığı bir saptamaya göre, Tablo 3'te görüldüğü üzere, Türkiye'de 35.000 el tezgâhı vardır. Yılda 83.600.000 m² dokuma yapılmaktadır. Bu dokuma tezgâhlarının başta Denizli olmak üzere, Burdur, Gaziantep, İstanbul ve Kastamonu'da yoğunlaştığı görülmektedir.

Her üretim bölgesinin oldukça belirlenmiş bir pazarı vardır. Örneğin Gaziantep Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya, Denizli, İstanbul ve Karadeniz yöresine ürünlerini göndermektedir.¹⁵ Bu dokuma tezgâhlarında daha çok kaput bezi, diril, boyalı bez, alaca, yatak çarşafı, havlular, torbalık bez, vb. oldukça standart mallar üretilmektedir. Özel beğeniye dönük kaliteli mal üretimi yoktur.

TABLO 3
1937 Yılında El Dokuması Faaliyetinin Yurtiçi Dağılımı

Dokuma muntıkaları	Tezgâh sayısı	Dokumacılıkla uğraşanların sayısı	Bir yılda kullanılan iplik (ton)	Dokuma bez (1000 m ²)
Aydın	1.500	4.000	450	2.500
Burdur	3.500	9.000	1.200	6.800
Denizli	6.400	21.000	5.000	31.000
Gaziantep	3.000	8.000	1.000	6.000
Isparta	1.600	4.000	500	3.000
İstanbul	3.500	4.000	1.200	7.000
Kastamonu	4.000	12.590	2.100	12.500
Mardin	1.000	3.000	350	1.800
Diğer yerler	5.000	20.000	2.000	10.000
Toplam	35.000	90.590	14.000¹⁸	83.600

Kaynak: Muhlis Ete, "Türkiye'de Pamuklu ve Dokuma Sanayii", *İktisadi Yürüyüş*, sayı 54, 10 Mart 1942, s.5.

14 *Küçük Sanatlar Kongresi'nde İsmet İnönü ve Celal Bayar'ın Nutukları*, Trakya Umumi Müfettişliği Köy Bürosu, İstanbul, 1937, Fuat Arpacı, a.g.e., s.3-12.

15 Samet Ağaoğlu, a.g.m., s.18. Dokuma pazarı bir köy, nahiye ya da kasabada belirli bir gündür. Bir meydanda toplanan dokumacılar mallarını sergileyerek pazarlıkla mal toplayan tüccarlara satarlar. Dokumacılığın yoğunlaştığı yerlerde, ayrı dokuma pazarları kurulur. Kentlerde ise belirli tüccarlar dokumaları alarak kendi ilişkide bulundukları pazarlara gönderirler.

1930'lar sonrasında ipekli dokumada küçük üreticiler motorlu tezgâhlar kullanmaya başlanmasına karşın, pamuklu dokumada İstanbul'da bile büyük ölçüde geleneksel tezgâhlar kullanılmaktadır. Türkiye'de genelde motorlu olmayan tezgâhlardan üretim hızını artıran daha çok mekik atmayı sağlayan pedallı tezgâhlara bile geçilmemiştir.¹⁶ Tezgâhların yüzde 75'e yakını çukur-tezgâh diye bilinen en ilkel türdedir.¹⁷ Dokuyucu ayakları toprak çukur içinde, çok kötü sağlık koşulları içinde çalışmaktadır.

Dokumacılar Türkiye'de belli yörelerde toplanmış olmasına rağmen üretimin kalitesini ve verimliliğini artıracak bir işbölümü ve uzmanlaşma Gaziantep dışında pek gelişmemiştir. Dokumayla uğraşanların büyük kesiminin kent merkezinde kümelenmesi dolayısıyla Gaziantep'te, alacacı ustaları (dokuma faaliyetini örgütleyen tüccar), alaca dokuyucuları, boyacılar, başlıcalar, bekereciler, direzin tarakçıları, cülhalar, tarakçılar, yazmacılar, iplikçiler, ayak kalfaları, cendeciler,¹⁹ pa-

16 Köylünün kendisinin imal ettiği çukur-tezgâhlar 25-30 liraya çıkmakta ve kolayca nakledilebilmektedir. Dokumacılığın yoğunlaştığı Denizli ilinde Kale Belediyesi gömme tezgâh kullanılmamasını yasaklamıştır. Kadıköy Belediyesi isteyeni binaların kurma tezgâh yapılabilecek bir şekilde inşaatını emretmiştir. Atılan atkı sayısını artırarak daha hızlı bez dokumaya olanak veren pedallı tezgâhlar birkaç yüz liraya mal olmaktadır. Bu dönemde sadece İstanbul'da hanlarda çalışan dokumacılarda görülmektedir. Muhlis Ete, "Türkiye'de Pamuklu ve Dokuma Sanayi", *İktisadi Yürüyüş*, sayı 54, 10 Mart 1942.

17 Tefik Eşberk, *Türkiye'de Köylü El Sanatlarının Ehemmiyeti*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1939.

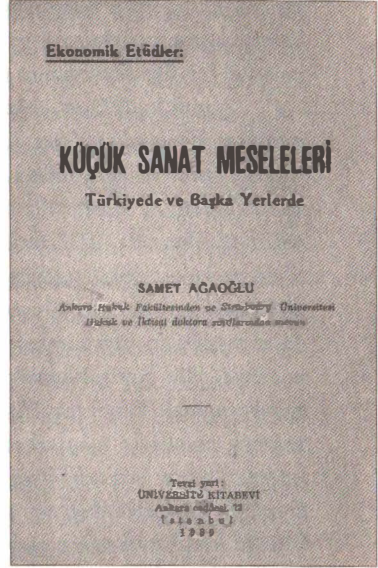
18 Tablo 2'de el tezgâhlarında dokunan pamuklu miktarı 9.9 bin ton görülmektedir. İki sayı arasındaki farkın 2.000 tonluk bir bölümü el bükmesi iplik kullanımı, diğer 2.000 tonluk bölümü pamuklu dışı malzemenin kullanılması ile açıklanabilir.

19 *Alaca Ustaları*, alaca kalfalarının dokudukları alaca toparını her hafta sonunda götürüp sattığı tüccardır. Mahalle arasındaki dükkânlarında el tezgâhlarında alaca dokuyanlara alacacı ya da alaca kalfası denirdi. Dokumacıların yatak yüzü, yatak çarşafı, bez astar vb. dokuyanlar cülhalar diye adlandırılırdı. Haşıkılar ipliği un ile kaynatır masuraya sararlardı. Bekerci çıkırta ip eğirmekte kullanılan keçi boynuzundan yapılan aracı imal edene denirdi. Direzin tarakçıları dokumacıların cülhaların direzlerini dokuma tarağına takan kimselerdir. Mahalle aralarındaki dükkânlarda çalışırlardı. Kitrelenmiş dokumaları bu işe özgü tahta örs üzerinde tahta tokmakla döverek parlak ve düzgün hale koyalara takakçı denilirdi. Pamuklu dokuma ipliklerini iplikçiler satar, yazmacılar yazma dokur, boyacılar iplik ve kumaş dokur. Cendeciler bir tür apre yapardı. Hasan Remzi Çiftçi ve Şakir Sabri Yener; *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Gaziantep'te Sanat ve Ticaret Dalları*, Gaziantep Kültür Derneği, Gaziantep, 1971, s.6, 10, 14-15, 19, 28, 47, 51.

muklu dokuma faaliyeti etrafında bir küçük üreticiler bütünü yaratıyor, uzmanlaşma ve işbölümünün getirdiği bir verimlilik ve kalite yükselmesi sağlıyorlardı.

Diğer yörelerde pamuklu dokuma etrafında böyle bir işbölümünün gelişmemiş olması, 1930'lu yıllardan beri sürekli olarak sanayi kongrelerinde küçük üreticileri örgütleyecek santral fabrikalar kurulması fikrinin işlenmesine neden olmuştu. Bu santraller dokumacılara çözgüyü hazırlayacak, boya ve apreyi yapacaktır. Çok sözü edilmesine rağmen bu tür santral fabrikaların kurulması 1939 yılına kadar gerçekleşmemiştir.²⁰

Tezgâh teknolojisinin geriliğine ve küçük üreticiler arasında bir işbölümü gelişmesi olmamasına rağmen, ev sanayii üretim biçiminin emeğe yüklediği aşırı yük, ev sanayiinin fabrika sanayii ile yarışabilir maliyetlerde çalışmasına olanak vermiştir. 1938 yılında eni 90 cm. ve 1 metresinin ağırlığı 195 gram olan fabrika mamulü kaput bezinin, İstanbul'da perakende satış fiyatı 44 kuruş/metre iken, eni 80 cm. ve 1 metresinin ağırlığı 145.7 gram olan el tezgâhında dokunan kaput bezi'nin İstanbul'da satış fiyatı 20 kuruş/metredir.²¹ Kalite farklılığına karşın el tezgâhı dokumaların çok ucuz olarak satılması yeterli talebi bulmasına neden olmaktadır. Bu fiyat farkı fabrikaların üretimindeki maliyet yükseklüğinden dolayı değil, koruma ve tekerci konumun sağladığı yüksek fiyatlandırma yüzündendir. Haluk Cillov'un hesaplamalarına göre eni

DP Hükûmetinde sanayi bakanlığı yapan Samet Ağaoglu'nun kitabı.

20 Vasıf, "Dokumacılık Raporu", 1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar, Ankara, 1930, s.31.

21 Haluk Cillov, *Denizli El Dokumacılığı Sanayii*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1949, s.145.

90 cm. olan kaput bezinin fabrikadaki maliyeti 15.86 kuruş/metredir. Karşılaştırma yapabilmek için eni 90 cm. olarak kabul edilerek hesaplanan el tezgâhı dokumanın maliyeti ise 18 kuruş/metredir.²²

Pamuklu dokuma sektörünün bu türde bir yandan modern fabrikalara, öte yandan el tezgâhlarına dayanan ikili yapısı, ilginç bir karşılıklı bağımlılık yaratmıştır. El tezgâhları üretimleriyle, korunan fabrika ürünlerinin fiyatlarının daha da yükselmesini önlemektedirler. Örneğin 15 Temmuz 1937 tarihinde yürürlüğe giren G.İ.B. Kararnamesi'yle pamuklu dokumalarda gümrüklerde koruyuculuğun²³ yüzde 30 düzeyinde artırılmasının iç piyasadaki fiyatlara yansması, büyük ölçüde, el tezgâhları üretiminin yarışması yüzünden olmuştur. Aynı kararnameyle iplik gümrüklerinde indirme yapılması ve iplik ithaline olanak verilmiştir. Bu el tezgâhlarının üretiminin artmasına neden olmuş ve böylece fabrika mamullerinin fiyatlarını daha da artırmasını engellemiştir.²⁴ Öte yandan el tezgâhları fabrikada bükülmüş ipleri dokumaktadırlar. Geleneksel yöntemle elde eğrilen iplerle el tezgâhlarının, fabrika üretimi yanısıra varlıklarını sürdürme olanağı yoktur. Bu bakımdan üretimleri fabrikaların piyasaya iplik arzına ya da iplik ithaline bağımlıdır. Fabrika üreticileri iplik ithalinde sınırlamalar getirdiklerinde, el tezgâhı üretimine de bir sınır koymuş olmaktadır. Bu nedenle el tezgâhlarının temel sorunu iplik sağlanması olmaktadır. Bu dönemde iplik kıtlığı sürekli olarak gündemde kalmış, el dokumacıları üretimlerini artıramamışlardır.

El tezgâhıyla pamuklu dokuma üretenlerin örgütlenmesindeki temel güdü de, hep iplik sağlanmasıındaki dar boğazın aşılması olmuştur.²⁵ 1930'lu yıllarda el tezgâhı dokumacılarının iki tür örgütlenme olanağı vardı. Birincisi bu kesimin siyasal alanda sesini duyuracak Dokumacılar Cemiyetleri'dir. Bunlar Ticaret ve Sanayi Odaları nizamnamesine ve "Esnaf Cemiyetleri" talimatnamelerine göre kurulmuşlar-

22 Halûk Cillov, *a.g.e.*, s.148.

23 Sümerbank, 1937 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1938, s.11.

24 Şerif Önay'ın 30 Haziran 1939'da Refik Saydam'a yazdığı rapordan.

25 *İktisadi Yürüyüş*, yıl 1, sayı 1, 7 Aralık 1939, s.12, 21.

dır.²⁶ Katılımın isteğe bağlı olduğu bu cemiyetlerin, 1930'lu yılların tek parti rejimi içinde büyük güçleri olmamıştır. Dokumacıların ikinci tür örgütleri, daha çok iktisadi işlevlidir. Bu yöredeki dokumacılar iplik sağlanması ve kalite kontrolü vb., işlevleri yerine getirmek için ya dokumacı birlikleri ya da dokuma kooperatifleri kurmuşlardır. Bu tür birliklerin örneklerinden biri olan Senirkent Dokumacılar Birliği, yöredeki tüm dokumacıları bünyesine almıştır.²⁷ Birlik ipliği Adana Ziraat Bankası Şubesi kanalıyla sağlanmış ve üyelerine dağıtmıştır. Ayrıca üyelerinin üretimlerini arzını ve kalitesini denetlemiştir.

1931 yılında Üçüncü C.H.F. Kongresi'nde kooperatifçiliğin parti programına alınması ve Türk Kooperatifçilik Kurumu'nun kurulmasından sonra, kooperatifler yeni bir ekonomik örgütlenme seçeneği olarak ortaya çıkmıştır. 1934 yılına kadar 6, 1935 yılında 6, 1936 yılında 5, 1938 yılında 1, 1939 yılında 1 olmak üzere savaş öncesinde 19 kooperatif kurulmuştur.²⁸ Bu kooperatiflerden beşi Denizli Vilâyeti'nde, diğerleri İstanbul, İzmir, Burdur, Kastamonu ve Tamzara'dadır. Gerek birliklerin gerek kooperatiflerin başarılı olabildiği yerlerde, dokuyucuların tüccara bağımlılığı bir ölçüde azalmıştır.

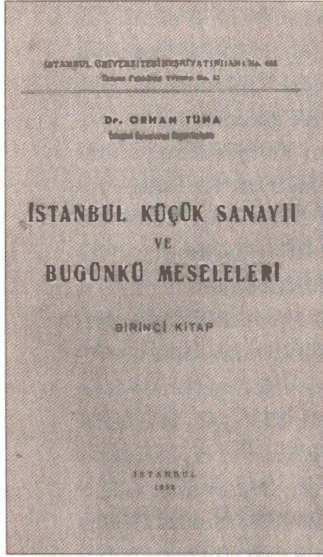
Dokumacıların cemiyetleri ve iktisadi örgütleri tüm bu dönem boyunca fabrika üreticileri karşısında güçlü olamamış ve iplik sorununu çözememişlerdir. Savaşın arifesinde, 1939 yılı başlarında, iplik ve kaput bezi ithalinin yeniden kısıtlanmasının yarattığı fiyat artışları üzerine el tezgâhı üreticileri ciddi sıkıntılar karşısında kalmıştır. 2 Mart 1939'da İktisadi Vekaleti II numaralı ilânıyla pamuk ithalini serbest bırakmıştır.²⁹ Bu el tezgâhı üreticileri için çok önemli bir fırsat yaratmıştır. Ama el tezgâhı dokumacıları bu olanaktan yararlanmaya başladık-

26 Orhan Tuna, *İstanbul Küçük Sanayii ve Bugünkü Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1950, s.102.

27 Orhan Tuna, "Senirkent Kasabasında El ve Ev Dokumacılığı ve ve Kasabanın İktisadi Durumuna Umumi Bir Bakış", *I.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 12, no.3-4, Nisan-Temmuz 1951, s.137.

28 Kemal Peker, "Dokumacılık Kooperatifleri", *Karınca*, sayı 92-93, 1944, s.10.

29 Hayri Puyan, "Kaput bezi ve Pamuk İpliği", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Bülteni*, yıl 14, sayı 2-3, 1 Nisan 1939.

**İstanbul Üniversitesi İktisat
Fakültesi Öğretim Üyesi
Orhan Tuna'nın eseri.**

tan kısa bir süre sonra savaş başlamış ve ip-
lik kıtlığı yeniden ortaya çıkmıştır.

Savaşın başladığı dönemdeki pamuk-
lu dokuma sektörünün görüntüsünü şöyle
özetleyebiliriz. Tablo 2'de görüldüğü üzere,
kişi başına pamuklu dokuma tüketimi
1930'lu yıllarda 1.45-2.19 kilo arasında de-
ğişmiştir. Bu çok düşük bir tüketim düzeyi-
dir. Tüketicinin düşüklüğünde kişi başına ge-
lirin düşüklüğü kadar pamuklu dokumada
iç fiyat düzeyinin yüksek olmasının etkisi
vardır. 1938 yılında kişi başına tüketim
2.19 kilo en yüksek düzeydedir. Bunun yük-
sek fiyat düzeyi nedeniyle bastırılmış bir ta-
lep olduğunu bilerek, savaş içi arzını ölç-
mekte bir norm olarak kullanabiliriz.

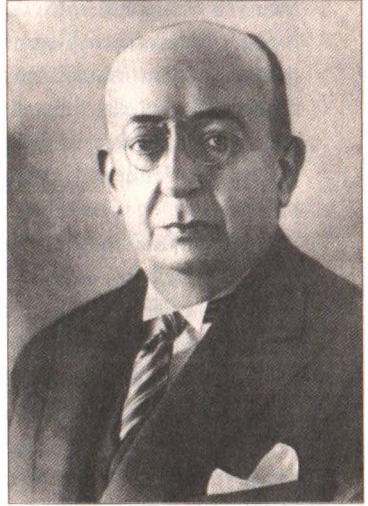
Bu talep 37.000 ton pamuklu doku-
maya tekabül etmekte bu talebin 12.000 to-
nu ithalat, 10.000 tonu el tezgâhları,
15.000 tonu yerli fabrikalarca karşılanmaktadır. 1939 yılında özellik-
le yeni devlet fabrikalarının devreye girmesiyle bu fabrikaların payı
16.000 tona çıkmış, ithalatın payı 9.000 tona, el tezgâhlarıyla doku-
macılığın payı 9.800 tona inmiştir.

SAVAŞ EKONOMİSİNİN YASAL ÇERÇEVESİ: MİLLÎ KORUNMA KANUNU

1939 Eylül'ünde İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte ithalat
azalmış, Türkiye ordusunu büyötmeye başlamıştır. Bu durumda barış
ekonomisinin araçlarıyla ekonomik sorunlar çözülememiş ve fevkalâ-
de haller için yeni yasalar gerekli olmuştur. Seferberlik ilânı, savaşa
girmeden ordu için alınacak önlemlere olanak vermiş olmakla birlikte
halkın gereksinmelerini karşılamak için yetersiz kalmıştır. Savaşa gir-
meyen bir ülkede alınacak fevkalâde önlemler için hükümete yetki ve-

ren bir çerçeve yasaya gereksinme duyulmuştur.³⁰

Refik Saydam Hükümeti'nin bu konudaki önerisi 26 Aralık 1939 günü "Milli İktisadi Koruma Kanun Projesi" olarak C.H.P. Grup Başkanlığı'na sunulmuştur. 23 maddelik bu tasarı hangi halde fevkalâde hal ilân edilebileceğini belirledikten sonra, hükümete ekonomiyi denetlemekte çok geniş yetkiler veriyordu. Parti grubu toplantısında bu öneri Anayasa'ya aykırı eleştirilmiş ve "kişilere yüklenecek mükellefiyetlerin etraflıca, eski tabirle tâdadî şekilde tespit edilmesi mevcut kanunların yine bir kanunla değiştirilmesi ve (Hükümete verilecek) selahiyetlerin çerçevelemesi" gereği

Sihhat ve İçtimai Muavenet Vekili
Dr. Refik Saydam.

üzerinde durularak, yeni bir tasarı hazırlamak üzere Recep Peker başkanlığında bir komisyon kurulmuştur.³¹ Yeni komisyonun hazırladığı tasarı, grubun eğilimleri doğrultusunda hükümetin yetkilerine bazı sınırlamalar getirilmiş ve yetkiler ayrıntılı şekilde sayılarak madde sayısı 72'ye çıkarılmıştır. "Milli Korunma Kanunu" adını alan tasarı, 18 Ocak 1940 tarihinde 3780 sayı ile yasalaşmıştır.

İlk tasarıya göre yetkileri kısılmış olmasına karşın "Milli Korunma Kanunu", hükümete yine de önemli yetkiler veriyordu. Üretimi artırmak için sanayi ve maden müesseseleri hükümetçe denetlenebilecek ve bunlara üretim programı verilebilecektir. Üretim programı iyi uygu-

30 Refik Saydam, 1940 Şubat'ında yaptığı radyo konuşmasında Milli Korunma Kanunu'nun çıkarılma gerekçesini "... Milli Korunma Kanunu'nun tatbiki bir seferberlik mukaddimesi veya bir harp hazırlığı olmaktan çok uzaktır. Bugünün dünya şartlarına uymak ve yarının emniyetini kazanmak içindir" diye anlatıyordu. Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü*, Ankara, 1963.

31 Kemal Turan, "Milli Korunma Kanunu Üzerine Bir Konuşma", *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Türk İktisat Cemiyeti, Ankara, 1944, s.358.

lamayan tesislere el koyarak kendisi işletecek, tesisin sahibine münasip bir bedel ödeyecektir. Gerek bunların, gerek diğer işyerlerinin işçi ve uzman elemanlarını hükümet sağlayacaktır. Bu amaçla kişilere ücretli iş mükellefiyeti yükleyebilecektir. Bütün bu işyerlerinde çalışanlar kabul edilebilir bir gerekçeleri olmadan ve haber vermeden işlerini terkedemeyeceklerdir. Hükümet sanayi ve maden müesseselerinin ürettiklerini, normal maliyetlerine belli bir kâr yüzdesi ekleyerek satın alabilecektir. Bu malların hükümete teslimi zorunlu olacaktır. Hükümette bu işyerlerine, kredi ve hammadde sağlayacaktır. Hükümet, halkın ve Milli Müdafaa'nın ihtiyacı olan her nevi madde yardımcı malzemeye, değer fiyatını ödeyerek el koymaya ve öngörülen amaca göre dağıtmaya, satmaya ve ihtiyacı olanlara kârsız devretmeye yetkili kılınmıştır. Hükümet boş ya da tamamlanmamış işyerlerini, belli bir karşılık ödeyerek işler hale getirebilecektir. Sahipleri için kat'i lüzumu olmayan makine, alat, edevat, tesisat ve her tür üretim araçlarını, sahiplerinin işlerini aksatmak koşuluyla ve gereksinmesi olan bir müesseseye vermek üzere değer pahasıyla satın alabilecektir. İşyerlerinde, gereksinmeye göre, günlük çalışma saatleri üç saate kadar artırılabilir. İş Kanunu'nun çocuk ve kadınlara ait hükümlerini yürürlükten kaldırabilecektir. Hükümet her türlü hususi nakil vasıtalarının seyriseferini düzenleyip kısıtlayacağı gibi, ücretlerini vererek gerekli gördüğü işlerde çalışmasını zorunlu tutabilecek ve değer pahasını ödeyerek satın alabilecektir.

İthalat ile ilgili işlemlerde hükümet dışarıdan gelerek maddelerin cinslerini ve miktarlarını belirleyecektir. Seçtiği ticaret kuruluşlarına veya ticaret birliklerine ithalatta bulunmak üzere kredi, döviz ve akreditif sağlayacak ve bu müesseselerden belirlenen mallarda stok yapmalarını isteyebilecektir. Bu müesseselerin stok yapma yüzünden doğacak kayıpları devletçe karşılanacaktır.

İçte gereksinmeden fazla üretilen maddelerin ihracında yapılacak satışların şekil ve şartları hükümetçe saptanabilecektir.

Hükümet içte gerekli gördüğü maddelerin azami fiyatlarını tespit edebilecektir. Gerekli gördüğü maddelerin üretici ve tüccar tarafından azami stok miktarını belirleyebilecektir. İthal edilen, ama gümrük-

ten çekilmeyen maddeler, sahibine gerekli uyarı yapılmasına rağmen çekilmezse, hükümet tarafından sahibi namına gümrükten çekilebilecektir. Hükümet halkın ve Milli Müdafaa'nın kati ihtiyacı olan zaruri maddelerin tüketim miktarını belirleyerek kısıtlayabilecektir.

Kentlerde tüm gayrimenkul kiralari dondurulmuştur. Hükümet bu kanundaki işlevleri yerine getirmek için her türlü bina ve depoyu, bu dondurulan kira değeri üzerinden, kullanabilecektir.³²

780 sayılı kanunun kabulünden kısa bir süre sonra kabinenin 19 Şubat 1940 tarihindeki toplantısında, kanunun birinci maddesine göre fevkalâde hal ilân ederek uygulamaya koymuştur.³³ Yasaya göre uygulamayı yönetecek Koordinasyon Heyeti M. Müdafaa, Maliye, İktisat, Ziraat, Münakalat ve Ticaret Vekillerinden oluşmuştur. Genel çizgileri aynı kalmak üzere kanun uygulamada sürekli olarak gözden geçirilmiştir. 25.12.1940 tarih ve 3954 sayılı yasa ile 20 maddesi, 19.12.1941 tarih ve 4156 sayılı yasa ile 3 maddesi, 30.1.1942 tarih ve 4180 sayılı yasa ile 26 maddesi değiştirilmiştir. Bu değişiklikler sırasında yasanın 16 maddesi iki kez de değiştirilmiş oluyordu.³⁴

Milli Korunma Kanunu'nun hükümete verdiği bu yetki çerçevesinin, pamuklu dokuma sektöründe nasıl uygulandığını görelim.

PAMUKLU DOKUMA ARZINI ARTIRMAK İÇİN ALINAN ÖNLEMLER

Tablo 4'ten görüleceği üzere 1939 yılında ithal edilen iplik ve pamuklu dokuma miktarı 13.000 tondur. Bu toplam 35.000 ton olan arzın, yüzde 37'sinin doğrudan ya da dolaylı olarak dışa bağlı olması demektir. Savaşın başlanması en büyük etkisini ithalatın azalmasında göstermiş ve 1940 yılında iplik ve pamuk dokuma ithalatı toplamı 4.200 ton düşmüştür. Doğan arz açığını azaltmak için alınan önlemleri a) İthalat, b) Devlet fabrikaları, c) Özel kesim fabrikaları ve d) Tezgâhları alt bölümlerinde inceleyelim.

32 Recai Okandan, *a.g.e.*, s.6-9.

33 Hüsnü Bengi, *a.g.e.*, s.39.

34 Hüsnü Bengi, *a.g.e.*, s.37-38.

TABLO 4
Savaş Döneminde Pamuk İpliği ve Pamuklu Dokuma Arzının Bileşenleri

Yıllar	Yıl ortası nüfus (1000)	Pamuk ipliği			Pamuklu dokuma					Kişi başına tüketim (Kg.)
		Fabrikaların piyasaya			İthalat (Ton)	İpliğini kendi üreten fabrika imalatı (Ton)	Diğer fabrika üretimi (Ton)	Fabrika dışı üretim (Ton)	Toplam (Ton)	
		İthalat (Ton)	üretimi (Ton)	Toplam (Ton)						
1939	17.369	4.256	8.146	12.402	8.759	14.018	2.602	9.800	35.179	2.02
1940	17.723	856	9.610	10.466	3.599	16.730	1.866	8.600	30.855	1.74
1941	17.953	800	9.229	10.029	1.904	16.938	1.629	8.400	28.871	1.61
1942	18.144	1.620	8.632	10.452	3.902	18.349	2.452	8.000	32.703	1.80
1943	18.337	2.628	9.699	12.327	5.380	18.244	3.927	8.400	35.951	1.96
1944	18.533	2.168	8.913	11.081	3.351	18.954	3.481	7.600	33.386	1.80
1945	18.664	1.243	9.507	10.750	2.847	19.688	3.450	7.300	33.285	1.78
1946	19.074	1.321	9.187	10.508	2.122	19.228	3.208	7.300	31.858	1.67
1947	19.493	8.501	8.657	17.158	10.685	18.073			45.916	2.35

Kaynak: Vedat Eldem, *a.g.m.*, s. 61; Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı*, cilt 16, 1949, s. 419-411; İsmail Hüsrev Tökün, *Rakamlarla Türkiye*, cilt II, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1949, s. 123-124; Reşat Benerli, *a.g.m.*, s. 71-73.

a. İthalattaki Düzenlemeler

Hükümet ithalatı fevkalâde hal süresince iki mekanizma ile kontrol etmek istemiştir. Bunlardan biri ithalatçıları uzmanlık konularına göre ayrılmış ve onları “İthalatçı Birlikleri” içinde toplayarak denetlemiştir. İkincisi ise, devletin doğrudan kendi oluşturduğu “Ticaret Ofisi” kanalıyla ithalat yapmıştır. Ticaret Ofisi önceleri salt iâşe alanında faaliyet göstermek için kurulmuş olmasına karşın, daha sonra faaliyet alanını genişleterek dokuma ithalatı da yaptığı anlaşılmaktadır.³⁵ Ama pamuklu dokuma ithalatının İkinci Dünya Savaşı süresince daha çok “Manifatura İthalatçıları Birliği”nce gerçekleştirildiği söylenebilir.³⁶

Birliklerin kurulması 8 no.lu Koordinasyon Heyeti kararıyla olmuştur. Bu karar 13.3.1940 tarih ve 4457 sayılı *Resmî Gazete*’de yayınlanmıştır.³⁷ 11.4.1940 tarih ve 4482 sayılı *Resmî Gazete*’de bu birliklerin uyacakları statü neşredilmiştir. Birliğe katılmayan ithalatçılar, birliğin işgal konusu maddeleri hiçbir şekilde ithal edemeyecektir. Bu maddenin birliğin işgal konusunda olup olmadığı konusundaki karar, Ticaret Vekaleti’nce verilecektir. Birliklere Milli Korunma Kanunu hükümlerini uygulamak, ülke ihtiyaçlarını karşılamak ve iç piyasaları düzenlemek konusunda Ticaret Vekaleti’nin emirleri doğrultusunda, ithal edilecek malların cins, fiyat ve kalitede olmasına çalışmak, ithalatçı mukavelelerini denetlemek, ithal mallarının kullanıcıya ve tüketiciye uygun koşullarla intikalini sağlamak ve gerekli görülen miktarlarda stok yapmak görevi verilmiştir.³⁸

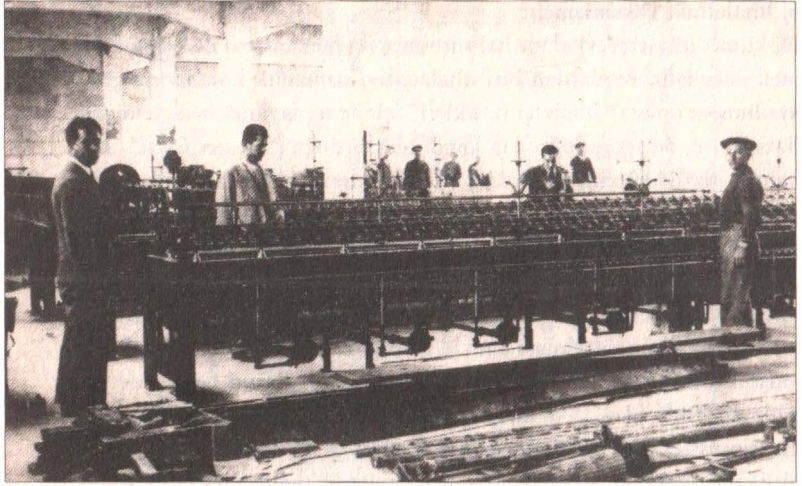
Böyle bir örgütlenme içinde yürütülen pamuklu ithalatının miktarı dış koşullar yüzünden 1940 ve 1941 yıllarında en düşük düzeye ulaşmıştır. 1941 yılında pamuk ipliği ve dokuma ithali toplamı 2.700 tona başka bir deyişle, savaş öncesi dönemin beşte birine düşmüştür. 1940-1941 yılında yapılan ithalat daha çok Almanya, İtalya ve İngiltere-

35 Bkz. Tan, *Vatan, Tanin*, 3.10.1945.

36 *Cumhuriyet*, 13.7.1945; Faruk Fenik, “Manifatura Karaborsasını Kimler İdare Ediyor?”, *Vatan*, 1.2.1944.

37 Hüsnü Bengi, *a.g.e.*, s.48.

38 Hüsnü Bengi, *a.g.e.*, s.59-60.

Gaziantep'te bir dokuma atölyesi.

re'den gelmekteydi.³⁹ Tablo 4'te 1942 yılında itibaren ithalatta görülen artış Hindistan'tan ithalata başlanması dolayısıyladır. Savaş bittikten sonra bile, 1945-1946 yıllarında da ithalat düşük kalmıştır. Bu dönemde Hindistan'ın yanısıra ABD, İsviçre, İngiltere ve Brezilya'dan bir miktar ithalat yapılabilmektedir.⁴⁰ 1947 yılı hem yurt dışındaki hem yurt içindeki gelişmeler dolayısıyla, normal ithalat rejimine geçiş yılı olmuştur. Pamuklu ipliği ve dokuma ithalatı 1946 yılının 3.400 tonundan, 1947 yılında 19.100 tona çıkmıştır. Bu normale dönüşte, 7.8.1946'da kurulan Recep Peker Hükümeti'nce İthalat Birliklerini ve Ticaret Ofisi'ni⁴¹ ve 1946 Temmuz'undan itibaren de pamuk ipliği satış ve ithalindeki kısıtlamaların kaldırılmasının etkisi vardır.⁴² Böylece talebi yeniden büyük ölçüde piyasa güçleri düzenler hale gelmiştir.

Fevkalâde halin sürdüğü sürede İthalat Birliği'nin kendisinden

39 Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı*, cilt 16, Ankara, 1949, s.410-411.

40 Selim Sabit Aykut, *Rakamlarla Türkiye*, cilt 1, Ankara, 1947, s.330.

41 Bkz. *Vakit, Ekonomi*, 15.8.1946.

42 *Akşam*, 18.8.1946.

beklenen denetim işlevini yerine getiremediği anlaşılmaktadır. 1.2.1944 tarihindeki bir gazete haberinde, ithalatçıların manifatura karaborsasını beslediği şöyle anlatılıyordu:

“... İthalatçı Birlikler tevziatı layıkıyla yapamıyorlar. Ömer Abid Han'ın altında asılan listeler bir işe yaramıyor. İthalatçıların malları daha yolda iken devrediyor. Konşimentoyu alan tüccar bunu istediğine devrediyor... Bugün nakliyat ambarlarında yüz binlerce lira-lık stok mal vardır. Üzerindeki yazılı adrese gönderilmez. Tüccara kim parayı öderse ona gönderilir. Bugün karaborsayı yapan ithalatçı tüccarlardır...”⁴³

İthalatçı Birlikleri'nden yakınmaların artması üzere, ithalat üzerinde hükümetin denetimini artırıcı önlemler alınmıştır. 1944 Mayıs'ında ithalat siparişleri üzerine Yerli Mallar Müessesesi'nin denetimi getirilmiştir. Siparişlerin verilmesinde Birlik yine aracılık edecektir, ama sipariş edilen malların gerekli olup olmadığı Yerli Mallar Müessesesi'nce kararlaştırılacaktır.⁴⁴ İplik ithali ise Yerli Mallar Müessesesi'nce yapılacak ve kullanıcılara dağıtılacaktır. Bu sistemin uygulanması, imalatçılar iplik ithalatına teşebbüs etmediğinden, iplik ithalini azaltmış ve darlığı artırmıştır. Bunun üzerine 1944 yılı Aralık ayı içinde imalatçıların iplik ithaline izin verilmiştir. İmalatçının ithal ettiği ipliğin yarısı kendisine bırakılmakta, diğer yarısı Bölge Sanayi Birliği'nce diğer üreticilere dağıtılmaktaydı.⁴⁵ Sağlanan bu esnekliğin de ip ithalatını artırmakta yetersiz kaldığı Tablo 4'teki 1945, 1946 yılına ait iplik ithalatı rakamlarından ve gazetelerdeki yakınmalardan anlaşılmaktadır.⁴⁶ Bu kısıtlık Recep Peker Hükümeti'nin dünya ekonomisindeki gelişmeleri gözönünde tutarak pamuk ipliği satış ve ithalatını serbest bırakmasından bir süre sonraya kadar devam etmiştir.

⁴³ Faruk Fenik, “Manifatura Karaborsasını Kimler İdare Ediyor?”, *Vatan*, 1.2.1944.

⁴⁴ *İlber*, 5.5.1944.

⁴⁵ “İktisat Vekaleti İplik İthalatı Sistemini Değiştirdi”, *Akşam*, 20.12.1944.

⁴⁶ “İplik Karaborsası Neden Öülenemiyor?”, *Vakit*, 7.5.1945.

b. Devlet Fabrikalarında Üretimin Artırılması İçin Alınan Önlemler
Üretimin yetersiz olması halinde alınabilecek ilk önlem üretici kapasiteyi geliştirmek, yeni yatırımlara gitmektir. Oysa üretim kapasitesinin artırılmasını tamamen ithalata bağımlı olduğundan, savaş koşulları hükümetin bu konudaki çabalarını çok verimsiz kılmıştır. Savaş başladıktan sonra devlet fabrikalarının üretici kapasitesine en önemli ekleme, Malatya Bez Fabrikası'nın 1939 yılında deneme üretimini tamamlayarak, 1940 yılında düzenli üretime geçmesi ve Adana Dokuma Fabrikası'na 5000 iğ ve 80 tezgâh eklenerek genişletilmesinin 1940 yılında tamamlanması olmuştur.⁴⁷ Ayrıca Romanya ile yapılan ticaret anlaşmasından yararlanarak döküntü pamuklardan iplik yapan 612 iğlik,⁴⁸ iki tesisat ithal edilmiş ve 1943 yılında Kayseri ve Nazilli fabrikalarında üretime geçirilmiştir.⁴⁹ İsviçre ile yapılan ticaret anlaşmasına dayanarak gerçekleştirilmek istenen 20.000 iğlik yeni bir fabrika kurmak girişimleri ise, başarıya ulaşamamıştır.⁵⁰

Bunlar dışında en büyük iki fabrika olan Kayseri ve Nazilli'nin yeterli işçi sağlanamaması dolayısıyla ve özellikle dokuma bölümlerinin verimli çalıştırılmaması, yeni yatırımlara kaynaklık etmiştir. Kayseri Fabrikası'nın dokuma kısmında değerlendirilemeyen iplikleri değerlendirmek üzere Bünyan Fabrikası içinde eski tezgâhlar kurularak bir pamuklu kısmı oluşturulmuştur. Bu kısmın 1943 ve 1944 yıllarında ve kısmen 1945 yılında çalıştırıldığı anlaşılmaktadır.⁵¹ Benzer şekilde Nazilli Fabrikası'nın karşılaştığı sorunları çözmek için İzmir Halkapınar'da, Nazilli Fabrikası'nın bir uzantısı olarak çalışacak bir dokuma fabrikası kurulması düşünülmüştür. 4.5.1944'te binanın yapımına başlanmıştır.⁵² Başlangıçta bu fabrikanın tezgâhlarının Nazilli'den ve diğer fabrikalardan sağlanması düşünülmüşse de sonra bun-

47 Sümerbank, 1940 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1941, s.20.

48 612 iğlik bu tesisler 2 ve 4 no.lu ipliklerden yılda 550 ton üretime kapasitesindedir. Hüsamettin Toros, *Türkiye Sanayii Devlet İşletmeleri*, İstanbul, 1954, s.136.

49 Sümerbank, 1943 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1944, s.5.

50 Sümerbank, 1942 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1944, s.40.

51 Sümerbank, 1944 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1945, s.9.

52 A.g.e., s.36.

dan vazgeçilmiştir. Savaş içinde pamuklu dokuma sanayiinde yaşanan darlık 1945 yılında hazırlanan Beş Yıllık İvedili Sanayi Planı'nda dokuma yatırımlarına önem verilmesine neden olmuş, bu planda Halkapınar'da inşaatı başlayan fabrikanın 30.188 iğ ve 864 tezgâh kapasiteli olması, Nazilli Basma Fabrikası'nın kapasitesinin 20.000.000 metre daha artırılması, Bakırköy Fabrikası'nın 20.832 iğ ve 160 tezgâhlık bir kapasite artışıyla genişletilmesini kararlaştırmıştır.⁵³

Devlet fabrikalarında üretim kapasitesini geliştirmek konusunda yapılan yatırımlar sınırlı kalırken, bu fabrikaların hem kendi aralarındaki hem de sektör içindeki düşey entegrasyonunu artıracak bazı yatırımların gerçekleştirildiği görülmektedir. Pamuk alım bölgelelerinde ya da onlara yakın fabrikalarda ya çıırır fabrikaları kurularak ya da satın alarak devlet fabrikalarının aldıkları tüm pamuklar çıırırlanmış hale getirilmiştir.⁵⁴ Ayrıca temininde sıkıntı çekilen iğ şeritlerini yapmak için Bakırköy Fabrikası'nda tüm devlet fabrikalarının gereksinmesini karşılayacak ölçüde bir tesisat kurularak 1943 yılında üretime geçilmiştir.⁵⁵ Benzer biçimde tüm devlet dokuma fabrikalarının aprelik nişasta ihtiyacını karşılamak için Ereğli Fabrikası'nda bir tesis kurularak 1943 yılında faaliyete geçirilmiştir.⁵⁶ Fabrikaların gereksinme duyduğu yedek parçaların üretimi ve önemli tamiratın yapılmasında fabrika atelyeleri arasında işbölümü yapılarak uzlaşmaya gidilmiş,⁵⁷ yedek parçaların büyük bölümü yurt içinde imal edilir hale gelmiştir.⁵⁸ Fabrikaların işletilmesinde karşılaşılan en önemli sorun, Nazilli Fabrikası'nın tribünlerinde 1942 yılında karşılaşılan arıza olmuştur. 1942 yılında İsviçre'ye bu fabrika için iki yedek tribün ısmar-

53 Sümerbank, 1945 Senesi İdare Meclisi Raporu, İstanbul, 1946, s.50.

54 Bkz. Sümerbank, 1940 Senesi İdare Meclisi Raporu, s.8; 1942 Senesi İdare Meclisi Raporu, s.34, 48; 1944 Senesi İdare Meclisi Raporu, s.43; 1948 Senesi İdare Meclisi Raporu, s.6.

55 Sümerbank, 1943 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, 1944, s.9.

56 A.g.e., s.10.

57 Sümerbank, 1940 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, 1941, s.9.

58 Yurt içinde yapılan iğ yataklarının, yüksek devir hızlarına dayanamadığından daha düşük devirle çalıştırılması zorunluğu yakınmalara neden olmuştur. Bkz. Sümerbank, Başvekalet Umumi Murakabe Heyetinin Sümerbank ve Müesseselerine Ait 1942 Raporları Hakkında Bankanın Cevabi Mütealelari (teksir tarihi belirtilmemiş), s.85.

lanmıştır.⁵⁹ Bu arızalar 1943 ve 1944 yılında üretimde kesintiler yaratmıştır. Yeni tribünler ancak 1944 yılı Kasım ayında çalışmaya geçirilebilmiştir.⁶⁰

Savaş koşulları içinde pamuklu dokuma fabrikaları arasında gözlediğimiz bu entegrasyon, gerçekte yünlü dokuma alanına da uzanan bir bütünleşmedir. Bu bütünleşmenin arkasında savaşın getirdiği koşullar kadar yönetsel değişiklikler de vardır. 3460 sayılı yasa gereğince, 1939 yılında Sümerbank'ın yünlü dokuma fabrikaları "Sümerbank Birleşik Yün İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi" olarak, Bakırköy, Ereğli, Kayseri ve Nazilli pamuklu dokuma fabrikaları ise "Sümerbank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Müessesesi" olarak örgütlenmiştir. 1941 yılında yünlü ve pamuklu dokumaya ilişkin bu iki müessese birleştirilerek, Gemlik Suni İpek Fabrikası'nın da katılmasıyla "Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi" oluşturmuştur. Bu müesseseseye 1943 yılında Isparta İplik Fabrikası ile 1946 yılında Malatya ve Adana Fabrikaları katılmıştır.⁶¹

Karşılaşılan sorunlar sadece üretim araçlarının geliştirilmesi ve çalıştırılabilmesi konusunda ortaya çıkmamıştır. Gerekli hammadde nin ve işgücünün sağlanmasında da ortaya çıkmıştır. Kurulu tesislerdeki verimliliği yükselterek üretimi artırabilmek için imalat çeşitleri azaltılmış ve standardize edilmiştir. Bu çeşitliliğin azaltılmasında ve standartların saptanmasında verimliliğin artırılması kadar savaş koşullarında bulunabilecek hammadde ve diğer maddelerdeki sınırlamalar gözönünde tutulmuştur.⁶² Devlet fabrikaları ile özel fabrikaların üretecekleri pamuk ipliğinin cins ve miktarının tayininde, 95 sayılı Koordinasyon Kurulu kararıyla, İktisat Vekaleti yetkili kılınmıştır. Bu karar Bakanlar Kurulu'nca 30 Ocak 1941 tarihinde onanmıştır.⁶³ Benzer şekilde 190 sayılı Koordinasyon Heyeti kararıyla Sümerbank fabrikala-

59 Sümerbank, 1942 Senesi İdare Meclisi Raporu, Ankara, 1943, s.11.

60 Sümerbank, 1944 Senesi İdare Meclisi Raporu, İstanbul, 1945, s.8.

61 Hüsamettin Toros, a.g.e., s.29, 143.

62 Sümerbank, 1941 Senesi İdare Meclisi Raporu, s.7.

63 İktisat Vekaleti, Vekalet Taallü Eden Mevzuat, cilt III, İstanbul, 1942, s.23.

rı ile mihaniki tezgâhlarla pamuklu dokuma yapan kuruluşların üretimlerinin miktar ve cinslerini saptamakta İktisat Vekaleti yetkili kılınmıştır. Bu karar Bakanlar Kurulu'nca 21 Ağustos 1941'de yürürlüğe konulmuştur.⁶⁴ Böylece pamuklu dokuma ile ilgili üretim kararları, piyasa dışına çıkarılarak merkezileştirilmiştir.

Üretim programları devletçe belirlenen bu fabrikaların temel hammaddesi olan pamuğun yeterli miktarda ve uygun fiyatlarla sağlanması için, Milli Korunma Kanunu'nun olanaklarından yararlanılmıştır. Pamuk üretiminde 1940-41-42 yıllarında önemli bir düşme olmamıştır. Yalnız 1943 yılından sonra bir düşme görülmektedir.⁶⁵ Dolayısıyla üretilen miktar, fabrikaların kullanımları için yeterlidir. Oysa hükümetin pamuk satışları konusunda radikal önlemler aldığı görülmektedir. Alınan bu önlemleri fabrikaların ihtiyaçlarını karşılama sorunundan çok, pamuğun aynı zamanda savaş koşullarında çok değerli bir ihracat ürünü olmasıyla açıklamak doğru olur. Alınan önlemler iç fiyatları bir düzeyde tutabilmek ve ihracatı denetim altında bulundurabilmek içindir. Bunlardan pamuklu fabrikaları da yararlanmıştır.

21.9.1940 tarih ve 2/14402 sayılı kararname ile onanan 59 sayılı Koordinasyon Kurulu kararında Milli Korunma Kanunu'nun 26. maddesine göre Ticaret Vekaleti'ne doğrudan müstahsilden alım yapma yetkisi verilmiş ve emrine 6 milyon lira kredi tahsis edilmiştir.⁶⁶ 24.12.1940 tarih ve 2/14914 sayılı kararname ile onaylanan 87 sayılı Koordinasyon Kurulu kararında Ticaret Vekaleti'nin pamuk satın alma yetkisi normal masraflar ve yüzde 5 ihracatçı kâr ekleyerek müstahsil dışındaki kişilere de genişletilmiştir. Bu işleri ve ihracatı Ticaret Vekaleti adına T.C. Ziraat Bankası'nın yapması kararlaştırılmıştır.⁶⁷ 27.3.1941 tarih ve 2/15490 sayılı kararname ile onaylanan 127 sayılı

⁶⁴ İktisat Vekaleti, *a.g.e.*, s.120.

⁶⁵ Saf pamuk üretimi 1939'da 64.000 ton, 1940'da 77.000 ton, 1941'de 64.000 ton, 1942'de 74.000 ton, 1943'te 53.000 ton, 1944'te 59.000 tondur. Selim Sabit Aykut, *Rakamlarla Türkiye*, cilt I, Ankara, 1947, s.144.

⁶⁶ Hüsnü Bengi, *Milli Korunma Kanunu ve Kararları*, İstanbul, 1943, s.92.

⁶⁷ Hüsnü Bengi, *a.g.e.*, s.116-117.

Koordinasyon Kurulu kararında Milli Korunma Kanunu'nun 31. maddesinde verilen yetkiye dayanarak Seyhan, İçel, İzmir, Manisa, Denizli, Aydın ve İstanbul'daki üretici, tüccar, iplik ve mensucat fabrikaları, tüm hakiki ve hükmi şahıslar ellerinde bulunan pamukları T.C. Ziraat Bankası şubelerine bildirmekle yükümlü tutulmuştur. Bu pamuklara, belirlenen fiyatlar karşılığında el konulmuştur. El konulma işlemi Ziraat Bankası'nca yürütülmüş ve bu pamuklar Vekaletçe belirlenen amaçlara tahsis edilmiştir.⁶⁸ Refik Saydam Hükümeti döneminde alınan bu el koyma kararları, serbest piyasa kurallarına önem verilen I. Şükrü Saraçoğlu Kabinesi döneminde sürmemiş, fakat fiyatlardaki hızlı artışlar karşısında II. Saraçoğlu Kabinesi döneminde yeniden gündeme gelmiştir. 469 ve 582 sayılı Koordinasyon Kurulu kararlarıyla 1943 yılında pamuğa belirlenen fiyat ödenerek el konulmuştur.⁶⁹ Pamuklara el konulması, 7 Ağustos 1946'da hükümete gelen Recep Peker Kabinesi'nin programında "... fabrikalarımızın hammadde ihtiyaçlarını karşılamada el koyma tedbirlerine..."⁷⁰ başvurmayacaklarını ilân etmesiyle sona ermiştir.

Bu alınan önlemlerin fabrikalara uygun fiyatla pamuk sağlanmasını, büyük ölçüde başardığı söylenebilir. Oysa Milli Korunma Kanunu'nun getirdiği yetkiler fabrikaların emek gereksinmesini sağlamakta yetersiz kalmıştır. 14.5.1940 tarih ve 2/13471 sayılı kararname ile yürürlüğe konulan 25 sayılı Koordinasyon Kurulu kararı Milli Korunma Kanunu'nun 19. maddesi uyarınca dokuma ve iplik fabrikaları ve Sümerbank'a bağlı devlet fabrikalarında üç saate kadar fazla mesai yapılmasına ve Hafta Tatili Kanunu dışında tutulmasına olanak veriyordu.⁷¹ 18.2.1941 tarih ve 2/15226 sayılı kararname ile onanan 106 sayılı Koordinasyon Kurulu Kararı Milli Korunma Kanunu'nun 19. maddesinden gücünü alarak kadınlarla, 12 yaşından yukarı kız ve

⁶⁸ Hüsnü Bengi, a.g.e., s.159-161, 27.9.1941 tarih ve 2/16623 sayılı karamame ile onaylanan 195 sayılı Koordinasyon Kurulu kararında el koymada uygulanacak fiyatlar değiştirilmiştir, s.212.

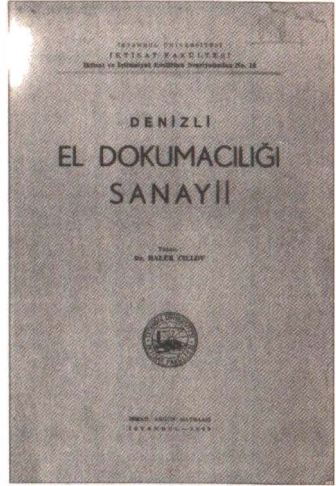
⁶⁹ Cemil Koçak, a.g.e., s.515.

⁷⁰ T.C. Başbakanlık O. ve M. Daire Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri*, Ankara, 1975, s.145.

⁷¹ Hüsnü Bengi, a.g.e., s.71.

erkek çocukların dokuma sanayiinin gündüz ve gece postalarında çalıştırılmasına izin veriyordu.⁷²

Bu önlemlerin devlet fabrikalarının işçi sorunlarını çözmekte yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Fabrikalar sürekli işçi sıkıntısıyla karşı karşıya kalmışlardır. Tablo 5'te görüldüğü üzere, İstanbul fabrikalarında bile işçi devir oranları çok artmıştır. İstanbul gibi sanayi işçisi arzının görece olarak yüksek olduğu kentlerde yaşanan bu sıkıntı küçük Anadolu kentlerinde daha derinden hissedilmiştir.⁷³ Nazilli'de işçi devir oranlarının yüksekliğine ek olarak, çevre koşullarının yarattığı sıtma hastalığı da iş verimliliğini düşüren önemli bir etken olmuştur.⁷⁴ İşçi devir sayılarının yüzde yüzün üstüne çıkması, fabrikanın tüm işçilerinin bir yıl içinde yenilenmesi demektir. Bu hem çok önemli bir işçi yetiştirme sorunu yaratmakta hem de üretimin yeterince yetişmemiş işçilerle yürütülmesine neden olmaktadır. İşçi devir sayısındaki bu artışta işçilerin askere alınmasının etkisi olmakla birlikte, bu etki ikinci derecededir. Esas neden Tablo 5'ten görüleceği üzere işçilerin reel ücretlerindeki gerilemedir. Türkiye'de dokuma sanayiinde ücretlerin gerilemesi İstanbul'dakinden daha fazladır; 1943 yılında 1938 düzeyinin yüzde 59'una düşmüştür.⁷⁵ Bu durumun önlenmesi için hükümetin, maden işletmelerinde uyguladığı gibi ücretli iş mükellefiyeti aracına başvurmadığı, işçi ücretlerinde ve yaşam koşullarında iyileştirmeye gitmeye çalıştığı görülmektedir. Fabri-

**İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
Öğretim Üyesi Haluk Çelik'in eseri.**

72 Hüsnü Bengi, *a.g.e.*, s.134.

73 Nazilli Fabrikası'nda karşılaşılan sorunlar Y. Müh. Şevket Turgut tarafından hazırlanan "Nazilli Fabrikası Tetkikat Raporu"nda (daktilo) ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır.

74 Sümerbank, 1942 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1943, s.11.

75 Sabahattin Zaim, *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1956, s.158. Karşılaştıran Fuat Arpacı, *a.g.e.*, s.22-40.

TABLO 5
Sümerbank Fabrikalarında İşçi Devir Oranları

Yıllar	İşçi devir oranı		İstanbul'da reel işçi ücreti endeksi 1938=100
	Bakırköy fab. (yüzde)	Defterdar fab. (yüzde)	
1939	66	47	115
1940	75	-	121
1941	96	-	98
1942	101	-	96
1943	96	101	70
1944	96	53	97
1945	89	53	104
1946	75	46	119
1947	54	50	135

Kaynak: Sabahattin Zaim, *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1956, s.313.

kalarda bir taraftan işçilerin eğitimleri için kurslar yaygınlaştırılırken, öte yandan ücretsiz yemek verilmesi, işçi lojmanları, yatakhaneleri yapılması fabrikaların sosyal tesislerinin geliştirilmesi yoluna başvurulmuştur.⁷⁶ Nazilli'de sıtma ile mücadele edilmiş, Adalar'dan gelen göçmenler fabrika çevresine yerleştirilmiştir.⁷⁷

Alınan bu önlemler savaş sonuna doğru etkisini göstermeye başlamış ve işçi hareketliliğinde görece olarak bir durulma görülmüştür.

Devlet fabrikalarının savaş süresince gösterdiği performansı değerlendirebilmek için, Tablo 6 hazırlanmıştır. Yaşanan sıkıntılara rağmen alınan önlemlerin etkili olduğu, devlet fabrikalarının toplam üretimi 1939 yılında 9.300 ton iplik, 45 milyon metre pamuklu dokumadan, 1945 yılında 15.500 ton iplik, 80 milyon metre pamuklu dokumaya yükseldiği görülmektedir. Bu dönem boyunca üretim araçlarını geliştirecek önemli bir yatırım yapılmadığına göre, bu artış büyük ölçüde verim-

⁷⁶ Sümerbank, 1943 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1944, s.6.

⁷⁷ Sümerbank, 1944 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1945, s.38.

TABLO 6
Devlet Fabrikaları Üretiminin Savaş İçinde Gelişimi

		1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	Açıklamalar
Bakırköy	İplik (ton)	1.454*	1.447*	1.306	1.504	1.619	1.358	1.145	1.038	1.021	
	Dokuma (metre)	7.476.902	7.499.169	6.765.378	6.996.000	8.016.171	7.646.215	6.763.516	6.616.621	6.932.113	
Ereğli	İplik (ton)	948*	1.187*	1.351	1.331	1.202	1.325	1.273	1.264	1.352	
	Dokuma (metre)	3.036.645	4.090.175	3.876.638	4.767.000	4.451.074	4.792.554	4.792.020	5.538.769	6.152.645	
Kaysen	İplik (ton)	3.326*	3.736*	4.132	3.954	3.861	4.476	5.371	5.176	5.307	
	Dokuma (metre)	20.424.086	21.198.344	23.592.194	21.296.000	20.968.379	25.001.429	36.342.830	40.662.352	47.562.901	
Nazilli	İplik (ton)	1.922*	2.524*	2.220	2.090	2.372	2.500	2.876	2.714	2.775	
	Dokuma (metre)	12.113.551	13.630.992	10.715.000	12.646.000	12.109.908	14.600.000	16.526.037	21.845.530	20.662.238	
	Basma (metre)	11.260.000	12.432.124	14.563.000	18.684.000	19.238.810	22.573.495	23.282.040			
Bünyan	Dokuma (metre)					364.757	1.200.000	600.000*			Faaliyetine 1945 Temmuz ayında son verdi.
Adana	İplik (ton)	1.076	1.609	1.427	1.613	1.696	1.772	1.743	1.578*	1.486	
	Dokuma (metre)	2.028.559	4.514.329	4.115.311	4.415.176	5.143.952	5.187.924	5.183.100	5.557.952	5.357.942	
Malatya	İplik (ton)	557	1.947	2.110	1.812	2.285	2.516	3.102	2.778*	2.882	
	Dokuma (metre)	737.000*	4.913.941	5.581.808	6.351.269	8.428.418	7.263.517	9.510.924	10.356.805	11.659.809	
Toplam	İplik (ton)	9.283	12.450	12.546	12.304	13.035	13.947	15.510	14.548	14.823	1947 yılı top.
	Dokuma (metre)	45.816.743	55.846.950	54.646.329	56.471.445	59.482.659	64.491.639	79.718.927	90.578.029	98.712.591	Halkapınar Fab. dokuman
İplik	Satışa arz edilen	2.472	3.985	4.144	3.615	3.734	4.173	3.808			384.943 m.
	Fab. dokuman	6.811	8.465	8.402	8.689	9.301	9.774	11.702			ilave edilmiştir.

Kaynak: Sümerbank İdare Heyeti Raporlarında verilen bilgiler (*) işaretli bilgiler dolaylı yollardan tahmin edilmiştir.

liliği artıran önlemlerle sağlanmıştır. 1940 yılında Malatya Fabrikası'nın deneme üretiminin sona ermesi ve Adana Fabrikası'nın tevsiatı dolayısıyla bir artış olmuştur. 1941, 1942 üretiminde artış olmayan, yoğun sorunlarıyla karşılaşılan yıllardır. 1943 yılından itibaren alınan önlemlerin etkili olduğu, verimliliğin arttığı görülmektedir.⁷⁸ Fabrikalar iplik üretiminde, dokuma üretimine göre daha yüksek oranda kapasite kullanım oranları sağlamışlardır. Emek yoğunluğunun yüksek olduğu dokuma kısımlarının verimliliğindeki gelişmenin sınırlı kalması, işçi sağlanmasındaki sorunların tam olarak çözülememesi yüzündendir.

c. Özel Kesim Fabrikalarının Üretimi İçin Alınan Önlemler

Özel kesim fabrikaları da savaş koşulları içinde üretim kapasitesini artıracak yatırım yapma olanağına sahip olmamışlardır. Daha çok, savaş koşullarına rağmen üretimlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Devlet fabrikalarının üretimlerini incelediğimiz bölümde gördüğümüz, 95 sayılı ve 190 sayılı Koordinasyon Heyeti kararları özel kesim fabrikalarının iplik ve pamuklu dokuma üretim programlarının İktisat Vekaleti'nce belirlenmesine olanak vermiştir.

Refik Saydam Hükümeti döneminde yürürlüğe giren 95 sayılı kararda ayrıca Milli Korunma Kanunu'nun II. maddesindeki yetkiye dayanarak, özel kesim fabrikalarının ürettiği ipliği maliyet fiyatına belli bir kâr ekleyerek satın almaya ve yeniden dağıtmaya İktisat Vekaleti'ne yetki verilmiştir. Bu işlemleri İktisat Vekaleti adına Sümerbank yerine getirmiştir. Yalnız Sümerbank'ın bulunmadığı yerlerde da-

⁷⁸ Kapasite kullanım oranları iplik üretiminde Bakırköy Fabrikası'nda 1943 yılında % 117.1 iken, 1945 yılında % 80.5; Ereğli Fabrikası'nda 1943 yılında % 73.5 iken, 1945 yılında % 77.6; Kayseri Fabrikası'nda 1943 yılında % 72.2 iken, 1945 yılında % 100.4; Nazilli Fabrikası'nda 1943 yılında % 74.6 iken, 1945 yılında % 90.4; Malatya Fabrikası'nda 1943 yılında % 86.0 iken, 1944 yılında % 117.1 olmuştur. Kapasite kullanım oranları pamuklu dokuma üretiminde, Bakırköy Fabrikası'nda 1943 yılında % 71.8 iken, 1945 yılında % 60.8; Ereğli Fabrikası'nda 1943 yılında % 53.5 iken, 1945 yılında % 57.6; Kayseri Fabrikası'nda 1943 yılında % 50.4 iken, 1945 yılında % 87.4; Nazilli Fabrikası'nda 1943 yılında % 42.7 iken, 1945 yılında % 58.3 ve Malatya Fabrikası'nda 1943 yılında % 82.0 iken, 1945 yılında % 92.5 olmuştur (Bu sayılar Sümerbank 1939, 1943 ve 1945 yılı *İdare Meclisi Raporlarındaki* verilere dayanarak hesaplanmıştır). Ayrıca karşılaştıran Fuat Arpacı, *a.g.e.*, s.52-62.

ğıtım işlerini Ziraat ve Halk Bankaları teşkilâtları yapabilecekti. İçte üretilmeyen ve miktarı İktisat Vekaleti'nce belirlenen iplik türlerini de, Ticaret Vekaleti tarafından ithal edilmiş ve bunlar da Sümerbank eliyle dağıtılmıştır.⁷⁹

Bu karar özel kesim fabrikaları bakımından iki yönden önemliydi. İplik üreten fabrikalara spekülâtif kazanç yönünü kapatıyor, yalnız imalatçı kârı bırakıyordu. Öte yandan sadece dokuma tezgâhı bulunan fabrikalara ip sağlanmasını garanti ediyordu.

Yine Refik Saydam Hükümeti döneminde yürürlüğe giren 190 sayılı kararda, İktisat Vekaleti'ne özel kesim fabrikalarında ve mihani-ki tezgâhla yapılan pamuklu dokuma üretimini belli bir üretici kârı ödeyerek satın alma ve dağıtma yetkisi veriliyordu. Bu yetkiyi İktisat Vekaleti yine Sümerbank eliyle kullanılacaktı.⁸⁰

Tüm özel kesim fabrikalarının İktisadi Vekaleti ve dolayısıyla Sümerbank'ın denetimine sokan bu kararlar, Refik Saydam Hükümeti yerine geçen, daha serbest bir iktisadi politika uygulayacağını ilân eden, I. Saraçoğlu Hükümeti'nce de benimsenerek, değiştirilmeyeceği hükümet programında açıklanmıştır.⁸¹

Buna rağmen verilen bu yetkinin, 1944 yılı ortalarına kadar oldukça esnek bir sistem içinde uygulandığı anlaşılmaktadır. Özel kesim fabrikaları iki gruba ayrılmıştır. Birinci kısım, Sümerbank'tan aldıkları iplikleri işleyerek mamulleri Yerli Mallar Pazarı'na teslim ediyor, maliyet artı yüzde 15 kârdan ibaret bir imaliye alıyordu.⁸² İkinci kısım ise, saptanan kapasite üzerinden ithalatçı birliklerinden aldıkları iplik kontenjanlarını serbest olarak saptanan kâr oranları içinden satmaları gerekiyordu.⁸³ Bu kanalın iplik ve pamuk dokuma karaborsasına

⁷⁹ Hüsni Bengi, *a.g.e.*, s.120-121.

⁸⁰ Hüsni Bengi, *a.g.e.*, s.208-209.

⁸¹ Hükümet programında "... Bundan evvel çok yerinde alınmış bir kararla hususi pamuklu fabrikaları münhasıran devlet fabrikaları hesabına çalışır bir hale getirilmiştir. Bu güzel kararı hususi yünlü fabrikalarda da teşmil edeceğiz" deniliyordu. T.C. Başbakanlık O. ve M. Başkanlığı, *a.g.e.*, s.120.

⁸² *Ekonomi*, 9.7.1945.

⁸³ "İplik Karaborsası Önlenecek", *Vakit*, 20.1.1945.

kaynaklık etmesi üzerine, 1944 yılı ortalarından itibaren, İktisat ve Ticaret Vekaletleri anlaşarak ithal pamuk ipliklerini tamamen Sümerbank'a tahsis etmeye başlamışlardır. Bu ikinci kanaldaki fabrikalar da, büyük çoğunlukla, birinci kanalda çalışma zorunluluğunda kalmışlardır.⁸⁴ Böyle bir elden özel fabrikalarda imal ettirilen ürünlerde, önemli kalite sorunları doğduğu anlaşılmaktadır. Bunun üzerine düşük kalitede malların Sümerbank'a emrivaki halinde teslimlerini önlemek için, İktisat Vekaleti fabrika bünyesinde kontrole başlamıştır.⁸⁵

Özel kesim fabrikalarının üretimleri konusunda alınan bu önlemlerin yanısıra, Sümerbank fabrikaları için tanınan fazla mesai ile kadın ve çocuk işçi çalıştırılması kolaylıkları özel kesim fabrikaları için de tanınmıştır.

Bu olanaklar ve denetim içinde özel kesim fabrikalarının üretiminin nasıl geliştiği Tablo 7'de verilmiştir. Özel kesim fabrikalarının üretiminin savaş süresince çok az bir artış gösterdiği, iplik üretiminin 14.000 ton, dokuma üretiminin ise 10.000-12.000 ton düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir.

d. El Tezgâhları Üretiminin Örgütlenmesi

El tezgâhları üretiminin geliştirilmesi, üretim araçlarının artırılması yönünden fabrika üretimine göre farklı bir konumdadır. El tezgâhları Türkiye'nin kendi üretim olanakları içinde üretilebilir artırılabilir. İktisat Vekaleti 1939-1945 yılları arasında kurslar açılarak ülke içinde el dokumacılığının yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır. 1939-1945 arasında 8.748 tezgâh, 8.554 çıkırık ve 666 duvar çözgüsü, 52 ilde dağıtılmıştır. 17 köy enstitüsüne 89 tezgâh ile 89 çıkırık gönderilmiştir. 1945 yılında vekalet, elinde dağıtımaya hazır 1.252 tezgâh bulunuyordu.⁸⁶ İktisat Vekaleti'nin 1946 Ekim'inde iplik dağıtım listesine göre Türkiye dağıtımdan yararlanan 49.597 el tezgâhı vardır.⁸⁷ 1937'deki

⁸⁴ *Akşam*, 7.1.1945.

⁸⁵ *Vakit, Tanin, Haber*, 4.1.1945.

⁸⁶ "El Dokumacılığı Gittikçe Gelişiyor", *Ulus*, 18.4.1945.

⁸⁷ Haluk Cillov, *a.g.e.*, s.20.

TABLO 7
Savaş Döneminde Özel Kesim Fabrikalarının Üretimi

Yıllar	İplik üretimi (top)			Dokuma üretimi (ton)		
	Piyasaya iplik üretimi	Kendi fabrikası için iplik üretimi	Toplam	İpliğini kendi üreten fabri- kalarda	Diğer fabri- kalarda	Toplam
1939	5.674	7.207	12.881	7.207	2.602	9.809
1940	5.625	8.265	13.890	8.265	1.866	10.131
1941	5.085	8.536	13.621	8.536	1.629	10.165
1942	5.217	9.660	14.877	9.660	2.452	12.112
1943	5.965	8.943	14.908	8.943	3.927	12.870
1944	4.740	9.180	13.920	9.180	3.481	12.661
1945	5.699	7.986	13.685	7.986	3.450	11.436

Kaynak: Diğer tablolardaki verilerden yararlanarak hesaplanmıştır.

saptamada Türkiye’de saptanan 35.000 tezgâha göre yalnız tezgâh sayısında artma olmamış, dağıtılan örnek tezgâhların etkisiyle daha ileri teknolojiye tezgâhlara geçilmiştir. Çukur-tezgâhlar, büyük ölçüde üretimden kalkmıştır.⁸⁸

Bir yandan üretim araçlarını iç kaynaklara dayanarak geliştirme olanağı, öte yandan 95 sayılı kararla iplik dağılımının tamamen devletin denetimi altına alınması savaş başlangıcında kooperatiflere dayalı el tezgâhları üretimine büyük ümitler bağlanmasına neden olmuştur. Ege’de kooperatifçiliğin gelişmesinde önemli rol oynamış olan Nazmi Topçuoğlu’nun, Refik Saydam Hükümeti’nde Ticaret Vekili olması da bu gelişmede etkin olmuştur.⁸⁹ İplik dağıtımının devlet elinde bulunması ve üretimin garantili ve kârlı bir fiyattan satın alınması olanağının bulunması üreticilerin kooperatifler halinde örgütlenmesiyle

⁸⁸ Haluk Cillov, 1940’lı yılların sonunda el dokumacılığını incelemek için yaptığı gezide ancak iki çukur-tezgâha rastlamıştır. Haluk Cillov, *a.g.e.*, s.57-58.

⁸⁹ Nazmi Topçuoğlu, “Harp Ekonomisinde Kooperatiflerin Rolü”, *İktisadi Yürüyüş*, sayı 54, 10 Mart 1942, s.5-19.

yalnız üretimin artırılabilceği ve kolayca denetlenebileceği umudu değil, aynı zamanda da üreticilerin tüccar boyunduruğundan kurtarılacağı umudu doğurmuştur.⁹⁰ 1942 yılında Ankara'da toplanan Pamuklu El Tezgâhları Dokumacılık Kongresi bu kesimin karşılaştığı sorunları saptamıştır.⁹¹

1939 yılına kadar Türkiye'de 19 dokumacı kooperatifi varken, 1940 yılında 7, 1941 yılında 24, 1942 yılında 63 yeni kooperatif kurularak sayıları, 1943 başlarında 113'e ulaşmıştır. Bu kooperatiflere üye tezgâh sayısı 13.304, ortak sayısı 33.000'di. El tezgâhlarının yaklaşık dörtte biri kooperatiflere bağlanmıştı.⁹² Kooperatifçilikteki bu hızlı gelişme, büyük ölçüde 95 sayılı kararla 1941 Ocak ayından itibaren pamuklu iplik dağıtımının İktisat Vekaleti'nin denetiminin altına girmesinin sonucudur. 1941 sonrasında kurulan bu kooperatifler İktisat Vekaleti'nin hazırladığı bir tip statüye göre kuruluyordu. Daha önce kurulanların statüleri de buna göre değiştirildi. Bu kooperatifler alım satım yapmak, birlikte üretim tesisleri kurmak, üretimin kalitesini geliştirmek gibi işler yapacak olan çok amaçlı kooperatiflerdi. Kooperatif üyelerinin el dokumacılığını bilfiil sanat olarak seçmesi, belli sayıda tezgâhtan fazla tezgâha sahip olmaması, kooperatifin bölgesinde ikâmet etmesi, kooperatifin işgal konusunda ticaret yapmaması isteniliyordu. Ortaklar tüm hammaddeleri kooperatiftan almak ve tüm üretimini kooperatife satmak zorundaydılar. Her ortak üretiminin ancak iki paket ipliğe tekabül eden kısmını ailesinin gereksinmesinde kullanabiliyordu.⁹³

Kooperatif üyelerinin sahip olabilecekleri en çok tezgâh sayısının onla başlayıp⁹⁴ zamanla ikiye düşürüldüğü anlaşılmaktadır.⁹⁵

⁹⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt II, İstanbul, 1968, s.213.

⁹¹ Fuat Arpacı, *a.g.e.*, s.4.

⁹² Kemal Peker, "Dokumacılık Kooperatifleri", *Karınca*, yıl 10, sayı 92-93, 1944, s.9-10.

⁹³ Haluk Cillov, *a.g.e.*, s.94-95.

⁹⁴ Muhlis Ete, "Türkiye'de Pamuklu ve Dokuma Sanayii", *İktisadi Yürüyüş*, sayı 58, 1 Mayıs 1942.

⁹⁵ 26.3.1946 tarihli *Tanin*'de verilen bir haberde İstanbul Dokumacılar Kooperatifi Kongresi'nde İktisat Vekaleti'nin adam başına dokuma tezgâhı sayısını 5'ten 2'ye indirmesinin eleştirildiği bildiriliyor.

Öngörülen modelde kurulan bu kooperatiflerin bölgesel birlikler içinde biraraya gelerek çözme, haşıl, apre ve boyama işlerini gerçekleştirecek santral tesisler kurmaları amaçlanmıştır. Denizli'deki 17 dokuma kooperatifi 20.6.1942 tarihinde kurulan "Mahdud Mesuliyetli Garbi Anadolu Dokumacılar Küçük Sanat Kooperatifleri Birlik Kooperatifi" altında toplanmışlardır. Birliğe katılan kooperatifler sermayelerin yüzde 80'ini Birliğe devredecekti. Kooperatifler hammadde ihtiyaçlarını Birlik kooperatifinden alacak, üretimlerini Birlik aracılığıyla satacaktı. Birlik İktisat ve Ticaret Bakanlıklarının direktifleriyle çalışacaktı.⁹⁶ Birliğe katılan kooperatiflerin listesi Tablo 8'de verilmiştir. Birliğe katılan 17 kooperatiften 9'u 1941 yılı öncesinde kurulmuştur ve yörede bir kooperatifçilik birikimi vardır. Birliğin denetimindeki tezgâh sayısı, Türkiye'deki tüm tezgâh sayısının beşte birine eşit olarak önemli bir güç oluşturmaktadır. 1942 yılında İktisat Vekaleti Halk Bankası eliyle Denizli'de boya ve apre santrali gerçekleştirmeye girişimine girmiştir.⁹⁷ Birlik kurulunca bu girişim devralınacak ve 70.000 lira harcanarak bir bina inşa edilecektir. Savaş sonrasında 1946 yılında Birliğin dağılması üzerine bu girişim de başarıya ulaşamayacaktır.⁹⁸

Bu dönemde el tezgâhlarının himayesi konusunda değişik önlemlerin alındığı görülmektedir. Kredi sağlanmasında kolaylık için el tezgâhlarının kümелendiği illerde Halk Bankası şubeleri kurulmuştur. Bu şubeler bankanın sınırlı olanakları içinde kooperatiflere kredi açmış ve iplik dağıtımına aracılık etmiştir. Savaş içinde Muamele Vergisi'nin kapsamını genişleten tüm değişikliklerde el tezgâhlarıyla dokuma üretimi, Muamele Vergisi kapsamı dışında tutularak korunmuştur. Sanayi Tetkik Heyeti el tezgâhları üretiminin tüm Türkiye'de standart tip ve kalitede olmasını sağlamak ve ülke pazarında satımını kolaylaştırmak üzere bütün dokumacı kooperatifleri için geçerli ayrıntılı bir

⁹⁶ Haluk Cillov, *a.g.e.*, s.98-99.

⁹⁷ Türkiye Halk Bankası Neşriyatı, *Orta Sınıfların Kredi Meseleleri ve Türkiye Halk Bankası*, Ankara, 1960, s.33-34.

⁹⁸ Haluk Cillov, *a.g.e.*, s.101.

TABLO 8
Denizli Dokumacılar Kooperatifleri Birliği

Kooperatifin adı	Tezgâh sayısı	Ortak sayısı	Kuruluş yılı
1. Acıpayam	68	68	
2. Babadağ No.1	1.801	1.572	1935
3. Babadağ No.2	228	215	
4. Bekilli	59	59	
5. Buldan No.1	2.140	1.697	1936
6. Buldan No.2	258	232	1941
7. Burhaniye	20	20	
8. Denizli	872	699	1936
9. Gözü	222	176	
10. Güveçlik	157	157	1940
11. Hisar	258	226	1940
11. Kale	383	347	1935
13. Çulhalar	453	429	1940
14. Karahisar	222	222	
15. Kızılcabölük	1.166	1.088	1936
16. Tavas	614	613	1940
17. Vakıfköy	84	84	
Toplam	9.010	7.904	

1943 yılı sonu itibarıyla durumu göstermektedir.

Kaynak: Fethi Aktan, "Denizli Dokumacılar Kooperatifi Birliği", *Karınca*, sayı 99, Mart 1945, s.10.

standart ve fiyat listesini 1942 yılında yayınlamış, 1.3.1945'te yeniden gözden geçirmiştir.⁹⁹

El tezgâhlarına dağıtılan iplik miktarının artırılmayışı, tüm bu gayretleri ilginç bir çelişki içine sokmuştur. Tablo 4'ten görüleceği üzere el tezgâhlarında kullanılan iplik miktarı 1939 yılında 9.800 ton iken, Türkiye 8.759 ton iplik ithal ediyordu. İthalat 1941 yılında 1904 tona düşmesine rağmen, Türkiye kendi üretimini geliştirerek el tezgâhları için 8.400 ton iplik ayırabilmiştir. Tüm bu gayretlere karşın el tezgâhlarına ayrılan iplik miktarı sürekli azalarak 1946'da 7.300 tona kadar

⁹⁹ Haluk Cillov, *a.g.e.*, s.100. 1945 yılındaki listede 77 tip yer almaktadır. *Vakit*, 9.7.1945.

düşmüştür. Devlet fabrikaları kurulurken sadece Ereğli Fabrikası'nın bu amaçla iplik üretmesi düşünülmüştür. Malatya ve Nazilli fabrikalarının ürettiği iplikler de el tezgâhlarında kullanılabilmektedir.¹⁰⁰ Diğer devlet fabrikalarının iplikleri, bu amaca uygun değildir. Elde eğrilerek bükülecek ipliklerin el tezgâhları üretimi için 1938 yılında tonluk bir girdi sağladığı tahmin edilmektedir.¹⁰¹ Üretimin standartlaştırılmaya çalışıldığı savaş içi dönemde el ile ip üretiminin de artırılarak bu açığın tamamen kapatılamadığı anlaşılmaktadır.¹⁰² Bu durumda hükümet bir yandan el tezgâhlarının sayısının artışının, öte yandan el tezgâhlarına ayrılan ip miktarının azalmasının yarattığı çelişki içinde kalmıştır.¹⁰³

1940 yılında Sümerbank aracılığıyla iplik dağıtılmaya başlandığında tezgâh başına ayda 4.5 kiloluk 8 paket ip verilirdi. Bu ip miktarı bir tezgâhın normal üretimi için yeterlidir. Ama bu miktarda dağıtma, eldeki ipin yeterli olmadığı anlaşıncaya, dağıtım önce 15 Şubat 1941'de yapılan tespitte tezgâhını çalıştırdığını beyan edenlerle sınırlı tutuldu. 1944 yılı ortalarında 2 tezgâhtan fazla tezgâhı olanların bu fazla tezgâhları için iplik tahsisleri kaldırıldı. Tezgâh başına dağıtımlarda önce ayda 6, sonra 4 ve 2 pakete indirildi.¹⁰⁴ Bu kararı sadece iplik yetersizliği ile açıklamak doğru değildir. Bu kararın alınmasındaki gereklerden biri de el tezgâhlarına verilen ipliklerin bir kısmının, iplik karaborsasını beslenmesi olmuştur. Anadolu'da dağıtılan iplikler toplanarak İstanbul'da karaborsaya sunulmaya başlanmıştır.¹⁰⁵ Bunun üze-

¹⁰⁰ Muhlis Ete, "Pamuklu ve Dokuma Sanayii", *İktisadi Yürüyüş*, sayı 56, 1 Nisan 1942, s.5.

¹⁰¹ Reşat Benerli, Memlekette 20 Senelik Pamuklu Giyim İhtiyacı ve Bu İhtiyacın Ne Suretle Karşılandığı", *Feshane Mensucat Meslek Dergisi*, yıl 1, no.5, Kasım 1948, s.71.

¹⁰² Bu bakımdan 11.1.1945 tarihli *Tanin*'de yer alan haber aydınlatıcıdır. İktisat Vekaleti el bükümü iplerin kullanılmasına olanak veren yeni tezgâh tipleri geliştirerek tezgâh tipi sayısını 60'tan 80'e çıkarmıştır; Nikfer Köyü'nde dokunan Nikfer bezi el bükme ipliklerden yapılmaktadır. Haluk Cillov, a.g.e., s.76'da 1942 yılında itibaren Denizli'de el bükümü ipliklerin kullanımının arttığını söylemektedir.

¹⁰³ Fahmi Kaya Aksoy, belirtildiğine göre Orta Anadolu köylüsüne zati üretimi için aile başına 2 paket pamuklu ipliği dağıtılmıştır. Boyanmamış, kasarlanmamış, haşılanmamış ipliği köylünün kullanması olanağı yoktur. Karaborsaya intikal etmiştir. Böyle kararlar, çelişkiyi daha da artırmıştır. Bkz. "İplik Meselesi", *Tasvir*, 7.1.1946.

¹⁰⁴ F. Dulkadir, "El Tezgâhları ve Pamuk İpliği", *Ekonomi*, 4.1.1945 ve *EkonomiPiyasa*, 9.8.1945.

¹⁰⁵ "İplik Yolsuzluğunun 1 Yüzü Anlaşıldı", *Tanin*, *Yeni Sabah*, 27.1.1945.

rinde İktisat Vekaleti'nin iplik dağıtım politikasında 1945 yılı başında bir değişiklik yapmıştır. Muamele vergisine tabi müesseselerin yani mihaniki tezgâhla üretim yapanların iplik ihtiyaçları daha geniş ölçüde karşılanmaya başlanmaktadır.¹⁰⁶ Kooperatiflerin iplik kontenjanlarındaki bu düşme, kooperatiflerin örgütlenerek Ankara'da kontenjan talebini artırmak için girişimlerde bulunmalarına neden olmuştur.¹⁰⁷ Karaborsayı beslemedikleri konusunda Ankara'daki yöneticileri ikna eden kooperatiflerin kontenjanları, ayda beş pakete çıkarılmıştır. 1946 yılında listeleri incelendiğinde tezgâh başına tahsis edilen ip paketi sayısının 5, 4, 3 ve 2 olarak farklılaştığı ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁸

İplik kıtlığı kurulan kooperatiflerin varlık nedeni olduğu kadar, kooperatifler çevresinde oluşan karaborsa dolayısıyla onların¹⁰⁹ tahrip nedeni de olmuştur. Karaborsa tüccar etkinliğini artırmış olduğu için, kooperatiflerin tip sözleşmelerinde, tüccar etkinliğini önleyici hükümler üzerinde çalışmalar yapılmıştır.

Eğer el tezgâhları üreticileri açısından bir değerlendirmesini yapacak olursak, iplik sağlanmasında karşılaşılan sorunlara rağmen, savaş döneminde el tezgâhlarında toplam üretimin yüzde 25'ten fazlasının gerçekleştiği görülür. Ayrıca daha sonra ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz nedenlerle içte yüksek bir fiyat düzeyi olduğu için, el dokumacılarının parlak bir dönem geçirdiği söylenebilir. El tezgâhları üreticileri daha önemli sorunlarla savaş sonrasında, dokuma fiyatları düşü-

106 *Son Telgraf*, 2.1.1945. "El Tezgâhı ile Çalışan Dokumacılar", *Tasvir*, 22.1.1946'da el tezgâhlarına yeterli iplik verilmesi sonucu sürekli işçi çalıştırılmadığı, daha çok yarı zamanlı olarak çalışan vatmanların ve biletcilerin tezgâhlarda çalıştığı bildirilmektedir. Aynı yazıda 300 üyesi bulunan kooperatife 1.000 paket iplik verilirken, makine ile çalışan ufak bir fabrikaya da 1.000 paket verilmesinden yakınılmaktadır.

107 "Dokumacılar Ankara'ya Bir Heyet Gönderiyor", *Haber*, 4.4.1944.

108 1946 Ekim'inde 7.187 tezgâha 5 paket, 13.371 tezgâha 4 paket, 23.680 tezgâha 3 paket, 5.324 tezgâha 2 paket ip tahsis ediliyordu. Haluk Cillov, *a.g.e.*, s.85. Babadağ Kooperatifi'nin kontenjanı 1945 yılı ortalarında 4 paketten 5 pakete çıkarılmıştır. *Tanin*, 29.3.1946.

109 Senirkent Kooperatifi tüccar etkinliği için iyi bir örnektir. Orhan Tuna, "Senirkent Kasabası'nda El ve Ev Dokumacılığı ve Kasabanın İktisadi Durumuna Umumi Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 12, no.3-4, Nisan-Temmuz 1951, s.137. Bu yöndeki bir başka ilginç kanıt 1942 yılında Denizli Kooperatifler Birliği'nin tüm üretimi bir ticaret şirketine toptan devretmesidir. Türkiye Halk Bankası, *a.g.e.*, s.33.

lerek dış piyasa fiyatlarıyla uyum sağlanmaya başladığında karşılaşmışlardır. Kooperatifler önce fiyatları düşürmek zorunda kalmışlardır.¹¹⁰ 6-7 Eylül 1946'da yapılan devalüasyon¹¹¹ bu konuda kooperatiflere bir rahatlık sağladıysa da daha sonra ciddi yapısal sorunlarla karşılaşmışlardır. Yeni koşullarda el tezgâhı üretimi, normal ekonomik sınırlarına geri çekilmiştir.

PAMUKLU DOKUMA DAĞITIMININ ÖRGÜTLENMESİ

Üretimin talebe göre yetersiz kalması halinde uygulanabilecek iki tutum vardır. Tutumlardan biri arz ve talebin eşitlenmesini piyasa mekanizmasına bırakmaktır. Yükselen fiyatlar satıcıya kıtlik rantları bırakarak ve hakça olmayan bir dağılım içinde tüketimi üretimle eşitler. Diğer tutum ise kıt üretimi saptanan fiyattan kullanıcılar arasında eşit olarak dağıtmaktır. Bu yöntemin uygulanabilmesi için iyi bir örgütlenmeye gereksinme vardır. Daha hakça bir dağıtım sağlanmasına karşı doğuracağı kuyruklar ve karaborsa kamuoyunda hoşnutsuzluklar yaratacaktır.

Refik Saydam Hükümeti döneminde pamuklu dokuma üretiminin 190 sayılı kararla hemen hemen tamamen devlet denetimine alınması, pamuklu dokumada devletin ihtiyaca göre dağıtım yolunu izlemesi için iyi bir başlangıç oluşturunuyordu. Aynı kararla Sümerbank dağıtım işleriyle görevlendirilmişti. Refik Saydam Hükümeti'nin dağıtım konusunda attığı ikinci önemli adım, 5.5.1942 tarih ve 2/17826 sayılı kararname ile yürürlüğe konulan Dağıtım Birlikleri kurulmasına ilişkin 319 sayılı karar ile,¹¹² 26.3.1942 tarih ve 2/17540 sayılı kararname ile yürürlüğe konulan Dağıtım Ofisi kurulmasına ilişkin 295 sayılı karardır.¹¹³ Bu iki karar birbirinin tamamlayıcısı olarak düşünülmüştür ve çok geniş bir faaliyet alanında ticaret kesiminin yerini almayı amaçlamaktadır.

110 "Yeni Dokuma Satışları Durdu", *Ekonomi*, 6.10.1945.

111 7 Eylül 1946'da Türk lirası yüzde 117 devalue edilmiştir. Gerçekten yapılan devalüasyon yüzde 50 dolaylarındadır, çünkü dövizlere prim uygulanmasıyla 1944'ten beri gerçekte yüzde 44 devalue edilmiş bulunuyordu. Refii Şükrü Savla, *Devalüasyon ve Tatbikatı*, İstanbul, 1948, s.14.

112 Hüsnü Bengi, *a.g.e.*, s.328-331.

113 *A.g.e.*, s.291-293.

Hükümetlerin, Halk ve Milli Müdafaa ihtiyaçları için stoklanması ve dağıtılmasına karar verdiği her türlü madde Dağıtım Ofisi'nce stoklanacak ve Dağıtım Birlikleri eliyle dağıtılacaktır. Şehirlerde her 250 evlik ya da 1000 nüfuzluk birim bir "Halk Dağıtım Birliği" teşkil edecektir. Her birlik beş kişilik bir idare heyeti seçecektir. İsterse idare heyetini, mülki amir doğrudan atayabilecektir. Bu birlik, birliğe dahil kişileri gösteren bir defter tutacak, hükümetin halka doğrudan dağıtılmasını öngördüğü maddeleri ya doğrudan dağıtacak ya da dağıtılması kart usulüne bağlanan maddelerin kartlarını dağıtacak, perakendeci esnaf birlikleri eliyle yapılacak dağıtımların yeri ve zamanı hakkında birlik üyelerine bilgi verecek, dağıtımdaki usulsüzlükleri izleyecek, yapılacak arama ve taramalara katılacaktır. Köylerde ise, her köy bir dağıtım birliği olacaktır. Nahiye müdürü, muhtarın başkanlığında çalışacak bir idare heyeti atayacaktır.

Refik Saydam Hükümeti yerine gelen I. Saraçoğlu Hükümeti 11.8.1942 günü 2/18531 sayılı kararname ile, Dağıtım Ofisi'ni ilga etmiş,¹¹⁴ tüccarı büyük ölçüde dışlayan bir mekanizmadan yana olmadığını göstermiştir. Ama sınırlı sayıdaki mallarda uygulanacak olan dağıtımda araçsal bir işlevi olan Dağıtım Birlikleri'ne dokunmamıştır.

Pamuklu mensucatta Saraçoğlu Hükümetleri karma bir sistem izlemiştir. Belli pamuklu dokuma türleri kişi başına belli bir miktarda olmak üzere dağıtılmış, devlet memurlarına yardım olarak ayrıca bir dağıtım yapılmıştır. Bunun dışında normal piyasa içindeki dağıtım kanalları işletilmeye çalışılmıştır.

Pamuklu dokumada bu karma sistemin uygulanmasında Devlet, Sümerbank'ın Yerli Mallar Pazarlarını, Dağıtım Birliklerini ve varolan manifaturacılar ağını kullanmıştır. 1940 yılında Yerli Mallar Pazarlarının mağaza sayısı Tablo 9'da görüleceği üzere 13'tür. Dolayısıyla tüm iplik ve pamuk dokuma dağıtımını denetlemek gibi önemli bir işi örgütleyecek deneyimli elemanlara sahip değildi. Yine aynı tabloda

TABLO 9
Yerli Mallar Pazarları Müessesesi Faaliyetleri

Yıllar	Yıllık artış	Yıl sonu stoku	Yıllık kâr	Mağaza sayısı	Açıkdamarlar
1929	2.375.000	461.461	34.098	8	İzmir, Ankara, İstanbul şubeleri.
1940	6.750.000	1.820.806	400.284	13	Erzurum, Trabzon, Diyarbakır, Samsun'da mağaza; Ereğli, Kayseri ve Nazilli'de büro açılmış.
1941	41.193.000	4.668.629	2.745.223	19	Diyarbakır, Samsun, Ereğli, Konya, Nazilli, Kayseri ve Gaziantep'te mağaza açılmıştır.
1942	70.976.000	2.835.184	15.850.710	32	Antalya, Balıkesir, Bursa, Elazığ, Eskişehir, Sivas ile İstanbul'da Aksaray ve Beşiktaş'ta mağazalar açılmıştır.
1943	159.045.000	28.193.046	9.936.542	39	İzmit, Çorum, Adapazarı, Kars, Afyon ve Kütahya'da mağazalar; Ankara, Yenisehir; İzmir, Karşıyaka ve Eşrefpaşa; İstanbul'da Büyükkada'da alt mağazalar açılmıştır.
1944	262.318.000	45.643.701	10.203.427	43	Eyüp ve Ereğli (Konya) mağazaları açılmış; İstanbul Orozdibak yerine Sümerhan açılmıştır.
1945	294.892.000	37.801.833	20.853.058	43	
1946				43	Adapazarı, Afyon, Antakya, Antalya, Çorum, Elazığ, Gaziantep, Kars, Konya, Kütahya, Mersin mağazaları kapatılıyor.

Kaynak: *Yeni Sabah*, 6.2.1946; *Akşam*, 14.9.1946.

görüldüğü üzere savaş içinde, iş hacminin gelişmesine paralel olarak, mağaza sayısı da artırılmıştır. 1946 yılında ulaşıldığında ülkenin değişik yerlerinde 29 toptancı ve perakendeci işlevi gören, 14 yerde ise sadece perakendeci işlevi gören toplam 43'e yükselmiştir. Sayılarındaki bu artışa rağmen mağazaların tüm dağıtımı gerçekleştirmek olanağı yoktu. Dağıtımı yapmak için bazı manifaturacılarla anlaşılmış, belli bir komisyon karşılığı onlara da dağıtım yaptırılmıştır. Bu tür bağlantıya giren manifaturacı sayısı 700'e ulaşmıştır.¹¹⁵

Bu dağıtımın yapılabilmesi için Halk Dağıtım Birlikleri'nin hazırladığı listeye göre malın bir mutemede verilmesi, mutemedin de Yerli Mallar'ın temsilcisi olan manifaturacıya malı getirerek halka dağıtılmasının sağlanması gerekmiştir. Bu sistem bir yandan Halk Dağıtım Birlikleri'nin daha geniş bir liste göstermesi, öte yandan manifaturacının -dağıtımda kupon sahiplerine zorluk göstererek- mal arttırması yapmaları nedenleriyle karaborsayı besleyebilmiştir. Buna bir çözüm olarak dağıtım, daha sonraki yıllarda, daha iyi denetlendiği varsayılan ekmek karnelerine özel harfli kuponlar eklenerek yapılmıştır.¹¹⁶ İktisat Vekaleti ekmek karnelerinin hangi harfli kuponlarına, ne kadar pamuklu dağıtacağını bildirerek dağıtım yapmıştır. Dağıtılan miktar kişi başına yılda 10 metre pamuklu dokuma (basma, pazen, kaput bezi, patiska, drill gibi) olmuştur.¹¹⁷ Bu dağıtım sistemi, ayrıca savaşın getirdiği enflasyon içinde gelir düzeyleri önemli ölçüde düşmüş olan 110 bin memur ve 25 bin emekli ve yetime de yardım olarak verilen dokumaların dağıtımını yapmıştır.¹¹⁸ Bu dağıtım için gerekli kuponlar hak sahiplerine, çalıştıkları resmi daireler aracılığıyla dağıtılmıştır.

Dağıtım yapılması sırasında ortaya çıkan kupon sahtekârlığı,¹¹⁹ Yerli Mallar Pazarlarındaki kuyruklar, tezgâhtarların kötü davranma-

¹¹⁵ Fahrettin Pekkan, "Yerli Malların Pınarları İliç de mi Faydalı Olmadı?", *Yeni Türkiye*, 7.9.1946.

¹¹⁶ *Son Posta*, 4.2.1946; *Son Posta*, 16.4.1945; *Ulus*, 2.5.1945; *Tasviri Efkar*, 29.5.1944.

¹¹⁷ *Akşam*, 3.6.1944.

¹¹⁸ *Son Posta*, 31.3.1946; *Son Telgraf*, 4.1.1945.

¹¹⁹ *Haber*, 17.2.1944, "Pamuklu Almak İçin Yeniden Evleniyormuş Gibi Görünenler", *Yeni Asır*, 7.3.1944.

şı,¹²⁰ kupon alış-veriş pazarlarının kurulması, dağıtım ile satılan kumaşların bir ikinci el pazarının¹²¹ oluşması vb. bu dönemin gazetelerinin temel konuları olmuştur.

Ayrıca bu dağıtım sistemi dışında kalan 12 bin manifaturacıya ve köylerde satış yapan gezgincilere de mal verilmiştir.¹²² 1941’lerde üretimin yüzde 40’ı serbest satış yapan manifaturacılara ayrılırken, bu oran daha sonraki yıllarda yüzde 60 ve yüzde 70’e çıkarılmıştır.¹²³ Manifaturacılara mal dağıtan bu sistem, önemli ölçüde yolsuzluklara açık olmuştur.¹²⁴ Belediyeler ve Ticaret Odaları çok kişiye belge verdiklerinden, ilk yıllarda kontenjana sahip olan manifaturacılar, Yerli Mallar Mağazası bulunan kentlerdeki komisyoncuları kanalıyla aldıkları malları, kendi kentlerine getirmeden doğrudan karaborsaya sunmuşlardır. Bunun üzerine mutemetler aracılığıyla verilecek mallarda, o yerin mülki amirinin verilen malın kendi denetiminde halka dağıtılacağını garanti etmesi şart koşulmuştur. Bu durumda mal teslimi için tüccarların yanı sıra, mülki amirler de ayrıca mutemet göndererek, bu mutemetler denetiminde satış yaptırmışlardır.

Halka pamuklu bez dağıtımı yapılmasında zaman içinde farklı yol izlenmiştir. Önceleri Yerli Mallar Pazarlarının bastırdığı kuponlar Dağıtım Birliklerinin bulunduğu yerlerde bu birlikler eliyle dağıtılmış ve bu kuponların verildiği kişilerin nüfus kâğıtları damgalanmıştır. Pamuklu bez dağıtımı ise daha sonra, kupon numarası ve semt sırasına göre ilân edilen tarihlerde yapılmıştır.¹²⁵

İstanbul’da Mısır Çarşısı kupon pazarı¹²⁶ olarak, Fincancılar

120 Mahmur Yesar, “Adama İş Değil İşe Adam”, *En Son Dakika*, 4.1.1945; *Yeni Sabah*, 6.2.1946; *İlber*, 8.1.1945; Vâ-Nû, Beyoğlu Yerli Malları Pazarı tezgâhlarını övecektir. “Ölülerin Nüfus Cüzdanları Yerli Mallar Memurlarının İşine Yaramış”, *Akşam*, 14.4.1943.

121 “Yerli Mallar Pazarında Yolsuzluk Yarışı”, *Son Telgraf*, 4.4.1946, “Seyyar Karaborsacılar Yakalanıyor”, *Tanin*, 14.2.1943, *vakit*, 3.3.1943.

122 *Haber*, 16.6.1944.

123 Fahrettin Pekkan, *a.g.e.*

124 K.R. Tümay, “Yerli Malların Satışındaki Usuller”, *Yeni Mersin*, 5.2.1944.

125 “Halka Pamuklu Tevsi”, *Yeni Mersin*, 13.1.1943.

126 *Son Posta*, 8.1.1945, “Mısır Çarşısı’nda Fiş Karaborsası”, *Vakit*, 24.1.1945.

Yokuşu, Çakmakçılar Yokuşu'nda Sabrisafa Han ikinci el pazarı¹²⁷ olarak uzmanlaşmış yerlerdi.

Gerçekte Yerli Mallar Pazarlarının, Tablo 9'da görüldüğü üzere, gelişen ticaret hacmi ve özellikle de perakende pazarında faaliyet göstermesi etkili olmuş ve bu manifaturacı tüccarlarını rahatsız etmiştir. 1940 yılında itibaren Sümerbank üretiminin toptancılarca kapatılıp ve bunların piyasa fiyatı belirler hale gelmemelerine özen gösterilmiş ve perakende satış geliştirilmiştir. 1940 yılında Kayseri ve Nazilli'de bu fabrikaların üretimini kapatmak için oluşturulmuş olan grupların fabrikalarla ilişkileri kesilmiş, toptancıların Sümerbank üretimini kapatmalarına engel olacak satış ilkeleri benimsenmiştir.¹²⁸

Perakende faaliyetini artırabilmek için Tablo 9'da görüldüğü şekilde yeni mağazalar açılmıştır. Bunlardan simgesel önemi en yüksek olanı eskiden yabancı sermayenin en büyük ticari müessesesi olarak bilinen Orozdibak'ın İstanbul Mağazası'nın satın alınarak, oldukça masraflı bir şekilde yenilenerek ve çok reyonlu bir "Büyük Mağaza" haline getirilerek Sümerhan adıyla açılmış olmuştur.¹²⁹

Yerli Mallar Pazarı'nın yalnız dağıtım işlevini yüklenmediği, aynı zamanda bir ölçüde de olsa savaş dönemi için stok tutma işlevi yüklediği anlaşılmaktadır. Tablo 9'dan bu işlevin 1942 yılında "Dağıtma Ofisi"nin ilga edilmesinden sonra geliştiği görülmektedir. Varlık Vergisi'ni ödeyemeyenlerin ellerindeki malları, mükellefiyetleri karşılığı Yerli Mallara devretmesine olanak tanınınca, stoklar daha da artmıştır. 1944 yılında stokların büyümesi, tüm Sümerbank'ın mali dengesini

127 *Yeni Sabah*, 9.2.1945; Faruk Fenik, "Manifatura Karaborsasını İdare Edenler", *Ticari Birlik*, 3.2.1944.

128 Sümerbank, 1940 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1941, s.19.

129 Sümerbank'ın 1942 yılı İdare Meclisi Raporundaki Orozdibak mağazasının satın alınması şöyle sunuluyordu: "... Yabancı sermayedarların İstanbul'daki son eserlerinden birini teşkil eden seksen beş yıllık ticaret evi de Milli İktisat Savaşımızın yılmayan hamleleriyle yıkıldı." Mağazanın döşenmesi "Orozdibak Sarayı" adlı yazıyla 15.1.1944 tarihli *Tasviri Efkar*'da eleştiriliyordu. Bu mağaza 26.7.1944'te açıldığında kamesiz satış yapmaya başlamıştır. Açılış töreni görkemli olmuş, gazetelerde övücü yazılar çıkmıştır. Faruk Fenik, "Yerli Malların Yeni Binası", *Vatan*, 27.7.1944; iki gün içinde halkın hücumuna uğrayan mağaza satış usulünü değiştirmek zorunda kalacaktır. *Tan ve İleri*, 28.7.1944.

bozar hale gelmesi¹³⁰ ve savaşın sona ermesi üzerine stok tasfiyesine gidilmiştir.

Savaş sona erip, İnönü'nün 1942 Kasım'ında Meclis açış konuşmasında yaptığı "... bulanık zamanı bir daha ele geçmez fırsat sayan eski bataklık çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metai yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar"¹³¹ suçlaması etkisini yitirince, Yerli Mallar Pazarlarının işlevleri kısılmıştır. Recep Peker Hükümeti, 7.8.1946'da Programı'nda, Yerli Mallar Pazarlarının devlet fabrikalarında imal olunan ve kitle ihtiyacını karşılamaya yarayan malların toptancı kârı alınmaksızın toptancı ve perakendecilere mal veren depoları haline geleceğini açıklamıştır.¹³² Kısa bir süre sonra, 1946 Ekim'i sonuna kadar, Yerli Malların 11 mağazasının kapatılacağı ilân edilmiştir.¹³³ Yerli Mallar ayrı bir müessese olmaktan çıkarak, imal ve satış işlerini bünyesinde toplayan "Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi"ne devredilmiş ve böylece perakendeci işlevleri tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Yerli Mallar Pazarlarının kapatılmasına, *Akşam* gazetesinde Vâ-lâ Nurettin karşı çıkarak İktisat Vekili Tahsin Bekir Balta'yı manifaturacıların etkisi altında kalmayla suçlamıştır.¹³⁴ *Tanin*'de Ecved Güresin'de "... Eğer Yerli Mallar Pazarları olmasaydı yahut bu müesseseler yalnız toptan mal veren bir depo vazifesini görseydi piyasada o fiyata bir santim dahi pamuklu bulmaya imkân yoktu..." diyerek Yerli Mallar Mağazalarını savunmuştur.¹³⁵

ARTAN BÜTÇE HARCAMALARINI KARŞILAMADA BİR ARAÇ OLARAK PAMUKLU DOKUMA FİYATLARI

Savaş sürerken hızla artan bütçe harcamalarını karşılamak için hükü-

130 "Stoklar Satışa Çıkarılacak", *Akşam*, 16.10.1944.

131 Bilsay Kuruç, *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1963, s.74.

132 T.C. Başbakanlık O. ve M. Daire Başkanlığı, *a.g.e.*, s.145.

133 *Son Saat*, 14.9.1946.

134 Vâ-Nû, "İktisat İşlerinde Zigzaglar", 14.9.1946.

135 Ecved Güresin, "Yerli Mallar ve Yapılan Hücumlar", *Tanin*, 9.9.1946.

metlerin başvurabileceği değişik seçenekler vardır. Bunlar; 1) Savaş koşullarının artırdığı kazanç olanaklarını vergileyen savaş vergileri koymak; 2) Devletin denetimindeki tekel maddeleri ve lüks tüketim maddelerinden toplanan fonları ve vergileri artırmak; 3) Savaş koşullarının yarattığı birikimlere el koyan servet vergileri uygulamak; 4) Uzun vadeli iç borçlanmalara gitmek; 5) Dış ülkelerden borç almak; 6) Enflasyonist bir para politikası izlemektir.

Başbakan Saraçoğlu 1945 yılı Yerli Mallar ve Tasarruf Haftası'nı açarken izlenen finansman politikasını şöyle anlatmaktadır:¹³⁶ "... Alınan tedbirler bakımından harp yıllarını ikiye bölebiliriz. İlk harp yıllarının yükünü daha ziyade Merkez Bankası'na yaptırdığımız emisyonlarla bir de olağanüstü vergilerle taşıyabildik. Bu devrede Varlık Vergisi bize 320 milyon¹³⁷ liralık bir memba teslim etti. Son harp yıllarının mütemadiyen artan masraflarını da daha ziyade normal sayabileceğimiz mali ve iktisadi tedbirlerle kapadık. Bu devrede yalnız üç kalem bize yılda 400 milyon liralık bir gelir temin etti. Bu üç kalemden biri olan toprak mahsullerinden bir yılda 120 milyon lira aldık. Bu üç kalemden ikinciye teşkil eden Tekel maddelerinin verimi harbin ilk yıllarında 37 milyon lirayı zor bulurken, harbin son yıllarında 180 milyon liraya yükseldi. Üçüncü kaynağı teşkil eden şeker fabrikaları da ilk harp yıllarının 5 milyon lirasına mukabil on harp yıllarında 80 milyon lira temin etti."

Devlet tekelinde bir malın fiyatını artırarak kaynak yaratmak yolunun en ünlü önlemi şekerin kilosunun fiyatını 500 kuruşa çıkarmak olmuştur. Şekerde böyle birçok yüksek fiyat politikasının uygulanması büyük ölçüde şekerin kentlilerin bir lüks tüketim maddesi olarak düşünülmesinden kaynaklanmıştır.¹³⁸ Aynı yıllarda pamuklu dokumada fabrika üretiminde tüm olarak devlet denetimine alınması devlete, yüksek bir fiyat politikası izleyerek kaynak oluşturması olanağı veriyordu. Ama pamuklu dokuma daha yaygın bir tüketim madde-

¹³⁶ Bilsay Kuruç, *a.g.e.*, s.90.

¹³⁷ Gerçekte 320 milyon liralık kaynaktan toplanabilen vergi 221 milyon olmuştur. Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1956 (?), s.209.

¹³⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s.214.

si olarak görüldüğünden fiyatların, şekerdeki oranda, yüksek tutulmadığı anlaşılmaktadır.

Hükümetin pamuklu dokumada ne ölçüde bir fon yarattığını saptamak için Bakırköy Fabrikası'nda üretilen dirilin imalat ve satış fiyatlarını karşılaştıran Tablo 10'da verilmiştir.

TABLO 10
Bakırköy Fabrikası Maliyetleri ve Y.M.P. Fiyatları

Yıllar	Fabrikada maliyet fiyatı (krş.)	Fabrikada satış fiyatı (krş.)	Yerli mallar paz. toptan satış fiyatı (krş.)	Yerli mallar paz. perakende satış fiyatı (krş.)
1942	26.03	37.75	67	79
1943	40.12	62.75	89	102
1944	54.06	85.75	117	134
1945	53.90	80.00	104	117

Kaynak: Haluk Cillov, *a.g.e.*, s.148.

Fabrika satış fiyatının, İkinci Dünya Savaşı döneminde geçerli yasa ve kararlara göre, fabrikada hesaplanan maliyete yüzde 17.5 kâr ve yüzde 18 Muamele Vergisi eklenerek hesaplanması gerekir. Oysa Tablo 10'daki fabrika satış değerleri bu eklemeler yapılarak bulunan fiyatlardan yüksektir. Yerli Mallar Pazarı'ndaki toptan satış fiyatının fabrika satış fiyatına yüzde 7.5, perakende satış fiyatının yüzde 15 eklenerek bulunması gerekir. Oysa bu değerleri fabrikada satış fiyatına ekleyerek Yerli Mallar Pazarlarındaki fiyatlara ulaşmak olanağı yoktur. Fabrika fiyatı üzerine hükümetin emrinde toplanan bir fon için eklemeye yapılmakta, daha sonra diğer oranlar uygulanmaktadır.¹³⁹ Bu ekleme Bakırköy Fabrikası ürünleri için hesaplandığında 1942 yılında fabrika satış fiyatının yüzde 65'i, 1943 yılında yüzde 32'si, 1944 yılında yüzde

¹³⁹ Haluk Cillov, *a.g.e.*, s.149. Bu fondan kamuoyunun haberi olunması gazetelerde Sümerbank'ın çok yüksek kârlarla satış şeklindeki eleştirilere neden olmuştur. Örneğin 2.5.1944 tarihli haber, *Son Dakika* ve *Tanin*'de şöyle bir haber yer almıştır: "Sümerbank Yerli Mallar'da kâr yüzde 200, 300, verilen rakamlara göre kaput bezi maliyeti 34, toptan satış 90 ve perakende satış 100 kuruştur. Boyalı kaput bezi maliyeti 46, 20, toptan satış 110, perakende satış 127 kuruştur. Siyah bez maliyeti 78, toptan satışı 200, perakende satışı 230 kuruştur."

27'si, 1945 yılında yüzde 21'i düzeyinde bulunmaktadır. Yelli Mallar Pazarı fiyatları tekdüze olduğuna göre, fona ayrılan miktarın değişik fabrikalarda ve yıllarda ayrı ayrı olduğu söylenebilir. Eğer en düşük oranı yüzde 20 diye kabul edersek, 1945 yılı Yerli Mallar Pazarları cirosu gözönünde tutularak, pamuklu ve yünlü dokumadan hükümete sağlanan kaynağın en az 58 milyon düzeyinde olduğu söylenebilir.

Pamuklu dokumada, İkinci Dünya Savaşı içinde, devletçe oluşturulan fiyat politikasını daha iyi yorumlayabilmek için Tablo 11 hazırlanmıştır. Pamuklu dokuma fiyatlarının gelişme endeksi olarak, fabrika mamulü ve el tezgâhı mamulü kaput bezi fiyatı alınmıştır. Fabrika mamullerinin fiyat endeksi toptan eşya fiyat endeksindeki artıştan biraz az kalmıştır. Hükümetin pamuklu dokuma fiyatlarını saptarken, genel fiyatlardaki artışın biraz altında kaldığı anlaşılmaktadır. Ama mensucat sanayii hammaddeleri fiyatlarındaki artış çok daha az olmuş, işçi ücretlerindeki artış ise genel fiyat düzeyindeki artışın yarısı kadar olmuştur. Bu nedenlerle de pamuklu mensucatta fona ayrılacak marjlar ortaya çıkmıştır. Fabrika üretimindeki yüksek fiyat düzeyi, el tezgâhları üretiminde de fiyatların yüksek tutulabilmesine olanak verince, el tezgâhları mamullerinde endeks değerlerindeki artış, toptan eşya fiyat endekslerindeki artışın çok üzerinde olmuştur. Bu olgu da daha önce üzerinde durulan, iplik sağlamada sorunlarla karşılaşılmasına rağmen el tezgâhı üreticilerinin bu dönemde refahlarını geliştirdiği yönündeki yargıyı destekler yöndedir.

SONUÇLAR

Bu bildiride Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı koşulları içinde pamuklu dokuma sektöründe aldığı kararları, bu sektörün tarihsel gelişimini de gözönünde tutarak incelenmiştir. Bu inceleme bize hem sanayileşmesinin ilk aşamasında hem de örgütsel yapısı yeterince gelişmemiş bir ülkenin, savaş koşulları dolayısıyla büyük bir ordu beslenmesinin ve ithalatının kısılmasının yarattığı sorunlara çözüm olacak yeni bir ekonomik denge arayışında izlediği yollardan birini göstermiştir. Eğer diğer sektörler konusunda böyle bir inceleme yapılsaydı, daha farklı se-

çeneklerin de bulunduğu görülecekti. Türkiye gibi bir ülkede her sektör kendi gelişme tarihine ve o sektörün yaşanan buhran içindeki önemine göre farklı bir yol izlemek durumunda kalmıştır. Bunların biraraya gelmesiyle değişik yolların oluşturduğu bir politikalar demeti ortaya çıkacaktır.

Bu değişik politika seçeneklerinde hangisinin başarılı ya da başarısız olduğu konusunda bir değerlendirme yapmak, çok anlamlı olmayacaktır. Tüketimlerin kısıtlanarak daha düşük noktada bir denge nin kurulmasına yönelen her yol, kendi içinde bir sorun taşıyacaktır. Böyle olunca bu bildiride yapılan türdeki bir ayrıntılı betimlemenin bize öğreteceği, başarısı konusunda verilecek bir genel yargı değil, uygulanan yolun kendine özgü yetersizliklerinin tanınması olacaktır.

Bu durumda önemli olan bir rejimin buhran içinde seçtiği başarısızlığın türü ve derecesidir. Buna bağlı olarak buhran içinde devletin davranışları hakkında yeni ipuçları elde edebiliriz. Buhran içinde ne tür başarısızlıklardan kaçınmak için, rejimin hangi tür sınırları aşmaktadır. Bildiride bu aşılışın piyasa mekanizmasını tamamen yok etmeye kadar uzanan örneklerine değinilmiştir. Ama bildiriden bu aşılışın geçici olduğunu, buhran aşılmıca rejimin yeni koşullarda kendini nasıl restore ettiğini de izlemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, S., *Küçük Sanat Meseleleri*, İstanbul, 1939, s.110.
- , “Küçük Sanatların Himayesi”, *İktisadi Yürüyüş*, sayı 9, 15.4.1940, s. 8, 18, 110.
- , “Türkiye’de Pamuklu ve Dokuma Sanayi”, *İktisadi Yürüyüş*, sayı 54, 10 Mart 1942. *Akşam*, 18.8.1946.
- , 3.6.1944.
- , 7.1.1945.
- Arpacı, F., *Küçük Sanatlar Kongresi’nde İsmet İnönü ve Celal Bayar’ın Nutukları*, Trakya Umumi Müfettişliği Köy Bürosu, İstanbul, 1937, s.3-12.
- Aydemir, Ş. S., *İkinci Adam*, cilt II, İstanbul, 1968, s.213, 214.
- Aykut, S. S., *Rakamlarla Türkiye*, cilt I, Ankara, 1947, s.144, 330.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı*, cilt 16, Ankara, 1949, s.410-411.

- Benerli, R., "Memlekette 20 Senelik Pamuklu Giyim İhtiyacı ve Bu İhtiyacın Ne Suretle Karşılandığı", *Feshane Mensucat Meslek Dergisi*, yıl 1, no.5, Kasım 1948, s.71.
- Bengi, H., *Milli Korunma Kanun ve Kararları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943, s. 37-39, 48, 59-60, 71, 92, 116-117, 120-121, 134, 159-161, 209, 291-293, 328-331, 420.
- Cumhuriyet*, 13.7.1945.
- Çiftçi, H. R., - Yener.Ş. S., *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Gaziantep'te Sanat ve Ticaret Dalları*, Gaziantep Kültür Derneği, Gaziantep, 1971, s.6, 10, 14-15, 19, 28, 47, 51.
- Cillov, H., *Denizli El Dokumacılığı Sanayii*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1949, s. 20, 57-58, 76, 85, 94-95, 98-99, 100, 101, 145, 148, 149.
- Dahl, R.A., - Lindblom, C. E., *Politics Economics and Welfore*, Harper and Raw Publishers, New York, 1953.
- Dikmen, O.M., "İsmail Hüsrev Tökin Müdafaa Ekonomisi, Ankara", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt II, sayı 3-4, Nisan-Temmuz 1941.
- "Dokumacılar Ankara'ya Bir Heyet Gönderiyor", *Haber*, 4.4.1944.
- Dulkadir, F., "El Tezgâhları ve Pamuk İpliği", *Ekonomi*, 4.1.1945 ve *Ekonomi Pi-yasa*, 9.8.1945.
- Ekonomi*, 9.7.1945.
- "El Dokumacılığı Gittikçe Gelişiyor", *Ulus*, 18.4.1945.
- "El Tezgâhi ile Çalışan Dokumacılar", *Tasvir*, 22.1.1946.
- Eşberk, T., *Türkiye'de Köylü El Sanatlarının Ehemmiyeti*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1939.
- Ete, M., "Pamuklu ve Dokuma Sanayii", *İktisadi Yürüyüş*, sayı 56, 1 Nisan 1942, s.5.
- , "Türkiye'de Pamuklu ve Dokuma Sanayii", *İktisadi Yürüyüş*, sayı 58, 1 Mayıs 1942.
- Fenik, F., "Manifatura Karaborsasını Kimler İdare Ediyor?", *Vatan*, 1.2.1944.
- , "Manifatura Karaborsasını İdare Edenler", *Ticari Birlik*, 3.2.1944.
- , "Yerli Malların Yeni Binası", *Vatan*, 27.7.1944.
- Güresin, E., "Yerli Mallar ve Yapılan Hücumlar", *Tanin*, 9.9.1946.
- Haber*, 16.6.1944.
- , 17.2.1944,
- , 5.5.1944.
- , 8.1.1945.
- "Halka Pamuklu Tevsii", *Yeni Mersin*, 13.1.1943.
- İktisadi Yürüyüş*, yıl 1, sayı 1, 7 Aralık 1939, s.12, 21.
- "İktisat Vekaleti İplik İthalatı Sistemini Değiştirdi", *Akşam*, 20.12.1944.
- İktisat Vekaleti, *Vekalet Taallü Eden Mevzuat*, cilt III, İstanbul, 1942, s.23,120.

- "İplik Karaborsası Neden Önlenecek?", *Vakit*, 7.5.1945.
- "İplik Karaborsası Önlenecek", *Vakit*, 20.1.1945.
- "İplik Meselesi", *Tasvir*, 7.1.1946.
- "İplik Yolsuzluğunun İç Yüzü Anlaşıldı", *Tanin*, *Yeni Sabah*, 27.1.1945.
- Konjonktür*, yıl II, sayı 1-3, Ankara, 1941, s.12.
- Koçak, C., *Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s.248, 349, 356, 476-478, 483, 515-516.
- Kurtberk, S., *Harp ve Ekonomi*, İnsel Kitabevi, İstanbul, 1942.
- Kuruç, B., *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1963.
- , *İktisat Politikasının Resmi Belgeleri*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1963, s.74,90.
- "Mısır Çarşısı'nda Fiş Karaborsası", *Vakit*, 24.1.1945.
- "Nazilli Fabrikası Tetkikat Raporu" (daktilo) Sümerbank, 1942 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1943, s.11.
- Neumark, F., *Harp Ekonomisi*, Başvekalet İstatistik Genel Direktörlüğü, Ankara, 1937, s.34-42.
- Okandan, R., "Milli Korunma Kanunumuzun Kıymet ve Ehenuniyeti", CHP Konferanslar Serisi Kitap 15, Ankara, 1940, s.6-9.
- Ökte, F., *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, 1956 (?), s.209.
- Özcan, N., "Savaş Ekonomisi Politikası ve Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri: 1940-1945", ODTÜ İktisadi İlimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü Mastertezi, Ankara, 1980 (teksir).
- "Pamuklu Almak İçin Yeniden Evleniyormuş Gibi Görünenler", *Yeni Asır*, 7.3.1944.
- Peker, K., "Dokumacılık Kooperatifleri", *Karınca*, sayı 92-93, 1944, s.9,10.
- Pekkan, F., "Yerli Malları Pınarları Hiç de mi Faydalı Olmadı?", *Yeni Türkiye*, 7.9.1946.
- Puyan, H., "Kaput bezi ve Pamuk İpliği", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Bülteni*, yıl 14, sayı 2-3, 1 Nisan 1939.
- Sarç, Ö. C., "Harp ve Ekonomi", *Cemil Birsell'e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1939, s.363-375.
- , *Ziraat ve Sanayi Siyaseti*, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1934, s.390.
- Savla, R., *Devalüasyon ve tatbikatı*, İstanbul, 1948, s.14.
- "Seyyar Karaborsacılar Yakalanıyor", *Tanin*, 14.02.1943.
- Son Posta*, 8.1.1945.
- , 16.4.1945.
- , 4.2.1946.
- , 31.3.1946.

Son Saat, 14.9.1946.

Son Telgraf, 2.1.1945.

—, 4.1.1945.

“Stoklar Satışa Çıkarılacak”, *Akşam*, 16.10.1944.

Suvla, R., *Harpte Devlet Ekonomisi*, CHP Konferansları Serisi No.15, İstanbul, 1940.

Sümerbank, 1937 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1938, s.11.

—, 1940 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1941, s.8, 19, 20.

—, 1941 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, s.7.

—, 1942 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1943, s.11, 34, 40, 48.

—, 1943 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1944, s.5, 6, 9.

—, 1944 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, Ankara, 1945, s.9, 43.

—, 1944 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1945, s.8, 38.

—, 1945 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, İstanbul, 1946, s.50.

—, 1948 *Senesi İdare Meclisi Raporu*, s.6, 9.

—, *Başvekalet Umumi Murakabe Heyetinin Sümerbank ve Müesseselerine Ait 1942 Raporları Hakkında Bankanın Cevabi Mütaleaları* (teksir tarihi belirtilmemiş), s.85.

Tan ve İleri, 28.7.1944.

Tan, Vatan, Tanin, 3.10.1945.

Tanin, 26.3.1946.

—, 29.3.1946.

Tasviri Efkar, 29.5.1944.

Tayanç, T., *Sanayileşme Süresince 50 Yıl*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1973, s.96-98.

T.C. Başbakanlık O. ve M. Daire Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri*, Ankara, 1975, s.120, 145.

Topçuoğlu, N., “Harp Ekonomisinde Kooperatiflerin Rolü”, *İktisadi Yürüyüş*, sayı 54, 10 Mart 1942,

Toros, H., *Türkiye Sanayii Devlet İşletmeleri*, İstanbul, 1954, s.10, 29, 36, 136, 143.

Tuna, O., “Senirkent Kasabası’nda El ve Ev Dokumacılığı ve Kasabanın İktisadi Durumuna Umumi Bir Bakış”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 12, no.3-4, Nisan-Temmuz 1951, s.137.

—, *İstanbul Küçük Sanayii ve Bugünkü Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1950, s.102.

Turan, K., “Milli Korunma Kanunu Üzerine Bir Konuşma”, *Türkiye Ekonomisinin Başlıca Meseleleri*, Türk İktisat Cemiyeti, Ankara, 1944, s.358.

Tümay, K. R., “Yerli Malların Satışındaki Usuller”, *Yeni Mersin*, 5.2.1944.

Türkiye Halk Bankası Neşriyatı, *Orta Sınıfların Kredi Meseleleri ve Türkiye Halk Bankası*, Ankara, 1960, s.33-34.

Ulus, 2.5.1945.

Vakit, 9.7.1945.

Vakit, Tanin, Haber, 4.1.1945.

Vâ-Nû, “İktisat İşlerinde Zigzaglar”, 14.9.1946.

Vasıf, “Dokumacılık Raporu”, 1930 *Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtları*, Ankara, 1930, s.31.

Yeni Sabah, 9.2.1945.

—, 6.2.1946.

“Yerli Dokuma Satışları Durdu”, *Ekonomi*, 6.10.1945.

“Yerli Mallar Pazarında Yolsuzluk Yarışı”, *Son Telgraf*, 4.4.1946.

Yesar, M., “Ölümlerin Nüfus Cüzdanları Yerli Mallar Memurlarının İşine Yaramış”, *Akşam*, 14.4.1943.

—, “Adama İş Değil İşç Adam”, *En Son Dakika*, 4.1.1945.

Zaim, S., *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1956, s.158.

İkinci Kitapta Yeralan Yazıların Yayınlandıkları Kaynaklar

- 1 İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Osmanlı İmparatorluğu’nun I. Dünya Savaşı’ndaki Ekonomik Düzenlemeleri İçinde İşe Nezareti ve Kara Kemal Bey’in Yeri”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, 12-16 Eylül 1994, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.1157-1188.
- 2 İlhan Tekeli-Selim İlkin, “1923 Yılında İstanbul’un İktisadi Durumu ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası İktisat Komisyonu Raporu”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, 29 Mayıs-1 Haziran 1988, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1989, ss.261-316.
- 3 İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Türkiye’de Sıtma Mücadelesinin Tarihi”, Gül E. Kundakçı (derleyen), *70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk’ün Büyük Nutku ve Dönemi*, ODTÜ Tarih Bölümü, Ankara, 1999.
- 4 İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Devletçilik Öncesinde Sanayi Politikası Arayışları Dünya İktisadi Buhranı Öncesinde Cumhuriyet’in İlk Plan Yapma Deneyimi”, *1976 Sanayi Kongresi*, TMMOB Makine Mühendisleri Odası, No.106/1, Ankara, 1977, s.3-23.
- 5 İlhan Tekeli-Selim İlkin, “T.C. Merkez Bankası”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.146-154.
- 6 Selim İlkin, “Birinci Sanayi Planı’nın Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi* özel sayısı, 1979-1980, s.257-288.
- 7 İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Türkiye’de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Ekonomik Nedenleri Devletçilik Deneyiminin Ege Bölgesi’nde Çeşitlenmesi”, *İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, 1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı ve İzmir*, İzmir Ticaret Odası, İzmir, Kasım 1985, s.190-211.

- 8 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları), Şevket Pamuk-Zafer Toprak (derleyenler), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Yurt Yayınları, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1988, s.37-90.
- 9 İlhan Tekeli, "II. Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan 'Savaş Sonrası Kalkınma Plan ve Programları' ", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-180 özel sayısı, s.289-328.
- 10 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, cilt 14, sayı 1, 1987, s.1-48 (Ayrıca *X. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994 ve *Turcica, Revue d'Etudes Turques*, n.XX, 1988, pp.113-157).

Konu Dizini

3. Tropikal Hastalıklar ve Malarya

Uluslararası Kongresi 154

6-7 Eylül kararları 367, 384, 404

1929 Dünya Buhranı 240, 242, 244,
282, 365, 406, 410

1946 Planı 363, 364

1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı
364, 369

1948 İvedili Sanayi Planı
364

ABD 153, 187, 204, 230, 231, 259,
272, 297, 301, 365, 366, 368,
369, 430

Abidin Paşa Çiftliği 298

açık kozalı pamuk 313

Adalar 73, 88, 89, 176, 438

Adana 126, 129, 135, 139, 146, 219,
287, 290, 291, 294, 295, 301,
302, 305, 311, 312, 342, 344-346,
434

Dokuma Fabrikası 432, 440, İslah

İstasyonu 312, 313, İstasyonu 312,

Ovası 146, Sanayii Mektebi 344,

Sıtma Enstitüsü 139, Tohum İslah

Komisyonu 301, Ziraat Bankası

Şubesi 423, -Mersin Demiryolu

145, Ovası 130

Adapazarı 145, 295, 304, 308, 310, 311

Adıyaman 130

aedes lepidonotus Edwards 115, 139

Aegilopides 307

Afyon Anlaşması 60

Afyon-Yıldırım Kemal Bataklığı 153

Afyonkarahisar 219, 224, 285, 320,

336, 338, 344, 345

ağaç sanayii 387

Ağba 144

aine 312

Ak 24 308

Akala 301, 312, 313, 417

Akdeniz 123, 146

Akgöl 130

Akhisar 262, 303

Ticaret Odası 272

Akkaraman 336

Aksaray 144

Aksu 144

Akşam 455

Akşehir 130, 344

alabes 254, 265, 267

alacacı 420

Alanya 322

Alaşehir 140, 252, 258, 262, 265, 266

Alata 294

Âli İktisat Meclisi 164, 165, 169

Ali Çiftliği 302

Âli Ziraat ve Baytar mektepleri 291

Alikent 144, 153

Aliotti 263

alivre 254

alkol 63

Alman Kızılhaçı 139

Almanya 22, 23, 184, 264, 291, 304,

310, 334, 350, 381, 429

Alpullu Şeker Fabrikası 304, 316

altın standardı 186, 190

Altınova 299

altıntop 325, 328

alüminyum 387

Amasya 62, 289, 329

ambalaj dokuması 225

- amele sandığı 77
 Amerika 60, 61, 64, 65, 76, 328, 350
 Amerikan çubukları 325
 Amerikan Kaiser hafif batözleri 345
 Amik Bataklığı 153
 amonyum sülfat 353
 Anadolu 312, 340
 Anadolu Milli Mahsulat Anonim
 Şirketi 18
 Anamur Ovası 310
 Anatomi Enstitüsü 293
 Anbahan 130
andemik (endemic) 121, 122
 Ankara 56, 57, 61, 91, 124, 129, 130,
 135, 137, 139, 140, 270, 291,
 295, 297-299, 305, 307, 311, 321,
 322, 336, 448
 Bira Fabrikası 298, bölgesi 387,
 Ertlik Enstitüsü 342, Üniversitesi
 293, Yüksek Ziraat Enstitüsü 349
 anofel 112, 114, 115, 123, 124, 137
 anopheles 115-118, 120, 125, 139
anopheles pulcherrimus 139
Answers 205
 Antakya 289
 Antalya 70, 126, 128, 137, 139, 144,
 146, 293, 311, 312, 315, 321,
 322, 323
 Bahçe Kültürleri İstasyonu 325,
 328, Sıcak İklim Bitkileri 296
 Antep 66
 Antepfıstığı 285, 321
 Antraks vakseni 343
 Apolyont 130
 apre 445
 arabacılar 70, 72, 76
 Arap 332, 340, 341
 Ardahan 337
 Arifiye 321
 Bataklığı 144
 arıza 260
 Arizona 311
 armut 324
 Arnavutluk 333
 arpa 318
 Askeri Levazım Dairesi 8, 9
 asma çubuğu 320, 325
 aspir 310
 astragan 335
 aşı ve serum 343
 aşılar 58
 aşı durakları 332
 aşırı devletçilik 229
 at 332, 348, 350, 351
 at yetiştiriciliği 331, 332
 at-frengisi (Durin) 343
 Atabeş Çiftliği 304
 Atatürk Orman Çiftliği 291, 335
 Atatürk'ün çiftlikleri 322
 atçılık 333, 339, 341
 atebirin 121, 147, 153
atebrine (mepacrine) 121
 avocado 328
 avoua 328
 Avrupa 85, 328, 368
 Avustralya 145, 264
 ayak kalfaları 420
 ayçiçeği 310
 Aydın 128, 135, 139, 140, 239, 249,
 258, 259, 266, 321, 339, 344,
 345, 436
 Bataklığı 153, Demiryolu 248,
 İncir Kooperatifi 252, 267, 276,
 İncir Müstahsilleri 260,
 Kooperatifler İttihadı 266,
 Müstahsilleri Ziraî Satış
 Kooperatifleri İttihadı 261, Ticaret
 Odası 272, Ziraî Satış
 Kooperatifleri İttihadı 252, 258,
 259

- aygır depoları 332
 Aylan 130
 ayna 59
 Ayvalık 66
 Azerbaycan 312, 313
 Aziziye 332
 Azmak köyleri 144
- Babaharmanı 140
 badem 324
 Bafra 127, 303
 bağ ve bahçe tarımı 294, 324
 bağcılık 266, 289, 320, 321, 324, 325
 Bağcılık, Bahçıvanlık ve Maiyatı
 Mütehammure Mektebi 289
 Bağdat 59, 289
 Demiryolu 5, 65, 344
 Bahçe Kültür İstasyonu 323
 bahçecilik 320
 Bajak 344
 bakır 387
 Bakırköy 66, 433, 434
 Bez Fabrikası 67, 178
 bakliyat 285, 295
 Bakterioloji Hane-i Baytari 342
 Bakü 78
 Bala 299
 Balaban 345
 balıkcılık 68
 Balıkesir 139, 140, 239, 320, 334,
 344, 345, 387
 Balıkesir-Bandırma 273
 Balkan Savaşı 8, 9, 57, 184
 Baltık 173
 bambu 329
 Bambul haşeresi 307
 Bandırma 62, 140
 bang 343
 Bank-ı Dersaadet 182
 Bank-ı Osmani-ı Şâhâne 182-184
- Banka Kanunu 185
 bankacılık 55, 182, 244
 bankalar 82, 84
 bankalar konsorsiyumu 188
 Banque de France 198
 Banque du Cr dit National 193
 barbon aşısı ve serumu 343
 Başkuyu 299
 başlıcalar 420
 bataklıklar 112, 118, 124, 125, 128,
 137, 140, 145, 146, 150, 156
 Bataklıkların Kurutulması 151
 Batat 312
 Batı Anadolu 338
 Batı bloku 370
 Batı Karadeniz Bölgesi 222, 387
 Batöz 345
 Batum 175, 177, 329, 330
 Bayındırlık 221
 Bayındırlık Bakanlığı 375
 bebek ölümleri 155
 bedestenler 181
 bekereciler 420
 Belçika 61, 195, 301, 344
 benzin 58, 348
 berberler 76
 Bergama 321
 bergamot 325
 Besni 130
 Beş Yıllık İvedili Sanayi Planı 386, 433
 Beşiktaş 60, 77
 beyaz arpa 308
 Beydere 294
 Beykoz 88
 Kundura Fabrikası 64
 Beylik Çayı 294
 Beyoğlu 73
 Beyrut 289
 Beyşehir 130
 çi erbağlar 347

- Bilecik 62
 Bilecik Amerikan Asma Fidanlığı 321
 Bindane Cumhuriyet Buğdayı 307
 Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 163
 Birinci Dünya Savaşı 26, 53, 109, 126,
 175, 184, 248, 310, 325, 332,
 345, 346, 356
 Birinci Milli Tıp Kongresi 135
 Birinci On Yıllık Sağlık Planı 148, 375
 Birinci Sanayi Planı 164, 178, 201,
 229, 231, 234, 235, 301, 417
 Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi
 Planları 239, 374
 Birinci Ziraat Kongresi 176, 303
 Birleşmiş Milletler 367
 Bismil 130
 bit 343
 bitkisel yağlar 387
 Bodrum 239
 boğa 337, 339
 Boğaziçi 73, 321
 Bolu 311
 Bolvadin 338
 Borçka 329
 Bornova 266
 İstasyonu 305
 borsa 80
 Boyabat 129
 boyacılar 420
 boyama 445
 boz ırk 337, 338
 Bozdağ Yaylası 311
 Bozdoğan 248, 249
 Boztepe 333
 Braban 344
 Braunvieh boğası 338
 Breslau 4
 Brest-Litovsk Anlaşması 22
 Bretton Woods Anlaşması 366, 368
 Brezilya 430
 Buca 303
 Bucak 314
 buğday 11, 80, 86, 285, 306-308,
 318, 352
 buharlı pulluk 345, 349
 Bulgaristan 58, 59, 63, 65, 67, 174,
 310, 338
 bulgur 11
 Burdur 61, 219, 239, 314, 419, 423
 burjuvazi 109
 Bursa 62, 135, 137, 139, 140, 144,
 289-291, 293, 310, 320, 334, 337,
 339, 342, 345, 347, 353, 387,
 Ovası 130, Şerifağa tipi no.3454
 314
 Bünyan 221, 432
 Büyük Karapınar 130
 Büyük Menderes 128
 Büyük Su İşleri 375
 büyük itme (big push) 406
 büyük toprak sahipleri 286
 Büyükkada 90
 Büyükdere 66
 Bahçe Kültürleri İstasyonu 328
 cam 59, 387
 Canik sabanı 344, 345
 casimiroa 328
 Cava 323
 Caventou 113
 Cebelibereket 126
 Cellat Bataklığı 140
 Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye 131
 cendreciler 420
 Cenova 176, 186
 Cerrahi Enstitüsü 293
 ceviz 324
 Cevizlik 303
 Ceyhan 332
 Ceylanpınar Kombinasi 336

- Ceylanpınarı 299
 Chester imtiyazı 93
 CHF 242-244, 259, 268
 CHP 93, 201, 229, 371, 382, 384, 425
 CHP Konferanslar Serisi Kitap 15 411
 Cihan Pazarında Tutunabilen Ziraat 285
 Cinci 144
 Cizre 130
 Cleveland 301, 312, 313
 Compactum 306
 Conson 345
 Cr dit National 194
Culex 115
 Culicidae 115
 cülhalar 420
  akmak ılar Yoku u 454
  am fıstığı 321
  am kabuğu 274
  amaltı 303
  anakkale 321, 334, 344
 Boğazı 128, Savaşları 4
  ankırı 129, 221, 302
  ar amba 127, 144
  atalca 320
  avdar 308, 318
  avu  u 130
  ay Fabrikası 298
  ay Kanunu 330
  ay 323, 329
  aycılık 320, 330
 Çayeli 330
 Çayır makinesi 347
  aylıklar 331
  e e sine i 155
  ekerek 129
  eki hayvanı 332, 337
  ekim 338
 Çekirdeksiz kuru üzüm 261
 Çekirdeksiz  z m 285, 324
  ekmece g lleri 127
  elik 387
  elikleme 324
 Çeltik Ekimi Kanunu 141
 Çeltik ekimi 141, 143
 Çerkez atları 340
  ernik Bataklığı 144
  e me 262, 336
  ıkırık 442
 Çıldır 337
 Çırçır evleri 302, 433
  i ek 343
  i ekda ı 299
 Çiftçiler 370
 Çiftçilik 348
  ifteler 297, 308, 332, 333, 334, 336, 338, 341, 350
  iftli i 309, Harası 336
 Çiftlik Makinist Mektebi 290
 Çiftlik ve Amele Ziraat Mektepleri 289
 Çiftlik k hyaları 289
 Çiftlikler 299, 355
 Çikolata 170
  ilek 321
  ilmi tipi no.985 314
 Çimento 66, 401
 Çinko 387
 Çok partili rejim 370
  orlu 344, 345
  orum 129, 290, 297, 344, 445
 Çukur-tezgâhlar 420, 443
  ukurova 301, 305, 311-313, 332, 387
  ukurova Havzası 336, 337
 Çumra 130, 140
  unval 225

- Daday 221
 dağ sakızı 311
 Dağıtım Birlikleri 450
 Dağıtım Ofisi 450, 454
 Dağlıç 336
 Dahiliye 132
 dalak 140, 154
 endeksi 153, kestirilmesi 137
 dalaklı 147
 Dalaman 298
 deltası 128
 daldırma 324
 dalyan 68
 damızlık 334, 335
 boğa 338
 damping 210
 Darıca 66, 68
 Darmstadter Bank 193
 darphaneler 181
 dayanışmacı sosyoloji 244
 DDT 119, 120, 152-154, 156
 deflasyon 245
 Defterdar 179
 değirmencilik 65, 387
 Deliçay 144
 Demir Çelik Fabrikası 179
 demir 173, 226, 329
 sanayii 228, ve çelik 222
 Demirci 61
 demircilik 214
 demiryolu 242, 244, 246, 272, 274,
 276, 288, 356, 375, 387, 401
 demiryolu vagonları 12
 demokrasi 370
 Demokrat Parti 370
 deneme tarlaları 296, 297
 deniz taşımacılığı 68
 Denizli 219, 224, 225, 239, 320, 322,
 419, 420, 423, 436, 445
 Dere Evkaf 303
 deri 61, 64, 387
 deveciler 249
 devecilik 250
 Devlet Çiftlikleri 352
 Devlet Kinini Mütedavil Sermayesi
 Hakkında Kanun 144
 Devlet Planlama 191
 Devlet Üretim Çiftlikleri Genel
 Müdürlüğü 299
 Devlet Ziraat İşletmeleri Çiftlikleri
 330, 333
 Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu 298
 Devlet Zirai Kombinaları 309
 devlet fabrikaları 427
 devletçilik 172, 178, 201, 202, 203,
 218, 222, 229, 239, 240, 242-244,
 253, 268, 275, 281, 284, 288,
 289, 293, 308, 341, 354, 355,
 371, 382, 383, 410, 412, 413
 dış ödemeler dengesi 80, 169-171, 244
 dış ticaret 276
 dengesi 246, hacmi 172, hadleri
 245, 246
 dış ülkelerden borç 456
 Dicle Vadisi 130
 Dikili Kaynarca 153
 dilencilik 76
 dip sürgünleri 324
 Dipsiz 144
 direzin 420
 dispanser 90
 Diyarbakır 62, 67, 130, 293, 341
 dizbarko 73
 Doering 120
 Doğu 312
 Doğu Anadolu Bölgesi 109, 123, 347,
 387
 Doğu Karadeniz 127
 Doğu kırmızı ırkı 337
 Doğu mıntıkası 314

- dokuma 68, 173, 387, 401, 440, 441, 442, 448
ithalatı 429, 430, sanayii 312, 437
Dokumacılar Cemiyetleri 422
dokumacılar 420, 423
Donanma Cemiyeti 10
Dönüm 284
Dörtöl 298
Dry Farming Deneme İstasyonu 297, 349
DSO 215-217, 230
Durum buğdayı 307
Dünya Sağlık Örgütü 108, 154, 155
Düyun-ı Umumiye İdaresi 10, 80, 184, 188
Düzce 303, 322
Ovası 129
- Eber 130
economie dirigée 212
economie planifiée 212
ecza ve kimya sanayii 86
Edirne 62, 290, 295, 320, 322, 336, 344
Edirne Amerikan Asma Fidanlığı 321
Edremit 66
Ege Bölgesi 123, 146, 239, 240, 242, 246, 248, 253, 261, 263, 266, 271, 272, 287, 301, 305, 311, 312, 313, 337, 345, 355, 387
köylüsü 254, tütünleri 303
eğlence 73
Eğridir Gölü 130, 153
Ekert 344
Ekmek Komisyonu 16
ekmek 14
fiyatı 17, sıkıntısı 13
Ekmekçilik A.Ş. 19
Ekonomi Bakanlığı 376
Sanayi Tetkik Dairesi 364
- el dokumacılığı 444
el tezgâhları 422, 442, 443, 445-448, 458
Elazığ 322
elektrik 55, 76, 89
Elleme 261
Elma Kurutma Fabrikası 298
elma 324, 329
Elmalı-Karagöl 153
Eminönü 75
Emlak ve Eytam Bankası 94, 185
emlak kredileri 83
enflasyon 370, 411
enflasyonist 456
Enverland 9
epidemi 122, 123
eradication 108, 154
Erbeyli 251, 252
Erdemli 144
Ereğli 62, 130, 140, 176, 219, 345, 417, 433, 434
Fabrikası 447, Kömür Havzası 404
Erenköy Ameikan Asma Fidanlığı 321
Ergani 130, 179
Ergene 128
Eriklice 293
Ermeni 58
tehciri 6, 109, tüccarlar 60
Ermiş Fabrikası 64
Erzincan 130, 144, 290, 297, 322, 342
Ova Bataklığı 153
Erzurum 61, 67, 289, 290, 296, 311, 337
Erzurum-Karasu Bataklığı 153
Eskihisar 66, 130, 139, 219, 224, 225, 295, 297, 304, 308, 309, 320, 336, 342, 344, 349, 387
Eskişehir Çatma Çiftlikleri 304

- Eskişehir Çiftliği 338
 Eskişehir Dry Farming İstasyonu 308
 Eskişehir Sazova Tohum Islah
 İstasyonu 307
 Eskişehir Tohum Islah İstasyonları 307
 Eskişehir-Mayıslar 302
 Eskişehir-Zadıroğlu 153
 Esnaf Cemiyetleri 13, 19, 422
 esnaf teşkilâtı 78
 et 335, 337
 etatizm 253
 Etibank 178, 372, 373, 377, 386, 404
 Etibbanın Sıtma Enstitülerinde Staj
 Mecburiyeti Hakkında Kanun 135
 ev dokumacılığı 219
 ev sanayisi 224, 418
- Fatsa 127
 Fatur 263
 fazla himaye 413, 418
 fejoa 328
 Fener Fidanlığı 323, 330
 Ferik 329
 Feshane Fabrikası 67
 Fethiye Körfezi 128, 302
 fındık 60, 285, 324, 329
 Fırat Vadisi 130
 fırın 75
 fırıncılık 65
 fıstık yağları 66
 fidanlıklar 320, 322
 Fig Packers tröstü 250
 Filistin 67, 126
 filit 119
 filoksera 320, 321, 325
 Filyos Çayı 129, 221
 Fincancılar Yokuşu 453
 Finike 126, 128
 Finike yerlisi portakalı 328
 Fizik Enstitüsü 293
- Fizyoloji ve Farmakoloji Enstitüsü 293
 Florida 325
 floş 68
 Ford Motor Kumpanyası 176
 Fransa 58, 63, 64, 67, 113, 182, 204,
 333, 378
 Fransız derileri 86
 frengi 109
 Fumigatuvar 305
- G.I.B. Karamamesi 422
 Galata 64, 81
 bankerleri 182, Ruhtımı 71
gametosit 116-118, 126
 Garbi Anadolu Bağcılık Enstitüsü 266
 gayri-Müslim 74, 79, 82, 91,
 gaz 55, 89
 Gazi Çiftliği Bataklığı 140
 Gazi Orman Çiftliği 336
 Gaziantep 321, 336, 337, 419, 420
 Gazipaşa 128
 Gedikler 71, 92
 Gediz 128, 262
 Geigy 119
 Gelibolu 320
 gemi 69
 inşaatı 387
 Gemlik Suni İpek Fabrikası 434
 Genel Kurmay Başkanlığı 350, 376
 Germencik 251, 252
 Geyve Doğantepe 314
 gıda 387
 Giresun 127, 321
 Goben 4
 Gökçeören Gölü 144
 Gökdere 144
 Gökhöyük 294
 Göksu 66, 75
 Göle 333, 337
 İnekhane 337

- Gölpazarı 130
 Gördes 61
 Gözlü 299
 Göztepe 320
 Gravenstein 329
 guava 328
 guayul 311
 Gülyağı Tesisi 239
 gülyağı 179
 gümrük 426
 hadleri 86, resimleri 63, vergi ve resimleri 85
 Gümüşhacıköy 314
 Gümüşhane 289
 Gündelek 129
 Gündoğdu 330
 güney sarı ve kırmızı ırklar 337
 Güneydoğu 123, 312
- Hacıköy 303
haemosporidia 116
 Hakiki Dere tipi no.255 314
 Hakiki Evkaf tipi no.363 314
 Hakiki İsfahan Tömbekisi no.7703 315
 Hakiki Maden tipi no.241 314
Hakimiyet-i Milliye 166, 168
 hal 89, 94
 halat 225
 Halep 66, 67, 289, 337
 halı 274
 ihracatı 61
 Haliç Şirketi 89
 Haliç Vapurları Şirketi 76
 Halk Bankası 418, 441, 445
 Halk Dağıtma Birliği 450, 452
 Halka Meccanen Kinin Dağıtılmasına Dair Nizamname 131
 Halkalı 289, 291, 334
 Halkalı Yüksek Ziraat Okulu 282, 291
- Halkalı Ziraat Mektebi Alisi 290, 329
 Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi Alisi 289
 Halkapınar 432, 433
 halkçılık 244, 277, 283, 288, 382
 ham petrol 58
 hamal 70, 71, 92
 hamamlar 76
 Hamburg 176
 Hamzalı Bataklığı 144
 Hamzalı Gelemen 153
 Hap Ziraatı 10
 hara 332
 Harbiye Nezareti 8, 9, 15, 21
 Harir Darüttalimi 289
 harman makinesi 347
 harp sanayii 387
 harp sonrası kalkınma 372
 haşıl 445
 Haşılçılar 420
 Hatay 298, 312, 315, 336
 havagazı 76
 Havayic-i Muhtelif Komisyonu 16
 Havayic-i Zaruriye Komisyonu 13
 Havran 130
 Hayrabolu 333
 Hayrat Fidanlığı 330
 Hayvan Sağlık Memurları Okulu 293
 hayvan hastalıkları 342
 hayvancılık 294, 331, 333, 341
 hazır elbise 63, 77
 Hazine 181, 183, 191
heamotozon falciparum 114
 Hendek tipi no.6755-6754 314
 Hendek-Kâzumiye 314
 Hereke 67, 179
 Heyet-i Mahsusa-i Ticariye 14, 15
 Hıfzıssıhha ve Mikrobiyoloji Enstitüsü 293
 Hıyânet-i Vataniye Kanunu 48

- Hicaz 59
 Hicaz Sıhhiye İdaresi 132
 hidrolik enerji 387
 Hilâfet'in kaldırılması 50
 Hindistan 67, 430
 Hint Yağı Bitkisi 310
 Holân 337
 Hollanda 63, 305
 Bankası 187
 hububat 285, 295, 308, 351
 Hurda 261
 hurma 323, 328
 Hüryemez 329
- ıgırıp 68
 ıtriyat 63
 IBRD 366
 İğdır 140, 312, 313
 II. Meşrutiyet xiii, xiv, 79, 289, 290, 332
 Ilıca 333
 IMF 366
 Irak 126, 343
 Islahiye 126
 İsparta 61, 144, 239, 434
- iane 301
 İaşe Kanun-ı Muvakkatı 11, 16, 17
 İaşe Müdüriyeti Umumiyesi 19
 İaşe Nazırı 20, 24
 İaşe Nezareti 1-3, 20, 21, 23
 İaşe 2, 3, 16, 24, 356
 ve ikmal 8
 İaşe-i Umumiye Karamnamesi 19
 İç Hastalıkları Enstitüsü 293
 iç ticaret hadleri 245
 İçel 126, 436
 içki 387
 içme suyu 88
 İçtimai Hastalıklarla Savaş 138
- İçtimaiye Mecmuası 49
 İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye 131
 iç şeritleri 433
 İhracat Ofisi 258
 ihracat 240, 267
 inhisarı 267
 ihtikâr 80
 İhtikarın Men'i Hakkında Kanun-ı Muvakkat 17
 İhtimar Sanatları Enstitüsü 293
 ihzar fabrikası 225
 İkinci Beş Yıllık Plan 239
 İkinci Dünya Savaşı 144, 147, 155, 156, 190, 245, 297, 308, 330, 352, 363, 365, 370, 376, 406, 409, 410, 412, 417, 424, 429, 457, 458
 İkinci Sanayi Planı 376, 380, 405
 İktisadî Vaziyetimize Dair Rapor 167
 İktisadiyat Enstitüsü 292
 İktisat Vekâleti 291, 293, 302, 348, 350, 442, 444, 452
 İl Özel İdareleri 332
 imar ve tezyin 88
 İnanlı 333
 İncesu Yaylası 337
 İncir Müstahsilleri Ortaklığı 252
 incir 11, 242, 252-255, 264, 267, 270, 274, 277, 285, 321, 324
 fiyatı 257, ihracatı 261, üreticisi 248, 259
 İncirliova 252
 İnegöl 62
 İnekçi ve Mandacı Esnafı ve Süt Müstahsilleri Cemiyeti 75
 inekhaneler 332
 İngiliz aygırları 332
 İngiliz lirası 81
 İngiltere 58, 60, 62, 67, 113, 182, 204, 368, 369, 429, 430

- İnhisarlar İdaresi 316
İnhisarlar Umum Müdürlüğü 144
İnovası 251
inşaat 59
interdonat 328
ip 225
İpek Böcekçiliği Enstitüsü 293
ipek 67, 68, 387
böcekçiliği 293, ticareti 62
İpekçilik Okulu 289
iplik 67, 418, 422, 427, 438, 440-443, 445-448
iplik kılığı 424
iplikçiler 420
İrade-i Seniye 185
İran 61, 173, 177, 343
İran halıları 60
İskandinav 62
İskenderiye 176
İskenderun 124, 144, 175
İskilip 302
İskoç batözleri 345
İslâm halifeliliği 45
İspanya 113, 198, 333
ispirto 63, 86, 173
İstanbul 53-61, 73, 75, 76, 78, 81-83, 86-89, 91, 94, 127, 175, 176, 310, 342, 347, 353, 387, 419, 423, 436
Alt Bölgesi 387,
Bakteriyolojihanesi 135, ekonomisi 77, 84, Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi 92, Limanı 69, 70, Ticaret ve Sanayi Odası 46, 52, 177, Ticaret ve Zahir Borsası 91, Ziraat Mektebi Amerikan Asma Fidanlığı 321
İstanbul'a seyyah celbi 86
İstanbul'un iasesi 12-14
İstanbul-Büyükdere 321
İstanköy 175
İstanköylü Hipokrat 112
istihlâkat-ı umûmiye 89
İstinye 69
İsviçre 76, 338, 430, 432, 433
İş Bankası 94, 170, 185, 187-189, 194, 199, 200, 217
iş odaları 384
iş ve işçi politikaları 383
işba halinde himaye 413
işçiler 370
İşmalı 261
İtalya 58, 63, 64, 67, 113, 145, 188, 204, 211, 213, 233, 268, 306, 328, 429
ithal ikâmesi 166, 172, 177, 311, 324, 329, 331
ithal pamuk 442
İthalat Birliği 430
ithalat 59, 85, 170, 171, 172, 410, 411, 424, 427, 430, 446
İthalatçı Birlikleri 429, 431
itibar bankaları 257
itibar kooperatifleri 83
İtibar-ı Milli Bankası 73, 83, 84, 187
İttihad ve Terakki xiii, xiv, xv, xx, 2, 7, 12, 14, 15, 17-19, 25, 47, 240, 283
İvedili Sanayi Planı 363, 404
İvesi koyunu 336
izabe dokuma 387
İzmir 58, 62, 63 66, 70, 137, 140, 176, 219, 225, 239, 249, 251, 259, 261, 262, 264, 269, 289-291, 301, 303, 313, 320, 321, 323, 336, 342, 344, 353, 423, 436
Bağcılık İstasyonu 321, İktisat Kongresi 46, 47, 52, İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği 261, 270, İş Merkezi 240, Limanı 240, Pamuk İmalatı Türk

- Anonim Şirketi 178, Tecim ve
 Endüstri Odası 239, Ticaret Odası
 239, 241, 243, Tütün Kongresi
 314, -Afyon 274, -Akhisar 273, -
 Bornova 305, 323, -Kasaba 274, -
 Manisa 273
 İzmit 387
 Klor Fabrikası 152
 İzmit 130
 Java 120
 Jeoloji ve Mineroloji Enstitüsü 293
 jüt 118, 311
 Kabaklar 144
 kabotaj 69
 kabzumallar 75
 Kadıköy 88, 89, 420
 kadılar 181
 kadın ve çocuk emeği 77, 78
 Kadro xviii, xxi, 260, 364, 381, 406
 Kadrocular 379, 380-384
 kafi himaye 413
 Kafkasya 329
 kâğıt 387
 para 182, sanayii 218
 Kâhta 130
 kahve 323, 328, 331
 kahvehaneler 76
 Kalamış 90
 kalın bez 225
 Kaliforniya 264, 269, 276, 311
 Kalkan 146
 Kamaran Adası 132
 kambiyo 80, 81
 kamyon taşımacılığı 272
 kan endeksi 147, 154
 Kanada-Reiner 329
 Kanaksuyu 129
 kanalizasyon 88
 Kaplıkaya 144
 kaput bezi 421, 422, 458
 kara sığırlar 337
 Karaağaç 89
 Karabasmak Çiftliği 298
 karaborsa 370, 441, 447, 449
 Karabucak Bataklığı 146
 Karaburun 262
 Karabük 222, 405
 Karacabey 332, 334, 338
 Harası 333, 338, 339, Ovası 387
 Karadeniz 4, 5, 22, 54, 123, 307, 310,
 312, 314, 336, 347, 419
 tütünleri 303
 Karagöl Bataklığı 146
 Karagöl (Buhara Koyunu) 332, 335,
 336
 Karaman 387
 Karamürsel 179
 Fabrikası 67
 Karantina İdaresi 132
 Karapınar 249-252
 karasaban 344, 347
 Karasakı 329
 karasığır 338
 Karataş 129, 146
 Karayaka 336
 karayolu 375
 Kars 311, 336, 337, 341
 Kartal 320
 karton 387
 Kasaba Demiryolu 262
 Kastamonu 221, 225, 290, 321, 336,
 419, 423
 kauçuk 311
 kavak 145, 146
 kayısı 324
 Kayseri 61, 144, 219, 221, 224, 225,
 235, 349, 417, 432, 434, 454
 Yem Birlikleri 296

- Kazan 78
 Kazanasmaz 304
 Kazıklı 140
 Kazova İnekhane 333, 337
 keçi ciğer ağrısı 343
 keçi çiçeği aşısı ve serumu 343
 keçi pastöralloz aşısı 343
 Keçiborlu 239
 Kükürt Fabrikası 268
 kelebek (Distomaton) 343
 Kemalpaşa 262
 Kemerburgaz 75
 kendir 311
 mamulâtı fabrikası 225
 kene 343
 kenevir 118, 214
 kenger sakız 311
 kent ekonomisi 55
 kentli nüfus 410, 412
 Kepsut 290
 kereste 62, 86
 Kesebir Planı 178
 Kestel 130
 Gölü 144
 Keşan 302
 keten 214, 310
 Kıbrıs 337
 kıl ve kızıl kurt 343
 kınakına 113, 120, 131
 Kırım 78, 337
 göçmeni 351, Savaşı 182
 Kırkağaç 272
 Kırklareli 127, 298
 kırmızı Astrachan 329
 kırsal kesim 412
 Kırşehir 299
 kırsaklar 334
 kıtlık 8, 12
 rantları 449
 kıvırcık 334, 336
 kıvırcık koçu 333
 kızılbaş 146
 Kızılay 10, 143
 Kızılırmak 127, 129, 401
 Kızılkaramanlar 336
 Kikuth 121
 kimya 214, 226, 387
 sanayii 387, 401, 405
 kimyevi gübre sanayii 173
 Kinin Tedariki ve Furuhtu Hakkında
 Kanun 132, 135
 kinin 113, 120, 121, 133, 136, 140,
 143, 144, 147, 153
 Kirazlık-Turgutlu 144
 KİT 192
 Klamantin 325
 Klein Wanzleben Tohum Teksir
 Müessesesi 304
 kliring 246, 365
 Kocaeli 139, 347
 Koçuş 294
 kokulu Akhisar tipi no.14 314
 kokulu Bafra tipi no.287 314
 kokulu Canik tipi no.1722 314
 kokulu Düzce tipi no.979 314
 kokulu Foça tipi no.78 314
 kokulu hakiki basma tipi no.438 314
 kokulu Trakya tipi no.3007 314
 kolonya 63
 konaklama 73
 Konsalit Han 92
 konservecilik 64
 Konya 61, 130, 139, 140, 219, 224,
 290, 299, 315, 332, 336, 338,
 342, 344, 345, 387
 Ovası 144, -Ereğli-Akgöl 153, -
 İlgün 153
 kooperatif 255, 263, 268, 444, 448
 kooperatifçilik 243, 244, 248, 251,
 252, 267, 276, 423, 443, 445, 449

- Kore Savaşı 369
 koyunculuk 331-333
 kozalı pamuk ekimi 302
 Kozan 126
 kök sakız 311
 kömür 5, 173
 deposu 94, madenleri 228
 Körhasan 144
 Körürmak 144
 kösele 64, 86
 Kösten Adası 4
 Köşk 252
 Bataklığı 140
 Köy Enstitüleri 294
 Köyceğiz Gölü 128
 köylü 283
 krep döşin 68
 Kula Kayrak 153
 kuluva satış 250
 Kumkale 128
 Kumluca 128
 kunduracılık 64, 77
 kurşun 387
 Kurtuluş Savaşı 91, 109, 134, 241, 290, 325, 346
 kuru tarım 297
 kuru üzüm 263, 264, 269, 274, 321
 Kuruçay 130
 Kuruçeşme 90, 94
 kurutmalık 325
 Kuşadası 248
 Kuvarsan-Murgul 179
 Kuvartana 126
 Kuzey-Batı Anadolu 387
 Kuzeydoğu Anadolu 337
 kuzeydoğu illeri 336
 Küçük Menderes 128
 Küçük ve Büyük Menderes 321
 küçük çiftçiler 370
 küçük girişimcilik 83
 Kükürt Fabrikası 239
 kükürt 268
 Kürek malı 261
 Kütahya 219-221, 239, 320, 321, 338
 Çini Fabrikası 179
 Lalahan 333
 Lamas 144
 lavrasit 119, 146, 147, 152
 Le Cr dit National 194
 Leipzig 335
 Leningrad 207
 liberal ekonomi 371
 liman 69, 70, 84, 375
 Limni Bataklığı 140
 limon 325, 328, 329
 linyit 387
 lokomotifler 345
 loncalar 70, 71, 85, 181
 Londra 60, 182, 190, 234, 330
 Lozan Barış Andlaşması 57, 60, 93, 275
 lüks tüketim 456
 Lüleburgaz 344
 Sakız Köy Derece Bataklığı 144
 Lyon 62
 M. Müdafaa Cemiyeti 10
 Macaristan 62, 304, 334
 maden 303, 387, 437
 işletme 387, kömürü 62, 90, suyu 58
 madencilik 244
 madeni eşya 387
 madeni paralar 182
 Magnubonum 325
 Mahd t Mesuliyetli Garbi Anadolu
 Dokumacılar Küçük Sanat
 Kooperatifleri Birlik Kooperatifi 445

- mahlût yağ 66
 Makedonya xiii, 283
 Makinc Madeni Eşya ve Malzeme Sanayii 401
 makine 387
 maşatlığı 348, sanayii 405
 makineleşme 379, 380
 Makrıköy 88
 Malakan 340
 Malarya 112, 146, 148
 Malatya (Malya) Çiftliği 308
 Malatya 130, 137, 219, 224, 225, 302, 303, 315, 322, 417, 432, 434, 447
 Bez Fabrikası 440
 Maliye Nezareti 21
 Maltepe 66, 75, 303
 Malya Çiftliği 299, 309
 Mamurin 218
 Manastır 289
 Manavgat 126, 128
 mandalina 325, 329
 Manifatura İthalatçılar Birliği 429
 manifatura 58, 59, 431
 manifaturacı tüccarları 454
 Manisa 139, 140, 239, 261, 262, 264, 266, 269, 302, 320, 321, 344, 436
 Bağcılar Bankası 263, Bağcılık İstasyonu 321, Barosu 265, - Bandırma 274
 Manson 114, 115
Mansonia 115
 Manyas 130, 140, 339
 Maraş 130
 -Gavur Gölü 153
 Mardin 130, 336, 341
 Marmara 89, 307, 312, 336
 Alt Bölgesi 387, tütünleri 303
 Marsh seedless 328
 Marshall Planı 282, 368, 369, 405
 Marshall yardımı 152
 Marsilya 60, 61, 65, 66, 176
 Mavnacılar Cemiyeti 72
 Mavnacılık Şirketi 92
 mazot 119
 Mecitözü 129
 Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye 131
 Meksika 311
 Mekteb-i Tıbbiye 131
 Melen Çayı 129
 Melos 344
 Memleket İlimciliği 284
 memurlar 370
 Men'-i İhtikâr Komisyonu 17
 Menemen 262
 mensucat 67
 Mentana 306
 Menye 153
 Mercimek Harası 332, 333
 Meriç 128
 Merinos 332-336, 343
 ipliği 67, 86, koçlar 334, Koyunları Yetiştirilmesi ve Islah Edilmiş Pamuk Tohumu Üretilmesi 301, Müfettişlik Teşkilâtı 334
 Merkez Bankası xx, 125. 181-183, 186-192, 245, 373
 Merkez Çay Fabrikası 330
 Merkez Enstitüsü 321, 322
 Merkez İlaş Heyeti 16, 17
merozoit 117
 Mersin 70, 124, 128, 175, 176, 305, 342
 Limanı 93
 Mevad-ı Gıdaiye ve Havayic-i Sairenin Sureti-i Furuhtu ve Tevzii Hakkında Kanun-ı Muvakkat 16
 Meyvacılık Bağcılık ve Bahçivanlık Enstitüsü 293

meyvecilik 55, 320-322, 325
 mezbaha 61, 89
 Mezohegyes Nonius Harası 340
 Mısır 78, 85, 174, 301, 308, 312, 337,
 Çarşısı 453, sığırları 337
 mibzerler 345, 347, 351
 Midilli 63, 67, 175
 Midilliçoğlu 298
 Mihalic (Karacabey) Çiftliği 333
 mihver devletleri 367
 Milano 62
 Milas 313
 Million balıkları 147
 Millet ve Baltacı çiftlikleri 298
 Milli (İthalat) Kantariye Anonim
 Şirketi 18
 Milli Aydın Bankası 251, 252, 257,
 263
 Milli Eğitim Bakanlığı 375, 376
 Milli İktisadi Koruma Kanun Projesi
 425
 Milli İktisat Bankası 19
 Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti 172,
 243
 Milli Korunma Kanunu 298, 299,
 352, 353, 363, 371, 411, 412,
 425, 426, 429, 435, 436, 440
 Milli Mensucat A.Ş. 19
 Milli Müdafaa 409, 426, 450
 Milli Savunma Bakanlığı 376
 Milli Türk Ticaret Birliği 46
 milli (özel) sermaye 173
 milli iâşe 284
 milli sanayii 284
 milli şirketler 185
 milli tüccar 12, 25, 26, 184, 240, 251
 Misketkam 325
 mobilyacılık 328
 Moda 90
 Montofon 332, 338, 339

Moskova 207, 209, 232
Moskova ve Roma 211
 motorin 119
 Muamelat-ı Ticariyye 23
 Muamele Vergisi 445, 457
 Mudurnu Çayı Bataklığı 144
 Muğla 239, 298, 313
 Murat Paşa İşletmesi 323
 Mussolini 211
 Muş 87, 289
 mutedil himaye 413
 Muvazene-i Umumiye Kanunu 149
 muz 323, 328
 mübadele 109
 müfrit himaye 413
 Müftüoğlu 144
 Mülkiye Baytar Mektebi 289
 Müller Raporu 188
 münavebe 318
 Müslüman nüfus 109
 Müstahsil İstanbul 51, 56, 87
 Müstehlik Kooperatifleri 19

 nadas 308
 Nafia Vekâleti 137
 nakliyat 89
 Nane Bataklığı 144
 narenciye 321, 323, 328, 329
 narh 13
 narodnik 283
 NATO 368, 369
 Natürel 261
 Nazilli 219, 224, 225, 235, 248, 249,
 301, 302, 312, 349, 417, 432,
 434, 437, 447, 454
 Basma Fabrikası 433, Dokuma
 Kombinası 239, İstasyonu 313, -
 Bozdoğan 140
 Nebatat Yetiştirme ve Islahı Enstitüsü
 292, 293

- Nebati Lif ve Boya Maddeleri
 Araştırma ve Köy Sanatları
 Enstitüsü 293
 nebati elyaf 225
 nebati yağlar 66
 Nebatları Hastalık ve Zararlı
 Böceklerden Koruma Kanunu 305
 Nevşehir 298
 New York 231
 Nezaret Tezkeresi 145
 Niğde 322
 Niksar 129
 nokra 343
 Noniuslar 340, 341
 norius 332
 numune bahçeleri 320
 Nusaybin 130
Nutuk xvi
 nüfus 5, 108
 politikası 109, sayımı 87

 Odesa 207
 OEEC 368, 369
 Ofertolar 267
ohloroquine 121
 okalıptüs 118, 145, 146
 oktruva 63, 74
 Oliver 344
 olta 68
Ookinete 116
ookiste 116
 Ordu 127, 297, 310
 ordu 410, 424, 458
 Oriental Banker Corporation 187
 Orman Çiftliği 298
 orman 387
 Ormancılık Enstitüsü 293
 Orozdibak 454
 Orta Anadolu 309, 310, 336, 387
 Orta ve Güney Anadolu 347

 Orta Ziraat Okulları 290, 293
 ortakçılar 287, 318
 Ortaklar 252
 Osmancık 302
 Osmaniye 128
 Osmanlı 2, 3, 145, 182, 184, 244
 Bankası 73, 82, 84, 185, 188, 196,
 199, 245, borçları 204, 244,
 ekonomisi 4, İtibar-ı Milli Bankası
 185, parası 182, -Rus Savaşı 184
Othopodomys 115
 Ovacık 128

 ödemeler dengesi 170
 Ödemiş 219, 221, 248, 249, 252, 258,
 311, 322
 Ödemiş İncir Müstahsilleri Kooperatifi
 252, 260
 öküz 332, 350
 örme 77
 Öz Rapor 377
 Özden 294, 299
 özel kesim 174, 382, 427, 440,
 442

 P. cameranense 132
 Paçal 261
 palamut 274, 387
 Pamuk Islah Kanunu 302, 313
 Pamuk Müstahsilleri Kooperatifi 258
 pamuk 270, 295, 309, 312, 313, 315,
 316, 353, 387, 433
 çekirdeği 66, ipliği 429, sanayii
 223, üretimi 301
 pamuklar 312
 Pamuklara Arız Olan Haşarat ve
 Emrazın 305
 Pamuklu El Tezgâhları Dokumacılık
 Kongresi 444
 pamuklu bez 453

pamuklu dokuma 301, 387, 412, 413,
417, 418, 421, 422, 424, 434,
435, 438, 449, 452, 456-458
pamuklu iplik 430
pamuklu ithalat 429
pamuklu tekstil 214
pancar 317, 338
pandemi 122
Para ve İktisat Kongresi 234
para politikası 456
Parazitoloji Enstitüsü 293
Paris 350
yeşili 119
Park Otel 94
Pasteur Enstitüsü 132
Paşabahçe 75
patates 311
patent 233
Patoloji 293
Pazar 298, 315
pekan 328
Pelletier 113
Pendik 320, 342
pentaquine 121
permi ticareti 12
pernisyöz 114
Persicum 307
Peru 113
petrol 58, 119, 348
Pınarbaşı 128
Pilloğlu Çiftliği 298
Pire Limanı 70, 175, 176
Pirinç Ziraatı Kanunnamesi 131
pirinç 59
plajlar 94
plan 202, 203, 212, 218, 381, 385,
386, 402
planlama 364, 374, 410
Plano 345
plasmochine 121

plasmodium 114, 116
plasmodium malariae 114
plasmodium ovale 114
plasmodium vivax 114
Polatlı 299, 351
polikültür 380
Polonicum 307
Porsuk 129, 130
portakal 325, 329
pozitivistik 283
Prethrum 119
primehamine 121
proguani 121
pulluklar 344, 347-349
Puro tütünü 315
Pülümür 130
pülvarizatör 153

quartana 114
quinotoxine 120

radikal devletçilik 234
Rambuye koç 333
reeskont 82, 192
Reichbank 188
Reji Şirketi 184
Reşadiye 130, 251, 252
Rıhtım Şirketi 71, 84
Rietti 306
Risale-i Haysiyet-i Kınakına 131
Rize 298, 321, 323, 328, 329
Rize Hayrat Çay Fidanlığı 323
Rodos 175
Romanya 14, 22-24, 58, 59, 62, 63,
65, 67, 75, 174, 198, 432
Rome Beauty 329
ruam 343
Rum 58
Rumeli 340
Rumlar 57

Rusya 59, 61, 65, 173, 213, 343
Rusya'da Bir Tetkik Seyahati 205

saban 344, 349, 350

sabunhaneler 66, 387

Safranbolu 221

Sağ Sahil Bataklığı 144

sağlık 55

Sakarya 129, 144

Havzası 144, Vadisi 134, -Kütahya
 387

Sakız 175

koyunu 336

Salihli 252, 258, 262, 265, 266

Akpınar 140

Samsun 59, 70, 135, 137, 139, 144,

146, 176, 296, 303, 344, 353

Kocairmak 153, -Ladik 153

San Fransisco 367

Sanayi Planı 375

Sanayi Tetkik Heyeti Reisliği 372, 373

Sanayi ve Maadin Bankası 92, 94,

173, 178, 185

Sanayi ve Maadin ve Maden Sanayi

Bankası 177

sanayi 288

bankaları 83, bitkileri 320,

kombinaları 386, kompleksleri
 401

sanayiciler 370

sanayileşme 276, 377, 380, 382, 385,
 406

Sapanca Gölü 130

saraçlık 65, 86

Saray 129

Sarayköy 219, 224, 225

Sarı Virginia no.7644 314

Sarılık 144

Sarumsaklı 304

Sarısu Bataklığı 144

Sarıyer 68

sarraflar 181

Satış Kooperatifleri Kanun Tasarısı
 268

Savaş Sonrası Kalkınma Planı 373,
 405

savaş ekonomisi 409, 410

savaş koşulları 456

savaş zenginleri 25

Saz Bataklığı 144

Sazova 295, 308

Sert Ak 52 307, Tohum Islah

İstasyonu 310, -Apak 18 yulafı
 308

Schulemen 121

sebzeçilik 320, 323

seferberlik 424

Seferihisar 262

Selânik 176, 289

Selçuk 249

Selüloz Kâğıt ve Suni İpek Fabrikası
 178

sendika 384

Senirkent Dokumacılar Birliği 423

seramik 387

Serbest Fırka 168, 239, 242

serbest limanlar 176

serbest muntika 176

serbest ticaret bölgeleri 175

Serez 289

Serik 126

sermaye birikimi 80

Serme 140

servet vergileri 456

Seydiköy 289

Seyhan 144, 436

Seyr-i Sefain İdaresi 21, 69, 76, 89, 92

Sıcak İklimler Ziraat Mektebi Alisi
 289

sığır vebası 342, 343

- sıgırcılık 331, 333, 337
 sıgırlar 332, 338
 Sıhhat ve Muavenet-i İltimaiye
 Vekâleti 134, 136, 137
 Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi 131,
 132
 Sıhhiye Nezareti 132
 Sırbistan 174
 Sıtma Enstitüsü 139
 Sıtma ile Mücadele Kanunu 150
 Sıtma ile Olağanüstü Savaş
 Yapılmasına Dair Kanun 148
 Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yasası 149
 Sıtma Komisyonu Cemiyeti 110, 112
 Sıtma Mücadelesi Kanunu 136
 Sıtma Savaş Genel Müdürlüğü Kuruluş
 Kanunu 149
 Sıtma Savaş Kongresi 148
 Sıtma Savaşı Genel Müdürlüğü 150
 Sıtma Savaşı Kanunu 149
 Sıtma ve İlaçları İçin Kanun 143
 sıtma 107, 109, 111, 112, 116, 117,
 120, 121, 123, 131, 136, 140,
 144-148, 151, 153-156, 437
 coğrafyası 108, 121, 132,
 epidemisi 134, 147, 156,
 mücadelesi 110, 137, ocağı 137,
 parazitleri 125, savaşı 141, 149
 Sıtmanın İmhası Hakkında Kanun 155
 sigara kâğıdı 67, 86
 sigorta 77
 sigortacılık 55, 244
 Silifke 124, 128, 140, 298, 335, 337,
 345
 Silivri 344, 345
 silolar 387
 Silvan 315
 Simental 337
 Sincan 124
 Sinop 127
 Siragöz 344
 Sirkeli Karagölü 144
 Sivas 61, 289, 290, 401
 Sivas Çimento Fabrikası 405
 sivil ve askeri bürokrasi 54
 sivrisinekler 113-117, 119, 123, 124,
 139, 143, 154
 skoç 336
 sofralık 325
 sokak satıcılığı 76
 Solmaz 153
 Sosyal Hastalıklar ile Savaş Şubesi 150
 Sovyet 206, 235
 Sovyetler Birliği 163, 203-206, 208,
 209, 211, 213, 232-234, 330, 335,
 336, 368, 372, 378, 381
 soya fasulyesi 310
 Söğüt 130, 146
 Söke 128, 310
 spekülasyon 80
 sporadik sıtma 122
 sporoksit 116
 sporoza 116
 Standart Oil Şirketi 58
 Starking 329
 Sterlin 182
 su 55, 89
 birikintileri 119, 145
 Suculuk Enstitüsü 293
 Sudan Çayırı 311
 Sular Umum Müdürlüğü 137
 sulfato 133
 Sultanîye Çayırı 66
 Sultansuyu 332, 338
 Harası 336
 sun'î koyun 334
 Sungurlu 129
 suni gübre 353
 supalan 73
 Suriye 67, 126, 174, 321, 343

- surprodüksiyon 286
 susam 66, 274
 Susurluk 130
 Sümerbank 178, 230, 268, 364, 372-374, 377, 386, 401, 402, 404, 405, 434, 436, 440, 441, 442, 447, 449, 450, 454, 455
 Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Müessesesi 434
 Sümerhan 454
 sünger 179
 süperfosfat 353
 Süreyya Paşa Fabrikası 179
 sürfe 118
 Sürmene 66, 330
 süt 75, 76, 335, 337, 338
 süt üreticileri 75
 Sütçülük Enstitüsü 293
 sütçülük okulları 289
 Süzme 261
 Sviç 337
- Şakir Kesebir Planı 164
 şap 343
 Şarap Fabrikası 298
 şaraplık 325
 şarbon 343
 Şark Bataklığı 144
 Şark tütünleri 303
 Şehremaneti 14-17, 50, 70, 74, 89, 90
 Şeker Sanayii A.Ş. 338
 Şeker Şirketi 306, 339, 355
 şeker 59, 80, 173, 331, 387, 456
 fabrikaları 295, 317, 333, sanayii 214, 304
 şeker kamışı 305
 şeker pancarı 295, 304, 305, 309, 316, 318
 sıralık 325
 Şirket-i Hayriye 74, 76, 89
- Şişe ve Çam Fabrikası 179
 şişe 59
 Şişli 64
 şizont 117
- Tağdiye-i Nebat Enstitüsü 293
 tahal 128
 endeksi 129, 130
 tahmil tahliye ameleleri 72
 takakçı 420
 takas 246
Takvim-i Vekayi 20
Tanin 15, 455
 Tanzara 423
 Tanzimat 182
 Tapu Kanunu 150
 tarakçılar 420
 Tarım Alet ve Makineleri Uzmanlık Okulu 293
 Tarım Bakanlığı 332, 339, 343
 Tarım Kredi Kooperatifleri 269, 270
 Tarım Makinist Okulu 294
 Tarım Satış Kooperatifleri Birliği 192, 242, 258, 268, 270, 276
 tarım 281, 288, 319
 politikaları 283, 286
 tarımda makineleşme 347
 tarımsal gelişme 380
 tarımsal ürün fiyatları 348
 tarımsal ürünler 245, 246
 Tarih 271
 tarla tarımı 294, 304-306, 309, 324
 Tarsus 146, 298, 322
 Tarsus Aynaz 153
 Tarsus Bataklığı 140
 tasarruf 81
 taş yoncası 311
 Taşköprü 129, 221
 tatlı patates 312
 taze sebze 55

TBMM 109, 110, 135, 136, 148-151,
156, 177, 217, 233, 260, 268,
269, 290, 301, 343, 348, 373
Tedisat-ı Ziraiye Nizamnamesi 290
Tefen 228, 229
tekâlif-i harbiye 13
Tekel 295, 302, 304, 306
Tekel aracılığı 313
tekel maddeleri 456
Tekir Çiftliği 337
Tekir ve Şövalye çiftlikleri 298
Tekirdağ 302, 320, 355
Tekirdağ Amerikan Asma Fidanlığı 321
Tekirdağ-İnanlı İnekhanesi 338
Teknik Ziraat ve Teknik Bahçivanlık
Okulları 294
telefon 76
telsiz telgraf 85
Temsil-i Mesleki 1
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 51
Terkos suyu 76
Terkos şirketi 88
Terme 127, 153
termik santralleri 401
Tersane 69
Tersiyana 126
Tesalüp Buğdayı 307
tesalüp (ıslah) 332
Teşvik-i Sanayi Kanunu 68, 217, 413
Texas 311
tezgâh 418, 427, 442, 447
Th. Baltazzi 182
*The American-Turkish Investment
Corporation* 190
Theobaldia 115
Thompson 328
tırmık 347
Ticaret Ofisi 429
Ticaret ve Sanayi Odası 84, 85
Ticaret ve Ziraat Nezareti 145

ticaret 54
kredisi 82
ticari bankalar 83
tiftik 61, 336
keçisi 331, 333, 336
Tire 219, 221, 239
Tohma 130
tohum ıslah istasyonları 295, 296,
299, 300
tohum üreme istasyonları 309
tohum üretme çiftlikleri 296
tohumluk 309
Tokat 337, 341
Toprak Mahsulleri Ofisi 299, 352
toprak 387
değirmencilik 401, sanayi 387
topyekûn savaş 3
Tosya 129
Trabzon 59, 60, 66, 70, 140, 146,
175, 177, 289
-İran Hattı 177
trahom 109, 155
traktör 346-351
traktörleşme 339
Trakya 62, 123, 125, 147, 297, 307,
311, 318, 336, 338, 341, 344,
345, 347, 349, 353, 355
trampa 318
tramvay şirketleri 55, 76
transhumans 126
transit ticareti 54, 61, 174
Trieste 59, 60, 176, 242
Triestino, Liyod 59
triyörler 345, 347
trofozoit 117
tropikana 126
Troyanski 218
Truman doktrini 368, 369
TSKB 215, 217, 230
TSMB 215, 216

ruhafiye üretimi 59, 77

Tuj 336

Turgidum 307

Turgutlu 262, 265

Turhal 304

Çiftliği 304

Turkish Recovery Program 405

Turkstroy [Türkstroï] 232, 233

turunç 325

Turunçgiller Bahçesi 298

Tuzla 294

tüccarlar 370

tüketim 459

tüketim vergileri 86

tünel 76

Türk 340

Dil Kurumu 243, Hukuk Kurumu

243, Kooperatifçilik Kurumu 243,

423, Kooperatifçisi 253, Merinos

koyunları 335, Ofis 266, parası

245, 246, 367, Parasını Koruma

Kanunu 245, Parasının Kıymetini

Koruma Kanunu 188, 276,

parasının değeri 80, Tarih Kurumu

243

Türkçülük 9, 25

Türk geldi 298

Türkistan yoncası 311

Türkiye Birinci Bağcılık Kongresi 325

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası

Yasası 189

Türkiye Endüstrisinin Gelişim

Programı 375

Türkiye İktisat Kongresi 46

Türkiye İş Bankası 92

Türkiye nüfusu 110

Türkiye Pamuk, Ketan, Kendir, Kimya,

Demir Sanayii Hakkında Sovyet

Mühassısları Tarafından Verilen

Raporlar 219

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası
304

Türkiye Sıtma Haritası 134

Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. 304

Türkiye Tiftik Cemiyeti 333, 336

Türkiye Zirai Donatım Kurumu'nun

Teşkiline Dair Kararname 353

Türkiye'de Harp Ekonomisi 409

tütsüler 137

Tütün Enstitüsü 303, 306

Tütün Kongresi 313

Tütün ve Tütün İhbarı Kanunu 303,
313

tütün 248, 295, 309, 313, 315, 318,
329, 387

ıslahı 303, işleme 77, ticareti 60

uçkurutan 328

Ufa 78

Ukrayna 22-24, 337

ulaştırma 55

Ulûm-ı İktisadiye 49

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu 136

Umumi Kimya Enstitüsü 293

Umur-ı İktisadiye Müdüriyeti 16

Umur-ı Nafia Programı 93

umûr-ı nafia 81

un 80

tüketimi 74

unculuk 65

UNICEF 108, 155

Uranotaenia 115

Urfa 67, 299, 311, 336, 341

çıbanı 155

Urgancılar ve İstihlak Kooperatifleri
258

Urla 262

Usulü Cedide Üzere Tashihi Ayar 182

Uşak 61, 304, 344

Terakki-i Ziraat A.Ş. 304

- uyuz 343
 Uzunkaya 330
 Uzunyayla 333, 340, 341

 Üniversite Reformu 291
 Ünye 127
 üreme çiftlikleri 295
 üretim 54
 Üskübi 314
 Üsküdar 60, 77, 88
 Üsküp 289
 Üzüm Kongresi 270
 Üzüm Kurumu Limited Şirketi 269
 Üzüm Müstahsilleri Kooperatifleri 258
 üzüm 11, 242, 248, 263, 270, 277,
 285, 324
 çeşitleri 325, üreticileri 264, 268,
 üretimi 262

 vagon ticareti 12
 vakıflar 181, 322
Vakit 205, 267
 Valancia 325
 Varlık Vergisi 454, 456
Vatan 48
 verem 109, 343
 Virginia tipi tütün 314
 vizita 250
 Vulgare 306, 307

 Walterwood 325, 345
 Withall 67

 Y 193 saf soyu 313
 yabancı sermaye 81, 276, 383
 Yafa 325
 Yahyalı 129
 Yalova 298, 335
 yapağı 335
 Yaramis 144

 yazmacılar 420
 Yedikule 61, 64, 67
 Yemiş Çarşısı 249
Yeni Asır 267
Yeni Rusya 205
 Yenipazar 127
 Yenişehir 62, 302
 -Marmaracık 153
 yerfıstığı 310
 Yerköy 298, 333
 Yerli 340
 Mallar 452, Mallar Mağazası 453,
 Mallar Müessesesi 431, Mallar
 Pazarları 441, 450, 454-457, ve
 Tangelo 328, kara ırkı 337,
 karalar 338
 Yeşilirmak 127, 129
 Yeşilköy 295
 İstasyonu 308, 310, Tohum Islah
 İstasyonu 306, 307, 311
 yetiştirme çiftlikleri 332
 Yozgat 129
 yulaf 318
 Yumurtalık 129
 Yunanistan 62, 67, 68, 174, 176, 318,
 368
 Yüksek Sağlık Şurası 148
 Yüksek Ziraat Enstitüsü 291, 292,
 322
 Yüksek Ziraat Mektebi 289, 291
 yüksek öğretim 55
 yün ticareti 62
 yünlü dokuma 333, 387, 434
 yünlü ve pamuklu dokuma 387

 zavot sığırları 337
 Zeytincilik Enstitüsü 323
 zeytincilik 320, 322, 323
 zeytinyağı 63, 274
 Zile 61

Ziraat Alet ve Makineleri Enstitüsü 293
Ziraat Bankası 144, 189, 194, 251,
257, 265, 268-270, 290, 346-348,
435, 436, 441
Kanunu 10
Ziraat Fen Şubesi 303
Ziraat Makinist Mektepleri 290
Ziraat Mektebi Alisi 289
Ziraat ve Baytar Enstitüleriyle Ali
Mektepleri Tesisine ve Ziraat
Eğitiminin İslahına 290
Ziraat Vekâleti 282, 291, 293-295,
298, 302, 306, 311, 312, 316,
320, 352, 354
ziraat makineleri 346
Ziraatı Teşvik Komisyonu 10

Zirai ve Baytari Enstitüler 291
Zirai Hammaddeler Teknolojisi
Enstitüsü 293
Zirai Kombinalar 297, 307, 308, 310,
322, 333
Zirai Kombinalar İdaresi 298, 352
Zirai Kombinalar Kurumu 299
Zirai Mükellefiyetler Kanunu 10
zirai mücadele ilaçları 353
Zolataref 232
Zonguldak 4, 221, 228
-Karabük Termik Santralleri 387
Zooloji Enstitüsü 293
Zootečni Enstitüsü 292
zootečni 332, 339
zorunlu devlet kooperatifçiliği 260

Kişi Dizini

- Abdülhamid II. xiii, xiv, 333
Abidin Paşa 345
Adil Mustafa Bey 342
Ahmed Cevdet Bey 48
Ahmet Rıza Bey 11
Alaiyeli Mahmut Bey 241
Ali Efendi 131
Ali Fuat Paşa 45
Ali İhsan Bey (Kör) xvii, 1
Ali Muhtar Bey 241
Alleon, J. 182
Arapzade Saadettin 23
Aras, Tevfik Rüştü 205
Âsumzâde Nuri Bey 48
Ataman, Şükrü 189
Atatürk, Gazi Mustafa Kemal xiv, xv,
xvi, 1, 45-48, 109, 110, 202, 218,
283, 290, 297, 298, 335, 337
Atay, Fali Rıfık 205, 211, 212
Aydemir, Şevket Süreyya 364, 373,
374, 403, 405
Aygün, Süreyya 147

Baade, Fritz 264, 275
Bailleux, G. 301
Balta, Tahsin Bekir 403, 455
Baltacıoğlu, İsmail Hakkı 156
Baludur Efendi 259
Barber ve Hayne 119
Basri Bey 23
Başar, Ahmet Hamdi 47, 48, 92
Bayar, Celâl 199, 222, 229, 230, 234,
266, 267
Bignami, A. 115
Bilgin, Şevket 267
Birgen, Muhittin 253, 255, 256, 260

Botanikçi Ali Rıza (Erten) 329
Bremer, Hans 292
Büyük Frederik 7

Canbulat, İsmail 15
Cavit Bey xix, 20, 47-49, 51, 52, 91
Celal Muhtar Bey 20
Celli, Angelo 114
Cemal Paşa xv
Cemil (Topuzlu) Paşa 13, 14
Cillov, Haluk 421
Cleonus 318
Contes Çinkona 113
Craig, C. H. 114

Çelebi, Prof. İsmail Hakkı 139

Dalokay, Vedat xvii
Delafeld, Francis 113
Derin, Zihni 329
Dillewiyn, Dr. Van 305
Dinçer, Celal xxv
Dö Menzi 210
Dr. Ahmet Emin 132
Dr. Çiki 340
Dr. Marküs 301
Dr. Scsson 317
Dr. Tengwall 323, 328
Dr. Woodward 120

Ebubekir Razi 113
Ekrem Bey 48
Emin Zihni Bey 88, 92, 344
Enver Paşa xv, 7, 8, 19
Erkmen, Muhlis 298, 323
Esendal, Memduh Şevket xvii, xviii, 1

Faik Nüzhet Bey 49
 Falke, Fredrich 287
 Falke, Geheimrat 292
 Ferero, Goliyelme 55
 Fethi Bey 23, 45-48, 51, 52, 93
 Fevzi Bey xxv
 Fiyyer, Blot 179
 Fuat Bey 3

Galvan, Z. 221
 Gassner, Von Gustav 305
 General Ludendorff 3
 Germgross, Otto 292
 Gleisberg 321, 322
 Gogolin 218
 Golgi, Camillo 114
 Gökberg, Dr. Celal 139
 Gököl, Mirza 349
 Grassi, G. B. 115
 Güresin, Ecved 455
 Güresin, Fehmi 146

Hacı Beyzade Kadri Bey 345
 Hamid Bey 23, 48
 Hasan Fehmi Paşa xxv
 Hasskarl, J. C. 120
 Hatipoğlu, Şevket Raşit 283, 285,
 298, 349, 372
 Haydar Bey 89
 Haydar Rıfat 210
 Hincking 121
 Howard, L. O. 119
 Humbolt, Von 292
 Hüseyin Hüsni Bey 47

İbni Sina 113
 İbrahim Rasih Efendi 345
 İğriboz, Celal 301
 İğriboz, Nihat 305
 İleri, Suphi Nuri 253

İlkin, Selim xi
 İlkorur, Sudi xi
 İloğlu, Asım Süreyya xv, xvi, xviii, 1
 İnanç, E. xi
 İnönü, İsmet 14, 45, 46, 51, 52, 93,
 110, 148, 166, 168, 172, 187,
 200, 211, 221, 231, 233, 259,
 298, 370, 455

İrdem, Dr. Enver 139
 İsmail Hakkı Paşa 8, 19

James 116
 Jaquier, E. 113

Kamil İbrahim 207, 208, 232
 Kara Kemal Bey xviii, xix, 1-3, 7, 9,
 12-15, 17-24, 47
 Karabekir, Kâzım (Paşa) xx
 Karaçay, Nesip 303
 Karaoğlu Hasan Bey 23
 Kaymakam Van Buhardi 8
 Kâzım Bey 49
 Kesebir, Şakir xx, 164-166, 170, 234
 Kırac, Numan 297
 Kibar Ali-zâde Sârum Bey 47, 48
 Kont Volpi 188

Lancisi, Giovanni Maria 113
 Laveran, Alfonso 114
 Lawrence, H. A. 199
 Ledger kardeşler 120
 Liman von Sanders Paşa 8, 25
 Louis, Charles 113

Mac Cormik 345
 Macit Mehmet Karakaş Bey 48
 Mahmut Esat Bey 46
 Maigraith, Adams 121
 Mallet, R. 199
 Manyâsîzâde Raufi Bey 47

- Marchiafava, Ettore 114
 Markham, C. R. 120
 Marshall, George 368
 Marston 119
 Martini, Prof. Dr. E. 139
 Massay-Harris 345
 Mauss 121
 Meckel, H. 113
 Mehmet Fuat 210
 Mehmet Vehbi Bey 48
 Menteş, Halil 251
 Mısırlı Mehmet Ali Paşa 182
 Mietzsch 121
 Milaslı Gad Franko 210
 Mithad Bey 23
 Moeller 304
 Morf, Leon 189
 Mr. Clark 301
 Müller, Karl 186, 188
 Münir Bey 48

 Nemlizâde Midhat 48
 Neumark, F. 409, 410
 Noradunkyan xxv
 Nuhoğlu, Dr. Hidayet xxi

 Ocakoğlu, H. 267
 Odabaşoğlu, Nihat 372
 Okyar, Fethi 110
 Operatör Emin Bey 50
 Oransay, Bekir Sıtkı 373, 403

 Önay, Ahmet Şerif xvii, xx, 207, 208,
 213, 218, 232, 241, 413
 Özege, Seyfettin xxi
 Özkan, Mustafa Şeref 213, 217, 219,
 222, 232, 234

 Peker, Recep xxvi, 403-405, 425, 430,
 431, 455

 Perrin, O. 303
 Pfannenstiel, Max 292
 Pozcu, Şevket 355, 356
 Prof. Bernard 145
 Prof. Bertel 179
 Prof. Kovalefski 218
 Prof. Nikolayef 218
 Prof. Orloff 218, 221-223
 Profesör Granning 234
 Prost, M. 94

 Rauf Bey 45
 Régie Général Şirketi 5
 Remzi 207
 Rifat Kâmil 48
 Rist, Charles 189
 Rist, M. 198, 199
 Rodan, Roseinstein 406
 Roemer, T. 318
 Roosevelt 365
 Ross, Ronald 114

 Sabit Bey 45
 Sadullah Bey 48
 Sait Halim 3
 Saka, Hasan 404
 Saka, Remzi 271
 Salomon-Calvi, Wilhelm 292
 Samgin, Prof. A. 219
 Saraçoğlu, Şükrü 189, 197, 204, 271,
 275, 372, 403, 412, 436, 441,
 450, 456
 Sarıdal, Mehmed Vehbi 47
 Sav, Nizamettin Ali 47, 48, 92
 Saydam, Refik 134, 139, 412, 413,
 425, 436, 440, 441, 443, 449, 450
 Schacht, Hjalmar 186, 188
 Serdaroğlu, Nami 152
 Sezen, Kemal 301
 Siren, Celal 372

Sirmen, Fuat 372, 403
 Sofu-zâde Sûdi 48
 Steiner, Dr. P. 304
 Sümer, Nurullah Esat 372
 Süreyya, Şevket xxi, 372
 Sviç Montafon 337

Şerifzade Remzi Bey 259
 Şevket Turgut 207

Tahtakılıç, Ahmet xvi
 Tahtakılıç, İbrahim xvi
 Talât Bey 7, 14, 15
 Talât Paşa xv, xviii, 1-3, 7, 9, 18-20,
 24

Taray, Cemal Hüsnü 189
 Tekeli, İlhan xi, xvii
 Tiltman, M. 205
 Tok, Ekrem 129
 Topçuoğlu, Nazmi 259, 443
 Torti, Francesco 113
 Tökin, İsmail Hüsrev 364
 Tör, Vedat Nedim 260
 Tunaya, Tarık Zafer xiii
 Turgut, Şevket 232

Us, Asun 267

Uz, Behçet 271
 Uzel, Rüştü 376

Üstündağ, Ekrem Hayri 128

Vâ-lâ Nurettin 455
 Vali Rahmi Bey 241
 Vaner, Kemal Süleyman 364, 405
 Vasıf Bey xvii
 Veral, Hakkı 269
 Vogel, Dr. H. 139
 Volinski, Prof. B. 218

Welch, William Henry 114
 Wellmann, Prof. Oscar 340, 341

Yalçın, Hüseyin Cahit 17
 Yen, Ali Sami 47
 Yukseviç, Prof. N. 221
 Yuluğ, Haydar 50
 Yunus Nadi 166

Zadiroğlu 144
 Zamangil, Cahit 366
 Zaven Efendi 47
 Zeidler, Othmar 119
 Ziya Gökalp xvii, 244